॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीनिवासतीर्थविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ वेदव्यासं गुणावासं पूर्णबोधान्मुनीनपि ॥ वन्देऽहं जयतीर्थार्यांस्तथा वेदेशयोगिनः ॥१॥ वेदेशमुनिसत्पादसेवासंप्राप्तवैभवान् ॥ यादवार्यान्न्यायसुधाटीकाकारानहं भजे ॥ २ ॥ तत्पादाराधकश्रीनिवासेन तदनुग्रहात् ॥ टीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवृतिः क्रियते मया ॥ ३ ॥ ग्रन्थादौ श्रीपतिनमनरूपं मङ्गलमाचरति ॥ **श्रियः पत्य इति** । व्याचिख्यासितानुव्याख्यानमूलभूतब्रह्मसूत्रकर्तृत्वोपाधिना श्रीवेदव्यासं दिवाकरसाम्येन वर्णयन्मनसः सदा तद्विषयकत्वं प्रार्थयते ॥ **येनेति** । भूमिवलये भूखण्डे यमुनाद्वीप इत्यर्थः । साधूनां निकरः समूहश्च सन्मार्गगोऽकारि । मानसं मनः मा त्याजि सदा तद्विषयकमेव भवत्वित्यर्थः । व्याचिख्यासितानुव्याख्यानकर्तृत्वोपाधिना श्रीमदानन्दतीर्थमुनिमनुमानसाम्येन वर्णयन् तत्त्वनिर्णय-साधनत्वं प्रार्थयते ॥ **व्याप्तिरिति** । ग्रन्थकरणस्य वाक्चेतोव्यापाररूपत्वेन तद्देवतां भारतीं प्रार्थयते ॥ **भवतीति** । अनुव्याख्यानस्य पूर्वटीका सन्न्यायरत्नावली । तत्कर्तॄन् पद्मनाभतीर्थश्रीमच्चरणान् क्षीरसमुद्रसाम्येन वर्णयन् ज्ञानाद्यैश्वर्यसाधनत्वं प्रार्थयते ॥ **रमानिवासेति** । सन्मनःसरसीभुवि । निर्दुष्टमनोलक्षणसरोवरोत्पन्नेनेत्यस्य नलिनविशेषणत्वेन भु भुनी भूनीति नपुंसकभूशब्दस्य सप्तमी भुनीति स्यात् । न तु भूः भुवौ भुव इति पुल्लिंगशब्दस्य सप्तमी भुवीति । अतः कथमनयोर्विशेषण-विशेष्यभाव इति चेत् । उच्यते । भूशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात्तस्य च तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्येति सूत्रे टादिविभक्तिषु पुंवद्भावोक्तेः भु भुनी भुनीति नपुंसकत्वेऽपि तृतीयादिविभक्तिषु भुवा भूभ्यामित्यादि पुल्लिंगवदेव भवति । अतो भुवीति युक्तम् । भाषितपुंस्कस्वरूपमुक्तं । यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते । नपुंसकेऽपि तच्चेत्स्याद्भाषितपुंस्कं तदुच्यत इति । यदा

सरसी भु नलिनं भेकश्च तदुभयत्रापि तच्छब्दप्रवृत्तौ सरसीभुत्वमेव निमित्तं नान्यदिति भवति भाषितपुंस्कं। अत एव भाषितपुंस्कम्'। अत एव भाषितपुंस्कत्वाभावात् पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे। वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनरिति प्रत्युदाहरणमभाणीति द्रष्टव्यं ॥ **चञ्चरीकतीति**। यथा हि भ्रमरः समग्रं पुष्परसं पातुमसमर्थस्तं विहायान्यत्र गन्तुमप्यसमर्थस्तत्रैव परिभ्रमति। तथा मदीयं मनो ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थः। अनुव्याख्यानगतैकवाक्यस्य समग्रार्थावगाहनं कर्तुमसमर्थं तदिहायोत्तरानुव्याख्याव्याख्यानाय गन्तुमसमर्थं सत्तत्रैव परिभ्रमति। वैलक्षण्यं सतश्चापि, स्वभावाज्ञानवादस्य, प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यमित्यादिवाक्यानां बहुप्रकारेण व्याख्यानकरण एवासक्तं भवतीत्यर्थः ॥ **एतदुभयमिति**। वन्द्यत्वप्रयोजकीभूतधर्माणामत्र सत्वं पद्मापद्मभवादेर्जगतः सकाशात्सर्वोत्तमत्वरूपातिशयश्चेत्युभयमित्यर्थः। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति वचनान्निष्क्रान्तो दोषेभ्य इत्युक्तम्। स्वव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्य पद्मापद्मभवादिप्रपञ्चस्य। रमायामज्ञानबंधयोरभावेन जन्माद्यष्टकस्य प्रत्येकं सर्वत्राभावाद्यथासम्भवमित्युक्तम् ॥ **वियदधिकरणेति**। तस्मात्तद्वशतैव हि। उत्पत्तिरत्र कथितेत्येवं पराधीनविशेषावाप्तिरूपामुत्पत्तिमभिधाय तदवान्तरभेदाः पराधीनविशेषाः। सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया। प्राक्चैव सृष्टेत्युदिता प्रधानं विकृतेरपि। पुमांसो देहसम्बन्धात्सृष्टिमन्त इतीरिताः। मूर्तसम्बन्धपरतन्त्रविशेषयुक्त्वमेवोत्पत्तिमन्नाम। वेदस्यापीश्वरेच्छया व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्तीत्यादिनोपपादिता द्रष्टव्याः ॥ **पूर्ववदिति**। सदापदस्य तमपश्च प्रयोजनं पूर्ववत् पूर्वन्यायेनावधेयम्। यथाऽखिलैराप्यतममित्यत्र धर्मादौ व्यभिचारपरिहारो विशेषणप्रयोजनमेवमत्रापि। भगवान्वन्द्यो भवितुमर्हति ममैकान्तिनः सदा प्रियतमत्वात् मम प्रियतम-

त्वादिति विवक्षिते हेतुद्वये व्यभिचारपरिहारायेदं विशेषणद्वयमित्यर्थः। तत्प्रकारश्चाद्ये हेतौ वैषयिकसुखे व्यभिचारपरिहाराय सदेति विशेषणम्। द्वितीयहेतौ मम प्रियत्वस्य स्रक्चन्दनादौ व्यभिचारवारणाय प्रियतमत्वादित्युक्तम्। अनन्यार्थतयेष्टत्वस्य तमबर्थत्वान्न व्यभिचार इति। तदेव प्रमाणं दर्शयति ॥ सकलेति। विशिष्टगुणान् लोकविलक्षणगुणान्। श्रोतृबुध्यनुकूलनाय वक्ष्यमाणग्रन्थार्थविषयीकरणाय। प्रपञ्चो विस्तारः ॥ तस्य जीवादीति। मनोवृत्तिप्रवणतालक्षणजिज्ञासारूपवन्दनस्य जीवादिविषयकत्वव्यावृत्तय इत्यर्थः। ननु कथमनेन वैराग्यस्य साक्षात्कारसाधनत्वं सङ्गृहीतमित्यतोऽशेषविशेषत आप्यतममित्येतद्व्याचष्टे ॥ अशेषानिति। आप्यतममित्यस्यार्थो ज्ञातव्यतममिति। आप्तिरवगतिः। गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्। साक्षात्कर्तव्यतममित्यर्थः। प्रियतममिति प्रीतिविषयत्वकथनेन भक्तिरुक्तेति द्रष्टव्यम् ॥ नित्यासिद्धत्वादिति। सुप्तावित्यर्थः। तामाक्षिप्य। तमबर्थभूतोऽतिशयो लिङ्गशरीरभङ्गरूपो द्रष्टव्यः। तथा चापरोक्षज्ञानानन्तरमर्चिरादिमार्गेण कार्याकार्यब्रह्मसमीपं प्राप्तिः। कार्यात्यये तदध्यक्षेण सह लिङ्गशरीरभङ्गवद्भिः प्राप्यमित्यर्थः। तथा च नाप्तेः सुप्तिसाधारण्यमिति भावः। इतिशब्दः प्रथमश्लोकव्याख्यानसमाप्तौ ॥ प्रक्रान्तत्वादिति। प्रथमश्लोकेनेत्यर्थः। सङ्क्षेपतः सकलशास्त्रार्थनिरूपणतया प्रथमश्लोकस्य व्याख्यातत्वादिति भावः। ननु न देवताप्रणामो व्यसनितया क्रियते। किन्तु विघ्नविघातादिप्रयोजनोद्देशितया। न प्रणामावृत्तिरेव विघ्नविघातहेतुरतः प्रणतस्यापि पुनः प्रणामोऽयुक्त एवेत्यत आह ॥ न हीति ॥ मातृकामात्रेति। अर्थविवक्षापूर्वकत्वरहितककाराद्यक्षरमात्रव्याख्यान इत्यर्थः। नन्विदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमर्थविवक्षापूर्वकं प्रणीतत्वादित्यनुमानमेव मानमिति चेत्तत्राह ॥ प्रणयनमात्रस्येति। हुं

फडित्यादिविषहरमन्त्र इत्यर्थः । शुकबालादिवाक्ये व्यभिचारादित्यर्थः ॥ **प्रेक्षावदिति** । तादृशमन्त्रप्रणयनकर्ता न प्रेक्षावानिति भावः ॥ **अनिश्चयादिति** । ग्रन्थकर्तुर्व्यासस्य प्रेक्षावत्त्वानिश्चयादित्यर्थः । अर्थविवक्षापूर्वकत्वमङ्गीकृत्याप्याह ॥ **न चार्थविवक्षेति** । अस्मिन्ग्रन्थे अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्ममीमांसात्मके ग्रन्थे । अस्य व्याख्येयग्रन्थस्य ॥ **विद्याशब्देनार्थविवक्षा याथार्थ्यं चेति** । शब्दानां यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपयाथार्थ्यं वक्तृविवक्षाधीनम् । वक्त्रा हि यथावस्थितमेवार्थं प्रतिपादयिष्यामीतीच्छया शास्त्रं निर्मितं चेत्तदा तस्य निरुक्तं याथार्थ्यं सम्पद्यते । नान्यथेत्येवमर्थविवक्षायाथार्थ्ययोः साध्यसाधनभावसद्भावाद्याथार्थ्योक्त्या विवक्षाऽपि लब्धा । कार्योक्त्या कारणस्यापि लाभात् । अत एव हुं फडित्यादिमन्त्रेऽर्थविवक्षाया अभावादेव न तस्य यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपं याथार्थ्यम् । याथार्थ्येऽर्थविवक्षायाः कारणत्वद्योतनायैव विवक्षा याथार्थ्यं चेति विवक्षाया आदित उपपादनं कृतम् । एवं च वेद्यते यथावस्थितमेव तत्त्वं ज्ञायतेऽनयेति निर्वचनेनास्य शास्त्रस्य यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपं याथार्थ्यमवगम्यत इत्यर्थः । मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायेन यथावास्थितमेव वेद्यत इत्यर्थो लभ्यते । अत एव शिष्यते यथावस्थितमेव प्रतिपाद्यते तत्त्वमनेनेति शास्त्रमिति शास्त्रशब्देनैकार्थतां विद्याशब्दस्य चक्रे शास्त्रमनुत्तममिति वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **यथार्थज्ञानतत्साधनयोरिति** । विद् ज्ञान इति धातोर्भावे क्यप्प्रत्यये ककारलोपे कित्वाद्गुणाभावे वेदनं विद्येति भावे व्युत्पन्नो विद्याशब्दो यथार्थज्ञाने यौगिकः । समजनिषदेति सूत्रे विद्धातोः संज्ञायां गम्यमानायां क्यप्प्रत्ययविधानात्तदन्तो विद्याशब्दो यथार्थज्ञाने रूढः । विद् धातोः करणे क्यप्प्रत्यये सति वेद्यतेऽर्थोऽनयेति विद्येति करणे निष्पन्नो विद्याशब्दो यथार्थज्ञानसाधने

यौगिकः । सा विद्या तन्मतिर्ययेति प्रयोगाद्यथार्थसाधने विद्याशब्दो रूढ इति द्रष्टव्यम् । आगमेन द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रागुक्तेनेत्यर्थः ॥ **अनुव्याख्यां करिष्यन्तीति** । अनुव्याख्यानं करिष्यन्ति पुनरपि व्याख्यानं करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ **कृतकृत्यस्येति** । प्राप्तप्रामाण्यस्येत्यर्थः ॥ **एतद्विषयेति** । एतच्छास्त्रविषयिणी । परविद्याशब्देनेदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमेवोच्यत इत्यत्र न नियामकमस्तीत्यर्थः । **शब्दान्तरेति** । विद्याशब्देत्यर्थः । सामान्यशब्दस्य परशब्दस्य ॥ **विशेषार्थस्येति** । अनुत्तमत्वरूपार्थस्येत्यर्थः । अगतिका गतिरिति भिन्नं पदम् । तज्जन्यं ऋगादिजन्यमुपनिषज्जन्यं वा । प्रयोजनोद्देशो वक्तुः । नन्वस्तु बादरायणस्य गुरूणां गुरुत्वम् । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं मास्त्वित्याद्यप्रयोजकताशङ्कायां बाधकमाह ॥ **अत्र सर्वत्रेति** ॥ **तथात्व इति** । गुरूणां गुरुत्वादिहेतुभिः प्रामाण्यानुमानमेकं वक्त्राद्यानुकूल्यसिद्धाप्तवाक्यत्वेन तदनुमानमपरं श्रुतिसंवादित्वेन तदनुमानं तृतीयं युक्तिसंवादित्वेन तदनुमानं चतुर्थमिति प्रामाण्यसाधकहेतूनां चतुष्टुप्राप्तेरित्यर्थः ॥ **विजातीयसंवादित्वेनेति** । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वाराऽर्थसत्तानिश्चायकत्वात्तत्संवादस्य विजातीयत्वम् । प्रामाण्यस्यार्थसत्ताघटितत्वादित्यर्थः ॥ **अनयोरिति** । प्रामाण्यसाधकयोर्गुरुगुरुत्वाप्तवाक्यत्वयोरित्यर्थः ॥ **त्रित्वोक्तिरिति** । श्रुतिसंवादो द्वितीयो युक्तिसंवादस्तृतीय इति त्रित्वोक्तिरित्यर्थः ॥ **सजातीयेति** । श्रुतियुक्त्योः साक्षाद्ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रतिपाद्यार्थस्यैव प्रतिपादकत्वेन साक्षात्स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादरूपत्वात्तदुभयसंवादस्य सजातीयत्वमित्यर्थः ॥ **अर्धजरतीयेति** । गुरुगुरूपदिष्टत्वाप्तवाक्यत्वयोर्विजातीयसंवादत्वेनैक्यं श्रुतियुक्तिसंवादद्वयस्य सजातीयसंवादत्वेनैक्यमनङ्गीकृत्य पार्थक्योक्तेरयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **पुनस्त्रित्वोक्तिरिति** । संवादद्वयस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः ॥

इदमिति। शास्त्रप्रभवत्वादिना वक्त्राद्यानुकूल्यं तेन च प्रामाण्यमिति प्रयत्नगौरवमित्यर्थः॥ उक्तहेतुसिद्धमिति। गुरुर्गुरूणामित्यादिनोक्तहेतुत्रयेण वक्त्राद्यानुकूल्यत्रयं सिद्धमित्यर्थः॥ तावतो वक्तेति। तावतः सर्वस्य वक्तेत्यर्थः॥ असाधारण्यादिति। सर्वानुगतत्वाभावादित्यर्थः॥ यद्व्याप्यापकस्य व्यापकमिति। यत् द्रव्यत्वं यद्व्यापकस्य घटत्वव्यापकपृथिवीत्वस्य व्यापकं तत् द्रव्यत्वं तस्य घटस्याव्यापकमिति न हि संभवति। किं नाम व्यापकमेवेति यावत्। एवं प्रामाण्यमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वव्यापकीभूताप्तवाक्यत्वव्यापकमनुकूलवक्त्रादिमत्त्वव्यापकं भवत्येव। व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्ववत् व्यापकव्यापकस्य सुतरां व्यापकत्वादित्यर्थः॥ विशेष्यांशस्येति। पर्वतस्येत्यर्थः॥ यदा त्विति। एतदर्थमेव निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तेति लक्षणद्वयमपि समाहितं वेदितव्यमिति प्रागुक्तमिति ज्ञातव्यम्॥ अन्यथेति। श्रुतियुक्तिसंवादिनो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्याप्रामाण्य इत्यर्थः। कुत इत्यत आह॥ अर्धवैशसेति। ब्रह्ममीमांसाशास्त्रश्रुतियुक्तीनामेकार्थप्रतिपादकत्वे समाने ब्रह्ममीमांसाया अप्रामाण्यमितरयोस्तु प्रामाण्यमित्यर्धहिंसान्यायासम्भवादित्यर्थः। अर्थवैशसेति पाठे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य श्रुतियुक्तिसंवादे त्रयाणामेकार्थप्रतिपादकत्वं प्राप्तम्। तत्र श्रुतियुक्त्योः प्रामाण्ये तत्प्रतिपादितप्रमेयस्य सत्यत्वं प्राप्तम्। ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्याप्रामाण्ये तत्प्रतिपादितप्रमेयस्यासत्यत्वं प्राप्तमित्येकस्यैवार्थस्य सत्यत्वासत्यत्वरूपद्वैरूप्यासंभवादित्यर्थः। प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्यैकविधत्वेन त्रैविध्यायोगादाह॥ क्रियाविशेषणमिति॥ बहुवचनान्तं पदमिति। गुरुत्वोपपादकप्रकाराणां बहुत्वोपपादकप्रकाराणां बहुत्वाद्बहुवचनम्। तथा च गुरूनित्यस्य बहुभिः प्रकारैरुपपाद्यं यद्गुरुत्वं तदुपेतानित्यर्थो द्रष्टव्यः। सिद्धान्ती शङ्कते॥ न चाकृतेति। पूर्वपक्षी प्रतिबन्दीं गृण्हाति॥ तथा सतीति। तत्र

सिद्धान्ती समाधानमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदेवमिति** ॥ **श्रुतीति** । वृष्टिकामः कारीर्या यजेतेत्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ **स्वर्गप्राप्तेरिति** । शूद्रस्येति शेषः । तस्य दर्शपूर्णमासानाधिकारित्वात्तदभावेऽपि तस्य स्वर्गप्राप्तिसद्भावात्स्वर्गस्यानेककारणकत्वमेव कल्पनीयं न तयोर्व्यभिचारेण कारणत्वमित्यर्थः । **सर्वत्र** कृष्यादौ । पूर्वपक्षी उत्तरमाह ॥ **सममेतदिति** । तदुपपादयति ॥ **मङ्गलेति** । श्रुत्यनुमानप्रकारं दर्शयति । **न तावदिति** । प्रयोजनान्तरं स्वर्गादि । दृष्टं प्रयोजनमुपपादयति ॥ **कार्यमिति** ॥ **अविगानेति** । विगानं विप्रतिपत्तिः । अविगानं सर्वसम्मतिरित्यर्थः ॥ **अनिश्चयादिति** । विघ्ननिश्चयवत एवाधिकारित्वेनात्मनो विघ्नहेतुसद्भावस्यानिश्चिततया विघ्ननिश्चयाभावेन निरधिकारिकत्वप्राप्त्या मङ्गलस्याननुष्ठेयत्वमित्यर्थः । विघ्नज्ञानवानेवाधिकारी । ज्ञानं निश्चयः शङ्का चेत्याशयेनाह ॥ **तत्सन्देहेऽपीति** । विघ्नहेतुसन्देहेन विघ्नसन्देहेऽपीत्यर्थः । श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपीति वचनादिति भावः । तथा च मङ्गलं नानुष्ठेयं निरधिकारिकत्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिरिति हृदयम् ॥ **ज्ञापकतयेति** । प्रथमसूत्रवाक्यार्थोपयुक्तार्थप्रतिपादकतयेत्यर्थः ॥ **कारकतयेति** । निर्विघ्नपरिसमाप्त्यादिजनकतयेत्यर्थः ॥ **मङ्गलस्येति** । अथशब्दस्य मङ्गलवाचकत्वे इति शेषः ॥ **वाच्य इति** । गङ्गायां मत्स्य इत्यादावित्यर्थः ॥ **लक्ष्यो वेति** । गङ्गायां घोष इत्यादावित्यर्थः ॥ **कार्यज्ञाप्ययोरिति** । घटमानयेत्यादौ घटकार्यस्य जलाहरणादेर्दिवाऽभुञ्जानः पीन इत्यादावर्थाज्ज्ञाप्यस्य रात्रिभोजनादेर्वाक्यार्थे समन्वयो न दृष्ट इत्यर्थः ॥ **कारकान्तराणामिति** । ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारिणः कर्तृत्वाद्वेदानां करणत्वाद्ब्रह्मणः कर्मत्वादित्यर्थः ॥ **अर्थवादत्वेति** । विधिवाक्ये सति तद्वाक्यार्थे प्रशंसापरत्वेनार्थवादानां सार्थक्यस्य वायव्यं श्वेतमालभेत

वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ दर्शनात्प्रकृते च जिज्ञासा कर्तव्येति विधेरभावेन केवलार्थवादस्यानुपयुक्तत्वेनादौ तत्कथनस्यासङ्गतत्वादिति भावः ॥ **श्रुतेति** । श्रवणमात्रेत्यर्थः ॥ **असंहितयेति** । संहिता सन्निकर्षः । वर्णानामत्यन्तं सन्निधिः । यथोक्तम् । परः सन्निकर्षः संहितेति । तथाचोमथात इति निर्देशः स्यादित्यर्थः ॥ **अधिकृतत्वेनेति** । सर्वत्रानुगत्यर्थत्वेनेत्यर्थः ॥ **व्याख्यानत इति** । ओमथात इति संहितया निर्देशेऽपीत्यर्थः। वाक्यान्तर्गतं पृथगुच्चारणमन्तरङ्गम् । व्याख्यातृपुरुषव्याख्यानं बहिरङ्गम् ॥ **अन्यथासिद्धिरिति** । लक्षणान्तराभावे सत्यसंहितया सम्पाठेऽखिलैः पठ्यमानत्वहेतोरनवयवरूपसाध्यं विना सर्वत्रानुगतिज्ञापनार्थत्वेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः । उत्तरमाह ॥ **सन्देहेऽपीति** । अनुमानस्याखिलैः पठ्यमानत्वहेतोः ॥ **उक्तन्यायेनेति** । सर्वाणि वेदवाक्यानि प्रत्येकं परब्रह्मप्रतिपादकतयाऽवान्तरब्रह्मविद्याः । तत्र स्रवत्यनोङ्कृतं ब्रह्मेति वचनात्सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यास्वाद्यन्तयोरोङ्कारस्योहः कर्तव्यः । प्रतिवाक्यमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यधिकृतत्वेनादावुच्चार्यत इत्येवमुक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **दृष्टान्तसाधकहेतोरिति** । वेदाध्ययनोपक्रमेऽध्येतृभिरुच्चार्यमाणोङ्काररूपदृष्टान्ते वेदवाक्यानवयवत्वरूपसाध्यसाधकस्याध्ययनोपक्रमाविरतिवैचित्र्येण तत्तत्स्थानपरित्यागेनान्यस्थाने पठ्यमानत्वहेतोरनवयवत्वं विना सर्वत्रानुगतत्वेनान्यथासिद्धिः सर्वत्रानुगतत्वेनेति मूलवाक्येनोक्ता भवतीत्यर्थः॥ **साध्यविकलतेति** । तत्रापि स्रवणाभावसम्पादकतया पुण्यसम्पादकत्वेन वेदेन सहैककार्यकारित्वरूपावयवत्वस्य सत्वादिति भावः ॥ **उक्तमुपपपन्नमिति** । अयमोङ्कारः सूत्रकृता मङ्गलार्थतया सूत्रादावुपनिबद्ध इत्यनुपपन्न इत्यर्थः। अत्रोङ्कारस्य प्रथमसूत्रावयवत्वं नाम तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वम् । तथा हि । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र निर्विषयत्वशङ्कापरिहाराय ब्रह्मपदेन

वेदप्रतिपाद्यत्वरूपं विषयत्वमीश्वरस्योक्तम् । तत्कथमिति शङ्कायां वेदस्येश्वरप्रतिपादकतया तद्विषयकत्वसमर्थनार्थमोङ्कारः सूत्रकृता ब्रह्मणि प्रयुक्तः । तत्प्रकारश्च स एव ब्रह्मशब्दार्थो व्याहृतीनां चेत्यादिनोत्तरत्र स्पष्टः । द्वितीयादिसूत्रेष्वोङ्कारस्य तदवयवत्वं नाम तेन सहैककार्यकारित्वम् । स्रवणविशरणाभावसम्पादकतया सूत्रेण सह पुण्यरूपैककार्यकारित्वात् । आद्यन्तयो- रोङ्कारपूर्वकं सूत्रोच्चारणे पुण्यं सम्पद्यत इति यावत् । एतादृशादृष्टार्थत्वमोङ्कारस्य प्रथमसूत्रेऽप्यस्ति । तथाच प्रथमसूत्रे ओङ्कारस्य स्विष्टकृदादिवद्दृष्टादृष्टोभयार्थत्वम् । द्वितीयादिसूत्रे तु केवलादृष्टार्थत्वमेवेति मन्तव्यम् ॥ **प्रयोजनान्तरेति** । प्रथमसूत्रे प्रवृत्त्यर्थं सूत्रान्तरं कृत्वा तेन प्रयोजनान्तराभिधान इत्यर्थः । **एवमेव प्रयोजनाद्यनभिधानेऽपि** । तत्र प्रथमसूत्रे । उत्तरत्रापि शास्त्रेऽपि । अनुभवः साधनगोचरानुभवः ॥ **नानुभूयत इति** । किन्त्वनुभूयत एवेति अनुभवस्य प्रयोजननिश्चयापेक्षत्वं नास्तीति भावः । सुखं सुखरूपं फलम् ॥ **नेष्यत इति** । किन्त्विष्यत एवेति फलगोचरेच्छायाः प्रयोजननिश्चयापेक्षत्वं नास्तीति भावः ॥ **नानुभूयत इति** । मुमुक्षुत्वादेव स्वर्गेच्छा न हि । तस्यापि ज्योतिष्टोमेनेत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं यागः स्वर्गसाधनमित्यनुभवस्य जायमानत्वेन साधनगोचरानुभवस्यापि न प्रयोजननिश्चयापेक्षत्वमिति न कोऽप्यनुभवः प्रयोजननिश्चयापेक्ष इति भावः । नन्वनुभव- फलगोचरेच्छयोरिव प्रवृत्तित्वेनाभिमतयोः साधनगोचरेच्छाप्रयत्नयोरपि प्रयोजननिश्चयाधीनत्वाभावोपपत्तेः पुरुषार्थसाधनभूतब्रह्म- ज्ञानगोचरेच्छाप्रयत्नरूपपुरुषप्रवृत्त्यर्थं सूत्रे प्रयोजनाभिधानं व्यर्थमेवेत्यत आह ॥ **पुरुषार्थेति** ॥ **तथेति** । अनुभवफलगोचरेच्छ- योरिवेत्यर्थः ॥ **स्वरसेति** । प्रयोजनानिश्चयेऽपीत्यर्थः । ननु पुरुषार्थसाधनेऽपीच्छाप्रयत्नलक्षणप्रवृत्त्योः प्रयोजननिश्चयानपेक्षत्व-

मेव किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति । क्षुत्प्रहाणादिकं तद्रूपं पुरुषार्थं प्रयोजनमिति यावत् ॥ भोक्तुमिति । क्षुत्प्रहाण-साधनीभूतभोजनेच्छावान् भवति भोजने प्रयतते वा न हीत्यर्थः ॥ प्रयोजनाद्यभिधानेऽपीति । तथाच तद्वचनादेव श्रद्धास्यतीत्ययुक्तमिति भावः ॥ अर्थसन्देहादेवेति । घनगर्जितन्यायेन सूत्रश्रवणानन्तरमिति शेषः ॥ स्वान्तस्थ्येणेति । औत्प्रेक्षिक-कोटिस्मृत्यधीनमानसंशयेनेत्यर्थः ॥ दाक्षिणात्यस्येति । कर्तरि षष्ठी । दाक्षिणात्यकर्तृकोपदेशवादित्यर्थः । तर्हि भाष्यकारीयं सूत्रकारस्याप्युपपादनं व्यर्थमापन्नमित्यत आह ॥ आप्तत्वं त्विति । अनुपलब्धे शास्त्ररूपे धर्मिणि ॥ अङ्गभूतेति । तत्करणीभूतेत्यर्थः ॥ न्यायनिबन्धनमिति । तन्निबन्धनात्मकं शास्त्रमित्यर्थः ॥ उक्तसन्देहकारणतोपपत्ताविति । आरम्भणीया-नारम्भणीयोभयविधवाक्यरूपोक्तसन्देहकारणप्राप्तावित्यर्थः ॥ अङ्गभूतेति । तत्करणीभूतेत्यर्थः ॥ न्यायनिबन्धनमिति । तद्ग्रथनात्मकं शास्त्रमित्यर्थः । भविष्यत्यन्यथा तु नेत्यन्वयः । तत्रारम्भणीयत्वमुपपादयति ॥ न हीति ॥ तद्वारभूतेति । तत्करणीभूतेत्यर्थः ॥ अन्यथा तु नेतीति । जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वे त्वारम्भणीयं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अविज्ञाततत्त्वेऽर्थ इति । विशेषेण ज्ञातं निश्चितं विज्ञातम् । विज्ञातं न भवतीत्यविज्ञातं संदिग्धं तत्त्वं यस्यार्थस्य विषयस्यासावविज्ञाततत्त्वोऽर्थस्तस्मिन्नित्यर्थः । यथोक्तं वरदराजीयमूले अस्याविज्ञाततत्त्वोऽर्थ इत्यनूद्य सन्दिग्धो विषयो मत इति व्याख्यातम् । तत एव निश्चितत्वादेव ॥ अत एवानादित इति । अहमित्यसन्दिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्प्रतीतेः सकाशादेवेत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गैश्चेष्टादि-लिङ्गैः ॥ सैवेति । चेष्टादिलिङ्गैरवगतिरेवेत्यर्थः ॥ तस्या इति । प्राणादिलिङ्गैरवगतिरूपाजिज्ञासाया लोकदृष्टान्तासिन्द्धानुमान-

प्रवेदनीयत्वेनेत्यर्थः ॥ **अपदत्वप्रसङ्ग इति** । अर्थवदधातुरिति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रेण स्वाद्युत्पत्तौ सुप्तिङन्तं पदमिति पदत्वं भवति । अर्थराहित्ये तु प्रातिपदिकसंज्ञाऽभावेन स्वाद्यनुत्पत्तौ पदत्वं व्याहतमित्यर्थः । ईश्वरादिपदानां जीवे रूढ्यभावात्कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **गौरवप्रसङ्गादिति** । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायादीश्वररूपधर्मिकल्पनापेक्षया ईश्वरादिपदानामहमिति प्रत्यक्षसिद्धजीववाचित्वकल्पने लाघवमित्यर्थः । न्यायविवरणरीत्योक्तं स्वयंप्रकाशेति । प्राभाकररीत्योक्तं स्वयंप्रकाशज्ञानेति तार्किकरीत्योक्तं मानसेति । उक्तं सन्दिग्धस्यार्थो न्यायविषय इत्यादिना ॥ **अनुग्राह्यप्रमाणाभावेनेति** । मीमांसानुग्राह्येत्यर्थः । ईश्वरस्याप्रमितत्वे तत्प्रमापकप्रमाणाभावप्राप्तेरित्याशयः ॥ **अनुग्रहस्तत्करणेनेति** । प्रमाणानामनुग्रहस्तर्कसाध्यव्यापार इत्यर्थः । यथाहुः । प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहको भवेदिति ॥ **बुद्धावनारूढमिति** । आश्रयासिध्यापत्तेरित्यर्थः ॥ **न चात्रेति** । सामान्यतोऽपीश्वरप्रमापकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ **तत्प्रतिबद्ध इति** । तद्व्याप्तेत्यर्थः । अनुग्राह्यप्रमाणाभावे जिज्ञासाया अकर्तव्यत्वे युक्तिं चाह ॥ **बुद्धावनारूढमिति** । वेदातिरिक्तमप्यनुग्राह्यं प्रमाणं भवत्तद्विरोधिशैवपुराणादिकं वा । नाद्य इत्याह ॥ **अन्यस्यानाशङ्कनीयत्वादिति** । द्वितीये त्वाह ॥ **पारतन्त्र्याच्चेति** । तस्य वेदमूलकप्रमाणकत्वादिति भावः । अभ्युदयः स्वर्गादिः ॥ **दृष्टादृष्टत्यागकल्पनेति** । जिज्ञासायाः साक्षान्मोक्षसाधनत्वे दृष्टत्यागः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति श्रुतौ दर्शनार्थश्रवणादिरूपजिज्ञासाया विधानात् । प्रमाणदृष्टस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वस्य त्यागः । यद्वा इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनमित्युक्तरीत्या दृष्टस्याज्ञानसंशयविपर्ययनिवृत्तिद्वारा इदमिति निश्चयरूप-

ज्ञानसाधनत्वस्य त्यागः । अदृष्टस्य मोक्षसाधनत्वस्य कल्पनं कार्यः । जिज्ञासायाः साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्य प्रमाणादृष्टत्वादिति भावः । शास्त्रस्यानधिकारिकत्वं व्युत्पादयितुमाह ॥ अपि चेति । कारणसामग्री कारणसाकल्यम् । शरीरेन्द्रियविषयादिसंसर्गस्यैव दुःखादिकारणत्वादित्यर्थः ॥ अभ्युदयतुल्यतयेति । स्वर्गवदनित्यत्वप्राप्त्योक्तदोषो मुक्तत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॐ ॥ ननु पूर्वं सङ्गतिग्रहणाभावेऽपि चक्षुरादिवत्पदमप्यप्रतीतार्थज्ञानजनकमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ यद्यसौ कर्मणीति । असाववधातुः । कर्मणि कर्तरि वा मन्प्रत्यये सति ओमिति निष्पन्नश्चेदित्यर्थः ॥ कर्तरीति । प्रवेष्टृत्यर्थे इत्यर्थः । कर्मसाधनत्वेऽर्थमाह ॥ गुणैरिति । कर्तरि निष्पन्नत्वेऽर्थमाह ॥ गुणान्वेति । पक्षद्वयेऽपि गतिप्रवेशार्थद्वयेऽपीति वा कर्तृकर्मणोरन्यतरार्थनिष्पन्नत्वपक्षेऽपीति वेत्यर्थः ॥ विरुद्धेति । तथाच जीवजडातिरिक्तं यत्किञ्चिद्वस्तु तद्गुणपूर्णं न भवति चेतनत्वाज्जीववदित्यनुमानविरुद्धेत्यर्थः । विरोधप्रत्ययस्य विरुद्धत्वानुमानस्य । आश्रयाज्ञानासिद्धेरित्याशयः ॥ एवमेवेति । एवंच याभ्यामोङ्कारब्रह्मशब्दाभ्यां तद्वस्तु प्रतीतं ताभ्यां गुणपूर्णत्वेनैव प्रतीतमिति धर्मिग्राहकमानाविरोध इति भावः । इति यद्व्याख्यानं तदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं चेति स्फुटमेवेत्याशयवता न दूषितम् । नन्वोतत्ववाचीतिवदाप्तेरादिमत्त्वाद्वेति माण्डूकोपनिषत्कृतमोङ्कारव्याख्यानं कस्मादत्र न कृतमित्यत उक्तम् ॥ यत्त्वित्यादि । यत्त्वाप्तेरित्यादि यदोङ्कारब्रह्मशब्दव्याख्यानान्तरं तज्जीवादिव्यतिरिक्तवस्तुसाधनाविरोधीति स्फुटमेवेति हेतोस्तदस्माकमनुमतं सम्मतमतस्तदत्र नोक्तमित्यर्थः ॥ इत्यादाविति । स एव परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इत्यादावनन्तशब्दः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर-

मित्यादावीश्वरशब्दः। त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो इत्यादौ विष्णुशब्दः ॥ अग्निवायुसूर्य-देवताकत्वप्रसिद्धेति। भूरिति वा अग्निः। भुव इति वायुः। सुवरित्यादित्य इति तैत्तरीयश्रुतिप्रसिद्धचेत्यर्थः ॥ किमेतावताऽपीति। न हि गायत्र्येव वेद इति भावः ॥ किं न स्यादिति। न हि पुरुषसूक्तमेव वेद इति भावः ॥ संयोगविभागातिशयेति। तद्रूपफलेत्यर्थः। कर्तृव्यापारस्य उद्यमननिपतनरूपस्य। व्यवधानेन कर्तृव्यापारस्य कर्म भवतीति वर्तते ॥ यथेति। देवदत्तः कुठारेण दारु छिनत्तीत्यत्रोद्देश्यफलं द्वैधीभावस्तत्सम्बन्धी वृक्षः कुठाररूपकरणस्य यो व्यापारः कुठारदारुसंयोगस्तद्व्यवधानेनोद्यमननिपतनरूपकर्तृव्यापारस्य कर्म भवति। एवमुद्देश्यं यत्फलमवबोधः। विषयतया तत्सम्बन्धीश्वरः। विचारापरपर्यायमीमांसारूपकर्तृव्यापारस्य। प्रमाणं प्रमा-करणभूतो वेदः। वेदेन करणात्मनेति वचनात्। तद्व्यापारोऽसम्भावनाविपरीतभावनाशङ्कापरिहारेष्वसम्भावनादिः प्रमाणविषया-भ्यनुज्ञानं तद्द्वारा विषयः। मीमांसाया असम्भावनाशङ्कानिरासे सति वेदादिप्रमाणेनेश्वरज्ञानं जायत इति यावदित्याह ॥ तत्रेति। प्रमाणादिसम्भावनाद्वारेण करणव्यापारव्यवधानेन॥ ईश्वरेति। उद्देशफलसम्बन्धित्वेनेश्वरः कर्मेत्यर्थः॥ भवतीति। मीमांसायास्तत्कर्मकता ईश्वरकर्मकता परम्परया भवतीत्यर्थः। विचारो मीमांसा ॥ विचारोऽङ्गमिति। तथाच मीमांसारूपो विचारो वेदेतिकर्तव्यता भवत्येवेत्यर्थः। तर्हि विचारस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ किं नामेत्यादिना। विग्रहवन्तं प्राकृतदेहवन्तम्। ननु धर्माय जिज्ञासेतिवदत्रापि चतुर्थीसमास एव किं न स्यादित्यत आह ॥ तादर्थ्येति। चतुर्थी

तदर्थार्थेत्यादि सूत्रेण तादर्थ्ये चतुर्थीसमासो वाच्यः। तादर्थ्यमित्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एवार्थो विवक्षितः। प्रकृतिरुपादानम्। प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टिरित्युक्तत्वात्। यूपाय दार्वित्यत्रोपादानोपादेयभावसद्भावादश्वाय घासोऽश्वघास इत्यत्र प्रकृतिविकारभावाभावात्कथं चतुर्थीसमास इत्याशङ्क्य षष्ठीसमास एव तत्र विहितः। एवं चात्र प्रकृतिविकारभावाभावाच्चतुर्थीसमासो न युक्त इत्याशयः॥ **प्रतिपदेति।** शेषे षष्ठीति सूत्रेण सम्बन्धसामान्ये विहिता षष्ठी तां षष्ठीं विहाय सूत्रान्तरैर्विहिता षष्ठी प्रतिपदविधानेत्युच्यते। तद्यथा। ज्ञोविदर्थस्यकरणे सर्वनाम्नस्तृतीया च षष्ठीहेतुप्रयोगे कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रविहिता षष्ठी प्रतिपदविधाना। सर्पिषो जानीते। कस्य हेतोरन्नस्य हेतोर्वसतीत्यादि। इयं च षष्ठी प्रतिपदविधाना। इच्छायां सनिति विहितसन्प्रत्ययस्य कृत्वाज्जिज्ञासाशब्दस्य सनन्तत्वेन कृदन्तत्वात्तद्योगे कर्तृकर्मणोः कृतीति विहिता षष्ठी प्रतिपदविधाना। अतः सा न समस्यते। तथाच ब्रह्मणो जिज्ञासेत्येव वाक्यवृत्तिः स्यादिति भावः॥ **कृद्योगलक्षणा चेति।** प्रतिपदविधानषष्ठीनां मध्येऽपि कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रविहितायाः कृद्योगलक्षणा चेति प्रतिप्रसवात्समासोपपत्तिरिति भावः॥ **अप्राधान्येति।** ब्रह्मजिज्ञासा नाम ब्रह्म ज्ञातुमिच्छा। तस्याः कर्तव्यत्वं न विधातुं युक्तम्। इच्छाया अविधेयत्वात्। अतो ज्ञानेच्छान्तर्णीतो विचारो लक्ष्यते इति वदिष्यति। इच्छया विचारे सति ज्ञानं सम्पद्यते। तथाच वेदान्तविचारेण ब्रह्मकर्मकं ज्ञानं सम्पाद्यमिति। तथा चात्र ब्रह्मज्ञानं विधेयम्। यदुद्देश्यं तत्प्रधानम्। यद्विधेयं तदन्यथा (तदप्रधानं) इति मीमांसकमतम्। एवं सति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यस्य वेदान्तविचारेण ब्रह्मज्ञानं संपाद्यमित्यर्थः स्यात्। तथाच ज्ञानस्य विधेयतयाऽप्रधानत्वेन तद्विशेषणीभूतस्य ब्रह्मणोऽप्यप्राधान्यं प्राप्तमित्यर्थः। कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह॥ **ज्ञानविधौ**

हीति । नात्र जिज्ञासाशब्दलभ्योऽर्थः सर्वोऽपि विधेयतयाऽभिप्रेतो येन विधेयनिष्ठज्ञानविशेषणतया ब्रह्मणोऽप्राधान्यशङ्का स्यात् । न चैवं । किं नाम ज्ञातुमिच्छेत्यत्र ज्ञा अवबोधन इति धातोर्ज्ञाधात्वर्थभूतं यज्ज्ञानं ब्रह्मकर्मकं तदुद्देश्यमेव विधेयम् । सन्प्रत्ययार्थभूतेच्छालक्ष्यविचारो विधेय इति ह्यत्र विवक्षितम् । तथाच ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति । तथा चोद्देश्यस्य ज्ञानस्य फलत्वेन प्राधान्यात्तद्विशेषणीभूतब्रह्मणोऽपि प्राधान्यमेवेत्याशयः । अत एवोक्तम् । आत्मा द्रष्टव्यस्तदर्थं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति ॥ **अनुवादत्वेति** । सिद्धार्थबोधकत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्त्येरुपयुक्तत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्मजिज्ञासायाः कथं धर्मत्वं येन पूर्वमीमांसयैव ब्रह्मज्ञानसिद्धत्वादियं ब्रह्ममीमांसा व्यर्था स्यादित्यत आह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति** ॥ **चोदनालक्षणत्वेनेति** । तद्विजिज्ञासस्व आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविधिवाक्यबोध्यत्वेनेत्यर्थः ॥ **धर्मेति** । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति धर्मलक्षणस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **तत्र केचिदित्यादि** । सर्ववेदान्तानां विधिपरत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । तत्र वेदान्तेषु कुत्रचिद्वाक्ये विधिरेव न श्रूयते । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादौ । यत्र श्रूयते तद्विजिज्ञासस्वेत्यादौ तत्रापि विधेरनुपपत्तिः । तथाहि धात्वर्थभूता या क्रिया सा स्वतन्त्रफलाय कर्मणि विधीयते उत कर्मकारकगतफलाय वा । नाद्यः । स्वतन्त्रफलाय द्रव्ये गुणभूतक्रियाविधानस्यानुचितत्वात् । द्वितीये कर्मकारकगतं फलं क्वचिदुत्पाद्यो दृष्टः । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावहननक्रियया वितुषव्रीहीणामुत्पादः । क्वचिद्विकारः । यथा तण्डुलान्पिनष्टीत्यत्र तण्डुलानां पेषणेन पिष्टीभावः । न चेदं प्रकारद्वयं ब्रह्मणि सम्भवति । तस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वादविकार्यत्वाच्च । क्वचिच्च संस्कारः । यथा स्रुचं संमार्ष्टीत्यत्र

संमार्जनक्रियया स्रुक्संस्कारः । अयमपि प्रकारो नात्मनि युक्तः । संस्कृतस्यान्यत्र होमादौ विनियोगदर्शनात् । आत्मनश्चान्यत्र विनियोगाभावात् । अत आत्मकर्मकविधेरसम्भवादविवक्षितार्था वेदान्ता इति धर्मजिज्ञासानन्तरं स्नातकव्रतमेव कर्तव्यतया प्राप्तं न ब्रह्मजिज्ञासेत्यभ्यधिकाशङ्कां दर्शयन्तो मायावादिन इत्यर्थः ॥ पृथगारभन्त इति । यदुक्तं प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मजिज्ञासाविधेरनुपपत्तिरिति । तदसत् । कर्मकारकगतसंस्काररूपफलाय विधीयत इत्यभ्युपगमात् । कर्मकारकभूतात्मगतः क्रियाजन्यः संस्कारस्तु अविद्योच्छेद एव । अविद्या हि संसारहेतुभूता । अतस्तदुच्छेदः पुरुषार्थो भवत्येव । अविद्याया ब्रह्माश्रितत्वेन तदुच्छेदस्यापि कर्मकारकभूतात्मगतत्वात् । न च संस्कृतस्यान्यत्र विनियोगदर्शनादत्र च तदभावादयुक्तमिति वाच्यम् । स्वयमेवापुरुषार्थरूपसंस्कारस्यैवान्यत्र विनियोगापेक्षा न तु स्वयमेव पुरुषार्थरूपस्य । प्रकृते चाविद्योच्छेदरूपस्य संस्कारस्य स्वयमेव पुरुषार्थरूपत्वान्नान्यत्र विनियोगापेक्षा । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाविधिसंभवाद्धर्मजिज्ञासानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासैव कर्तव्या । न स्नातकव्रतं कर्म कार्यमिति पृथगारभन्त इत्यर्थः । तथाच विधिसम्भवादुपासनादिविधौ कर्मतया कार्यशेषत्वेन ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ कार्यनिष्ठ एवेति । लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकारप्रतिपाद्यं यत्कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यरूपं कार्यं तत्प्रतिपादक एव वेदभाग इत्यर्थः ॥ वस्तुतत्वनिष्ठ इति । कार्यानन्वितः कार्यातिरिक्तोऽर्थः सिद्धोऽर्थो वस्तुतत्वपदेनोच्यते । तत्प्रतिपादक इत्यर्थः ॥ गतार्थताशङ्केति । धर्ममीमांसाशास्त्रविचार्यवेदभागस्यापि मुख्यतो भगवत्प्रतिपादकत्वेन ब्रह्ममीमांसयैव विचार्यतया ब्रह्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसागतार्थत्वशङ्का नास्तीति भावः ॥ कार्यशेषत्वेनेति । उपासनाविधौ कर्मकारकतया कार्यशेषत्वेनेत्यर्थः ॥

आद्यमितीति । ब्रह्मजिज्ञासां पृथगारभन्त इत्युक्तं समाधानं निरस्तमिति सम्बन्धः ॥ **द्वितीयमिति** । अपरे त्वित्यादिनोक्त-मित्यर्थः । भगवत एव सर्ववेदार्थत्वोक्त्या त्वदुक्तकार्यस्यैवाप्रामाणिकत्वेन तत्परत्वं वेदभागस्य नास्तीति भावः । तदुपपादनाय सर्ववेदार्थत्वोपपादनाय । पूर्ववाक्यं ओतत्ववाचीत्यादि पूर्ववाक्यम् । अथवा स एव भर्गशब्दार्थ इत्यादि पूर्ववाक्यम् । ननु तं विद्वानित्यनेन तमेवं विद्वानिति वाक्यं सङ्गृहीतामिति यथोच्यते एवं ज्ञानी प्रियतमोऽतो म इत्यनेन प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति वाक्यं सङ्गृहीतमिति कस्मान्नोक्तमिति चेत् । उच्यते । ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मामित्येवमेवैकादशस्कन्धवाक्य-सद्भावात्तथा नोक्तमिति सम्प्रदायः ॥ **अधिकारिविशेषणतयेति** । नित्यानित्यवस्तुविवेको विषयवैराग्यं शमदमादिसम्पत्तिर्मु-मुक्षेति साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैवाधिकारित्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । ज्ञानद्वारमन्तरेण साक्षाद्विचारस्यैव मोक्षहेतुत्वोक्ताविर्थः ॥ **योग्यतेति** । विचारे क्रियमाणेऽपि मोक्षानुपलम्भेनार्थाबाधरूपयोग्यताविरहादित्यर्थः ॥ **सावधारणतेति** । विचार एव यतो ज्ञानसाधनं ज्ञानमेव यतो मोक्षसाधनमिति सावधारणतेत्यर्थः । वक्ष्यमाणं न्यायसूत्रं व्याख्याति ॥ **आत्मयाथात्म्याज्ज्ञाना-च्चेत्यादिना** दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरित्यन्तेन ॥ **रागद्वेषेति** । सौत्रदोषशब्दव्याख्यानम् ॥ **उत्तरोत्तरेत्यादि** । मिथ्याज्ञानापाये दोषापाय इत्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **निमित्ततापरमिति** । ईश्वरस्य सर्वोत्पत्तिमत्पदार्थनिमित्तकारणत्वादित्यर्थः ॥ **तदर्थमिति** । निमित्तकारणभूतेश्वरस्य ज्ञानजनकत्वार्थमित्यर्थः ॥ **अङ्गीकारवादोऽयमिति** । ज्ञानस्वभावादभवन्नपि मोक्षस्य ज्ञानस्वभावाधी-नत्वमुपेत्य हर्यधीनत्वोक्तिपक्षोऽङ्गीकारवादेन । वस्तुतस्तु ज्ञानस्वभावाधीनत्वमेव नेत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । त्वं मुक्तिदो बन्धदो

मोक्षदो मतो न इति श्रुतिः । तत्र तत्र भाष्यकारोक्तपञ्चरात्रस्मृतिः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव चेत्यादीतिहासः । तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठितावित्यादिपुराणम् । नन्वनादेः कथमीश्वराधीनत्वमित्यत आह ॥ अद्वैतिनामित्यादिना । सत्त्वादिगुणात्मकप्रकृतेरविद्याशब्दवाच्यत्वे निमित्तम् ॥ विद्याविरोधित्वेनेति । तथाच सिद्धान्ते भावरूपाज्ञानशब्देन सत्त्वादिगुणमयी प्रकृतिरेवोच्यत इति सम्प्रदायः । चतुर्थाध्यायटिप्पण्यामस्मदाचार्यैरेतत्स्फुटतरं प्रतिपादितमस्तीति ज्ञेयम् ॥ प्रागुक्तेति । अतः परमेश्वर एवेत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः । उत्तरग्रन्थोपक्षेपायेदं व्याख्यानम् ॥ अविवेक इति । प्रकृतिपुरुषयोरविवेकः । प्रकृतिपुरुषविवेकेन ज्ञानेन निवर्तत इत्यर्थः ॥ अनिर्वचनीयत्वादिति । भावाभावविलक्षणत्वेन भावत्वाभावादिति भावः ॥ अनिवृत्तीति । श्यामताया अनादित्वेनोपादानाभावादिति भावः ॥ कस्तर्हीति । अभाववैलक्षण्यादात्मवदज्ञानस्यानिवृत्तिर्वा सद्वैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निवृत्तिर्वेति सन्देह एव स्यान्न निर्णय इत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ ज्ञानेति । यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्बलवतीति निवृत्तिनिर्णय एव भविष्यतीति भावः ॥ उक्तमिति । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरिति विशेषव्याप्तिरित्युक्तमित्यर्थः । साधनव्यापकत्वमसिद्धिं चोपपादयति ॥ न हीति । तदभावं निवर्तकाभावरूपमुपाधिम् । वासनासन्ताने व्यभिचार उद्भाव्यत इति चेत्तत्राह ॥ न चेति । तद्व्यतिरिक्तं वासनारूपसन्तानिव्यतिरिक्तम् ॥ इदं प्रथमतेति । अस्मिन्कालविशेषे तेजःसंयोगरूपः पाकः आरब्ध इति पाकस्येदं प्रथमता यदि स्यात्तदैवैतावत्पर्यन्तं श्यामता न निवृत्तेति श्यामताया अनादित्वं स्यादित्यर्थः ॥ प्रकृतानुपयुक्तेनेति । अज्ञानं न निवर्तते । भावत्वे सत्यनादित्वादित्यनुमाने दूषणालाभादित्याशयः ।

उक्तानुमानस्य अज्ञानं निवर्तते सदसद्विलक्षणत्वादिति सत्प्रतिपक्षानुमानस्याभिप्रेतत्वान्न प्रकृतानुपयोग इति शङ्कते॥प्रतिपक्षोऽयमिति ॥परस्येति। नन्वनादेः कथं निवृत्तिरिति त्वां प्रति पूर्वपक्षकर्ता यदा तत्त्ववादी अहमेव जातोऽस्मि तदा परेण पूर्वपक्षिणा मयाऽज्ञानस्य सदसद्वैलक्षण्यानङ्गीकारादसिद्धिरित्यर्थः। स्वोक्तविरोधो नास्तीत्याशङ्कते ॥ अभावेति। तत्र लक्षणे॥तस्यैवेति। अज्ञानं न निवर्तते भावत्वे सत्यनादित्वादित्यनुमानेऽभावविलक्षणत्वरूपमेव भावत्वं हेतुविशेषणं विवक्षितमिति न विशेषणासिद्धिरित्यर्थः ॥ सत्वाङ्गीकारादिति। तथाच साधनवैकल्यमिति भावः॥अथेति। तथाच न प्रागभावे साधनवैकल्यमिति भावः॥ असिद्धिप्रसङ्ग इति। अज्ञानं निवर्तते सद्विलक्षणत्वादित्यत्र सद्विलक्षणत्वं नाम यदि भावविलक्षणत्वं तदाऽज्ञानस्याभावविलक्षणत्वाङ्गीकारेण भावत्वस्यैव प्राप्त्या तद्विलक्षणत्वहेतोरसिद्धिरित्यर्थः ॥ अत्यन्ताभाव इति। भावविलक्षणत्वे सत्यपि निवृत्तेरभावादित्यर्थः। प्रतियोग्युन्मज्जनप्रसङ्ग इति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ॥ तन्निवृत्तावेवेति। भावविलक्षणत्वे सत्यपि ध्वंसस्य नित्यत्वेन निवृत्त्यभावादित्यर्थः ॥ पर्वत इति। पर्वतस्यापि धूमवद्विशेषत्वादित्यर्थः ॥ किमनेनेति। विशेषव्याप्तित्वेन प्राबल्यं सामान्यव्याप्तित्वेन दौर्बल्यमिति व्युत्पादिते नानेन प्राबल्यादिमात्रेण प्रकृते किं कृतं स्यादित्यर्थः। एवमुक्ते उत्तरमाशङ्कते ॥ विशेषव्याप्त्येति ॥ सङ्कोचनमिति। अग्नीषोमीयपशोर्हिंस्यत्वे विशेषवाक्येन सिद्धे सति न हिंस्यादिति वाक्यस्य तदितरभूतहिंसानिषेधकत्वेन सङ्कोचनमिवाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्त्या बलवत्याऽज्ञानस्य निवर्त्यत्वे सिद्धे अनादि न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानेतरदनादि न निवर्तत इति सङ्कोचनमित्यर्थः ॥ व्यभिचारेति। न हिंस्यादिति सामान्यवाक्येन भूतत्वस्याहिंस्यत्वव्याप्यत्वं बोधितमग्नीषोमी-

यवाक्यबलेन भूतत्वस्याग्नीषोमीयपशौ व्यभिचारप्रदर्शनवद्विशेषव्याप्तिबलेन सामान्यव्याप्तेरज्ञाने व्यभिचारः प्रदर्श्यत इति भावः ॥ अथो-
पाध्युद्भावनमिति। अज्ञानं न निवर्ततेऽनादित्वादित्यत्र यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्त्या पूर्वानुमानेऽज्ञानेतरत्वरूपोपाध्यु-
द्भावनरूपं बाध्यत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ यदनादीत्यादि। अयमर्थः अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिबलेनाज्ञानातिरिक्तं यदनादि तन्न
निवर्तते। अज्ञानं त्वनाद्यपि निवर्तत इति यथा सङ्कोचः क्रियते। एवमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमित्यत्र यदनादित्वरहितमज्ञानं साद्यज्ञानमिति
यावत्। तदेव ज्ञाननिवर्त्यं न त्वनाद्यज्ञानम्। पक्षीभूतं चाज्ञानमनादीत्यनिवर्त्यमेव किं न स्यादित्येवं त्वदीयविशेषव्याप्तावपि सङ्कोचः
किं न स्यान्नियामकाभावात्। तथा च विशेषव्याप्त्या सामान्यव्याप्तिर्बाध्यत इति वक्तुस्तव स्वन्यायविरोध इति। ननु बलाबल-
हेतुसामान्यविशेषभाव एव नियामक इति चेत्तत्राह॥ सामान्येति ॥ उक्तमिति ॥ धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्तिरित्यादिनो-
क्तमित्यर्थः। तत्रैव अज्ञान एव। एतदेव व्यभिचारस्थलमेव। एवं व्यभिचारप्रदर्शनरूपं बाध्यत्वं त्वदीयविशेषव्याप्तावपि
समानमित्याह ॥ अनादित्वेनेति। अयमर्थः। अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति व्याप्तिबलेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धे यदनादि तन्न
निवर्तत इत्यस्य अज्ञान एव व्यभिचार इति यथोच्यते एवमेव यदनादि तन्न निवर्तत इति व्याप्तिबलेनाज्ञानस्यानिवर्त्यत्वे सिद्धे यद-
ज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमित्यस्याव्याप्तेरज्ञान एव व्यभिचार इत्यपि किं न स्यादिति पूर्वपक्ष्यपि वदिष्यतीति। उक्तव्याप्त्योः सामान्य-
विशेषभावेन बलाबलनिश्चये निरस्ते सामान्यविशेषव्याप्त्योः समबलत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वमेवास्त्वित्येवं व्याप्तेः सामान्यविशेषभावकथन-
स्योपयोगोऽस्त्वित्याशङ्कते ॥ अस्त्विति। अज्ञानं न निवर्त्यतेऽनादित्वादित्यस्य अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानत्वादिति सत्प्रति-

पक्षोऽस्त्वित्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । एवं स्पष्टं सत्प्रतिपक्ष एवोच्यतां किं व्याप्तेः सामान्यविशेषभावकथनेनेत्यर्थः । टिप्पण्युक्त-रीत्या पक्षधर्मताऽपि नास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **आद्य इति** । शुक्त्यज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वेऽज्ञानत्वरूपसाधनस्य तत्र वैकल्यं स्यात् । अज्ञानत्वस्य भावरूपज्ञानमात्रनिष्ठधर्मत्वादित्याशयः । ननु भावरूपाज्ञानेऽप्यज्ञानत्वमस्ति । ज्ञानाभावेऽपि ज्ञानविरोधित्वरूपम-ज्ञानत्वमस्तीति ज्ञानाभावभावरूपाज्ञानयोरज्ञानशब्दत्वसाम्येन साधनवैकल्याभावादनुमानप्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **न हि शब्द-साम्येति** ॥ **किं तदिति** ॥ भावरूपशुक्त्यज्ञानमित्यर्थः ॥ **कथमयमिति** । यदनादि तन्निवर्तेत इत्युक्तेऽनाद्यप्यज्ञानं ज्ञानेन निवर्तते । यथा शुक्त्यज्ञानमिति वक्तव्यम् । इदं कदा स्यात् । यदि शुक्त्यज्ञानमप्यनादिविशेषः स्यात् । अनादिपदार्थमध्ये एकं स्यात् । न चैवं । तस्य सादित्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **पक्षतुल्यमिति** । भावरूपस्य शुक्त्यज्ञानस्यानादित्वे पक्षभूताज्ञानतुल्य-तया तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसाध्यस्य सन्दिग्धतया दृष्टान्तत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **न तृतीय इति** । उपाध्युद्भावनरूपं बाध्यत्वमेव विशेषव्याप्त्या सामान्यव्याप्तिर्बाध्यत इत्यस्याभिप्राय इति तृतीयः पक्षो नेत्यर्थः ॥ **समव्याप्तीति** । घटादौ व्यभिचारादिति भावः ॥ **पक्षेतरत्वादिति** । तथात्वे सकलानुमानोच्छेद इति भावः । कस्तर्हि निर्णय इत्याशङ्क्य ज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वय इत्युक्तमित्येतदप्यनेनैव निराकृतमित्याह ॥ **एतेनेति** । किं सङ्कोचनं बाध्यत्वमित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वोपादानगतोत्तरावस्था-विनाशश्चेत्परमाणुश्यामतादीनामनिवृत्तिः स्यादित्युक्तप्रतिबन्दीमपाकरोति ॥ **परमाण्विति** । परमाणुश्यामतायां परमाणोरेव परिणामिकारणत्वरूपोपादानकारणत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **नन्ववयवेति** । अवयवनाशात्समवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशो

दृष्टः । यथा तन्तुनाशे सति पटनाशः । अवयवसंयोगनाशात्तन्तुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात्पटनाशो दृष्ट इत्यर्थः । नन्वनादिपदार्थध्वंसे स्वोपादानगतेत्यादिनाशलक्षणायोगः । उपादानस्यैवाभावादिति चेत्तत्राह ॥ स्वोपादानेति । अविद्यानाशस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेनाविद्याया न निवृत्तिरिति स्वतन्त्रानुमानस्यायोग इत्युक्तम् । श्रुत्यादेरप्रामाण्यादित्याशयेन शङ्कते ॥ स्यादेतदिति । श्रुतिस्मृतीनामविद्यानाशप्रतिपादकानां विश्वमायानिवृत्तिरित्यादीनां । विवेकमात्रं परोक्षज्ञानम् । ननु न ब्रह्मसाक्षात्कारवतां संसारानुवृत्तिरङ्गीक्रियते । साक्षात्कृतब्रह्मणां ज्ञानसामर्थ्येन तदुत्पत्त्यनन्तरमेवाविद्यानिवृत्त्या सद्यः शरीरादिपाताङ्गीकारात् । अतः श्रुत्यादीनां प्रामाण्यमुपपद्यत इत्यत आह ॥ साक्षात्कृतेति ॥ पौरुषेया इति । अपरोक्षज्ञानिपुरुषकर्तृकाः । परं ब्रह्मदृष्टवन्तो यदि तत्स्वरूपमुपदिशेयुस्तर्हि परेषां विश्वासो भविष्यति । अन्यथाऽन्धपरम्पराशङ्का स्यात् । ब्रह्मसाक्षात्कारवतामवस्थानं चाविद्यानिवृत्त्या सद्यः शरीरादिपाते न सम्भवति । अतस्तेषामवस्थानमुपदेशार्थमवश्यं वक्तव्यमेव । तथा चाविद्यानिवृत्तिर्नास्तीति मासमतः पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ इति भावः ॥ उक्तमिति । तथा च साक्षात्कारोऽप्रयोजक इति भावः । साक्षात्कार इव प्रसादोऽपि तेषां कुतो नास्तीति चेत्तत्राह ॥ न चेति । न हीत्यर्थः । ननु मोचकप्रसादः प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धः । कर्मणामचेतनत्वेन प्रतिबन्धकत्वायोगादित्युक्तमयुक्तम् । मोचकप्रसादरूपेच्छा एका । प्रतिबन्धकीभूता चेतनकर्मानुग्राहिका चेच्छाऽपरेतीच्छाद्वयाङ्गीकाराद्भगवदिच्छानुगृहीतकर्मणां प्रतिबन्धकत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नान्यपीति ॥ तर्हीति । प्रारब्धकर्मानुग्राहकत्वेन प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । भगवदिच्छाया एव प्रारब्धकर्मानुग्राहकत्वे ज्ञानेन

नुष्ठानयोग्यत्वाभावादिति भावः ॥ अर्थादिति । ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमार्थिकमित्यर्थः ॥ सन्निधानादिति । विचार्यत्वेन बुद्धिसन्निहितत्वादित्यर्थः । सूत्रितमर्थात् । अनर्थः संसारस्तद्धेतुरविद्या । निबर्हणं नाशकम् । मोक्षसाधनमिति यावत् । वस्तु-मारब्धानामुपमर्दो वक्ष्यमाणो न युक्तःस्यात् । न वै जनो जातु कथंचनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिमिति वचनेनोपमर्दस्वरूप-मुक्तम् । यथाऽज्ञानी कर्मवशादश्वो भूत्वा दुःखमनुभवति । तथा ज्ञानिनाऽप्यश्वो भूत्वा दुःखमनुभोक्तव्यमिति प्रारब्धकर्मास्ति । तस्य ज्ञानेनोपमर्दश्चेदश्वजन्म प्राप्नोति तावद्दुःखं नानुभवतीति ह्युपमर्दो वक्तव्यः । तत्रैतादृशकर्मानुग्राहको भगवत्प्रसादस्तर्हि ज्ञाने-नोपमर्दो न स्यात् । ज्ञानस्यैव प्राबल्यप्राप्त्या यथोक्तफलदातृकर्मानुग्राहकभगवदिच्छाया मोघत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु तस्य तावदेवचिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत इति प्रारब्धकर्मणां मोक्षप्रतिबन्धकत्वं तावदुच्यते । तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽपरोक्षज्ञाना-नन्तरम् मोचकप्रसादः सम्पूर्ण एवास्तीत्यागतम् । अन्यथा प्रतिबन्धकत्वमेव न स्यात् । सति पुष्कलकारणे यस्मिन्सति यन्नो-त्पद्यते तस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् । तथा च सम्पूर्णमोचकप्रसादसद्भावात्साक्षात्कृतब्रह्मणां सद्यः शरीरादिपाते वातपुत्रीया ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्निति दूषणं भवत्पक्षेऽपि समानमित्यत आह ॥ प्रारब्धेति । तस्य तावदेवेति वाक्ये कर्मणां साक्षान्मोक्ष-प्रतिबन्धकत्वमभिमतं स्यात्तदा तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽसम्पूर्णप्रसादोऽप्यस्तीति स्यात् । न चैवम् । प्रारब्धकर्मणामपरोक्षज्ञानिषु मोचकप्रसादोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमेवोच्यते । मोक्षप्रतिबन्धकत्वोक्तिस्तूपचारितैव । मोक्षसाधनीभूतप्रसादप्रतिबन्धकत्वात् । अतो नोक्त दोष इती भावः ॥छ॥छ॥ श्रौतः श्रुत्या पदमहिम्ना लब्ध इत्यर्थः ॥ अनुष्ठानयोग्यस्येति । ज्ञानेच्छयोराविधेयत्वेन पुरुषा-

कृतं वास्तवम् ॥ अज्ञानस्यैवेति । उपलक्षणमेतत् । तत्कार्यस्य वेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवशब्देन सत्यस्य निवर्तकव्यावृत्तिः । तथा च प्रमातृतामसुखस्यार्थस्य सत्यत्वे आत्मस्वरूपानुबन्धित्वप्राप्त्या आत्मस्वरूपवज्ज्ञानेन निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । उच्यमानमर्थादुच्यमानम् । आत्मा जीव एव । तस्य जीवस्य । निष्क्रियनिष्कलब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य सूत्रितमर्थात् ॥ न चैवमिति । बन्धमिथ्यात्वोपयोगिलक्षणसम्भावनाप्रमाणादिप्रतिपादकत्वेऽनेकार्थप्रतिपादकत्वप्राप्त्या वाक्यभेदप्रसङ्गः । एकवाक्यताया अर्थैक्यनिबन्धनत्वात् । अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति वचनादित्यर्थः ॥ विध्यपेक्षितेष्विति । जिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञासा विध्यपेक्षितेष्वित्यर्थः ॥ अनुबन्धेष्विति । अधिकार्यादिरूपानुबन्धेषु मध्य इत्यर्थः । उपपादयन् युष्मदस्मदित्यादिना आदिभाष्येणोपपादयन्भाष्यकारः । ऐदम्पर्यमिदम्परत्वम् । अस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति यावत् । सुखैकता नेति । केवलसुखरूपेत्यर्थः ॥ सदात्मेति । सद्रूपेत्यर्थः । तच्च शास्त्रस्यैदम्पर्यम् ॥ स्वरूपमितीति । स्वरूपमित्यत्रेत्यर्थः । जीवब्रह्मैक्ये वेदान्तानां तात्पर्यमिति भावः ॥ अनर्थकमिति । प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ॥ सङ्गतित्रयमिति । सूत्राक्षिप्तप्रयोजनविषयोपपादकत्वेन तन्त्रोपोद्घातरूपत्वेन चोक्तं सङ्गतित्रयमित्यर्थः ॥ सूत्रितेति । अर्थात्सूत्रितेत्यर्थः ॥ दृष्टसामर्थ्यादिति । प्रबोधस्य स्वाप्ननिगडबन्धनिवर्तकत्वसामर्थ्यस्य दृष्टत्वात्तद्दृष्टान्तेनैव प्रकृतेऽपि । ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिरिति नोच्यते इत्यर्थः । आगम एव तरति शोकमात्मविदित्यादिरित्यर्थः । ननु ज्ञानमज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा निवर्तकमिति शुक्तिज्ञाने सहचारदर्शनाद्व्यभिचारादर्शनाच्च निगमोपपत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ न दर्शनेति ॥ कुत आत्मनिवृत्तिरिति । सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽपि निवर्तेतेत्यात्मनिवृत्त्यापादनं कुतः ।

विरोधिनोऽभावादिति भावः । ज्ञानं घटादिज्ञानम् ॥ **तथा सतीति** । ज्ञानेन सत्यं निवर्तमानं विषयगतं चेन्निवर्तते तर्हि नीलविशिष्टद्रव्यस्य निवृत्तिः स्यादित्यापादनं कर्तुं न शक्यते । तव मते तस्याप्यसत्वादित्यर्थः ॥ **तदेवेति** । मिथ्याभूतं नील-विशिष्टं द्रव्यं तद्गतं रसादिकं च त्वन्मते न ज्ञानान्निवृत्तमित्यर्थः ॥ **विरोधीति** । नीलविशिष्टद्रव्यस्य रसादेश्च तज्ज्ञानविरोधित्वा-भावादिति भावः । तर्ह्यात्मनोऽपि ज्ञानेन निवृत्तिः स्यादतो मिथ्याभूतमिति विशेषणं सार्थकमिति चेत्तत्राह ॥ **अविरोधादेवेति** । आत्मज्ञानस्यात्मनश्च विरोधाभावादितिभावः ॥ **अङ्गीकार्य इति** । अन्यथा नीलविशिष्टद्रव्यज्ञानेन मिथ्याभूतस्य तद्विषयादे-र्निवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **अतीन्द्रियाश्रित इति** । मनसोऽतीन्द्रियत्वेन तन्निष्ठपरिस्पन्दस्याप्यतीन्द्रियत्वादित्यर्थः । ननु वायो-स्तेजसो जन्म तार्किकासम्मतं तत्परमाणुभ्य एव तज्जन्माङ्गीकारादित्यत आह ॥ **तार्किकादींस्त्विति** । सुप्रसिद्धा सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहतीत्यादिपुराणेषु ॥ **पापादीति** । सत्यभूतपापादीत्यर्थः। ननु सेतुदर्शनेन पापं न निवर्तते । किं नाम सेतुदर्शनजनितादृष्टे-नैवेति चेत्तत्राह ॥ **मध्य इति** । सेतुदर्शनपापनिवृत्त्योर्मध्य इत्यर्थः ॥ **प्रकृतेऽपीति** । ज्ञानजन्यादृष्टेनैव बन्धनिवृत्तिरस्त्वित्यर्थः । तथा च ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्राप्त्या न मिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अनित्यतेति** । स्वर्गवदिति भावः ॥ **प्रध्वंसरूपत्वादिति** । बन्धनिवृत्ति-रूपमोक्षस्य प्रध्वंसरूपत्वादित्यर्थः ॥ **समानमिति** । तस्मात्सेतुदर्शनेनैव सत्पथभूतपापादिनिवृत्तिरिति भावः । अर्थापत्तिः ज्ञान-निवर्त्यत्वान्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्तिः । कुण्ठितैव मिथ्यात्वनिर्णयाक्षमैवेत्यर्थः । मिथ्याभूतेऽनिर्वाच्ये ॥ **निश्चयमिति** । तथा च मिथ्याभूताच्छशविषाणादेर्व्यावृत्तो ध्वंसः सत्य एव पर्यवस्यतीति निश्चयो भविष्यतीति भावः ॥ **बाध एवेति** । तथा च

बन्धमिथ्यात्वं प्राप्नोति । एवं जीवस्वरूपे आरोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपबन्धोऽधिष्ठानभूतजीवज्ञानान्निवर्तेत इत्युक्तिर्यदि स्यात्तदा बन्धमिथ्यात्वमपेक्षेतेत्यर्थः । सत्यस्यापि निवृत्तौ बाधकाभावस्योक्तत्वात्कथंचिदित्युक्तम् । ब्रह्मज्ञानं जीवगतं बन्धं निवर्तयतीति सौत्रीमयोजनोक्तिः कुतो बन्धमिथ्यात्वं नापेक्षते । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वे बाधप्राप्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं प्राप्तमेवेत्यतो बन्धस्य ब्रह्मज्ञानं निवर्तकमेव न भवतीत्याशयेनाह ॥ न हीति । तथा जीवगतो बन्धो न ब्रह्मज्ञानान्निवर्तेत इति भावः । ननु न ब्रह्मज्ञानं घटज्ञानतुल्यमित्याशङ्कते ॥ ब्रह्मज्ञानं नामेति ॥ सत्य एवेति । तथा च वातपुत्रिया ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्नित्याशयः ॥ सन्दिग्धतेति । आत्मा च ब्रह्म तस्य चाहं कर्तेत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । अन्यस्य जीवात्मनः अन्यस्य ब्रह्मणः । नन्वात्मन एव ब्रह्मत्वाज्जीवस्य सान्दिग्धत्वेऽपि ब्रह्मणो विषयत्वं युक्तमित्यत आह ॥ आत्मा चेति ॥ नास्त्यपीति । बन्धमिथ्यात्वमसिद्धमित्यर्थः । प्रत्यक्षविरोधत इति मूलमवतारयितुं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तथात्व इति । प्रमाणमूलभूताया अर्थसिद्धेः प्रागेवोक्तत्वादिति भावः ॥ तथात्वेनेति । प्रमाणस्य प्रागर्थसिद्धिसापेक्षत्वेन प्रागर्थसिद्धिरपि प्रमाणाधीना । तत्प्रमाणमपि प्रागर्थसिद्धिसापेक्षं साऽपि पुनः प्रमाणाधीनेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः ॥ प्रागिति । अर्थापत्तिरूपप्रमाणप्रवृत्तेः प्रागित्यर्थः । अत्र सिद्धान्ती प्रतिबन्दीमुत्तरमाशङ्कते ॥ तदसिद्धिरपीति । तयोराक्षेप्ययोर्योगर्द्धिरसायनयोरसिद्धिरित्यर्थः ॥ नास्तीति । असिद्धिर्नास्त्येवेति सम्बन्धः । पूर्वपक्षी वैषम्यमुत्तरमाह ॥ वैषम्यादिति ॥ परिचितखेचर इति । भूतपूर्वेचरडिति सूत्रात् रसायनादिशून्यत्वेन पूर्वं परिचित इत्यर्थः । ननु प्रमाणबाधितस्याप्यर्थापत्तिरूपप्रमाणसाध्यत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ असिद्धमिति ॥ प्रमाणान्तरेति । अनुमानागम-

रूपप्रमाणान्तरेत्यर्थः ॥ **उभयोदासीनस्येति** । विधिनिषेधाववधूयेत्यर्थः । समस्तोपाध्यनवच्छिन्नमित्युक्तापरिच्छिन्नत्वाविरो- धित्वेन प्रादेशिकमित्युक्तम् । परिच्छिन्नमित्यर्थः । उपप्लुतं उपद्रुतम् । उपप्लवो भ्रमरूपः । अहङ्कारगतमेव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च तदुपरागाज्जीवे मिथ्याभूतमेव प्रतीयत इत्याह ॥ **येयमित्यादिना** । परिस्पन्दशक्त्या । ननु श्रुतिप्रतीतार्थस्य कथमुपपत्तिविरो- धेन त्यागोऽदृष्टत्वात् सूत्रकारासम्मतत्वाच्चेत्यत आह ॥ **अत एवेति** । बलवदुपपत्तिविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः । ननु करणभोजनादिरूप- क्रियाया आगन्तुकत्वेन तदावेशरूपकर्तृत्वादिलक्षणविक्रियाप्राप्त्या तन्नाशेनात्मनोऽपि विनाशः स्यादित्यत आह ॥ **क्रियावेशेति** । परवशा अधीनाः । तान् शरीरेन्द्रियादीन् । विविक्तान्भिन्नान् ॥ **विस्पष्टतयेति** । स्फुटतरभेदज्ञानशून्य इत्यर्थः । तद्धर्मान् शरीरादिधर्मान् । तत्प्रयुक्तानिति यावत् । अनात्मत्वेन आत्मभिन्नत्वेन । तदनाश्रितत्वेनेति यावत् । ननु जीवगतकर्तृत्वादेरपरा- यत्तत्वावभासोऽविद्यानिमित्तको भ्रमः । कुतोऽपरायत्तत्वरूपं स्वातन्त्र्यं सत्यमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **स्वातन्त्र्यादेरिति** ॥ **प्रमाणेतरमिति** । अध्याससद्भाव इति शेषः । अनेनानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणेन । स्वरूपसतां स्वरूपेण सत्यानामित्यर्थः ॥ **तादात्म्येत्यादि** । तादात्म्यारोपसंसर्गारोपाभ्यामित्यर्थः । ननु यथा कथंचिदारोपितत्वप्राप्त्या तन्मात्रेणैव मिथ्यात्वं प्रासमिति चेत्तत्राह ॥ **न चेति** । शङ्कते ॥ **चेतनस्येति** ॥ **स्वरूपेति** । स्वरूपेणैवाध्यास एव मिथ्यात्वे प्रयोजक इत्यर्थः ॥ **सममिति** । अनात्मनोऽचेतनस्याप्यात्मनि संसृष्टत्वेनैवाध्यासोऽस्तु न स्वरूपेणातो न मिथ्यात्वमिति भावः । आत्मानात्मनोः स्वरूपेणैवेतरेतरा- ध्याससाम्येऽप्यनात्मन एव मिथ्यात्वं नात्मन इत्याह ॥ **यदत्रेति** । सममित्यस्माभिरुक्ते सतीत्यर्थः । ननु श्रुत्यादिसिद्धमध्य-

ध्यासं कोऽपि वादी नाङ्गीकरोतीत्यतोऽस्माभिः स उपपाद्यतेऽतस्त्वमेतमित्यादिभाष्यं न व्यर्थमित्यत आह ॥ न खल्विति ॥ तदात्मन इति । आत्माभिन्नत्वाच्चाहमर्थस्येत्यर्थः । सिद्धान्ती प्रतिबन्दीमाशङ्कते ॥ न चेति । अविद्याकार्यस्येत्यनन्तरं अहङ्कारस्येति शेषः । तदानीं सुप्तौ । प्रसङ्गस्त्वन्मतेऽपीति शेषः ॥ तदभावादिति । अविद्यापरिणामाहङ्कारस्य सुप्त्याव-भावादित्यर्थः ॥ अनुभवपरामर्श इति । अनुभवजन्यः परामर्शः स्मृतिरित्यर्थः । एवं सुखस्मरणकालेऽहमुल्लेखोऽध्यस्त्येवेति भावः ॥ स्पष्टेति । सुखं यथा स्यात्तथा स्वापकर्तृतयाऽहंत्वप्रकारेण स्पष्टं सुखस्मरणमित्यर्थः ॥ विषयविशेषेति । सुख-साधनीभूतकदलीफलादिरूपविषयविशेषसम्बन्धतया सुखस्मरणमित्यर्थः । दूषणान्तरमाह ॥ न स्वायमिति । तथा च विषय-विशेषरूपसम्बन्धिसाहितं न स्मर्यत इति भावः । अत्र यत्केनचिदुक्तं सुखमहमस्वाप्समिति न सुखपरामर्शः । सुखस्य विषयजन्य-त्वेन विषयविशेषोपरक्ततया स्मर्यमाणत्वाभावाद्दुःखाभावविषयक एवेति तदप्यत एवापास्तम् ॥ सांषुप्तिकसुखस्य विषयजन्यत्वा-भावादेवेत्याह ॥ अत एवेति ॥ तथात्वेति । प्रकृतिकार्याहङ्कारतत्त्वस्यैवाहं ब्रह्मास्मीति श्रुतावहमुल्लेखविषयत्वप्रसङ्गेनाहंकार-तत्त्वब्रह्मणोरैक्यापत्त्या जीवब्रह्मैक्यं त्वदभिमतमनया श्रुत्या न सिद्ध्येदित्यर्थः । अत्रापि अहं ब्रह्मास्मीति श्रुतौ ॥ मकारान्तम-व्ययमिति । प्रकृतिपरिणामाहङ्कारतत्त्ववाचिनोऽहंपदस्याव्ययत्वे द्वितीयस्त्वहमः सर्ग इत्यत्राहम इति षष्ठीप्रयोगो न स्यात् । न चाव्ययत्वेऽपि तु नायमर्थः सूचितः । तस्यायमर्थ इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र स्वरूपं शब्दस्येति परिभाषया तु नेत्यादेः शब्द-पदार्थकत्वेनार्थपदार्थकत्वाभावात् । अहम इत्यत्र स्वार्थस्यैव विवक्षितत्वेन शब्दस्याविवक्षितत्वात्कथमेतदिति चोद्यस्य समाधानं विचार्यम् ।

वैदिकत्वाद्वा विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययत्वसमाधिरित्यप्याहुः । अनिष्टप्रसङ्गं अनिष्टापादनरूपं तर्कम् । पश्यन् निश्चिताद्वैताभिन्नः प्रतिवादी ॥ विरुद्धतामिति । मिथ्यात्वरूपापादकस्यार्थसाधकत्वाभावरूपापाद्याभावेन व्याप्ततां साधकत्वमिति यावत् । वाक्यस्यासाधकत्वे पददोषादेरेव प्रयोजकत्वेन मिथ्यात्वस्याप्रयोजकत्वाद्यदिदं वाक्यं मिथ्या स्यादिति मिथ्यात्वं नापादकत्वेनोपादेयमित्याशङ्कते ॥ नन्विति । पददोषेण अबोधकत्वरूपेण । कुत्रचिदग्निना सिञ्चेदित्यादौ विपरीतप्रतिपादनेन । अर्थाबाधरूपयोग्यताविरहेण ॥ उद्यतोऽसीति । वाक्यस्यासाधकत्वे मिथ्यात्वं न प्रयोजकम् । किं नाम पददोषादिकमेवेति शङ्कमानो भवान् अविद्यमानस्य मिथ्याभूतस्यापि वाक्यस्य निर्दोषपदाद्युपेततया साधकत्वमस्ति । मिथ्यात्वस्य साधकत्वाप्रयोजकत्वादिति वक्तुमुद्यत इत्यर्थः । ओमिति तत्राह ॥ एवं चेति । मिथ्यात्वमसाधकत्वेऽप्रयोजकमिति वदतेत्यर्थः । तत्र वन्ध्यासुतवचसि ॥ सममिति । अत्रापि मिथ्यात्वेन नेह नानेति वाक्यस्वरूपस्यैवाभावेनासाधकत्वे सिद्धे किं चरमभाविन्या पददोषादिचिन्तयेत्यर्थः ॥ तर्कस्येति । यदीदं वाक्यं मिथ्या स्यान्न तर्हि कस्याप्यर्थस्य साधकं स्यादिति तर्कस्येत्यर्थः ॥ तन्निरासे चेति । तर्कविरोधाभावादिति भावः । असौ वादी ॥ सुरभिचन्दनमितीति । आदौ चन्दनखण्डे सौरभ्यं घ्राणेन गृहीतमभूत् । पश्चाच्चन्दनखण्डे प्रत्यक्षेण दृष्टे सति चन्दनमिदं सुरभीति चाक्षुषं ज्ञानमुत्पद्यते । इदं चोपनीतभानम् । घ्राणजन्यसौरभ्यानुभवजनितसंस्कारसहकृतस्य प्रत्यक्षादिकं साधकमित्यनुभवरूपप्रमाणस्यैव मिथ्याभूतं साधकमिति विशिष्टप्रत्ययजनकत्वमुपपद्यते । तथाच प्रत्यक्षादिकं साधनमित्यनुभवे मिथ्यात्वं मानान्तरोपनीतं भासते । तथाच मिथ्याभूतं प्रत्यक्षादिकं साधकमित्युपनीतभानरूपं विशिष्टज्ञानमेव मिथ्या-

भूतस्य साधकत्वरूपविशिष्टार्थसाधकमित्यर्थः ॥ अथवेति । चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकस्यैवार्थस्य घटादेः रूपवत्त्वेन स्पर्शवत्त्वेन च क्रमेण ज्ञानद्वयोत्पत्त्यनन्तरं योऽहं घटं चाक्षुषा रूपवन्तमद्राक्षं तमेव त्वचा स्पर्शवन्तं प्रत्यभिजानामीत्येवंरूपस्पर्शविशिष्टार्थप्रतिपत्तिरेकैव साक्षिणैव भवति । एकत्रैव घटे उभयप्रतिसन्धातुरात्मनो विद्यमानत्वात् । एवमत्रापि प्रत्यक्षादिकं मिथ्येत्येकं ज्ञानं प्रत्यक्षादिकं साधकमित्यपरं ज्ञानम् । तथाच क्रमेण ज्ञानद्वयोत्पत्त्यनन्तरं श्रुत्यादिभिर्यत्प्रत्यक्षादिकं मिथ्येत्यमानिषं तदेवानुभवेन साधकमिति जानामीत्यात्मैव मिथ्यात्वं साधकत्वं चेत्युभयमेकत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणेऽनुसन्धत्ते। तथाच मिथ्यात्वसाधकत्वरूपोभयविशिष्टं यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणं तत्प्रतिपत्तिर्मिथ्याभूतं प्रत्यक्षादिकं साधकमिति विशिष्टार्थप्रतिपत्तिरिति यावत् साक्षिणैव भवतीत्यर्थः । पूर्वमुपनीतिभानं साक्षिभिन्नं विवक्षितमत्र तु प्रत्यभिज्ञारूपं साक्षिरूपं प्रमाणं विवक्षितमिति भेदः । उभयत्रापि प्रमाणद्वयसमाहारात्मकमेव प्रमाणं विवक्षितमिति ध्येयम् । अत एवोत्तरत्र तथैव व्यवहारः ॥ तर्कस्येति । मिथ्यात्वे साधकत्वं न स्यादिति तर्कस्य ॥ ततश्चेति । तर्कस्य विरुद्धतया दुष्टत्वेन तद्विरोधाभावादिति भावः ॥ साधकत्वानुपपत्तिरिति । नेह नानेति श्रुतिः स्वव्यतिरिक्तस्यैव मिथ्यात्वं बोधयति न स्वात्मनः । तथात्वे स्वस्यापि मिथ्यात्वप्राप्त्या साधकत्वं न स्यात् । मिथ्याभूतस्य साधकत्वानुपपत्तिप्रमाणबलादित्यर्थः । प्रमितं साधकत्वेन प्रमितं स्वात्मानम् ॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । तथाच श्रुतेः प्रत्यक्षविरोध इति भावः । सिद्धान्ती उत्तरमाह ॥ हन्त तवापीति । शङ्कते ॥ श्रुतेरिति । तथाच तद्विरुद्धत्वेन श्रुतेरप्रामाण्यमिति प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यमित्युक्तमयुक्तम् । श्रुतेः प्रबलत्वेन प्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वेन श्रुतिप्रामाण्यस्य दुर्बलप्रत्यक्षविरोधानपेक्षत्वेन नान्योन्याश्रय

इति भावः । तस्य प्रत्यक्षापेक्षया श्रुतिप्राबल्यस्य । श्रुतेः सर्वमिथ्यात्वप्रतिपादिकायाः ॥ तदिति । प्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ किमुप-
पत्तीति । तद्वाक्यस्याप्रतो भवेदित्यनेनेत्यर्थः अनुगुणपदोपरिभागः ॥ तद्विरोध एवेति । यदनुगुणत्वं त्वयोपपादितं तद्विरोध
एव । प्रबलोपपत्तिविरोध इति यावदित्यर्थः ॥ अकौशलेति । तात्पर्यलिङ्गानुगुणत्वं व्युत्पादयन् भवान् प्रबलोपपत्तिरूपतात्पर्य-
लिङ्गविरोधं न पश्यति । तथा प्रबलोपपत्तिविरुद्धार्थं महाप्रबन्धेनोपपादयतस्तवाकौशलं प्रकटितं भवतीत्यर्थः ॥ प्रशिथिल-
मूलत्वेनेति । मिथ्यात्वे साधकत्वं न स्यादिति तर्कस्य स्वाप्नार्थेषु व्यभिचारेण व्याप्तिरूपाङ्गवैकल्येन प्रशिथिलमूलत्वादाभासत्व-
मित्यर्थः। तर्के व्यतिरेकान्वयव्याप्त्योरुभयोरपि नोक्तस्थलेषु व्यभिचार इत्याशयेनाह ॥ योऽत्रेति। स्वाप्नार्थादिष्वित्यर्थः। सङ्केतिर्त-
हि अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छासङ्केत इति उच्यते । इदं च तार्किकरीत्यैव। स्वमते पदानामर्थैः सम्बन्धस्य स्वाभाविक-
ताया नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैनैव निषिध्यत इति वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयम् । ननु प्रत्यक्परागभावादिना विच्छेदो भेदस्ता-
वद्बिम्बप्रतिबिम्बयोरुपलक्ष्यते । स च मिथ्या । तथाच मिथ्याभूतस्यापि विच्छेदस्य स्वोचितार्थक्रियासाधकत्वमुपलब्धमित्यत
आह ॥ विच्छेदस्यापीति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यखण्डनेन तद्विच्छेदस्य सत्यतोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । वर्णेषु
स्वाभाविकदैर्घ्याद्यनङ्गीकार इत्यर्थः ॥ स्वरेष्विति । दीर्घध्वनिसम्बन्धेनाकारादिषु यथा दैर्घ्यादिप्रतिभासस्तथा य् व् इत्यादि
व्यञ्जनेष्वपि तादृशदीर्घध्वनिसन्निधानवशेन दैर्घ्यं प्रतिभासेत । स चानुभवविरुद्धः । तथाच वर्णगताः स्वाभाविका एव दैर्घ्यादयो
दीर्घध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति भावः । शङ्कते ॥ न तथा विधेति । यादृशदीर्घध्वनिभिः स्वराक्षराणामभिव्यञ्जनं भवति तादृश-

ध्वनिव्यङ्ग्यं व्यञ्जनं न भवतीति न तत्र दैर्घ्यादिप्रतिभास इत्यर्थः ॥ वर्णेष्वेवेति । तथाच स्वराक्षरादिष्वकारादिषु दीर्घध्वनि-
व्यङ्ग्यतावच्छेदकत्वेन कश्चन धर्मोऽङ्गीकार्यः । स एव दैर्घ्यादिपदवाच्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥ परमास्तिकेनेति । श्रुतिसिद्धार्थस्य
मिथ्यात्वं वक्तुः परकीयभाष्यकारस्य नास्तिकत्वादिति भावः । श्रुत्यर्थो नेह नानेति श्रुत्यर्थः ॥ विशेष्यं नाभिधा गच्छे-
दिति । अभिधा शक्तिः । अयमर्थः । जातिविशिष्टव्यक्तौ पदानां शक्तिरिति तार्किकैरुच्यते । तत्र मीमांसको वदति । अगृहीत-
विशेषणा बुद्धिर्विशेष्येण प्रवर्तत इत्यादौ गवादिपदानां वाच्यतया जातिं गृहीत्वा पश्चात्तद्विशिष्टव्यक्तौ शक्तिर्वाच्या । तथाच
गोत्वादिजातावेव गवादिपदानां शक्त्या सर्वस्योपपत्त्या विशेषण एव क्षीणशक्तित्वादभिधा विशेष्यं न गच्छतीति । ननु तर्हि
गामानयेत्युक्ते व्यक्तिलाभः कथमिति चेत् । आक्षेपात् व्यक्तिं विना केवलगोत्वजातेरानेतुमशक्यत्वात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या व्यक्तिलाभ
इति द्रष्टव्यम् । ननु तत्र सति विशेष्यबाध इत्युक्तत्वान्नात्र विशेषबाधोऽस्ति । ब्रह्मणि गुणादेरप्रामाणिकत्वादित्यत आह ॥ स-
विशेषत्वं चेति । अवयवगुणकर्मादिविशेषसाहित्यमित्यर्थः ॥ एवं सतीति । नेह नानेति वाक्यस्य भगवति स्वगतभेदनिषेध-
कत्वव्याख्यान इत्यर्थः ॥ अप्राप्तेति । भगवति स्वगतभेदस्याप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ स्वर्गापूर्वेति । श्रुत्या प्राप्तस्यैव श्रुत्या प्रतिषेधे
श्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वं स्यादिति भावः ॥ साधकत्वायोगादिति । सिद्धकर्तृत्वरूपसाधकत्वायोगादित्यर्थः । तत्प्रत्यक्षं चक्षुरादिकं
किं न स्यादित्यत आह ॥ आश्रयेति । ननु दुःखादिबन्धस्य सत्यतायां प्रत्यक्षविरोधत इति भवद्भिश्चक्षुरादिप्रत्यक्षस्यैव
प्रमाणतया भवदभिप्रेतत्वात्तस्य च मया सत्त्वानङ्गीकारात्कथं सतः साधकत्वं तेन स्वीकृतमित्युच्यत इत्यत आह ॥ अस्माभि-

रपीति ॥ **न खल्विति** । अज्ञानस्य प्रातिभासिकत्वेन प्रतिभासमात्रशरीरत्वादिति भावः । द्वयोरज्ञानसाक्षिणोः ॥ **न हीति** । किञ्चिदुपकाराभावे तदधीनताया एव मृषात्वादिति भावः । फलप्रामाण्याभिप्रायेण फलं वेत्युक्तम् । ईश्वरज्ञानाभिप्रायेण नित्यं वा ज्ञानमित्युक्तम् ॥ **न ततोऽतिरिक्तमिति** । तथा चाज्ञानारोपाधिष्ठानत्वमेवाज्ञानसाधकत्वमिति भावः ॥ **प्रकाशेति** । साक्षिणः प्रकाशरूपत्वेन तदाश्रितं तमोऽज्ञानमधिष्ठानभूतप्रकाशेनैव सिध्यतीति परं सिद्धान्तिनं प्रत्युपपादयितुं त्वया न शक्यते । अधिष्ठानस्यैवारोपितज्ञप्तिकारणतायाः कुत्राप्यदर्शनादिति भावः । अन्यत्र कुत्राप्यदृष्टमत्रैव कल्प्यत इत्याशङ्कापरिहारायोक्तम् ॥ **अविशेषवादिनेति** । कुत्राप्यदृष्टमत्रैव साक्षिणि कल्पयितुं तदा शक्यते । यदीतरापेक्षया तन्निर्वाहकः कश्चन विशेषः स्यात् । स तु नास्ति । त्वया साक्षिणि विशेषानङ्गीकारादिति भावः । ननु साक्षिणोऽज्ञानविषयकत्वाभावेऽपि तेन तत्सिद्धिः किं न स्यादित्यत आह ॥ **अतद्विषयेणेति** । अतद्विषयकेनेत्यर्थः ॥ **निरस्तमिति** । इतरेतराश्रयप्रसङ्गेनेत्यर्थः । तच्चाविशेषमानेन साध्यमित्युक्तत्वात्सविशेषप्रमाणेन साधनपक्षे दूषणं वक्तुमाह ॥ **यस्त्विति** । ननु सविशेषस्य मिथ्यात्वेऽपि तस्य साधकत्वमङ्गीकृतमिति चेत्तत्राह ॥ **परेणेति** । सिद्धान्तिनेत्यर्थः । उक्तन्यायेन न सिद्धं चान्यसाधनमित्युक्तन्यायेन । तस्य मिथ्याभूतप्रमाणस्य ॥ **तत्सविशेषत्वादिति** । मिथ्याभूतस्य साधकत्वम् । तच्च मिथ्याप्रमाणेन सता वा साध्यते त्वयेति साधकप्रमाणविकल्पेन यथा निरस्तम् । एवं मिथ्याभूतस्य साधकत्वं सविशेषप्रमाणेन साध्यते । तथा विशेषप्रमाणेन । आद्ये तस्यापि तव मिथ्यात्वात् । परेण च तस्य साधकत्वानङ्गीकारात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनस्तस्य साधकत्वासम्मतेरिति निराकरणीयमिति

सूचनार्थेत्यर्थः ॥ एतेनेति । साक्षिणः साधकत्वनिराकरणेनेत्यर्थः ॥ आत्मभूतेनेति । तस्यैव साक्षित्वादिति भावः । बहुवचनाभिप्रायं वक्तुमाह ॥ विश्वमिथ्यात्वमिति ॥ आपादनविषयत्वादिति । न हि पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचार इति भावः । अन्यथेति । आपादनेऽपि प्रमाणबाधनस्य दूषणत्व इत्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गेनेति । यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादित्यादितर्केऽपि प्रमाणबाधसद्भावादिति भावः ॥ प्रमाणादीति । रूढपदपरित्यागेन व्यवहृतिरिति व्यवहारकारणत्वार्थक-यौगिकपदेन प्रमाणाद्युपादाने निमित्तमाह ॥ प्रमाणादिनामिति । अस्तु प्रमाणादीनां सत्त्वं तद्विषयस्य सत्त्वं मास्त्विति शङ्का-परिहाराय दुःखादीति । रूढपदपरित्यागेन व्यावहारिकमिति व्यवहारविषयत्वार्थकयौगिकपदोपादानं कृतमित्याह ॥ न हीति ॥ व्याघातादिति । पदार्थप्रमितिकरणस्यैव प्रमाणत्वादिति भावः ॥ तदभावेनेति । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमाभावेनेत्यर्थः । ननु चार्वाकमते प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यम् । माध्यमिकस्य सर्वशून्यतया व्यवहारस्याप्यभावात्कुतो व्यभिचार इत्यत आह ॥ तस्येति । यद्यपि चार्वाकः प्रत्यक्षमेकं स्वीकुरुते तथाऽप्यनुमानादिभिर्व्यवहरत्येतत्सत्तां तु न मनुते । माध्यमिकस्य सांवृतो व्यवहारोऽस्ति । अन्यथा प्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधासम्भवादित्यर्थः । ननु सोऽपि पक्षीक्रियत इत्यत आह ॥ तस्यापीति । प्रमाणादिसत्वस्य तेनानङ्गीकारादिति भावः ॥ अनुभवेति । मदनुभवेत्यर्थः । विमतो मायावादिव्यवहारः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्वकः साधन-बाधनक्षमव्यवहारत्वाद्भाट्टादिव्यवहारवदित्यनुमाने बाधादिकमभिधाय व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिं चाह ॥ व्यतिरेके चेति ॥ सद्वचनेति । यः परार्थानुमानस्य प्रयोगो वाक्यलक्षण इति वचनेन परार्थानुमानस्य शब्दरूपत्वाद्वचनेत्युक्तम् । सद्वचनं समीची-

नानुमानम् । तदाभासस्य यल्लक्षणं व्यभिचारादि तद्योगित्वमित्यर्थः ॥ **व्यवहार एवेति** । कथ वाक्यप्रबन्ध इति धातोः कथारूपो यो वाग्व्यवहारस्तद्रूपो यो धर्मी साधनदूषणाधिकरणत्वात्स कथं सिध्येदित्यर्थः ॥ **इति स्वीकृत्येति** । प्रमाणादीनामसत्वं स्वीकृत्येत्यर्थः ॥ **कथायामिति** । कथायामेव हि निग्रह इति भावः ॥ **इदं दूषणमिति** । यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी कथं सिध्येदिति दूषणमित्यर्थः ॥ **स्यादप्येवमिति** । अपिः सम्भावनायाम् । कथकप्रवर्तनीयकथारूपवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य हेतुत्वं तदा सम्भावितं स्यादित्यर्थः । वाग्व्यवहारस्वरूपं वाग्व्यवहाररूपकथास्वरूपम् । कुत इत्यत आह ॥ **हेतुतेति** । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमरूपकारणानुपपत्तेस्तदभावादित्यर्थः । स्थितिर्व्याप्तिः ॥ **कयापि नियमस्थित्येति** । प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यमित्येवंरूपे व्यवहारनियमे यः समयबन्धः सङ्केतकरणं तेन प्रवृत्तायामित्यर्थः ॥ **तच्चेति** । अभिलषितमित्यर्थः ॥ **स चेति** । व्यवहारनियम इत्यर्थः ॥ **प्रमाणादिसत्ताऽपीत्थमेवेति** । यथा प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यमिति व्यवहारनियमे समयबन्धो द्वाभ्यां क्रियते एवमेव सद्भिरेव प्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमिति समयबन्धः क्रियतामित्यर्थः ॥ **तादृशेति** । प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यमित्येवंरूपेत्यर्थः ॥ **उपपत्तेरिति** । प्रमाणादीनां सत्ता नाङ्गीकर्तुमुचितेत्याशयः ॥ **प्रमाणादिसत्तामित्यादि** । अयं भावः । यः प्रमाणादिसत्तां कथाप्रवृत्तिकारणमङ्गीकरोति । तेनाप्युक्तव्यवहारनियमसमयबन्धस्तावदवश्यमङ्गीकर्तव्यः। तद्व्यतिरेकेण कथाप्रवृत्त्यभावेनाभिलषितस्य तत्त्वनिर्णयादेरनिष्पत्तेः। तथा चावश्यकल्प्यमाननियतपूर्ववर्तिनः समयबन्धादेव कथाप्रवृत्तिरूपकार्यसम्भवे तत्सहभूतस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न कथाप्रवृत्तिकारणत्वं समयबन्धेना-

न्यथासिद्धत्वात्। अथाऽपि तस्य कारणत्वकल्पने कल्पनागौरवमिति भावः ॥ **तस्येति** । अयं प्रामाणिकलोकव्यवहार इत्यर्थः ॥ **शरीरेति**। अहं स्थूलोऽहं कृश इत्यादिव्यवहारस्तावदस्ति। देहधर्माणां स्थूलत्वादीनामात्मनि व्यवहारश्च देहात्मनोरभेदं विना न सम्भवतीति देहात्मत्वमपि स्वीकार्यं स्यादित्यर्थः। तत् देहात्मत्वादि । **अन्यथा त्विति** । यदि विचाराबाध्या भविष्यतीत्यर्थः ॥ **इतीति** । विचाराबाध्यत्वस्यैवाभ्युपगम्यतायां तन्त्रत्वादित्यर्थः । अवश्यकल्प्यमाननियतसमयबन्धेनान्यथासिद्धत्वान्न तत्सहभूतस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य कथाप्रवृत्तिकारणत्वमित्याशयेनाह ॥ **यादृश इति** । प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्य भवता यादृशो व्यवहारनियम इत्यन्वयः ॥ **यादृश इति** । प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यमित्यादिरूपः । प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्यैवं व्यवहारनियमे कृते सद्भिरेव प्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमित्येवं नियमो भवताऽवलम्बित आश्रित इत्यर्थः। तस्यैव नियमस्य। **तदा त्वां प्रतीति** । न च मम कथातः पूर्वं प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तृत्वमस्तीति न फलातिप्रसङ्गो मत्पक्ष इति वाच्यम् ॥ उक्तरीत्याऽन्यथासिध्याङ्गीकृतस्याप्यनङ्गीकृतप्रायत्वादित्याशयात् ॥ **प्रसङ्गविषयतुल्यतेति** । प्रसङ्गे यो विषयो धर्मी मायावादी तत्तुल्यतेत्यर्थः ॥ **विशिष्टेति** । साधनबाधनक्षमेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **यदा हीति** ॥ **स्वरूपासिद्धत्वमिति** । तथा च प्रमाणादीनामसत्वप्राप्त्या प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्वकताराहितत्वादिति हेतोरपि प्रमाणान्तर्गतत्वेनासत्वप्राप्त्या स्वरूपासिद्धत्वमित्यर्थः ॥ **तच्चेति** । स्वरूपासिद्धत्वम् ॥ **तत्र इति** । वादीत्यर्थः ॥ **इदं दूषणमिति** । यदि प्रमाणानि न सन्तीत्यादिनोक्तं दूषणमित्यर्थः ॥ **यश्चेति** । प्रतिवादीत्यर्थः । ननु तर्हि यथैकेन प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमेऽपि यदि प्रमाणादीनि न सन्तीति प्रकृतैतद्दूषणाधिकरणभूतकथारूप-

विचारसाध्य इति। प्रमाणादिसत्ता विचारबाध्या यदि भविष्यति तदा नाभ्युपगन्तव्या। यदि विचारबाध्या न भविष्यति तर्ह्यंगीकर्तव्ये-त्युक्त्या विचारप्रवृत्तिसाध्यस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य विचारप्रवृत्तिपूर्वकालीनत्वाभावो न विचारप्रवृत्तिकारणत्वमित्यर्थः॥ तस्यै-वेति। उत्सर्गतः प्रवृत्तलोकव्यवहारस्यैवेत्यर्थः॥ नियतेति। नियतवाग्व्यवहारकरणरूपसमयबन्धेनेत्यर्थः। अस्तित्वेन सत्यत्वेन। भङ्गः परपक्षस्य कथायां प्रवृत्तं स्वेच्छास्वीकृतव्यवहारनियमेन यथाकथंचित्कथायां प्रवृत्तम्॥ स्वव्याघातमिति। प्रमाणादिसत्तामनङ्गी-कृत्य प्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमिति स्वेच्छास्वीकृतव्यवहारनियमस्योक्तरीत्या सत्व एव पर्यवसानमिति स्वव्याघातः। अचेतयन्तं अपश्यन्तम्। श्रुत्यादेरिति। नेह नानेति श्रुत्या सर्वस्य सत्वाभावो बोध्यते। तथाच सर्वान्तर्गतस्य कथादेरपि सत्वाभावो निश्चित इत्यर्थः॥ अनेकातिप्रसङ्गेति। तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत् प्रत्यक्षविरोधत इत्युक्तानेकातिप्रसङ्गेनेत्यर्थः। तत्प्रामाण्ये नेह नानेति श्रुतिप्रामाण्ये॥ अन्यथासिद्धेरिति। अन्यथासिद्धिरप्रयोजकत्वम्। ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वाभावे सत्वाभावे साधकत्वं न स्यादिति तर्के मिथ्यात्वसाधकश्रुतिविरोधेनाप्रयोजकत्वप्राप्तेत्यर्थः॥ तस्य चेति। तर्कस्याभासत्वेन तद्विरोधाभावादित्यर्थः॥ सत्प्रतीतिरेव सत्तेति। नार्थसत्ताऽस्तीत्यर्थः। अद्वैतहानिं परिहरति॥ न च प्रतीतिरिति। ब्रह्मस्वरूपाद्भेदो न चेत्यर्थः। नन्वब्रह्मज्ञानाद्बा-धवैधुर्ये ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वप्राप्त्या कथं हानादिव्यवहारः। प्रत्यक्षादेर्लौकिकः प्रामाण्यव्यवहारश्चेत्यत आह॥ कतिपयेति। अ-ब्रह्मज्ञानिनामित्यर्थः॥ कतिपयकालेति। ब्रह्मज्ञानात्प्रागित्यर्थः॥ तथात्वेति। अब्रह्मज्ञानाद्बाध्यत्ववैधुर्येण बाधविलम्बेनेति यावत्। हानादिव्यवहारनिर्वाहकत्वेन प्रमाणादीनां लौकिकः प्रामाण्यव्यवहारः प्रतीयते। तथाच ब्रह्मज्ञानबाध्यविषयकत्वेन

प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति भावः ॥ आद्ये प्रागुक्तेति । व्यावहारिकसत्वमसत्प्रभेद एवेत्यङ्गीकृतं चेत्तर्हि कथाङ्गभूत-प्रमाणादीनां व्यावहारिकसत्वाङ्गीकारेऽपि असत्वस्यैव प्राप्त्या साधकत्वं न स्यादिति प्रागुक्तदोषानिस्तार इत्यर्थः । ननु व्याव-हारिकसत्वमसत्प्रभेद एव । न चोक्तदोषः । प्रमाणादिकं सदिति ज्ञानमात्रेण कथाङ्गत्वोपपत्त्या साधकत्वोपपत्तिरित्यत आह ॥ न हीति ॥ पीयूषतयेति । पीयूषममृतं सुधेत्यभिधानात् । तदर्थक्रियां जीवनरूपाम् । व्यावहारिकसत्वस्यासत्प्रभेदत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन बाधविलम्बसद्भावाद्व्यावहारिकसतां प्रमाणादीनां साधकत्वमित्यत आह ॥ बाध्येति ॥ अर्थेति । बाध-विलम्बेऽपि प्रमाणादीनामर्थानामसत्वरूपत्वं तावन्न निवर्तते । तथाच साधकत्वं न सम्भवतीति भावः । प्रमाणादीनामसत्प्रभेदरूप-व्यावहारिकसत्वेऽपि साधकत्वं प्रमाणादिप्रतीतेः पारमार्थिकत्वादित्युक्तत्वादिति चेत्तत्राह ॥ एवमिति । सत्यता अप्रयोजिकेति लिङ्गविपरिणामेनानुवर्तते ॥ शुक्तीति । एतावन्तं कालं रजतज्ञानमासीदित्यनुभवेन शुक्तिरजतज्ञानस्वरूपस्यापि सत्यत्वादिति भावः ॥ तथैवेति । बाधविलम्बप्रयुक्तो लौकिको हानादिनिर्वाहत्वव्यवहारः प्रमाणानां प्रामाण्यव्यवहारश्च भवति ब्रह्मज्ञान-बाध्यविषयकत्वेनातत्त्वावेदकप्रामाण्यव्यवहारश्च प्रतीयत इति यदुक्तं तदित्यर्थः । प्रमाणादीनामसत्प्रभेदरूपव्यावहारिकसत्ताङ्गीकारे साधकत्वानुपपत्तिरसतोऽर्थक्रियाकारित्वाभावादित्युक्तमयुक्तम् । स्यादिदम् । यद्यर्थक्रिया सती स्यात् । न चैवं । अर्थक्रियाया अप्यसत्वाङ्गीकारादित्यत आह ॥ अर्थक्रियाऽपीति ॥ निरस्तमिति । नेह नानेति श्रुतिप्रामाण्यसिद्धौ सर्वासत्वसिध्या तदन्तर्गतार्थक्रियाया अप्यसत्वसिद्धिस्तात्सिद्धौ प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाभावेन श्रुतिप्रामाण्यासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयचक्रकादिना

निरस्तमित्यर्थः । सतः परमार्थसतो ब्रह्मणः । अर्थक्रिया तत्कारित्वम् । निष्क्रियत्वं निष्क्रियम् । निष्क्रियं निष्कलमित्यादिश्रुते-रिति भावः । असति व्यावहारिके प्रत्यक्षादौ । साऽर्थक्रिया । तत्कारित्वमित्यर्थः । परिशेषादिति भावः । एवंच कथाङ्ग-भूतप्रमाणादेः सत्यत्वाभावेऽपि साधकत्वं युक्तमिति हृदयम् ॥ श्रुतीति । नेह नानेति श्रुतेः सर्वासत्वरूपार्थे प्रामाण्यनिश्चयेत्यर्थः॥ एवं तदिति । सतोऽर्थक्रियासम्भवादित्युक्तपरिशेषकरणमित्यर्थः ॥ प्रागिति । सर्वासत्वरूपार्थे नेह नानेति श्रुतेः प्रामाण्य-निश्चयात्प्रागित्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयेति । श्रुतिप्रामाण्यनिश्चये परमार्थसतोऽर्थक्रियाकारित्वासिध्या कथाङ्गभूतप्रमाणादेरसतोऽपि साधकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावसत्वे साधकत्वं न स्यादिति तर्कस्याभासत्वसिध्या तद्विरोधाभावेन श्रुतिप्रामाण्यनिश्चय इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ द्वितीयमिति । सत्येवावान्तरभेद इति द्वितीयं पक्षमित्यर्थः ॥ तच्चेति वेति । तथाच प्रकृतत्वानुसन्धानार्थश्च-शब्द इति भावः । नन्वात्मेतरेण व्यावहारिकेण प्रातिभासिकेन वा प्रमाणेन सत्त्वैविध्यसिद्धिरस्त्वित्यत आह ॥ व्यावहारि-केति । शङ्कते ॥ नेति । असुख्यं यत्सत्तत् । असत् असदवान्तरभेदो न भवतीत्यर्थः । सत् पारमार्थिकम् ॥ अनुपपत्तेरिति । सता चेदद्वैतभङ्गात् । आत्मना चेन्निर्विशेषस्य साधकत्वायोगादित्यर्थः ॥ व्याप्तिरिति । भवन्मते सदसद्विलक्षणवस्त्वभावेन दृष्टान्ताभावादिति भावः । यत्सदसद्विलक्षणं न तत्साधकमित्यन्वयव्याप्तिग्रहणस्थलाभावेऽपि यत्साधकं न तत्सदसद्विलक्षणमिति व्यतिरेकव्याप्तौ सदसद्विलक्षणत्वाभावसाधकत्वयोर्वादिप्रतिवादिसम्प्रतिपत्त्या साक्षिण एव दृष्टान्तत्वं सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ साक्षिणीति ॥ व्याप्तीति । व्यतिरेकव्याप्तीत्यर्थः ॥ तस्येति । असत्वस्य सत्वाभावरूपहेत्वभिन्नत्वेन नोपाधित्वमित्यर्थः ।

न हि हेतुरेवोपाधिः । साधनाव्यापकत्वाभावादिति भावः । नन्वनिर्वचनीयरूपतृतीयकोटिसद्भावात्सत्वाभाव एवासत्वमिति नियमभङ्ग इत्यत आह ॥ **तद्भङ्गस्येति** । ननु सद्वैलक्षण्ये च सत्वमिति न व्याप्तिद्वयं युक्तमनिर्वचनीयरूपतृतीयकोटिसद्भावादित्यत आह ॥ **प्रागिति** । असद्विलक्षणत्वासाधकत्वं चोपपन्नमित्येतद्दूषयति ॥ **असदिति** । नन्वसद्वैलक्षण्येऽपि मायिकत्वाद्धानादिव्यवहारहेतुत्वं प्रत्यक्षादेर्युक्तमसद्वैलक्षण्येऽप्याबाधिकत्वाच्छुक्तिरजतादेर्न हानादिव्यवहारहेतुत्वमित्याशङ्कते ॥ **मायेति** ॥ प्रत्येकमिति । एकस्यैव भावरूपस्यैव प्रपञ्चस्य भावाभाववैलक्षण्यम् । एवमेकस्यैवाभावरूपस्य प्रपञ्चस्य भावाभाववैलक्षण्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ **तत्त्वानधिकरणत्वमिति** । भावत्वाभावत्वानधिकरणत्वमित्यर्थः । भावत्वानधिकरणत्वमभावेऽभावत्वानधिकरणत्वं च भावे स्वयं सदेवेति नानिष्टमित्याह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **भावाभावत्वानधिकरणत्वमिति** । भावत्वे सत्यभावत्वं यत्तदनधिकरणत्वमित्यर्थः ॥ **उभयसाधनादिति** । सिद्धस्याप्यसिद्धेन सहोच्चार्यमाणस्यासिद्धत्वमिति मया स्वीकारादिति भावः ॥ **तत्त्वेति** । सिद्धत्वेत्यर्थः ॥ **विशिष्टेति** । भावत्वानधिकरणत्वे सत्यभावत्वानधिकरणत्वमित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्येति** । अभावत्वानधिकरणत्वांशे इत्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । यदेकं भावत्वं भावेऽस्ति यदेकमभावत्वमभावेऽस्ति तदपि नास्तीत्येवं भावे सर्वथा भावत्वं नास्ति । अभावे च सर्वथाऽभावत्वं नास्तीति साध्यत इत्यर्थः । द्वौ नञाविति न्यायस्यात्रासम्भवादाह ॥ **अभावस्यैवेति** । भावाभावव्यतिकरो नास्तीत्याशङ्कते ॥ **भावाभावाभिमतयोरिति** ॥ **अधिकमिति** । भावेऽभावत्वानधिकरणत्वं प्रमितम् । तत्र भावत्वानधिकरणत्वमप्याधिकं साध्यते । तथाच भावत्वानधिकरणत्वे साध्येऽभावत्वं न प्राप्नोति । अभावत्वा-

नधिकरणत्वस्य सम्मतत्वात् । एवमभावेऽपि द्रष्टव्यम् । अतो न व्यतिकर इति भावः ॥ **विपरीतेति** । भावरूपस्य प्रपञ्चस्य प्रमाणविरुद्धभावत्वानधिकरणत्वप्रतिज्ञातेनेत्यर्थः ॥ **भावत्वाभावत्वगोचरमिति** । भावाभावयोः क्रमात् भावत्वाभावत्वगोचरमिति योज्यम् ॥ **तत्त्वविशेषणानुमानेनेति** । विवादपदं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादिति प्रागुक्तेनेत्यर्थः ॥ **द्वितीयेऽपीति** । सदसच्छब्दौ भावाभाववाचिनौ वा विद्यमानाविद्यमानवाचिनौ वेति प्रागुक्तद्वितीयपक्षेऽपीत्यर्थः । सत्याद्विद्यमानात् ॥ **भेदवादिन इति** । सतां भेदवादिन इत्यर्थः ॥ **भेदभङ्गादिति** । घटस्य पटादिनिष्ठसत्वाङ्गीकारे पटाद्यैक्यापत्त्या भेदभङ्गादित्यर्थः ॥ **यतः सत एवेति** । तथा चासत्वानधिकरणत्वस्य सिद्धत्वात्तस्मिन् साध्ये सद्रूपत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **यतश्चासत इति** । तथाच सर्वथा सत्वानधिकरणत्वे साध्येऽसद्रूपत्वं प्राप्तमिति सदसत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । स्वोपाधौ परोपाधौ चेत्यर्थः । तथाऽप्येतद्विशेषणसामर्थ्यात्सदसत्वं न प्राप्नोतीत्याशयः । अस्माद्बाध्यत्वादिति हेतोः सकाशादेव । शङ्कते ॥ **सम्भावित इति** ॥ **किंच सत एवेति** । सत्वेन प्रत्यक्षादिना प्रमितस्यैवेत्यर्थः । तत् प्रत्यक्षादिप्रमाणम् । ननु नेह नानेति श्रुत्या दृश्यत्वाद्यनुमानैश्च विश्वमिथ्यात्वसिद्धेस्तदन्तर्गतप्रत्यक्षादिप्रमाणं विश्वस्यातत्त्वावेदकमेव भविष्यतीत्यत आह ॥ **परकीयेति** । नेह नानेत्यादिप्रमाणानां बाध्यत्वादितर्काणाम् । तथाच श्रुत्यादिप्रामाण्ये सिद्धे विश्वमिथ्यात्वसिध्या तदन्तर्गतस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्यातत्त्वावेदकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विरोधाभावेन श्रुत्यादिप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । द्वितीयेऽनेकसत्वानधिकरणत्वपक्षे । दूषणसमुच्चये प्रागुक्तासिद्धसाधनत्वरूपदूषणेन सहोच्यमानदूषणसमुच्चय इत्यर्थः ॥ **सन्त्येवानेकानि सन्तीति** । व्यावहारि-

काणीत्यर्थः ॥ तदनधिकरणत्वेति । व्यावहारिकसत्वानधिकरणत्वेत्यर्थः ॥ तद्विरुद्धं चेति । अर्थक्रियानिरूपितजन्यजनकभाव-सम्बन्धं प्रपञ्चीकृत्य तदनधिकरणत्वरूपं सद्विलक्षणत्वम् । व्यर्थविशेषणासिद्धं ज्ञानबाध्यत्वमस्तु मिथ्यात्वं मास्तु सत्वमेवास्त्वित्यप्रयोज-कत्वे शङ्किते नाशमात्रस्यैव मिथ्यात्वप्रयोजकत्वमाप्त्या ज्ञानविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ उक्तबाधकेति । सतो विनाश इत्युक्तबाधके-त्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । तथा चोक्तबाधकतर्कोऽयुक्त इत्याशयः ॥ व्यवच्छिनत्तीति । तथा च मायावाद्यभिमतमित्यर्थः । नन्वियं शुक्तिरिति ज्ञानं न लक्ष्यम् । साक्षाद्ग्राह्याभावानवगाहित्वेन यदीदं बाधकं तर्हि तस्येदं न रजतं शुक्तित्वादिति ग्राह्याभाव-व्याप्यशुक्तित्वावगाहित्वेनानुमानिकतया इदं रजतमिति प्रत्यक्षबाधकत्वं न सम्भवति । क्वच प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चेयं शुक्तिरिति ज्ञानस्येदं रजतमिति ज्ञानबाधकत्वायोगेनालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिर्दोष इत्यत आह ॥शाब्दा-दाविति । भ्रम इति शेषः । तथा चेयं शुक्तिरिति ज्ञानस्येदं रजतमिति प्रात्यक्षिकभ्रमबाधकत्वाभावेऽपि इदं रजतमिति शब्देन चाकचक्यादिसादृश्यलिङ्गकानुमित्या वा भ्रमो जातस्तत्रेयं शुक्तिरिति ग्राह्याभावव्याप्यावगाहित्वेनानुमानरूपस्यापीयं शुक्तिरिति ज्ञानस्य शाब्दानुमानिकभ्रमबाधकत्वं प्रसिद्धमिति लक्ष्यत्वात्तत्राव्याप्तिर्भविष्यत्येवेत्यर्थः । अत्र द्वयोरिति पदं न स्वरसम् । अथवा नन्विदं लक्षणद्वयं कथं प्रत्येकमव्यापकम् । यथा नेदं रूप्यमिति प्रात्यक्षिके बाधकज्ञाने शुक्तित्वमपि प्रतीतमेव । तथेयं शुक्तिरिति प्रात्यक्षिके बाधकज्ञाने रजताऽभावोऽपि प्रतीत एवेत्यन्योन्यविषयविषयकत्वमस्ति । न चोल्लेखप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रात्यक्षिक-ज्ञाने या तत्प्रतीयते तावतः सर्वस्योल्लेखनियमाभावात् । अत एवोभयोरपि बाधकज्ञानयोरन्योन्यविषयविषयकत्वात्कथं प्रत्येकम-

व्यापकमिदं लक्षणमित्यत आह ॥ शाब्दादाविति । इदं रजतमिति भ्रमानन्तरं नेदं रूप्यमित्याप्तवाक्यरूपशब्दतो दाहच्छेदानुमानेन बाधकज्ञानं जायते । तथेयं शुक्तिरिति शब्दतोऽनुमानेन वा बाधकज्ञानं जायते । तदा शाब्दादौ शब्देनानुमानेन वा जायमानेनेदं रूप्यमियं शुक्तिरिति ज्ञानद्वये द्वयोरपि बाधकत्वं प्रसिद्धम् । न चोक्तरीत्या शाब्दानुमानिकज्ञानयोरप्यन्योन्यविषयविषयकत्वेनोक्तदोष इति वाच्यम् । शाब्दज्ञानस्य शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनैयत्येनानुमितेश्च व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनैयत्येन तदधिकस्य तत्राभासमानत्वेनान्योन्यविषयविषयकत्वाभावेन प्रत्येकमव्यापकं भवत्येवेति भावः । विरोधिभावान्तरज्ञाने स्वबाधलक्षणमुपपादयति ॥ रजतत्वेनेत्यादिना । असतः सत्वप्रतीतिः सतोऽसत्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव भ्रांतित्वादित्युक्तत्वादिति भावः । अध्यस्तवस्त्वभावबोधेऽपि स्वबाधलक्षणमुपपादयति ॥ एवमिति ॥ छलेति । अन्यथेत्यस्य तत्स्वरूपापेक्षयेत्यस्य विवक्षितत्वादभिप्रायान्तरकल्पनेनातिव्याप्तिं कथयतः छलोत्तरस्य दूषणं स्यादित्यर्थः । शङ्कते ॥ नन्विंक वक्तव्यमेतदिति । तदेतत्पूर्वप्रसाङ्गितस्यान्यथाकारस्य लोडनमिवेत्येतदवश्यं वक्तव्यमेवातो विज्ञातस्येति लक्षणवाक्ये किं किमर्थमाचार्यैः कण्ठतो नोक्तमित्यर्थः । उत्तरमाह ॥ न हीति । एतदवश्यं लक्षणवाक्ये कण्ठतो नहि वक्तव्यमित्यर्थः । पुनः शङ्कते ॥ नन्विति । कण्ठतोऽनुक्तत्वेऽप्यर्थादुक्तमेवेत्याह ॥ अन्यथेति । अनेनान्यथेति वचनेन । पूर्वमनिर्वचनीयत्वप्रमाणखण्डनपरतया । वैलक्षण्यं सतश्चापीत्यादि श्लोकत्रयं व्याख्यातम् । इदानीं तल्लक्षणखण्डनपरतया व्याकरोति ॥ अथवेति । निरुक्तिर्व्यवहारः । अलौकिकस्य व्यावहारिकभिन्नस्य प्रातिभासिकस्येत्यर्थः ॥ अव्याप्तिरिति । सद्विलक्षणत्वस्याभावे सत्वेऽपि वियदादावभावेनाव्याप्तिरित्यर्थः । एवमसद्वि-

लक्षणत्वेऽपि द्रष्टव्यम् । प्रमाणबाधितत्वोपपादनाय सत एव सत्वेन प्रमितस्येत्याद्युक्तम् । सन्घट इत्यादिना सत्वेन प्रमितस्यै-वेत्यर्थः ॥ एवमसत्वेन प्रमितस्यैवेति । असदेव रजतं प्रत्यभादित्युत्तरकालीनानुभवादित्यर्थः । अस्यां योजनायां त इति षष्ठ्या निर्दिष्टस्य मायावादिनो विशेषणम् । भेदवादिन इति तदभिप्रायमाह ॥ भेदवादिन इत्यनेनेति । सदसतोः प्रत्येकं भेदवादिन इत्यर्थः । सत्वेन प्रमितस्यापि वियदादेः सद्विलक्षणत्वाङ्गीकारेऽसत्वापत्त्याऽसत्वेन प्रमितस्यापि शुक्तिरजतादेरसद्वि-लक्षणत्वाङ्गीकारे सत्वापत्त्या सदसद्भेदवादित्वं न स्यादित्याशयः ॥ विचारासहत्वमिति । प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचार-पदवीं नयत् । गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदांतवादिन इति वचनादिति भावः ॥ अनभ्युपगमादिति । सत्वेन विचारसहत्वं नाम सत्वप्रकारकविचारगोचरत्वम् । तत्र विचारसहत्वस्याङ्गीकृतत्वेऽपि सत्वेनेति त्वप्रत्ययार्थभूतसत्वप्रकारकत्वरूपधर्मस्यानभ्युपग-मादित्यर्थः ॥ विचार इति । निरुक्तानिर्वचनीयत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥ समान इति । तथाच ब्रह्मणोऽप्यनिर्वाच्यत्वं स्यादि-त्यर्थः । कथं समान इत्यतस्तत्र तत्त्वोद्योतसम्मतिमाह ॥ यथोक्तमिति । उक्तविधयेति । ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते तत्कार्यं स्वयमेव नश्यतीत्युक्तविधयेत्यर्थः । ननु वियदादेः सर्वस्याप्यविद्योपादानकत्वेन ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते तत्कार्यं स्वयमेव निवर्तत इत्युक्तविधया ज्ञाननिवर्त्यत्वं सिद्धमेवेत्यत आह ॥ वियदादेरिति ॥ यदि पुनरिति । ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते तत्कार्यं स्वयमेव निवर्तत इत्येवंरूपं ज्ञाननिवर्त्यत्वं नाभिप्रेतं किं नाम घटस्य मुद्गरप्रहारादिवज्ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमात्रमित्यर्थः ॥ तदपीति । तथात्वेऽसत्वप्राप्तेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति । अधिष्ठानापेक्षयाऽन्यथा परिणते रजतादिरूपे वस्तुनि विषये ख्यातिर्ज्ञानमन्यथाख्याति

रित्यर्थः। अन्यथापरिणतवस्तुविषयकं ज्ञानमन्यथाख्यातिरिति यावत् ॥ घटादीति। घटादिज्ञानानामपि मृदाद्यपेक्षयाऽन्यथा पृथुबुध्नोदराकारवत्तया परिणतघटादिवस्तुविषयकत्वादन्यथाख्यातित्वं स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ तदैवेति। रजताकारपरिणामहेतोः करणसम्बन्धिनो दोषस्य सत्वादित्यर्थः ॥ कुलालमात्रेति। तद्धस्तरूपकरणपरिणतत्वादित्यर्थः ॥ सुखादिवदिति। सुखादिकं तत्तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यमपि न सर्वैरुपलभ्यते किन्तु तेन तेनैव। तथा शुक्त्यादिपरिणामोऽपि चेदित्यर्थः। आन्तरत्वात्सुखादेरस्तु तथा। बाह्यत्वाच्छुक्त्यादिपरिणामस्य न तथात्वमित्याह ॥ बाह्येति ॥ अन्यथेति। बाह्यपरिणामत्वेऽपि तन्मात्रवेद्यत्वोपगमे घटादेरपि कुलालमात्रवेद्यत्वापातादित्यर्थः। निमित्तकारणनाशे न कार्यनाशो दृष्ट इत्याशङ्कते ॥ कमलेति। कमलकुड्मलविकासे निमित्तं यत्सावित्रं तेजस्तदपगमस्येत्यर्थः ॥ सत्येवेति। तथाच विभागस्य क्षणिकत्वेन स्वत एव सावित्रतेजःसद्भावदशायामेव निवृत्ततया न तन्निवृत्तौ सावित्रतेजोपगमः कारणमित्यर्थः। ननु विकासो नाम न विभागः। किन्तु दलसंयोगप्रध्वंस इति चेत्तर्हि तस्य नित्यत्वेन विकासनिवृत्तेरभावान्न सावित्रतेजोपगमेन तन्नाश इत्याह ॥ संयोगप्रध्वंसस्त्विति। ननु सायंकाले पुनः कमलदलानां पुनः संयोगलक्षणो यो मुकुलीभावः स सावित्रतेजोपगमजन्यः। तथाच पुनः प्रातस्तदपगमस्य तन्निवृत्तिहेतुता दृष्टेति चेत् तत्राह ॥ पुनःसंयोगेति ॥ शीतादिनोदनेति। सावित्रतेजोपगमे सति शीतस्पर्शोपेतहिमादिरूपद्रव्यजन्य एव न सावित्रतेजोपगमजन्यः। तथाच निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशे नेदमुदाहरणमिति भावः। ननु विकासो नाम विभाग एव। स च स्थायीत्यङ्गीक्रियते। तन्निवृत्तिश्च सत्येव सावित्रतेजसि न सम्भवति। अतस्तदपगम एव तत्र कारणमिति निमित्त-

कारणनाशात्कार्यनाशः प्राप्त एवेत्यत आह ॥ स्थायित्वेऽपीति । सावित्रतेजोपगमनानन्तरं सायंकाले प्राप्ते दलेषु शनैरामीलन-रूपं कर्मोत्पद्यते । तेनैव दलविभागध्वंसो जायतेऽतः सावित्रतेजोपगमव्यतिरिक्तस्य कर्मण एव विभागप्रध्वंसजनकत्वान्निमित्त-कारणनाशेन कार्यनाशेनेदमुदाहरणमिति भावः ॥ काचैवं सतीति । रजतस्य विज्ञानादुत्पन्नत्वेऽङ्गीकृते सति सत्वप्राप्त्या रजतविज्ञानजनकेन्द्रियादिकारणसमुदायान्तर्गतस्य काचादिदोषत्वोक्तिरयुक्ता। यदि रजतमयथार्थं स्यात्तदा तन्निमित्तस्य काचस्य दोषत्वोक्तिः सङ्गता स्यात् । न चैवम् । तस्य विज्ञानादुत्पन्नत्वेन सत्वात् । अतः काचादेर्दोषत्ववाचो युक्तियोगो घटना का न कापीत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ न हीति । उत्पन्ने रजते तदालम्बनायाः प्रतीतेर्जन्मेत्ययमंशो नाङ्गीक्रियतेऽतो न परस्पराश्रय-प्रसङ्ग इत्यत आह ॥ न खल्विति । नन्विदं रजतमिति प्रतीतिरेवात्र रजतजन्मप्रमापिकेत्यत आह ॥ प्रतीतिं त्विति ॥ उपपादयिष्याम इति । रजतमिदमिति द्वे विज्ञाने इत्यादिनेति शेषः ॥ प्रवाहाविच्छेदेति । अनवस्थेत्यर्थः ॥ सर्वं सर्वात्मनेति । सर्वस्य सर्वात्मतायाः सत्वादित्यर्थः ॥ रजतसंविदिति । दोषस्य करणसंस्कारत्वेन रजतसंविदः संस्कृत-करणजन्यत्वाद्रजतसंविदेव समीचीना स्यादित्यर्थः । तार्किकं कटाक्षीकृत्याह ॥ उपपत्तौ वेति । असतः प्रतीत्यनुपपत्त्यैव खलु रजतस्य वस्तुत्वमन्यत्र सत्वमङ्गीकृतम् । असतोऽपि प्रतीत्युपपत्तौ किमर्थं रजतस्यान्यत्र सत्वरूपं वस्तुत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । एतेनातीतादिज्ञानस्य निरालम्बनतापातेन ॥ व्याघ्रेति । व्याघ्रचोरादिज्ञानेन दण्डादावुपादानरूपातिशयस्योत्पद्यमानत्वेन दण्डादेरपि व्याघ्रादिज्ञानविषयत्वं स्यादित्यर्थः । रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयकत्वमनुभवाविरुद्धं चेत्याह ॥ तत्रेति । देवानां प्रियो मूर्ख इत्यर्थः

॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । घटावभासस्यापि पटविषयकत्वं स्यादित्यर्थः । शुक्तिकायामिदं रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकालम्बनत्वाभावे रजतमेवालम्बनं स्यात् । तथाच रजतं वास्तवं स्यादित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । इष्टापत्तिं मन्वानः प्राभाकर उत्तरमाह ॥ कथं न भवितव्यमिति । भवितव्यमित्यर्थः । नन्वेकस्यैव चक्षुरादेः समीचीनासमीचीनज्ञानद्वयजनकत्वमस्त्वित्यत आह ॥ **कारणैक्य इति** ॥ **कुटजेति** । काजवारेत्यभ्रष्टभाषा ॥ **पाकेनेति** । दावदहनरूपतेजःसंयोगाख्यपाकेन वेत्रबीजनाशेन कदलीकाण्डबीजरूपद्रव्यान्तरोत्पत्तेस्तेषां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डबीजत्वाभावादित्यर्थः ॥ **वन्हिव्यभिचारेऽपीति** । यत्र पटस्तत्र वन्हिरिति व्याप्तेस्तन्तुषु व्यभिचारित्वादिति भावः ॥ **धूमस्यापीति** । पार्थिवत्वाविशेषादित्यर्थः । अवान्तरविशेषः पृथिवीत्वावान्तरजातिरूपः ॥ **तद्विशेषग्राहिण्यपीति** । अविसंवादिप्रवृत्तिजनकमिदं ज्ञानमिति ग्राहिण्यपि ज्ञान इत्यर्थः । पुरोवर्ति शुक्तिशकलम् ॥ **इष्टमिति** । अन्यथाख्यातिवादिभिस्तस्यान्यत्र सत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **बाधविरोधश्चेति** । नेदं रजतमिति पुरोवर्तिनिष्ठत्वाभावावगाहिबाधकप्रत्ययविरोधश्चेत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । न च विप्रकृष्टेन रजतेन सन्निकर्षोऽस्तीत्यनुपदमेव वक्ष्याम इत्यर्थः । अभेदव्यवहारमिदं रजतमिति तादात्म्यव्यवहारम् । सामानाधिकरण्यव्यपदेशमिदं रजतमित्येकविभक्त्यन्तपदवाच्यत्वव्यपदेशमित्यर्थः । इदन्त्वरजतत्वरूपाभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिदं रजतमित्यादिशब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यप्याहुः ॥ **तत्कार्यस्येति** । सन्निकर्षकार्यस्येत्यर्थः ॥ **दोषस्यैवेति** । न तु तद्दूषितस्य जाठरजातवेदस इत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **जाठरेति** ॥ प्रत्युत्पन्नेति । अव्यवहितपूर्वक्षणवर्तीन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपकारणाभावेऽपीत्यर्थः । अनेन रजतज्ञानेन । इदं रजतमिति

ज्ञानम् ॥ **अनाकलितेति** । अननुभूतेत्यर्थः ॥ **एवं तिक्तो गुड इति व्यवहारोऽपीति** । अत्रापि रसनेन्द्रियेण स्वनिष्ठतिक्त-द्रव्यनिष्ठतिक्तत्वं दोषवशाद्द्रव्यराहितं गृह्यते । गुडोऽपि दोषवशान्माधुर्यरसहीन एव रसनेन गृह्यते । तदनयोर्गुण-गुणिनोरितरेतररसापेक्षयोरसंसर्गाग्रहात्सारूप्यान्निम्बप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारादिकं ग्रहणे एवागृहीतभेदे कुरुत इत्यर्थः ॥ **स घटस्तत्रासीदिति** । स घट इत्येकं स्मरणम् । तत्रासीत् घटातिरिक्तमन्यत्किञ्चिद्वस्तु तत्रासीदित्यपरं स्मरणम् । तथा चैते स्मरणे एव स्वरूपयोस्तद्विषययोर्घटतदन्यवस्तुनोश्च भेदाग्रहात्स घटस्तत्रासीदित्यतीतदेशकालविशिष्टवस्त्वैक्यावगाहित्वेन व्यवहार प्रवर्तके भवत इत्यर्थः । ग्राह्यः स्वीकर्तव्यः ॥ **न हि विवेकग्रह इति** । इदं रजतमिति ज्ञानविषयीभूतेदमंशरजतयोर्विवेकग्रहे सतीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । विवेकग्रहेऽपि विपर्ययाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **तत एवेति** । विवेकाग्रहादेवेत्यर्थः ॥ **सर्वस्येति** । विपर्ययकार्यस्य प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः। तथाच कल्पनागौरवमिति भावः । ननु नेदं रजतमिति विवेकज्ञानस्य बाधकत्वं लोकप्रसिद्धम् । तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव तद्बाध्यान्यथाख्यातिसिद्धिरित्यतो लोकप्रसिद्धेरन्यथासिद्धिमाह ॥ **भेदाग्रहेति** । ननु तथापीदं रजत-मिति ज्ञानस्य लोकप्रसिद्धचन्यथाऽनुपपत्त्या भ्रमत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **तदुपपत्तौ चेति** । विवेकज्ञानस्य बाधकत्वोपपत्तौ चेत्यर्थः ॥ **सिद्धमिति** । ज्ञानजन्यव्यवहारस्य बाध्यत्वादेवेत्यर्थः । भ्रान्तिस्थाने भेदाग्रहस्याभिषिक्तत्वादिति भावः । तथा चायथार्थत्वव्यवहारोऽस्ति नायथार्थज्ञानमिति द्रष्टव्यम् ॥ **किंचोभयमिति** ॥ **इदमिति** । निर्विकल्पकज्ञानरूपं विशेष्यज्ञानम् । विशेषणज्ञानरूपं रजतस्मरणं चेत्युभयमित्यर्थः । तथा तार्किकमते भ्रमरूपविशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्योभयज्ञानं कारणमेव प्राभा-

करमतेऽपि तदुभयं ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयेऽपि कारणमित्यङ्गीकृतमत उभयमिति कारणीभूतज्ञानप्रश्नोऽयमित्यवगन्तव्यम्। प्रमुषितभेदं वेदनद्वयमिति तत्कार्यज्ञानद्वयप्रश्नोऽतो न तयोः पक्षयोः पौनरुक्त्यमित्यनुपदमेव स्पष्टमिति ज्ञातव्यम् ॥ **मा हि भूदिति** । न हि भवतीत्यर्थः। अन्यथा स स्यादिति भावः ॥ **नित्यानित्येत्यादि** । अनित्यं शब्दमग्निमन्तं पर्वतं पक्षीकृत्यानित्यत्वाग्निमत्त्वयोः साधने सिद्धसाधनता । नित्यं शब्दमनग्निमन्तं च पर्वतं पक्षीकृत्यानित्यत्वाग्निमत्त्वयोः साधने बाध इति दोषानुषङ्गादित्यर्थः । तत्र यथा नित्यत्वादिकं विहाय शब्दादिमात्रं पक्षीक्रियते एवमिहापीति भावः ॥ **विमताकारस्यापीति** । विप्रतिपन्नाकारेण पक्षीकरणे सिद्धत्वं प्राप्तमित्यर्थः। भेदाभेदयोर्विमतत्वमुपपादयितुमाह ॥ **भेदे हीत्यादिना**। उक्तरीत्या ग्रहणस्मरणात्मकतया ज्ञानयोर्भेदे हि सति क्वान्यथाख्यातिरिति सम्बन्धः। तदुपपादयति ॥ **इदं वेदनमित्यादिना**। साधनमुपन्यसन्नित्यनेन वादित्वं सूचितमिति ज्ञेयम् ॥ **परोऽपि श्रोष्यतीति**। श्रुत्वाऽपि सोऽपि तथैव वदिष्यतीति भावः। ननु परेणैवं वक्तुं शक्यम्। रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिहेतुभूतं ज्ञानमीश्वरज्ञानमपि भवति। तस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वात्तत्र च याथार्थ्यं सिद्धमिति साधनता स्यादित्याशङ्कते ॥ **ईश्वरज्ञानेनेति**। अख्यातिवाद्युत्तरमाह ॥ **तवापीति**। ख्यातिवादिनः। ख्यातिवादी शङ्कते ॥ **प्रकृतेति** । अख्यातिवाद्युत्तरमाह ॥ **ममेति** । ख्यातिवादी शङ्कते ॥ **तथाऽपीति** ॥ **अत्रापीति**। इदं ज्ञानादगृहीतविवेकं रजतज्ञानमित्यर्थः ॥ **रजतविषयमिति** । पुरोवर्तिविषयत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरित्याशयः ॥ **तद्धेतुत्वेनेति** । रजतार्थिनः प्रवृत्तिहेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ **व्याघातप्रसङ्गादिति**। रजतविषयकज्ञानस्य

शुक्तिविषयकत्वे विरोधप्रसङ्ग इत्यर्थः । शुक्तिरजतयोरैक्याभावे रजतविषयकं ज्ञानं कथं शुक्तिविषयकं स्यादित्यर्थः । तृतीयपक्षे रजतशब्दस्मृतिहेतुज्ञानमेव रजतशब्दोल्लेखिज्ञानत्वं विवक्षितं तत्र दूषणमाह ॥ कदाचिदिति ॥ यत्किञ्चिदेतदिति । स्यादेतदित्यादिना यच्छङ्कते तद्यत्किञ्चित्तुच्छमित्यर्थः । किंच विवादाध्यासितं रजतज्ञानं रजतविषयं रजतज्ञानत्वादित्युक्तानुमाने हेतूक्तं रजतज्ञानं नाम किमित्येवं स्यादित्यादिना शङ्कितदोषस्य । अतो रजतज्ञानं नामोक्तपक्षेष्वित्यादिनोक्तप्रकारेणैव नान्यथेत्याशयेन कैश्चित्स्वयूथ्यैरुक्तं हेत्वर्थमनूद्य दूषयत्यख्यातिवादी ॥ केचित्पुनरित्यादि ॥ यथार्थमात्रवृत्तीति । यथार्थज्ञानमात्रवृत्तीत्यर्थः । अत्र मात्रपदत्यागे ज्ञानत्वस्य यथार्थज्ञानवृत्तित्वस्य परेणाङ्गीकृततया सिद्धत्वात्सिद्धसाधनता स्यादतो मात्रपदम् । हेतौ मात्रपदत्यागे सत्ताजातौ व्यभिचारः स्यात् । तत्र ज्ञानवृत्तित्वसद्भावेऽपि द्रव्यादावपि वृत्तित्वेन यथार्थज्ञानमात्रवृत्तित्वरूपसाध्याभावात् । अतो मात्रपदम् । ज्ञानेतरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वं मात्रशब्दार्थः । तथाच सत्तायां व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् । उपपादयिष्यमाणत्वात् असद्विलक्षणज्ञप्त्यै इत्यत्रेति शेषः ॥ एवं सतीति । असतोऽपि प्रतीत्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ कुतः सत्वमिति । अन्यत्र विद्यमानमेवान्यत्रारोप्यत इत्येवंरूपान्यथाख्यातिरङ्गीकृतेति भ्रान्त्येयं शङ्केति ज्ञातव्यम् ॥ वक्ष्याम इति । शुक्तिकासन्निकृष्टं दुष्टमिन्द्रियं तमेवात्यन्तासद्रजतात्मनावगाहमानं ज्ञानं जनयतीत्यङ्गीकारादित्यत्रेत्यर्थः ॥ तस्येति । तादात्म्यस्येत्यर्थः । तथाचाविद्यमानतादात्म्यावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वे खण्डो गौरित्यादिसविकल्पकप्रत्ययेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । जातेर्द्रव्येण तादात्म्यावलम्बनत्वे उदाहरणद्वयम् ॥ खण्डो गौरिति । खण्डजातिः खण्डरूपा व्यक्तिश्चैकैवेत्यर्थः । एवं गौरित्यत्रापि गोत्वं जातिः गोरूपा

व्यक्तिश्चैकैवेत्यर्थः । चलति चलनवान् ॥ **खण्डत्वं गोत्वं च पिण्ड एवेति** । खण्डत्वं पिण्ड एव खण्डरूपा व्यक्तिरेव गोत्वं च पिण्ड एव गोरूपा व्यक्तिरेवेति योज्यम् । सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य गुणादेर्धर्मस्य धर्मिणा तादात्म्यावलम्बनत्वेऽनुभवविरोधमुक्त्वाऽतिप्रसङ्गं चाह ॥ **तथात्व इति** । इत्यस्यापीति सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्यापि ॥ **ज्ञानमपि तादृशमिति** । दण्डदेवदत्तभेदविषयकमेव ज्ञानं तत्रास्ति न तु दण्डदेवदत्ततादात्म्यविषयकमतो नातिप्रसङ्गः । शुक्लः पट इत्यादौ तु भेदार्थप्रत्ययप्रयोगाभावादत्र ज्ञानं तादात्म्यविषयकमेवेति तत्रातिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । प्रत्ययो मत्वर्थीय इन्प्रत्ययः । तादृशं भेदावगाहि । तथाच न तादात्म्यविषयकत्वमिति भावः । इत्यत्रार्थे इत्यस्मिन्मतुबर्थे ॥ **अकारप्रत्ययेति** । भेदार्थकेत्यर्थः । ननु गौरित्यत्र कथमर्थभेदः । भेदार्थकप्रत्ययाभावादित्यत आह ॥ **न हि गौरितीति** । तथात्वे गोगोत्वयोस्तादात्म्ये ॥ **त्वप्रत्ययेति** । गोर्भावो गोत्वमिति भेदार्थक त्वप्रत्ययेत्यर्थः॥ **अत एवेति** । शुक्लः पट इत्यत्र भेदार्थकमत्वर्थीयाकारप्रत्ययसद्भावादेवेत्यर्थः । तस्य आश्रयस्य ॥ **समानताऽस्तीति** । एकताऽस्तीत्यर्थः । तथाच गुणाश्रयस्य क्रियाश्रयेण भेदस्तु स्यादेवेत्यर्थः । गुणाश्रयस्य क्रियाश्रयेण भेदे प्रमाणाभावादेव तयोरभेदोऽङ्गीकार्य इत्याह ॥ **न चेति** । ननु गुणविशिष्टक्रियाविशिष्टयोर्भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति चेत्तत्राह ॥ **विशिष्टयोरिति** । अस्माभिर्गुणाश्रयेणाभेदः कथ्यते । न तु गुणविशिष्टक्रियाविशिष्टयोः । तयोस्तु भेद एव । नच वाच्यं गुणविशिष्टस्यैव गुणाश्रयत्वात् क्रियाविशिष्टस्यैव क्रियाश्रयत्वात् गुणाश्रयाक्रियाश्रययोरभेदे विशिष्टयोरेवाभेदः प्राप्त इति । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गेन गुणविशिष्टस्य गुणाश्रयत्वाभावात् । क्रियाविशिष्टस्य च क्रियाश्रयत्वाभावात् । तथाच

विशिष्टयोर्भेदेऽपि न तद्विशिष्टं गुणाद्याश्रयः किं नाम गुणाद्याश्रयाश्रितं वस्त्वन्तरं। तेन भिन्नाभिन्नं पदार्थान्तरमेवेति यावत्। एवं च विशिष्टयोर्भेदेऽपि गुणाद्याश्रययोरभेद एवेत्याशयः। एवं सत्यविद्यमानतादात्म्यावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वे। न कुत्राप्यतिव्याप्तिरित्याह ॥ **एवं चेति** ॥ **यत्र भेद इति**। गुणादीनामाश्रयेण परस्परं चेत्यर्थः ॥ **न तदभेदेनेति**। तादात्म्यवत्त्वेनेत्यर्थः। तथाच तत्र तादात्म्यावगाहित्वं नास्तीति नोक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **गुणादीनामिति**। यावद्द्रव्यभाविनां धर्माणां ज्ञानानन्दादीनामाश्रयेण जीवचैतन्येनाभेदः परस्परं चाभेदो भगवतो मुनेरानन्दतीर्थस्य सिद्धान्त इत्यर्थः ॥ **क्वचिदिति**। अयावद्द्रव्यभाविनि घटतद्रूपादावित्यर्थः ॥ **व्याख्यातेति**। समानमेकमधिकरणं येषां ते इत्यादिनेत्यर्थः ॥ **तथाच पुनरिति**। सामानाधिकरण्यप्रतीतेरत्यन्तभेदविषयकतयैव व्याख्याततत्वेनात्यन्ताभेदस्थले भेदाभेदस्थले च सर्वत्र सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य भेदावगाहित्वस्यैव प्राप्त्या भगवदुक्ताभेदस्य प्रत्यक्षासिद्धस्यायुक्ततया शुक्लः पट इत्यादिप्रत्ययानामविद्यमानतादात्म्यावगाहित्वप्राप्त्या पुनरतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यर्थः ॥ **सविशेषत्वाङ्गीकारादिति**। तथा चात्यन्ताभेदस्थले सामान्याधिकरणप्रतीतिरभेदनिष्ठैव। भेदनिष्ठतया व्याख्यानं तु सविशेषाभेदाङ्गीकारेणोपपन्नं विशेषस्य भेदकार्यकारित्वाङ्गीकारात्। यत्र तु भेदाभेदौ तत्र तु न कोऽपि दोषः। तथाच सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तादात्म्यावगाहित्वेऽपि तस्य तादात्म्याविद्यमानत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। साध्यधर्मी पक्षः ॥ **लिङ्गिज्ञानकारणमिति**। तथाच पक्षसन्निकृष्टेन लिङ्गेन न लिङ्गिज्ञानं जायत इति लिङ्गिज्ञानं पक्षविषयकं स्यादित्यर्थः ॥ **श्रोत्रेति**। श्रोत्रसन्निकृष्टवाक्यजन्यवाक्यार्थज्ञानं प्रति श्रोत्रं विषयः स्यादिति दूषणं वाक्यस्य

कारणत्वाभावेन परिहार्यमित्यर्थः ॥ **संसर्गेत्यादि** । संसर्गधर्मका ये पदार्थास्तद्वाची यः पदसमुदायस्तद्रूपं यद्वाक्यं तद्विषयक-ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ **तदेवं जन्यज्ञान इति** । यत्सन्निकृष्टेनेति विषयलक्षणं दूषयित्वा खलु यज्ज्ञानं यत्प्रतिभासं तदेव तस्यालम्बन-मित्यन्यथाविषयलक्षणपरिभाषणं कृतं तदनुपपन्नम् । यत्सन्निकृष्टेनेत्यादिकस्यैव विषयलक्षणस्य तत्र त्वदुक्तदोषपरिहारेण व्यवस्थि-तत्वादित्यर्थः । ईश्वरज्ञानविषयाव्याप्तिपरिहाराय जन्यज्ञान इत्युक्तम् । तत्र रजतज्ञाने शुक्तिरवभासते न वेत्यादिना रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयकत्वमनुभवविरुद्धमित्युक्तम् । तन्निराकरोति ॥ **न चैवं सतीति** । किंच रजतमवभासते शुक्तिकालम्बनं चेदतिप्रसङ्गः कथं परिहरणीय इत्येवमन्यावभासस्यान्यावलम्बनत्वे कथितमतिप्रसङ्गदोषमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चातिप्रसङ्ग इति** ॥ **दोषेति** । अन्यावभासस्यान्यविषयत्वं दोषवशादेवोपपन्नं न तथा सर्वत्रेति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **यत्पुनारजतावभासस्ये-त्यादि** । ननु रजतावभासस्य रजतविषयकत्वे तेन रजतेन भवितव्यमित्याशङ्क्य कथं भवितव्यमित्यादिना ज्ञानाद्वित्वाङ्गीकारेण समाधानमभिहितमित्यर्थः । यद्विज्ञानमित्यत्र यदिति भिन्नम् । न तु यस्य विज्ञानं यद्विज्ञानमिति षष्ठीसमासः यत्प्रतिभासं यदुल्लेखीत्यर्थः । उल्लेखित्वं चाभिलपनकारणत्वम् । यदभिलपनरूपव्यवहारकारणं ज्ञानं तद्विषयकमित्यर्थः । कारणत्वं च योग्यता-रूपं न फलोपधानम् । तथात्वे रजतज्ञाने शुक्तिरवभासते न वेति वक्तव्यमित्यादिनाऽनुभवविरोध उक्त इति चेत्तत्राह ॥ **तथाऽ-पीति** । इदन्ताकारस्य शुक्तित्वविषयतायामिति वर्तते ॥ **न कश्चिद्विरोध इति** । शुक्तिनिष्ठेदमाकारस्य शुक्तिविषयतायाः सिद्धत्वादित्यर्थः । तन्निष्ठेदमाकारस्य तद्विषयकत्वे यदि विरोधः कथ्यते तदाऽतिप्रसङ्गमाह ॥ **विरोधे वेति** ॥ **अनभ्युपगच्छत**

इति । अनुभवविरोधेनानङ्गीकर्तुर्ज्ञानद्वयाङ्गीकारिणः प्राभाकरस्यैवेत्यर्थः ॥ एवं सतीति । इदमाकारस्य रजतप्रतिभासविषयत्वे ॥ न चैवमिति । असतो ज्ञानविषयत्वाभावाद्रजतस्य ज्ञानविषयत्वाङ्गीकारे सत्वप्राप्तेरख्यातिपक्षपातः स्यादित्यर्थः ॥ ज्ञानैक्येति । ज्ञानद्वित्वाङ्गीकारे ह्यख्यातिपक्षपातः स्यात् । न चैवम् । विशिष्टज्ञानस्यैकस्यैवाङ्गीकारादिति भावः । नन्वेवं शुक्तिरजतोभयविषयकमेकं ज्ञानं भ्रम इत्युक्तं स्यात् । तथाच शुक्तिरजते इति समूहालम्बनरूपं ज्ञानमपि भ्रमः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नापीति ॥ असत्वेति । समूहालम्बनज्ञानविषयीभूतं तु रजतं सदिति न तस्य भ्रमत्वमिति भावः । किंच भ्रमस्थले ज्ञानैक्याभ्युपगमेऽपि तार्किकरीत्या रजतस्य सत्वाभ्युपगमेऽपि न समूहालम्बनसाम्यम् । भ्रमे तादात्म्यावभासस्याधिकस्याङ्गीकारादित्याह ॥ तादात्म्येति ॥ वक्ष्यति चेति । पृथगुपदेशादित्यादिना चक्षुरादेः समीचीनज्ञानकारणत्वावधारणात् । न खलु जरामरणविध्वंसहेतुः सुधा जातु जरामरणहेतुर्भवतीत्यादिनोक्तं दोषं परिहरति ॥ समीचीनेति । दोषा हि करणानामौत्सर्गिककार्यजननसामर्थ्यं निघ्नन्ति न तु विपरीतकार्यजननसामर्थ्यमप्यादधतीत्यादिनोक्तं दोषमाशङ्क्य परिहरति ॥ न च दोषाणामिति । व्यवहारः प्रवृत्तिः । सहकारिणां स्वारसिकशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतमप्यादधतीत्यादिनोक्तं दोषमाशङ्क्य परिहरति ॥ न च दोषाणामिति । व्यवहारः प्रवृत्तिः । सहकारिणां स्वारसिकशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकत्वमस्तीत्यानेतुमाह ॥ आद्ये पशुहिंसेत्यादिना । पशुहिंसा सामान्येन पशुहिंसामात्रम् ॥ सहकारिवशादिति । विधिमन्त्रादिरूपसहकारिवशादित्यर्थः । सहकारिणाम् मन्त्राणां ॥ स्वारसिकेति । क्रत्वन्तर्गतहिंसाया अधर्मजनकत्वरूपस्वारसिकशक्तिरित्यर्थः ॥ विपरीत-

शक्तीति । धर्मजनकत्वरूपेत्यर्थः ॥ **सहकारिण एवेति** । चक्षुरादिना भ्रमे जननीये काचादिदोषाणामपि मन्त्रादिवत्सहकारित्वेनैवाङ्गीकारात्सहकारिभूतानां काचादिदोषाणां युक्तं स्वारसिकशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकत्वमिति भावः । ननु काचादीनां सहकारित्वे दोषत्वप्रसिद्धिः कथमित्यत आह ॥ **दोषत्वं त्विति**। इष्टं समीचीनज्ञानम् ॥ **कामिनीविभ्रमेष्विति** । हावभावविलासादिष्वित्यर्थः । कामुकस्य कामिनीविभ्रमेषु ग्राम्यकर्मरूपकार्यानुगुणत्वेन सहकारित्वाभिमानेऽपि विरक्तस्य मुक्तिरूपेष्टविघातित्वेन दोषत्वं दृष्टमिति सहकारिणामपीष्टविघातित्वमात्रेणैव दोषत्वं युक्तमिति भावः । न खलु दुष्टं कुटजबीजं वटं जनयति किं नाम न जनयत्येव कुटजाङ्कुरमित्युक्तं दोषमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चैवमिति** । सहकारिणां सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकत्व इत्यर्थः । भर्जिता भर्जनरूपसहकारिमन्तः ॥ **गुणा एवेति** । वत्सनाभ्याख्यविषस्य मारकत्वशक्तिं प्रतिबध्यारोग्यजननशक्तिमादधाना ये पदार्थास्ते गुणा एव सहकारिणो न तु दोषाः। अस्माभिस्तु दोषाणामेव सर्वशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्यनाधायकत्वमुच्यत इति भावः ॥ **उक्तमेवेति** । किंच काचादयोऽपीत्यादिनेत्यर्थः ॥ **जनकस्यैवेति** । विषयतया ज्ञानजनकस्यैवेत्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । जनकत्वाभावादिति भावः । तदंशस्तत्तांशः । तद्देशकालसम्बन्धरूपस्य तत्तांशस्य प्रत्यभिज्ञानकालेऽभावेन जनकत्वाभावादिति भावः । निरूपकत्वमात्रेण व्यावर्तकत्वमात्रेण ॥ **कथमसत इति** । निरूपणसमयेऽभावादिति भावः ॥ **इतिवदिति** । तटस्थत्वेनेत्यर्थः । प्रमेयस्यातीतादेः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । रासभस्यापि पटकारणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ **किमनेनेति**। कदाचित्सत्वकथनेनोक्तमित्यर्थः । तथा चातीतादिविषयकानुमितिपूर्वक्षणे विषयस्य सत्वाभावाद्व्या-

वर्तकत्वं न स्यादिति भावः ॥ **स्वसामर्थ्येनेति** । स्वसन्निकृष्टकरणजन्यत्वेनेत्यर्थः ॥ **स्वहेत्विति** । अतीतादिविषयकानुमित्यादिहेतुभूतलिङ्गादिसामर्थ्यादेवेत्यर्थः । अर्थव्यावृत्तमर्थेनेतरव्यावृत्तम् । अर्थसम्बद्धमर्थनिरूपितमिति यावत् ॥ **सम्यमिति** । अत्रापि दुष्टेन्द्रियरूपज्ञानहेतुसामर्थ्यादेव रजतादिव्यावृत्तं ज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ **पारम्पर्येणैवेति** । ज्ञानजनकसन्निकर्षजनकतयाऽन्यथासिद्धत्वान्नार्थस्य ज्ञानजनकत्वमिति भावः । न चैवमिन्द्रियस्यापि सन्निकर्षजनकत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न साक्षात्कारज्ञानजनकत्वम् किंतु पारम्पर्येणैव स्यादिति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियस्य साक्षाज्ज्ञानकारणत्वावधारणात् । न चैवं विषयस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां साक्षाज्ज्ञानकारणत्वावधारणान्नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम् । अतीतादौ व्यभिचारेण विषये ज्ञाननिरूपितान्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यवधेयम् । तामेव शुक्तिकामेव । अवगाहमानं यज्ज्ञानमिदं रजतमिति ज्ञानं तज्जनयतीत्यर्थः । इदं रजतमिति ज्ञानस्यासद्रजतविषयकत्वे शून्यवाद्यभिमतासत्ख्यातिप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह ॥ **अत एवेति** । अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **यावदिति** ॥ **न चैवमिति** । अस्माभिरधिष्ठानभूतशुक्तिकाशकलस्य सत्यत्वाङ्गीकारात् । शून्यवादिमतेऽधिष्ठानस्याप्यसत्वादिति भावः । किंच प्रदर्शिताकारव्यभिचारे प्रत्ययस्य सर्वत्र व्यभिचारशङ्का दुर्वारा स्यादिति यदुक्तं तदनूद्य निराकरोति ॥ **यच्चोक्तमिति** । परिहरिष्यते प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यमित्यत्रेति भावः । तदुपपादयति ॥ **साक्षी त्विति** । नियतयाथार्थ्योपपादनाय चैतन्यरूप इत्युक्तम् । मोक्षयोग्यजीवचैतन्यसाक्षिणो याथार्थ्यनियमादित्याशयः ॥ **परीक्षेति** । विसंवादरूपपरीक्षेत्यर्थः । प्रकृते तु न ज्ञानत्वावान्तरविशेषमनाश्वासनिरसनक्षममीक्षामह इति यदुक्तं तदप्यत एवापास्तमित्याह ॥

अत एवेति । साक्षिरूपे ज्ञानेऽनाश्वासनिरसनोपायस्य चैतन्यरूपत्वप्रयुक्तानियतयाथार्थ्यरूपस्य सत्वादेवेत्यर्थः । ज्ञानस्य प्रदर्शिताकारव्यभिचारेण सर्वत्रार्थव्यभिचारशङ्कयाऽनाश्वासे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । परस्यापि मते व्यवहृतिः प्रवृत्तिः । तथा चेदं रजतमिति ज्ञानजन्याया व्यवहृतेर्विषयव्यभिचारे घटादिज्ञानजन्ये व्यवहारान्तरे समाश्वासः कथं स्यादित्यर्थः । मास्तु व्यवहारान्तरे समाश्वास इत्यत आह ॥ **तदभावे चेति** ॥ **व्यवहारदर्शनेनेति** । चैत्र जलमाहरेति प्रयोजकवृद्धोदीरितवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य जलाहरणविषयप्रवत्तिदर्शनेन पार्श्वस्थबालस्य कथमन्वितार्थे व्युत्पत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ **क्वचिद्विवेकाग्रहे चेति** । इदं रजतमित्यादिस्थले ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं नैकं भ्रमरूपं विशिष्टज्ञानमस्ति । प्रवत्तिस्तु स्वरूपतो विषयत एव मिथो विवेकाग्रहादेवेत्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । अयं घट इत्यादिविशिष्टप्रत्यय इत्यर्थः । तत्रापि ज्ञानद्वयमेवाङ्गीकृत्य विवेकाग्रहादेव प्रवत्तिरस्त्वित्यर्थः । तदभावेऽन्यत्र विशिष्टप्रत्यये विश्वासाभावे । नन्वन्यत्र विशिष्टप्रत्यये बाधकाभावादाश्वसः । इदं रजतमित्यत्र बाधकसद्भावादनाश्वास इत्यत आह ॥ **बाधकाभावादिनेति** ॥ **परोक्तरीत्यैवेति** । बाधकस्यापि ज्ञानत्वेन शङ्कास्पदत्वान्न खलु बाधकस्य किमपि शृङ्गमस्तीति परोक्तरीत्यैवेत्यर्थः । इतोऽप्यन्यत्र विशिष्टप्रत्यये बाधकाभावादिना समाश्वासस्त्वया वक्तुं न शक्यत इत्याह ॥ **किंचेति** । तथाच निःशङ्कप्रवत्त्यनन्तरं बाधकाभावनिश्चयः सति च तस्मिन्निःशङ्कप्रवत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **बाधकाभावादिनेत्यादि** । त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकरस्य मते इदमहं जानामीति ज्ञानाकारः । तत्रात्मांशस्वात्मांशवेद्यांशानां प्रतीतिमङ्गीकृत्य स्वप्रकाशत्वेन विज्ञानस्वरूपनिश्चयोऽङ्गीकृतः । बाधकाभावादिना विशिष्टज्ञानस्वरूप-

निश्चयाङ्गीकारे स्वप्रकाशविज्ञानवादत्यागापत्तेरिति भावः। तदभावे च कथं निःशङ्काप्रवृत्तिरित्युक्तं तत्र शङ्कते ॥ **औत्सर्गिकीति** । तथा चान्यत्रापि विशिष्टप्रत्ययेऽनाश्वासेन न निःशङ्काप्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥ **सममिति** । ज्ञानानां प्रामाण्यमौत्सर्गिकमपवादाद्विपर्यय इत्यङ्गीकारादिदं रजतमिति ज्ञानस्य विषयव्यभिचारे न सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्ग इत्यर्थः । अपि च प्रतीयमानोऽयं रजताकारः कुतस्त्य इति वक्तव्यम् । न तावत्पुरोवर्तिनिष्ठ इतीष्टमन्यथाख्यातिवादिनाम् । बाधकविरोधश्च तथा सति स्यात् । नापि देशान्तरवर्तीति वक्ष्यामः । ततश्च ज्ञानस्थ एवायमित्यापतितम् । ततश्च जितं साकारविज्ञानवादिभिर्बौद्धैरिति यदुदितं पूर्वपक्षावसरे तदनूद्य समाधत्ते ॥ **यदप्युक्तमित्यादिना** । विपरीतख्यातिपक्षेऽन्यथाख्यातिपक्षे । उक्तरीत्या ज्ञानस्य साकारत्वापादनेऽतिप्रसङ्गमाह ॥ **अन्यथेति** । बहिर्बाह्यार्थे । तथाच व्यवह्रियमाणोऽयं रजताकारः कुतस्त्य इति वाच्यम् । न तावद्बाह्यार्थे पुरोवर्तिनि शुक्तिकाशकलेऽस्तीतीष्टमख्यातिवादिनाम् । नापि देशान्तरवर्ति । तस्यात्र व्यवहारानुपपत्तेः । तथाच व्यवहृतिनिष्ठ एवायमित्यापतितमिति व्यवहारोऽपि तदाकारः स्यादिति भावः । ननु तर्हीदं रजतमित्यादिप्रत्ययानां का गतिः । उच्यते । रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे इत्यादिनोक्तां प्रक्रियामनूद्य दूषयति ॥ **या चेयं प्रक्रियेत्यादिना** । ननु भ्रमरूपाविशिष्टज्ञानाङ्गीकारे साकारवादादसतो न भानादिति कारिकोक्तबाधकानां सत्वाज्ज्ञानद्वित्वं रजतज्ञानस्य स्मृतित्वं चाङ्गीकार्य इत्यत आह ॥ **विशिष्टज्ञानबाधकानामिति** । नन्विदं स्मरणमनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वादित्याद्यनुमानान्येव रजतज्ञानस्य स्मृतित्वादौ प्रमाणानीत्यत आह ॥ **अनुमानानां चेति** । किंचेदमिति तावत्पुरोवर्तिनयनसम्प्रयोगजं ज्ञानमनुभव इत्यविवादम् । रजतज्ञानं

च न तावदिन्द्रियजन्यमितीन्द्रियजन्यत्वाभावमुपपाद्य लिङ्गाद्यनुसन्धानविधुराणामपि जायमानमनुमानप्रभवमिति न शक्यते वक्तुमतः प्रत्युत्पन्नकारणाभावेऽप्युत्पद्यमानेनानेन परिशेषात्स्मरणेनैव भवितव्यमित्येवं रजतज्ञानस्य स्मृतित्वे परिशेष एव प्रमाणमिति पूर्वपक्ष्युक्तमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **यस्त्वित्यादिना** ॥ **प्रत्युत्पन्नकारणेति** । अव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिकारणेत्यर्थः । किंचेदं स्मरणमनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वादित्युक्तमनुमानं दूषयति ॥ **अनाकलितरजतस्येति** ॥ **गगनादाविति** । सर्वथाऽनुत्पद्यमानत्वादेवेति भावः ॥ **संस्कारव्यवहारादाविति** । तयोरनुभवजन्यत्वादिति भावः । नन्वनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वहेतुनैवोपाधिः पक्षे साध्यतेऽतः साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याशङ्क्य गगनादौ व्यभिचारान्नैवं साधयितुं शक्यत इत्याह ॥ **न चानेनैवेत्यादिना** । साध्यविकल्पेनाप्यनुमानं दूषयितुं साध्यं पृच्छति ॥ **किंचेदमिति** ॥ **न तावदिति** । जातेराकृतिव्यङ्ग्यत्वाद्गुणानां च निराकारत्वादिति भावः ॥ **तत्संभवेनेति** । इदं रजतमिति ज्ञानं स्मरणमित्यस्यानुभवान्यत्वरूपमननुभवत्वमर्थः । तथाच पक्षीभूते रजतमिति ज्ञाने घटाद्यनुभवान्यत्वस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाध्यता स्यात् । एतादृशानुभवान्यत्वस्य स्मरणत्वोक्तौ यज्ञदत्तानुभवस्यापि देवदत्तानुभवान्यत्वस्य सत्वाद्घटानुभवस्यापि पटानुभवान्यत्वस्य सत्वात्स्मरणत्वापत्तिरिति भावः ॥ **स्मृतावपीति** । यज्ञदत्तस्मृतेरपि देवदत्तस्मृत्यन्यत्वादनुभवत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **इतरेतराश्रयेति** । अनुभवत्वज्ञाने तदनधिकरणत्वरूपस्मृतित्वज्ञानं स्मृतित्वज्ञाने तदन्यत्वरूपानुभवत्वज्ञानमितीतरेतराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अप्रसिद्धविशेषणत्वादिति** । अस्मन्मते स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजन्यत्वेन संस्कारप्रभवत्वानङ्गीकारात्संस्कारप्रभवत्वरूपस्मृतित्वसाधनेऽस्माकमप्रसिद्ध-

विशेषणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **दृष्टान्तस्येति** । सम्प्रतिपन्नस्मरणे मानसप्रत्यक्षजन्यत्वेन संस्कारप्रभवत्वस्यानङ्गीकारेण साध्यवैकल्य स्यादित्यर्थः ॥ **तत्कार्यमितीति** । रजतज्ञानमिन्द्रियजन्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानादित्यर्थः । स्मृतिबीज-संस्कारोद्बोधहेतुपुरोवर्तिसाधारणाकारग्रहण एवेन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरुपक्षीणत्वादिति पूर्वपक्ष्युक्तमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **अन्वय-व्यतिरेकयोरिति** ॥ **अन्यत्रेति** । अधिकरणभूतशुक्तिग्रहण इत्यर्थः ॥ **अस्मादेवेति** । अनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वहेतोः सकाशादेवेत्यर्थः ॥ **अन्योन्याश्रयेति** । अस्मादनुमानात्स्मृतित्वे सिद्धे इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपक्षयसिद्धिः । तत्सिद्धौ च रजतज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वसाधकानुमानस्य दुष्टत्वेन तद्विरोधाभावादुक्तानुमानेन स्मृतित्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ **तथात्वेति** । तथाऽपीन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोराधिकरणभूतभूतलग्रहण एवोपक्षीणत्वप्रसङ्गेनेन्द्रियजन्यत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेति** । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपक्षयशङ्कया रजतज्ञानस्य तत्कार्यत्वसन्देहेन स्मरणत्वरूपसाध्यस्यापि सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धकालातीतता स्यादित्यर्थः । यद्यपि बाधसन्देहस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसन्नत्वेन नानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । यथाऽऽहुः । नानुप-लब्धेन निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते । अपितु सन्दिग्धेऽर्थे इति । तथाऽप्यन्यत्रोपक्षयशङ्काहितस्य बाधसन्देहस्य प्रतिबन्धकत्वमे-वेत्याशयेनेदं दूषणमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **पुरोवर्तिव्यवहारसंवादादिति** । पुरोवर्तिनि व्यवहारसंवादात्समर्थप्रवृत्तिजनकत्व-रूपविजातीयसंवादादित्यर्थः ॥ **संवादानुभवस्यापीति** । विजातीयसंवादस्यानुभवत्वमुक्तरीत्या सन्दिग्धमिति भावः । समीचीन-रजतानुभवस्थले इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रानुपक्षये निश्चित इति शङ्कते ॥ **असति बाधक इति** ॥ **प्रकृतेऽपीति** । इदं

रजतमित्यत्रापि येनान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपक्षयः शङ्क्यो बाधकाभावादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेन्द्रियजन्यत्वस्य निर्धारितत्वेन प्रत्युत्पन्नकारणजन्यत्वस्यैव सिध्या बाधितविषयत्वेनेत्यर्थः ॥ **संस्कारोत्पत्त्यनन्तरमेवेति** । तथाच तादृशस्मृतावनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वे सत्यपि संस्काररूपप्रत्युत्पन्नकारणप्रभवत्वस्यैव सत्वेनोक्तरूपस्मृतित्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **द्वितीयादिभ्रम इति** । रजतमिति ज्ञानसामान्यस्य पक्षत्वेन द्वितीयादिभ्रमस्यापि पक्षत्वात्तत्रानुभूतविषयत्वसद्भावात्सिद्धसाधनतेत्यर्थः ॥ **साध्याविशिष्टतेति** । यथानुभूतविषयत्वाख्यस्मृतित्वरूपं साध्यं रजतज्ञाने सन्दिग्धं तथाऽनाकलितरजतस्यानुत्पद्यमानत्वरूपो हेतुरपि सन्दिग्धः । रजतानुभववत एवोत्पद्यमानत्वस्यैव तदर्थत्वात् । तथाच साध्यसमो हेतुरित्याशयः ॥ **अनुभवेति** । रजतमिति स्मरणस्य प्रमुषिततत्तांशकत्वाङ्गीकारेण तत्र तत्तांशोल्लेखित्वरूपे स्मृतित्वे साध्येऽनुभवबाध इत्यर्थः ॥ **अनुमानद्वयमपीति** । इदमस्मरणं तत्तांशविकलत्वात् । सम्प्रतिपन्नवत् । नेयं स्मृतिरिन्द्रियजन्यत्वात् । तच्चेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्येवं यत्स्मृतित्वसाधकानुमानस्य प्रतिपक्षद्वयमाशङ्कितं तदपि समाहितम् । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रानुपक्षयस्योपपादितत्वादित्यर्थः । ननु तत्तांशोल्लेखित्वस्यैव स्मरणत्वेन तत्तांशविकलत्वादस्मरणमिति प्रथमप्रयोगे साध्यावैशिष्ट्यमित्याशङ्क्य व्यवहारस्य साध्यत्वान्न दोष इत्याह ॥ **नेदं स्मृतिरिति व्यवहर्तव्यमिति** । अथवा नायं नियमो ग्रहणस्मरणे एवागृहीतविवेके व्यवहारादिप्रवर्तके इति । किंतु क्वचिद्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे यथा पीतः शंख इतीति प्रतिज्ञाय । अत्र हि विनिर्यन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्येत्यादिना तदुपपाद्य एवं तिक्तो गुड इति व्यवहारोऽपीति प्रक्रियोक्ता

दूषयति ॥ **अत एवेति** । आदिपदेन पीतशङ्खग्रहणम् । तथाच तिक्तगुडपीतशङ्खप्रत्ययप्रक्रिया विशिष्टज्ञानाङ्गीकारे बाधकाभावेन ज्ञानद्वयाङ्गीकारादेव परास्तेत्यर्थः । तथाच जन्मान्तरानुभुक्तां तिक्ततां स्मृत्वा गुडे आरोप्यत इति स्मर्यमाणारोपो वा जिव्हागतपित्तद्रव्यनिष्ठां तिक्ततां गृहीत्वा गुडे आरोपयतीति गृह्यमाणारोपो वेति द्रष्टव्यम् । किंच विपर्ययमङ्गीकुर्वाणेनापि विवेकाग्रहो ग्राह्य एव । न हि विवेकग्रहे विपर्ययावकाशः । विरोधात् । अन्यथा विपर्ययनिवृत्त्यनुपपत्तेः । तथाच तत एव सर्वस्योपपत्तौ किं विपर्ययकल्पनयेति विपर्ययाभ्युपगमे यत्कल्पनागौरवमुक्तं तदनूद्य दूषयति ॥ **यदपीत्यादिना** ॥ **न चैवमिति** । विवेकाग्रहशब्दार्थ एव न वक्तुं शक्य इति वक्ष्याम इत्यर्थः । विवेकाग्रहादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ किं विपर्ययकल्पनयेति गौरवमुक्तम् । तत्र प्रतिबन्दीं गृण्हाति ॥ **किंचैवमिति** । विवेकाग्रहमादाय विशिष्टज्ञानापलापे सतीत्यर्थः ॥ **तन्मात्रेणेति** । अन्त्यतन्तुसंयोगपर्यन्तकारणकलापमात्रेणेत्यर्थः ॥ **सर्वस्येति** । पटकार्यस्य शीतनिवारणादेरुपपत्तेः । पटरूपकार्याङ्गीकारे गौरवं स्यादित्याशयः ॥ **प्रमित इति** । प्रामाणिकत्वान्न गौरवं दोषमावहतीति भावः । तेन विना पटेन विना ॥ **एकत्वेति** । एकः पट इति प्रत्ययस्तावदस्ति । स च पटरूपमेकं पदार्थं विना न सम्भवति । कारणकलापानां बहुत्वेनैकत्वप्रत्ययविषयत्वाभावादित्याशयः ॥ **एवमिति** । पटवद्विपर्ययोऽपि प्रमित इति न हातुं शक्यत इति प्रामाणिकत्वान्न गौरवं दोष इति भावः । पटवद्विपर्ययो न प्रमित इति न तत्प्रतिबन्दीग्रहणं युक्तमित्याशयेन शङ्कते ॥ **अन्यथाख्यातावीति** । यथा सत्यरजतस्थले रजतमिदमिति विशिष्टविषयकमेकमेव ज्ञानं तद्वदिदं रजतमित्यपि विशिष्टविषयकमेकमेव विज्ञानमित्यभिप्रेत्योपपादयति ॥ **पुरोवर्तिनीत्यादिना** । स्वप्रकाश-

तयो द्वेति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिप्राभाकररीत्या मानसप्रत्यक्षेणेति तार्किकरीत्या साक्षिणेत्यस्मद्रीत्योक्तमित्यवगन्तव्यम् । ततः सत्यरजतस्थले इदं रजतमिति ज्ञानादस्य भ्रमस्थले इदं रजतमिति ज्ञानस्य । अस्माच्छुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानात् । तथात्वे तयोर्याथार्थ्यायाथार्थ्यविभागो न स्यादित्यत आह ॥ केवलमेकमिति ॥ तादृगिति । यथा प्रतीयते तादृशेत्यर्थः ॥ अनेकमपि ॥ तदिति । ज्ञानद्वयमित्यर्थः ॥ अन्यस्यापीति । सत्यरजतस्थले इदं रजतमिति ज्ञानस्यापीत्यर्थः । तदपि ज्ञानद्वयं स्यादिति भावः ॥ नास्त्येवेति । भ्रमस्थल इति शेषः । तथाच न विपर्ययाङ्गीकारप्रसङ्ग इति भावः । तदनुभवाभाव इत्युक्तेऽनुभवस्मृतिश्च नास्तीत्युक्ते किमुत्तरमिति प्रमाणलक्षणवाक्यं मनसि निधायाह ॥ अनुभवसिद्धेति । इदं रजतमित्यस्य विशिष्टविषयैकज्ञानत्वं साक्षिसिद्धमित्यर्थः ॥ स्मृत्यनुभवस्वरूपेति । त्वदभिमतज्ञानद्वयस्वरूपेत्यर्थः ॥ किंचेति । इदं रजतमिति तादात्म्यारोपानन्तरमत्र रजतत्वमिति । संसर्गारोपानन्तरं चेति शेषः । अन्यथा भ्रमरूपविशिष्टविषयैकज्ञानाभावे । तत्र तादात्म्यारोपस्थले प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्वियमिति ॥ भेदो नामेति । यदग्रहात्प्रवृत्तिस्तत्वयोच्यत इत्यर्थः ॥ स्वरूपमिति । ज्ञानयोर्ज्ञेययोश्चेत्यर्थः । वैधर्म्यं विरुद्धधर्मवत्त्वम् । स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्यैव विशेषणम् ॥ इदं रजतत्वयोरिति । जातिव्यक्त्योरित्यर्थः ॥ इदं रजतयोरिति । व्यक्त्योरेवेत्यर्थः ॥ अत एवेति । अपर्यायशब्दस्मारकयोर्व्यक्त्योस्तदनवभासासम्भवात् । अन्योन्याभावस्यान्योन्यस्वरूपत्वेन स्वरूपोपलब्धौ तदनुपलम्भासम्भवाच्चेत्यर्थः ॥ गृहीतत्वादिति । तथाच विरुद्धधर्माग्रहो नास्तीत्यर्थः । संसर्गारोपस्थलेऽपि प्रवृत्तेरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते ॥ इदं रजतत्वयोरिति ॥ विवक्षित इति । प्रवृत्ति-

जनकत्वेनेत्यर्थः ॥ **स्वरूपमेव परेषामिति** । प्राभाकराणां मतेऽधिकरणातिरिक्ताभावाभावादिति भावः । तदवभासे इदं रजतत्वरूपजातिव्यक्त्योरवभासे । भेदाग्रहोऽभ्युपगमनीय एव । अन्यथेदंपदार्थे रजतभेदग्रहे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ **समानो दोष इति** । कोयं भेदो नामेत्यादिनोक्तो दोषः समान इत्यर्थः ॥ **भेदस्येति** । तथा चेदंपदार्थे रजतप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावो न गृहीत एव । न चेदंपदार्थस्वरूपस्य भेदस्य तदवभासेऽनवभासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भेदस्य धर्मिस्वरूपतावन्मात्रत्वानभ्युपगमात् । निर्विशेषाभेदानङ्गीकारादिति यावत् । तथाच भेदस्य धर्मिणाऽत्यन्ताभेदे सत्यपि विशेषबलादिदंपदार्थावभासेऽपि रजतभेदस्याग्रहोऽस्मन्मते युक्त एवेति भावः । भेदाग्रह एव प्रवर्तकस्तत्र भेदो नाम वैधर्म्यं विवक्षितमित्याशयेन शङ्कते ॥ **अथेति** । तत्र शुक्तौ ॥ **असन्निहितत्वादिधर्माग्रह इति** । व्यवहितदेशत्वादिधर्माग्रह इत्यर्थः । रजतार्थी व्यवहितरजतार्थी । तत्र व्यवहितरजते ॥ **अन्यार्थिनोऽन्यत्रेति** । रजतार्थिनः शुक्तिकायामित्यर्थः ॥ **अयमेव व्यवहार इति** । रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिरेवेत्यर्थः ॥ **अन्यास्त्विति** । सत्यरजतस्थले इदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं रजतार्थिनो रजते प्रवृत्तिरूपो व्यवहार इत्यर्थः ॥ **सर्वोऽपीति** । सर्वोऽपि व्यवहारः सर्वाऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ **अनियतेति** । प्रवृत्तित्वावच्छेदेनैकस्य कारणस्यालाभादित्यर्थः । तत्सारूप्याद्भेदाविषयकत्वरूपात् अभेदग्रहे भेदाग्रहे च भेदाविषयकत्वसद्भावादिति भावः । प्रवर्तकाभिमतप्रत्यये इदं रजतमिति सत्यरजतस्थले ॥ **अपेक्षितोपायेति** । अपेक्षितमपेक्षाविषय इच्छाविषयः । इष्टमिति यावत् । तस्योपायः साधनम् । इष्टसाधनं रजतमिति यावत् । पुरोवर्ती च तद्विषयकावगमांशयोरित्यर्थः । अविवेचकं अव्यावर्तकम् । साधारणं रूपं इदं रूपम् । असाधारणो धर्मः शुक्तित्वग्रहणादिरूपः ॥ **एकेति** ।

एको यः प्रवर्तकः प्रत्ययस्तत्सदृशवपुरित्यर्थः । सदृशवपुः सदृशशरीरमिदं वेदनद्वयं प्रवृत्तिमुपजनयतीत्यन्वयः ॥ प्रवर्तक- साहृश्यादिति । भेदाग्रहादित्यर्थः । तत्र भेदाभावादेव भेदाग्रहः । अत्र तु विद्यमानस्यापि भेदस्याग्रह इति द्रष्टव्यम् ॥ अदृष्ट- कल्पनेति । कुत्राप्यदृष्टस्यात्रैव कल्पनेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिलोभादिति । प्रवृत्तिरूपकार्यलोभात् । तदन्यथाऽनुपपत्त्येति यावत् । प्रवर्तकसादृश्यात्प्रवृत्तिरित्येवमन्यत्रादृष्टमप्यत्रैव कल्प्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनुपपत्तेरन्यथैवोपपत्तिमाह ॥ तस्या इति । प्रवृत्ते- रित्यर्थः । सादृश्यज्ञानं प्रवर्तकमित्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ रजतसाध्याबुद्धिरित्यादि । रजतरूपार्थस्य विषयतया रजतज्ञानकारणत्वेन वस्तुगत्या रजतसाध्या रजतबुद्धिः । रजतसदृशाच्छुक्तिशकलाद्भवतां मते भवतीत्यर्थः ॥ तथेति । यथा रजतसदृशस्य शुक्तिशकलस्य रजतबुद्धिजनकत्वं भवन्मते तथेत्यर्थः । प्रवर्तकैकज्ञानसदृशादिति । भेदाग्रहरूपसादृश्योपेतादित्यर्थः ॥ अर्थस्येति । तथाच रजतसाध्यबुद्धी रजतसदृशाच्छुक्तिशकलाद्भवति भवतामित्यस्मन्मते रजतबुद्धे रजतसाध्यत्वं यदुक्तं तदसदिति भावः । ननु रजतसादृश्यं तावद्भ्रमहेतुः । तत्र रजतरूपार्थस्य रजतबुद्ध्यजनकत्वे जनकसादृश्यरूपत्वाभावात्कथं रजतसादृश्यस्य भ्रमजनकत्वमित्यत आह ॥ सादृश्यं त्विति । चक्षुरिन्द्रियेण भ्रमे जननीये काचादिवत्सादृश्यस्य भ्रमोपयोगि- त्वमात्रमेव न तु साक्षाद्भ्रमरूपज्ञानजनकत्वम् । तथा चेदं रजतमिति बुद्धी रजतसदृशाच्छुक्तिशकलाद्भवतीति सादृश्यस्य साक्षाज्ज्ञानजनकत्वमस्मन्मते यदुक्तं तदसदिति भावः । प्रवर्तकसादृश्यं भेदाग्रहः । तत्र ज्ञानद्वये ॥ निवर्तकेति । प्रवृत्त्यजन- केत्यर्थः । तथाच निवर्तको यो नेदं रजतमिति भेदग्रहस्तत्सादृश्यमित्यर्थः ॥ अभेदाग्रहणमिति । यत्र निवर्तको भेदग्रहस्तत्रा-

भेदस्याभावादेवाभेदाग्रहणमस्ति । तदभेदाग्रहणमत्राप्यस्ति । अभेदग्रहे विशिष्टज्ञानरूपान्यथाख्यात्यापत्तिः स्यात् । तथाच यदि प्रवर्तकसादृश्याद्भेदाग्रहादिदं ज्ञानद्वयं प्रवृत्तिमुपजनयेत्तर्हि निवर्तकभेदग्रहसादृश्यादभेदाग्रहान्निवृत्तिरपि स्यादित्यर्थः । भेदाग्रह इदं रजतयोः । भवतां मतेऽभेदग्रहं भ्रमरूपविशिष्टज्ञानम् । भेदग्रहे भ्रम एव न स्यादिति भावः ॥ तथेति । भवतामिति वर्तते । तथाच तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं किंतेनेति न्यायेन भ्रमजनकभेदाग्रहादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ किं प्रवृत्तिजनकतयाऽभेदग्रहरूपभ्रमाख्यविशिष्टज्ञानकल्पनयेति भावः । भेदाग्रहस्य भ्रमजनकत्वेऽपि न प्रवृत्तिजनकत्वमित्याह ॥ मैवमित्यादिना ॥ यादृगित्यादि । यदि दोषघटितसामग्रीमध्यपतितानि तर्हि दुष्टं ज्ञानमुपजनयन्तीत्यर्थः । कुतः । पुरुषाकाङ्क्षां नापेक्षन्त इत्यत आह ॥ हेयेति । तदुपपादयति ॥ स हीति । अपेक्षिते इष्टे उपादेयवस्तुनीति यावत् । विपरीतं हेयम् ॥ तथा चेति । भेदाग्रहस्याभेदग्रहजनकत्वं यद्यप्यस्तीत्यर्थः । तथाऽपि तस्य प्रवृत्तिजनकत्वं तु नास्तीत्याह ॥ न त्विति । प्रवर्तकसादृश्यमात्रेण भेदाग्रहरूपेण । निवर्तकसादृश्यात् निवर्तको भेदग्रहस्तत्सारूप्यात् । अभेदाग्रहात् ॥ इत्युक्तमिति । अपि चेदमित्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । प्रवृत्तिमुपादानादिरूपाम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ साक्षादिति । इच्छाप्रयत्नद्वारमन्तरेणेत्यर्थः ॥ इच्छेति । जानातीच्छति प्रयतत इति क्रमसद्भावादित्यर्थः । प्रयत्नः शरीरव्यापारः ॥ समीहितसाधनतेति । इष्टसाधनतेत्यर्थः ॥ रजतत्वस्येति । इदमिष्टसाधनं रजतत्वादितीष्टसाधनतानुमानं कार्यं तन्न सम्भवति । ज्ञानद्वयं प्रवर्तकमिति त्वत्पक्षे रजतत्वस्य पक्षीभूते पुरोवर्तिनीदंपदार्थेऽप्रतिपन्नत्वेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । रजते सत्यरजते ॥ उपजातमिति । तत्र रजतत्वसद्भावेनासिध्यभावादिति भावः । पुरोवर्तिनीदं-

६ **

पदार्थे ॥ उपेक्षाप्रवृत्त्यभाव इति ॥ द्वितीयः पक्ष इति । सर्वोऽपि व्यवहारो भेदाग्रहादिति प्राग्विकल्पितो द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे सर्वोऽपि व्यवहारो भेदाग्रहादिति तादात्म्याभिप्रायेणोक्तं संसर्गारोपे त्वसंसर्गाग्रहादित्यपि द्रष्टव्यमित्यभिप्रेत्योपपादयति ॥ सत्यरजते तावदित्यादिना ॥ रजतव्यक्तिज्ञानमिति । विशेष्यज्ञानमित्यर्थः । जातिबोधो विशेषणज्ञानरूपः ॥ न चास्तीति । रजतत्वजातिसंसर्गो रजतव्यक्तौ नास्तीति ज्ञानं नास्तीत्यर्थः ॥ एतावतैवेति । विशेष्यज्ञानविशेषणज्ञानतदुभयासंसर्गाग्रहरूपकारणत्रयेणेत्यर्थः । तदर्थिनां रजतार्थिनाम् । प्रवर्तकतया भवदभिमताभेदग्रहस्तत्र नास्तीत्याह ॥ न हीति ॥ संसर्गग्रह इति । असंसर्गाग्रहापेक्षया लघुत्वादिति भावः । तदा विशिष्टज्ञानसमये ॥ रूपरूपीति । नीलो घट इत्याद्यनुभवः । सम्बन्धिभिन्नो विशेषणविशेष्ययोर्यः सम्बन्धस्तद्विषयो विशिष्टज्ञानत्वात् । दण्डीपुरुष इति विशिष्टज्ञानवदिति प्राभाकरमते समवायसाधकमनुमानम् । दृष्टान्ते संयोगमादाय साध्यपर्यवसानम् । पक्षे तु नीलघटयोरुभयोरद्रव्यत्वेन संयोगमादाय साध्यपर्यवसानायोगात्समवायमादाय साध्यपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । घटाभाववद्भूतलमित्यादौ व्यभिचारवारणाय तद्विषयकत्वे बाधकाभावे सतीति हेतौ विशेषणं देयम् । तत्र हेतुभूतं विशिष्टज्ञानत्वं निर्वक्ति ॥ अविसंवादीत्यादिना । व्यवहारः प्रवृत्तिः । अत्र रूपरूपीशब्दौ धर्मधर्मिवचनौ भावप्रधानौ । साकाङ्क्षत्वं नाम परस्परापेक्षत्वम् । तथाच साकाङ्क्षं परस्परापेक्षं धर्मधर्मित्वम् । तयोः सहैकस्मिन्नेवकाले उपलम्भ इत्यर्थः । अत्र कालभेदेन जातयोरिदं नीलमयं घट इति ज्ञानयोर्विशिष्टज्ञानत्वपरिहाराय सहेत्युक्तम् । नीलघटादाविति समूहालम्बनज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय साकाङ्क्षेत्युक्तम् । उक्तसमूहालम्बने चोभयोर्धर्मित्वमेवाव-

भासते न परस्परनिरूपितो धर्मधर्मिभाव इति नातिव्याप्तिः । एवं चेद्भ्रमस्थानाभिषिक्ते विसंवादिप्रवृत्तिजनकेऽगृहीतभेदग्रहणस्मरणात्मके ज्ञानद्वयेऽतिव्याप्तिवारणायाविसंवादीत्यारभ्य विशिष्टेत्यन्तं विशेषणम् । इदं चोपलम्भविशेषणम् ॥ प्राक् प्रवृत्तेः शक्याधिगमामिति । तथा चाविसंवादिव्यवहारगर्भोक्तलिङ्गेन समवायज्ञानानन्तरं संसर्गग्रहप्राप्त्या प्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यनन्तरं तद्धर्मलिङ्गेन संसर्गज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ सकलमपि प्रवर्तकमिति । इदंपदार्थरूपं विशेष्यज्ञानं रजतत्वजातिबोधस्तदुभयासंसर्गाग्रहश्चेति सामग्रीत्रयमित्यर्थः । विभ्रमेऽपीत्यनन्तरं तावन्मात्रेणैव प्रवृत्त्युपपत्तेरिति वाक्यशेषः । भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमुपपादयति ॥ इदं रजतत्वाधारयोरिति । रजतत्वाधारो रजतम् । रजतत्वाप्रतीतावित्यनन्तरं पक्षे हेत्वप्रतीत्येष्टसाधनतानुमानासम्भवादिति शेषः ॥ रजतत्वसहेति । तथा चेदमिष्टसाधनं रजतत्वेन सहागृहीतासंसर्गत्वात् । रजतादगृहीतभेदवत्त्वादित्यनुमानद्वयेनेष्टसाधनत्वानुमानाङ्गीकारेण रजतत्वाहेतुत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ असंसर्गाग्रहभेदाग्रहयोरिति । कोऽयं भेदो नामेत्यादिना भेदाग्रहस्य । असंसर्गो हि संसर्गाभाव इत्यादिनाऽसंसर्गाग्रहस्य च निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ एवं सतीति । विशिष्टज्ञानरूपे सविकल्पकज्ञाने संसर्गो न भासते । किं नामासंसर्गाग्रह एव तत्र विवक्षितस्तस्मादेव प्रवृत्तिरित्यङ्गीकार इत्यर्थः । तथाच निर्विकल्पकाद्भेदाभावप्राप्त्येति शेषः । तदुपपादयति ॥ वस्तुमात्रेति ॥ तदपीति । अङ्गुलित्रयवन्निर्विकल्पके धर्मधर्मिस्वरूपप्रतीतौ तत्स्वरूपभूतं परस्पराकाङ्क्षितत्वमपि प्रतीतमेवेत्यर्थः ॥ भातीति । निर्विकल्पके वस्तुदर्शनस्य जातत्वादिति भावः ॥ तदिति । निर्विकल्पकेऽचकासत् । सविकल्पके चकासदित्यर्थः । सविकल्पकोच्छेदप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ न चेति ।

तथाच प्रवृत्तिमात्रोच्छेदः स्यादिति भावः । तथात्वेन असंसर्गाग्रहपूर्वकत्वेन ॥ बालस्येति । पार्श्वस्थस्य व्युत्पित्सोरित्यर्थः ॥ तदीयेति । अस्येयं प्रवृत्तिः संसर्गज्ञानपूर्विकेति मध्यमवृद्धसम्बन्धिसंसर्गज्ञानानुमानेत्यर्थः । अन्वितार्थेषु आनयनादिसंसर्गवत्सु गवादिरूपार्थेषु ॥ प्रवृत्तौ नियतमिति । प्रवृत्त्यपेक्षया नियतपूर्वभावीत्यर्थः । उपयोगि जनकम् । रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिरन्यथाख्यातिं विना नेति तावत्सिद्धमित्यन्वयः । पुरोवर्तिनि रजतत्वसंसर्गज्ञानस्यैवान्यथाख्यातित्वात् । तस्य च प्रवृत्त्यपेक्षया नियतपूर्वभावित्वाङ्गीकारेण तां विना न प्रवृत्तिरिति तावत्सिद्धम् । तथाच सदपि न प्रवृत्तावुपयुज्यत इत्युक्तमसदिति भावः । द्वितीये अन्वयज्ञानस्य प्रवृत्त्यपेक्षया पूर्वमनियतत्वे ॥ शब्दोच्छेद इति । मध्यमवृद्धप्रवृत्तेरपि तथात्वेन बालस्येत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ अवश्यं चैतदेवमिति । संसर्गग्रह एव प्रवर्तकोऽसंसर्गाग्रहस्त्ववर्जनीयसन्निधिरित्येतदावश्यकमित्यर्थः ॥ व्यवहर्तव्योपलम्भनिमित्त इति । व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्य इत्यर्थः। व्यवहर्तव्यो रजतत्वसंसर्गस्तदुपलम्भस्तद्ग्रहः ॥ युक्त इति । लाघवादित्यर्थः । व्यवहरणीयः संसर्गः । तद्विपर्ययोऽसंसर्गस्तदनुपलब्धिस्तदग्रहस्तन्निबन्धनो न भवति गौरवादित्यर्थः । लोकेऽदर्शनादित्याह ॥ न हीति ॥ घटमतिमातिक्रम्येति । घटज्ञानसाध्यत्वं विहायेत्यर्थः । तद्विपर्ययाप्रतिभासेऽघटाप्रतिभासे । घटाभावाग्रहे सतीत्यर्थः । व्यवहर्तव्यधीः संसर्गधीः । रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वं रजतसाधने व्यभिचारीत्यतो रजतानुपायत्वे सतीत्युक्तम् । रजतासाधनत्वे सतीति तदर्थः ॥ तत इति । इदं ज्ञानादित्यर्थः ॥ सम्प्रतिपन्नेति । सत्यरजतस्थले इदं रजतमिति ज्ञानवदित्यर्थः । हेतौ प्रकाशमानत्वादित्येवोक्ते आपणस्थरजते इदं रजतमित्यनुभवानन्तरं देशान्तरं गतस्य तद्रजतमिति रजतस्मरणं

जातमनन्तरमिदंशुक्तिकाशकलमिति च ज्ञानं जातं तदा तस्मिन्रजतस्मरणे प्रकाशमानत्वे सत्यपीदंज्ञानाद्भेदस्यैव सत्वेन व्यभिचारः स्यादतः सत्यन्तम् । तथाच प्रकाशमानादिदंज्ञानात्प्रकाशमानभेदवत्त्वस्यैव सत्वेनाप्रकाशमानभेदवत्त्वाभावान्न व्यभिचारः । प्रकाशमानादिति पदत्यागे रजतस्मरणानन्तरमिदंशुक्तिकाशकलमिति ज्ञानं न जातम् । तदानीं तस्मिन्रजतस्मरणे इदंज्ञानरूपप्रतियोगिज्ञानाभावेन ततोऽप्रकाशमानभेदवत्त्वे सत्यपीदंज्ञानाद्भेदस्यैव सत्वेन व्यभिचारः स्यादत उक्तं प्रकाशमानात्तत इति । एवंच न व्यभिचारः । तावत्युक्ते यदा रजतानुभवानन्तरं रजतस्मरणमेव न जातमिदंशुक्तिकाशकलमिति ज्ञानं च जातं तदा तस्मिन्नप्रकाशमाने रजतस्मरणे प्रकाशमानात्तत इदंशुक्तिकाशकलमिति ज्ञानादप्रकाशमानभेदवत्त्वमस्ति रजतस्मरणरूपधर्मिज्ञानस्यैवाभावेन कुत्र भेदप्रकाशः स्यादतस्तत्र हेतुसत्वेऽपि वस्तुगत्येदंज्ञानात्स्वरूपसद्भेदस्यैव सत्वेन व्यभिचारः स्यादतः प्रकाशमानत्वादित्युक्तम् । एवंच न व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् । भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनेनैव नेदमिति विवेकज्ञानस्य बाधकत्वमुपपद्यते । तदुपपत्तौ चागृहीतविवेकस्य ज्ञानद्वयस्य भ्रान्तित्वमपि लोकसिद्धं सिद्धमिति यदुक्तं तद्दूषयति ॥ **किंचेत्यादिना** ॥ तथात्व इति । विपर्ययाभाव इत्यर्थः । विपर्ययाभावेनेदंरजतमिति ज्ञानेन बाध्यं कुतो नास्तीत्यतः परिशेषमाह ॥ **न तावदिति** ॥ **अग्रहणेति** । शुक्त्यज्ञानेत्यर्थः ॥ **सर्वप्रत्ययानामिति** । घटादिज्ञानानामपि घटाद्यज्ञाननिवर्तकत्वेन बाधकत्वव्यवहारापातादित्यर्थः ॥ **व्यवहारेति** । प्रवृत्तिविच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । अतदर्थिनां रजतार्थिताशून्यानाम् ॥ **अबाधकत्वेति** । उत्पन्नस्यैव हि विच्छेद इति भावः ॥ **व्यवहारयोग्यतेति** ॥ प्रवृत्ति-

विषयत्वयोग्यतेत्यर्थः। समयान्तरे कालान्तरे ॥ प्रवृत्त्यभावापत्तेरिति। आदाविदंरजतमिति भ्रमो जातोऽभूत्। तदनन्तरं नेदंरजतमिति बाधकप्रत्ययेनार्थे शुक्तौ प्रवृत्तियोग्यता विनष्टा। पुनः कालान्तरे तस्यामेव शुक्ताविदंरजतमिति भ्रमानन्तरं प्रवृत्तिर्भवति सा न स्यात्। पूर्वं बाधकप्रत्ययेनार्थे शुक्तिशकले प्रवृत्तिविषयत्वयोग्यताया विनष्टत्वादिति भावः ॥ अविवेकानिवृत्ताविति। नेदंरजतमिति ज्ञानेन भेदाग्रहनिवृत्तावित्यर्थः ॥ कारणाभावादेवेति। भेदाग्रहरूपकारणाभावादेवेत्यर्थः ॥ व्यवहारानुपपत्तेरिति। प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्रतिबन्धकेति। सति पुष्कलकारणे यस्मिन्सति यन्नोत्पद्यते तत्तत्र प्रतिबन्धकम्। प्रकृते च पुष्कलकारणस्यैवाभावेन प्रतिबन्धककल्पनायोगादिति भावः ॥ बाधकत्वेति। प्रवृत्तिबाधकत्वादिति भावः। तदेवं विपर्ययाभावे बाध्यस्यैवाभावप्राप्त्या नेदंरजतमिति ज्ञानस्य बाधकत्वायोगात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या विपर्ययसिद्धिरिति भावः। अनुमानं चास्ति विपर्ययसद्भावे प्रमाणमित्याह ॥ विमतमिति। इदंरजतमिति ज्ञानमित्यर्थः। न केवलं नेदंरजतमिति ज्ञानस्य बाधकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या विपर्ययसिद्धिः। किंतु लोकप्रसिद्ध्याऽपीत्याह ॥ अत एवेति। अगृहीतविवेकस्य ज्ञानद्वयस्यानुपपन्नत्वादेवेत्यर्थः ॥ भ्रान्तित्वेति ॥ विशिष्टविषयकभ्रमरूपैकज्ञानप्रसिद्ध्याऽपीत्यर्थः ॥ एवंच सतीति। भ्रमरूपज्ञानसिद्धावित्यर्थः ॥ प्रत्ययत्वानुमानमिति। विगीतप्रत्ययो यथार्थः। प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानमित्यर्थः। किंच विवादाध्यासितं रजतज्ञानं रजतविषयं रजतज्ञानत्वात्संमतवदित्युक्तानुमानं दूषयति ॥ एतेनेति। कालात्ययापदिष्टत्वेनेत्यर्थः। रजतज्ञानस्य शुक्तिविषयकत्वेन रजताविषयकत्वाभावादिति भावः। विगीतप्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानेन प्रत्ययस्य

याथार्थ्यसाधने तथा विवादाध्यासितं रजतज्ञानं रजतविषयकं रजतज्ञानत्वात्सम्मतवदित्यनुमानेनेदंरजतमिति ज्ञानस्य रजतविषयकत्वसाधने प्रतिबन्दीं गृण्हाति ॥ **अन्यथेति** ॥ **विमत इति** । इदंरजतमिति ज्ञानजन्य इत्यर्थः । तथा चायथार्थव्यवहारो यस्त्वयाङ्गीकृतः स न स्यादिति भावः । रजतविषयो वेत्यत्रापि विमतो व्यवहार इत्यनुवर्तते । तथाच रजतार्थिप्रवृत्तेः शुक्तिविषयतायाः परसम्मतत्वेन तस्याः रजतविषयकत्वसाधने ज्ञानवत्प्रवृत्तेरपि याथार्थ्यप्राप्त्याऽयथार्थप्रवृत्त्यङ्गीकारवादभङ्गप्राप्तेरिति भावः ॥ इत्यादीत्यादिपदेन ज्ञानमात्रवृत्तित्वात्प्रमात्ववदिति हेतुदृष्टान्तग्रहणम् ॥ **असिद्धेरिति** । अनुगतसामान्याङ्गीकारादिति भावः ॥ **सिद्धसाधनतेति** । प्रतिनियतज्ञानत्वपक्षीकारे यथार्थज्ञानवृत्तिज्ञानत्वागृहीतत्वात्तेषां यथार्थज्ञानमात्रवृत्तित्वस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनता स्यादित्यर्थः ॥ **विमतज्ञानवृत्तिज्ञानत्वेति** । प्रतिनियतज्ञानत्वस्य पक्षत्वेऽपि न सिद्धसाधनता । इदंरजतमिति ज्ञानवृत्तिज्ञानत्वस्यैव पक्षीकरणादिति भावः ॥ **प्रथमानुमानदोष एवेति** । विगीतप्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वात्सम्मतवदित्यनुमाने यो दोषः कालात्ययापदिष्टत्वरूपः स एव दोषोऽत्रापीत्यर्थः ॥ **सिद्धत्वादिति** । पक्षीभूते ज्ञानत्व इति शेषः ॥ **अप्रसिद्धेति** । अयथार्थज्ञानस्यैवानङ्गीकारादिति भावः ॥ **अदुष्टसामग्रीति** । ननु प्रमात्वे साध्याव्यापकता । तत्रायथार्थज्ञानावृत्तित्वे सत्यप्यदुष्टसामग्रीजन्यमात्रवृत्तित्वं नास्ति । तदजन्ये ईश्वरज्ञानेऽपि सत्वादिति चेन्न । दुष्टसामग्र्यजन्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । यद्वेश्वरज्ञानस्य गुणदोषाजन्यत्वेन प्रमाऽप्रमाबहिर्भूतत्वेन तत्र प्रमात्वस्यैवाभावान्न साध्याव्यापकताशङ्केति द्रष्टव्यम् । अथवा परमतेनैवेदमुपाध्युद्भावनम् । तन्मते ईश्वराभावेन साध्याव्यापकताशङ्काया एवाभावादिति मन्तव्यम् । उपाधौ मात्रपदा-

भावे समव्याप्तिपक्षेऽभिधेयत्वे व्यभिचारः स्यात् । तस्यादुष्टसामग्रीजन्यवृत्तित्वेऽप्ययथार्थव्यवहारेऽपि सत्वेन यथार्थमात्रवृत्तित्वाभावात् । अतो मात्रपदम् । अभिधेयत्वस्य दुष्टसामग्रीजन्येऽपि सत्वेन व्यभिचाराभावादिति द्रष्टव्यम् । एवं प्रमेयत्वेऽप्युपाधेः सत्वेऽप्ययथार्थव्यवहारस्वरूपस्य सत्यत्वेन तत्रापि सत्वेन साध्याभावाद्व्यभिचारः स्यादतो मात्रपदम् । तस्य दुष्टसामग्रीजन्यज्ञानस्वरूपस्य सत्यत्वेन तत्रापि विद्यमानत्वान्न व्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यम् । इत्यादीत्यादिपदेन तद्रूपेण सत्वात् यद्यद्रूपेणासत् तत्तद्रूपेण नावभासते यथा मेरुः सर्षपत्वेनेत्यस्य ग्रहणम् ॥ **अन्यथेति** । मेरुः सर्षप इति वाक्यान्मेरोः सर्षपत्वेन प्रतिभास एव न भवतीत्यंगीकारे तादृशवाक्याभासश्रवणानन्तरं मेरुः सर्षपो न भवतीति तादात्म्यरूपसम्बन्धप्रतिषेधः क्रियते तन्न स्यात् । प्रतिषेधस्य प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्रसक्तिपूर्वकत्वात्तस्याश्चात्राभावादिति भावः । ननु मेरुरूपस्य पदार्थस्य सर्षपरूपस्य पदार्थस्य च प्रत्यक्षसिद्धतया प्रसक्तत्वेन तत्प्रतिषेधः सम्भवतीत्यत आह ॥ **न हीति** । प्रत्यक्षबाधादेवेति भावः । मेरुः सर्षप इति बाधितवाक्यान्मेरोः सर्षपत्वरूपान्वयज्ञानमेव नोत्पद्यत इत्यङ्गीकारे बाधकान्तरमाह ॥ **अपि चैवं सतीति** । घटः पचतीति । घटः पचनकर्तेत्यर्थः । अपार्थकत्वात् गौरश्वः पुरुषो हस्तीतिवदनन्वितात् । अनन्वितमपार्थकमिति वचनात् । तथाच बाधितापार्थकवाक्यद्वयादप्यन्वयज्ञानानुत्पत्तेस्तयोर्न भेदः स्यादित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन न प्रत्येतुं शक्यमसत्वात्कूर्मरोमवदित्यस्य ग्रहणम् । अत्र प्रष्टव्यम् । इदंरजततादात्म्यरूपपक्षः प्रतीतो न वा । द्वितीये आश्रयासिद्धिः । आद्ये न प्रत्येतुं शक्यत इति साधने व्याघात इत्याह ॥ **तदप्रतीतावित्यादिना** ॥ **साध्यसमत्वादिति** । साध्यधर्मवत्तया साधयितुं योग्यं साध्यं पक्षस्तत्समत्वादित्यर्थः । यथा

पक्षे विकल्प्य दूषणमुक्तमेवं दृष्टान्तेऽपि विकल्प्य दूषणं वक्तव्यमिति भावः। तथा हि। दृष्टान्तीकृतं कूर्मरोम प्रतीतं न वा। द्वितीये दृष्टान्तरूपाश्रयस्यैवासिद्धिः। आद्ये प्रत्येतुमशक्यत्वरूपसाध्याभावेन साध्यवैकल्यमिति द्रष्टव्यम्। विस्तरः शब्दप्रपञ्चः। विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर इत्यभिधानात्। **गमयतीति**। तथाच शुक्तावपि रजतावयवाः सन्तीति गम्यत इति भावः। ननु तर्हीदमित्यङ्गुल्या शुक्तिः कस्मान्निर्दिश्यते। रजतावयवसद्भावे तदेव रजतं निर्दिश्येतेति निर्देशव्यवस्था। तथा रजतावयवसद्भावे रजतोचितार्थक्रिया स्यात्। सा न भवति। प्रत्युत शुक्त्युचितैवार्थक्रिया भवतीत्येवमर्थक्रियाव्यवस्था च नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह ॥ **निर्देशेति** ॥ **भूयस्त्वादिति**। शुक्त्यवयवानामिति शेषः। भूयांसमंशं शुक्त्यंशं तदवयवमित्यर्थः। अल्पीयांसमंशं रजतांशं तदवयवमित्यर्थः। भूयस एवांशस्य सम्भिन्नाः संबद्धाः। ननु तेजोऽबन्नानां कारणानां मिश्रत्वात्तत्कार्ये शुक्त्यादावपि रजतावयवमिश्रता प्राप्तैवेत्यत आह ॥ **न हीति**। कारणसद्भावे कारणे मिश्रतासद्भावे। कार्यसद्भावः कार्ये मिश्रतासद्भावः। निमित्तान्तराभावेन कार्येऽभावसंभवादित्याशयः। श्रुतार्थापत्तिः सोमाभावे पूतिकं गृह्णीयादिति श्रुतार्थापत्तिरित्यर्थः। आनुकूल्यः प्रतिनिधिः। सोमांशानां भूयस्त्वे कुतः सोमत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **न हीति**। केवलः सोमांशभूयस्त्वरहितः ॥ **किं त्विति**। तथाच तत्सोमांशभूयस्त्वं पूतिकेऽपि चेदङ्गीकृतं तर्हि पूतिकस्यापि सोमत्वमेव प्राप्तं न तु तत्प्रतिनिधित्वमिति भावः ॥ **उभयेति**। शुक्त्यवयवानां रजतावयवानां च दर्शनप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति**। सोमांशानामल्पीयस्त्वेऽपि पूतिकस्य यदि सोमकार्यकारित्वमुच्यते तर्हि शुक्तिकायां रजतांशानामल्पीयस्त्वेऽपि रजतकार्यकारित्वं स्यादि-

त्यर्थः ॥ श्रुतीति । सोमाभावे पूतिकं गृण्हीयादिति श्रुतीत्यर्थः ॥ तदर्थक्रियेति । सोमोचितार्थक्रियाकारित्वं पूतिकस्यावगम्यत इत्यर्थः। शुक्तिकायास्तु न रजतोचितार्थक्रियाकारित्वम् । तत्र श्रुत्यभावादिति भावः । अत्यन्तविविक्तानां परस्परावयवसम्बन्धशून्यानाम् । वस्तूनां सोमपूतिकादीनाम् । यदपि चेत्यादिना प्रत्यक्षमुक्तं तन्निरासायाह ॥ सादृश्यं चेति । अन्योन्यावयवसंयोगात् त्वन्मतेऽन्योन्यावयवसंयोगसद्भावादित्यर्थः । मातृसादृश्यं भार्यायां मातङ्गश्चण्डालस्तत्सादृश्यं पितरि मदिरासादृश्यं क्षीर इति द्रष्टव्यम् ॥ अल्पेति । भार्यादौ मात्राद्यवयवा अल्पा एव सन्तीति न तदुपभोगे प्रत्यवाय इत्यर्थः ॥ नीवारा इति । तेष्वपि सोमावयवानामल्पीयसामेव सत्वादित्यर्थः । बहूनां समानां वा सद्भावे दोषस्योक्तत्वादिति भावः । पूतिके सोमावयवानामल्पानां सद्भावेऽपि तत्कार्यकारित्वं श्रुतिप्रामाण्यात्संभवतीति चेत्तत्राह ॥ श्रुतीति ॥ दत्तमिति । अत्यन्तविविक्तानामेवेत्यादिनेत्यर्थः ॥ अपरावयवसंयोग एवेति । नान्योन्यावयवसंयोगोऽतः किंच घृतेत्यादिनोक्तातिप्रसङ्गो नेति भावः ॥ ककारेति । स्पर्शाक्षरत्वेन सादृश्यसद्भावादिति भावः ॥ सुप्तस्यापीति । तदानीं दर्शनमात्रस्याभावेन भूयसां शुक्त्यवयवानामदर्शनसद्भावादिति भावः । तेषामल्पीयसां रजतावयवानाम् ॥ ज्ञानमात्रमिति । अल्पीयस्त्वभूयस्त्वौदासीन्येन रजतावयवज्ञानमात्रमित्यर्थः । तस्य शुक्तिशकलस्य ॥ अरजतत्वमेवेति । रजतांशानामल्पीयस्त्वेऽरजतत्वमेव प्राप्तम् । यत्र यदंशानामल्पीयस्त्वं तत्तन्न भवतीति त्वयाऽङ्गीकृतत्वादिति भावः । सदृशमात्रे रजतसदृशे रङ्गादौ ॥ प्रसक्तिरिति । तथाच रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ न तृतीय इति । उतोभयमिति विकल्पितस्तृतीयः पक्षो नेत्यर्थः ॥ किमपीति ॥ किंचिदिदमिति ।

निर्विकल्पज्ञानादपीत्यर्थः । तत्रापि भूयसामवयवानामदर्शनस्याल्पीयसां दर्शनस्य च सद्भावादिति भावः । अस्य ज्ञानस्येदं रजत-मिति ज्ञानस्य ॥ **अल्पांशेति** । अधिष्ठानभूतशुक्त्यल्पांशेत्यर्थः ॥ **नूनमिति** । ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नानन्तगुणत्वेनाल्पांशस्यापि सम्यग्गृहीतुमशक्यत्वादिति भावः । अत एवोक्तरीत्या भ्रान्त्यसम्भवादेव ॥ **तथेति** । सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत्पीतत्वेनेत्यर्थः ॥ **सूक्ष्मत्वादिति** । पीतत्वस्येति शेषः ॥ **अन्यच्चेति** । अतीन्द्रियावयवसमवेतत्वमेव सूक्ष्मत्वम् । तथाच पीतत्वस्य पित्तद्रव्य-रूपातीन्द्रियावयवसमवेतत्वेन सूक्ष्मत्वान्न तत्पार्श्वस्थेन गृह्यते । सुवर्णस्य चेन्द्रियकत्वेन तद्गतपीतत्वस्य निरुक्तसूक्ष्मत्वाभावात्पार्श्व-स्थेन ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ **किमनेनेति** । अतीन्द्रियावयवसमवेतस्यापि त्र्यणुकस्य पार्श्वस्थेन ग्रहणदर्शनेन प्रकृतेऽपि तथोप-पत्तेः सूक्ष्मत्वात्पार्श्वस्थेन न गृह्यत इति वचनेन किमित्यर्थः ॥ **सामीप्यादिति** । पार्श्वस्थस्य तु द्रष्टृपुरुषशरीरसामीप्यमिव सामीप्यं नास्तीति पीतत्वं न तेन गृह्यत इति भावः ॥ **अन्यथेति** । द्रष्टृपुरुषशरीरसामीप्यस्यैव दर्शनोपयोगाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अदर्शनेति** । तत्र द्रष्टृपुरुषशरीरसामीप्याभावादिति भावः ॥ **अन्यथाख्यातीति** । साक्षात्सम्बन्धेन पीतरूपस्य शङ्खेऽभावेन तेन सम्बन्धेन तत्र तद्ज्ञानाङ्गीकारे भ्रमलक्षणान्यथाख्यात्यापत्तिरित्यर्थः ॥ **अनुभवेति** । पीतरूपवद्द्रव्यसंयुक्तोऽयं शङ्खः संयुक्तसमवायसम्बन्धेन पीतरूपवानिति यावदित्येवं कस्याप्यनुभवाभावादिति भावः । गृह्यमाणयो रजतेदमंशयोस्तयो रजतशुक्तीदमंशयोः । उपारोहिणो-रुपारूढयोः । विषययोरिति यावत् । अन्यथा व्यवहारो रजतार्थिनः शुक्तिकायां प्रवृत्तिरित्यर्थः । इदमुक्तं भवति । एतन्मते पुरतः प्रतीयमानं रजतमिदंपदार्थवत्सदेव । तदुभयविषयकं ज्ञानमप्येकमेव । एकज्ञानविषययोरिदंपदार्थरजतयोर्भेदाग्रहाद-

यथार्थव्यवहारोऽयथार्थप्रवृत्तिर्भवति । एकज्ञानविषययोर्भेदाग्रहप्रसञ्जितायथार्थव्यवहारनिरासकत्वादेव नेदंरजतमिति विवेकज्ञानं बाधकमित्युच्यते । बाधकत्वप्रसिध्या चैकज्ञानविषययोरिदंपदार्थरजतयोर्विवेकाग्रहादेव तदुभयविषयैकज्ञानस्य भ्रान्तित्वमिति लोकप्रवादः । तथाच प्राभाकरमते ज्ञानद्वयमेतन्मते तु ज्ञानमेकमित्येव भेदः । तज्जन्यप्रवृत्तेरयथार्थत्वादेव तज्जनकमेकमिदंज्ञानं भ्रमरूपमित्युच्यते । वस्तुतस्तु न भ्रमरूपं ज्ञानमस्तीत्येवं पूर्वमतैतन्मतयोर्ज्ञानद्वित्वज्ञानैकत्वाभ्यामेव विशेष इति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रागुक्तविकल्पदोषाणामिति** । सविकल्पकोच्छेदादृष्टकल्पनादिदोषाणामित्यर्थः ॥ **वेदप्रामाण्यसिद्धीति** । अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपि । ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किं निबन्धन इति तद्वचनादिदंरजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्ये वेद-जन्यज्ञानेऽप्यप्रामाण्यशङ्का स्यादतस्तत्परिहाराय ज्ञानमात्रं यथार्थमित्यङ्गीकृत्यान्यथाख्यातिर्न स्वीकृतेत्यर्थः । भ्रम आग्रहविशेषः । कणभक्षः कणादः । अक्षचरणोऽक्षपादः । परमतप्रमोषोऽख्यातिस्वीकारेण प्राभाकरमतचौर्यम् ॥ **असत्ख्यातीति** । रजतस्या-सत्वाङ्गीकारेऽसतोऽपि ख्यातिः प्रतीतिः प्रसज्यते । सा च न युक्ता । यदसत्तन्न प्रतीयत इति नियमादसतः प्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या रजतस्य सत्वमङ्गीकृतमित्यर्थः । नन्वसत्ख्यात्यभावेऽसद्विषयकप्रवृत्त्यभावः कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **तत्किमिति** । एतावन्तं कालं शुक्तिकाशकलमेव रजतत्वेनाज्ञासिषमित्युत्तरकालीनानुभवबलेनात्यन्तासद्रजतात्मकतया शुक्त्यवगाहिभ्रमरूप-विशिष्टज्ञानमप्यनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ **पदार्थेष्विति** । पदार्थविषयकप्रमाजनकमित्यर्थः । अन्यतः प्रत्यक्षादनुमानाच्च । तथा चानधिगतार्थगन्तृत्वाभावादप्रामाण्यमिति भावः । संसर्गे संसर्गविषयकप्रमाजनकमित्यर्थः । व्यवहारान् इदंरजतमित्यादीन् ॥

शङ्केति । वेदजन्यज्ञानात्प्रवृत्तिस्तावद्भवति । सा प्रवृत्तिरपि भ्रमस्थल इवासंसर्गाग्रहादेव भवतु । न विशिष्टज्ञानादित्येवं तत्रापि शङ्का स्यादित्यर्थः ॥ **सेति** । वेदजन्यज्ञानादपि प्रवृत्तिरसंसर्गाग्रहादेव भवतु न विशिष्टज्ञानादिति शङ्केत्यर्थः ॥ **तच्छङ्काया अपीति** । विपर्ययाङ्गीकारपक्षेऽपि वेदजनितविज्ञाने विपर्ययशङ्काया अपौरुषेयत्वेनैव निराकर्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **रजतत्वेनेति** । अत्यन्तासद्रजतात्मकत्वेनेत्यर्थः ॥ **असम्भवि च यावत्त्विति** । रजततादात्म्यस्य रजतत्वसंसर्गस्य च सत्वं न सम्भवतीति । तावत्तावतः । सत्वं संपरिहीयतां त्यज्यतामित्यर्थः ॥ **एकदेशेति** । तादात्म्यमात्रेत्यर्थः। अनुभवस्य सङ्कोचमाशङ्कते ॥ **अत्रेति** । पुरोदेश इत्यर्थः ॥ **अप्रमात्वादिति** । तथाच भ्रान्त्यनुभवः प्रमाणमिति व्याहतमिति भावः । रजतस्य सत्वमङ्गीकृत्याप्याह ॥ **अत्रैवेति** । इदंरजतमिति भ्रान्त्यनुभवेन पुरोदेश एव रजतस्य सत्वमावेद्यते नान्यत्रेति भ्रान्त्यनुभवो रजतस्यान्यत्र सत्वे न मानमित्यर्थः ॥ **तन्मात्रेति** । पुरोवर्तीन्द्रियदोषादिमात्रेत्यर्थः । तथाच नान्यत्र रजतसत्ताक्षेपकत्वमिति भावः॥ **कथमिति** । रजतस्यासत्यत्वे तद्विषयिणी भ्रमरूपा प्रतीतिरेव नोपपद्यते । असतः प्रतीत्यभावादतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यत्र सत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । तदन्यत्र सत्वम् । ननु भवत्पक्षेऽपि कथं भ्रमरूपज्ञानोत्पत्तिः सम्भवति । असता रजतेन संनिकर्षायोगादिति साम्यमेवेत्यत आह ॥ **पुरोवर्तीति** । तथाच रजतेन संनिकर्षो नापेक्षित इति भावः । यथार्थो यथार्थश्चेत् । घटान्तरं वर्तमानम् । विनष्टोत्पत्स्यमानयोरारोप्यभूतयोः । तस्य कालान्तरे सत्वस्य तदुपपादयति ॥ **संस्कारादिना हीति** ॥ **वैधर्म्यमात्रमिति** । वैलक्षण्यमात्रमेवेदं धर्मित्वं प्रतीत्युपपादकं न भवत्यप्रयोजकत्वादेवमेव धर्मत्वमपि न प्रतीत्युपपादकमित्याशयः ।

तस्य रजतसत्वस्य । अत्रैव पुरोदेश एव । उपपत्ते रजतसत्तानिषेधस्योपपत्तेरित्यर्थः । नन्वसदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवादि-त्यनुभवरूपप्रमाणस्य पुरोदेश एव रजतासत्वावगाहित्वं नान्यत्र देशान्तरेऽपीति विषयसङ्कोचः क्रियत इत्यत आह ॥ तद्विषय-सङ्कोचप्रमाणस्येति । अन्यत्र सत्वसाधकस्य भ्रान्त्यनुभवादिरूपप्रमाणचतुष्टयस्येत्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति । अत्र प्रतीत-स्यैवान्यत्र सत्वे मानाभावात् । तथा हीत्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः । यत्र इदंरजतमित्यादिस्थले ॥ उक्तन्यायेनेति । नेदं-रजतमिति बाधोत्तरकालं स्वरूपद्वयानुवृत्त्यभावाद्रजतं तत्तादात्म्यं चेत्युभयमप्यसदिति भावः ॥ छ ॥ किञ्चेदमिति । रजत-मित्यर्थः ॥ ज्ञानवदिति । ज्ञानेऽनुव्यवसायरूपापरोक्षज्ञानविषयत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ आन्तरस्येति । ज्ञानरूपत्वेनान्तर-पदार्थस्येत्यर्थः । ननु बाह्यतावभासस्य भ्रमत्वे नेदंरजतमिति बाधकज्ञानस्य रजतनिषेधरूपत्वेन बाह्यतानिषेधरूपत्वाभावाद्बाधकत्वं नोपपद्यते । तथात्वे नेदं बाह्यमिति बाधोदयः स्यादिति चेत्तत्राह ॥ तस्येति । तस्य बाधकस्येत्यन्वयः । तथाच नेदमिति रजतस्य बाह्यत्वमेव निषेध्यतयाऽभिप्रेतमिति नोक्तदोष इति भावः । सत्वे ज्ञानाकारस्य रजतस्यान्तः सत्वाङ्गीकारे । ननु न तावदसदेव रजतं प्रतीत्यनुपपत्तेरित्युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ असत इति । रजतस्येत्यर्थः ॥ बहिष्ठताया अपीति । असत्वाविशेषादिति भावः । बहिष्ठतायाः सत्वात्तत्प्रतीतिः सम्भवतीति चेत्तत्राह ॥ तत्सत्व इति । ननु रजतस्य सत्वाङ्गीकारेऽसदेव रजतं प्रत्यभादिति प्रत्ययविरोधो नास्तीति शङ्कते ॥ बहिः सत्वमेवेति । रजतस्येत्यर्थः । स्यादिदं यदि रजतस्यान्तरत्वं स्यात्तदेव न सम्भवतीत्याह ॥ आन्तरत्व इति । ज्ञानरूपत्व इत्यर्थः । शुक्तिसम्प्रयोगेण शुक्तिसन्निकृष्टदुष्टेन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वेनैवेत्यर्थः ।

तदुपपादयति ॥ **ज्ञानस्येति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वेनैव ज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्यर्थः । तथाच विशेषणाभावप्रयुक्ताविशिष्टाभावसद्भावात्साधनवैकल्यमित्यवगन्तव्यम् । तस्यारोपितस्य । अन्तः सत्वे ज्ञानरूपत्वेनान्तरत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । देहदाहापत्त्यान्तरत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अन्तरपीति** । पुरोदेशे देशान्तरे च सत्वस्य भ्रान्त्यनुपपत्तिप्रमाणाभावाभ्यामुक्तरीत्याऽसम्भवेन बहिः सत्वं नास्त्येवेति भावः ॥ **आत्मख्यातिपक्ष इति** । आत्मज्ञानस्वरूपमेव रजतं ख्यायत इति पक्ष इत्यर्थः ॥छ॥ **देशकालेत्यादि** । कस्मिंश्चिद्देशे कस्मिंश्चित्काले केनचित्प्रकारेण सत् । देशान्तरे कालान्तरे प्रकारान्तरेणासादित्येवं व्यवस्थया सदसत्वाङ्गीकारान्न विरोध इत्यर्थः ॥ **घटादीति** । रजतस्य घटादितुल्यतापत्त्या तत्प्रतीतेर्न भ्रमत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । सत्वेन केवलं सत्वेन ॥ **सदेवेति** । सदसदात्मकस्य रजतस्येति शेषः । असदेवेत्यत्राप्ययं शेषः कार्यः । अन्यत्र सदेवात्र प्रतीयत इति पक्षे बाधकमाह ॥ **सत एवेति** । अन्यथासन्तं प्रतीयमानरजतापेक्षया शुक्तित्वेन सन्तं । अन्यथा रजतत्वेन । अखिलमधिष्ठानमपीति भावः । तत् शुक्तिकाशकलम् ॥ **शुक्त्यादिनेति** । मन्मते इदंकारास्पदमेवाधिष्ठानं तच्चासदेव । शुक्तिशकलं चाधिष्ठानभूतेदङ्कारास्पदाद्भिन्नं प्रागूर्ध्वं च विद्यमानं सदेव । तथाच तेन सन्निकर्षो युक्त इत्यर्थः ॥ **तज्ज्ञानस्येति** । इदङ्कारास्पदाभिन्नस्य शुक्तिशकलस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वेनेयंशुक्तिरिति ज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वेनेदंरजतमिति भ्रमानुपपत्तिरिति भावः ॥ **संवृतिरेवेति** । अविद्यैव रजतादिप्रतिभासे कारणं न शुक्तीन्द्रियसन्निकर्षो येनोक्तदोषः स्यादित्याशयः । किं न स्यात् रजतादिप्रतिभासः । इन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वानङ्गीकारात्कारणीभूतायाश्च संवृतेरन्धस्यापि सत्वाच्चक्षुष्मतोऽप्यसन्निहिते शुक्तिशकले रजतप्रतीतिः

स्यादिति भावः ॥ **सन्निकर्षोऽपीति** । नान्धचक्षुष्मतोः सन्निहितासन्निहितशुक्तिसन्निकर्षोऽस्तीति भावः ॥ **भूतलवदिति** । इदंरजतमिति ज्ञानसमये यथा भूतलं भूतलत्वेन प्रतीयते तथेत्यर्थः । कारणं रजतप्रतिभास इति शेषः ॥ **कस्यानवगम इति** । किं शुक्तित्वानवगमो भ्रमकारणं भूतलत्वानवगमो वेति विवेक्तुमशक्यत्वाद्विनिगमनाविरहादिति भावः ॥ **कुतो नाङ्गीकरणीयमिति** । असतः सत्वेन प्रतीत्यङ्गीकारे सतोऽप्यसत्वेन प्रतीतिरङ्गीक्रियतामित्यर्थः । तथासति शुक्तिरेव रूप्यतयावभासत इत्यङ्गीकृते सति । निर्देशादय इत्यत्रादिपदेनोपादानपरित्यागौ ग्राह्यौ ॥ **कथमिति** । तत्राधिष्ठानाभावादिति भावः ॥ **तेजःप्रभृतीति** । आलोकमण्डलेत्यर्थः । तथाच तदेवानुष्ठानमिति भावः ॥ छ ॥ ननु ज्ञानविषयत्वमात्रस्य हेतुत्वेनासति ब्रह्मणि वाऽनिर्वचनीये व्यभिचारः स्यादतो दोषजन्यत्वविशेषणं सार्थकमिति चेत्तत्राह ॥ **असत इति** । सतो ब्रह्मणश्चेति द्रष्टव्यम् । हेतोः स्वरूपासिद्धिं वक्तुमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अधिष्ठानज्ञानस्येति** । इदंरजतमिति ज्ञानस्याधिष्ठानांशेऽन्तःकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः ॥ **भ्रमस्येति** । रजतस्यांशे दोषजन्यत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **अविद्यापरिणामयेति** । अविद्याया अप्रकाशरूपत्वेन तत्परिणामस्य भ्रमस्य नार्थप्रकाशात्मकज्ञानत्वमित्यर्थः । ननु साक्षिणश्चैतन्यरूपत्वेन ज्ञानत्वात्तद्विषयत्वं विवक्षितमिति चेत्तत्राह ॥ **साक्षिणास्त्विति** ॥ जन्यत्वमेवेति । दोषजन्यत्वन्तु दूरतोपास्तामित्यर्थः । अस्माकं मते ॥ **अत्रापीति** । किमिदमनिर्वाच्यत्वं नामेत्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **शुक्त्यादाविति** । अधिष्ठानत्वेन सत्यतयाऽनिर्वाच्यताशून्य इत्यर्थः ॥ **वर्तमानतयेति** । अधिष्ठानत्वेन भ्रमविषयत्वादिति भावः ॥ **रूपरसवदिति** । अत्र सत्वासत्वयोरुभयोः पक्षत्वात्तदनुसारेण दृष्टान्तद्वयमित्येतन्न स्वरसम् ।

तथात्वेऽनित्यत्वे वाङ्मनसे मूर्त्तत्वाद्घटवदित्यत्रापि दृष्टान्तद्वयं वाच्यं स्यात् । तस्मात् दृष्टान्तद्वयस्य प्रयोजनमिदं द्रष्टव्यम् । तथाहि । अत्रैकधर्मिनिष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वे साध्ये पक्षीभूतयोः सत्वासत्वयोरेकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावेन बाधापत्त्याऽत्यन्ताभावद्वयप्रतियोगित्वे साध्यतयावश्यं वक्तव्ये तत्र रूपस्यैकस्यैव दृष्टान्तत्वे तत्रात्यन्ताभावद्वयप्रतियोगित्वाभावेन साध्यवैकल्यापत्त्या दृष्टान्तद्वयग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **केवलव्यतिरेकिणेति** । विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वाद्व्यतिरेकेणात्मवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **यद्धीति** । घटादावित्यादिपदेन शशविषाणं ग्राह्यम् ॥ **कथं नेति** । तथाच घटाद्येकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावाद्बाधितविषयत्वमित्यर्थः । ननु नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते । येन सत्वासत्वयोरप्रामाणिकत्वापत्त्याऽनुमानस्य प्रत्यक्षबाधः स्यात् । किं नामात्यन्तपदपरित्यागेनाभावप्रतियोगित्वमात्रमेवातो नोक्तदोष इति चेत्तत्राह ॥ **अभावेति** ॥ **सामान्यादित्रय इति** । तथा चैकस्मिन्सामान्यादित्रये न स्त इत्यपि प्राप्त्याऽर्थान्तरतेत्यर्थः । जातिश्चैतास्त्रयाश्रयेति वचनात्सामान्यादित्रये सत्तासामान्यं नास्तीति द्रष्टव्यम् । असत्वविशेषस्य निःस्वरूपत्वस्य ॥ **अनैकान्तिकमिति** । केवलान्वयित्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावादिति भावः । साध्यस्यापि सत्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ **प्रमेयत्वादेरपीति** ॥ **तस्मिन्नेवेति** । सकलधर्मरहिते ब्रह्मण्येवेत्यर्थः ॥ **भिन्नाधिकरणेति** । प्रत्येकं सदसद्रूपभिन्नाधिकरणेत्यर्थः । तथा चैकत्वगुणवत्सद्रूपधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यासत्वे सद्भावात्तथैकत्वगुणवदसद्रूपधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य सत्वे सद्भावेनार्थान्तरतेति भावः । एकत्वस्य प्रतियोगित्वादिवदसत्यापि सद्भावाङ्गीकारेणेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **सत्वमिति** । अत्रानुमाने धर्मत्वमेव

हेतुरिति भावः। असत्वानाधिकरणेनात्मनि सत्वं नास्तीत्युक्त्या तस्यानात्मनः सदसत्वानाधिकरणत्वं प्राप्तमिति ज्ञातव्यम्। एवमेवोत्तरानुमानेऽपि बोध्यम्॥ रूपवदिति। अनात्मभूतगुणकर्मवाय्वादिनिष्ठत्वाभावाद्दृष्टान्ते हेतुर्द्रष्टव्यः। सत्वानाधिकरणा-नात्मभूतशशविषाणादिनिष्ठत्वाभावेन रूपादौ साध्यं चास्तीति द्रष्टव्यम्। अनात्मनि घटादावभावात्पक्षे हेतुरस्तीति द्रष्टव्यम्॥ **असिद्धो हेतुरिति।** पक्षीभूतेऽभावप्रतियोगित्वरूपेऽसत्वेऽनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वरूपो हेतुर्नास्ति। अनात्मन्य-विद्यमानत्वं तदर्थः। अभावप्रतियोगित्वस्य चानात्मनि घटादौ सत्वादिति भावः। वस्त्विति शशविषाणादिव्यावृत्तिः॥ **शशविषाणादाविति।** पक्षीभूतेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपासत्वे सत्वानधिकरणमात्माभिन्नं यत् शशविषाणादिकं तन्निष्ठ-संसर्गाभावप्रतियोगित्वमस्ति। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमसत्वं निर्धर्मके शशविषाणादौ नास्तीति सत्वासत्वानाधिकरणत्वं शशविषाणादावेव प्राप्तं न रजते इत्यर्थान्तरतेत्यर्थः। तामुपपादयति॥ **रूपादीनामिति।** रूपे आत्मभिन्नगुणकर्मादि-निष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वे सत्यपि रूपादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावाधिकरणस्यात्माभिन्नस्य गुणकर्मादेर्वस्तुनः सत्वेन सत्वानाधिकर-णत्वाभावात्सत्वानाधिकरणानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वं नास्तीति साध्यवैकल्यमित्यर्थः॥ **अतः कथमिति।** विमतमनिर्वच-नीयं बाध्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः। नन्वसद्विलक्षणत्वं बाध्यत्वहेतुना न साध्यते। येनासाधारण्यं स्यात्। किं नाम प्रती-तत्वहेतुनैवातो नोक्तदोष इत्यत आह॥ **प्रतीतत्वस्य चेति॥ वृत्तेरिति।** तथा चासति व्यभिचार इति भावः। प्रतीतिसमये सदिति प्रतीतिमात्रेण रजते सत्वं न सत्यं किं नामेत्यत आह॥ **अधिष्ठानेति।** अधिष्ठानगता या इदन्ता तत्संसर्गो यथा

रजते आरोपितः सन्प्रतीयते इदं रजतमिति । एवमधिष्ठानगता या सत्ता तत्संसर्गोऽप्यारोपित एव प्रतीयतेऽतः सदिदं रजतमिति प्रतीयत इत्यर्थः ॥ **प्रातीतिकस्येति** । प्रातिभासिकस्येत्यर्थः । सत्वेन प्रतीतिरेव सत्वं रजतादेर्नार्थगतं सत्वमस्तीति मताभिप्रायेणाधिष्ठानेत्याद्युक्तम् । अर्थगतं प्रातिभासिकं सत्त्वमस्ति । सत्त्रैविध्याङ्गीकारादिति मतानुसारेणेदमिति द्रष्टव्यम् । प्रतीत्युत्तरकालं चासदिति कथं प्रतीयत इत्युक्तं तदुपरि शङ्कते ॥ **असदितीति** ॥ **तदेति** । भ्रमसमय इत्यर्थः ॥ **इदं रजतमिति** । शुक्तौ प्रतीयमानमित्यर्थः ॥ **प्रत्यगिति** । आन्तरत्वेन प्रकाशेतेत्यर्थः । तथाच शुक्तिसम्भिन्नतया पराक्त्वेन प्रतीतिर्न सम्भवतीति भावः ॥ **अपि चेदमिति** । रजतमित्यर्थः ॥ **उपयोगाभावादिति** । तथा चाधिकरणभूतशुक्तिग्रहणेन नेन्द्रियव्यापारस्योपक्षय इत्यर्थः ॥ **रजतप्रतीताविति** । शुक्तिसम्भिन्नतया प्रतीतावित्यर्थः । **इन्द्रियोपयोग इति** । अधिकरणभूतशुक्तिग्रहणे इन्द्रियस्योपयोग इत्यर्थः ॥ **नियामकाभावादिति** । त्वन्मतेऽविद्योपादानकप्रातिभासिकरजतस्यान्तरपदार्थत्वेन तस्य शुक्तिसम्भिन्नतया प्रतीतिनियमाभावेनाधिकरणग्रहणापेक्षाया एवाभावेन न तद्ग्रहणे इन्द्रियव्यापारोपयोग इति भावः । न च वाच्यमात्मनः सर्वगतत्वाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्याविवर्तत्वाच्छुक्तिसम्भिन्नतया प्रतीयत इति । तथा सति शुक्तिवदेव रजतस्यापि पराक्त्वात्सर्वेषामप्युपलब्धिप्रसङ्ग इत्युक्तमिति भावः ॥ **अख्यातिमतेति** ज्ञानद्वयाङ्गीकारप्राप्त्येत्यर्थः ॥ **प्रवृत्तीति** । विशिष्टज्ञानस्यैकस्यैव प्रवर्तकतायाः प्राक् समर्थितत्वादिति भावः ॥ **नैवमिति** । प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ **अनुभवेति** । विशिष्टज्ञानैक्यावगाह्यनुभवेत्यर्थः ॥ **फलैक्यादिति** । रजताकाराविद्यावृत्तिप्रतिफलितमेव साक्षिचैतन्यमिदमाकारेन्द्रियजन्य-

वृत्तावपि प्रतिफलति । तदेव च फलं तदेव ज्ञप्तिरूपं ज्ञानम् । तथा चाविद्यावृत्त्यन्तःकरणवृत्त्योर्भेदेऽपि तत्प्रतिबिम्बितचैतन्ययोरेकत्वेन फलैक्यान्न ज्ञानैक्यावगाह्यनुभवविरोध इत्यर्थः । फलैक्यनिबन्धनं ज्ञानैक्यमौपचारिकमित्याशयः । उपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । विज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमित्यत्रान्यथाज्ञानमेव भ्रान्तिस्तत्प्रसञ्जितान्यथाकारलोडनमेव ज्ञानं बाध इत्यवधारयता चार्येण मतान्तराणां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ छ ॥ इत्यन्यथाख्यातिप्रकरणम् ॥ छ ॥ **इत्युक्तमिति** । ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन इत्यनेनोक्तमित्यर्थः ॥ **कार्योत्पत्ताविति** । अङ्गीक्रियमाणायामिति शेषः ॥ **कादाचित्कत्वेति** । कार्योत्पत्तेरिति शेषः । प्रतियोगिज्ञानस्य कथं वैलक्षण्यज्ञाने कारणत्वमित्यत आह ॥ **कारणत्वं चेति** ॥ **चतुर्थी प्रयोगेणेति** । तादर्थ्ये हीयं चतुर्थी । तथाच तत्प्रयोगेणासद्रूपप्रतियोगिज्ञानस्यासद्वैलक्षण्यज्ञाने कारणत्वमुक्तमित्यर्थः । अन्यथा कारणत्वाविवक्षायाम् । सद्भ्यामाधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावो निरूप्यत इति वचनात्पूर्वं प्रतियोगितयाऽसज्ज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम् । इदानीं त्वधिकरणतया तज्ज्ञानमपेक्षितमित्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तत्सम्बन्धीति** । असत्सम्बन्ध्यसदाधिकरणक इति यावत् । यो धर्मः प्रतीतिविषयत्वं तन्निषेधकर्तृत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । उक्तानुमाने व्यभिचारपरिहारेणान्वयव्याप्त्यवधारणार्थमित्यर्थः ॥ **सममिति** । अत्रापि स्वक्रियाविरोधादसत्प्रतीतिनिषेध एवायुक्त इत्यर्थः ॥ **अनिर्वचनीयार्थप्रतीतिरसाविति** । नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यजन्या प्रतीतिरित्यर्थः । तथाच नरविषाणादिकमनिर्वचनीयमेव नासदिति नासतः प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **निराकृतत्वादिति** । अनिर्वचनीयवस्तुन एवाप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ **नासदिति** । अनिर्वचनीयत्वेनाङ्गी-

कारादिति भावः । निरूपाख्यात्प्रतीत्यविषयात् ॥ **तत्रेति** । शुक्तिरजतादेः प्रतीतिविषयत्व इत्यर्थः । शब्दज्ञानानुपाती शब्दजन्यज्ञानसदृशः ॥ **द्वितीये इति** । नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्याद्विकल्पमात्रं जायते । स च विकल्पो न ज्ञानमित्युच्यते । तथा च नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यं बोधकं नेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षेऽन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ **असाविति** । नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्याज्जायमानो विकल्प इत्यर्थः । घटायःशलाकादिवद्विषयासम्बन्धो बाधो नानुभूयत इत्येतदुपपादयति ॥ **यो हीति** । अयोग्यताज्ञानाभावदशायामित्यर्थः । द्वितीयेऽसदेवोल्लिखन्निति पक्षे ॥ **नापि द्वितीय इति** । नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यं बोधकं नेति द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः ॥ **विमतानि पदानीति** । सदिदं रजतमित्यादीनि पदानीत्यर्थः । निर्विषयत्वं निरर्थकत्वम् ॥ **कथमिति** । न सम्भवतीत्यर्थः । कुतो न सम्भवतीत्यतस्तदुपपादयति ॥ **भाववदिति** । भावधर्मवदित्यर्थः । अभावस्यापि अभावरूपधर्मस्यापि । सद्धर्मत्वं सतो धर्मत्वम् । सत्पदार्थधर्मिकत्वम् । तथा च यथा भावधर्माणां सद्धर्मिकत्वमेवमभावरूपस्य सकलसामर्थ्यविरहितस्यापि सद्धर्मिकत्वादसति तन्न सम्भवतीत्यर्थः । शङ्कते ॥ **बौद्धमेवेति** । सकलसामर्थ्यविरहितत्वरूपमभावाश्रयत्वमसतो बौद्धमेव । बुद्ध्यैवास्तीति विषयीक्रियते । न वस्तुकृतं वास्तवमित्यर्थः । कुतो न वस्तुकृतमित्यतस्तदुपपादनायापि भाववदिति पूर्ववाक्यमेतच्छेषत्वेन योज्यम् । भावधर्मस्यापि सद्धर्मिकत्वेनासति वास्तवस्य तस्यायोगादित्यर्थः ॥ **सममिति** । भातीत्यादौ कर्तृत्वादिकमप्यसति बौद्धमेव न वस्तुकृतमित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । तदानीं घटस्याभावेन न जायत इति जनिकर्तृत्वव्यवहारः सर्वजनसिद्धो न स्यादित्यर्थः । तत्र च तद्बौद्धमेवेति समाधानं वाच्यम् ॥

तदसत्यापि समानमिति। कालान्तरे सत्वं तु नेदानीं प्रतीतेरुपकारि। तदानीमसत्वस्योभयत्रापि साम्यादित्याशयः ॥ छ ॥ मिथुनीकृत्य संसृष्टं कृत्वा ॥ उभयोरपीति। अधिष्ठानं स्वरूपेण सर्ववादिमते सत्यमेव। अन्यत्र विद्यमानस्यैवान्यत्रारोपाङ्गीकारादारोप्यमपि स्वरूपेण सत्यमेवेत्यर्थः। मूलं योजयति। तत्रेत्यादिना। तत्र प्रतीयमानपदार्थानां मध्ये। सत्ये शुक्त्यादिवदभ्रान्तौ प्रतीतिः कुत इत्यत आह ॥ नहीति। कारणसामग्र्ये कारणसाकल्ये ॥ तदिदमुक्तमिति। अन्यथा त्वमित्युक्त्या तदाऽतस्मिंस्तादिति न भवेदित्यापादनं सूचितं भ्रान्तावित्युक्त्या च सत्वे तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वं न स्यादित्यापादनं सूचितमिति द्रष्टव्यम्। प्रातिभासिकमनिर्वचनीयतया प्रातिभासिकतया ॥ सत्वेनैवेति। तृतीयः पक्ष इत्यर्थः ॥ प्रतीतिमात्रादिति। न सत्वेनेत्यर्थः ॥ उक्तानुभवेति। सदिदं रजतमित्युक्तानुभवेत्यर्थः। सत्वोल्लेखमन्तरेण प्रतीतिमात्रात्प्रवृत्तिरित्यङ्गीकारे सत्यमवर्जनीयमेवेत्याह ॥ विधीति ॥ अनिर्वचनीयतेति। रजतस्येति शेषः। तदुपपादयति ॥ न हीति। तत्संसर्गश्चेति। शुक्तिगतेदन्तासंसर्गश्च रजतेऽनिर्वचनीय एवारोपित इत्यन्वयः। तत्र दृष्टान्तो रजतवदिति। यथा शुक्तौ रजतमनिर्वचनीयमारोपितं तद्वदित्यर्थः ॥ इतरेतरेति। इदन्तासंसर्गो रजते रजतत्वसंसर्गश्चेदमास्पद इत्येवमितरेतरसंसर्गस्येत्यर्थः ॥ प्रातिभासिकत्वानुपपत्तेरिति। संसर्गद्वयस्येति शेषः। न हि यस्य व्यावहारिकसत्वं सत्प्रातिभासिकमिति सम्भवतीति भावः ॥ परम्पराऽपर्यवसानेति। अनवस्थेत्यर्थः। अनवस्थापरिहाराय किंचिद्दूरं गत्वा संसर्गद्वयं प्रातिभासिकमिति वा वक्तव्यमसदिति वा वक्तव्यम्। तत्र प्रातिभासिकत्वे दूषणमाह ॥ प्रवृत्त्यभाव इति। असत्वे दूषणमाह ॥ असत इति ॥ योग-

पद्येति । सजातीयात्मविशेषगुणानां युगपदुत्पत्त्यभावादिति भावः ॥ **अधिष्ठानेति** । रजतगतशुक्तिकासत्वसंसर्गस्य यदनिर्वचनीयत्वं तद्व्यावहारिकत्वाद्यारोपेऽधिष्ठानं तस्यैवासिद्धेरिति भावः ॥ **विशेषणभेदेनेति** । तथा चैक एवायं विशिष्टारोप इत्युक्तमसदिति भावः॥ **स्वरूपेणैवेति** । प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वौदासीन्येत्यर्थः ॥ **व्यावहारिकताप्रतीताविति** । रजतमिष्टसाधनं व्यावहारिकरजतत्वादित्यनुमानं कार्यम् । अन्यथा रजतत्वस्य प्रातिभासिकरजतेऽपि सत्वेन व्यभिचारापत्तेः । अतो व्यावहारिकत्वं प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा रजतस्येष्टसाधनताऽनुमानासंभवेन प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । संसर्गद्वयं स्वरूपेणैव प्रतीयते । तन्मात्रादेव च प्रवृत्तिरित्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **रजतावभासादिति** । रजतस्वरूपमात्रावभासादित्यर्थः । संसर्गग्रहेण विशिष्टज्ञानेन ॥ **तस्मादिति** । प्रवृत्तिजनकीभूतेष्टसाधनतानुमितौ हेतुत्वेन व्यावहारिकताप्रतीतेरावश्यकत्वादित्यर्थः । ॥ **अनवस्थेति** । तद्व्यावहारिकत्वं किं प्रातिभासिकतयैव प्रतीयते व्यावहारिकतया वेत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः॥ **सत्वापत्तेरिति** । न हि यस्य सत्वं सत् तदसदिति सम्भवतीति भावः ॥ **प्रवृत्त्यभावेति** । न ह्यसदर्थक्रियासूपयुज्यमानं क्वचिदनेनोपलब्धम् । येन तथात्वं प्रतीत्याऽपि प्रवर्तेतेति भावः । दोषोऽनवस्थारूपः ॥ **विधिप्रत्ययस्येति** । इदंरजतमिति प्रत्ययस्यैवेत्यर्थः ॥ **सत्वविशिष्टेति** । सत्वविशिष्टरजतविषयकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ **विधिप्रत्ययमात्रादिति** । तस्यैवास्मन्मते सत्वविशिष्टार्थविषयकत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ **तत्प्रतीतिमात्रस्येति** । रजतप्रतीतिमात्रस्येत्यर्थः । अस्मन्मते सत्वेऽवान्तरभेदाभावे रजतविधिप्रत्ययमात्रस्यैव प्रवृत्त्युपयोगित्वमङ्गीकृतं न परमते । तेन सत्वे वान्तरभेदाङ्गीकारेण रजते व्यावहारिकत्वाप्रतीताविष्टाभ्यु-

पायत्वानुमानासम्भवेन प्रवृत्तिरेव न स्यात् । अतो व्यावहारिकत्वं प्रतीत्यैव प्रवर्तत इति वाच्यम् । तथा चोक्तरीत्याऽनवस्थेति भावः । शुक्तिरजतादौ सत्वेन प्रतीतिरेव सत्वं नार्थगतं सत्वमस्तीत्येकं मतम् । शुक्तिरजतादाविद्योपाधिकं प्रातिभासिकं सत्वमस्तीत्यपरं मतम् । तत्र द्वितीयमतानुसारेण शङ्कते ॥ **अपर आहेति** । अनिर्वचनीयत्व इत्यनूद्य प्रातीतिकत्व इति व्याख्यातम् ॥ **स्वरूपमात्रप्रतीताविति** । प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वौदासीन्येन रजतस्वरूपमात्रप्रतीतावित्यर्थः । अत्र प्रसिद्धानवस्थाया असम्भवेनानवस्थितपदं व्याचष्टे ॥ **अव्यवस्थितिरिति** । तथाच प्रातिभासिकत्वेन प्रतीतौ प्रवृत्त्यव्यवस्थितिः । रजतस्वरूपमात्रप्रतीतौ च तत्र व्यावहारिकत्वाप्रतीत्येष्टाभ्युपायत्वानुमानासम्भवेन प्रवृत्त्यव्यवस्थितिरेवेत्यर्थः ॥ छ ॥ **इतरेतरेति** । अज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितजडसिद्धिः । तत्सिद्धौ तदाश्रिताज्ञानसिद्धिरितीतरेतराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **प्रतिबध्नाति** । आवृणोति । क्वचिदाश्रितं नयनाश्रितम् । किंचिद्विषये घटादिविषये । किंचित् ज्ञानादिकम् ॥ **आव्रियत इति** । ब्रह्माश्रितमज्ञानं ब्रह्मगतधर्मविषयकज्ञानं प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ **अन्यद्वा किञ्चिदिति** । ब्रह्मान्यद्ब्रह्मावरणाज्ञानावृतमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्कथं तद्धर्माणामावृतत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ **परमार्थत इति** ॥ **मिथ्याधर्मेति** । मिथ्याभूतधर्मेत्यर्थः । तस्य ब्रह्मान्यस्य ॥ **अज्ञानसापेक्षतयेति** । अज्ञानकल्पितत्वादिति भावः ॥ **अन्योन्येति** । अज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितब्रह्मान्यवस्तुसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदावरकाज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ब्रह्माश्रितमज्ञानं ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति । उत जीवमिति विकल्पितो द्वितीयः पक्षोऽप्यत एवापास्त इत्याह ॥ **अत एवेति** । जीवस्यापि मिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतयाऽज्ञानसिद्धौ जीवसिद्धिस्तत्सिद्धौ च

तदावरकाज्ञानासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादेवेत्यर्थः । इति तृतीयं ब्रह्माश्रितमज्ञानं जडं प्रतिबध्नातीति तृतीयं पक्षम् ॥ **ज्ञानाभावेति** । ज्ञानात्यन्ताभावेत्यर्थः ॥ **जडस्येति** । आवरणरूपमज्ञानं जडस्य न सम्भवतीत्यन्वयः । जडं न प्रतिबध्नाति जडावरकं न भवतीति यावत् ॥ **इतरेतरेति** । अज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितजडसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदावरकाज्ञानासिद्धिरितीतरेतराश्रयापातादित्यर्थः ॥ **स्वपरग्रहणेति** । स्वग्राहकत्वपरग्राहकत्व इत्यर्थः । यथा हि प्रदीपावरकं घटादिकं प्रकाशरूपस्य प्रदीपस्य यत्स्वग्राहकत्वं परग्राहकत्वं चास्ति तद्यथा न स्यात्तथा न करोति । एवं जडावरकमज्ञानं जडस्य स्वपरग्राहकत्वाभावं सम्पादयतीति वक्तव्यम् । तन्न सम्भवति । दीपादिवत्प्रकाशस्वरूपत्वाभावादेवेति भावः । तथाच पुष्कलकारणमेव नास्तीति हृदयम् ॥ **तदग्रहणसिद्धेरिति** । तेन स्वपराग्रहणासिद्धेस्तस्य जडस्य स्वपरग्राहकत्वाभावादिति यावत् ॥ **स्वप्रकाशतयेति** । यथा दीपादीनामित्यर्थः ॥ **प्रकाशाश्रयतयेति** । प्रकाशरूपं यद्वस्तु तदाश्रयतया । यथा घटादीनामित्यर्थः । लोके घटादीनां प्रकाशरूपालोकसम्बन्धेन प्रतीतिर्दृष्टा । मायिमतेऽपि घटादीनां घटाद्यवच्छिन्नस्वप्रकाशचैतन्याश्रितत्वेनैव प्रतीतिर्दृष्टेति भावः । तदाश्रयस्याविद्याश्रयस्य ॥ **अज्ञानावरणेति** । अज्ञानरूपावरणेत्यर्थः ॥ **युक्त्यन्तरमिति** । न केवलमन्योन्याश्रयान्नेष्यते । किन्तु स्वपरग्रहणयोग्यताभावादित्युक्तरीत्याऽपि नेष्यत इत्यर्थः ॥ **अभूततद्भावेति** । अव्यर्थं व्यर्थत्वायायोग्यमिति यावत् ॥ **तद्व्यर्थं सम्पद्यत इति** । व्यर्थीभविष्यतीत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **मायावादिना हीति** ॥ **अत एवेति** । शास्त्रवैयर्थ्यादेवेत्यर्थः ॥ **तदयोगादिति** । कलङ्कभूताज्ञानारोपे निमित्तत्वायोगादित्यर्थः । तथात्वोपपत्तौ निष्कलङ्कचैतन्यहेतुकत्वोपपत्तौ ॥

अज्ञानकल्पनेति । अहङ्काररजताद्यध्यासनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ हेतुकस्येति । अज्ञानारोपस्येत्यर्थः ॥ तेनेति । अप्रामाणिकत्वसूचनेनेत्यर्थः ॥ कर्मानवस्थेति । कर्माधीनमिदं शरीरम् । शरीरान्तराधीनं च कर्म । तदपि पुनः शरीरान्तराधीनम् । तदपि पुनः कर्मान्तराधीनमित्येवं कर्मानवस्थेत्यर्थः । इदं कर्म पूर्वकर्माधीनम् । तदपि तत्पूर्वकर्माधीनम् । तदप्येवमिति वा कर्मानवस्थेत्यर्थः । तेनापास्तं भवतीत्युक्तं विवृणोति ॥ न हीति । एकस्मिन्नेव पक्षे दूषणद्वयसमुच्चयः प्रतीयतेऽत आह ॥ दूषणसमुच्चयश्चेति ॥ व्यवस्थित इति । अज्ञानोपादानमज्ञानमज्ञानान्तरोपादानकमित्यभ्युपगमेऽनवस्था । अज्ञानद्वयाङ्गीकारे चान्योन्याश्रय इत्येव दूषणसमुच्चयः । पक्षभेदेन व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ अवश्याभ्युपगमनीयत्वादिति । तत्र च दूषणमुक्तमेवेत्याशयः । ननु कर्मपरम्पराऽनवस्थावदज्ञानप्रतिभासपरम्पराकृताऽनवस्थाऽपि न दोष इति चेत्तत्राह ॥ कर्मपरम्परेति ॥ मोचितैवेति । कर्मपरम्पराऽनवस्था न दोषः प्रामाणिकत्वात् । यथोक्तं सूत्रकृता । न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति । अज्ञानप्रतिभासपरम्परात्वप्रामाणिकीति भावः ॥ छ ॥ लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिर्भवति । अतोऽज्ञानस्य लक्षणप्रमाणे दर्शयति ॥ अवश्यमित्यादिना । प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिपरिहारायोत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने चातिव्याप्तिपरिहारायानादीत्युक्तम् । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं भावरूपमिति विशेषणम् । ब्रह्मव्यावृत्तये विज्ञानविलाप्यमिति विशेषणं द्रष्टव्यम् । ननु ज्ञानाभावस्याप्यपरोक्षप्रतीतिविषयत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ अभावस्य चेति । षष्ठप्रमाणमनुपलब्धिरूपम् । प्रतियोगिनि चार्थ इति । प्रतियोगिभूते ज्ञानरूपेऽर्थ इत्यर्थः ॥ तत्रेति । आत्मनि धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भावाज्ज्ञानसामान्याभावप्रतिपत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः ।

सुतरामितीति । सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावो निरूप्यत इति वचनेन तदभावे ज्ञानाभावज्ञानायोगादिति भावः ॥ **फललिङ्गेति** । व्यवहाररूपं यज्ज्ञानफलं तल्लक्षणं यल्लिङ्गं तदभावेन ज्ञानाभावोऽनुमेय इत्यर्थः । अनुमेयेऽपि ज्ञानाभावे ज्ञानाभावोऽनुमेय इत्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **आत्मादाविति** । धर्मिभूते आत्मनि प्रतियोगिभूते ज्ञाने चेत्यर्थः । ननु धर्म्यादिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यां यथा न ज्ञानाभावप्रतिपत्तिस्तथैव भावरूपाज्ञानप्रतिपत्तिरपि न सम्भवति । धर्म्यादिज्ञानसद्भावे भावरूपाज्ञानायोगात्तदभावे तु सुतरां तज्ज्ञानायोग इत्यत आह ॥ **भावरूपाज्ञानेति** । भावरूपाज्ञानं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमिति वादे त्वित्यर्थः ॥ **ज्ञानाभावस्येवेति** । धर्म्यादिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यां ज्ञानाभावप्रतिपत्तिर्यथा सम्भवत्येवं भावान्तरस्य ज्ञानाभावाद्भिन्नस्य भावरूपस्याज्ञानस्य प्रतीतौ नानुपपत्तिर्नियन्तुं नियमितुं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ननु धर्मिप्रतियोगिज्ञानरूपसाक्षिचैतन्यं यथा ज्ञानाभावनिवर्तकमेवं भावरूपाज्ञानस्यापि निवर्तकमतः कथं तेन तत्प्रतिपत्तिरित्यत आह ॥ **न चेति** । नहीत्यर्थः । अज्ञानस्य निवर्तकं न हि । कुतः । वृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्वादिति भावः । ननु साक्षिचैतन्यं कुतो नाज्ञाननिवर्तकमित्यतस्तस्याज्ञानस्फोरकत्वादित्याह ॥ **तस्येति** । तथा च साक्षिचैतन्यं नाज्ञाननिवर्तकमज्ञानस्फोरकत्वात् । अज्ञानविषयकप्रतिभासत्वादिति यावत् । यद्यत्स्फोरकं न तत्तन्निवर्तकं यथा घटस्फोरकं घटज्ञानमित्यर्थः । अत्रानुमानेऽप्रयोजकतापरिहाराय विपक्षे बाधकमाह ॥ **न हीति** । तत्स्फोरकस्यापि तन्निवर्तकत्वे घटस्फोरकस्य घटज्ञानस्यापि घटनिवर्तकत्वं स्यात् । न ह्येवमस्ति च । निवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । यदुक्तमाश्रयप्रतियोगिज्ञानरूपं साक्षिचैतन्यमिति तदयुक्तम् । यद्यप्यज्ञानाश्रयभूतात्मज्ञानरूपं साक्षिचैतन्यं भवति ।

तथाऽपि न प्रतियोगिज्ञानरूपं तद्भवितुं युक्तम् । भावरूपाज्ञानप्रतियोगिनः शास्त्रार्थस्य वृत्तिविषयत्वेन साक्षिचैतन्याविषयत्वादित्या-शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रमाणेति । प्रमारूपसाक्षिचैतन्यज्ञप्तिकरणत्वेन वृत्तेः प्रमाणत्वं मन्तव्यम् । वृत्त्याऽज्ञाने निरस्तेऽधिष्ठान-चैतन्यस्य प्रकाशनादिति भावः । शास्त्रार्थरूपप्रतियोगिनः साक्षात्साक्षिविषयत्वाभावेऽपि परंपरया भविष्यति । यथा परमते परमाणोः साक्षान्मानसप्रत्यक्षविषयत्वाभावेऽपि व्यवसायद्वारा तदवच्छेदकत्वेन परमाणुमहं जानामीति मानसप्रत्यक्षे भासते तद्वदित्याशयेन मायावादी समाधत्ते ॥ उच्यत इति । ज्ञाततया ज्ञानावच्छेदकत्वेन । अज्ञाततयाऽज्ञानावच्छेदकत्वेन । ज्ञाततया विषयो ज्ञानावच्छेदकीभूतो विषयः । प्रमाणव्यवधानं वृत्तिव्यवधानम् । ज्ञाततायाः सादित्वेन प्रमाणानां तज्जनकत्वा-दित्यर्थः । तथाच वृत्तिरूपज्ञानस्य साक्षिविषयत्वेन तदवच्छेदकीभूतो विषयोऽपि तद्द्वारा साक्षिभास्य इत्याशयः । अन्योऽज्ञाना-वच्छेदकीभूतो विषयः । सामान्याकारेण । शास्त्रार्थं न जानामीति सामान्याकारेण । विशेषाकारेण धर्मादिकं न जानामीति विशेषाकारेण ॥ सदेति । प्रमाणप्रवृत्त्यभावदशायां सर्वदा साक्षिणाऽवभास्यत इत्यर्थः । अज्ञाततया अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षेत्यर्थः । केचित्तु अज्ञानावच्छेदकीभूतविषयप्रतीतौ न प्रमाणापेक्षा । तथात्वेऽज्ञानस्यैवायोगात् । वृत्तेस्तद्विरोधित्वादित्यर्थ इत्याहुः । परामर्शः स्मृतिः ॥ ज्ञानाभावेति । न भावरूपज्ञानविषयक इत्यर्थः । तस्य ज्ञानाभावस्य ॥ नाद्यामिति । न किंचि-दवेदिषामित्ययमित्यर्थः । अनुभवपरामर्शौ भावरूपाज्ञानानुभवजन्यः परामर्शः स्मरणं नेत्यर्थः । येनाननुभूतस्य स्मरणायोगात्तद-न्यथाऽनुपपत्त्या सुषुप्तिकाले भावरूपाज्ञानानुभवः कल्पनीयः स्यादिति भावः ॥ उत्थितस्येति । सुषुप्तेः सकाशादित्यर्थः ।

इदानीमेव जाग्रदवस्थायामेव । तथा च न सुषुप्तिकाले भावरूपाज्ञानानुभव इति भावः ॥ **तदनुमापकेति** । ज्ञानाभावानुमापकेत्यर्थः ॥ **सामग्र्यभाव इति** । सुषुप्तिकालीनोऽहं ज्ञानाभाववान् ज्ञानसामग्रीशून्यत्वादिसामग्र्यभावो लिङ्गमित्यर्थः ॥ **ज्ञानाभावेनेति** । ज्ञानरूपकार्याभावेन ज्ञानसामग्र्यभावानुमानमित्यर्थः ॥ **अन्योन्याश्रयेति** । ज्ञानाभावेन ज्ञानसामग्र्यभावानुमानं तेन ज्ञानाभावानुमानमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु ज्ञानाभावेन ज्ञानसामग्र्यभावानुमानमङ्गीक्रियते । न ज्ञानसामग्र्यभावेन ज्ञानाभावानुमानम् येनान्योन्याश्रयः स्यात् । किं नाम स्मरणाभावरूपालिङ्गेनैवातो नान्योन्याश्रय इति भावेन शङ्कते ॥ **न च स्मरणाभावादिति** । पदार्थः सुषुप्तौ नानुभूतः । इदानीमस्मर्यमाणत्वात् । यन्न स्मर्यते तन्नानुभूतमिति व्याप्तेरित्यर्थः । ज्ञानाभावे सुषुप्तौ पदार्थज्ञानाभावे ॥ **व्यभिचारादिति** । उपेक्षणीये स्मरणाभावेऽपि ज्ञानसद्भावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **विवादगोचरापन्नमिति** । गोचरशब्दो भावप्रधानः । विवादविषयत्वापन्नमित्यर्थः । विमतमिति यावत् । प्रमाणज्ञानं प्रमाणजन्यं वृत्तिरूपं ज्ञानमित्यर्थः । प्रमाणज्ञानमित्येवोक्तौ द्वितीयादिज्ञानमादाय बाधः स्यात् । तत्र प्रथमज्ञानरूपवस्तुपूर्वकत्वे विद्यमानेऽपि तस्य वस्तुनः स्वविषयप्रकाशत्वेन तदावरणत्वाभावादतो विवादगोचरापन्नमित्युक्तम् । प्रथमज्ञानमित्यर्थः । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपदाभावे प्रागभावमादायार्थान्तरता स्यात् । स्वसत्तादशायां प्रतियोग्यजनकत्वेन स्वविषयावरणत्वस्य प्रागभावे सत्वात् । स्वसत्तादशायां कार्यानुत्पादकत्वमेव हि स्वविषयावरणत्वम् । स्वानिवर्त्यत्वं च स्वविरोधित्वमेव विवक्षितं न तु स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वम् । येन प्रतियोग्यापत्तेरेव प्रागभावविप्रतिपत्तित्वेन प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगिरूपत्वात् । प्रागभावप्रतियोगिकध्वंसस्य

स्वशब्दोक्तप्रतियोगिजन्यत्वाभावेन स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्वानिवर्त्यत्वस्य प्रागभावेऽभावेन न तमादायार्थान्तरतेति शङ्का स्यादित्यवधेयम् । स्वाविरोधित्वरूपं स्वानिवर्त्यत्वं च प्रागभावेऽप्यस्ति । यद्वा अभावाभावो भावव्याप्य इति मते प्रागभावनिवृत्तेः प्रतियोग्यन्यत्वप्रमाणज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं प्रमाणज्ञानप्रागभावेऽस्त्येवातस्तेनार्थान्तरतावारणाय तद्व्यतिरिक्तपदम् । स्वविषयावरणपदत्यागे स्वोत्पादकादृष्टमादायार्थान्तरता स्यात् । तस्य फलैकनाश्यत्वेन स्वनिवर्त्यत्वघटितोक्तसाध्यसद्भावादत उक्तं स्वविषयावरणेति । तस्योत्पत्त्यनुकूलत्वेन विषयावरणत्वाभावात् । स्वसत्तादशायां कार्यानुत्पादकप्रयोजकत्वस्यैव स्वविषयावरणपदेन विवक्षितत्वात् । तथा च न तदादायार्थान्तरता । स्वनिवर्त्यपदपरित्यागे स्वप्रतिबन्धकादृष्टमादायार्थान्तरता । तस्याप्युक्तविशेषणोपेतवस्त्वन्तरत्वात् । स्वनिवर्त्यपददाने तु नार्थान्तरता । लोके प्रतिबन्धकनिवर्तनानन्तरमेव कार्योत्पत्तिदर्शनेन कार्येण प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभावेन स्वनिवर्त्यत्वाभावात् । स्वदेशपदत्यागे विषयगताज्ञातत्वमादायार्थान्तरता स्यात् । अतः स्वदेशगतपदम् । तस्य विषयगतत्वादेव प्रमाणज्ञानदेशभूतात्मगतत्वाभावात् । मिथ्याज्ञानमादायार्थान्तरतापरिहाराय वस्तुपदम् । मिथ्याज्ञानस्यावस्तुत्वात्तेन तद्व्यावृत्तिः । अन्तरेति स्वरूपसङ्कीर्तनं नार्थान्तरादिव्यावृत्त्यर्थमिति न तत्कृत्यान्वेषणाय मनः खेदनीयमिति ज्ञेयम् । धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानेषु व्यभिचारवारणाय हेतावप्रकाशितार्थपदम् । दृष्टान्ते सौरालोकप्रदेशस्थदीपप्रभायां साध्यवैकल्यादिपरिहारायान्धकार इत्युक्तम् । द्वितीयादिप्रभायां साध्यसाधनवैकल्यपरिहाराय प्रथमेत्युक्तमिति पदानां सार्थक्यं द्रष्टव्यम् ॥ अभावमानेति । अनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणेत्यर्थः । सम्प्रतिपन्नवद्घटादिवत् । अभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणस्य । उक्तानुमानेऽसिद्धि

परिहरति ॥ **अज्ञानं चेति** । न मानं वृत्तिः । किं नाम साक्षिणैव गम्यमिति हृदयम् ॥ **सम्प्रतिपन्नवदिति** । यद्येन निवर्त्यं न तत्तेन गम्यं यथा प्रभानिवर्त्योन्धकारो न प्रभागम्य इत्यर्थः ॥ **विगीतमिति** । अत्र विगीतपदाभावे द्वितीयादिप्रमाणज्ञानमादाय बाधः स्यात् । देवदत्तनिष्ठद्वितीयादिप्रमाणज्ञानस्य देवदत्तनिष्ठपूर्वप्रमाणज्ञानप्रागभावातिरिक्तपूर्वप्रमाणज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि तस्यानादित्वाभावात् । अतो विगीतपदम् । प्रथमं प्रमाणज्ञानमित्यर्थः । पक्षेऽनाद्यज्ञानमादाय साध्यपर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु यज्ञदत्तप्रमाप्रागभावमादायेति विवेकः । पक्षेऽपि दृष्टान्तवदेव साध्यपर्यवसानं बाधादेव न सम्भवतीति मन्तव्यम् ॥ **एवंपरतयेति** । त्वदुक्तार्थे प्रमाणज्ञानाभावविषय एवायं व्यवहारो न भावरूपाज्ञानविषय इत्यन्यथोपपत्तिरिति भावः ॥ **विशिष्टविषयज्ञानस्येति** । त्वदुक्तार्थविशिष्टप्रमाणज्ञानाभावविषयकस्य ज्ञानस्येत्यर्थः॥ **तद्विशेषणतयेति** । साक्षादेतद्विशिष्टज्ञानविषयीभूतः प्रमाणज्ञानाभाव एव। तत्रावच्छेदकतया विशेषणत्वेनार्थोऽप्यधिगम्यत एवातस्तत्र प्रमाणज्ञानाभावोक्तौ स्ववचनव्याघात इत्यर्थः॥ **एतदतिरिक्तेति** । त्वदुक्तेऽर्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्तीति विशिष्टविषयज्ञानरूपं यत्प्रमाणज्ञानमेतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानाभावविषयस्यापि ज्ञानस्य प्रमाणत्वादत्र च परम्परया त्वदुक्तार्थस्यापि विशेषणतया भानात्तत्र प्रमाणज्ञानाभाववचनं पुनः स्वव्याहतमित्यर्थः। **विशेषानधिगमादिति** । त्वदुक्तार्थे विशेषाधिगमाभावविषय एवायं व्यवहार इति भावः ॥ **पूर्वोक्तेति** । विशेषाधिगमाभावप्रतियोगिभूतो विशेषाधिगमस्तदवच्छेदकीभूतविशेषाधिगमे न तदभावज्ञानम् । व्याघातात् । अनधिगमे तु सुतराम् । विशेषरूपावच्छेदकज्ञाने तदवच्छिन्नाधिगमरूपप्रतियोगिज्ञानाभावेन तदभावज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः । सिद्धान्ती मायावादिनं प्रति शङ्कते ॥ **नन्विति** । भवद्भिर्मायावादिभिः ।

त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारस्य ज्ञानाभावविषयत्वेऽस्माभिरभिहितेऽर्थेन सहानुभूयमानत्वादज्ञानं न ज्ञानाभाव इत्युक्तम् । इदं दूषणं भावरूपाज्ञानवादेऽपि समानम् । भावरूपाज्ञानावच्छेदकतयाऽर्थस्यापि ज्ञातत्वात् ज्ञायमानेऽर्थे कथं न जानामीति भावरूपाज्ञानव्यवहार इत्यर्थः । पूर्वपक्षी मायावादी परिहरति ॥ **मैवमिति** । वृत्तिरूपप्रमाणाविषयत्वादित्यर्थः । यद्यज्ञानं वृत्तिरूपप्रमाणविषयः स्यात्तर्ह्यर्थस्याप्युक्तरीत्या तद्विषयतयाऽधिगतत्वात्तत्राज्ञानं विरुद्धं स्यात् । वृत्तेरज्ञानविरोधित्वात् । न चैवम् । किं नामार्थावच्छिन्नस्याज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । नन्वज्ञानावच्छेदकीभूतार्थस्य प्रमाणाबोध्यत्वे तस्य बुद्धावना-रोहात्कथं त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादः । त्वदुक्तार्थे किं मानमिति प्रश्नश्च कथमुपपद्यत इत्यत आह ॥ **प्रमाणज्ञानोदयात्प्रागिति** ॥ **अज्ञानविशेषित इति** । अज्ञानविशेषणीभूत इत्यर्थः । तथाच प्रमाणप्रवृत्त्यभावदशायामप्यर्थेन सहैवाज्ञानस्य सदा साक्षिणाऽ-नुभूयमानत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथा चाज्ञानावच्छेदकीभूतार्थस्य तदा सिद्धत्वाङ्गीकारादनुवादादिकं युक्तमिति भावः । अध्यासरूपकार्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि भावरूपाज्ञानासिद्धिरित्याह ॥ **किञ्चेति** । न वर्तकमित्यङ्गीकारादिति भावः । इतिशब्दो दृष्टार्थापत्तिद्वयोक्तिसमाप्तौ ॥ **प्रमाणेति** । जडेऽज्ञानसद्भावे प्रमाणस्य प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपप्रयोजनस्य चाभावादित्यर्थः । या भावरूपाज्ञानप्रतीतिः सा ज्ञानाभावविषयैवेत्यानेतुमाह ॥ **तथा सतीति** । लोक इति शेषः । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिविकल्पेन ज्ञानाभावस्य त्वन्मतेऽपि प्रतिपत्तुमशक्यत्वादिति भावः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **ततश्चेति** । ज्ञानाभावस्य सर्वथा प्रतीत्य-भावाङ्गीकारे त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारो न ज्ञानाभावविषयक इति ज्ञानाभावविषयकत्वनिराकारणप्रयास एवानुपपन्नः

स्यात्प्रतियोगिज्ञानाभावादिति भावः । शङ्कते ॥ ममेति । तथाच न सर्वथाऽप्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ तर्हीयमेव सेति । या साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिरङ्गीक्रियते इयमेव सा । या पूर्वं त्वयोपपादिता भावरूपाज्ञानप्रतीतिः साक्षिणा सैव भवत्वित्यर्थः । ननु धर्मिप्रतियोगिप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिर्भवतां विरुद्धेति चेन्न । भावरूपाज्ञानस्य साक्षिणा प्रतीत्यङ्गीकार-पक्षेऽप्युक्तानुपपत्तिसाम्यात् । ननु भावरूपाज्ञानप्रतीतौ धर्मिप्रतियोगिज्ञानरूपं साक्षिचैतन्यमेव न वृत्तिरूपम् । येन विरोधः स्यात् । ज्ञानाभावप्रतीतौ तु धर्म्यादिज्ञानं वृत्तिरूपमिति तत्र ज्ञानाङ्गीकारे भवतां विरोधः स्यादिति चेन्न । यथा त्वदुक्तमर्थं न जानामीति भावरूपाज्ञानप्रतीतौ धर्म्यादिज्ञानं साक्षिरूपमित्यङ्गीकृत्य विरोधपरिहारः क्रियते तथा त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रतीतिः साक्षिणा जायमाना ज्ञानाभावविषयैवेत्यङ्गीकृत्य पूर्वोक्तविरोधपरिहारमत्रैव कुर्विति भावः ॥ तस्यापीति । पक्ष्यस्यापीत्यर्थः । सुषुप्तिप्राक्काल उदयकालत्वेन विवक्षितस्तदनन्तरकालोऽस्तमयत्वेन विवक्षितः । तथा चोदयास्तमयकालौ आन्तरालिककालोपेतौ । उदयास्त-मयकालत्वात्सम्प्रतिपन्नसूर्योदयास्तमयकालवदित्येवान्तरालिकं कालं सुषुप्तिकालं सुषुप्तिरूपमनुमाय स काल आत्मवान् भवितुमर्हति । कालत्वादितरकालवदित्यनुमानोपपत्तेरित्यर्थः ॥ असिध्यादीति । पक्षीभूते ज्ञानेऽर्थप्रकाशकत्वं नामार्थप्रकाशा-त्मकबुद्धित्वमेव नान्यत् । प्रदीपप्रभायां चार्थप्रकाशकत्वं नामार्थप्रकाशजनकत्वमेव । एवं चार्थप्रकाशजनकत्वविवक्षायामसिद्धिः । अर्थप्रकाशात्मकबुद्धित्वविवक्षायां दृष्टान्ते साधनवैकल्यमित्यर्थः । पक्षदृष्टान्तानुगतं प्रकाशकत्वं न विद्यते । शब्दसाम्येन चेद्वाचो गोत्वाच्छृङ्गं समापतेदित्याह ॥ शब्दसाम्यमात्रेणेति ॥ तत्रेति । अज्ञान इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्येति । तस्य साध्यज्ञप्त्यर्थं-

त्वादिति भावः । अतद्व्यावृत्तिपक्षाङ्गीकारेण शङ्कते ॥ **तदभाव इति** । पूर्वोक्तप्रमाणैरिति शेषः । किञ्च विशुद्धब्रह्मात्मनीत्युक्ता-ध्यासान्यथाऽनुपपत्तिरूपं भावरूपाज्ञानसाधकं प्रमाणमपाकरोति ॥ **अध्यासकार्येति** । अध्यासरूपकार्येत्यर्थः ॥ **ज्ञानस्येति** । रजताध्यासस्येत्यर्थः । तथाच मिथ्याभूतमेव किञ्चिदुपादानमन्वेषणीयमित्युक्तमसदिति भावः । सत्योपादानकत्व इत्यादिनोक्तं दूषयति ॥ **सत्योपादानत्व इति** । सत्योपादानकत्व इत्यर्थः ॥ **सत्यताप्रसङ्ग इति** । अध्यासरूपकार्यस्येत्यर्थः । अर्थज्ञाना-त्मकोभयविधाध्यासाङ्गीकारात्सत्योपादानकत्वेन सत्यत्वं किं ज्ञानस्यापाद्यते उतार्थस्य रजतस्य । आद्ये इष्टापत्तिरित्याह ॥ **न हीति** । एतावन्तं कालं रजतज्ञानमासीत् । भ्रम आसीदित्यनुभवेन ज्ञानस्वरूपस्य सत्यत्वादिति भावः । तथात्वे ज्ञानस्वरूपस्या-नध्यस्तत्वेन सत्यत्वे । ननु स्वरूपसत्वे विषयत्वं नियतमिति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** ॥ **साक्षीति** । साक्षिचैतन्यस्य सत्यत्वेऽपि तद्विषयस्य दुःखादेर्मिथ्यात्वादिति भावः । द्वितीये त्वापादकभूतं सत्योपादानकत्वमेवासिद्धमसत्वादित्याह ॥ **अर्थस्त्विति** ॥ **कारणमेवेति** । सत्योपादानकत्वं तु दूरापास्तमिति भावः ॥ **इत्युक्तमिति** । ज्ञानजात्तत्प्रसादादेवमुच्यत इत्यङ्गीकारादिति भावः । उत्तरवाक्यमवतर्तुमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **उक्तानुपपत्त्येति** । आश्रियमाणाभावाद्युक्तानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ **अस्तीति** । स्वभाव इत्यनन्तरं जीव इति शेषः । स्वयमेवास्तीत्यस्य तात्पर्यं नाज्ञानकल्पित इति ॥ **तद्विषयकमज्ञानमिति** । परमाच्छादकस्व-गुणाच्छादकमायासंज्ञमित्यर्थः । ननु जीवाश्रितं जीवावरणं चाज्ञानमित्यङ्गीकारे ब्रह्मण्येव तदङ्गीकृतं स्यात्तयोरभेदात् । तथाच पूर्वोक्तदोष इत्यत आह ॥ **तस्य चेति** । प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणकृत्यभावाज्जीवावरकमज्ञानमङ्गीकार्यमित्याह ॥ **ज्ञानस्व-**

भावत्वाच्चेति ॥ **परमेश्वरेणेति** । अघटितघटकसामर्थ्योपेतेनेत्यर्थः । नन्वज्ञानस्य सत्यत्वे निवृत्तिर्न स्याद्ब्रह्मवदिति चेत्तत्राह ॥ **तथाविधस्यापीति** । निवर्तकभावाभावाभ्यामज्ञानब्रह्मणोर्निवृत्त्यनिवृत्ती युज्येते इति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **ब्रह्म स्वधर्मप्रकाशात्मकमिति** । प्रकाशो ज्ञानम् । तथाच ब्रह्मविषयको यः प्रकाशस्तथा स्वरूपभूतज्ञानानन्दादिधर्मविषयकश्च यः प्रकाशस्तदात्मकमित्यर्थः । तथाच तदुभयविषयकाज्ञानं जीवे न युक्तमतस्तूभयविषयः प्रकाशः संसारे स्यादिति भावः ॥ **दुर्घटसुघटनेति** । उभयघटनास्वभावेत्यर्थः ॥ **दुर्घटैकेति** । स्वयं दुर्घटैकस्वभावा दुर्घटैकघटनास्वभावा चेत्यर्थः ॥ **सुघटांश इति** । सुघटस्याविद्योपपाद्यत्वाभावेन तदंशेऽविद्याया अविद्यात्वं सुघटोपपादकस्वभावत्वरूपाविद्यात्वं न स्यादित्यर्थः । ससाक्षिका द्रष्टृपुरुषसहिता ॥ **सुघटत्वप्रसङ्गेनेति** । साधिष्ठानत्वससाक्षिकत्वाभ्यामुपपाद्यत्वेन सुघटत्वप्रसङ्गेन दुर्घटैकस्वभावत्वरूपाविद्यात्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । हिशब्दस्तस्मादित्यर्थ इत्युक्तमध्याहारेण तदर्थमाह ॥ **ततश्चात्माभावेति** । तस्मादित्यर्थकहिशब्दार्थानुवादस्ततश्चेत्यनेन कृतः । आत्मनो मिथ्यात्वादित्यर्थः । अविद्याधिष्ठानत्वेन तत्साक्षित्वेन चात्मसिद्धिर्वाच्या । अविद्यायाश्च साधिष्ठानत्वे ससाक्षिकत्वे वाऽविद्यात्वानुपपत्तौ सत्यामात्मासिद्धिप्रसङ्गेन तदभाव एव प्राप्त इति भावः ॥ **कथमिति** । ईश्वराचिन्त्यशक्तिरपि दुर्घटसुघटोभयघटनास्वभावा चेत्तर्हि सुघटस्यांशस्याचिन्त्यशक्त्युपपाद्यत्वाभावेन तस्याः सर्वविषयकत्वभङ्गः । दुर्घटोपपादकत्वैकस्वभावा चेत् । शशविषाणमपि घटयेदित्यर्थः ॥ **सुघटस्येति** । न च सुघटस्याचिन्त्यशक्त्युपपाद्यत्वायोग इति वाच्यम् । प्रमाणप्रमितत्वादिति भावः ॥ **न चैवं त्वयेति** । अविद्याया दुर्घटघटनैकस्वभावत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **सर्वस्यापीति** ।

घटस्यापि मृदभावे उत्पत्तिः स्यात् । अविद्याया अकारणकार्योत्पत्तिरूपदुर्घटघटकत्वादिति भावः । विप्रतिपन्नो विपरीतज्ञानी ॥ सम्भवीति । सम्बन्धिनामेवाभावादिति भावः । यथोक्तम् । तदभावादेव सम्बन्धोऽपीति । योगः शशनृशङ्गयोरिति च ॥ संज्ञाद्वयमिति । स्वाश्रयव्यामोहकत्वतद्व्यामोहकत्वरूपावस्थाभेदेन मायाऽविद्येति संज्ञाद्वयमित्यर्थः । तत्रैव । जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादन एव । उत्तरत्रापि तत्रैवेत्यस्यायमेवार्थः ॥ उक्तप्रकारद्वयेनेति । मुख्यवृत्त्या लक्षणया चेत्यर्थः ॥ भविष्यसीति । विरोध्याकारस्या नित्यत्वेन यदा विनाशस्तदा तत्त्वं भविष्यसीत्यर्थः ॥ परत्वादिति । अपच्छेदन्यायेन परेण पूर्वबाध इत्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धस्य जीवस्य श्रुत्याऽभेदप्रतिपादनाच्छ्रुतेः परत्वं बोद्धव्यम् । नन्वनेन परत्वान्निर्दोषत्वादिति परोक्तहेत्वोः को दोष उक्तः स्यादित्यत आह ॥ अत्रोति । सत्यत्वादिति सार्धश्लोकेऽप्रयोजकतापरिहाराय तदुपकर्तव्येति हेतुविशेषणम् । यथा सम्प्रतिपन्नम् ॥ चैत्यवन्दनादिकं न कर्मकाण्डविषय इति । तदितिकर्तव्यताभूतकर्मतन्त्रस्य न विषय इत्यर्थः । हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ नन्विति । ॥ अगृहीतमुख्यवृत्तित्वस्यैवेति । अज्ञायमानमुख्यवृत्तित्वस्यैवेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ अमुख्यवृत्त्या हीदमिति । अतो यजमानः प्रस्तर इति वाक्ये प्राबल्यसाधकस्य निर्दोषत्वहेतोर्न व्यभिचार इति भावः ॥ एवमिति । तत्त्वमसीति वाक्येऽप्यगृहीतमुख्यवृत्तित्वस्यैव दोषस्य सत्त्वेन निर्दोषत्वहेतोः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । अत्र तत्त्वमसीति वाक्ये ॥ सममिति । तत्राप्य मुख्यवृत्तिः कुत इत्यर्थः । ननु यजमानप्रस्तरयोरभेदरूपमुख्यार्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन यजमानादिवाक्येऽमुख्यवृत्तिराश्रीयत इत्याशङ्क्याह ॥ प्रत्यक्षविरोधादितीति ॥ सम इति । तत्त्वमसीति वाक्येऽपि विशिष्टाभेदरूपमुख्यार्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादेवामुख्य-

वृत्तिराश्रीयत इत्यर्थः ॥ प्रतीतार्थपरित्याग इति । येन समः समाधिः स्यादिति भावः ॥ प्रत्यक्षविरोधेनेति । रामकृष्णादिदोषग्राहिप्रत्यक्षाविरोधेनेत्यर्थः । प्रसङ्गादिति । भवन्मत इति शेषः ॥ इति हि न्याय इति । प्रकृते तु तत्त्वमसीति वाक्येनोपजीव्यप्रत्यक्षाविरोध इत्याशयः । यजमानः प्रस्तर इति श्रुतिर्नोपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धेति सिद्धान्ती शङ्कते ॥ नन्विति । शास्त्रीयत्वादिति । दीक्षाविशेषनिबन्धनस्य यजमानस्य शास्त्रीयत्वेनातीन्द्रियत्वादित्यर्थः । श्रुतिर्यजमानः प्रस्तर इति श्रुतिः । तथा च किं नामोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधादित्युक्तमसदिति भावः । पूर्वपक्ष्युत्तरमाह ॥ तर्हीति । यजमानः प्रस्तर इति श्रुतेरुपजीव्यप्रत्यक्षाविरोधाभावे प्रत्यक्षेण विरोधतो यजमानः प्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेदिति यजमानः प्रस्तर इति श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधोऽपि भवद्भिः कथमुक्त इत्यर्थः । याजमान्यस्य शास्त्रीयत्वेन तत्र प्रत्यक्षाप्रवृत्तेरिति भावः । सिद्धान्ती पुनराशङ्कते ॥ प्रत्यक्षाकारस्येति । प्रत्यक्षसिद्धकरचरणाद्याकारस्यैवोपजीव्यत्वमङ्गीकृत्य तस्यैव प्रस्तराभेदबोधने उपजीव्यविरोधो मयाऽप्युच्यत इत्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्ये तु नैवमिति नोपजीव्यप्रत्यक्षविरोध इति भावः ॥ उक्तदोष इति । प्रकृते उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधो नास्तीत्युक्तमायो दोष इत्यर्थः ॥ हेतूकृत इति । तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रतीतार्थमुपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्यनुमाने हेतुः कृत इत्यर्थः ॥ इति चेदिति । एवं तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि स्यादिति भावः । सापवादः सोत्सर्गः । प्रायिक इत्यर्थः । कारणान्तरस्येति । उपजीव्यविरोधेन हि तत्राप्रामाण्यमुच्यते । उपजीव्योपजीवकन्यायस्याकिंचित्करत्वे तत्राप्रामाण्ये कारणान्तरं वाच्यं स्यादित्यर्थः । तथाच कालात्ययापादिष्टमात्रोच्छेदः स्यादिति हृदयम् ॥ तत्त्वाविषयतेति । उपजीवकस्य तत्त्वाविषयकतेत्यर्थः ॥ एवमेवेति । प्रमाणं

विनैवेत्यर्थः ॥ **विनिगमनेति** । तथात्वे उपजीव्यस्याप्येवमेव तत्त्वविषयकत्वापत्त्या वैपरीत्यस्यापि सम्भवेनोपजीव्यं बाध्यत इति । तत्र निर्णयायोगादित्यर्थः ॥ **तदेव वाच्यमिति** । उपजीवकस्य तत्त्वविषयकतानिश्चायकं न्यायान्तरमेव वाच्यमित्यर्थः । तथाच न्याया-न्तरेण निश्चिततत्त्वविषयताकं यद्वाक्यं तेनानिश्चिततत्त्वविषयताकं वाक्यं बाध्यत इत्येव वक्तव्यम् । तत्त्वविषयकेणोपजीवकेनोपजीव्यं बाध्यत इत्येवमुपजीव्योपजीवकभावकथनेन किमित्यर्थः । व्यर्थत्वान्नायं न्यायो वाच्य इति भावः । नन्वद्वैतश्रुतेस्तत्त्वविषयकत्वानिश्चा-यकं यन्न्यायान्तरं तेनैव भेदश्रुतेस्तर्हि विरोधः कथ्यत इति चेत्तत्राह ॥ **निरासिष्यते चैतदिति** । यद्वा परीक्षितमप्युपजीवकमपरी-क्षितमुपजीव्यं बाधते । सर्पोऽयमिति प्रत्यक्षं चापरीक्षितमत उपजीविकेनैव बाध्यत इति युक्तम् । प्रकृते तु नैवम् । उपजीव्यस्य प्रत्यक्षस्य परीक्षितत्वेन शोधितत्वादिति ज्ञानपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रेति** । कुत्रापि केनाप्यकृतेऽमुख्यप्रयोग इत्यर्थः ॥ **तत्प्रमाणेति** । येन प्रमाणेन प्रमितस्तत्प्रमाणेत्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । अज्ञानस्यैवासम्भवेन तत्कार्यभ्रान्तेरेव त्वन्मतेऽ-सम्भवादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । भेदस्य प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेनैवेत्यर्थः ॥ **असङ्गतिर्नालोचितेति** । तन्निराकरणस्य सूत्रार्थत्वा-भावादिति भावः ॥ **वर्णकान्तरमिति** । व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । उपयोगप्रकारमेव दर्शयति ॥ **अत्रेयमाशङ्केत्यादिना** । ॥ **अपेक्षितार्थेति** । बन्धमिथ्यात्वनिराकरणतत्सत्यत्वसमर्थनरूपापेक्षितार्थेत्यर्थः ॥ छ ॥ **द्वेधेति** । अतः भगवत्प्रसादसाध्य-मोक्षलक्षणप्रयोजनस्य सत्वात् । अतो बन्धस्य सत्यत्वादिति द्वेधा व्याख्यायेत्यर्थः ॥ **यत्पर इति** । यत्रार्थे तात्पर्योपेत इत्यर्थः । गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वेत्यत्र वाशब्द उपमायाम् । वा विकल्पोपमानयोरिति वचनात् । तथाच गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वाक्यं

यथा क्रियावाचकपदाभावान्न पर्यवसितं तथा देवदत्तः पचतीति वाक्यमपि न पर्यवसितम् । क्रियावाचकपदसद्भावेऽपि कार्यतावाचकपदाभावादिति भावः ॥ **लिङादिप्रत्यय इति** । आदिपदेन लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकाराणां ग्रहणम् । अभिदधति सन्तीति शेषः ॥ **प्रत्याय्येत्यादि** । वाच्यवाचकभावसम्बन्धेत्यर्थः ॥ **विशिष्टार्थेति** । इतरविलक्षणजलाहरणविषयामित्यर्थः ॥ **अन्यो बाल इति** । पार्श्वस्थस्तृतीयस्येत्यर्थः ॥ **स्वाधीनेति** । स्वेच्छाधीनेत्यर्थः । स्वतन्त्रेत्यस्यायमेवार्थः । यष्टिगृहीतप्रवृत्तिवारणायेदमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ **तद्भावभावित्वादिति** । शब्दसद्भावे सति वस्तुबोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः ॥ **मानान्तरेणेति** । स्तनपानादिप्रवृत्तिहेतुभूतवस्तुबोधः प्रमाणान्तरेण शब्दव्यतिरिक्तेन जात इत्यर्थः । स्तनपानादिप्रवृत्तौ शब्दाभावादिति भावः । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **बालेनेति** । तयोः शब्दतद्व्यापारयोः ॥ **तथाविधस्यैवेति** । बालेन स्वप्रवृत्तौ कारणतयाऽवधृतस्यैवेत्यर्थः । ननु शब्दस्य प्रवर्तकत्वं दृष्टम् । युद्धे शङ्खादिशब्दश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तिदर्शनादित्यतस्तत्रापि न साक्षाच्छब्द एव प्रवर्तकः किं नामानुमानविधयैवेत्याह ॥ **याऽपीयमिति** । अयं युद्धकर्तव्यत्वाभिप्रायवान् । तत्सूचकशब्दकर्तृत्वादित्यनुमानादेवेत्यर्थः । तथाऽपि न कार्यस्य प्रवर्तकत्वमित्याशङ्कते ॥ **रागद्वेषयोरिति** ॥ **प्रवर्तना लक्षणा इति** । प्रवर्तकत्वस्वरूपा इत्यर्थः । यथाहुः । प्रवर्तनालक्षणाः स्युर्दोषाः रागादयश्च त इति ॥ **ननु ज्ञाततयेति** । कस्य ज्ञानं प्रवर्तकमिति प्रवर्तकज्ञानविषय एवेदानीं विचार्यत इत्यर्थः ॥ **सन्निधीति** । रागद्वेषयोर्ज्ञातैकसत्वादिति भावः । ननु प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयुक्तार्थबोधजनकत्वेनैव चेत्प्रमाणानां प्रामाण्यं तर्ह्युदासीनतृणादिज्ञानजनकप्रत्यक्षप्रामाण्यं न स्यादिति चेत् । सत्यम् । यथावस्थितार्थबोधजनकत्वेनैव प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं

न प्रवृत्त्याद्युपयुक्तार्थबोधकत्वेनैवेति । तथाऽपि शब्देनैवमित्याह ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **बाधकभावाच्चेति** । ब्रह्मनिष्ठत्वाङ्गीकारे न बाधकाभावाच्चेत्यर्थः ॥ **कृत्यप्रत्ययान्त इति** । कृत्याः प्राङ्ण्वुल इति सूत्रेण ण्वुल्तृचावित्यतः पूर्वं विहितानां प्रत्ययानां कृत्यप्रत्ययोक्तेर्ण्यत्प्रत्ययस्यापि तथात्वेन कृत्यप्रत्ययत्वात्तदन्तोऽयं शब्द इत्यर्थः । तथा च कृञ् करणे ञकारोऽनुबन्धार्थः । अस्मात् ण्यत्प्रत्यये णकारतकारलोपे णित्वादादिवृद्धौ कार्येति रूपम् । व्याप्यता प्राप्तुमिष्टता ॥ **अनङ्गीकारादिति** । सक्ष्य-तीत्यादौ लिङादेरभावादिति भावः ॥ **परसम्बन्धिन्यामिति** । वस्तुगतया देवदत्तेन कटः कार्योऽस्ति । तत्र परसम्बन्धिन्यां देवदत्तसम्बन्धिन्यां भविष्यत्क्रियारूपकार्यतायां मया कटः कार्योऽस्तीत्येवं देवदत्तवाक्याद्यज्ञदत्तेनावगतायां सत्यां परस्य यज्ञदत्तस्य ममेदं कार्यमिति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु यज्ञदत्तं प्रति सा न भवतीति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** । ननु भवत्येव तत्रापि कार्य-ताबोध इति चेत्तत्राह ॥ **प्रवृत्तिरपीति** । प्रवर्तकस्य कार्यताज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ **आर्त्तिवद्-कामुको हीति** । तस्मान्न तस्य कार्यताबुद्धिरिति भावः ॥ **उपक्रमेऽपीति** । कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विने-त्यत्रापीष्टसाधनतां विनेति ग्राह्यमित्यर्थः । फलसाधनत्वं नाम किमित्याशङ्कायां फलोत्पादे कारणत्वमेवेत्याह ॥ **कारणत्वमिति** । ॥ **ते भिद्येते इति** । फलसाधनत्वं कार्यतारूपं कृतिसाध्यत्वं च भिन्नमेवेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्य निषि-द्धत्वस्य समत्वतः इत्यनेन निराकरणेनेत्यर्थः । इष्टसाधनत्वं न कार्यतेत्याशङ्कते ॥ **ननु सत्यपीति** ॥ **ननु कार्यज्ञानमिति** । तथाच नेष्टसाधनत्वं कार्यत्वमित्यर्थः ॥ **असिद्धेरिति** । कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वासिद्धेरित्यर्थः । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त-

कत्वे बाधकमाशङ्कते ॥ **अतीतादाविति** । अतीतभोजनादावित्यर्थः ॥ **इदानीमिति** । विशेषणं तवाप्यावश्यकमित्याह ॥ **अन्यथेति** । कार्ये भोजने । अयं प्रसङ्गः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तथा चेदानीं कृतिसाध्यत्वं नास्तीति प्रवृत्तिप्रसङ्गः परिहर्तव्यः सोऽस्माकमपि तुल्य इत्यर्थः ॥ **तेन कार्यतेति** । इष्टसाधनत्वेनोक्तरूपा कार्यतानुमेयेति शेषः ॥ **प्रवृत्ताविवेति** । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाङ्गीकारे यथाऽतीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गरूपोऽतिप्रसङ्गः समायाति । एवं तेन कार्यतानुमेयेति पक्षेऽप्यतीतभोजनादावपीष्टसाधनतासद्भावेन कार्यतानुमानापत्तिरित्यर्थः । अतिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते ॥ **न तत्रेति** । गमकं कार्यतानुमापकम् । येनातीतादावपि तेन कार्यतावगमापत्तिरित्यर्थः ॥ **भूतादीति** । अतीतादीत्यर्थः । कृतिसाध्यत्वविशेषणमपि तत्रास्तीत्याह ॥ **न हीति** । ततो जातं कृतितो जातम् ॥ **व्यर्थमिति** । इदानीमिति विशेषणेनैव भूताद्यतिप्रसङ्गपरिहारस्य जातत्वात्कृतिसाध्यत्वविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । अस्मन्मते इष्टसाधनत्वस्यैव कार्यत्वे चन्द्रमण्डलादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति न वाच्यम् । प्रवर्तकाभावात् । कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वरूपकार्यतायाः प्रवर्तकत्वाङ्गीकारात् । तस्याश्च तत्राभावात् । तथा च लिङ्वाच्यं कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं प्रवर्तककार्यत्वाद्भिन्नम् । प्रवर्तकार्यत्वं च ततो भिन्नमित्येवं कार्यद्वयमङ्गीकृतमिति न कश्चिद्दोषः । कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विनेत्येतदयुक्तमिति शङ्कते ॥ **गम्यगमकयोरिति** । कार्यत्वं गम्यम् । इष्टसाधनत्वं गमकम् । तथा च कथं तयोरैक्यमित्यर्थः ॥ **तद्भावस्यैवेति** । गम्यगमकभावस्यैवेत्यर्थः । व्याख्याने बीजमाह ॥ **द्विविधमिति** । योऽतिशयः कार्यताख्यः ॥ **अभिमतसाधनतयेति** । इष्टसाधनत्वेन हेतुनाऽनुमीयेतेत्यर्थः । मूले कोन्वपरः प्रिय इत्यत्र प्रिय इष्ट इत्यर्थो

द्रष्टव्यः । सामर्थ्यं वाचकत्वम् । ननु केवलसिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यभावेऽपि कार्यान्विते व्युत्पत्तिरङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राह ॥ **कार्यान्वितत्वेनेति** । प्रधानं यत्तदन्वितव्युत्पत्तिरङ्गीकार्या । तथा च कार्यान्विते व्युत्पत्तिरित्यङ्गीकारे कार्यस्यैव प्राधान्यं प्राप्तं नेश्वरस्येत्यर्थः ॥ **सम्भवादिति** । तथा चान्यस्य कल्पनायोगादित्ययुक्तमिति भावः ॥ **विशेषावधारणेति** । पुत्रजन्मरूपविशेषावधारणेत्यर्थः ॥ **प्रयोगान्तरेष्विति** । यद्यपि हर्षहेतूनामानन्त्यात्प्रियासुखप्रसवादीनामपि हेतुत्वं सम्भवतीति न पुत्रजन्मन एव निमित्तत्वं कल्पयितुं शक्यते । तथाऽपि यदा तव प्रिया सुखेन प्रसूतेति प्रयोगान्तरे प्रियादिपदानामावापः पुत्रादिपदानामुद्वापस्ततस्तदैव प्रियासुखप्रसवादीनां हेतुत्वमवगच्छति नान्यदा । अतः पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणानन्तरभाविनि हर्षे पुत्रजन्मैव निमित्तमिति विशेषावधारणं युक्तमित्यर्थः । प्रयुक्तः प्रयोजकवृद्धोदीरितः । विशेषावधारणमानयनादिरूपकार्यपरत्वावधारणम् । तथा च सन्निहितगवानयनं विनाऽन्यस्य कल्पनाऽनुपपत्तेर्युक्तं विशेषावधारणमिति वक्तव्यम् । तन्ममापि सममिति भावः ॥ **बालोऽपीतीति** । तथाच सिद्धार्थपरतद्वाक्याद्व्युत्पत्तिरेव बालस्य प्राथमिकीत्याशयः ॥ **आनन्तरिकी व्युत्पत्तिरिति** । कार्यव्युत्पत्त्यनन्तरभाविनी कार्यव्युत्पत्त्यधीना कार्यान्वितासिद्धव्युत्पत्तिः । पश्चाद्भवति बालस्य प्रथममित्यर्थः ॥ **व्युत्पादितेति** । अत्यपूपांस्तव भ्रातेत्यादिना व्युत्पादितेत्यर्थः ॥ **उक्तविधयेति** । छोटिकावादनादिनेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः । किं चास्य व्युत्पत्तेः कार्यव्युत्पत्त्यधीनत्वमेव नास्तीत्याह ॥ **किंचेति** । ननु कार्यव्युत्पत्त्यधीनत्वाभावे कमलादिपदानां कार्यान्विते व्युत्पत्त्यभावप्रसङ्गेनाबोधकत्वं स्यादित्यत आह ॥ **कमलादिपदानामिति** ॥ **योग्यान्वितस्वार्थ एवेति** । सामान्यतो योग्येतरान्विते स्वार्थे

व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य पदान्तरसमभिव्याहारेण विशेषान्विते व्युत्पत्त्युपपत्तेरित्यर्थः । उत्तमवृद्धः प्रयोजकवृद्धः । मध्यमवृद्धः प्रयोज्यवृद्धः । तस्य बोधस्य ॥ **तच्छब्दव्यवहार इति** । भविष्यदानयनक्रियार्थकानयेत्यादिशब्दव्यवहार इत्यर्थः ॥ **पराभ्युपगते तु कार्य इति** । इष्टसाधनतातिरिक्ते कार्य इत्यर्थः । **वक्तव्य इति** । कालसम्बन्ध्येवाकाङ्क्षादियुक्तमिति वक्तव्य इत्यर्थः ॥ छ ॥ **आद्य इति** । लिङादिप्रत्ययार्थभूतो यो विधिः कार्यापरनामा तस्य कालत्रयासम्बन्धत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । लिङादिप्रत्यय एव विधिः । स पचतीत्यादौ यथा वर्तमानकालावच्छिन्नवस्तुवाची तथा न भवतीति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः । **घटादीति** । यथा घटशब्दो वर्तमानकालाद्यवच्छिन्नवस्तुवाची न भवति । पचतीत्यादाविव घट इत्यत्र कालभासकपदाभावात्तथा लिङादिशब्दोऽपीत्येवं तस्य घटादिशब्दतुल्यताप्राप्त्या तद्वत्प्रवर्तकत्वं न स्यादिति भावः ॥ **विशेषाभिधानमिति** । घटादिशब्दानामपि तथात्वेन विधिरेव कालत्रयानवमृष्ट इति विशेषाभिधानं व्यर्थमित्यर्थः ॥ **न प्रवृत्त्यादिकमिति** । तथा चेष्टानिष्टप्राप्तिप्रहाणसाधनत्वाभावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्योरवान्तरप्रयोजनत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ॥ **क्रियेति** । क्रियापरपर्याया प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ **ज्ञानार्थत्वादिति** । इष्टावाप्त्यादिसाधनीभूतज्ञानसाधनत्वमेव न साक्षादिष्टावाप्त्यादिसाधनत्वमित्यर्थः । **भवतीति** । अत्रादनरूपक्रियाद्वारा रससाक्षात्कारहेतुत्वं रसनेन्द्रियस्यैव न साक्षात्क्रियायाः । तथात्वे तस्याः प्रमितिकरणत्वेन प्रमाणत्वापत्तेरिति द्रष्टव्यम् । हेतुत्वे तात्पर्यं न कारणत्वे इति ज्ञेयम् । तथा च तद्वन्निवृत्तकर्मादिरूपा प्रवृत्तिरप्यपरोक्षज्ञानसाधनमिति भावः । इष्टसाधनत्वं सुखसाधनत्वम् ॥ **इष्टमिति** । तथा च तद्वदपरोक्षज्ञानमेव मोक्षरूपेष्टसाधनमिति वक्तव्यमित्याशयः ॥ **इत्युक्तमिति** ।

परोक्षज्ञानस्येष्टसाधनताया अदृष्टत्वादिति भावः ॥ **वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेति** । शब्दजन्यवाक्यार्थविषयकपरोक्षज्ञानमात्रेणेत्यर्थः । **अनुमितिज्ञानमपीति** । लिङ्गजन्याभिमतार्थानुमितिरूपपरोक्षज्ञानस्यापीष्टसाधनत्वेन तदपि वक्तव्यम् । शब्दजन्यपरोक्षज्ञानमात्रग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥ **प्रकृतेति** । लिङादिशब्दप्रसङ्गे तस्यानुपयुक्तत्वादिति भावः ॥ **स्वप्रधानेति** । अनन्यशेषत्वेनेत्यर्थः ॥ **न च प्रयोजनशेषतयेति** । अधमाधिकारिणः प्रति परमेश्वरो मोक्षरूपप्रयोजनशेषतयोपादिश्यत इत्यङ्गीकारे मोक्षरूपप्रयोजनस्यैव प्राधान्यप्राप्त्या तच्छेषत्वेनेश्वरस्याप्राधान्यं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **प्रतिपत्तावपरार्थत्वादित्यादि** । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिवेद ईश्वरस्वरूपप्रतिपत्तिं तावत्स्वप्राधान्येनैव जनयति नान्यशेषत्वेनाप्राधान्येश्वरप्रतिपत्तिरेव च प्रमाणमूलम् । एवं च वेदेन स्वप्राधान्येनेश्वरप्रतिपत्तौ जातायां सत्यां पश्चात्स ईश्वर उत्तमाधिकारिणः प्रतीष्टत्वेनाधिकारिणः प्रतीष्टसाधनत्वेन प्रतिपाद्यत इति व्याख्यातृभिरेव वेदाभिप्रायो विचार्यत इति नोक्तदोष इति भावः ॥ **प्रतिपत्तेरेवेति** । अपरार्थप्रतिपत्तेरेवेत्यर्थः ॥ छ ॥ **अष्टाश्री करोतीति** । अष्टभिरास्रैर्धाराभिर्युक्तं करोतीत्यर्थः ॥ **वक्तव्य इति** । स्रुक्स्रुवादेः सिद्धार्थत्वेन तद्बोधकवाक्यानामनधिगतार्थबोधकत्वाभावेनाप्रामाण्यं मीमांसकेनोच्यते । तन्न भवेदिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **यत्परेणेत्यादि** । स्रुक्स्रुवादावतात्पर्यं श्रुतेर्न भवेदित्युक्त्या परेण स्रुक्स्रुवादौ सिद्धार्थे श्रुतेस्तात्पर्यं नास्तीत्युक्तं भवति । तथाच तात्पर्यविषयीभूतप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयुक्तकार्यस्वरूपप्रतिपादकत्वं शास्त्रस्यास्ति न प्रत्यक्षस्य । तस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वाभावादित्येवं शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिवैधर्म्यप्रतिपादनप्रसङ्गे यजेतेत्यादिविधिपरशास्त्रस्य प्रवृत्त्याद्युपयुक्तकार्यस्वरूपप्रतिपादकत्वेन तत्रैव तात्पर्यम् । स्रुक्स्रुवयूपाहवनीयादिप्रतिपादकशास्त्रस्य च प्रवृत्त्याद्युप-

युक्तकार्यस्वरूपप्रतिपादकत्वाभावान्न स्रुक्स्रुवादौ तात्पर्यमित्येवं स्रुक्स्रुवादौ श्रुतेरतात्पर्यमुक्तं तन्निरासार्थमतात्पर्यं नेत्युक्तमित्याशयः । कर्मकारकसत्तया विनोपासनं कथमुपपद्यत इत्यत आह ॥ **आरोपिताकारेणापीति** ॥ **तदपीति** । खादिरत्वाद्यपीत्यर्थः । अपूर्वत्वात् प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् ॥ **गृह्यत इति** । तथाच तत्र तात्पर्यमस्तीत्याशयः ॥ **सममिति** । तथाच सत्यज्ञानादिवाक्यस्यापि सकलगुणक्रियाद्युपेते स्वार्थे उपासनाविषयतया कर्मकारकभूते ब्रह्मण्यपि तात्पर्यमङ्गीकार्यमपूर्वत्वादविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । खादिरत्वादेरपूर्वजनकत्व इत्यर्थः । सर्वशब्दानां कार्यपरत्वेन खादिरादिस्वरूपबोधकाभावेनासिद्धतयाऽपूर्वजनकत्वबोधकत्वायोगादिति भावः ॥ **फलाभावस्येति** । उपलक्षणमेतत् । विपरीतफलस्य चेत्यादिद्रष्टव्यम् । उक्तं चैतज्जैमिनिनाऽपि । अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यामिति । अचेतनं नोपास्यं फलाभावात् । असत्यमयोग्यं च नोपास्यमुक्तफलाभावाद्विपरीतफलसद्भावाच्चेति जैमिनिसूत्रार्थो द्रष्टव्यः । उन्नय इत्यस्यार्थमाह ॥ **योग इति** । योजन इत्यर्थः ॥ **आहुरिति** । अत्र जैमिनीया मन्यन्त इत्यादिना कार्यपरत्वमुपपाद्य कार्य एव सर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावान्न ब्रह्ममीमांसारम्भः सम्भवतीति शङ्काया रामानुजा एवं परिहारमाहुरित्यर्थः ॥ **एकस्यापि वाक्यस्येति** । वेदान्तभागगतस्यैकस्यापि वाक्यस्येत्यर्थः । **परिनिष्ठितवास्त्विति** । ब्रह्मरूपसिद्धार्थेत्यर्थः ॥ **कृत्स्नस्यापीति** । कर्मकाण्डस्येत्यर्थः ॥ **तथात्व इति** । सिद्धार्थब्रह्मपरत्व इत्यर्थः । कर्मकाण्डस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीत्यतो वाक्यभेदकल्पना कार्येत्याशङ्क्ते ॥ **दृष्टो हीति** । तस्य कर्मकाण्डस्य कर्मावबोधनमेव स्पष्टं दृष्टोऽर्थोऽतो न तस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं तत्प्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति भावः । अनुरोद्धव्यं अनुसर्तव्यम् ।

तथाच वेदेषु मध्ये वेदान्तभागानामूषरभूमिवत्फलसाधनत्वाभावेन निष्फलत्वोक्त्या तद्विचारो न कर्तव्यः स्यादित्यर्थः । नन्वथाऽपि कर्मकाण्डस्य वेदान्तभागापेक्षया भिन्नवाक्यत्वमङ्गीकार्यम् । कुत इति चेत्तत्राह ॥ **उपक्रमादिनेति** । उपक्रमादीनां वाक्यभेद-साधकत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **अवान्तरवाक्येऽपीति** । कर्मकाण्डगतावान्तरवाक्येऽपीत्यर्थः ॥ **आत्मज्ञानस्येति** । जीवज्ञान-स्येत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **देहेति** ॥ **देवतेति** । ईश्वरोऽपि देवताशब्देन ग्राह्यः ॥ **आत्मप्रकरणमिति** । आत्मशब्देन देवता ईश्वरश्च ग्राह्यः । तथाच प्राणो वा आशाया इत्यादिदेवताप्रकरणमात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिरूपमीश्वरप्रकरणं चेत्यर्थः । देवता-नामीश्वरस्य च यज्ञभागभोक्तृत्वेन यज्ञे ईज्यतया यज्ञादिकर्माङ्गत्वादिति भावः । नन्वीश्वरप्रकरणस्याप्युक्तरीत्या कर्माङ्गत्वेन स्वर्गार्थत्वे । तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्याद्युपनिषद्भागे ईश्वरज्ञानस्य स्वर्गातिरिक्तमोक्षरूपप्रयोजनप्रतिपादनं कथं सङ्गच्छत इत्यत आह ॥ **तत्रेति** । तरतीत्याद्युपनिषदेकदेश इत्यर्थः ॥ **फलश्रुतीति** । ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षरूपफलश्रवणमित्यर्थः । तथाच न स्वार्थे तात्पर्यमिति भावः । आत्मज्ञानस्य देवतेश्वरयोर्ज्ञानस्य । अस्य आत्मज्ञानस्य । पारार्थ्ये स्वर्गार्थत्वे । फलश्रुतिः ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षार्थत्वश्रुतिः । उपसंहरति ॥ **नेति** । स्वर्गादेरन्यत् आत्मविद्यायाः फलान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ **शब्दस्वरूपग्रहणार्थ इति** । तथाच न गिरा गिरेति शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः ॥ **वैपरीत्यवाचीत्युक्तमिति** । इतिशब्दस्य पदार्थवैपरीत्यमात्रे शक्तत्वान्न गिरा गिरेत्यत्र वैपरीत्यं शब्दः । अत्र तु वैपरीत्यं स्मृतिरेवेति भावः ॥ **आकारद्वयेति** । एकस्यैवानुवाद्यत्व-विधातव्यत्वरूपाकारद्वयेत्यर्थः ॥ **स्वतन्त्रवाक्यभेदेति** । महावाक्यभेदेत्यर्थः ॥ **तथात्व इति** । अवान्तरवाक्यभेदस्य दोषत्वे

तत्समुदायरूपमहावाक्यमपि दुष्टत्वान्नाङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः ॥ **एकैकांशेनेति** । अरुणया क्रीणाति एकहायन्या क्रीणाति पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीत्येवमेकैकांश इत्यर्थः ॥ **पार्ष्ठिकान्वय इति** । आदौ तृतीयया बोधितं गुणरूपारुण्यस्य क्रयसाधनत्वं बाधितमिति पश्चादाकाङ्क्षादिवशाद्द्रवादिना क्रयेणान्वयः स्वीकृत इत्येवं गवादिभिरन्वयः पार्ष्ठिकः पृष्ठभागीयः पाश्चात्य इत्यर्थः । आदावरुणया क्रीणातीत्याद्यन्वयबोधोऽङ्गीकृतः पश्चादरुणया गवा क्रीणातीत्यन्वयबोधः स्वीकृत इति भावः ॥ **जीवातिरिक्तेति** । अस्मिन्परे भारः । तथाच ब्रह्म च प्रत्यक्षादिसिद्धो जीव इत्युक्तमयुक्तमिति भावः । नन्वमुख्यार्थस्य पदार्थत्वाभावात्कथममुख्यार्थकल्पनेत्यत आह ॥ **न हीति** । आभिधानिकोऽभिधानसिद्धो मुख्य इत्यर्थः । स्वार्थः पदानामर्थः ॥ **उत्सूत्रितत्वेति** । सूत्रादुद्धृतम् । तदनारूढमिति यावत् । तत्त्वभ्रमनिरासायेत्यर्थः ॥ **श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वादिति** । तथाच ब्रह्ममीमांसानुग्राह्यप्रमाणस्य प्राप्तत्वात् । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा कार्य एव सर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावान्न ब्रह्ममीमांसारम्भः सम्भवतीति तदसदिति भावः ॥ **विषयसद्भावमात्रेणेति** । तथात्वे काकदन्तपरीक्षाया अपि कर्तव्यत्वं स्यादिति भावः ॥ **तेनेति** । ज्ञानरूपप्रयोजनसद्भावेनेत्यर्थः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन तेनैवेत्यवधारणमभिप्रेत्य तद्व्यावर्त्यं दर्शयति ॥ **न त्विति** । ननु जिज्ञासाया ज्ञानजनकत्वे ज्ञानफलान्येव कर्माणीति कथं कर्मणां ज्ञानजनकत्वमुक्तमित्यत आह ॥ **कर्माणि त्विति** । अन्तःकरणशुद्धिद्वारेणेति भावः ॥छ॥ **बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति** । बाह्यकरणजन्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । न प्रमाणमित्यनुवर्तते । यत्प्रमाणं तद्बाह्यकरणप्रत्यक्षं न भवति । यथा विज्ञानम् । शब्दस्तु न तथाऽतो घटादिवदप्रमाणमित्यर्थः ॥ **आकाशार्थेति** ।

येन समवायस्तद्बोधकत्वाङ्गीकारात्सर्वेषामपि शब्दानामाकाशार्थतापत्तेः । आकाशविषयकतापत्तेः । आकाशबोधजनकतापत्तेरिति यावदित्यर्थः । अतः शब्दात्सम्भावनामात्रेणेत्यन्वयः । उत्कटकोटिकः संशयः सम्भावना । तथाच शब्देन सम्भावनैव जायते । तन्मात्रेणैव प्रवर्तते इत्येवं शब्दस्य संशयजनकत्वेन प्रमाजनकत्वाभावान्न शब्दः प्रमाणमित्यर्थः ॥ **हेतुसमुच्चये वेति** । संशय-विपर्ययाजनकत्वाख्यहेतुसमुच्चये वा चशब्द इत्यर्थः ॥ **अनुभवेति** । शब्दादर्थं प्रत्येमीत्यनुभवविरोधः । ननु घटे शौक्ल्यमेव नास्ति । प्रयोजनाभावादतो न तत्प्रत्यक्षस्य विषय इत्यत आह ॥ **किञ्चेति** ॥ **सर्वेति** । कण्टकशौक्ल्यादीत्यर्थः ॥ **किं त्विति** । तथाच घटशौक्ल्यसद्भावात्तच्चक्षुषो विषय इति कल्पनीयमित्याशयः ॥ **चक्षुरादीनामिति** । चक्षुःश्रोत्रादीनामपरोक्षज्ञान-जनकत्वसाम्येन प्रत्यक्षत्ववच्छब्दानुमानयोरपि परोक्षज्ञानजनकत्वसाम्यादेकजातीयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **चक्षुरादाविति** । चक्षुष्ट्वश्रोत्रत्वादिना वैजात्यसद्भावेन सर्वथैकजातीयत्वाभावादित्यर्थः ॥ **इष्टापादनादिति** । अत्रापि प्रमाणत्वेनैकजातीयतायाः सत्वादित्याशयः ॥ **प्रामाण्योपपत्तेरिति** । धूमवत्प्रमाकरणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । तथाच धूमे व्यभिचार इति भावः ॥ **ज्ञानाङ्गी-कारेणेति** । न धूमः प्रमाणं किंतु तज्ज्ञानम् । तत्र च बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वरूपहेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **आसिद्धि-रिति** । तथाच न शब्दः प्रमाणं किन्तु तज्ज्ञानमेव । तथा चासिद्धिरिति भावः ॥ **नाकाशगुणत्वमिति** । तथाच तस्या-काशगुणत्वाभावेऽपि यथा प्रामाण्यं न विहन्यते तथा तस्य द्रव्यभूतस्य वर्णात्मकशब्दस्याप्याकाशगुणत्वाभावेऽपि प्रामाण्यं न विहन्यत इत्यर्थः ॥ **अव्याप्त्यतिव्याप्तीति** । अव्याप्तिरसार्वत्रिकता । अतिव्याप्तिरतिप्रसक्तता । रसाद्रूपानुमानेन रसस्य

रूपेण संयोगाभावादव्याप्तिः। पाषाणादेरग्न्यादिना संयोगसद्भावात्तेनाप्यग्न्यनुमानापत्तिरित्यतिव्याप्तिः। एवमादिपदगृहीतस्य समवायस्य धूमस्याग्निनाऽभावादव्याप्तिः। अग्न्यव्याप्तेऽग्न्यवयवेऽप्यग्निसमवायस्य सत्वात्तेनापि अग्न्यनुमानापत्त्याऽतिव्याप्तिः। इष्टापत्तिरिति चेत्। न। व्याप्त्यभावेनाग्न्यवयवेनाग्न्यनुमानासम्भवात्। तथाहि। यत्राग्न्यवयवस्तत्राग्निरिति न तावद्दैशिकी व्याप्तिः। अग्न्यवयवस्य स्वावयवे सत्वेन तत्राग्न्यभावेन व्यभिचारात्। नापि यदाऽग्न्यवयवस्तदाऽग्निरिति कालिकी व्याप्तिः। अग्न्यनुत्पत्तिदशायामग्न्यवयवसद्भावेऽप्यग्न्यभावेन व्यभिचारादिति ध्येयम्। सम्बन्धान्तरं वाच्यवाचकभावरूपम्॥ तत्कार्येति। अर्थज्ञानरूपकार्येत्यर्थः॥ छ॥ एके तार्किकाः। अपरे जैमिन्यादयः॥ **प्रतीयादिति**। स्वाभाविक्याः शक्तेः सद्भावादित्याशयः। ननु स्वभाविकशक्तौ सत्यामपिशब्दे तस्या अज्ञातत्वेनाज्ञातशक्तिकाच्छब्दान्नार्थप्रत्यय इत्यत आह॥ **न ह्यग्निरिति**। सत्यपि स्वाभाविके साध्यसम्बन्ध इति स्वाभाविकसम्बन्धरूपव्याप्तौ सत्यामपीत्यर्थः॥ **तदनुसन्धानेति**। व्याप्त्यनुसन्धानेत्यर्थः। सङ्केतवादी शङ्कते॥ **अथाऽपीति**। नन्वेकस्मिन्नेवार्थे शब्दस्य शक्तौ सत्यामप्यन्यमप्यर्थं कदाचित्प्रकाशयतीत्युभ्यार्यम्लेच्छानामनियमो युक्त इत्यत आह॥ **न हि प्रदीप इति**॥ **तस्याश्चेति**। पुरुषेच्छाया इत्यर्थः॥ **चेष्टेति**। चेष्टायां वर्णसङ्केतवदित्यर्थः। करपल्लववदिति यावत्। रजतं तत्रारोपितं रजतम्॥ **अन्यथेति**। कृतकत्वस्य नित्यत्वप्रतीतिजनकत्वाभाव इत्यर्थः॥ **तावतेति**। कृतकत्वहेतोरशक्यानित्यताप्रत्यायकत्वमस्तीत्येतावतेत्यर्थः। नन्वनित्यत्वसमानाधिकृतस्य कृतकत्वहेतोः कथं शक्याशक्योभयार्थप्रत्यायकत्वरूपोऽनियम इत्यत आह॥ **अनियमस्येति**। सम्बन्धग्रहणे व्याप्तिग्रहणे। व्याप्तिग्रहणे

दोषाभावाभावाभ्यामित्यर्थः ॥ **सत्तामात्रेणेति** । अज्ञात एवेत्यर्थः । अस्मात् शब्दात् अयमर्थः । ये स्वाभाविकसम्बन्धमास्थिषत शब्दार्थयोस्तेषामपि तज्ज्ञाने उक्तरूपः सङ्केत एवोपाय इत्युक्तं दूषयितुं सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **नन्वयमिति** । यदर्थमेतदुक्तं तदाह ॥ **सङ्केताधीने त्विति** । अकृतसमयत्वादकृतसङ्केतत्वात् । सर्गादिभुवामित्यादि कर्मणि षष्ठी । तस्य तद्धेतुप्रत्ययस्य । पदानामावापेन तत्तदर्थप्रत्ययस्य जननदर्शनात् । उद्वापेन तत्तदर्थप्रत्ययस्यापायदर्शनादिति योज्यम् । पुनः सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **स्वाभाविकं हीत्यादि** । एवं विभागप्रतिपादनाय हि व्याकरणशास्त्रं प्रवृत्तमस्तीत्यर्थः ॥ **स्युरिति** । तथाच साध्वसाधुविभागपरं व्याकरणशास्त्रं व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः। **परमेश्वरसमयेति** । परमेश्वरकृतसङ्केतेत्यर्थः । ये स्वाभाविकसम्बन्धमास्थिषत शब्दार्थयोस्तैरपि तदवगमाय सङ्केतोऽङ्गीकार्यः । तथाच तेनैव प्रयोगादेरुपपत्तौ किं स्वाभाविकसम्बन्धेनेति पूर्वपक्षिणा यथोक्तं तन्न्यायेनैव परमेश्वरसङ्केतस्यैवावगमाङ्गत्वं यैरङ्गीक्रियते तैरपि तदवगमायेश्वरातिरिक्तानामुपदेशोऽङ्गीकार्यः । तथाच तेनैव सर्वत्र प्रयोगादेरुपपत्तौ किमीश्वरसङ्केतकल्पनयेति वक्तुमाह ॥ **अत्र ब्रूम इत्यादिना** । अवगमोऽर्थावगमः ॥ **अस्मदादीनामिति** । अत्रास्मदादिशब्द ईश्वरातिरिक्तमहर्ष्यादिपरः । एवमुत्तरत्रापि ॥ **कथमिति** । ईश्वरसङ्केतस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ **स्वरूपेणेति**। अगृहीत एवेत्यर्थः। अगृहीतस्यैवेश्वरसङ्केतस्यार्थावगमाङ्गत्वे बाधकमाह ॥ **व्युत्पन्नवदिति** । अन्यथेति शेषः । ईश्वरसङ्केतस्य स्वरूपसतः सत्वादित्यर्थः ॥ **उपदेशादिनैवेति** । स्वर्गादिभुवामृष्यादीनामुपदेशादिनैवेत्यर्थः ॥ **समानमिति** । ननु ये स्वाभाविकसम्बन्धमास्थिषतेत्यादिना स्वाभाविकसम्बन्धपक्षे यद्दूषणमुक्तं तत्परमेश्वरसङ्केतपक्षेऽपि

समानमित्यर्थः । शङ्कते ॥ **अस्मदादिभिरिति** । पूर्वतर ईश्वरकृतः ॥ **द्वितीय इति** । न केवलमीश्वरसङ्केत एवावगमाङ्गं किं त्वीश्वरातिरिक्तानामपि पक्ष इत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **व्यवहारमात्रं हीति** । साधुभिर्भाषितव्यमिति वचनात्साधुशब्द-व्यवहारमात्रमित्यर्थः ॥ **तच्चेति** । व्याकरणशास्त्रप्रयोजनभूतं व्यवहारमात्रमित्यर्थः ॥ **समानमिति** । ईश्वरतदतिरिक्तकृतयो-रुभयोरपि सङ्केतयोर्व्यवहारमात्रस्यैव प्रयोजनत्वेन व्याकरणशास्त्रस्येश्वरातिरिक्तकृतसङ्केतपरिपालनार्थत्वस्यापि प्राप्त्या येषां पदानां येष्वर्थेषु परमेश्वरकृतः समयस्तानि तत्र साधून्यसाधूनि चेतरत्रेति भागाय व्याकरणमर्थवदिति यत्परमेश्वरमात्रकृतपरि-पालनार्थत्वं व्याकरणशास्त्रस्योक्तं तदयुक्तमित्यर्थः । नन्वस्तु अस्मदाद्युपदेश एव किमदृष्टेश्वरसङ्केतकल्पनयेति समानमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । परमेश्वरसङ्केतकरणस्यादृष्टार्थत्वेन स्वाभाविकशक्तिज्ञापकत्वाभावादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **अदृष्टार्थमिति चेदिति** । वृद्धव्यवहारोऽपि गवादिपदानां देवदत्तादिशब्दवत्सङ्केतपूर्वक एव । तद्वरमस्तु सङ्केत एव कृतमत्र स्वाभाविकसम्बन्धेनेति यदुक्तं तद्दूषयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **चरमभाविनमिति** । अयं सङ्केत एव केषाञ्चिच्छब्दानामसति स्वाभाविकेऽर्थ-सम्बन्धेन शक्यो निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयादस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति । न च निर्देशोऽसति केषाञ्चिच्छब्दानां स्वाभाविकसम्बन्धे सिध्यतीत्युक्तत्वात्सङ्केतः स्वाभाविकशक्त्यपेक्षया चरमभावीत्यर्थः ॥ **उपदेशादिकमिति** । सहकारिभूतोपदेशादिसिद्धं सङ्केतमित्यर्थः । अज्ञातस्य सङ्केतस्यार्थागमकत्वादुपदेशादेरेव तद्ग्राहकतया सर्गादिभुवा-मित्यादिना परेणोक्तत्वादुपदेशादिकमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु चरमभाविनं सङ्केतमित्येव वाच्यमिति द्रष्टव्यम् ।

नन्वर्थावबोधान्यथाऽनुपपत्तिरेव शक्तिसद्भावे प्रमाणमित्यतोऽर्थापत्तेरन्यथैवोपपत्तिमाह ॥ **अर्थावबोधस्येति** । शब्दस्वरूपसहकारिभूतसंकेताभ्यामित्यर्थः ॥ **क्वापीति** । वन्ह्यादावपीत्यर्थः । वन्ह्यादिस्वरूपकरतलानलसंयोगरूपसहकारिभ्यामेव कार्योपपत्तेर्वन्ह्यादावपि दाहानुकूलातीन्द्रियाद्विशिष्टधर्मरूपा शक्तिर्नाङ्गीक्रियत इति भावः । सहकार्यभावमुपपादयति ॥ **अधुनातना इति** । **तथा चेति** । शब्दानां सकाशाज्जायमानोऽयमर्थावबोधः स्वभाव एव । शब्दानामर्थावबोधजनकत्वरूपा शक्तिः शब्दस्वरूपमेवेति यावदिति गम्यत इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वमनङ्गीकृत्यानुमानस्य साधुत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अस्मदादीति** । गोशब्दः सास्नादिमत्यर्थेऽस्मदादिभिः सङ्केतित इत्यपि प्रतिज्ञायां विशेषणप्रक्षेपसम्भवान्नानेनानुमानेनेश्वररूपलोकोत्तरसङ्केतपितृपुरुषसिद्धिरिति भावः ॥ **अर्थसम्बन्धेति** । स्वाभाविकशक्त्यैवार्थबोधकत्वसम्भवादित्यर्थः ॥ छ ॥ **अग्न्यवयविन इति** । अग्निरूपावयविन इत्यर्थः ॥ **व्याप्तिपक्षधर्मताभावाभावाभ्यामिति** । कृतकत्वेऽनित्यत्वनिरूपिता व्याप्तिरस्ति पक्षधर्मता चास्ति । कृतकत्वे पक्षधर्मतासद्भावेऽपि नानुष्णत्वनिरूपिता व्याप्तिरस्ति । अग्न्यवयवे द्व्यणुके व्यभिचारापत्तेरित्यर्थः ॥ **स चेति** । उक्तरूपो विशेष इत्यर्थः ॥ **शब्देऽपीति** । वक्ता तदेव वाक्यमविषये प्रयुञ्जानो दुष्टं करोतीति भावः ॥ **एतद्दोषभयादिति** । आप्तानाप्तप्रणीतयोर्वाक्ययोरस्ति कश्चिद्विशेषो न वेत्युक्तदोषभयादित्यर्थः ॥ **अनुमानेऽन्तर्भावमिति** । एतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि । आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् । गामानय दण्डेनेत्यादिपदकदम्बकवदित्यनुमानेन वक्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गस्य सिद्धेरनुमानविधयैव प्रामाण्यं न शब्दत्वेनेत्यनुमानेऽन्तर्भावमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ शब्द-

तयैव प्रामाण्यमिति वेदस्यापौरुषेयतया वक्तुरेवाभावेनोक्तानुमानाद्वक्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिः । तत्र वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । **स्वेनैव रूपेणेति** । शब्दत्वेनैवेत्यर्थः । तथाऽपि शब्दस्यार्थेन स्वाभाविकसम्बन्धेऽनाप्तवाक्याद्विशेषे च सति अनुमानाद्बहिर्भावेऽपीत्यर्थः ॥ **अनृतत्वादौ सत्यपीति** । विसंवादादौ सत्यपीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अनृतादिभागस्य तद्व्यतिरिक्तस्यापि वेदभागस्यानृतत्वादिहेतुभिरप्रामाण्ये साध्ये भागासिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **साधयामीति** । अनृतादिभागदृष्टान्तेनेति शेषः ॥ **नन्विदमेवेति** । इदमेवार्थव्यभिचारित्वमेवाप्रामाण्यं ननु खल्वित्यर्थः । पुनरुक्तेऽर्थवैपरीत्यं नास्तीत्याह ॥ **न हि प्रत्यक्षेणेति** ॥ **तीव्रत्वादीति** । तीव्रत्वमन्द्रत्वादिरूपधर्मोपेतत्वेन पुनस्तथाऽनित्यत्वेनानुमीयमान इत्यर्थः । नन्वप्रामाण्याभावः प्रामाण्यमिति चेत्तत्राह ॥ **न ह्यप्रामाण्येति** ॥ **घटादाविति** । घटादावप्रामाण्याभावे सत्यपि प्रामाण्याभावादिति भावः । अप्रामाण्ये निरस्ते स्वत एव प्रामाण्यमित्यस्य घटादावभावादाह ॥ **ज्ञानकरणस्य सत इति** । ज्ञानकरणत्वेन निश्चितस्येत्यर्थः । **प्रत्यक्षविशेषस्येति** । धर्म्यंशप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति वचनेन धर्म्यंशे सन्देहाभावात्तत्प्रामाण्यं स्वत एवेत्यर्थः ॥ **अनुमानस्येति** । अनुमितेरित्यर्थः । भावेऽपि ल्युटो विधानादिति भावः । धूमवान्पर्वतोऽग्निमानिति लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानपक्षे व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य वन्हिमति वन्हिप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्याप्यत्वेन तस्यानुमितौ भावान्नतत्प्रामाण्ये सन्देह इति तत्प्रामाण्यं स्वत इत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गादिति** । आगमप्रामाण्यस्वतस्त्वसाधनप्रसङ्गात्प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्ययोरपि स्वतस्त्वं साधयितुमेव प्रत्यक्षवच्चेति प्रत्यक्षानुमानग्रहणं कृतं न **तु पूर्ववेव** दृष्टान्ततयेत्यर्थः । अत्र वतेरस्वारस्यम् । यद्वाऽऽदौ प्रत्यक्षानु-

मानप्रामाण्ययोः स्वतस्त्वमुपपाद्य पश्चाद्दृष्टान्तत्वेन तदुपादानं कार्यमिति प्रसाध्याङ्गकोऽयं दृष्टान्त इति ज्ञातव्यम् ॥ **ज्ञानस्यैवं विधत्वेनेति** । प्रमात्वविशिष्टप्रमैव प्रमाशब्दार्थः । अत एवं पर्यवसानं युक्तम् । ज्ञानस्य प्रमाया इत्यर्थः ॥ **व्याघातादिति** । प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन ज्ञानहेतुजन्यत्वेन तदतिरिक्तहेतुजन्यत्वाभावेन व्याघातो द्रष्टव्यः ॥ **ज्ञानमेवेति** । केवलं प्रमारूपं ज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ **उत सातिशयामिति** । केवलं ज्ञानमेव न भवति । किन्तु प्रमाविशिष्टं प्रमारूपं ज्ञानमित्यर्थः । विमतं विकर्तृकं शरीर्यजन्यत्वादित्यनुमाने शरीरिविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेन वैयर्थ्यं तार्किकैरुद्भाव्यते तन्न स्यादित्यर्थः ॥ **धर्मिलिङ्गदृष्टान्तद्वारिकाया इति** । फलमुखानवस्थाभावेऽपि कारणमुखानवस्था स्यादेवेत्यर्थः॥ **अन्यथेति** । ज्ञानहेतोरेवाभावे बौद्धवाक्याज्ज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः । भवतु प्रमाणं किं तत इत्याह ॥ **तथेति** । अस्तु तर्ह्युभयोरपि प्रामाण्यमिति चेत्तत्राह ॥ **वस्तुन इति** । ईश्वरधर्मादिरूपवस्तुनः सत्वासत्वादिरूपविरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वरूपं द्वैरूप्यमापद्येतेत्यर्थः ॥ **मीमांसानुपपत्तिरिति** । वेदविरोधिनः प्रामाण्ये वेदस्याप्रामाण्यापत्त्याऽनुग्राह्यप्रमाणाभावेन मीमांसारम्भानुपपत्तिरित्यर्थः । वेदविरोधिनोऽपि प्रामाण्ये बाधकमाह ॥ **वस्तुन इति** । हिशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ **यस्मादित्यादि** । इति वा हिशब्दार्थ इत्यर्थः । उत्पत्त्यनन्तरं नियतैकप्रकारत्वस्य बौद्धाद्यागमेष्वपि सत्वादाह ॥ **स्वतन्त्रपुरुषेति** । सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चारयिता पुरुषः स्वतन्त्रस्तत्पूर्वकत्वाभाव इत्यर्थः । ईश्वरोऽपि पूर्वकल्पे उच्चारितवेदमपेक्ष्य तत्सारूप्येणैवास्मिन्कल्पेऽप्युच्चारयतीति सोऽप्यस्मन्मते महोपाध्याय एवेति भावः । ननु धर्ममनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादिवचनात्स्वर्गनरकयोः सुखदुःखरूपत्वेन तद्विषयकानुव्यवसायः सम्भवतीत्यत आह ॥ **स्वर्गादीनामिति** । सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां धर्माधर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्धटवदिति सामान्य-

सिध्या न हि तावत्प्रत्यक्षमित्यादिनोक्तपरिशेषेण चेत्यर्थः ॥ **परिशेषानुपपत्तेरिति** । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदित्युक्तपरिशेषानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **सूचिते भवत इति** । बुद्धतदितरवृत्तित्वरूपव्यापकाभावोक्त्या क्वचिद्वृत्तिमत्त्वरूपविशेष्यासिद्धिः सूचिता । स्वयमपि नास्तीति धर्मादिद्रष्टृत्वरूपव्याप्यस्याभावोक्त्या आश्रयासिद्धिः सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ **सामान्यसिद्धीति** । धर्मादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं वस्तुत्वादित्यादेरिति सामान्यासिद्धिबलादित्यर्थः ॥ **पुंस्त्वेति** । बुद्धस्य धर्मद्रष्टृत्वाभावसाधकं पुंस्त्वहेतुरित्यर्थः ॥ **परानुमानस्येति** । सामान्यसिध्यनुमानादेरित्यर्थः ॥ **सामान्यानुमानदूषणस्येति** । धर्मादेः कस्यचित्प्रत्यक्षत्वसाधकानुमानदूषणस्य बुद्धधर्मादिद्रष्टृत्वाभावसाधकस्य पुंस्त्वहेतोरित्यर्थः । बुद्धादेर्धर्मादिद्रष्टृत्वसाधक आगमः किं पौरुषेय उतापौरुषेय इति विकल्प्य क्रमेण दूषणमाह ॥ **तस्येत्यादिना** । परिशेषमुपपादयति ॥ **तदतिरिक्तानि हीति** । वेदातिरिक्तानीत्यर्थः ॥ **न चैवं वेद इतीति** । किन्तु कर्तृप्रसिद्धिशून्यो धर्मादिव्यवस्थापरश्चेत्यर्थः ॥ **प्रतीत इति** । सामान्यत इति शेषः ॥ **तद्विशेषेष्विति** । केशोल्लुण्ठनसप्तघटिकातः प्राग्भोजनादिरूपेषु धर्मविशेषेष्वित्यर्थः । तं वेदम् । प्रतायन्ते विस्तृता भवन्ति । पौरुषेयवान् द्रव्यत्वात्तन्तुवदित्यादि । पटादिरूपपौरुषेयत्वं तन्तावस्तीत्यर्थः अत्र पटादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुपचारात्पुरुषशब्दात्तत्कृतवाक्यादिष्वेव ढञः स्मरणादिति द्रष्टव्यम् । एवमेव गीताभाष्यटीकायां न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादय इत्यत्र समाहितमस्तीत्यवगन्तव्यम् । ईश्वरस्य विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानसाधनायानुमानमाह ॥ **ईश्वरः प्रमावानिति** ॥ **साध्याविकलतेति** । दृष्टान्तीकृते स्वस्मिन्नप्रमायाः सत्वेन तदभावाभावादित्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यं चेति** ।

स्वासिन्विप्रलम्भके च व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ईश्वरत्वहेतुश्चेति । विप्रलिप्साभावसाधक इत्यर्थः ॥ पूर्ववत्सिद्धसाधनश्चेति । विप्रलिप्साभावसाधने सिद्धसाधनम् । तावताऽप्याप्तत्वासिद्धेः । न ह्यनाप्तः कदाचिद्विप्रलिप्सावान्न भवतीति पूर्ववदीश्वरः प्रमावानित्यत्र प्रमावत्त्वमात्रसाधने यथा सिद्धसाधनं तथाऽत्रापि सिद्धसाधनः सिद्धसाधको हेतुरित्यर्थः ॥ प्रामाण्यासिद्धिरिति । विप्रलम्भकवाक्येऽपीश्वरस्य निमित्तकारणत्वादिति भावः ॥ स्थूलदृश्वान इति । स्थूला दृक् येषां ते स्थूलदृश्वान इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । स्वपरप्रयोजनाभावेन पुराणानां प्रमाणसिद्धपुनारचनानिराकरण इत्यर्थः ॥ कण्टकेति । ईश्वरस्य कण्टकशौक्ल्यनिर्माणेनापि स्वपरप्रयोजनयोरभावादित्यर्थः ॥ अपौरुषेयपदप्रक्षेपेणेति । अयं कालो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वरहितापौरुषेयवान् । कालत्वादन्यकालादिवदित्याद्यनुमानत्रये पौरुषेयपदस्थानेऽपौरुषेयपदप्रक्षेपेण सत्प्रतिपक्षत्वं द्रष्टव्यम् । तथाहि । दृष्टान्तभूतातीतकालनिष्ठेऽपौरुषेये आकाशादौ वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणे सत्यपीदानीन्तनत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । पक्षीभूतवर्तमानकालनिष्ठेऽपौरुषेये वेदे इदानीन्तनत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावो द्रष्टव्यः। आकाशपक्षकद्वितीयानुमानेऽपि दृष्टान्तभूततन्तुनिष्ठेऽपौरुषेये तन्तुत्वे वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणे सत्यप्याकाशनिष्ठत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । पक्षीभूताकाशनिष्ठापौरुषेये वेदे आकाशनिष्ठत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावो द्रष्टव्यः । श्रोत्रपक्षकतृतीयानुमानेऽपि दृष्टान्तभूतचक्षुर्ग्राह्येऽपौरुषेये रूपत्वे वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणसद्भावेऽपि श्रोत्रग्राह्यत्वरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । पक्षीभूतश्रोत्रग्राह्येऽपौरुषेये वेदे श्रोत्रग्राह्यत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणा-

भावाद्विशिष्टाभावो द्रष्टव्यः ॥ **काल एवेति** । अखण्ड इत्यर्थः ॥ **तदुपाधय इति** । तरणिपरिस्पन्दरूपा इत्यर्थः ॥ **आद्येऽयमित्यन्यकालवादिति** । अखण्डकालेऽयं वर्तमानः कालः । अन्योऽतीतः काल इति विभागायोगादिति भावः । आकाशस्य तन्त्वादिना समवायाभावादिति भावः । आकाशस्य संयोगादिरूपपौरुषेयवत्त्वं केन सम्बन्धेन । येनार्थान्तरता स्यादित्यत आह ॥ **आकाशसमवेतैरिति** ॥ **समवाय एवेति** । तथा चाकाशसमवेते संयोगादिरूपेऽपौरुषेयवेदव्यतिरिक्तत्वाकाशसमवेतत्वरूपयोर्विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि सत्वेन विशिष्टाभावासम्भवान्न तैरर्थान्तरतेति द्रष्टव्यम् ॥ **साध्यवैकल्यं चेति** । दृष्टान्तीकृते तन्तौ समवायेन पटरूपपौरुषेयत्वं नास्ति । तयोरभेदादतः साध्यवैकल्यमिति भावः । आकाशनिष्ठत्वं तद्वत्त्वं च समवाय एवेति पक्षे दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** । आकाशसमवेते पौरुषेयवेदे वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादाय साध्यपर्यवसानं वाच्यम् । तत्र किं वेदशब्देन वर्णा विवक्षिता उत तन्निष्ठ आनुपूर्वीरूपः क्रमविशेष इति विकल्प्याद्ये दूषणमाह ॥ **वर्णास्तावदिति** । द्वितीये दूषणमाह ॥ **क्रमस्त्विति** । तथा चाकाशे वेदशब्दाभिप्रेतक्रमसमवायवत्त्वं बाधितमिति भावः ॥ **अस्या इति** । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीदिति सर्वेश्वरप्रणीतत्वं प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेरित्यर्थः ॥ **द्वे अपीति** । ईश्वरानीश्वररचितत्वप्रतिपादकतयाऽभिप्रेते प्रजापतिर्वा ऋग्वेद एवेति द्वेऽपि श्रुतीत्यर्थः ॥ **न्यायोपेतेति** । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदित्युक्तन्यायोपेतेत्यर्थः ॥ **नित्यत्वश्रुतीति** । वाचा विरूपनित्ययेत्यादिनित्यत्वश्रुतीत्यर्थः ॥ **अनित्या इति** । विकारिकत्वेन तज्जन्यत्वात्तन्नाशेन नाशाच्च न क्रमविशिष्टवेदस्य कूटस्थनित्यत्वमित्यर्थः ॥ **नियतैकप्रकार-**

मिति। नियतानुपूर्वीविशेषविशिष्टमित्यर्थः॥ उपयोग इति। वर्णानामनित्यत्वेऽपि तदात्मकस्य नियतैकप्रकारताया अनपायादित्यर्थः॥ अन्यत्रेति। न चोच्चारणकाल एवेत्यादिना तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः॥ सर्वमिदं गजस्नानमिति। वेदप्रामाण्यादिसमर्थनमित्यर्थः। वेदप्रामाण्यादिके समर्थितेऽपि संस्कृतासंस्कृतादिविकल्पेनार्थबोधकत्वासम्भवाद्व्यर्थमेव तत्समर्थनम्। पुनर्धूलीप्रक्षेपेण गजस्नानवदिति भावः। शक्तिं योगरूढिरूपाम्। तात्पर्यावगमोपायान् उपक्रमादीन्॥ निराश्रयत्वादिति। धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुतत्वादित्यनुमानं न युक्तम् तं प्रत्याश्रयासिद्धत्वादित्यर्थः॥ प्रत्यक्षेणेति। सतोऽपि धर्मादेरयोग्यत्वात्प्रत्यक्षेणाग्रहणोपपत्तेरित्यर्थः। तथा च योग्यस्यानुपलब्धिरभावग्राहिका साऽत्र नास्तीति भावः। विशेषप्रत्यक्षं पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनम्॥छ॥ इति वेदापौरुषेयत्वसमर्थनम्॥छ॥ पदार्थेष्वित्यादि। तद्विषयकप्रमाजनकमित्यर्थः॥ प्रागवगतत्वादिति। शब्दप्रवृत्तेः प्रागेव प्रत्यक्षादिनाऽवगतत्वादनधिगतार्थगन्तृत्वाभावेनाप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः॥ अतिप्रसङ्गादिति। व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि शब्दाद्बोधप्रसङ्ग इति भावः॥ यथार्थ्यमेवेति। तथा च पदार्थानां प्रागवगतत्वेऽपि यथावस्थितार्थबोधकत्वरूपं प्रामाण्यं वेदस्याक्षतमेवेत्यर्थः॥ तथा चेति। वेदस्यानुपादेयत्वे सतीत्यर्थः॥ इदमुदितमिति। आनयेति क्रियापदस्य गामिति कारकपदस्य च साकाङ्क्षस्वार्थाभिधायकत्वं यदुक्तं त्वया तदङ्गीकृत्य सत्यमेवेत्यादिना समाधानमुदितमित्यर्थः॥ प्रकृतीति। आनयेत्यादिपदावयवभूतप्रकृतिप्रत्ययेत्यर्थः॥ औत्प्रेक्षिक एवेति। मेघसन्देशादाविव वाक्यार्थबोधस्योत्प्रेक्षामूलकत्वमेवेति वेदस्य तत्प्रमापकत्वं नास्तीत्यर्थः॥ दध्नेति। तत्र जुहोतीति यत् तत् दध्नेत्येवं जुहोतीत्यनुवादेन दधिरूपगुणविधानादाख्यातपदं न तत्र प्रधानमिति भावः। तदेव दर्शयति॥ न हीति॥ उक्तार्थत्वा-

दिति । आनयेत्यर्थस्य गोपदेनैवोक्तत्वादित्यर्थः । नन्वानयेति पदेनानयेत्यर्थमात्रं नाभिधीयते । येनान्विताभिधानवादस्य दत्तजलाञ्जलित्वं स्यादित्याशङ्कते ॥ **अथानयेति पदेनापीति** । आनयेति पदं केवलं स्वार्थमाचक्षाणमनन्विताभिधायिप्राप्त-मित्युक्तमसदिति भावः । पूर्वपदं गोपदम् । स्वार्थं आनयनान्वितस्वार्थम् । उत्तरपदं आनयेतिपदम् । स्वार्थं गवान्वितस्वार्थम् । तथा च गोपदस्यानयनान्वितस्वार्थाभिधायकत्वसिद्धावानयेति पदस्य गवान्वितस्वार्थाभिधायकत्वसिद्धिस्ततसिद्धौ च तत्सिद्धिरि-त्यन्योन्याश्रय इत्याशयः ॥ **विरम्यव्यापारेति** । स्थित्वा स्थित्वा प्रतिपादनरूपविरम्यव्यापारस्य चेतनधर्मत्वादित्यर्थः ॥ **गृही-तेति** । अनुभूतेत्यर्थः ॥ **यथानुभवामिति** । अन्वितेनैव स्वार्थेन साहचर्यस्य गृहीतत्वात्तदनुसारेणैव स्मरणेनोत्पत्तव्यमित्यर्थः ॥ **परीक्षकप्रयोजनामिति** । पदान्तरवैयर्थ्यपरिहारान्योन्याश्रयपरिहाररूपं प्रयोजनमित्यर्थः । तानि कथं केवलं पदार्थमात्रं स्मार-यितुमीशत इत्युक्तमुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **अन्वितानामेवेति** । अन्वितत्वेनानुभूतानामेवेत्यर्थः ॥ **स्वार्थमात्रमिति** । तथा च गोपदेन पूर्वानुभूतानयनान्वितस्वार्थस्य स्मारितत्वादित्युक्तमसादिति भावः ॥ **प्रत्ययैराहितस्येति** । अनुभवैर्जन्यस्ये-त्यर्थः ॥ **प्रबोधवत इति** । उद्बुद्धस्येत्यर्थः । प्रणिधानं चिन्ता । सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इति वचनादिति भावः ॥ **अविशेषादिति** । अव्यभिचारिणि स्वार्थे व्यभिचारिण्यप्यर्थान्तरे समानत्वादित्यर्थः । तथा च व्यभिचरितार्थान्तर-स्मरणमपि भविष्यत्येवेति भावः । ननु स्मरणस्यानुमानवत्साहचर्यनियममपेक्ष्योत्पद्यमानत्वाद्गोपदस्य च स्वार्थमात्रेण नियतसाहचर्य-सद्भावात्तत्स्मारकत्वमेव न त्वानयनादिरूपव्यभिचरितार्थस्मारकत्वं । तेनार्थेन गोपदस्य नियतसाहचर्याभावादित्यत आह ॥

न हि स्मरणमनुमानमिवेति । कुतो न हीत्यत आह ॥ धूमेति । धूमस्य महानसप्रदेशेनाविनाभावाभावाद्धूमदर्शनानंतरं तत्स्मरणमनुभवासिद्धं न स्यादिति भावः । अभ्यासातिशयो नाम वारंवारं पदेन तदर्थानुभवः ॥ स्वरूपमात्रेणेवेति । स्मारिता इत्यन्वयः । न पूर्वमत इव साहचर्यवशात्पदानां पदार्थस्मारकत्वमुच्यते । किं नाम पदानामभ्यासवशादेव स्वरूपमात्रेणैव परस्परमन्वितत्वेनैव पदार्थस्मारकत्वमुच्यत इति पूर्वमतभेदो द्रष्टव्यः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ स्मरणस्येति ॥ अनुभववारनियमेति । अनुभवावृत्तिनियमेत्यर्थः । अभ्यासातिशय इति यावत् ॥ तस्मादिति । गवादिपदानां साहचर्यवशादभ्यासवशाच्च केवलार्थस्मारकत्वरूपपक्षद्वयस्यानुपपन्नत्वादानयपदान्वितस्यार्थस्मारकत्व एव वाच्ये गां पश्येति वाक्यार्थपरिनिष्ठाया असम्भवेन पदानामन्वितस्वार्थाभिधायकत्वमेव वाच्यम् । तथा चापरिहार्यमेवान्योन्याश्रयत्वं पदान्तरवैयर्थ्यं चेत्यर्थः ॥ स्यादिदमिति । अन्योन्याश्रयत्वं पदान्तरवैयर्थ्यं चेति दूषणद्वयं विशेषान्विताभिधानवादिनामेव स्यादित्यर्थः ॥ सामान्योपाधाविति । अस्मदभिहिते योग्येतरान्वितस्वार्थरूप इत्यर्थः ॥ पुनरुक्तीति । गोपदेनानयनान्वितो गौरित्युक्तेर्गवान्वितमानयनमित्यस्यापि तथैव लब्धत्वादानयेत्यनेनापि पुनर्गवान्वितमानयनमित्याभिधाने पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः । अत्र पुनरुक्तिः किं शब्दतोऽर्थतो वा । नाद्य इत्याह ॥ अन्वयभेदादिति । तमेवोपपादयति ॥ आनयनेनान्वित इति । द्वितीये त्वाह ॥ आर्थिकी त्विति । अदूषणत्वेऽपि वैयर्थ्यं तु स्यादेवेत्यत आह ॥ विशेषप्रतिपत्तीति । स्पष्टप्रतिपत्त्यत्यर्थः । पदान्तराणामिति शेषः । अनेकवर्णस्मृतीनां यौगपद्याङ्गीकारे त्वाह ॥ ज्ञानेति । सजातीयात्मगुणानां यौगपद्यायोगादिति भावः ॥ तदेति । एकस्मृतिविषयत्व इत्यर्थः ॥

नास्तीति । स्मृतिरूपाया बुद्धेरेकत्वेन तत्र क्रमाभावादिति भावः ॥ **प्रमाणेनेति** । अर्थप्रत्यायकत्वान्यथाऽनुपपत्त्यैव स्फोटस्य कल्प्यमानत्वेन प्रतीतौ बहुमानाङ्गीकारादिति भावः ॥ **नाङ्गीकर्तुमुचित इति** । स्फोटत्वेन रूपेणाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ **अर्थ एवेति** । यथा प्रत्येकं समुदितविकल्पेन वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वं न सम्भवतीति स्फोटेऽस्मदुक्तदोषस्य यः प्रतीकारः क्रियते स प्रतीकारो वर्णा न प्रत्येकमर्थप्रतीतिमुपजनयन्ति । नापि समुदिता इत्युक्तदोषपरिहारार्थ एव क्रियतामित्यर्थः । स प्रतीकारोऽर्थे कल्पयितुं न शक्यत इत्याशङ्कते ॥ **पूर्वपूर्वेति** ॥ **ऐक्यप्रत्ययेति** । अनेकेषु वर्णेष्वेकं पदमनेकेषु पदेष्वेकं वाक्यमिति प्रतीतिबलादेकस्मिन्स्फोटे वर्णादय आरोपिताः प्रतिभान्तीत्याश्रीयत इत्यर्थः ॥ **अप्रतीतमिति** । स्फोटत्वेन रूपेणाप्रतीयमानस्य तस्य शशविषाणतुल्यत्वादिति भावः ॥ **भेदप्रत्ययबलादिति** । वर्णानां पदानां च बहुत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्बलादित्यर्थः ॥ **समयग्राहकप्रमाणादेवेति** । पदपदार्थसङ्केतग्राहकवृद्धव्यवहाररूपप्रमाणादेवेत्यर्थः । ननु शब्दादर्थं प्रत्येमीत्येकार्थप्रत्यायकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या स्फोटः सिद्धः । तदभावे एकार्थप्रत्यायनस्यैवानुपपत्तेरित्यत आह ॥ **एकार्थप्रत्यायनं चेति** । येन तदन्यथाऽनुपपत्त्या स्फोटः कल्प्येतेत्याशयः । तथाच स्फोटाभावेऽप्यस्मन्मते नानुपपन्नं किं तूपपन्नमेवेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **एकस्मृतीति** । समारूढानाम् । तदुपपत्तेरेकार्थप्रत्यायकत्वोपपत्तेः । नन्वेकस्मृतिविषयत्वे तद्विषयकस्मृतिरूपायां बुद्धौ क्रमाभावेन वनं नवमित्यादौ वर्णानां क्रमव्युत्क्रमयोरर्थविशेषबोधायोगेनाविशेषेणैकार्थबोध एव स्यादित्यत आह ॥ **अनुभवक्रमोपहितानामिति** । तदुपहितक्रमवतामित्यर्थः ॥ **न क्रमव्युत्क्रमयोरिति** । स्मृतौ क्रमाभावेऽपि तज्जनकपूर्वानुभवेन

वर्णेषु क्रमस्योत्पन्नत्वादिति भावः । सा वर्णमाला । तथा वाक्यार्थबोधजननी ॥ **पदतदर्थावबोधस्येति** । पदानां तदर्थानां चानवगमे वर्णमालासहायभूताया वाच्यवाचकभावसम्बन्धरूपाया व्युत्पत्तेरेवायोगेन केवलायाः स्मर्यमाणवर्णमालाया वाक्यार्थबोधजकत्वायोगात्तदर्थं व्युत्पत्तिरूपसहायाङ्गीकारे पदतदर्थावबोधस्याश्रितत्वादन्वितस्यैव पदार्थत्वेन वाक्यार्थावबोधस्यावबुद्धत्वात्किं तया स्मर्यमाणवर्णमालयेत्यर्थः । लघूपाये पदेनैवान्वयबोधरूपे उपाये ॥ **पूर्ववर्णसम्बन्धस्मरणेनेति** । पूर्ववर्णानां पदत्वानुसन्धानानन्तरं तच्छक्तिस्मरणेनेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । अन्त्यवर्णश्रोतॄणां सर्वेषामपि वाक्यार्थबोधः स्यादित्यर्थः ॥ **अनुभूयमान इत्यादि** । वाक्यांत्यवर्णः स्वयमनुभूयमानः पूर्ववर्णसम्बन्धस्मरणेनानुगृहीतः सन्वाक्यार्थप्रतिपादक इत्यर्थः ॥ **सम्बन्धस्मृतीति** । शक्तिस्मरणेत्यर्थः ॥ **अनवस्थानादिति** । अन्त्यवर्णानुभवानन्तरं पूर्वानुभूतवर्णस्मरणेन भाव्यम् । तेन तेषु पदत्वानुसन्धानेन तस्य पदस्य शक्तिस्मरणेन भवितव्यम् । तथाच वर्णस्मरणपदत्वानुसन्धानतच्छक्तिस्मरणैरन्त्यवर्णानुभवस्य नष्टत्वेन वाक्यार्थबोधसमयेऽन्त्यवर्णानुभवानवस्थानान्नानुभूयमानोऽन्त्यवर्णो वाक्यार्थप्रतिपादक इत्यर्थः ॥ **प्रयत्नगौरवेणेति** । पूर्ववर्णसम्बन्धस्मरणानुगृहीतान्त्यवर्णस्मरणस्य वाक्यार्थबोधकत्वाङ्गीकारे गौरवमित्यर्थः । तर्हि लाघवं कथमित्यत आह ॥ **स्मृतिस्था इति** । अनुभवक्रमोपहितक्रमवन्त इति शेषः ॥ **संस्कार एवेति** । तथा च स्मृतिस्था वर्णा इत्युक्तमसदिति भावः ॥ **पदेति** । पदत्वेत्यर्थः । सम्बन्धः शक्तिः ॥ **वाक्यार्थानुमानमिति** । एतानि वैदिकानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि । आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वाद्गामानय शुक्लां दण्डेनेत्यादिपदवदित्यनुमानेन

वक्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गासिद्धेः । पदानामनुमानविधयैव संसर्गबोधकत्वं न तु शब्दत्वेनेत्यर्थः । तथा च वाक्यार्थो न शाब्द इत्याशयः ॥ **प्रयास एवेति** । तथा च हेतुज्ञानसमय एव वाक्यार्थस्यावबुद्धत्वात्तेनाभिप्रायमनुमाय तदवच्छेदकत्वेन पुनरनुमानेन संसर्गबोधाङ्गीकारे बकबन्धरीतिप्रयासतुल्यः प्रयासः प्राप्त इत्यर्थः ॥ **अर्थापत्तिर्भवतामिति** । श्वेतरूपहेषादयः पदार्था विशकलिततयाऽवगम्यन्ते । तत्र च खराश्वतर्यादिपदार्थान्तराभावश्च निश्चितः । तदन्यथाऽनुपपत्त्या धावदश्वधर्मिका एवैते पदार्था इत्यर्थापत्तिर्भवतां भाट्टानां मते । अस्मन्मते त्वनुमानमेवेति न पदार्थानां तत्रान्वयबोधकत्वमित्यर्थः । अनुमानप्रकारस्त्वित्थम् । अयं श्वेतो धावमानाश्वो भवितुमर्हति । हेषाखुरनिष्पेषशब्दवत्त्वात् सम्प्रतिपन्नधावदश्ववदिति । अत्र खुरनिष्पेषशब्दवत्त्वमात्रं धावति गर्दभे व्यभिचारि । तत्र धावमानत्वे सत्यप्यश्वत्वरूपविशेष्याभावेन विशिष्टाभावरूपसाध्याभावात् । अतो हेषेत्युक्तम् । हेषा स्यात्तुरगध्वनिरित्यभिधानान्न व्यभिचारः । हेषावत्त्वमात्रं बद्धेऽश्वे व्यभिचारि । तत्राश्वत्वे विद्यमानेऽपि धावमानत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावरूपसाध्याभावात् । अत उक्तं खुरनिष्पेषशब्दवत्त्वादिति । यद्यपि बद्धेऽश्वेऽपि खुरनिष्पेषशब्दोऽस्ति । तथाऽपि धावदश्वनिष्ठखुरनिष्पेषशब्दविशेष एव विवक्षित इत्यदोषः ॥ **पदैरभिहितानामिति** । तथा च परम्परया शाब्दत्वमिति भावः ॥ **अन्वयबोधकत्वाधीनशक्तिरिति** । केवलपदार्थानामन्वयबोधकत्वाभावेऽपि पदैरभिहितानां तु पदार्थानां भविष्यतीत्युक्त्या पदार्थेष्वन्वयबोधकत्वाधीनशक्तिः पदानां प्राप्तेत्यर्थः ॥ **स्मारकत्वाङ्गीकारेऽपीति** । तथा च पदानां न स्वार्थे शक्तिरिति शक्तित्रयं न कल्प्यत इत्यर्थः । ननु पदस्मारितपदार्थानामेवान्वयबोधकत्वमङ्गीकार्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमादि-

त्याशङ्कते ॥ ननु चेति । मानसापराधो विषयान्तरसञ्चाररूपः ॥ सङ्गतिस्मरणेति । पदानिचयस्मरणानन्तरं शक्तिस्मरणे सति वाक्यार्थबोधस्य जायमानत्वेन पदार्थस्मृतिं विनाऽन्यथाशक्तिस्मरणेन वाक्यार्थबोधस्योपपत्तेर्न पदार्थस्मृतिस्तदर्थं कल्प्येत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ पदनिचयेति ॥ अस्ति तावदिति । अवाक्यस्थपदश्रवणे पदार्थस्मृतिरेव भवति । न वाक्यार्थबोध इत्यनुभवसिद्धम् । तथा च पदार्थस्मृतीनामेवानभ्युपगमादित्युक्तमसदिति भावः। ननु सहकारिविरहिणः साधनस्य सकाशाद्यत्कार्यं तदेव सहकारिलाभेऽपि कुतो न भवतीत्यत आह ॥ तथात्व इति । इन्द्रियसंनिकर्षादिरूपसहकार्यभावदशायां संस्कारस्य स्मृतिमात्रजनकत्वेऽपीन्द्रियसन्निकर्षादिरूपसहकारिलाभे प्रत्यभिज्ञाजनकत्वं दृष्टं तन्न स्यात् । किं नाम तदानीमपि स्मृतिमात्रजनकत्वमेव स्यात् । न ह्येवमस्त्यतः प्रकृतेऽपि शक्तिस्मृतिरूपसहकार्यभावदशायामवाक्यस्थैकैकपदश्रवणस्य पदार्थस्मृतिमात्रजनकत्वेन वाक्यार्थबोधजनकत्वाभावेऽपि शक्तिस्मृतिरूपसहकारिसम्पत्तौ सत्यां वाक्यार्थबोधजनकत्वमेव भविष्यति । न पदार्थस्मृतिजनकत्वमिति भावः ॥ नायं दोष इति । शक्तिद्वयकल्पनारूपो दोषोऽशाब्दत्वरूपो दोषः पदार्थानां प्रमाणान्तरत्वरूपो दोषश्च नेत्यर्थः ॥ व्याहतत्वादिति । अभिदधत इत्युक्त्या शक्तेरेव प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ अतिप्रसङ्गाच्चेति । घटपदेन पटावबोधोऽपि स्यादित्यर्थः । युगपत्प्रतिपादने दोषान्तरमाह ॥ पदार्थेति । पदार्थानामन्वयस्य च शक्त्या क्रमेण प्रतिपादकत्वे खलु विरम्यव्यापारः स्यान्न चैवमस्तीत्याशङ्कते ॥ साहचर्यादिति । हस्तिहास्तिपयोः साहचर्यादन्यतरदर्शनेनान्यतरस्मृतिरेवं पदानि पदार्थशक्तिविधुराण्यपि साहचर्यादर्थान् स्मारयन्तीति कारकपदम् ॥ अन्वयपराणीति । अन्वये शक्त्या तात्पर्यवन्तीत्यर्थः ॥

हेतुत्वेनेति । अथाधिकार्यादिसम्पत्त्यनन्तरमतोऽधिकार्यादिसम्पत्तेर्विद्यमानत्वादित्येवं हेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ **आनन्तर्यमात्रस्येति** । अकारणानन्तर्यस्येत्यर्थः ॥ **अत इति** । कारणानन्तर्यस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **ताभ्यामुपयन्तीति** । जगज्जन्मादिकारणतया शास्त्रयोनित्वेनेत्यर्थः ॥ **अयमर्थ इति** । वेदप्रामाण्यादिरूप इत्यर्थः ॥ **तच्चैतदिति** । तच्च विद्यापृथक्त्वम् । एतद्वक्ष्यमाणमित्यर्थः । मीमांसा मेयशोधनमित्यत्र क्रियत इत्यन्वयस्वारस्याय मीमांसपदमनूद्य तदनन्तरमध्याहार्यं दर्शयति ॥ **मीमांसाशास्त्रत इति शेष इति** । तथाच मीमांसाशास्त्रतस्त्वित्यन्वयः । अन्यकृतत्वेऽपि व्यासभिन्नविष्णुकृतत्ववचनादित्यर्थः । विष्णुकृतब्रह्मतर्कभिन्नस्य ब्रह्मतर्कस्य व्यासकृतत्वे किं विष्णुकृतस्य ब्रह्मतर्कस्याप्रामाण्यं विवक्षितं प्रामाण्यं वा । आद्ये आह ॥ **भगवत्कृतस्येति** । विष्णुकृतस्य ब्रह्मतर्कस्येत्यर्थः । अत्रापि व्यासकृतब्रह्मतर्केऽपि । उभयोरपि भगवत्कृतत्वेन तत्कृतत्वाविशेषादस्याप्यप्रामाण्यं स्यादिति भावः । द्वितीये त्वाह ॥ **प्रामाण्ये त्विति** । विष्णुकृतब्रह्मतर्के विद्यमाने सति वेदप्रामाण्यादिरूपैकप्रमेयविषय एव । पुनर्व्यासस्य ग्रन्थान्तरनिर्माणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ **प्रथन इति** । तथाच विपूर्वकात् स्तृधातोरशब्दे प्रथने । शब्दाविषयप्रथनाविवक्षायामर्थविषयकप्रथनविवक्षायामिति यावत् । घञ्प्रत्यये घकारञकारयोर्लोपे अकारमात्रे उर्वरिते सति विस्तृ अ इति स्थिते ऋवर्णस्याचोञ्णितीति ञित्वादादिवृद्धौ विस्तार् अ विस्तारेति रूपम् । तत्र शब्दाविषयप्रथनविवक्षायां घञः प्रतिषेधेन तत्प्रयुक्तवृद्ध्यप्रासौ विस्तरादित्येव स्यान्न तु विस्तारादितीति भावः । अत्र शब्दाविषयप्रथनं न विवक्षितं किं त्वर्थविषयकमेवातो घञि वृद्धौ विस्तारादिति युक्तमित्याशयेन विग्रहं दर्शयति ॥ **पञ्चाशद्भिरिति** । यथोक्तममरकोशे । विस्तारो

विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर इति ॥ **परिहार इति** । ननु कथं सूत्रकृता कृतो ब्रह्मतर्क इत्युच्यते । ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत्समीरितमित्यन्यकृतत्ववचनादिति शङ्कायां इति शेषः ॥ **नारायणावतार इति** । विष्णुना मूलरूपिणा । नर-नारायणावतारे कृतादित्यर्थः ॥ **नञा निर्दिष्टमिति** । अशब्द इति नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वेन शब्दाविषयप्रथनविवक्षायामपि घञ्प्रत्यये विस्तारादिति युक्तमित्यर्थः ॥ **शङ्काद्वयमिति** । अप्रकृतत्वविस्तराकरणरूपं शङ्काद्वयमित्यर्थः ॥ **तल्लिङ्गतयेति** । बुद्धिप्रकृतत्वज्ञापकतयेत्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वोपपादनेति** । अप्रकृतत्वात्कथमुक्तार्थजातस्यातःशब्देन परामर्श इति शङ्कापरिहाराय यत्प्रकृतत्वोपपादनं तन्निरासार्थमित्यर्थः । अन्यथा पुनः साध्यानभिधाने ॥ **साध्यद्वयस्यापीति** । प्रकृतत्वोपपादनातिविस्तरा-करणरूपसाध्यद्वयस्यापीत्यर्थः ॥ **तदर्थमपीति** । सङ्क्षेपतः सूचने निमित्तोपपादनवत्प्रकृतत्वोपपादनायामपीत्यर्थः । ननु तर्हि बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्यादिना बन्धमिथ्यात्वनिराकरणं भवद्भिः कस्मात्प्रपञ्चेन कृतमित्यत आह ॥ **अस्माभिस्त्विति** ॥ **तामेवेति** । सूत्रकाराभिप्रेतामेवेत्यर्थः ॥ **समूलत्वेनेति** । वेदमूलकत्वेनेत्यर्थः ॥ **तं च स्वर्गमात्रेति** । मोक्षोद्देशेन भगवत्प्राति-पादनपराणां सर्ववेदानां मध्ये कर्मकाण्डं स्वर्गमात्रपर्यवसितं वदन्तीत्यर्थः ॥ **तत्प्राप्यमिति** । वेदप्रतिपाद्यं तत्प्रयोजनं चाविद्वा-नित्यर्थः ॥ **तेन च पथेति** । वेदरूपमार्गेणेत्यर्थः । आत्मनो वैदिकत्वं वदन्तीति यावत् । संहता मिलिताः ॥ **ताश्चेति** । शच्याद्या इत्यर्थः । सम्यग्विधप्रकारेण । एधि अस्तीत्यर्थः । एधीति अस भुवीति धातो रूपम् । ननु समुद्रस्थानं कथं विष्णो-र्लिङ्गमित्यतो मूले भावप्रधानो निर्देश इत्यभिप्रेत्याह ॥ **विष्णोर्यत्समुद्रस्थानत्वमिति** । विष्णोर्यत्समुद्ररूपस्थानवत्त्वं तदुक्त्वे-

त्यर्थः ॥ **यतः प्रसूतेति** । सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया प्राप्तैष सृष्टेत्युदितेत्यर्थः ॥ **निवर्तत इति** । तथाच भाष्यकारीयं तन्निकारणं व्यर्थमिति भावः॥ **आत्मत्वाच्चेति**। जीवाभिन्नत्वादित्यर्थः। जीवस्य चाहमिति नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः। तर्हि तस्य न जिज्ञास्यत्वमित्यत आह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **जिज्ञासा विधीयत इति** । जीवान्यधर्मिकगुणपूर्णत्वप्रकारिका जिज्ञासेत्यर्थः ॥ **इदं शास्त्रमिति** । जिज्ञासाकरणीभूतन्यायग्रथनात्मकमित्यर्थः ॥ **इति जिज्ञासाधिकरणम्** ॥१–१–१॥छ॥

॥ ॐ **जन्माद्यस्य यतः** ॐ ॥ ममयोनिरित्यंभ्रणसूक्तम् । सप्तार्धगर्भाः ऋचौ अक्षर इति वामनसूक्तम् ॥ **शब्दादिति** । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र समासे उपसर्जनतया प्रकृतस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । परस्यापि निर्विशेषमिह सूत्रे लक्ष्यत इति वदतोऽपीत्यर्थः ॥ **असम्भावनाशङ्केति** । सन्ति खलु तेऽप्यर्था ये प्रमाणप्रमिता अप्यसम्भावनयाऽपोद्यन्ते । यथा देवगवानामुत्तानानां वहनमिति भावः ॥ **श्रुतयश्चेति** । यतो वा इमानि भूतानीति । य आत्मानमन्तरो यमयतीति। त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो इत्येवंरूपाश्चन्द्रिकोक्ता ज्ञातव्याः ॥ **जीवो हीति** । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति भावः । ननु ब्रह्मशब्दस्य प्रसिद्धजीवभिन्नार्थान्तरपरत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाह ॥ **अप्रसिद्धार्थत्वे त्विति** ॥ **द्वितीयायेति** । द्वितीयतयावस्थानायान्यो न ततस्थ इत्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययेन द्वितीय इत्यर्थ इत्यप्याहुः । लक्षणस्यासम्भवमाशङ्कते ॥ **ननु तथापीति** ॥ **पुरुषार्थविरोधिन इति** । पापापादकत्वादिति भावः ॥ **सुगन्धादीति** । तन्मात्रेत्यर्थः । पुण्यरूपपुरुषार्थानुकूलत्वादित्यर्थः । किंच न मोक्षोद्देशेनेति । मोक्षोद्देशेन वेदप्रवृत्तेः वेदो मोक्षोद्देशेन प्रवृत्तिमान् ।

तादितरानिच्छपादेयत्वादित्यनुमानासिद्धत्वं यद्युच्यते तर्ह्यनुमानापेक्षया श्रुतेः प्रबलत्वेन जनितोऽत विष्णोरित्यादिश्रुतिविरोधेन तत्प्रीतिद्वारा मोक्षोद्देशित्वं न स्यात् । न ह्येवमुच्यते । किं नाम यस्य प्रसादात् । तेषां दुःखप्रहाणायेति श्रुत्या स्वयमेवोच्यत इत्यर्थः ॥ **तथा चेति** । मोक्षरूपप्रयोजनोद्देशाभाव इत्यर्थः ॥ **योग्यतेति** । तेषां दुःखप्रहाणाय । यस्य प्रसादादित्यादि-श्रुतीनां बाधितार्थकत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ **तदुपपादयतीति** । हरेरेवादोषवचनादित्युक्तेऽन्येषां दोषवचनादित्यस्यैवकारमाहि-म्ना लभ्यत्वादेवकारलब्धं प्रमेयमुपपादयतीत्यर्थः । अत एव हरेरेवेति युक्तमिति वदिष्यति । एकं परं ज्योतिरित्येव पाठो न तु यत्तत्परं ज्योतिरिति । एकं परं ज्योतिरिति श्लोकार्थस्तु स्वरूपमसमरत्कृष्ण एकं स्वस्मिन्नभेदतः । अतन्त्रत्वराहित्यादनन्यसमतो-ज्झितः । अद्वयं नित्यनिर्वृत्या भावनिर्वृतमीश्वर इति श्रुतिगीतातात्पर्योदाहृतप्रमाणानुसारेण द्रष्टव्यः । भावः सत्ता सा च विशेषानुक्तेः सार्वकालिकी विवक्षितेति भावेन नित्येति भावशब्दो व्याख्यातः । तथाच भावनिर्वृतं सर्वदा विद्यमानानंदरूपमि-त्यर्थः ॥ **समाश्वास इति** । व्यासस्यापि भगवदतारत्वादिति भावः । निर्गुणत्वमित्यस्यार्थो निर्विशेषत्वमिति॥ **सजीव इति** । विशिष्ट इत्यर्थः । चैतन्यधातुर्विशिष्टान्तर्गतं विशेष्यांशरूपं चैतन्यमित्यर्थः । ननु त्वद्रीत्यैवास्तु सूत्रार्थः । तथाऽपि सत्यभूतप्रपञ्च-कारणीभूता या सत्यभूता माया तदाश्रयत्वे ब्रह्मणः सविशेषत्वं स्यादेवेत्यत आह ॥ **सत्यस्येति** ॥ **यदवष्टम्भ इति** । अवष्टम्भोऽधिष्ठानम् । विवर्तः कल्पितः । तथाचास्य जन्मादि यतो मायायाः सकाशाद्भवतीत्यस्य विश्वः समस्तः प्रपञ्चो विवर्तो मायाकल्पित इत्यर्थस्तदाश्रयो ब्रह्मेत्यस्य तदारोपाधिष्ठानमित्यर्थः । एवंच मायाकल्पितप्रपञ्चारोपाधिष्ठानं ब्रह्मेति सूत्रार्थ इति

भावः ॥ **लक्षणयेति** । तदाश्रया ब्रह्मेत्यस्य लक्षणया लाभादित्यर्थः ॥ **अनुमानमिति** । ब्रह्म न जगत्कारणं चेतनत्वाद्देवदत्तवदित्यनुमानमित्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । यतो वा इमानि । स हि सर्वस्य कर्तेत्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ **आगम इति** । निष्कलं निष्क्रियमित्यागम इत्यर्थः । निष्क्रियशब्देन क्रियावेशात्मकत्वरूपकर्तृत्वाभावोक्तेरिति भावः ॥ **अर्थापत्त्येति** । जीवब्रह्मणोरेकत्वस्यावश्यकत्वान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः ॥ **सोऽयं देवदत्त इतिवदिति** । तद्देशकालविशिष्टैतद्देशकालविशिष्टयोरैक्यायोगाद्विरोध्याकारपरित्यागेनैक्यं बोध्यते । तत्र विरोध्याकारपरित्यागो नामानित्यत्वमेवेत्याशयः । लिङ्गपादे ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्येत्युत्तरपादे ॥ **इत्येवेति** । तथाच विरोध्याकारपरित्यागो नाम तस्य मिथ्यात्वमेवेत्याशयः । कैवल्यं निर्गुणब्रह्मभावरूपम् ॥ **नीलत्वेनेति** । तेन वास्तवं नीरूपत्वं न विहन्यत इति भावः ॥ **नीरूपमिति** । आरोपितनैल्याकारपरित्यागानन्तरं विचार्यमाणे नीरूपमित्यर्थः ॥ **सा शुक्तिरिति** । आरोपितरजताकारपरित्यागानन्तरं विचार्यमाणे शुक्तिरेवेत्यर्थः ॥ **साक्षाद्द्रष्टरीति** । साक्षाच्छब्दाद्द्रष्टर्यभिधेये इनिप्रत्ययेऽव्ययानां भमात्रे टिलोप इति भसंज्ञकस्य टिभूतस्य आत् इत्यस्य लोपे साक्ष् इन् साक्षिन् इति नकारान्तं प्रातिपदिकं द्रष्टव्यम् । सोल्लुण्ठं सोपहासम् ॥ **असुरत्वमेव स्यादिति** । निर्गुणत्वमसुरत्वमेकमेव स्यादित्यर्थः । न चान्यथेति मूलाभिप्रायमाह ॥ **अन्यथा निरूपयितुमिति** । निर्गुणत्वस्येति शेषः । तथाच सकलशुभराहित्यं विहायान्यथा प्रकारान्तरेण निर्गुणत्वं नच नैव निरूपयितुं शक्यमिति मूलार्थो द्रष्टव्यः ॥ **तेनैक्यं चेति** । निर्गुणेनैक्यं नामासुरेणैक्यमित्यर्थलाभादित्यर्थः ॥ **मेरुमन्दरवदिति** । अत्यन्तं भिन्नयोः सम्बन्धा-

भावादिति भावः । पुनरुक्तीति । सर्वेषां लक्षणानामेकत्वात् यतो वेत्यनेनोक्तं सृष्टिकर्तृत्वं येन जातानि जीवन्तीत्यादिनोक्तं स्थितिकर्तृत्वादिकं चैकमेवेति पुनरुक्तिरित्यर्थः॥ तटस्थेनानेति । तटस्थस्यापि प्रपञ्चकारणत्वरूपलक्षणस्य सत्यत्वादिति भावः॥ मिथ्याभूतेनापीति । यन्मिथ्याभूतजगज्जन्मादिकारणत्वेनोपलक्षितं तद्विचार्यमाणे ब्रह्मैवेत्यर्थकरणेन तटस्थलक्षणस्यापि मिथ्यात्वेन सत्यत्वानङ्गीकारान्नाद्वितीयत्वभङ्ग इत्यर्थः । इति पृष्टे वक्तव्यमित्युक्त तत्र किं वक्तव्यमित्याशङ्क्योत्तरमाह ॥ किंवक्तव्यमितीत्यादिना । निर्भेदे वस्तुनि ब्रह्मणि । वस्तुनिष्ठं वस्तुप्रतिपादकम् ॥ तत्त्वाप्रतिपत्तेरिति । वस्तुनो यत्तत्त्वं तदप्रतीतेरित्यर्थः। तथा चैक्याप्रतिपत्तौ किल भेदभ्रमो वक्तव्यः । सा नास्तीत्याशयः ॥ स्वरूपस्यापीति । चैतन्यस्वरूपस्याप्यैक्यस्येत्यर्थः ॥ सर्वथाऽपीति । चैतन्यस्यापीत्यर्थः।इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ तथा चेति । नन्वैक्यस्य चैतन्याभेदेऽपि चैतन्यांशेऽविद्यानावरणं किन्त्वैक्यांश एवेत्युच्यत इत्यत आह ॥ न हीति । अखण्डे निरंशे ॥ अन्यथेति । ऐक्यप्रतीतावपि भेदभ्रमानिरास इत्यर्थः ॥ तदुपलक्षितेति । तत्पदप्रतिपाद्यसार्वज्ञाद्युपलक्षितेत्यर्थः ॥ अखण्डार्थनिष्ठताया इति । निर्भेदार्थनिष्ठत्वरूपाखण्डार्थनिष्ठताया इत्यर्थः । तथाच ब्रह्मस्वरूपभिन्नैक्यरूपार्थप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे उक्तरूपाखण्डार्थत्वहानिरिति भावः ॥ सर्वस्येति । तन्मध्ये ऐक्यस्यापि पतितत्वादिति भावः । चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वमध्यपतितैक्यस्य मिथ्यात्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ अन्यथाऽद्वैतेनैवेति । मिथ्यात्वतस्तदैक्यं शास्त्रेण न ज्ञेयमित्यस्याभिप्रायमाह ॥ अन्यथेति । ऐक्यस्य मिथ्यात्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ तत्कथं व्याप्तिरिति । ययोरैक्यं मिथ्या तयोर्भेदः सत्य इति व्याप्तिरित्यर्थः ॥ शब्देति । चैतन्यशब्दभेदशब्दभेदाभेदशब्दानां पर्यायत्वं चैतन्या-

घन्यतरपरिशेषत्वभेदभेदाभेदयोरेकत्वरूपदोषा इत्यर्थः ॥ **तृतीये इति** । भेदिभ्यां भेदो भिन्नाभिन्न इति पक्षः । ऐक्यं चैतन्या द्भिन्नाभिन्नमिति पक्षेऽन्तर्भवति । तथाच तद्दोषेणैव दोषो भविष्यतीति भावः। तत्रैवैक्ये को दोष उक्त इत्यत आह॥ **तत्रापीति** ॥ **अज्ञानत्वादेरिति**। ज्ञानत्वादेर्ब्रह्माभिन्नत्वेन मिथ्यात्वाङ्गीकारात्परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वेन ज्ञानत्वादेर्ब्रह्मणि सत्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **अधिकेति** । सत्यपदेन लक्षितादाधिकस्य विशेषस्य ज्ञानपदेन लक्षणायामित्यर्थः ॥ **अखण्डार्थेति** । निर्विशेषार्थनिष्ठत्वरूपाखण्डार्थतेत्यर्थः । अभिदधाति सन्तीति शेषः ॥ **न हि तीरे नदीत्वमिति** । नदीपदलक्ष्यार्थे तीरे नदीत्वार्पणाभावेनैव नदीपदस्य तीरेऽनदीव्यावृत्तिबोधकत्वं नास्त्येवं सत्यादिपदलक्ष्यार्थे ब्रह्मण्यपि सत्यत्वाद्यर्पणाभावेनासत्यादिव्यावृत्तिबोधकत्वं नेत्यर्थः। अत एव न शास्त्रवैयर्थ्यमित्यादिनोक्तं दूषयति॥ **यदुक्तमिति** ॥ **एतेनेति** । न व्यावृत्त्या प्रयोजनमित्यनेनेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह ॥ **निर्विशेष इति** । वाक्यद्वयस्य महावाक्यावान्तररूपवाक्यद्वयस्य ॥ **अनयैवार्थापत्त्येति** । प्रकाशमानस्याप्यप्रकाशनान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः ॥ **अन्यूनेति** । समानविषयत्वाभावः पटबुद्धौ प्रतीयमानः शौक्ल्यबुद्धौ न प्रतीयते। तत्र प्रतीयमानः पटबुद्धौ न प्रतीयत इति भावः ॥ **प्राप्तं तर्हीति** । यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तेरित्यर्थः । महत्त्वादिधर्मवान् सन्ति वस्तुष्वशेषत इति वक्ष्यमाणं विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्चेत्यनन्तरं सम्बध्यत इत्याशयेन योजयति ॥ **तेऽप्युक्तलक्षणा विशेषा इत्यादि** । मूले स्वनिर्वाहकतया युक्ताः सन्तीत्यस्य स्वनिर्वाहकत्वरूपधर्मयुक्ताः सन्तीत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **भेदप्रसङ्ग इति** । अनेकाभिन्नत्वादिति भावः ॥ **श्रुतिं विनेति** । प्राप्तस्यैवानुवाददर्शनादीश्वरनिष्ठधर्मबहुत्वस्य श्रुतिं विना प्राप्त्यसिद्धेरित्यर्थः॥

मूलश्रुतीति । ईश्वरधर्मबहुत्वप्रापकेत्यर्थः ॥ इति जन्माधिकरणम् ॥ छ ॥ १-१-२ ॥ छ ॥

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ ननु तदपीति । विफलप्रवृत्तिजनकं वाक्यमपीत्यर्थः। तदपि वाक्यमिति । समर्थप्रवृत्तिजनकं वाक्यमपीत्यर्थः॥ फलाव्यभिचारेणैवेति । विमत आगमः प्रमाणं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमानस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ स्फुटमिति । फलाव्यभिचारेण प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च फलव्यभिचारस्य कर्तृकर्मादिवैगुण्यनिमित्तत्वपरिकल्पनायाः सम्भवेन फलाव्यभिचारसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वं स्फुटमित्यर्थः ॥ केवलेति । कारणादिसाक्षात्कारवत्कर्तृपूर्वकत्वरूपसकर्तृकत्वाभावस्याप्रतिहतेच्छाकार्यत्वाभावस्य च घटे सत्वादित्यर्थः ॥ विशेषणेति । एतदनुमानप्रवृत्तेः पूर्वमप्रतिहतेच्छात्वरूपविशेषस्येश्वरेऽसिध्याऽस्मान्मति विशेषणासिद्धिरित्यर्थः ॥ अदृष्टादेवेति । तथाच नेश्वरेण कृत्यमिति भावः । गुणादौ सावयवत्वाभावेन कार्यत्वसाधनायोगात् द्रव्येष्वित्युक्तम् ॥ कारणवत्तामेवेति । समवायिकारणवत्त्वादिकं दूरोत्सारितमिति भावः ॥ प्रदेशत्वमिति । इदमेव च सावयवत्वमिति तस्यासिद्धिरिति भावः ॥ गगनादीनामपीति । तथाच व्यभिचार इति भावः । हेतोरभावान्न व्यभिचार इत्यत आह ॥ कथमन्यथेति । गगनेऽपि प्रदेशवत्त्वरूपसावयवत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ पक्षिणो भावाभावाविति । इह पक्षी नेह पक्षीति पक्षिसंयोगभावाभावावित्यर्थः ॥ संयोगस्येति । एवञ्च गगने पक्षिसंयोगभावावच्छेदकत्वेन प्रदेशो न कल्पनीय इति हेतोरेवाभावान्न कार्यत्वसाधनप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ एवमिति । पक्षिसंयोगभावाभावौ गगने युक्तावित्यर्थः ॥ सममिति । घटसंयोगभावाभावावच्छेदकत्वेन भूतलेऽपि प्रदेशवत्त्वं न कल्पनीयमिति स्वरूपासिद्धिरिति भावः ॥ परमाणुभिरिति ।

श्री०टी० पृ० ५० पं० २

एकस्य परमाणोः संयोगिविभागिसजातीयद्रव्यान्तरं परमाण्वन्तरं। तद्ध्वस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचार इत्यर्थः॥ एतेनेति। जीवात्मनामेवादृष्टद्वारा विनाशकत्वोपपत्त्याऽर्थान्तरत्वेनेत्यर्थः॥ **असमदनुमानस्य दुष्टत्वमिति**। स्वरूपासिद्धत्वेन दुष्टतया सत्प्रतिपक्षत्वासम्भवेनैतद्विरोधाभावात्कार्यत्वानुमानस्य समीचीनतासिद्धिरित्यर्थः॥ **विरुद्धार्थेति**। तथाहि। घटः पटो न भवतीत्युक्ते घटे प्रतियोगितावच्छेदकभूतं पटत्वं नास्तीत्यर्थलाभेनान्योन्याभावस्यात्यन्ताभावव्याप्यतया शिवो न जगत्कारणमिति शिवे जगत्कारणप्रतियोगिकान्योन्याभावे साधिते सति शिवे प्रतियोगितावच्छेदकभूतं जगत्कारणत्वं नास्तीत्यर्थलाभेन जगत्कारणत्वं शिवनिष्ठमित्येतद्विरुद्धार्थसाधकत्वेनार्थिकप्रतिपक्षत्वमस्येति ध्येयम्॥ **सामान्यसिद्धिरिति**। क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यादिरूपा सामान्यसिद्धिः कर्तारमादाय पर्यवस्यति न कमपीति व्यर्थैवापन्नेत्यर्थः॥ **तेनोपेतस्येति**। तेन वनकर्तृत्वादिरूपेणेत्यनन्तरमुपेतस्येति शेष इत्युक्तं भवति। ननु प्रसिद्धकर्तृरहितं वनं सकर्तृकमित्युक्त्यैव सर्वज्ञत्वमिति लाभेन तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वसाधने धर्मिग्राहकमानबाध इत्यत आह॥ **न हीति**॥ **स एवेति**। वनकर्तैवेत्यर्थः॥ **तद्भाव इति**। प्रसिद्धकर्तृरहितवनकर्तुरेव क्षित्यादिकर्तृत्वभाव इत्यर्थः। ननु कार्यत्वहेतुबलादेव वनकर्तुरेव क्षित्यादिकर्तृत्वं सिध्यति। अनेककर्तृकल्पने गौरवापत्तेरित्यस्ति प्रमाणमिति चेत्तत्राह॥ **न हीति**॥ **योज्यमिति**। वृक्षेत्येतत्पूर्वं योज्यमित्यर्थः॥ **विप्रतिपन्नेति**। प्रसिद्धकर्तृरहितवृक्षेत्यर्थः॥ **ज्ञानमात्रेति**। सामान्याकारेणेत्यर्थः। ईदृक् शब्दस्य तृतीया ईदृशेति॥ **पूर्ववदिति**। कार्यत्वविप्रतिपन्नं प्रत्यन्यत्वस्यासिद्धत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थः। ईदृश्येति भाष्ये छान्दसत्वाददोषः॥ **अनुपयुक्तमिति**। तथा च यः कर्ता स शरीरवानेवेति नेत्यर्थः॥ **न हि तदुत्पत्त्येति**।

यदि कार्यकारणभावोपेतयोरेव धूमवह्न्योरिव व्याप्तिः स्यात्तदैव कर्तृत्वे शरीरं न जनकमिति तयोर्जन्यजनकभावाभावात्कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि शरीरेण। किं शरीरस्य कर्तृत्वाजनकत्वादिति वक्तुं शक्येत। न ह्येवम्। अतादृशयोरपि रूपरसयोरविनाभावदर्शनादेवं प्रकृतेऽपि शरीरकर्तृत्वयोर्जन्यजनकभावाभावेऽप्यविनाभावसद्भावात्कर्तृत्वाङ्गीकारे शरीरं प्राप्तमेवेत्याशयः॥ उपलक्षणमेतदिति। उपक्रमादिलिङ्गेभ्य उपक्रमादिलिङ्गोपेतागमानुगृहीतेभ्योऽनुमानेभ्य इत्यर्थो द्रष्टव्यः। ननु कथं निर्दलत्वं यो यत्कर्ता तेनैव तस्य ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणश्च वेदाकर्तृत्वे वेदज्ञानं न स्यादित्यत आह॥ न हीति। तथात्वे कुलालकृतघटस्य कुविन्दादिनाऽज्ञेयत्वप्रसङ्गादित्याशयः। एवं चान्यकृतस्यापि वेदस्य ज्ञानमीश्वरस्य सम्भवतीति ध्येयम्। अधिष्ठानगता शक्तिरारोप्ये भवतीत्यस्य व्यभिचारेणासम्भवेऽप्यारोप्ये शक्तिर्या प्रतीयते सा शक्तिः सर्वाप्यधिष्ठानगतैवेति नियमस्य व्यभिचाराभावादित्यत आह॥ अविद्येति। अविद्यायाश्चैतन्ये आरोपितत्वादिति भावः॥ ब्रह्मणीति। ब्रह्मचैतन्यस्य प्रकाशकत्वेन तत्रावरणशक्त्यभावादिति भावः। अस्तु वाऽधिष्ठानगता शक्तिरारोप्ये। आरोप्यगता शक्तिरधिष्ठाने प्रतीयत इति नियमः। तथाऽपि न ब्रह्मणः सार्वज्ञं सिद्ध्यतीत्याह॥ किञ्चेति। न ह्यधिष्ठानगता ज्ञानकर्तृत्वशक्तिरारोप्ये वेदेऽस्ति। न वाऽऽरोप्यवेदगता ज्ञानकरणत्वशक्तिरधिष्ठानेऽस्तीति ब्रह्मगतविज्ञानकर्तृत्वशक्तिविवर्तत्वस्य वेदेऽभावान्न तेन सार्वज्ञसिद्धिरिति भावः॥ कुत्र चेति। भुजङ्गगतभयजनकत्वशक्ते रज्जावभावादिति भावः॥ छ॥ १-१-३॥ छ॥

॥ ॐ तत्तु समन्वयात्॥ ॐ॥ अतिप्रसङ्गादिति। भोजनसमये सैन्धवमानयेति पदस्याश्वे शक्तेः सत्वेऽपि तत्र

न तात्पर्यमपि तु लवणे इत्यस्ति तदपि न स्यादित्यर्थः । गोचरेण अर्थेन ॥ तथेति । शक्तितात्पर्यविषयार्थसम्बद्धत्वेन । तत्प्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः ॥ **समुदायेति** । अस्माभिर्जातिस्थाने तस्याभिपिक्तत्वादिति भावः ॥ **तेन चेति** । समुदायापेक्षत्ववचनेनेत्यर्थः ॥ **तेषामिति** । एकवचनस्य समुदायार्थत्वे उपक्रमादीनां समुदायो नामैकस्मिन्नर्थे प्रतिपादकतयाऽवस्थानमेकार्थप्रतिपादकत्वरूपमुक्तं स्यात् । न च विरुद्धानामेकत्रार्थे प्रतिपादकतयाऽवस्थानं सम्भवतीत्येवं तेषामुपक्रमादीनां विरोधः सूचित इति ध्येयम् ॥ **अध्याहृत क्रियेति** । उपसर्गाः क्रियायोग इत्युक्तत्वादिति भावः । सन्निकर्षः साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वं विप्रकर्षस्तदभावः । संशब्दस्यावृत्त्येत्यन्वयः । वचनवृत्त्येत्येतदुपपादयति ॥ **लक्षणादिनेति** । शास्त्रस्येति शेषः । तत्तत्पदवाच्यार्थस्य गुणस्यालाभेनानन्तगुणपूर्णत्वलक्षणस्यासम्भव इति भावः ॥ **वाच्य इति** । किञ्चिदर्थवाचकस्यैव कुत्रचिल्लक्षणा दृष्टेति तत्पदवाच्येऽन्यस्मिन्वक्तव्ये तस्मिन्वाच्य एवार्थे तद्गुणलाभेनानन्तगुणवत्त्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः । सर्वमेव शास्त्रमित्युक्तमुपपादयति ॥ **अप्रतिपादनादिति** । तथा चोक्तानन्तगुणवत्त्वलक्षणस्यासम्भव इत्याशयः । वाक्यान्तरविषयस्य तत्प्रतिपाद्यस्यान्यस्य ॥ **तद्गुणवत्त्वेति** । तद्वाक्यप्रतिपाद्यगुणवत्त्वेत्यर्थः । तथा चातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वव्यवहितपूर्वसूत्रे तद्ब्रह्मेत्यस्याननुवृत्तत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽनुवृत्तेन तेनात्रान्वयप्रतिपत्तिः कथमित्यत उक्तम् ॥ **मण्डूकप्लुत्येति** ॥ **अत्र तद्ग्रहणेनेति** । अत्र सूत्रे तच्छब्दग्रहणेनेत्यर्थः । तुशब्दः सौत्रः ॥ **इतरेति** । नापर इत्युक्तरीत्येत्यर्थः । तस्य इतरव्यावृत्त्यर्थकतुशब्दस्य । कुत इत्यत आह ॥ **यत इति** । यत्पदसमभिव्याहृतमवधारणमित्यर्थः । अत्र च तत्पदाभावेऽवधारणार्थकतुशब्दस्य

पदसमभिव्याहाराभावादिति भावः ॥ अनुवृत्तेनेति । प्रकृतेन तद्ब्रह्मेत्यनेनानुवृत्तेनेत्यर्थः ॥ अन्वयेति । तद्ब्रह्मैवेतीत्यन्वयेत्यर्थः ॥ भविष्यतीति । तु शब्दस्येति शेषः ॥ श्रुतेनेति । तथा चान्वयादेवेत्येव सम्बन्धप्रतीत्या न तद्ब्रह्मेत्यनेन सम्बन्धः प्रतीयतेऽतस्तद्ग्रहणं सूत्रे युक्तमेवेत्यर्थः ॥ तत्रेति । तुशब्दस्यान्वयादित्यनेन सम्बन्धे उपयोगाभावात्तद्ब्रह्मेत्यनेनैव सम्बन्धो विज्ञातो भविष्यतीति तद्ग्रहणं न युक्तमित्यर्थः । प्रतीतिः शास्त्रतात्पर्यावगतौ । आपातप्रतीतिर्व्याख्यातुर्वचनं वा न लिङ्गं तयोर्व्यभिचारित्वात्किन्तूपक्रमादय एव तेषामव्यभिचारित्वादित्येवं प्रतीतिव्याख्याननिरासार्थत्वेन समन्वयादेवेत्यनेन सम्बन्धे उपयोगोऽस्तीति तेनैवान्वयप्रतीतिसम्भवात्तद्वारणार्थं तद्ग्रहणं सार्थकमित्यर्थः ॥ अन्वयेति । शक्तितात्पर्यप्रतिपादकत्वेन वाक्यान्येतैर्ज्ञायन्त इति यौगिकान्वयपदादेव प्रतीतिव्याख्याननिरासासिद्धेः समन्वयादित्यनेन तुशब्दस्य सम्बन्धकरणे उपयोगाभावात्तद्ब्रह्मेत्यनेनैवानुवृत्तेन सम्बन्धप्रतीतिसम्भवात्तद्ग्रहणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ तस्येति । यौगिकान्वयपदस्येत्यर्थः । तथा च वाक्यानां शक्तितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपे साध्ये उपक्रमादीनां लिङ्गत्वमित्येवं तेषामुपक्रमादीनां लिङ्गत्वप्रतिपादन एव यौगिकान्वयपदस्योक्तरीत्या चरितार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न प्रतीतिव्याख्याननिरासोपयोगित्वमस्ति। प्रतीतिव्याख्याननिरासश्चावश्यकस्तदर्थं च समन्वयादित्यनेन सम्बन्धकरणे उपयोगसद्भावात्तेनैवान्वयप्रतीतिः स्यान्नानुवृत्तेन तद्ब्रह्मेत्यनेनातः सूत्रे तद्ग्रहणं सार्थकमिति भावः ॥ छ ॥ १–१–४ ॥ छ ॥

॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दं ॐ ॥ इत्युक्तमिति । संशब्देनेति शेषः । कल्पकोटिशतैः कल्पानां कोटिशतैः ॥ तदर्थ इति ।

ईक्षतिधात्वर्थरूपमीक्षणमित्यर्थः ॥ **विपक्ष इति ।** ईक्षतिकर्तृत्वाद्यदि वाच्यत्वं साध्येत तदाऽस्त्वीक्षणकर्तृत्वं । मास्तु वाच्यत्व-मित्यप्रयोजकताशङ्कायां बाधकाभावादित्यर्थः ॥ **व्यधिकरणत्वेति ।** ब्रह्मवाच्यमीक्षणस्य ब्रह्मकर्मकत्वादिति व्यधिकरणत्वेत्यर्थः ॥ **वाच्यत्वाभाव इति ।** ईक्षणीयत्वमङ्गीकृत्य वाच्यत्वाभावाङ्गीकार इत्यर्थः । अप्रयोजकताशङ्कायामिति यावत् । सिद्धान्ती हेतूच्छित्तिमेव बाधकमाशङ्कते ॥ **ईक्षणीयत्वमिति ।** ब्रह्मणो वाच्यत्वाभाव इति वर्तते ॥ **तथा चेति ।** ईक्षणीयत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **ब्रह्मज्ञानेति ।** ब्रह्मकर्मकज्ञानेत्यर्थः ॥ **वाच्यत्वस्येति ।** यदि ईक्षणीयत्वस्य वाच्यत्वं व्यापकं स्यात्तदा व्यापकी-भूतवाच्यत्वाभावेन व्याप्यभूतेक्षणीयत्वाभावस्यापादनं सम्भवति । न चैवमित्यर्थः । अव्यापकनिवृत्तिरव्यापकीभूतवाच्यत्वनिवृत्तिः। अव्याप्यनिवृत्तिमव्याप्यभूतेक्षणीयत्वनिवृत्तिम् । तथात्वेऽयोगोलके धूमनिवृत्त्या वन्हिनिवृत्तिरपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः । ईक्षणीयत्वस्य व्याप्यत्वाभावमुपपादयति ॥ **ईक्षणीयत्वं हीति ।** व्यापकं वाच्यत्वापेक्षयाऽधिकवृत्तित्वादिति भावः । वृत्तिविशेषः शक्तिरूपशब्दवृत्तिविषयत्वरूपं वाच्यत्वमित्यर्थः । तथा चेक्षणीयत्वापेक्षया न्यूनवृत्तित्वेन वाच्यत्वस्याव्यापकत्वात्तदभावेऽपि प्रत्यक्षादिनेक्षणीयत्वं सम्भवतीति भावः ॥ **मोक्षार्थमिति ।** अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षार्थमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभाव इति ।** वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावस्य कुत्राप्यभावेन तर्के व्याप्त्यभावादिति भावः ॥ **व्यतिरेकेति ।** यत्रेक्षणीयत्वं तत्र वाच्यत्वं यथा घट इति व्यतिरेकव्याप्तिः सम्भवतीति भावः ॥ **तत्क्रियेति ।** तत्कारकजन्यक्रियेत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गहेतुरिति ।** अवाच्यत्वे लक्ष्यत्वं न स्यादिति प्रसङ्गे हेतुरापादकभूतमवाच्यत्वमप्रयोजकमित्यर्थः ॥ **पूर्वपूर्वलक्षणासिद्धाविति ।** एवं लक्षणापरम्परा-

श्रयणे तत्रैव कालपर्यवसानापत्त्या मूलभूतप्रकृतलक्षणायाः कर्तुमवकाशाभावेन मूलक्षयकरत्वादनवास्थादूषणमित्याशयः॥सम्बन्धेति। एकेन पदेन ब्रह्मणो वाच्यत्वं ज्ञातव्यम्। तत्र वाच्यत्वस्य सम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धज्ञाने च सम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वात्सम्बन्धिभूतब्रह्मज्ञानेन भाव्यं तज्ज्ञानं च न प्रमाणान्तरेणेति पदेनैव वाच्यम्। तदपि वाचकमेव। तेन च पुनर्वाच्यत्वे ज्ञातव्ये तस्य सम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धिज्ञानापेक्षायामनवस्था स्यादिति भावः। वैदिकपदानां यौगिकतया तैरपूर्वार्थोपस्थित्यङ्गीकारेण तत्र शक्तिग्रहस्याङ्गीकारात्। यथा सहस्राक्षादिपदैरन्यत्र गृहीतसङ्गतिकैः सहस्राण्यक्षाणि यस्येत्यपूर्वार्थोपस्थितौ सत्यां यः सहस्राक्षः स इन्द्र इति तत्रेन्द्रादिपदशक्तिग्रहो भवत्येवं चक्रपाण्यादिशब्दैरन्यत्र गृहीतसङ्गतिकैश्चक्रं पाणौ यस्येत्यपूर्वार्थोपस्थितौ सत्यां यश्चक्रपाणिः स ब्रह्मपदवाच्य इति तत्र ब्रह्मादिपदशक्तिग्रह इति नानवस्थेति भावेनाह ॥ अभिमानीति ॥ अन्तरमिति। यद्यपि महदन्तरं महान्भेदोऽस्ति। तथाऽपि स भेद इति योज्यम्। इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ तथा चेति ॥ अयं च लक्षकोऽपीति। इतरपदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य पदलक्ष्यत्वमङ्गीकृत्य समाधिरङ्गीकारवाद इत्यर्थः ॥ यतो वाच्यमिति। यस्मात्कारणाद्यत्किञ्चिदवाच्यं तत्सर्वं नास्ति। अत्यन्तासदस्त्विति यावत्। यथा शशविषाणमित्यर्थः। तत्रापि प्रत्यायकशब्दान्तरेऽपि पुनर्ब्रह्मणि लक्षणात्वाश्रयण इत्यर्थः ॥ मूलक्षयादिति। एवं लक्षणापरम्पराश्रयणे तत्रैव कालपर्यवसानापत्त्या मूलभूताया ब्रह्मशब्दलक्षणायाः कर्तुमवकाशाभावेन मूलक्षयकरत्वादनवस्थादूषणमेवेत्यर्थः। परम्पराऽनङ्गीकारे मूलक्षयप्राप्त्याऽनवस्थादूषणमित्यर्थ इत्यप्याहुः। ननु यतो वेत्यादिश्रुतेर्मदीयव्याख्यानं स्वक्रियाविरुद्धं चेत् किं तर्ह्यविरुद्धं व्याख्यानमित्यत आह ॥ अविरुद्धं त्विति ॥ तस्य व्याख्यातुरिति।

इति वदन्यस्तस्य व्याख्यातुः सङ्करस्य मार्गानुवर्तमानानामित्यर्थः। तन्मार्गानुवर्तिनामित्यस्य विशेषणस्यापेक्षितं विशेष्यपदमध्याहरति॥ **तथा सतीति**। एवं व्याख्याने सतीत्यर्थः। तथा च तन्मार्गानुवर्तिनामात्मनां विवरणकारादीनां शाब्दत्वं वक्तुमित्यर्थः। अस्मिन्व्याख्याने आत्मन इति पदमुर्वरितम्। तस्येत्थं योजना। आत्मनश्चैवं व्याख्यातुः सङ्करस्यापि शाब्दत्वं वक्तुं कथं न लज्जा जायत इति॥ **तत्कथमेतदिति**। प्रकृते च ब्रह्मणः शब्दमुख्यार्थत्वग्रहणे यतो वाच इति श्रुतेर्लक्ष्यलक्षणयोर्भेद इत्युक्तनिर्गुणत्वोपपत्तेश्च बाधिकायाः सत्वेन मुख्यार्थसम्भवाभावादमुख्यार्थस्वीकारो न दोषायेत्याशयः। ननु मायायाः सत्यत्वे तदवच्छिन्नस्य सगुणत्वं सत्यमेव स्यात्। तथा च कूटस्थत्वहानिरित्यत आह॥ **मायायाश्चेति**॥ **न कूटस्थत्वहानिरिति**। न ह्यारोपितेन नीलिम्ना गगनस्य नीरूपत्वमपैतीति भावः। कुतो मा भूदित्यतस्तदुपपादयति॥ **पक्षीकृत इति**। ईक्षणीयत्वस्य निर्गुणे स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। ननु तर्हि यत्रेक्षणीयत्वहेतुरस्ति सगुणे तस्यैव पक्षत्वमभिप्रेतमिति चेत्तत्राह॥ **लिङ्गवतीति**। सगुणे वाच्यत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः॥ **लक्षणोपपत्तेरिति**। तथा च शब्दशक्त्यैव प्रतीतत्वं नापेक्षितमित्याशयः। निर्गुणस्य यथाकथञ्चिद्वा प्रसिद्धिः कथमस्तीत्यतस्तदुपपादयति॥ **सगुणेति**। विशिष्टप्रतीतौ विशेष्यस्यापि प्रतीतत्वादिति भावः। ननु निर्गुणस्य स्वतः सिद्धत्वं तावत्त्वयैवोपपादितम्। स्वतः सिद्धत्वमेव चेक्षणीयत्वमिति निर्गुणस्येक्षणीयत्वं त्वयैवाङ्गीकृतमतः स्वतः सिद्धत्वरूपेक्षणीयत्वान्यथाऽनुपपत्या वाच्यत्वं प्रसक्तमेव। तथाच निर्गुणस्येक्षणीयत्वे प्रमाणाभावादित्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य निषेधति॥ **न च तदेवेति**। तथात्वे घटादावसाधारण्यापत्तेरिति भावः॥ **प्रमेयत्वमिति**। प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थः॥ **स्वप्रकाशस्येति**।

प्रमाणावेद्यस्य प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वाख्यं प्रमेयत्वं व्याहतमिति भावः ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ तत्परत्वे मुख्यया वृत्त्या निर्गुणवाचकत्वे । श्रुतीनां निर्गुणवाचकत्वाभावे । उपनिषदां ब्रह्मकाण्डत्वभङ्ग इत्याशयेन पृच्छति ॥ किन्त्वीति । उत्तरयति ॥ लक्ष्य एवासाविति । निर्गुण इत्यर्थः ॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ज्ञापकोक्त्येति । आत्मशब्दादिरूपेत्यर्थः ॥ हेतुसिद्धिरिति । ईक्षणीयत्वाख्यहेतुसिद्धिरित्यर्थः ॥ गौणात्मज्ञानस्येति । गुणवद्धात्मज्ञानाद्गुणानिवृत्तिरूपमोक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गौणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं न श्रुतमेव । येन श्रुतहानिः स्यादित्यत आह ॥ हृद्यात्मेति । गौणात्मेत्यर्थः ॥ भाव्यमिति । यथोक्तं सन्न्यायरत्नावल्यां वस्त्रहीनालङ्कारस्यानुचितत्वादिति । अनुचितत्वमेवोपपादयति ॥ वस्त्रहीनमिति ॥ वसनद्वयमिदमिति । अन्धन्तमस्तत्रत्यं नित्यदुःखं चेत्युभयमुत्तरीयं प्रधानवस्त्रं च स्यादित्यर्थः । यथोक्तं तत्रैव । अन्धन्तमो नित्यदुःखं चोत्तरीयप्रधानवस्त्रत्वेन स्वीकुर्यादिति ॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ सूत्रस्वरूपं निर्धार्येति । साध्यभागपूरणेन सूत्रवाक्यं निराकाङ्क्षं कृत्वेत्यर्थः ॥ वाक्यार्थद्वयेति । अस्य हेयत्वावचनात् । प्रत्युत तमेवैकमित्यहेयत्ववचनात् । उपादेयत्ववचनादिति यावदित्येको वाक्यार्थः । अन्या वाच इत्यन्येषां हेयत्ववचनादित्यपर इति वाक्यार्थद्वयेत्यर्थः । ॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ स्वस्मिन्नेव पूर्ण एव । लीनभावो लीनत्वं । नान्यत्र लीनभावोऽन्यत्र लीनत्वाभाव इत्येवकारव्यावर्त्यप्रदर्शनम् ॥ भाष्य एवेति । न हि गौणात्मनि निर्दोषस्य लय इति भाष्य इत्यर्थः। स्पष्टमेतत्तत्त्वप्रकाशिकायाम् ॥ व्याघातादिति । सगुणस्य मायावच्छिन्नत्वादेव न देशतः पूर्णत्वं व्याहतः । अवच्छिन्नस्यानित्यत्वादेव न कालतः पूर्णत्वं व्याघातात् ।

एतादृशस्य गुणतोऽपि पूर्णत्वमनुभवादिविरुद्धमिति द्रष्टव्यम् । यथोक्तं सन्न्यायरत्नावल्याम् । पूर्णमद इत्यादिनाऽऽत्मशब्दार्थस्य ब्रह्मणो मूलरूपस्यावताररूपस्य च त्रिविधं श्रूयमाणं पूर्णत्वं मायावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वे व्याहतं स्यादिति ॥ आद्यन्त्येति । मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्येत्युक्तरीत्याऽऽद्यन्त्येत्यर्थः । न ज्ञायतां को दोष इत्यत आह ॥ तथा चेति ॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ श्रुतत्वाच्चेति । निर्गुणपदेनैवेति शेषः । व्याघातमेवोपपादयति ॥ सगुणस्य हीति । तथा सति सगुणस्य निर्गुणपदवाच्यत्वे ॥ निर्विकल्पकस्वरूपस्येति । विशेष्यांशभूतस्येत्यर्थः ॥ एवमिति । पूर्णत्वादिविशिष्टवाचकेन पूर्णादिपदेन निर्विकल्पकस्वरूपं लक्ष्यमित्यङ्गीकारादित्याशयः । अब्रह्म शुद्धब्रह्म न भवति किन्तु वचनवृत्त्या प्रतिपाद्यमन्यदेवेति वदतेत्यर्थः। ननु कथमनेनाधिकरणार्थोपसंहारः । ब्रह्मणः सर्वशास्त्रमुख्यार्थत्वमेव ह्यधिकरणार्थः । न हि स उपसंह्रियते । किन्त्ववाच्यत्वमतानादरणम् । न ह्येतदीक्षत्यधिकरणार्थ इत्यत आह ॥ अनादरेण चेति ॥ उपचारेति । ननु कथमयमुपचारः । पिपतिषतीति सन्नन्तो हिशब्दः । इच्छायां सन्नित्युक्तसनोऽसम्भवेऽप्याशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानं श्वा मुमूर्षतीति यथेति सम्भावनायामिच्छारहितेष्वपि सनो विधानात् । श्वा मुमूर्षतीति लोकसम्भावनाविषयो जात इतिवदत्रापि कूलं पिपतिषतीति लोकसम्भावनाविषयो जात इति सम्भावनायां द्योत्यायां सनः सम्भवेनोपचारायोगादिति चेत् । सत्यम् । अत्रासन्नपतनमित्यस्य निश्चितपतनमित्यर्थः । तेनाशङ्कायामित्यस्य वार्तिकस्यात्राप्रसक्तिरेव । पतनस्य निश्चयेनात्र पतनाशङ्काया अभावेनैतद्वार्तिकस्यात्राप्रवृत्तेर्युक्तमुपचारत्वं ॥ भविष्यतीति । तथा च तदैक्षतेत्यस्य सर्गे आसन्ना जाता कार्योन्मुखा जातेत्यर्थः ॥ सर्वार्थेति । जीवस्याभीष्ट-

सर्वपुत्रादिपदार्थाकारेण प्रधानस्यैव विकृतत्वात् । तथा च गौणोऽयमात्मशब्दः प्रधाने इति भावः ॥ **ज्ञीप्सितम्** । जीवाभिन्नत्वेन ज्ञापयितुमिष्टम् । ग्राहयितुं जीवाभिन्नत्वेनेति शेषः । तत्सम्बन्धं ब्रह्मसम्बन्धम् । ऐक्यरूपात् ब्रह्ममात्रविषयकत्वात् । शब्दागोचरत्वं शब्दाप्रतिपाद्यत्वम् । स्वासिद्धेन सूत्रकारेणेदं निराकरणं स्वमतसिद्धेन हेतुना कृतमित्यर्थः ॥ **बाधकाभावमिति** । ईक्षतेर्गौणत्वं न कल्प्यं मुख्यार्थे बाधकाभावादित्यनुक्त्वेत्यर्थः । शङ्कते ॥ **परेणेति** ॥ **वैषम्यमिति** । आत्मशब्दबलेन सतश्चेतनत्वावगमेनेक्षतेर्मुख्यत्वमेवेति न गौणप्रायपाठविरोध इति भावः ॥ **देवतात्वेनेति** । तथा च नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयः । तत्तेज ऐक्षत । ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्रायपठितत्वादित्यस्यायुक्तत्वेन प्रायपाठविरोधस्यैवाभावेन गौणश्चेदिति व्यर्थमेवेत्याशयः ॥ **बाधकाभाव एवेति** । न तु तन्निष्ठमोक्षोपदेश इत्यर्थः । चशब्दार्थं निरस्यति ॥ **प्रतिज्ञेति** । ब्रह्मविज्ञानेन न सर्वविज्ञानं सम्भवति । सर्वस्य ब्रह्मविकारत्वाभावेन ब्रह्मात्मकत्वाभावादिति भावः ॥ **न किञ्चिदिति** । साङ्ख्यमते भोक्तृवर्गस्य प्रधानात्मकत्वाभावेऽपि भोग्यवर्गस्य तावदङ्गीकृतमेव । त्वन्मते तु भोक्तृवर्गस्य भोग्यवर्गस्य वा ब्रह्मविकारत्वासम्भवेन तदात्मकत्वं नैव सम्भवतीत्यर्थः । स्वाप्ययो नाम किमेकीभाव उत परिष्वङ्गमात्रमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ॥ **एकीभावस्येत्यादिना** ॥ **प्रधानेऽपीति** । लिङ्गदेहपरिष्वङ्गसद्भावात्तस्यापि प्रधानत्वादिति भावः । असिद्धमन्यतरासिद्धम् । ईक्षतिकर्तृत्वेन गतिसामान्यं ज्ञाप्यत इत्यत आह ॥ **ईक्षणेति** ॥ **प्रथमसूत्रेणैवेति** । ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेणैवेत्यर्थः । गमनिका व्याख्या । निराकृतावित्यस्य व्याख्यानं समन्वयविषयतया त्याग इति ॥ **अज्ञेयत्वादिति** । ज्ञेयत्वं सामान्यं प्रमाणज्ञेयत्वं विशेषः । सामान्याभावेन च विशेषाभावः साध्यत इत्यदोषः ॥ **ज्ञेयमेव हीति** । अज्ञेयत्वान्न

प्रमाणगम्यमित्यत्र व्यतिरेकव्याप्तौ वह्निमत्त्वादेव धूमवत्त्वमितिवद्व्याप्यव्यापकभावो द्रष्टव्यः। हेत्वन्तरमाह ॥ **शब्देति** । स्वरूपत इतरपदार्थानन्वितत्वेन। अप्रमेये लक्षणायां लक्ष्यार्थप्रमितिरूपहेत्वभावमुपपाद्य फलाभावमुपपादयति ॥ **लाक्षणिको हीति** ॥ **लक्ष्यप्रमोत्पादायेति** । लक्ष्ये तीरादौ घोषादितीरपदार्थान्वितत्वप्रमोत्पादायेत्यर्थः। तेन लक्ष्यार्थप्रमितेरेकस्या एव कारणत्वं फलत्वं च विरुद्धमिति कथमेतदिति चोद्यानवकाशः ॥ **लक्षणेति** । सत्यादिपदानां लक्षणायाः सम्भवादित्यर्थः ॥ **भविष्यन्तीति** । तथा च नात्र प्रकृते फलासम्भव इत्याशयः ॥ **विषयत्वाभावेनेति** । आश्रयकर्मणोरुभयोरपि विषयत्वेन व्यवहारादिति भावः। ननु माङि लुङिति माङ्योगे लुङो विधानान्मावादीदिति लुङा भाव्यम्। मा वदेदिति विधिलिङ् कथमित्यत आह ॥ **मा शब्दोऽयमिति** । अमानो नाः प्रतिषेध इति सूत्रोक्तः प्रतिषेधार्थकमाशब्दोऽयं न माङ्। अतो लिङुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **न क्वचिदिति** । वचनजन्यज्ञानाश्रयत्वाभावेन वचनाविषयत्वाभावरूपं स्वप्रकाशत्वं घटादावप्यस्तीत्यातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **कर्मत्वमिति** । द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः ॥ **नैकमपीति** । वचनविषयत्वाभावरूपस्वप्रकाशत्ववचनजन्यवृत्तिव्याप्यत्वेन वचनविषयत्वयोरुभयोर्मध्य इति शेषः ॥ **अन्यथेति** । निर्गुणविषयत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **विषयेति** । श्रुतेरुपक्रमादिविरोधेन निर्गुणविषयकत्वायोगे मीमांसाया अपि तद्विषयकत्वायोगेनेत्यर्थः ॥ **अप्रामाण्येति** । श्रुतिसूत्रयोरिति वर्तते। मूलेऽवाच्यं तेनैव ब्रूया इत्यत्र तेऽवाच्यमित्यन्वयः। ते त्वदीयं यदवाच्यं ब्रह्म तच्छास्त्रविषयं मैव ब्रूया इति योजना। तत्रावाच्यं ते मैव ब्रूया इत्यस्य तात्पर्यमवाच्यस्यापि तद्विषयत्वं न कल्प्यमिति। ननु माङि लुङिति माङ्योगे माङो विधानान्मावादीदिति

लुङ्भाव्यम् । मावद इति कथं लङ्प्रयोगो मा वद इत्यवादीत्यत आह ॥ **मावद इति स्म शब्द इति** । मावद इत्यनन्तरं स्मशब्दोऽध्याहार्य इत्यर्थः । तथा च स्मोत्तरे लङ्चेति सूत्रेण माङ्योगेऽपि स्मशब्दस्योत्तरत्र सद्भावे लङ्विधानाददोष इति भावः । यद्यप्यत्र माशब्दोऽयं न माङिति पूर्वोक्तमेव समाधानं शक्यते वक्तुं । तथाऽपि सति तस्मिन्निदं समाधानान्तरमित्यवगन्तव्यम् । ननु माङ्योगे लुङो विधानात् मा विजानीहीति कथं लोट्प्रयोग इत्यत आह ॥ **मा विजानीहीति माशब्दोऽयमिति** । न माङित्यर्थः ॥ **अर्थकथनमात्रेणैवेति** । अवाच्यत्वप्रतिपादनपरश्रुत्यादीनामद्भुतत्वादिरूपार्थकथनमात्रेणैवालम् । अद्भुतत्वादवाच्यं तदित्यादि पैङ्गिश्रुत्युदाहरणं किमर्थं कृतमित्यर्थः । नन्विममर्थं श्रुत्यनुदाहरणे परः कथमङ्गीकरिष्यतीत्यत उक्तम् ॥ **वाच्यत्वस्येति** ॥ **सूत्रव्याख्यानानन्तरमेवेति** । न त्वपव्याख्याननिराकरणानन्तरमित्यर्थः । अपव्याख्यानकर्त्रा स्वोक्तप्रमेये अशब्दमित्यादिश्रुतेरनुपात्तत्वादिति भावः ॥ **तत्रैवेति** । समन्वयसूत्रे संशब्देन ब्रह्मणो वाच्यत्वोक्तौ सूत्रपूर्वपक्षिणाऽशब्दमित्यादिश्रुत्यवष्टम्भेनावाच्यत्वे पूर्वपक्षिते ईक्षतेरित्यादिसूत्राण्यवाच्यतानिराकरणेन वाच्यत्वसमर्थनपरतया व्याख्याय तदनन्तरमेव पूर्वपक्ष्याशङ्कितश्रुतिव्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ **कर्तुमिति** । लक्षणया समन्वये प्रमाणत्वेनैतच्छ्रुत्युदाहरणस्य कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ छ ॥ १-१-५ ॥ ॥ छ ॥ **इत्यधिकरणपञ्चकं समाप्तम्** ॥ छ ॥

॥ ॐ ॥ **आनन्दमयोऽभ्यासात्** ॐ ॥ नन्वेवं शास्त्रावगम्यत्व इत्यनेनाध्यायशेषस्य तदर्थत्वोपपत्तेरित्यतो वृत्तानुवादपूर्वकमध्यायशेषमाक्षिपति ॥ **अथात इत्यादिना** । ननु लक्षणादिनिरूपणे कृतेऽपि वस्तुविचारणमेव तदर्थ इत्यत आह ॥

न हीति । अथाऽपि सम्भावनैव तदर्थ इत्यत आह ॥ **सम्भावना त्विति** ॥ **अकार्यकारित्वादिति** । कार्यं गुणपूर्णतारूपं तदकारित्वादित्यर्थः ॥ **अन्यदेवेति** । तत्तु समन्वयादिति सूत्रकृदुक्ते सत्यन्यदेव ब्रह्मभिन्नमेव वस्तु शास्त्रयोनि । समन्वयादुपक्रमादिभिरन्यवस्तुपरत्वरूपसम्बन्धावगमादित्युक्त्वा कृती कृतार्थः स्यादित्यर्थः ॥ **प्रत्ययमनुत्पाद्येति** । विश्वासकारणमनुक्त्वेत्यर्थः ॥ **सति हि तस्मिन्निति** । अवाच्यत्वशङ्कानिरासेन शास्त्रावगम्यत्वसम्भावनासमर्थने सतीत्यर्थः ॥ **एतस्येति** । समन्वयस्येत्यर्थः । तदेव विशदयति ॥ **शब्दलेशेति** । अवाच्यत्वशङ्कयेत्यर्थः । **वाक्यतात्पर्यविचारस्येति** । समन्वयविचारस्येत्यर्थः । तोयाभ्यवहारासामर्थ्यं शब्दलेशसञ्चारासम्भवे दृष्टान्तः शष्कुलीभक्षणं वाक्यतात्पर्यरूपसमन्वयविचारे दृष्टान्त इत्यवधेयम् । सर्वेष्वपि वेदवाक्येष्वेकमसंख्येयगुणगणाकरत्वादिनैकैकस्मिन्वाक्ये किं प्रतिपाद्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ **किं त्विति** । नेत्याह ॥ **कानिचिदिति** ॥ **सर्वोदाहरणत्वे चेति** । एकस्मिन्नधिकरणे एकस्य न्यायस्य सर्वाण्यपि वाक्यान्युदाहरणानीति ज्ञातुं शक्यत इति स्वीकार इत्यर्थः । अन्नमयादौ सर्वत्र ब्रह्मशब्दप्रयोग एव सन्देहबीजमिति भावेनाह ॥ **सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणादिति** ॥ **वचनवृत्त्येति** । आनन्दमयोऽभ्यासादितिवदन्नमयोऽभ्यासादित्यादिरूपवचनवृत्त्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेतीति** । पुच्छमिति लाङ्गूलत्वभ्रमवारणाय प्रतिष्ठेति विवृतम् । प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति प्रतिष्ठापादावित्यर्थः ॥ **विश्वतोमुखभङ्गस्त्विति** । समानन्यायाक्रान्तशब्दोपलक्षणत्वाभावपक्ष इति शेषः । ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभिधानादित्यत्र ब्रह्मण इत्यस्य जिज्ञास्यतयोक्तस्य ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ **ब्रह्मशब्द इति** । ब्रह्मपुच्छमित्यत्रेत्यर्थः ॥ **अन्यपर इति** । जिज्ञास्यब्रह्मव्यतिरिक्तचतुर्मुखा-

दिपर इत्यर्थः ॥ **उद्धवर्हेति** । उद्धवर्हात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यत इत्यादिना विष्णुपुराणप्रसिद्धमित्यर्थः । अत्र व्याप्तत्वे । प्रमाणमर्जुनप्रत्यक्षरूपं प्रमाणम् । द्यावा-पृथिव्योरिदरन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा इत्येकादशाध्यायगीतावाक्याज्ज्ञायतेऽर्जुनप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ **सीमसीमे इति** । सीम च सीमा च सीमसीमे इत्यर्थः ॥ **कर्मधारय इति** । ब्रह्मा चासावधिपतिश्चेति कर्मधारय इत्यर्थः ॥ **प्रातिपदिकमिति** । समासप्रातिपदिकमित्यर्थः ॥ **स्वरितब्रह्मशब्दान्तमिति** । बृह धातोर्मनिन्प्रत्यये अमागमे यणादेशे च सति निष्पन्नो ब्रह्मशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः । तथा च ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ञितिनिति च प्रत्यये परे प्रकृतेरादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च प्रकृते बृहधातोरादेर्बृ इत्यत्रत्य ऋवर्णरूपस्याच उदात्तस्वरवत्त्वे सति तत्परतो विद्यमानस्य मनिन्प्रत्ययस्य मकारस्थिताकाररूप-स्याच इति यावत् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेणानुदात्तस्वरवत्त्वं प्राप्तम् । तथा हि । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टः सर्वोऽप्यच् अनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः । एवं च बृ इत्यत्रत्यऋवर्णस्वरस्योदात्तत्वे तद्व्यतिरिक्तस्याचो मकारस्थस्याकारस्यानुदात्तस्वरवत्त्वे प्राप्ते उदात्तादनुदात्तस्यस्वरित उदात्तात्स्वरात्परस्यानुदात्तस्वरस्य स्थाने स्वरितः स्वर आदेशो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च मकारस्यानुदात्तस्वरस्य स्वरितत्वे ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति मन्तव्यम् ॥ **तथात्व इति** । षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयरूपसमासान्तरत्व इत्यर्थः ॥ **अन्तोदात्तत्वेनेति** । ब्रह्माधिपतिरिति समासस्येति शेषः । पूर्वपदस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य प्रसङ्गेनेत्यन्वयः । पूर्वपदस्य ब्रह्मपदस्य । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रविहितानुदात्तस्वरव-

त्वस्य प्रसङ्गेनेत्यर्थः । स्वरितपूर्वपदान्तता ब्रह्माधिपतिरिति समासस्येति शेषः । अयमर्थः । ब्रह्माधिपतिरित्यस्य बहुव्रीहिभिन्न-षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयरूपसमासान्तरत्वे समासस्य समासस्यान्त उदात्तो भवतीति सूत्रेण समासस्यान्ते उदात्तस्वरविधानाद्ब्रह्माधि-पतिरिति समासस्यान्ते तकारस्थे इकारे उदात्तस्वरप्राप्तौ । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेण तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्याचोऽनुदात्तस्वर-विधानाद्ब्रह्माधिपेत्यत्र स्थितानां चतुर्णामप्यचामनुदात्तस्वरवत्त्वं प्राप्तम् । तथा च ब्रह्मपदे ब्रेत्यत्रानुदात्तस्वरं ह्मेत्यत्र मकारे च स्वरितस्वरं वैदिकाः पठन्ति तन्न स्यादिति । अधःपठ्यमानः स्वरोऽनुदात्तः । दक्षिणे उदात्तः । ऊर्ध्वं पठ्यमाने स्वरः दक्षिणभागे समाहारेण पठ्यमानः स्वरः स्वरितस्तदूर्ध्वं पठ्यमानस्तु स्वरः प्रचय इति वैदिकसम्प्रदायः । उदग्रन्थामिति । ग्रन्थादुद्धृतं ग्रन्थव्याख्यानरूपं न भवतीत्यर्थः ॥ इन्द्रशब्दः स्वरितान्त इति । इन्द्रशब्दस्यापि रन्प्रत्ययान्तत्वेन ञ्नित्यादिर्नित्यमिति सूत्रेण नितिप्रत्यये परे इन्द् धातोरादेरुदात्तत्वे तत्परतः स्थितस्य रन्प्रत्ययस्थरेफस्थस्याकारस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनानुदात्तत्वे उदात्तानुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन तस्य स्वरितस्य रादेशे इन्द्रशब्दः स्वरितान्त इत्यर्थः ॥ पुल्लिङ्ग-योरिति । कन्यायाः प्रियः कन्याप्रियः । धान्यानां पतिः धान्यपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषसमासौ । षष्ठीतत्पुरुषसमासे च कन्या-धान्यशब्दौ । कन्याधान्यराजन्यमनुष्याणामन्तारिति फिट्सूत्रेण स्वरितान्तत्वेन निपातितौ । ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरुक्तरीतेरत्रासम्भवात् । तथाच तत्र स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावाद्व्यभिचारः स्यादतः पुल्लिङ्गयोरित्युक्तम् । तथाच कन्याप्रियशब्दयोरुभयोः पुल्लिङ्गत्वाभावात् । धान्यशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेन पतिशब्दस्य च नित्यपुल्लिङ्गत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकृते च

ब्रह्माधिपतिशब्दयोरुभयोरपि पुल्लिङ्गत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र केचिदिति । यो बहुव्रीहिः स स्वरितपूर्वपदान्तः । यः स्वरित-पूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरिति व्याप्तिद्वयं विवक्षितम् । स्वरविनिर्णय इति स्वरस्य निर्णयतया मूले उक्तत्वादाद्या व्याप्तिरभिप्रेतेति गम्यते । प्रकृते समासनिर्णयार्थमुपात्तत्वाद्वितीयापि । एवंच व्याप्तिद्वयेऽपि केचिद्वैयाकरणा व्यभिचारमुद्भावयन्तीत्यर्थः । तथाहि न तावदाद्या व्याप्तिः सम्भवति । ब्रह्मचारी परिस्पन्दो यस्य स ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहिसमासे स्वरितपूर्वपदान्तत्वा-भावेन व्यभिचारात् । चारिशब्दस्य इनुप्रत्ययान्तत्वात् । तस्य च कृदतिङिति सूत्रेण कृत्वोक्तेः । गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रेण कृदन्तस्योदात्तस्वरविधानात् । पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे अन्तस्येकारस्योदात्तस्वरवत्त्वेन स्वरितस्वरवत्त्वाभावात् । ननु समास-स्येति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्वोक्तेर्ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति समासान्तदकारस्थाकारस्योदात्तत्वे अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यवशिष्ट-स्यानुदात्तत्वे उदात्तानुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितत्वे च स्वरितपूर्वपदान्तत्वप्राप्त्या न व्यभिचार इति चेत् । उच्यते । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । अत्र पूर्वपदग्रहणं पूर्वपदस्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । तथाच बहुव्रीहौ समासे पूर्वस्य पदस्य यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा स प्रकृत्या भवति । स्वभावेनैवावतिष्ठते । न विकारं समासान्तोदात्तत्वप्रयुक्तमनुदात्तत्वमापद्यत इति सूत्रार्थः । अयं च समासस्येति सूत्रविहितं यत्समासान्तोदात्तत्वं तत्त्वयुक्तम् । यदनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादिसूत्रविहितमनुदात्त-त्वादि तदपवादः । तथाच ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रकृतिस्वरस्योदात्तस्वरस्य स्वभावेनैवावस्थिततत्वेनानुदात्तत्वादिरूपविकाराभावात्स्वरितपूर्वपदान्तत्वं नास्तीति व्यभिचारः स्यादेव । तथा यः स्वरितपूर्वपदान्तः

स बहुव्रीहिरिति द्वितीयापि व्याप्तिरयुक्ता । आर्यश्चासौ ब्राह्मणश्चार्यब्राह्मण इति कर्मधारयसमासे व्यभिचारात् । तथाहि । आर्यशब्दो हि ण्यदन्तः । ऋगतावित्यस्मात् ण्यत्प्रत्यये णकारतकारयोर्लोपे ऋवर्णस्याकाररूपे गुणे तस्य च रपरत्वे णित्वादादिवृद्धौ च सत्यामार्येति रूपम् । एवंच ण्यत्प्रत्ययस्य तित्वात्तदन्तस्यार्थपदस्य तित्स्वरितमिति सूत्रेण स्वरितान्तत्वादार्यब्राह्मण इति समासस्य स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावाद्व्यभिचार इति व्यभिचारद्वयं साधारण्येन परिहरति ॥ **सामान्यलक्षण इति।** सामान्यसूत्रेत्यर्थः । विशेषलक्षणैर्विशेषसूत्रैः ॥ **तत्र विशेषलक्षणानीत्यादि** । तथाच पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहित्वमेष्यतीति महाव्याकरणसूत्रं सामान्यसूत्रम् । तथाच यो बहुव्रीहिः स स्वरितपूर्वपदान्त इत्युत्सर्गः । ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इत्यादौ तु बहुव्रीहित्वेऽपि गतिकारकोपपदात्कृदिति विशेषसूत्रेणोदात्तस्वरविधानेनापवादसद्भावात्तद्व्यतिरिक्तस्थलेऽयं नियमः । तथा यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरित्यपि सामान्यव्याप्तिरुत्सर्ग एव । आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि कर्मधारयसमासप्रापक आर्यौ ब्राह्मणकुमारयोरिति कर्मधारयसमासविधायकविशेषसूत्रापवादसद्भावाद्व्यतिरिक्तस्थलेऽयं नियम इति भावः । आद्यव्याप्तौ व्यभिचारपरिहाराय समाधानान्तरमाह ॥ **किञ्चानेनेति** । पूर्वान्तस्वरित इत्यनेन बहुव्रीहौ पूर्वपदेन प्रकृतिस्वरवत्त्वमुपलक्ष्यते । एवंच यो बहुव्रीहिः स प्रकृतिस्वरोपेतपूर्वपद इत्येव व्याप्तिर्न तु स्वरितपूर्वपदान्त इति । प्रकृतिस्वरश्च धातुस्वरः । स च क्वचिदुदात्तः क्वचित्स्वरितः । तथाच ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे प्रकृतिस्वरवत्त्वमस्त्येव । चारीत्यत्र चरधातोरिन्प्रत्ययान्तस्य कृदन्तत्वेनोदात्तस्वरवत्त्वात् । प्रकृते च ब्रह्माधिपातिरित्यत्रेन्द्रशत्रुरित्यत्र च बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मपदे इन्द्रपदे

च प्रकृतिस्वरवत्त्वं वर्तत एवेति न व्याप्त्यसम्भवः। कथं प्रकृतिस्वरवत्त्वमस्तीत्यत आह ॥ **ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्त्वा-दिति** । उदात्तस्वरितयोरुभयोरपि प्रकृतिस्वरत्वेनात्रोदात्तस्वराभावेऽपि स्वरितस्वरसद्भावात्प्रकृतिस्वरवत्त्वमक्षतमिति भावः। द्वितीयव्याप्तौ व्यभिचारपरिहाराय समाधानान्तरमाह ॥ **अपि चेति** ॥ **सन्देहे सतीति** । अत्र तत्पुरुषशब्देन कर्मधारयो ग्राह्यः। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति सूत्रेण समानाधिकरणतत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वोक्तेरिति ध्येयम्। तथा चैवं सन्देहं व्युत्पाद्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहित्वं यदोक्तं तदा सन्दिग्धसमासत्वे सतीति विशेषणं हेतावभिप्रेतमिति सूचितं भवति। तथाच सन्दिग्धसमासत्वे सति यः प्रकृतिस्वरोपेतपूर्वपदः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयव्याप्तौ विवक्षितत्वात्। आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु कर्मधारयत्वस्य निर्णीतत्वेन सन्दिग्धसमासत्वरूपविशेषणाभावेन तद्विशिष्टहेतोरेवाभावान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं सङ्गतमिति भावः ॥ **विशेषणस्येति** । स्वरितेति विशेषणस्येत्यर्थः ॥ **कामचारित्वादिति** । तथाच पूर्वान्त इत्यस्यैव विशेषणत्वमभि-प्रेतमिति भावः ॥ **आहितेति** । आहितोऽग्निर्येनासाविहात्राहितशब्दस्य परनिपातेनाग्न्याहित इति भवति। एवं स्वरितः पूर्वान्तो यत्रेत्यत्रापि स्वरितशब्दस्य परनिपातेन पूर्वान्तस्वरित इत्युक्तमित्यर्थः। उत्तरवाक्यबलेन ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्यबलेनेत्यर्थः। कर्मणि द्वितीयैव कुतः प्रतीयेतेत्यत आह ॥ **प्राबल्यात्कारकविभक्तेरिति** । परंब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थित इति कर्मप्रवचनीय-प्रतिशब्दयोगे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रेण द्वितीयाया विहितत्वादुपपदविभक्तिर्जाता। कर्मणि द्वितीयेति विहिता कर्मकारके द्वितीया विभक्तिः कारकविभक्तिः। ततश्चोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात्कर्मणि द्वितीयैव प्रतीयत इत्यर्थः। तदर्थं

विभक्त्यर्थमुद्दिश्य द्वितीयारूपत्वम् ॥ **उपलक्षणमिति**। विष्णुं परं ब्रह्म प्रति ऊर्ध्वरेता इत्यस्यान्वयाभावादुपलक्षणतया व्रते स्थित इति ग्राह्यमित्यर्थः। तथाच व्रते स्थित इति पदमध्याहार्यमिति भावः ॥ **पराऽन्येति**। परा अन्या तापनीयश्रुतिभिन्ना। आथर्वणी अथर्वणवेदोक्ता नीलग्रीवश्रुतिर्नीलग्रीवप्रतिपादकत्वेन तन्नाम्नी श्रुतिः। तन्नामिका शाखाऽस्तीत्यर्थः ॥ **तच्चेति**। प्राबल्यमित्यर्थः ॥ **एतच्छ्रुतीति**। ऋतं सत्यमिति श्रुतीत्यर्थः ॥ **आपातेति**। पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयकत्वाननुसन्धानदशायामित्यर्थः ॥ **उत्पत्तिश्चावगम्यत इति**। इत्यादिवाक्यत इत्युक्तत्वाद्वाक्यशेषे स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त। विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमोवरुणरुद्रेन्द्रा इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणेति**। अनुपदमेव मुख्यब्रह्मेति मुख्यार्थे बाधकाभावरूपेत्यर्थः ॥ **ब्रह्म वेदेति**। ब्रह्म वेद चेद्ब्रह्मैव जीव एव भवति न जीवभावोऽस्य गच्छतीति द्वितीयब्रह्मशब्दस्य जीवरूपामुख्यार्थस्य गृहीतत्वेन तन्न स्यात्। मुख्यस्यैवात्र ग्रहणे ब्रह्माभेदप्राप्तेरिति भावः ॥ छ ॥

॥ ॐ ॥ **विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ** ॥ अन्नशब्दस्य अन्नमयशब्दे विद्यमानस्यान्नशब्दस्य। हरेरुपजीव्यत्वं च नारायणानिरुद्धरूपेण भोज्यवस्तुषु स्थित्वा तर्पकत्वादिति ध्येयम् ॥ **अशरीरेऽपीति**। तथाच तद्धि पार्थिवशरीराणामित्युक्तमप्रयोजकमित्याशयः ॥ **प्रमाणान्तरगम्य इति**। ब्राह्मणप्रचुर इत्यादौ शूद्रादिसद्भावप्रापकप्रत्यक्षरूपमानान्तरवत्प्रकृते परमात्मनि विरोधिदुःखादिप्रापकं मानान्तरं नास्तीत्याशयः। अन्यथा विरुद्धार्थप्रतीतेः शाब्दत्वे ॥ **प्रतियोग्यपेक्षयेति**। प्राचुर्यस्य प्रतियोगिनिरूपकत्वमल्पत्वम्। तथाच प्राचुर्यं हि स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयाल्पत्वं यत्तदपेक्षयादृष्टम्। ब्राह्मणप्रचुरो

ग्राम इत्यत्र ब्राह्मणप्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकब्राह्मणविजातीयशूद्राल्पत्वापेक्षया दृष्टम्। एवमानन्दप्रचुरो विज्ञानप्रचुरो मनःप्रचुर इत्यादावप्यानन्दप्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकानन्दादिविजातियदुःखाद्यल्पत्वापेक्षयैव वक्तव्यम्। तथाच ब्रह्मणि दुःखादिकं वाच्यमिति भावः ॥ **पदार्थान्तरगतेति**। स्वाभिन्नजीवगताल्पसुखादिधर्मापेक्षयेत्यर्थः। अयं भावः। प्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयाल्पत्वापेक्षया यथा दृष्टम्। एवं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकसजातीयाल्पत्वापेक्षयाऽपि दृष्टम्। यथा प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र प्रकाशप्राचुर्यं व्यधिकरणस्वनिरूपकप्रकाशसजातीयनक्षत्रादिप्रकाशाल्पत्वापेक्षया भवति। नक्षत्रादिप्रकाशापेक्षया प्रचुरप्रकाशः सवितेत्युच्यते। एवमानन्दप्रचुर इत्यादावप्यानन्दादिप्राचुर्यं व्यधिकरणस्वनिरूपकानन्दादि-सजातीयजीवानन्दाल्पत्वापेक्षयाऽपि सम्भवति। जीवानन्दापेक्षयेश्वरः प्रचुरानन्दो जीवज्ञानापेक्षयेश्वरः प्रचुरज्ञान इत्यादि। विनिगमकं तु दुःखाद्यङ्गीकारे निरनिष्टो निरवद्यो यः सर्वज्ञः सुखसुख इत्यागमविरोध एवेति ध्येयम् ॥ **असुनिति**। नकार-लोपेमनस् इति प्रातिपदिकम् ॥ **सामान्यैरिति**। प्रमाणं विज्ञानशब्दस्य विशेषज्ञानार्थत्वमात्र एवेति द्रष्टव्यम्। अन्यथा देवादीनामित्यसङ्गतः। सामान्यविशेषाकारौ जगतीति शेषः ॥ **अत्र विशेषनिष्ठामिति**। पूर्वमभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादा-पततीति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणत्वेनोक्ता। अत्र तु पुनर्विशेषप्रतिपादकमागमरूपं प्रमाणमुच्यत इत्यर्थः। मूले हरौ हरिरूपविषये प्रवर्तमानाभेदप्रवृत्तिनिमित्तकान्यादिशब्द इत्यर्थः। मूलेऽन्यत्र भिन्नतामित्यत्र हरेरन्यत्र। जीवो जडादन्यो जडं जीवादन्यदिति प्रयोग इति शेषः। हरेर्जीवजडभेदं हीत्यत्र मूले हरिर्जीवान्यो जडान्य इति प्रयोग इति शेषः ॥ **क्वचिदिति**।

खण्डितत्वशून्ये गुणगुण्यादौ गुणो गुणिनोऽन्य इति प्रयोगेऽन्यशब्देन विशेष एव ग्राह्य इति भावः ॥ **एतामेवेति** । एकस्यापि हरेरन्योन्यत्वोपपादनायाभेदेऽपीत्यादिनोक्तां विशेषरूपामुपपत्तिमेकस्यापि विभागोक्तिर्युज्यत इति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तेऽर्थेऽतिदिशती-त्यर्थः । तत्र हेत्वनुक्तेरत्रोक्तं विशेषं तत्र हेतुत्वेनातिदिशतीति भावः ॥ **उत्तरस्मिन्निति** । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राण-मित्यादावित्यर्थः । अस्तु स्वार्थिकत्वमित्यत आह ॥ **प्राचुर्यार्थश्चेति** । अर्थान्तरासम्भवे हि स्वार्थिकत्वं कल्प्यम् । न चात्र तदसम्भवोऽस्तीति भावः ॥ **राजपुरुषेति** । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति षष्ठीव्युत्पत्त्या भृत्यवाचकराजपुरुषशब्दस्य राजशब्द-पर्यायत्वाभावादित्याशयः । अधिकारो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति प्रकरणम् । तथाऽपि कथं निमित्ताभिधेयैक्यलाभ इत्यत आह ॥ **न हीति** । अन्नादिज्ञानेनान्नमयादिप्राप्त्यसम्भवादिति भावः ॥ छ ॥

॥ ॐ **तद्धेतुव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ **उपरीति** । अतः केवललीलयेत्यत्रत्यैतच्छब्देनेत्यर्थः ॥ **भाववाचीति** । पूर्णत्व-वाची ॥ **बहोरिति** । बहु अस्मात् पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति भावे इमनिच्प्रत्यये बहोर्लोपो भू च बहोः । बहोः परस्येष्ठ इमनिच् ईयस् इत्येतेषां प्रत्ययानामादेरिकारस्य लोपः स्याद्बहोश्च भूरित्ययमादेश इति इकारलोपे बहोश्च भूरादेशे भूमान्निति प्रातिपदिकम् ॥ **उपरीति** । अतः केवलेत्यत्रत्यैतच्छब्देनेत्यर्थः । सुखादेव दुःखादेव नान्यथेत्याशयेनैवकारव्यावर्त्यं दर्शयति ॥ **केचिदिति** । केचित्तार्किकाः । सुखरागात्सुखसाधनरागात् । दुःखद्वेषाद्दुःखसाधनद्वेषात्प्रवृत्तिः । तत्र सुखं मे भूयादिति सुखरागात्सुखसाधने नृत्तगानादौ प्रवृत्तिः । सुखसाधनं मे स्यादिति रागात्सुखसाधनीभूतस्रक्चन्दनादिसम्पादने दुःखद्वेषात्तत्परिहारसाधनरोदनादौ

दुःखसाधनद्वेषाद्दुःखसाधनीभूताहिकण्टकोद्धरणादौ प्रवृत्तिर्दृष्टेति रागद्वेषयोरेव सर्वत्र प्रवर्तकत्वान्न सुखोद्रेकदुःखोद्रेकयोः प्रवर्तकत्वम्। भवदाचार्योदाहृता या नृत्तगानादौ प्रवृत्तिः साऽपि सुखरागादेव न सुखोद्रेकात्। या च नारकिणो दुःखोद्रेकात्प्रवृत्तिः साऽपि दुःखद्वेषादेव न दुःखोद्रेकादित्याशयः। एवमभिप्रायावर्णने न ह्युन्मत्तस्येत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेरिति ध्येयम्॥ दोषा इति। दोषा रागादयश्च त इति रागद्वेषमोहानां दोषत्वाभिधानादिति भावः। यद्यपि मोहस्याप्यस्ति प्रवर्तकत्वं तथाऽपि न स्वातन्त्र्येण। किन्तु मूढमेव रागद्वेषौ प्रवर्तयत इति परोक्तेः। रागद्वेषजननद्वारैवेति साक्षात्प्रवर्तकत्वं तयोरेवेति भावः। आचार्योदाहृतनृत्तगानादिप्रवृत्तेर्नारकिणो रोदनादिप्रवृत्तेश्च यत्सुखरागदुःखद्वेषसाध्यत्वं परोक्तं तन्निराकरणं कथमेवकाराल्लब्धमित्यतस्तद्दर्शयति॥ न हीति। सुखरागाद्दुःखद्वेषाच्च प्रवृत्तिराचार्यैः कस्मान्नोदाहृतेत्यत आह॥ सुखेति। अम्बुवाय्वादेः प्रवृत्तावेतत्कारणासम्भवेन चेतनेत्युक्तम्। मूले न दुःखं स्यादित्यनेन दुःखोद्रेकात्प्राप्तदुःखद्वेषाच्च तन्निवृत्त्यर्थप्रवृत्त्यसम्भवोऽभिहितस्तथाऽपि नेश्वरप्रवृत्तेः सुखोद्रेकसाध्यत्वसिद्धिः। सुखरागादपि तत्सम्भवेन तन्निकारणालाभादित्यत आह॥ सुखानवाप्तिश्चेति शेष इति। तथा च न दुःखं स्यादित्यनन्तरं सुखानवाप्तिश्च न स्यादिति मूले ग्राह्यम्। येन सुखरागात्तदवाप्त्यर्था प्रवृत्तिः स्यादिति भावः। एवं सति प्रवृत्तित्रयानिषेधो लब्ध इत्याह॥ ततश्चेति॥ तन्निवृत्त्यर्थेति। दुःखद्वेषाद्दुःखनिवृत्त्येत्यर्थः। नन्वनेन सुखित्वसिद्धावपि न महानन्दत्वसिद्धिः। तथा च महानन्दत्व एवास्येत्युक्तमयुक्तमित्यत आह॥ कार्येति। वाचनिकं कण्ठोक्तम्॥ छ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ॥ प्रथमवाक्ये ब्रह्मशब्देन परंब्रह्मैव सूचितमित्यन्वयः। कथमित्यतः सूचनाप्रकारं दर्शयति॥ पर-

शब्देति । अत्र ब्रह्मज्ञानेन परब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते । न ह्येतत्सम्भवति । अन्यविद्ययाऽन्यगतेरयोगात् । अतः परब्रह्मप्राप्तिरूप-मोक्षजनकज्ञानविषयस्यापि परब्रह्मत्वं सूचितमित्यर्थः । युक्त्यन्तरं चाह ॥ तज्ज्ञानस्येति । अत्र ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं श्रूयते । मोक्षजनकज्ञानाविषयत्वं च परब्रह्मण एव नान्यस्य । तमेवं विद्वानिति श्रुतेरिति भावः । एवमेव ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूचयित्वेति भाष्यस्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टमनुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ अनन्तवदन्तवन्न भवतीति श्रुतावनन्तमिति स्पष्टोक्तेराचार्यैरनन्तवदिति कस्मादुक्तमिति चेत् । उच्यते । अनन्तमित्यत्र न अन्तमनन्तमिति अनश्व इत्यादि-वन्नञ्समासेऽन्तशब्दोक्तनाशप्रतियोगिकान्योन्याभावः प्रतीयते । तच्चासङ्गतम् । अतः श्रौतोऽन्तशब्दोऽन्तवदिति व्याख्यातः । ततश्चान्तशब्दोक्तत्रिविधनाशवन्न भवतीत्यनन्तवदिति नञ्समासः । एवञ्च श्रुतावन्तशब्दोऽर्श आद्यजन्ततयाऽन्तवदित्यर्थकः । तथा चान्तं न भवतीत्यनन्तमिति नञ्समासो द्रष्टव्यः । यथाऽनादिमत्परंब्रह्मेत्यत्रानादीत्येव पदच्छेदे न आदि अनादीति नञ्-समासे आदिभिन्नत्वप्रतीत्या आदिमन्न भवतीत्यनादिमदिति नञ्समासः कृतस्तद्वदिति ध्येयम् ॥ सत्यकामे त्विति । मुक्तानां सत्यकामत्वं नाम भगवत्कामानुकूलकामत्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ यथोक्तमिति । गीताभाष्य इत्यर्थः ॥ प्रजननं सूचितमिति । प्रजननं प्रागसतः सत्तापादनम् । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्रवाची तथाऽप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्सत्ता-विशेषप्रजननपर इति प्रतिपादयितुं सूचितमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ कप्रत्यय इति । तथाच समुदायपदात् या प्रापणेऽस्मादातोऽ-नुपसर्गे कः । आदन्ताद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यादिति कप्रत्यये ककारलोपे आतो लोप इटि चेति धात्वाकारे लोपे

सत् य् अ सत्येति प्रातिपादकम् । ननु झलां जशोऽन्ते पदान्ते झलां जशः स्युरिति सूत्रेण सदिति पदान्ते झलस्तकारस्य दकाराख्ये जशि सद्यमिति स्यादित्यत उक्तम् ॥ **उपपदस्य भसंज्ञायामिति** । भसंज्ञा च पदसंज्ञापवादिका । तथा चात्र पदसंज्ञाभावेन पदान्तत्वाभावान्न जश्त्वप्राप्तिरिति सत्यमिति युक्तमिति भावः । स्वव्यतिरिक्तं सर्वमिति द्वितीया ॥ **अस्तेः शत्रन्तस्येति** । अस भुवि अस्मात् शतृप्रत्यये शकारऋकारयोर्लोपे अस् अत् इति स्थिते श्नसोरल्लोप इति अस् इत्यत्रत्याकारस्य लोपे स् अत् सदिति रूपम् । जीवनवदित्यर्थः ॥ **सदेरिति** । षद्लृ विशरणेत्यादिधातोः क्विपि तस्य लोपे सति भवति । सन्नमिति तदर्थः ॥ **भावप्रधानं चैतदिति** । सदिति पदं धर्मविशेष्यकप्रतीतिजनकमित्यर्थः । भावप्राधान्यं दर्शयति ॥ **सत्त्वमिति** । जीवनवतो भावो जीवनमेव । विशरणवतो भावो विशरणमेवेत्यर्थः ॥ **उपजीव्यत्वलक्षणाद्यतेति** । जीवनहेतुत्वमित्यर्थः । ताभ्यां षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु अस् भुवीति धातुभ्याम् । अस्तेः शतरि सदेः क्विपि चेति विवेकः । रूपसिद्धिः पूर्वोक्तैव ॥ **सत्वं गतिमिति** । प्रवर्तकत्वं चेष्टकत्वम् । गतिमतो जीवनवतश्च भावो गतिजीवने एवेति भावः ॥ **तस्माद्भाव इति** । मन् धातोर्भावे असुन्प्रत्यये नकारलोपे मन् अस् मनस् इति प्रातिपदिकं सिध्यति । न प्रपाञ्चितमाचार्यैरिति शेषः । ननु तर्हि स्पष्टत्वे ब्रह्मवल्ल्यां मनोमयविज्ञानमयप्रकरणाभ्यां ज्ञानत्वं कस्मात्प्रपञ्चितमित्यत आह ॥ **ज्ञानं ब्रह्मेतीति** ॥ **सकलपदार्थेति** । तद्वतेत्यर्थः ॥ **अनन्तत्ववदिति** । साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वात्कथं पूर्णानन्दत्वं हेतुरिति भावः । उत्तरमाह ॥ **अत एवेति** । पूर्णानन्दत्वहेतोरसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । एवञ्च को ह्येवान्यादिति वाक्येन पूर्णानन्दत्वस्योपपादितत्वाद-

नन्तत्वोपपादकत्वं युक्तमित्याशयः । ननु तर्हि को ह्येवान्यादित्यस्य वाक्यस्य पूर्णानन्दत्वोपपादकतयाऽनन्तत्वोपपादकता प्राप्ता नानन्दमयप्रकरणस्यैव । अस्य वाक्यस्यानन्दमयप्रकरणादुत्तरत्र सत्वेनानन्दमयप्रकरणान्तर्गतत्वाभावादिति चेन्न । आनन्दमय-प्रकरणवदुत्तरवाक्यानामप्यनन्तत्वोपपादकतायाः पूर्वमुक्तत्वान्नोक्तदोष इत्याशयेनाह ॥ **उक्तं चैतदिति** । अपिपदेनेति शेषः ॥ **मन्त्रवर्णादुत्तरयेति** । सृष्ट्यादिप्रकरणषट्केनेत्यर्थः ॥ छ ॥

॥ ॐ **नेतरोऽनुपपत्तेः** ॐ ॥ ननु मुच् धातोरात्मनेपदित्वान्मुच्येदिति कथं विधिलिङ्परस्मैपदित्वमित्यत आह ॥ **व्यत्यय इति** ॥ **ओमिति** । मूले ओं अ इति पदच्छेदो द्रष्टव्यः । तस्यान्नरसमयत्वस्य । ईश्वरत्वे अन्नमयस्येश्वरत्वे ॥ **अनुपपत्तिरेवेति** । तद्धि पार्थिवशरीराणामन्नोपजीविनामेव युक्तं न हरेरित्यर्थः । तत्प्रवाहो विकारप्रवाहः । अतो न विष्णुत्वं तेषामिति शेषः । पीठं भूमिकामारचयति कर्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं दर्शयतीत्यर्थः । कुत इत्थं योज्यमित्यत आह ॥ **तस्मादेतस्मादित्यनुसन्धानादिति** । तच्छब्दस्य पूर्वं दूरप्रकृतपरामर्शकत्वेनैतच्छब्दस्य चाव्यवहितपूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वेन तस्मादेतस्मादात्मन इत्यनुवादबलेन सः ब्रह्मशब्दोदितो विष्णुरात्मेत्यात्मत्वं विधेयमिति सूचयितुमात्मशब्दं प्रयुज्येत्युक्तमिति भावः। तथाच तस्माद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र परप्राप्तिकामेन ज्ञातव्यतयोक्तत्वात् । एतस्मात्सत्यज्ञानानन्तत्वेन लक्षितात् । तथा सति आत्मेति ब्रह्मशब्दोक्तस्यात्मत्वविधायकवाक्ये आत्मशब्देन प्रकृताच्चात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः। भूतं भूताभिमानी चेत्युक्तविधया चतुर्विधस्य वायोर्मुख्यामुख्यभेदेन चतुर्विधाकाशात्सृष्टिमाकाशाद्वायुरिति वाक्ये न प्रोवाचेति योज्यम् ॥ **अगशब्द इत्यादि** । तथा चागशब्दे

कर्मार्थके उपपदे नी प्रापणे अस्मात् क्विपि तस्य लोपे क्विप्रत्यययोगेनोपपदान्त्यस्य गकारस्थस्य अकारस्य लोपे धातोश्च ह्रस्वताऽग्रामग् नि अग्नीति प्रातिपदिकम् ॥ आङ्पूर्वस्येत्यादि। तथा चाङ् पूर्वात् पा रक्षणेऽस्मादुपसर्गस्य ह्रस्वे अपा इति जाते धात्वन्तस्याकारस्य लोपे अप् इति प्रातिपदिकम् । पश्चात्स्वाद्युत्पत्तावाप इति सिध्यति । तदेव दर्शयति ॥ तेनेति । अनुक्तसमुच्चयार्थेन च शब्देनेत्यर्थः ॥ पृथु विस्तार इति । पृथ् अस्मात् औणादिके षिवन्प्रत्यये षः प्रत्ययस्येति षकारस्य अन् इत्यस्य च लोपे पृथ् इव इति जाते षिद्गौरादिभ्यश्च। षिद्गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यादिति ङीषि ङकारषकारयोर्लोपे ई इत्येतावन्मात्रे उर्वरिते सति पृथू इव् पृथवीति रूपम् । न चात्र पृ इत्यत्र ऋकारस्य अकाररूपे गुणे तस्य च रपरत्वे पार्थिवीति स्यादिति वाच्यम् । षिवन्प्रत्ययस्य कित्कार्यकारिताया विवक्षितत्वात् । कितश्च स्वस्मिन्परतो गुणनिषेधकत्वस्य क्ङिति चेति सूत्रोक्तत्वादत्र गुणाभाव इति उणादिवृत्तौ साधितमनुसन्धेयम् ॥ कर्मणि घञिति । उष् प्लुष् दाहेऽस्मात्कर्मणि घञि घकारञकारयोर्लोपे नाकारमात्रे उर्वरिते सति सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति उकारस्यौकाररूपे गुणे ओष् अ ओषेति रूपम् ॥ तदर्थं उक्तः उष्टा इति ॥ कर्मणीति। दाधाध्वदाप्। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युरिति धातुरूपस्यास्य धातोर्घुसंज्ञायामोषा धीयन्तेऽत्रेत्यधिकरणे कर्मण्यधिकरणे च कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्योऽधिकरणे किप्रत्यये ककारलोपे कित्वाद्धाकारलोपे ओषध इ ओषधीति रूपम् । पुरुष पदेन भौतिकस्याभिमानिदेहस्यैव विवक्षितत्वेन तदतिरिक्तस्य भौतिकस्याभिमानिदेहस्यैवाभावात्त्रिविधत्वं ज्ञेयम् । सप्तम्याः पुरीत्यस्याः॥ इकारस्येति। ङीति सप्तमीविभक्ते रूपस्य इकारस्य उकार इत्यर्थः ॥ धात्वीति । शीङ् स्वप्न इति धातुशकारस्येत्यर्थः ॥

अधिकरणे शेतेरिति । अधिकरणे सुप्युपदेशे धातोर्डप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च पुरिशी इति स्थिते इकारस्योकारे धातुशकारस्य षकारो पुरुषी इति जाते डप्रत्यये टिभूतस्य ईकारस्य लोपे प्रत्ययाकारे मिलिते सति पुरुष अ पुरुषेति रूपम् । अत्र काशिकायामधिकरणे शेतेरित्यत्र गिरौ डश्छान्दसीत्युक्ता गिरिश इत्युदाहृतत्वाद्गिरावित्यस्य चाधिकरणसामान्यमात्रोपलक्षकतयोक्तरीत्या डप्रत्यय एव व्याख्येयो न त्वच्प्रत्ययः । तथात्वे पुरिशी अस्मादच्प्रत्यये ईकारस्य एकाररूपे गुणे पुरिशे इति जाते एचोयवायाव इति अचिपरे एकारस्यायादेशे पुरिशय् अ पुरिशय इति स्यात् । खे शेते इति खशय इतिवत् न तु पुरुष इति रूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ **नित्योनित्यानामिति ।** अत्र निर्धारणबलात्स्वरूपेण नित्यानां जीवानां सकाशादप्यातिशयेन यन्नित्यत्वं कथ्यते तच्छरीरस्यापि नित्यत्वं विना नोपपद्यत इति शरीरस्यापि नित्यत्वमस्माद्वाक्यात्सिध्यतीति भावः । देहादिपर्यन्तामित्यत्र विद्यमानादिशब्दस्याध्याहृतेनात्मशब्देन सम्बन्ध इत्याशयेनाह ॥ **देहशब्दात्प्रागिति ।** असावात्मपदोदितः । **सन्निहितेति ।** पुरुषपदेन सन्निहितशरीरेत्यर्थः । तेषां भूतानां भौतिकानां चैवं परात्मन इवेत्यर्थः । प्रकृतसर्वस्यान्नरसमयत्वापत्तिरिति योज्यम् ॥ **लक्षणेति ।** सत्यत्वादिलक्षणेत्यर्थः । संविधानेन प्रयत्नेन ॥ **अन्नात्पुरुष इति ।** न ह्यन्नरसात्पुरुषोत्पत्तिः पूर्वमुक्ता । येनान्नरसमयत्वोक्तिर्घटते । किं त्वन्नादेव । एवं चान्नविकारित्वेनैव पूर्वं प्रकृतत्वाच्छरीरस्य तथैव परामर्शः कार्योऽतो रसशब्दवैयर्थ्यमिति भावः ॥ **तात्पर्यार्थ इति ।** अन्नरसमयशब्दार्थकथनपरत्वेऽन्नरसमय इति वक्तव्यत्वादित्याशयः ॥ **मुख्यप्रयोगमिति ।** अस्मिन् शिर इति मुख्यप्रयोगमित्यर्थः । ननु विदित्वा मुक्तिरिति न युक्तम् । समानकर्तृकयोः पूर्व-

काले क्त्वा। एककर्तृकक्रिययोर्मध्ये पूर्वकालीनक्रियायां वाच्यायां तद्वाचिनि पदे क्त्वाप्रत्ययो विहितः। भुक्त्वा व्रजतीति यथा। न ह्यत्र तथा समानकर्तृकताऽस्ति। वेदने पुरुषस्य कर्तृत्वात्। स्यादित्यत्र मुक्तेः कर्तृत्वादित्यत आह॥ **विदित्वा साक्षात्पश्यत इति**। एवंच वेदने साक्षाद्दर्शनक्रिययोरुभयोरपि जीवकर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वात्तन्मध्ये वेदनपदोक्तपरोक्षज्ञानस्य दर्शनपूर्वकालीनत्वाद्युक्तस्तत्र क्त्वाप्रत्यय इति भावः। तत्रैव विकारशब्दादिति सूत्रव्याख्यानावसर एव॥ **अन्नमयमात्रविषयानुपपत्तिरिति**। अन्नमयस्यैव ब्रह्मत्वविषये या अन्नरसमयत्वानुपपत्तिस्तत्परिहार इत्यर्थः। अत्र ब्रह्मशब्दोदित इत्यादिग्रन्थे अनेन व्यवधानकरणेन। नन्वन्नविकारशरीरावच्छिन्नजीवस्यान्नमयत्वाङ्गीकारे तस्येदमेव शिर इत्युपदेशानर्थक्यम्। शिरःप्रभृत्यवयवानां प्रत्यक्षासिद्धत्वेनावक्तव्यत्वादित्यत आह॥ **प्राणमयादिष्विति**। तत्प्राये तत्समाने अन्नमयप्रकरणे नाङ्गीक्रियन्ते अन्नमयादिशब्दार्थतयेति शेषः। तथाच किं जीवपरत्वाङ्गीकारेण जीव इव कोशेष्वपि लिङ्गानां सम्भवादिति भावः॥ **ब्रह्मशब्देति**। शुद्धिमार्थनं तु जीवे उपाध्यपेक्षया युक्तमित्याशयः। नन्वन्नमयादीनामन्यत्वान्तरत्वाद्युक्तेस्तस्य च कोशेष्वेव सम्भवो न जीवे इत्यत आह॥ **अन्यत्वमिति**॥ छ॥

॥ ॐ **भेदव्यपदेशाच्च** ॐ॥ **जीवपक्षेऽपीति**। कोशपक्ष इवेति शेषः॥ **यानि वाक्यानीति**। अन्यत्वशारीरत्वप्रतिपादकानीत्यर्थः। शुद्धं चैतन्यम्॥ **तत्स्वभावेत्यादि**। संसारिस्वभावभूतचैतन्यतया सिद्धं यत्परमात्मस्वरूपं तत्पराणीत्यर्थः॥ **वाक्यशाबल्येति**। संसारिशुद्धचैतन्योभयस्वरूपप्रतिपादकानि यानि अन्यत्वादिब्रह्मशब्दादियुक्तानि वाक्यानि

तेषां सङ्कीर्णत्वस्यैक्यविवक्षां विनाऽसंभवादित्यर्थः ॥ **परमात्मैवेति** । जीवधर्माणां कथंचित्परमात्मन्यपि सम्भवादिति भावः । ननु तर्हि परमात्मनिष्ठब्रह्मशब्दादीनां संसारित्वविरोधिनां कथं जीवेऽप्युपपत्तिर्विनिगमकाभावादित्यतो विनिगमकमाह ॥ **सत्यपीति** । एवं च ब्रह्मधर्माणामेव जीवे व्यवहारो न जीवधर्माणां ब्रह्मणीत्यस्ति विनिगमकमिति भावः ॥ **अपकृष्टोत्कृष्ट इति** । जीवसामान्यवाचिना पुरुषपदेनापकृष्टजीवानां देवविशेषवाचिनाऽऽदित्यपदेनोत्कृष्टजीवानां च लक्षणेति ध्येयम् ॥ छ ॥

॥ ॐ **कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॐ ॥ **अन्यपरत्वेति** । व्यावहारिकभेदपरत्वेत्यर्थः ॥ **स्वशरीरेषु अतीतानागतवर्तमानेषु** ॥ **न प्रकृत्येति** । ऐक्यनिराकरणस्य प्रकृतसङ्गतिर्नेति कथमित्यर्थः । अक्षशब्दस्य दुष्टेन्द्रियसाधारण्यादाह ॥ **अक्षमिति** । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यर्थः । अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमित्यन्यत्रोक्तमत्र नाभिप्रेतमिति हृदयम् ॥ **कथमिति** । साध्यभूतजडत्वस्य ज्ञानानाश्रयकत्वादात्मशब्दस्य च ज्ञानाश्रयार्थकत्वाज्ज्ञानाश्रयो ज्ञानानाश्रय इति प्रयोक्तव्यमन्यथा वेत्यर्थः । ज्ञानाश्रयो ज्ञानानाश्रय इति प्रयोगे व्याघातं वक्ष्यामीत्याशयो गूढ इति ध्येयम् । एवं घन आकाश इत्यत्राप्यनिबिडावयवद्रव्यं निबिडावयवद्रव्यमिति प्रयोक्तव्यमन्यथा वेत्यपि ज्ञातव्यम् । यथान्यासमात्मा जड इत्येव नान्यथेत्यर्थः ॥ **स्वरूपेणेति** । अभेदो नास्तीति कण्ठरवेणेत्यर्थः ॥ **भेदसाधनस्येति** । पृथगित्यत्र सूत्रकृता प्राधान्येन भेदसाधनं कृतम् । साधनं च स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भः। तथा चाभेदः स्वरूपतो निराकृत एवेत्याशयः ॥ **प्रकरणविशेषेति** । तत्तत्प्रकरणविशेषबलेन तैस्तैरिन्द्रादिभिरभेदोऽस्त्वित्याशङ्किते तत्तत्प्रकरणे इन्द्रादिभिरभेदो न विवक्षितो भेदकधर्मकथनबलादित्येवं निषेधे सामान्यतोऽभेदस्वरूपनिराकरणं सिध्यत्येव ।

नीलादियावद्घटविशेषनिषेधे घटसामान्याभावसिद्धिवदिति । यद्यपि तथाऽपि पृथगिति सूत्रे सामान्यतोऽभेदमेव पूर्वपक्षयित्वा यच्छेद एव सिद्धान्तः क्रियते तद्वस्तुस्थितिज्ञापनायेति मन्तव्यम् । एवं वाक्यान्तरद्योतकत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ तन्निरासार्थमिति । उत्तरत्र शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं भेद एव तत्र तत्र समर्थ्यत इत्येतन्निरासायेदमुदितमित्यर्थः ॥ पर्यवसानमिति । तथाच तत्र भेदो न समर्थ्यत इति भावः ॥ एतदिति । अत एवेत्यादौ भेदो न समर्थ्यत इत्येतादित्यर्थः ॥ ज्ञास्यत इति । तथाच पृथगित्यत्र पूर्णतेति न वाच्यमिति भावः ॥ छ ॥

॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ इत्यादिविरोधादिति । ब्रह्मविद्यायाः शोकतरणफलकत्वोक्तिविरोधादित्यर्थः । ननु शरीरादिकोशफलकत्वोक्तौ कथं तद्विरोधः । न हि शरीरादिकं शोकरूपमित्यत आह ॥ शरीरादेश्चेति । शोकापादकतयेति शेषः ॥ वाक्यद्वयेति । उपशब्दो निवारयेदित्येकं वाक्यम् । अश्रुतस्येत्यपरं वाक्यमिति वाक्यद्वयेत्यर्थः ॥ प्राप्तिपरत्व इति । उपसङ्क्रामतीत्यस्य प्राप्त्यर्थकत्वं कथयतामस्माकं मतेऽन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वेन सर्वस्यापि प्रकरणस्य भगवत्परत्वादुपक्रमानुगुण्यं भवति न त्वन्मत इत्यर्थः । ते स्थानान्तरोक्ताः । एते त्वन्नरसमयादय इत्यन्वयः । तथा चान्नरसमयः प्राणरसमयो मनोरसमयो विज्ञानरसमय आनन्दरसमय इति द्रष्टव्यम् । शब्दान्तरेति । संज्ञान्तरेत्यर्थः । जुहोति ददातीत्यादिशब्दभेदात्कर्मभेदो दृष्टस्तद्वदित्यर्थः । तर्ह्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसमर्थनपरतया प्रतीयमानानां सूत्राणां कोऽभिप्राय इत्यत आह ॥ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्येति ॥ स्वप्राधान्येनेति । स्वयं प्रधानत्वेनैव । न त्वानन्दमयावयवत्वेनेत्यर्थः । अन्तरस्यान्यस्य

श्रवणरूपस्याब्रह्मत्वसाधकस्यानन्दमयेऽभावेऽप्यन्यद्बाधकं तत्र भविष्यतीत्याह ॥ **तत्रापीति** ॥ **आनन्दमयाश्रयतयेति** । आनन्दमयं प्रत्याश्रयतयेत्यर्थः । तथा चान्याश्रितस्यानन्दमयस्य परब्रह्मत्वं न सम्भवतीति भावः ॥ **तदिति** । आश्रयतयोक्तब्रह्मे-त्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वादिति** । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्येनेत्यर्थः । प्रकृतत्वं स्वप्राधान्येन प्रकृतत्वम् ॥ **आनन्दमयस्येति** । तथा चावयवावयविनोरभेदादवयविनो ब्रह्मत्वेऽवयवस्यापि ब्रह्मत्वं प्राप्तमिति भावः । तथाच ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना प्रकृतत्वं किमर्थमुपपादनीयमिति हृदयम् । **असामञ्जस्येति** । विरोधादिति भावः । ननु विरोधादेकस्य ब्रह्मत्वेऽ-ङ्गीकार्ये आनन्दमयस्यैव तत्कस्मान्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यतरेति** । नन्वसन्नेवेति श्लोकेऽस्त्यानन्दमये ब्रह्मशब्द इत्यत आह ॥ **असन्नेवेति** । अत्र श्लोके ॥ **तर्हीति** । स्वप्रधानतया ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे सतीत्यर्थः ॥ **पुच्छत्वेति** । पुच्छत्वोक्त्याऽ-प्राधान्यं प्राप्तमिति भावः ॥ **आश्रयेति** । तथाच प्राधान्यमेवेति भावः ॥ **प्रतियोगीति** । स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजा-तीयरूपप्रतियोगीत्यर्थः ॥ **अनन्तत्वेति** । वस्तुतः परिच्छेदाभावस्यानन्तशब्दार्थत्वात्तस्य चाभेदरूपत्वादनन्तशब्देनाभेद उक्त इत्यर्थः । अन्ते प्राप्यतयोक्तिस्थाने ॥ **पूर्वमपीति** । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्यत्र विज्ञानं ब्रह्म व्यजानात् । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति पूर्ववाक्येऽपीत्यर्थः । पूर्वमपि एतद्वाक्येऽपि ॥ **नानन्दमय इति** । विकारार्थमयट्प्रत्ययबलादन्नमयादिव-दिति भावः । ननु तस्याब्रह्मत्वे ब्रह्मज्ञानार्थिनो भृगोस्तदुपदेशोऽसङ्गत इत्यत आह ॥ **ब्रह्मेति** ॥ **कथंचिदिति** । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्य ब्रम्हणः स्वप्राधान्येन ज्ञेयत्वं नानन्दमयावयवतयेत्येवंपरतया योज्यत्वादित्यर्थः ॥ **क्रियेति** । उक्त्वेति वचनरूप-

क्रियाविशेषणमित्यर्थः ॥ **अभावादिति** । अविवक्षितत्वादित्यर्थः । प्रथमानुवाक इत्यनन्तरं सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासत इति वाक्यं ग्राह्यम् । ननु ब्रह्मतयोक्तावपि न ब्रह्मत्वमङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** । तथाच स्वप्राधान्येन ज्ञेयतया त्वदङ्गीकृतस्यापि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति उक्तपुच्छस्यापि ब्रह्मत्वं न स्यादित्याशयः ॥ **नन्वेतदिति** । अन्नमयादिपञ्चकमि-त्यर्थः ॥ **सामानाधिकरण्येनेति** । अन्नं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । अमुख्यब्रह्मत्वोपेतान्नादिसाक्षा-त्कारेण तत्प्राप्तिरयुक्ता स्यादित्यर्थः ॥ **मतुवसोरुः सम्बुद्धौ छन्दसीतीति** । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्सम्बुद्धौ परतश्छ-न्दसिविषय इति सूत्रार्थः । अलोन्त्यपरिभाषया रुरित्यादेशः षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यैव । तथाच भगशब्दान्मतुप्प्रत्यये उण् इत्यस्य लोपे मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति सूत्रेण मतुपो मकारस्य वकारे सति भगवदिति तकारान्तप्रातिपदिकनिष्पत्तौ सत्यां पश्चात्सम्बुद्धौ भगवन् सु इति स्थिते मतुवसो रुरिति सूत्रेण तकारस्य रुरित्यादेशे तस्य विसर्गे सम्बुद्धौ सोर्लोपे भगव इति युक्त-मित्यर्थः । किंच तथा सतीत्यनन्तरं ब्रह्मवल्ल्यामपीति शेषः ॥ **उदाहृतश्लोकेष्विति** । अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । प्राणं देवा अनुप्राणन्तीत्यादिष्वित्यर्थः । ते कोशाः ॥ **तदिति** । अन्नादीत्यर्थः ॥ **तदयोगादिति** । प्रजाजनकत्वदेवचेष्टकत्वरूपोऽन्नप्राण-योर्महिमा यथा तत्र निरूपितस्तथा यतो वाच इत्यत्र मनोमहिम्नो निरूपितत्वेनोक्तसङ्गत्ययोगादित्यर्थः ॥ **तत एवेति** । मनो-मयश्लोके मनोमहिम्नो निरूपितत्वेनोक्तसङ्गत्यसम्भवादेवेत्यर्थः ॥ **अन्नादिशब्दैरिति** । अन्नाद्वै प्रजा इत्यादिश्लोकस्थान्नादि-शब्दैरित्यर्थः । उच्यन्ते ब्रह्मवल्ल्याम् तथा चान्नमयादिप्रशंसा सम्भवतीति हृदयम् । अत्रापि भृगुवल्ल्यामपि । अन्नादिशब्दैरिति

शेषः । प्रकरणवशादित्युक्तमेव प्रदर्शयाति ॥ **उक्तार्थ इति** । ब्रह्मवल्युक्तार्थ इत्यर्थः ॥ **ब्रह्मप्रश्नेति** । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रह्मप्रश्नेत्यर्थः ॥ **परम इति** । परमव्योमशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वादित्यर्थः ॥ **समानयोगक्षेमत्वादिति** । परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यस्यान्नमयादिद्वारपञ्चकोपदेशद्वारां शाखाचन्द्रमसन्यायेनान्ततः परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यापि व्याख्यानसम्भवेन साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वसाधकत्वाभावेनान्नमयादिप्रकरणसमानयोगक्षेमत्वेन भार्गवीवारुणीविद्यायाः परब्रम्हपरत्वनिश्चायकत्वासम्भवादित्याशयः ॥ **व्यभिचारश्चोद्यत इति** । यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेव सामान्यव्याप्तौ चन्द्रारुन्धतीबोधनद्वारभूतशाखास्थूलतारकयोर्व्यभिचारश्चोद्यत इत्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धिरिति** । तत्प्रश्नोत्तरत्वं ब्रह्मत्वं विना द्वारत्वेनाप्यन्यथासिद्धमित्यन्यथासिद्धिः सम्भाव्यते शङ्क्यत इत्यर्थः । सा अन्यथासिद्धिः ॥ **लोकपालस्येति** । न देवपदवीं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिता इति वचनेन देवतापदस्य परब्रह्मज्ञानसाध्यत्वावगमेनैतावज्ज्ञानाभावे लोकपालकत्वस्यैवासम्भवादिति भावः । श्रोतुस्तत्त्वज्ञानायोग्यत्वे वक्तुर्विप्रलिप्सा भवति । प्रकृते च तन्नास्तीत्याह ॥ **भृगोरिति** ॥ **भूताभिमानित्वेति** । सर्वदा सावधानतया स्वाभिमन्यमानप्रेरणं हि अभिमानिदेवताकृत्यम् । न हीदमभिमानिदेवतानामपटुकरणत्वे सम्भवतीति भावः ॥ **अकरणत्वादिति** । कर्तृप्रयोज्यत्वरूपकरणत्वाभावादित्यर्थः । तदेव विशदयाति ॥ **अत्रापीति** ॥ **अत्रोभयत्रेति** । अत्र तैत्तिरीयशाखायामुभयत्रानुवाकद्वय इत्यर्थः ॥ **अन्यथोपपत्तेति** । अनुज्ञास्वीकारार्थत्वेनेत्यर्थः । विषयभूतासु निराकरणाविषयभूतासु ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वे नास्य शंसतीति पूर्वमस्य सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्प्रकारान्तरेणेत्युक्तम् । तथा चास्मिन्स्थानद्वयेऽस्य जीवस्य तद्योगं तेन परब्रह्मणा

योगं तत्सामीप्यमिति यावत् । तेन योगं साहित्यं च श्रुतिः शास्ति । तथा तत्समीपे तेन सह भोगं च मुक्तित्वेन शास्तीति व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ द्वैविध्येनेति । तथाच नियामकाभावादन्नमयादाविवानन्दमयेऽपि विकारत्वमेव स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रायपाठविरोधः स्यादिति भावः । नन्वन्नमयादिष्वन्तरस्यान्यस्य श्रवणेन तत्रत्यमयटां विकारार्थत्वमानन्दमये तदश्रवणात्तत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्वमिति नियामकमुक्तमिति चेत्तत्राह ॥ यदत्रेति । आनन्दमयेऽन्तरस्यान्यस्याश्रवणेऽपि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयं प्रत्याश्रयतया ब्रह्मण उक्तत्वेन ब्रह्माश्रितस्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासम्भवात्तद्गतमयटोऽपि विकारार्थत्वमेव वाच्यमिति नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिति पञ्चकोशत्ववादिव्याख्यानानुवादावसर एव निराकृतमित्यर्थः । ननु यदुक्तमन्नमयादिषु चतुर्षु विकारार्थत्वमानन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति द्वैविध्यकल्पनमयुक्तं प्रायपाठविरोधादिति । तन्न । अन्नशब्दवाच्ये देहरूपे कोशेऽन्नविकारित्वसंभवेनान्नमय एव मयटो विकारार्थत्वं स्वीकृतं न प्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषु । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गेन प्राणानां प्राणविकारित्वासम्भवात् । मनसश्च मनोविकारित्वासम्भवात् । विज्ञानस्यापि विज्ञानविकारित्वासंभवादतो न प्रायपाठविरोध इत्याशङ्कते ॥ ननु प्राणमय एवेति । उपलक्षणमेतत् । मनोमयविज्ञानमयावपि ग्राह्यौ ॥ स्वार्थिकत्वेति । प्राण एव प्राणमय इत्यादिरूपेण स्वार्थिकत्वकल्पनादावित्यर्थः । अर्थान्तराभावादिति भावः ॥ अधिको दोष इति । अन्नमये विकारार्थत्वं प्राणमयादिषु त्रिषु स्वार्थिकत्वमानन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति त्रैविध्यकल्पनात् द्वैविध्यकल्पनापेक्षयाऽप्यधिकदोषः स्यादित्यर्थः । पूर्ववाक्यार्थं वदन्नेवोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ समस्तैरित्यादिना । प्रकृतानुपयुक्तत्वं तावदुपपादयति ॥ तथा हीति । सर्वशब्दानां भगवदेकवाचि-

त्वसमर्थनं प्रकृतानुपयुक्तमित्युपपाद्य मुख्यया वृत्त्या भगवदेकवाचित्वसमर्थनं प्रकृतानुपयुक्तमित्येतदुपपादयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **यन्निष्ठतयेति** । हिरण्यगर्भः समवर्तत अग्र इत्यादौ हिरण्यगर्भादिनिष्ठतयेत्यर्थः ॥ **ययाकयाचन वृत्त्येति** । लक्षणयेत्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भादिलक्ष्यार्थस्य जगज्जन्मादिकारणत्वं न सिध्यतीति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** ॥ **योगमात्रस्येति** । केवलयोगस्येत्यर्थः ॥ **न भगवतीति** । तथाच गुणसर्वस्वासिद्धिर्न स्यादिति भावः । ननु शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयेऽपि कुतो महायोगवृत्तिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अज्ञातमुख्येष्वमुख्येष्विति सामानाधिकरण्यम् । अज्ञातो मुख्योऽर्थो येषां म्लेच्छैः प्रयुज्यमानानां यवादिशब्दानां ते शब्दा अज्ञातमुख्यास्ते च तेऽमुख्याश्चेति योज्यम् ॥ **अमुख्येष्विति** । साध्याभावोपपादनायेति ज्ञातव्यम् । नन्वत्र हेतोरेव द्वैविध्ये उपपादनीये साध्यस्य द्वैविध्योपपादनमसङ्गतमित्यत आह ॥ **अत्रेति** ॥ **ङीपेति** । वेदशब्दात्तस्येदमित्यर्थे ठक्प्रत्यये तस्यैकादेशे यस्येति चेति दकारस्याकारलोपे एकारस्यैकाररूपवृद्धौ वैदिकेति जाते टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि ङकारपकारयोर्लोपे वैदिकी स्यात् । आक्षिकीतिवदित्यर्थः ॥ **वैदिकत्वेति** । तथाच छन्दःकल्पत्वान्न दोष इति भावः । अस्या रूढेः ॥ **वैदिकाः प्रयोगा इति** । यमिन्द्रमाहुर्वरुणमाहुरित्यादयः । मत्वर्थसम्बन्धोपपादनाय ज्ञापका इत्युक्तम् ॥ **अचिकृत इति** । वैदिकशब्दानिष्पत्तिः पूर्ववदेव । तथाच वैदिकशब्दान्मत्वर्थेऽच्प्रत्यये सवर्णदीर्घे वैदिकेत्याकारान्तत्वं युक्तमिति भावः ॥ **आस्यादिति** । मुखादित्यर्थः ॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ छ ॥ १–१–६ ॥ छ ॥

॥ ॐ **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्** ॥ ॐ ॥ **तद्यजनादाविति** । इन्द्रादिदेवताकयज्ञादौ तेषां मन्त्राणां विनियोगो न

स्यादित्यर्थः । इह अन्तः प्रविष्टं कर्तारमिति वाक्ये ॥ **न विजानन्तीति** । नन्वनेन सामान्यतोऽज्ञेयत्वमुच्यते । अदृश्य इति चाक्षुषज्ञानाविषयत्वमतोऽदृश्यत्वं न विजानन्तीत्यनेन कथमुच्यत इति चेत् । पश्यार्थैश्चानालोचन इति ज्ञानमात्रेऽपि दृशेः प्रयोगादृदृश्यत्वमप्यज्ञेयत्वमेवेति न दोष इति ध्येयम् । इति वाक्येनान्तस्थस्योच्यत इत्यर्थः । तथाऽपि किं प्रकृत इत्यत आह ॥ **समानाधिकरणानि चेति** । इन्द्रादिशब्दा अदृश्ये प्रतीयन्त इत्यदृश्यत्वालिङ्गसमानाधिकरणानीत्यर्थः । अन्तस्थरूपैकधर्मिनिष्ठतया प्रतीयन्त इति यावत् । ननु लिङ्गादीनां सामानाधिकरण्यप्रतीतिक्योदाहरणेनानेकेषामपीन्द्रादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ **न चैकमिति** । अन्तः प्रविष्टमिति वाक्यमित्यर्थः ॥ **एकोपादानेनेति** । एकस्य विष्णोरन्तस्थतयोपादानेनेत्यर्थः । नन्वेवं सवितारं बृहस्पतिं सप्त युञ्जन्तीति श्रुतिलिङ्गाभ्यामादित्यस्य ब्रह्माभेदेऽङ्गीक्रियमाणे यश्चासावादित्य इति पूर्वाधिकरणोदाहृतभेदव्यपदेशविरोध इत्यत आह ॥ **अत एवेति** । वाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्त्या आदित्येन स्पष्टमभेदस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । तदितरविषय आदित्यदेवेतरजीवविषय इत्यर्थः । आदित्यपदेन तदितरे लक्षणाया इति भावः । एवं सति अभेदे सति । विनिगमने इन्द्रादिरेव वाच्य इति निर्बन्ध इत्यर्थः ॥ **अनुपाहितेति** । अदृश्यत्वादीनामित्यर्थः । सत्यप्यभेदे महाकाशधर्म एव परिच्छिन्नाकाशे यावान्वा इत्यादि व्यवह्रियते न वैपरीत्यमिति दृष्टमेवमभेदेऽपीन्द्रादीनामेव वाच्यत्वाङ्गीकारे ब्रह्मधर्माः स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिरूपास्तत्र सम्भवन्ति न त्विन्द्रादिश्रुतिलिङ्गानि ब्रह्मणि सम्भवन्तीत्यस्ति विनिगमने कारणमिति भावः । मूलगतादिपदार्थमाह ॥ **ब्रह्माण्डवीर्यत्वेत्यादि** ॥ **तेषामपीति** । इन्द्रादिश्रुतिलिङ्गानामित्यर्थः ॥ निरर्गलत्वं अप्रति-

बद्धत्वम् ॥ **इत्यपीति** । श्रुतिपुराणादिसिद्धमित्यर्थः । अन्यथा निरर्गलत्वाङ्गीकारे ॥ **छान्दोग्योक्तेति** । छान्दोग्ये चतुर्थ-
प्रपाठकोक्तेत्यर्थः । एवमपि य एषोऽन्तरक्षिणीत्यष्टमाध्यायस्थवाक्यार्थस्याप्यत्रैव निर्णयसम्भवेनान्तर उपपत्तेरित्यस्यानारम्भ एव ।
नन्वष्टमाध्यायस्थवाक्ये तद्धर्मोपदेशाभावात्कथमनेनाधिकरणेन तन्निर्णय इति चेत्तत्राह ॥ **सन्ति चेति** । इति होवाचेत्यनन्तरमेतद-
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युत्तरत्र । तत्र तस्मिन्नष्टमाध्यायस्थेऽपि वाक्ये । ब्रह्मधर्माः सन्तीत्यर्थः । तथा चान्तरधिकरणेनैव गतार्थत्वादन्तरा-
धिकरणस्य वैयर्थ्यमिति भावः । तदारम्भोऽन्तराधिकरणारम्भः । अन्तरधिकरणविषयभूते य एषोऽन्तरक्षिणीति चतुर्थप्रपाठकस्थ-
वाक्येऽधिकाशङ्कामेव दर्शयति ॥ **तथा हीति** । तथानिर्देशः प्रत्यक्षनिर्देशः । एतत् प्रत्यक्षनिर्देशविषयत्वम् । प्रतिबिम्बे छाया-
पुरुषे प्रत्यक्षनिर्देशसम्भवेऽपि वाक्यशेषोक्तामृतत्वादिधर्माः कथं युज्यन्त इत्यत आह ॥ **प्रथमेति** । एतदमृतमित्यादिवाक्यापेक्षया
प्रथमेत्यर्थः । उपरक्तायां सत्याम् । पश्चाद्वाक्यशेषे प्रतीयमानाः । ततश्चोपक्रमस्यासञ्जातविरोधित्वेन प्रबलत्वात्तद्विरोधेनोपसंहा-
रस्था धर्माः छायापुरुषस्तुतिपरतया व्याख्येया इत्यर्थः । तदिदमधिकाशङ्काप्रदर्शनम् ॥ **अत्रापीति** । चतुर्थप्रपाठकस्थवाक्य
इवात्राप्यन्तराधिकरणविषयीभूतेऽष्टमप्रपाठकस्थेऽपि वाक्ये । तत् प्रत्यक्षाभिधानम् । अत्र अन्तराधिकरणे ॥ **तदपीति** । चतुर्थप्र-
पाठकवाक्यस्थं प्रत्यक्षाभिधानमपि परमात्मनि सावकाशं भविष्यतीत्यर्थः । तत्र अन्तरधिकरणनिर्णीतचतुर्थप्रपाठकवाक्ये ॥
तर्हीति । अधिकाशङ्कयांतराधिकरणस्याप्रवृत्तौ । अत्र अन्तरधिकरणे परोदाहृतं चतुर्थप्रपाठकस्थं य एषोऽन्तरादित्ये । य एषोऽन्त-
रक्षिणीति वाक्यद्वयम् ॥ **तत्रेति** । अन्तरधिकरण इत्यर्थः । तथा चात्राधिकरणे भवद्भिरुदाह्रियमाणमन्तः प्रविष्टमिति वाक्य-

मन्तराधिकरणे विचार्यं भविष्यतीत्यर्थः । तत्र अन्तरधिकरणे । तस्यैव अन्तरधिकरणे परोदाहृतस्य एष इति वाक्यस्यैवेत्यर्थः ॥ छ ॥ १-१-७ ॥ छ ॥

॥ ॐ **आकाशस्तल्लिङ्गात्** ॥ ॐ ॥ **साम्येनेति** । लिङ्गानां बहुत्वेन आकाशश्रुतेश्च स्वभावतः प्राबल्यमिति प्राबल्यसाम्येनेत्यर्थः ॥ **प्रथमावगतेति** । आकाश इति होवाचेति प्रथमवाक्येन प्रथमावगतेत्यर्थः ॥ **कारणद्वारेति** । ज्ञानादिरूपकारणद्वारेत्यर्थः । मनाक् कदाऽपि अवकाशत्वेऽपि विवरत्वेत्यर्थः ॥ **समास इति** । वरीयस्त्वपूर्वेति समास इत्यर्थः । तथाच देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात्समास इति भावः ॥ **सर्वभूतोत्पत्तीति** । एतल्लिङ्गस्य सर्वाणि हवा इति प्रथमवाक्य एवोक्तत्वादित्यर्थः । किमर्थं तथोक्तमित्यत आह ॥ **प्रथमेति** । अशक्यत्वादित्यनन्तरमित्यभिप्रायेणेत्यर्थ इति शेषः । तथाच नेतुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेण परोवरीयस्त्वपूर्वादित्युक्तमित्यन्वयो द्रष्टव्यः । प्रथमप्रतीतस्य सर्वभूतकारणतल्लयाधिकरणत्वादेः कथं भूते कथंचिद्व्याख्यातुं शक्यत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । प्रकृतत्वादित्यन्तेन ॥ **मूलेति** । आकाशस्येति शेषः ॥ **आत्मेति** । आत्मैव मूलकारणत्वेन वक्तव्य इत्यर्थः ॥ **विरुद्धमिति** । स्वस्य स्वकारणत्वमात्माश्रयेण विरुद्धमिति भावः ॥ **इदमिति** । अत्र यथा ब्रह्मातिरिक्तमेव सर्वशब्देन गृह्यते न ब्रह्मापि तद्वदाकाशव्यतिरिक्तमेवात्र सर्वाणीत्यनेन ग्राह्यं नाकाशमपि येन विरुद्धता स्यादित्याशयः ॥ **अवधारणेति** । सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेवेत्यवधारणेत्यर्थः ॥ **अपरस्येति** । आकाशातिरिक्तस्येत्यर्थः ॥ **गतिरिति** । पृथिवीगतिरित्यर्थः । ननु नैवं कथंचिद्व्याख्यातुं शक्यते । तथाहि ।

यद्यस्य लोकस्य का गतिरित्यत्र लोकशब्देन पृथिवी विवक्षिता स्यात्तदाऽऽकाशस्य तद्गतित्वमभिधाय तदुपपादनपरे सर्वाणि ह वा इति वाक्ये सर्वशब्द आकाशव्यतिरिक्तसर्वार्थतया सङ्कुचितार्थो व्याख्येयः प्रसज्येत । न चैवं । किं नाम लोकस्तु भुवने जन इत्यभिधानबलात्प्राणिनिकाय एव लोकशब्दवाच्यतया गृह्यते तद्गतिप्रश्ने च भगवानेव तद्गतित्वेनाकाश इत्यनेनोच्यते । तथाच सर्वाणि ह वा इत्यत्रत्यसर्वभूतशब्देन प्राणिनिकायस्यैव ग्रहणेन विरोधाभावात्सर्वशब्दोऽसङ्कुचितार्थ एव भवतीत्यत आह ॥ **न चास्येति** । तत्परः प्राणिनिकायपरः । कुतो न प्राणिनिकायाभिधानमित्यत आह ॥ **नेति** । अत्र प्रतिष्ठाशब्देन सर्वाधारस्य पृथिवीलोकस्यैव प्रकृतत्वादित्यर्थः । सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वादिलिङ्गत्वादित्यर्थः । अन्यथा सर्वोत्तमत्वमात्रार्थत्वे । उद्गीथत्वमपि सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वादिलिङ्गवदाकाशेऽपि कथंचिद्वक्तुं शक्यत एवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **आरोपोऽयमिति** ॥ **बालेति** । अवि-द्यमानार्थप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । नाविद्यमानं ब्रुवते वेदाध्यातुमित्युक्तेरिति भावः । अनन्तत्वं देशकालगुणैश्चानन्तत्वमित्यर्थः ॥ **आपेक्षिकमिति** । वाय्वाद्यपेक्षया देशानन्त्यस्य व्युत्क्रमाल्लयाङ्गीकारेण कालानन्त्यस्यापि सत्वादित्यादिरूपमापेक्षिकमित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **पृथिव्या इति** । सामगतित्वं सामरूपगतिमत्त्वम् ॥ **स्वयमप्यन्तवन्तमिति** । न चाकाशे आपेक्षिकमनन्तत्व-मस्तीति वाच्यम् । साम्न्यापि तादृशानन्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन तन्निराकरणानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः । **यदुक्तमिति** । न चाकाशशब्दस्येश्वरे योगः सम्भवति । तस्य मनागप्यवकाशत्वाभावादिति यदुक्तमित्यर्थः ॥ **समाहितमिति** । आदिपदगृहीतेन सर्वभूतगुणैरिति वाक्येनाकाशधर्मस्याप्यवकाशत्वस्य भगवत्येवावगमादिति भावः । समन्वेतव्यशब्दतावच्छेदकोपाधिं वदन्नुपसंह-

रति ॥ तस्मादिति । छ ॥ १-१-८ ॥ छ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ वायुवृत्त्यादेर्जडस्य न संशयविषयत्वं तत्कोटित्वमित्यन्वयः । तदुभयं क्रमेणोपपादयति ॥ यद्याशङ्कायामित्यादिना । ननु नानर्थकं तद्वैत्वमित्युदाहरणे प्राप्तपूर्वपक्षिशंकापरिहारायातिदेशस्य क्रियमाणतया सार्थक्योपपत्ते रित्यत आह ॥ प्रत्युदाहरणमिति । नन्वत एवेत्यतिदेशस्वरूपं तु ज्ञातमेव तादृशो ह्यतिदेश इति किमर्थमुपपादनीय इत्यत आह ॥ मन्देति ॥ शब्दादेवेति । न हि श्रुतेर्लिङ्गं बलवदिति भाष्ये सौत्रैवकारस्य बलवत्त्वार्थतायां व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ न स्यादिति । अग्निहोत्राभावेऽपि गङ्गास्नानादपि स्वर्गस्य जायमानत्वेन व्यतिरेकाभावादिति भावः । साधारणधर्म भूतप्राणशब्ददर्शनात्संशय इत्याशयेन कोटिसहचारं तस्योपपादयति ॥ नन्विति । समबलत्वाभावान्न संशय इत्याह ॥ मैव मिति । पूर्ववत् प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इत्यत्रेवेत्यर्थः । भूतसंवेशनोद्गमनयोः पारमेश्वरकर्मत्वं कुत इत्यतः श्रुत्यन्तरेणोपपाद यति ॥ यतो वा इति ॥ सर्वभूतसम्बन्धिनोस्तयोरिति । तथाच भूतसंवेशनोद्गमनाधिकरणत्वलिङ्गेन परमेश्वरपरत्वं भविष्यतीति भावः । अब्रह्मप्रायपाठात्प्रस्ताववाक्यमब्रह्मपरमिति पूर्वपक्ष्यत इत्यभिप्रायेण शङ्कते ॥ नन्वादित्य इति । कत मा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता । आदित्य इति होवाचेति । कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता । अन्नमिति होवाचेति वाक्यद्वये श्रुतमादित्योऽन्नं चेत्यर्थः । नन्वन्नस्य ब्रह्मप्रतिहरमाणानीत्युक्ताद्यत्वविरोध इत्यत आह ॥ अन्नमेवेति । प्रतिहरमाणानि भुञ्जानानि ॥ प्रायपाठादिति । उद्गीथप्रस्तावदेवतयोर्ब्रह्मत्वेन तत्प्रायपाठादित्यर्थः ॥ छ ॥ १-१-९।१० ॥ छ ॥

॥ ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥ वेदमातुरिति । वेदमाता तु गायत्रीति प्रमाणोक्तेरिति भावः । सर्ववेदव्याख्येयपुरुषसूक्तव्याख्येयतया मूलत्वेन गायत्र्या वेदमातृत्वम् । प्राधान्येन हेत्वन्तरमाह॥ त्रैवार्णिकेति । जन्मनि जन्मविषये । जनन्या मातुः । आदौ मात्रोत्पन्नस्योपनयनेन द्वितीयं जन्म भवतीति मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति ब्राह्मण्यापादकत्वात्प्राधान्यं ज्ञेयम् । उपपत्तिं तूत्तरत्र वक्ष्याम इति प्रतिज्ञातामुपपत्तिमाह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ कारणत इति । ज्ञानादिकारणद्वाराऽऽगन्तुकं न भवति । अचेतनाश्रितत्वात् । नापि स्वरूपतः स्वभावतः स्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ध्वनिवदिति । अयावद्द्रव्यभाविनो भूताकाशगुणस्य ध्वनेर्धर्मिणा सह जननाभावेन धर्मिणा सह न तदधीनत्वं किंतु केवलध्वनेरेव तद्वदित्यर्थः । बलवद्बाधकोपनिपाताभावेऽप्यन्यार्थताकल्पने को दोष इत्यत आह ॥ अव्यवस्थेति । शब्दानामिति शेषः । इन्द्रादिसूक्तस्थाना-मिन्द्रादिशब्दानामप्यग्न्यादिपरत्वं स्यादिति भावः ॥ उपदेशभेदेनेति । त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्वोपदेशः परो दिव इति पंचम्यन्तः पश्चिम इत्युपदेशभेदेनेत्यर्थः ॥ अनादिसिद्धा सेति । सा स्वरूपसत्ताऽनादिसिद्धा । ईश्वरशक्तिश्च सादिरिति स्वरूपसत्ता कथं तच्छक्त्या स्यादिति भावः ॥ छ ॥ १-१-११ ॥ छ ॥

॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ इन्द्रश्रुतिरिति । अस्येन्द्रवाक्यत्वादित्यर्थः ॥ क्रोशनमिवासुख्यानीति । एवं प्राणादिसम्बन्धनिबन्धनानीश्वरे लिङ्गानीति न मुख्यत्वं तेषामिति भावः ॥ तदिति । प्राणसंवादादीत्यर्थः । वंशत्वमाश्रयत्वम् । ननु वासुदेवादिरूपेणेत्यत्र रूपशब्दोऽधिकः । तथाहि । वासुदेवादिरूपेण चतुःप्रकार इति वाच्यम् । तथाच रूपपदार्थमूर्ति-

पदास्वारस्यम् । तत्स्वारस्यापेक्षायां तु वासुदेवादित्वेन चतुर्मूर्तिरिति वक्तव्यम् । तथाच रूपपदास्वारस्यमित्याशङ्कायां रूपापरपर्यायमूर्तिपदस्वारस्यायादिपदात्परो रूपशब्दो धर्मपरो विवक्षित इत्याशयेनाह ॥ वासुदेवादित्वेनेत्यर्थ इति सर्वेष्वपि पादेष्विति । एतदध्यायगतेषु सर्वेष्वपि पादेष्वित्यर्थः । अन्यथा सर्वाध्यायगतपादेष्वित्यर्थकरणे उत्तरत्र युक्तिपादे मूर्तीनां वर्णमागमादित्यत्र वासुदेवादिरूपेणेत्यनेन पुनरुक्तिमाशङ्क्य तत्परिहारः क्रियते । स न युक्तः स्यादित्यवगन्तव्यम् ॥ वस्तुनि विकल्प इति । एकस्याधिकरणादेश्चतुर्मूर्तिप्रतिपादकत्वपञ्चमूर्तिप्रतिपादकत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वमित्यर्थः । तदपेक्षया योग्यतापेक्षया । अयमित्यस्यार्थः समग्रार्थव्याख्यानमकुर्वन्नपीति । अयं सूत्रार्थलेशव्याख्यानपरोऽपि ग्रन्थो बह्वर्थ इति विशिष्योक्त्या भाष्यमल्पार्थमिति सूचितम् । विशिष्यैकस्तुतिरपरनिन्दाभ्यनुज्ञापिकेति न्यायादित्याशयः । हेत्वन्तरमप्याह ॥ सत्यपीति ॥ लक्षणेति । साध्यलक्षणेत्यर्थः । यौगिकत्वेऽपि पुनरुक्तत्वेऽनन्तगुणासिद्धेरपुनरुक्तत्वमपेक्षितम् । अपुनरुक्तत्वेऽपि रूढत्वे यच्छब्दा योगवृत्तय इत्युक्तत्वात् । तदसिद्धिप्रसङ्गाद्यौगिकत्वमपेक्षितमित्याशयेन नाम्नां यौगिकत्वादपुनरुक्तितश्चेत्युक्तम् ॥ छ ॥ १-१-१२ ॥ छ ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रज्ञभगवत्पादविरचितस्यानुव्याख्यानस्य टीकायां तत्प्रशिष्यशिष्यजयतीर्थमुनिविरचितायां विषमपादाख्याविवृतौ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः समाप्त इत्याह ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमितीति । भगवत्पादः पूज्यपादः । उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यत इति वचनात् । सुकृतेः समीचीनकृतेः । तत्कातिविषयस्य तद्विचारितस्येत्यर्थः ॥ प्रगुणेति । गुणप्रधानभाव

इति प्रयोगात् गुणशब्द उपसर्जनवाची । तथाच तत्प्रशिष्यः शिष्याशिष्येत्यर्थः । शिष्यशिष्यः प्रशिष्यः स्यादित्यभिधानात् । पूर्णप्रज्ञाचार्याणां शिष्याः पद्मनाभतीर्थास्तच्छिष्या अक्षोभ्यतीर्थास्तच्छिष्यत्वादिति भावः ॥ **विषमेति** । विषमाणि दुरधिगमार्थानि यानि पदानि तदुपेतानि यानि वाक्यानि तेषां येऽर्थास्तद्विवृतौ तद्विवरणरूपायामित्यर्थः । प्रथमचरणः प्रथमपादः । पर्यवासितः समाप्त इत्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितटीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १–१ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ ॐ **सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्** ॐ ॥ ननु शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तस्वरूपत्वं कथमित्यत आह ॥ **निमित्तेति** ॥ अन्यथेति । रूढत्वेऽवयववृत्त्या तन्नामप्रतिपादितगुणालाभादित्यर्थः ॥ **न चेति** । तथाच तन्नाम्नो रूढ्या भगवद्वाचकत्वमेवास्तु । तन्नामवाच्यगुणालाभेऽपि तन्नामोपेते ये गुणास्तत्प्रकरणोक्तास्तद्वत्त्वं भविष्यतीति गुणपूर्त्यलाभो नेति भावः ॥ **वचनेति** । तथाच तत्प्रकरणनाम्नो लक्षणया भगवत्परत्वेऽपि तत्प्रकरणगतगुणलाभो भविष्यतीति वचनवृत्तिः कस्मादङ्गीकार्येत्यर्थः । यौगिकत्वादित्युक्तं युक्त्योपपाद्य तत्र सम्मतिं चाह ॥ **उक्तं चेति** । केचित् मायिनो रामानुजीयाश्च । ननु मनोमय इत्याद्युदाहृतवाक्ये प्रथमप्रतीतानां मनोमयत्वादिशारीरधर्माणां कथं सावकाशत्वमसञ्जातविरोधित्वेन प्रबलोपक्रमस्थत्वात् । सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चरमप्रतीतत्वादित्यत आह ॥ **चरमेति** । अन्यपरं आदित्याख्यजीवपरम् । सर्वमूर्तसंयोगित्वपक्षे दूषणमाह ॥ **अर्भकेति** । परममहत्परिमाणपक्षे दूषणमाह ॥ **अदृश्यत्वाद्यधिकरणेनेति** । यत्तदद्रेश्यमित्याद्युक्त्वा नित्यं विभुं सर्वगतमिति वाक्योक्तसर्वगतत्वस्यादृश्यत्वाधिकरणे हरौ समन्वितत्वादिति भावः । प्रतिप्रसवः निषेधस्यापवादः ॥ ॐ **कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ **द्वितीया स्यादिति** । तथाच तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय परसमवेतेत्युक्तमिति भावः । ननु परशब्दस्य कर्मान्यत्वमर्थः । तथाच पुनः कर्तर्यव्याप्तिरेवेति चेन्न । परसमवेतेत्यस्य कर्त्रन्यत्वे सतीत्यत्र तात्पर्यात् । यतः कौशाम्बीपुरात् ॥ **क्रियाविभागेति** । क्रियाजन्यविभागरूपफलेत्यर्थः ॥ **इच्छादीक्रियेति** । इच्छादिरूपक्रियेत्यर्थः । श्वस्तनं भोजनमिच्छामीत्यादावनागतादेः कर्मत्वानङ्गीकारे

दूषणान्तरमाह ॥ **तद्वाचिन इति** । कर्मवाचिनो भोजनादिशब्दस्योपरीत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । द्वितीया विभक्तिरित्यर्थः ॥ **कांस्येति** । एकस्यामेव भोजनक्रियायां करणस्यैवाधिकरणत्वदर्शनादित्यत्र भिन्नप्रयोगे समावेशोऽत्र त्वेकस्मिन्प्रयोग इति तु वैषम्यमात्रम् । एवंच करणकारकेऽधिकरणकारकान्तरसमावेशस्य दृष्टत्वात्प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्वित्याशयः । अन्यथा मामहं जानामीति प्रत्ययानङ्गीकारे । साक्षात्कार आत्मसाक्षात्कारः । ननु साक्षात्कारानुपपत्तिप्रसङ्गापादने इष्टापत्तिः । न चासिद्धिप्रसङ्गः । अनुमानेन तत्सम्भवादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । तत् आपरोक्ष्यम् । वचनं कर्तृतैव न कर्मतेति वचनम् ॥ **घटादाविति** । अहमिति प्रत्ययस्यात्मातिरिक्तघटादिविषयकत्वे घटादौ विषयेऽहमिति ज्ञानापत्तिः । तथाच घटेऽहमिति व्यवहारापत्तिरित्यर्थः । अहंप्रत्ययस्यात्मातिरिक्तं घटादि न विषयः । किं त्वित्यत आह ॥ **आत्मेति** ॥ **तन्मात्रस्येति** । आत्मसम्बन्धिसुखादिमात्रस्याहंप्रत्ययकर्मतायामित्यर्थः । मामहं जानामीत्यत्र कर्मकर्त्रोर्भेदमाशङ्कते ॥ **अथेति** । तथाच ज्ञानाश्रयः सुखादिविशिष्टं जानामीत्यर्थः ॥ **क्रियेति** । ज्ञानरूपक्रियेत्यर्थः ॥ **स्वापेक्षेति** । यदि कुत्रचित्स्वासिद्धौ स्वापेक्षा स्यात्तदा परं तद्व्यावर्तनाय स्वातिरिक्तेति विशेषणं सार्थकं स्यात् । न ह्येवमस्त्यात्माश्रयादित्यर्थः । मास्तु तद्विशेषणमित्याशयेन शङ्कते ॥ **प्रकाशेति** ॥ **व्याघातादिति** । सिद्धत्वमित्युक्त्या ज्ञानाभिधसिध्यपरपर्यायप्रकाशापेक्षाया एव प्राप्त्या पुनस्तदनपेक्षोक्तौ व्याहतिरित्यर्थः ॥ **शक्येति** । प्रकाशानपेक्षसिद्धेर्वक्तुं सुवचत्वादित्यर्थः ॥ **स्वविषय एवेति** । ज्ञानं यत्तत्स्वस्य यो विषयस्तत्रैव व्यवहारं करोति नान्यत्र । ज्ञानव्यवहारयोः समानविषयकतानियमात् । तथाच ज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारजनकत्वं यद्युच्यते तदा स्वस्य स्वयमेव विषय इति

वाच्यम् । तथाच स्वाख्यविषयकव्यवहारजनकतावच्छेदकं ज्ञाने किंचिद्वाच्यम् । तच्चान्यन्न सम्भवतीति स्वविषयकत्वमेव वाच्यम् । तच्च क्रियाकर्मभावानुपपत्त्या दूषितमित्यविषयकत्वान्न स्वविषयकव्यवहारहेतुत्वमुपपन्नमिति भावः । नन्वतद्विषयकस्यापि तद्विषयकव्यवहारहेतुतोपपन्नैव । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्थले दृष्टत्वात् । तथाहि । लम्बौ कर्णौ यस्य तमानयेत्यत्र बहुव्रीहेरन्यपदार्थदेवदत्तविषयकत्वेन स्वाविषयेऽपि समस्यमानपदार्थे कर्णे स्वविषयान्यपदार्थभूतदेवदत्त इवानयनव्यवहारहेतुतादर्शनाद्व्यभिचार इत्यत आह ॥ तद्गुणेति । कुत इत्यत आह ॥ गुणस्यापीति । कर्णादेरित्यर्थः । समासो बहुव्रीहिसमासः । तथा चास्वविषयकत्वमेव तत्र नास्तीति भावः । इतोऽप्यात्मा न ज्ञानाश्रयतया भासत इत्याह ॥ किंचेति ॥ अन्यथेति । आत्मनोऽपि चाक्षुषज्ञानेऽवभासाङ्गीकारे ॥ रूपित्वेति । तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषं यन्महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवदिति भावः । उपयोग इत्यनन्तरं नाश्रयतया प्रकाशते आत्मा तु ज्ञानाश्रयतया प्रकाशतेऽतो न तत्र रूपस्योपयोग इति वाक्यशेषः । तथा चारूपिद्रव्यत्वेऽपि ज्ञानाश्रयतया चाक्षुषज्ञानेऽवभाससम्भवादप्रयोजकतेति भावः ॥ विशेषणेति । कर्मतया विशेषणे वैयर्थ्यमित्यर्थः । यद्यकर्मतया प्रकाशमानं किंचित्स्यात्तदा परं तद्व्यावर्तनायेदं विशेषणं सार्थकं स्यात् । न ह्येतदस्त्यतो व्यावर्त्याभावादिदं विशेषणं व्यर्थमिति भावः । तदविषयोऽप्यात्माश्रयतया प्रतीयत इति ब्रुवाण आशङ्कते ॥ अनाश्रयत्वादिति । रसस्य रूपज्ञानानाश्रयत्वादात्मनश्च तदाश्रयत्वादित्यर्थः । ज्ञानसम्बन्धि आश्रयकरणादिकम् । तावत्सर्वमिति शेषः ॥ आद्य इति । चक्षुरादेर्ज्ञानकरणत्वेन तत्सम्बन्धित्वाद्रूपादिज्ञाने चक्षुरप्यवभासेतेत्यर्थः ॥ इतीति । इत्यत्रेत्यर्थः । ननु घटमहं जानामीति चाक्षुषप्रत्यये भासत एवेति

चेत्तत्राह ॥ **घटमहमिति** । घटज्ञानवानहमिति तदर्थः । अन्यः चाक्षुषो न किंतु साक्षिरूपानुव्यवसायरूप इत्यर्थः ॥ **तदेवमिति** । कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । भेदव्याप्तो नेति द्वितीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्याह ॥ **न कर्मकर्तृभाव इति** । हेतुत्वेनोपादानमिति । शारीरस्य सर्वगतत्वाभावे कर्मकर्तृव्यपदेशस्य कथं हेतुत्वेनोपादानम् । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाभावेनाभेद एवोपपन्नत्वाज्जीवस्यैवास्तु सर्वगतत्वम् । तथाच जीवः स्वात्मानं स्वयं शंसतीति युक्तमेवातो विरुद्धो हेतुरित्याशयः ॥ **ब्रह्माहिंसादीति** । एवं प्रकृतेऽपि शंसनक्रियायां कर्मकर्त्रोर्भेदव्यपदेशेऽपवादाभावात्प्रकृतार्थे प्रमाणत्वं भविष्यतीति भावः ॥ **सहव्यवस्थितमेवेति** । यत्र नियमग्राहकं प्रमाणमस्ति तत्रैव नियमे चेद्व्यभिचारो दृश्यते तर्हि तत्रोत्सर्गापवादन्यायावतार इति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । कर्मकर्त्रोरपि भेदग्राहकं प्रमाणं नास्त्येवेति भावः ॥ **विशेषेण वेति** । अभेदमङ्गीकृत्य भेदकार्यकारिणा विशेषेणेत्यर्थः । प्रतिनिधिर्भेदप्रतिनिधिः ॥ **समकक्षतयेति** । सोमपूतीकयोरदर्शनादिति भावः । अत इत्यनन्तरं कर्मकर्त्रोरिति शेषः ॥ **अपवादेनेति** । मामहं जानामीत्यादौ व्यभिचारेण भेदापवादकतया तत्प्रतिनिधिर्विशेष इत्यर्थः । एवंच प्रमेयत्वस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां सहावस्थाने न कोऽपि विशेषोऽस्ति । किंतु साम्येनैव । प्रकृते तु कर्मकर्तृभावस्याभेदेन सहावस्थानं विशेषबलेनैवेति भेदेन सहावस्थानरूपकोट्या साम्यं नास्तीति भेदेनैव सहावस्थानं प्रामाणिकमिति तदेव प्रबलमिति भावः । ननु कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वान्न शारीरस्य सर्वगतत्वमुपपद्यत इत्येतदयुक्तम् । मामहं जानामीत्यभेदावगाहिप्रत्यक्षरूपापवादकप्रमाणनिमित्तव्यभिचारादर्शनेन भेदव्याप्तत्वासम्भवात्कथं व्यभिचारिणस्तस्य हेतुत्वेनोपादानमिति चेत् । न ।

एतादृशव्यभिचारस्य दूषणाङ्गत्वाभावात् । कथमिति चेत्तत्राह ॥ सोपाधिकेति । शाकपाकजत्वप्रयुक्तश्यामत्वसम्बन्धस्येत्यर्थः ॥ सोपाधिकव्यभिचारस्येति । किं नाम स्वारसिकव्यभिचारस्यैव दूषणाङ्गत्वम् । न चात्र तादृशो व्यभिचारोऽस्तीत्याशयः ॥ अन्यथेति । उपाध्यनुक्तौ सर्वशब्दानामप्यत्रैव समन्वेतुं शक्यत्वादित्याशयः ॥ प्रतीक इति । एतमस्यामेतं दिवीत्यादीत्यर्थः । नन्वधिकरणद्वये क्रियाप्रधानकभावाख्यलिङ्गं समन्वीयते । तत्र क्रिया क्रियारूपलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकतेत्याद्याधिकरणद्वयोक्तरीत्या व्याख्याता भावो भावाभिधालिङ्गसमन्वयप्रतिपादकाद्याधिकरणेन व्याख्यात इत्येतदधिकरणद्वयवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ अत एवेति । अभ्यधिकाशङ्कया प्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा अत एवेत्यर्थस्य क्रियाप्रधानकभावाख्यलिङ्गस्य विशिष्टस्य समन्वयप्रतिपादनादेवेत्यर्थः । सत्यमेवं तथाऽपि न वैयर्थ्यम् । भावाभिधक्रियालिङ्गसमन्वयप्रतिपादकाधिकरणापेक्षयाऽधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादित्याशयः । यया श्रुत्या । वैश्वानरनाम्नेत्यर्थः ॥ १-२-१ ॥

॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ व्यचीचरत् विचारितवान् ॥ अत्रेति । अत्तुमभिप्रेयतेति विषयवाक्ये अत्तेति सूत्रोक्तादधात्वनुगतिरस्तीत्यर्थः । नन्वदनोपसेचनपदाभ्यामत्तर्युपलक्षिते सति तत्रापि सूत्रोक्तादधात्वनुगतिरस्तीत्यत आह ॥ न चोपलक्षित इति । ओदनोपसेचनयोरद्यत्वादत्तोपलक्ष्यते । तत्कुतः । तयोर्भोज्यत्वादेरपि सत्त्वेन भोक्त्रादिरपि कस्मान्नोपलक्ष्यते । तथाच यदा भोक्त्रादिरुपलक्ष्यते तदोपलक्षिते भोक्तरि अदधात्वनुगतिनियमो नास्तीत्यर्थः ॥ चराचरेति । अद्यतयेति शेषः । अनेन एतद्विषयवाक्योदाहरणेनेत्यर्थः । सोऽपि व्यवच्छेदोऽपि । चोद्यस्य अनित्यत्वादिति चोद्यस्य । अत्र क्रियाविषये । नन्वी-

श्वरस्याप्यनित्यत्वात्स्वरूपत्वं युक्तमेवेत्यत आह ॥ **परमेश्वरस्येति** । ननु भगवतः प्रपञ्चेन जन्यत्वात्प्रपञ्च एव तस्य विनाशकोऽस्त्विति चेत्तत्राह ॥ **यत्खल्विति** । यद्ब्रह्म यस्य प्रपञ्चस्य । तस्य ब्रह्मणः । असौ प्रपञ्चः । एवमुत्तरत्र ॥ **तथा चेति** । क्रियाब्रह्मणी नाभिन्ने । नित्यत्वानित्यत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वात् । यद्यद्विरुद्धधर्माधिकरणं तत्तन्न । यथा घटपटाविति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अन्यथा व्यभिचारेण पदार्थभेदसाधकत्वाभावे ॥ **ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति** । ईश्वरज्ञानं ज्ञा अवबोधन इति धात्वर्थः । ईश्वरेच्छा इष् इच्छायामिति धात्वर्थः । ईश्वरप्रयत्नोऽपि यती प्रयत्न इति धात्वर्थः । सत्ता च भू सत्तायामिति धात्वर्थः । अनित्यत्वे लिङ्गान्तरमाशङ्कते ॥ **असतीति** । सृष्टेः प्राक् संहारादूर्ध्वम् । प्रागूर्ध्वमनुपलम्भोऽनित्यत्वं विना आवृतत्वेनान्यथासिद्धं कस्मान्न स्यादित्यन्यथासिद्धिपरिहारायोक्तम् ॥ **असत्यावरणादाविति** । आदिपदेन प्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टग्रहणम् । अत्र योग्यत्वे सतीति विशेषणं दीयते न वा । आद्ये आह ॥ **योग्यतयेति** । द्वितीये त्वाह ॥ **अन्यथेति** । अनित्यत्वसाधकं हेत्वन्तरमासिध्यतिदेशेन पराचष्टे ॥ **एतेनेति** । अत्रापि पूर्ववदन्यथासिद्धिपरिहाराय सत्यन्तम् ॥ **वर्णेति** । तेषां ध्वनिना कदाचिदेवोपलब्धेरिति भावः । प्रागूर्ध्वमनुपलम्भः कदाचिदेवोपलम्भश्चानित्यत्वं विना कदाचिदभिव्यक्तिप्रयुक्तं भविष्यतीत्यप्रयोजकतेत्याह ॥ **किंचेति** । असत्यावरणादावित्यत्रादिपदेनाभिव्यक्तेरपि गृहीतत्वेन तदसत्त्वस्योक्तत्वान्न तयाऽन्यथासिद्धिर्हेतोरित्याशङ्कते ॥ **व्यक्तिरपीति** । ईश्वरपरिस्पन्दस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र व्यक्त्यसत्त्वं न निश्चेतुं शक्यमिति सन्दिग्धविशेषणासिद्धिरित्याह ॥ **सन्दिग्धेति** ॥ **फलेति** । कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोरित्युक्तत्वेन संयोगविभागरूपफलेत्यर्थः । ईश्वरक्रियाया

नित्यत्वे संयोगविभागरूपकार्योपलम्भः स्यात् । न चैवं तस्मादनित्यत्वमिति ॥ **सर्वथाऽनुपलम्भस्येति** । फलसामान्याभावस्येत्यर्थः ॥ **जनयतीति** । तथाच फलसामान्याभावस्यासिद्धिरिति भावः ॥ **परिस्पन्दत्वेति** । संयोगविभागासमवायिकारणत्वरूपकर्मत्वेत्यर्थः ॥ **नित्यमिति** । फलानुपलम्भपदेन विवक्षितेति शेषः । क्रियाया नित्यत्वे तत्तत्कार्यं सदा स्यात् । न च भवत्यतोऽनित्यत्वमिति भावः ॥ **नित्यगुणेति** । जलपरमाणुगतरूपेत्यर्थः । आदिपदेन सामान्यादि । विवक्षितं फलानुपलम्भपदेनास्त्विति । अनित्यत्वे हेतुरित्यर्थः ॥ **विशेषणवैयर्थ्यादिति** । नित्यगुणादौ संयोगाद्यसमवायिकारणत्वरूपहेतोरेवाभावादाद्यकर्मणि च हेतुसाध्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन व्यावर्त्याभावादित्याशयः ॥ **दुर्निरूपत्वेनेति** । न च समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सत्यवधृतसामर्थ्यं तत् । तुरीतन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तेः । न च समवायिकारणमात्रप्रत्यासन्नत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । आत्ममनःसंयोगेऽतिव्याप्तेः । न च समवायिकारणाभिन्नत्वे सति कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसप्रतियोगित्वमसमवायिकारणत्वमिति वाच्यम् । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिरित्यादिप्रकारेण दुर्निरूपत्वेनेत्यर्थः । कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकारणत्वस्यनित्यत्वं विनाऽप्युपपद्यत इत्यप्रयोजकतेत्याह ॥ **किञ्चेत्यादिना** । बहुतन्तुककार्यग्रहणे एकतन्तुसंयोगनाशेन तत्र समग्रकार्यनाशासम्भवात् । द्वितन्तुकग्रहणे तु तन्तुद्वयसंयोगस्यासमवायिकारणत्वात्तस्यैव चान्त्यतन्तुसंयोगरूपत्वात्तन्नाशेन समग्रकार्यनाशःसम्भवतीत्यभिप्रेत्य द्वितन्तुकेत्युक्तम् । अदृष्टविलम्बेन कार्यविलम्बे सत्यप्यन्त्यतन्तुसंयोगेन कदाचित्कार्यं न स्यादित्याद्यग्रिमसूक्तवाक्यपर्यालोचनयाऽन्त्यतन्तुसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वं गम्यत इति ज्ञेयम् ॥ **विशेष्यासिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अतीन्द्रिय-

त्वादिति भावः । ननु बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वं हेतुः स चेश्वरक्रियायामस्त्येव । क्रियात्वादिना घटादिक्रियासाजात्यस्य सत्वादित्यत आह ॥ **बाह्येति** । आद्ये द्वितीये च हेतौ दूषणान्तरं चाह ॥ **वर्णेति** । श्रोत्ररूपबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । वर्णानां द्रव्यत्वेन बाह्येन्द्रियग्राह्यघटादिसजातीयत्वाच्चेति भावः । ईश्वरक्रियाया अनित्यत्वं प्रमाणबलादङ्गीक्रियत इत्याद्यपक्षे तत्प्रमाणं न प्रत्यक्षं नाप्यनुमानमित्युक्तम् । अधुनाऽऽगममाशङ्क्य निराकरोति ॥ **नापीति** ॥ **स इमानिति** । असृजतेति भूतार्थकलङाऽतीतकालसम्बन्धस्य सर्जनक्रियायाः प्रतीयमानत्वादनित्यत्वं मन्तव्यम् । तुल्यत्वोक्त्यैव लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **तत्र यदीति** । अनित्यत्वमागमबलादङ्गीक्रियत इति शेषः ॥ **ज्ञानादेरपीति** । आगमबलादेवेति शेषः । तत्रापि भूतार्थकलङो विद्यमानत्वादिति भावः ॥ **विरम्येति** । कतिपयक्षणव्यवधानेनेत्यर्थः । स्वसत्ताया ईश्वरक्रियासत्तायाः ॥ **विवक्षितक्षणादिति** । यस्मिन्क्षणे संयोगविशेषादिर्भवतीत्युच्यते भवद्भिस्तत्क्षणात्पूर्वमपि स्यात्क्रियायास्तत्पूर्वं सत्वादित्यर्थः । अवस्था क्षणः । अविशिष्टस्य अविलक्षणस्य । यदि पूर्वक्षणापेक्षयोत्तरक्षणे किञ्चिद्वैलक्षण्यं क्रियायामायातीति स्यात्तदापरं तद्वैलक्षण्यस्य पूर्वपूर्वक्षणेऽभावाद्विरम्य व्यापारो युक्तः स्यात् । न चैवं तददर्शनादिति भावः ॥ **शक्तिरेव क्रियेति** । क्रियाशक्त्यात्मनेति पदद्वयम् । शक्त्यात्मना स्थितिपदार्थः क्रियाशक्तिरेव क्रियेति यावदित्यर्थः । प्रतीतिः किमीश्वरस्योच्यते परेषां वा । नाद्य इत्याह ॥ **ईश्वरेति** । ईश्वरमपेक्ष्येत्यर्थः । नित्यसिद्धत्वेन शक्तिप्रतीतेरिति शेषः ॥ **उक्तदोषेति** । तथाहि । यदि सृष्टिसमयेऽपीत्यादिनोक्तेत्यर्थः । द्वितीयं निराह **परेति** । परानपेक्ष्येत्यर्थः । भगवच्छक्तेरतीन्द्रियत्वेन परेषां भगवच्छक्तिप्रतीतिः कदाऽपि नास्तीति भावः । अन्त्यागमादिना

परेषां तत्प्रतीतिरिति चेत्तत्राह ॥ भावेऽपीति । तदनपेक्षत्वात् । परप्रतीत्यनपेक्षत्वादित्यर्थः । परेषां यदा भगवच्छक्तिप्रतीति-स्तदैव कार्यं भवति । नो चेन्नेति न युक्तम् । शक्तिकार्यभूतस्य सततं कार्योत्पादस्य परप्रतीत्यनपेक्षत्वेन परेषां तत्प्रतीतिरस्तु वा मा वा कार्यं तु सदा स्यादेवेति भावः । तथाच क्रियारूपशक्तौ परप्रतीतिरूपव्यक्तौ सत्यां कार्योत्पादस्तस्मिन्सति परेषां प्राप्त्या तत्प्रतीतिरूपव्यक्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति हृदयम् ॥ अत एवेति । ईश्वरापेक्षयाऽऽवरणस्यैवाभावात्परेषां त्वीश्वरशक्ति-प्रतीतिप्रसक्तेरेवाभावेन तान्प्रत्यावरणकल्पनाया एवासम्भवेन परापेक्षया कदाऽप्यावरणनिवृत्तेरभावात् । भावे वा कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वादित्यर्थः । अवस्थाविशेषः सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धरूपः ॥ व्यक्तिरूपेणैवेति । शक्तेर्यदा सृष्ट्यादिकालविशेष-सम्बन्धस्तदैवेति भावः । व्यक्त्यवस्थायाः सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धवत्याः । तथाच शक्तेः सृष्टिसंहारकालसम्बन्धस्य युगपद-भावान्न युगपत्सृष्टिसंहारावित्याशयः ॥ एवमेवेति । कालविशेषसम्बन्धरूपव्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेः संयोगादिजनकत्वाद्व्यक्त्य-वस्थायाश्च सदाऽभावान्न तत्सातत्यमिति भावः ॥ एवमिति । क्रियायाः संयोगविभागौ प्रत्यनपेक्षकारणत्वात्तदुत्पत्तिसातत्य-प्रसञ्जन इत्यर्थः । अनपेक्षत्वात् इतरानपेक्षकारणत्वादित्यर्थः । तमेव पूर्वमुत्पन्नमेव ॥ विनष्टत्वेनेति । प्रतियोग्यापत्तेरेव प्रागभावविपत्तित्वादिति भावः ॥ पूर्वपटेनेति । सामग्र्या हि तन्तौ पटेनोत्पत्तव्यम् । तत्र च पूर्वपटस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन पटान्तरस्यावकाशाभावादित्यर्थः ॥ सममेतदिति । क्रियारूपसामग्री तमेव संयोगादिकं जनयेदुत संयोगान्तरम् । नाद्यः । संयोगादिप्रागभावाभावेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितियः । पूर्वसंयोगादिना प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः ॥ तदनुपपत्तिरिति ।

पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्य व्यापारायोगादित्यर्थः ॥ **व्यक्त्येति** । कालविशेषसम्बन्धरूपयेत्यर्थः । तथाच पूर्वोत्तराव-स्थयोरविशिष्टत्वमेवेति नेति भावः । अवयवक्रिया द्वितन्तुकावयवक्रिया ॥ **उत्तरक्षण एवेति** । तन्त्वन्तरविभागादिभिर्व्यवधानं न स्यात्पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टत्वादित्यर्थः । कर्मण ईश्वरकर्मणः ॥ **अनित्येति** । ईश्वरक्रिया तु नित्येति भावः ॥ **क्रियेति** । शक्तिरित्यर्थः । व्यक्तिरेकैवेति हृदयम् ॥ **तत्रेति** । संहारकाल इत्यर्थः । व्यवहारः संहारव्यवहारः । अर्थक्रिया संहरणरूपा ॥ **कथमिति** । क्रियानिष्ठायाः सामान्यतः कालसम्बन्धरूपायाः व्यक्तेरेकत्वेन तस्याश्च जातत्वात्सृष्टिव्यवहारः सृष्टिरूपक्रिया वा स्यादित्यर्थः । व्यक्तेः क्रियानिष्ठव्यक्तेः । तथाच व्यक्तिर्नाम सामान्यतः कालसम्बन्धरूपा न विवक्षिता येनोक्तदोषः किन्तु तत्तत्कालविशेषसबन्धरूपैवातो नोक्तदोष इत्याशयः । प्रसङ्गः सदा संहारव्यवहारसंहरणरूपार्थक्रिययोः प्रसङ्गः । साञ्जिहीर्षादि-कमित्यत्रादिपदेन सिसृक्षा ग्राह्या । तदेव नित्येच्छादिकमेव । अभ्युपगमे त्वाह ॥ **तत एवेति** । नित्येच्छादिव्यतिरिक्तसञ्जि-हीर्षादित एवेत्यर्थः ॥ **सतीति** । तल्लक्षणाविशेषणविशिष्टत्वलाभादित्यर्थः । उपाधीयते उपसंहितं विशिष्टं भवतीति यावत् ॥ **किंत्विति** । तथाचानागतस्यापि विषयत्वसम्भवेन स्वरूपसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात् । संहाराभावेऽपि भाविना संहारेणेच्छादिकमुप-धीयते । ततश्च सञ्जिहीर्षात्वं संभवतीत्येवाङ्गीकारेण सति संहारादौ सञ्जिहीर्षादिकमित्यस्यानङ्गीकारान्नान्योन्याश्रय इति भावः । संहारादिविषयकता इच्छादेर्भाविसंहारादिविषयकता ॥ **सर्वदेति** । इच्छादौ भाविसंहारादिविषयकत्वस्य नित्यत्वेन संजिही-र्षायाः सदा सत्वादित्यर्थः । अनुसरणीया संजिहीर्षादाविति शेषः ॥ **ज्ञानादिलक्षणेति** । संहारादिविषयकज्ञानादिरूपा

धात्वर्थक्रियाया नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि परिस्पन्दलक्षणायाः क्रियाया नित्यत्वं साध्यत इत्यत आह ॥ **परिस्पन्देति** ॥ **नास्त्येवेति** । परममहत्परिमाणवद्द्रव्ये परिस्पन्दाभावादिति भावः ॥ **अण्विति** । ईश्वरः क्रियावान् । अणुमध्यमपरिमाणवत्त्वात्परमाण्वादिवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न च ते इति** । अणुमध्यमपरिमाणेत्यर्थः । त्वदनुमानेऽपि स्वरूपासिद्धिरित्याह ॥ **परमेति** ॥ **तथेति** । नास्तीत्यर्थः । ननु न मम स्वरूपासिद्धिः । परममहत्त्वस्य महतो महीयानिति सिद्धत्वादिति चेत्तर्हि ममापि न स्वरूपासिद्धिः । अणोरणीयानित्यणुपरिमाणस्य श्रौतत्वादित्याशयेनाह ॥ **अणोरिति** । द्वयोरणुमहत्परिमाणयोः ॥ **उपलक्षणमिति** । अणुपरिमाणं न विवक्षितमिति न भवदीयहेतुसाधकत्वं तच्छ्रुतेरिति भावः । तर्हि तवापि तुल्यमित्याह ॥ **महत्त इति** । मह पूजायामिति धातोर्महत्त्वस्य पूज्यत्वार्थकत्वात् । त्वत्पक्षे चाणुत्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षकमित्यस्मिन्पक्षे विशेषोऽस्तीति भावः । उभयाङ्गीकारः उभयपरिमाणाङ्गीकारः । तथाच महत्परिमाणं स्वीकृत्याणुत्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति वक्तव्यमिति भावः । तर्हि वैपरीत्यमेवास्त्वित्याह ॥ **तर्हीति** । असञ्जातविरोधित्वेन प्रबले । अणोरणीयानित्युपक्रमवाक्ये प्रथममेव प्रतीतत्वादित्यर्थः । ग्राह्यं न चरमप्रतीतं सावकाशं महत्त्वमित्याशयः । अङ्गीकृत्येदमुक्तम् । वस्तुतत्त्वमाह ॥ **परिहरिष्यते चेति** । **क्रिया त्विति** । क्रियाशक्त्यात्मनेत्यत्र क्रियापदस्य व्यक्त्यर्थकत्वेन व्याख्यातत्वादत्र क्रियापदेन व्यक्तिर्ग्राह्या ॥ **अनित्येति** । शक्तेः सार्वकालिकत्वाद्व्यक्तेश्च कादाचित्कत्वादिति भावः ॥ **अनिवृत्त इति** । अतिप्रसङ्गपरिहारायाङ्गीकृताया अपि व्यक्तेः शक्त्याभिन्नत्वेन सर्वदा सत्वादित्याशयः । तत्र शक्तिव्यक्त्योः ॥ **शक्तितेति** ॥ **व्यक्तितेति विशेष इति** । क्रियानिष्ठशक्तिव्यक्त्योरभेदेऽपि

शक्तित्वव्यक्तित्वरूपभेदकार्यनिर्वाहको द्विविधो विशेषोऽस्तीति व्याख्येयम् । शक्तित्वव्यक्तित्वयोरेव विशेषत्वाभावादिति ध्येयम् । सविशेषः शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादको द्विविधो विशेषः ॥ विशेषिणा चेति । शक्तिव्यक्तिरूपधर्मिणेत्यर्थः ॥ किं भेद इति । शक्तिव्यक्तिधर्मभूतयोः शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादकयोर्विशेषयोर्भेदे प्रोच्यमाने क्रियानिष्ठधर्मभूतयोरपि शक्तिव्यक्त्योर्भेदः किं न स्यात् । धर्मत्वाविशेषादित्याशयः । अथाभिन्न इत्यनन्तरं तर्हीति शेषः ॥ साङ्कर्यमिति । शक्तेरेकस्या एवोर्वरितत्वेन सृष्टिकालेऽपि संहारादिव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । विशेषः शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादकः शक्तिव्यक्तिनिष्ठो द्वित्वावच्छिन्न इत्यर्थः ॥ स्वनिर्वाहक इति । तथाच स्वनिर्वाहकत्वरूपविशेषवानिति योज्यम् । अन्यत्रापि घटादावित्यर्थः । तद्विपरीतव्यवहारेषु नित्यत्वाङ्गीकार-विरोधिषु कादाचित्कसंहारादिव्यवहारेषु सत्स्वित्यर्थः । कल्पना शक्तिव्यक्त्यङ्गीकारेण परिहारकल्पना ॥ तृतीयोऽपीति । नित्यत्वसाधकप्रमाणाभावादिति तृतीयोऽपि पक्षः क्रियाया नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणोदाहरणेनैव परास्त इत्यर्थः ॥ शक्तिरेवेति । तथाच ज्ञानबलक्रियारूपा शक्तिः स्वाभाविकीति श्रुतिर्योज्या ॥ तस्येति । अत्र यद्यल्लक्षणत्वेनोच्यते तत्सर्वं भगवत्स्वरूपमेवेति सृष्ट्यादिक्रियाया अपि भगवल्लक्षणत्वेनोक्तत्वात्तस्याश्चानित्यत्वेन भगवत्स्वरूपत्वं विवादास्पदमित्यर्थः ॥ तद्धेताविति । भगव-त्स्वरूपत्वोपपादकक्रियाया नित्यत्व इत्यर्थः ॥ अन्याक्रियेति । अन्येषां जीवानां क्रियेत्यर्थः । दर्शयति प्रसङ्गादिति शेषः । जीवस्वरूपभूतक्रियाभिप्रायेण पूर्वयोजना । देहादिविशिष्टजीवनिष्ठक्रियाभिप्रायेण सद्भावपदस्वारस्याय योजनान्तरमाह ॥ अथवेति । पुरुषस्य यावत्पर्यन्तं ज्ञानक्रियाजनकत्वशक्तिरस्ति तावत्पर्यन्तं ज्ञानादिकमस्त्येव । अस्मिन्पक्षे परोक्तं त्रिक्षणावस्था-

यित्वं ज्ञानादीनां यत्तदस्माकमसम्मतामिति ज्ञातव्यम् ॥ **उदाहृतेति** । अस्य शक्तिः परमात्मन इति स्वरूपातिरिक्तायाः शक्तेः । ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्येत्यादिसहकारिरूपज्ञानादिव्यतिरिक्तायाश्च शक्तेः प्रमाणप्रमितत्वादित्याशयः । तत्र श्रुत्यादि । तथाच शक्तेर्भगवत्स्वरूपत्वप्रतिपादन एव तात्पर्यं स्यात् । स्वाभाविकीति श्रवणात् । न तु भगवत्स्वरूपातिरिक्तत्वेऽतो नोदाहृतश्रुत्यादि-विरोध इत्यर्थः ॥ **सम्बन्धितयेति** । अस्य शक्तिः परात्मनः शक्तिरिति भगवत्सम्बन्धितायाः शक्तेरुक्तत्वात्स्वरूपातिरिक्तता शक्तेस्तत्र विशेषबलेनाभिप्रेतेति वक्तव्यमतः श्रुत्यादिविरोधस्तदवस्थ इति भावः । ननु स्वरूपातिरिक्तत्वस्यात्र शक्तेर्लाभेऽपि न सहकारिव्यतिरिक्तत्वलाभः । श्रुतेः सहकारिकथनपरत्वेन शक्तेः सहकारिसमवधानातिरिक्तत्वालाभादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **नापीति** ॥ **स्वाभाविकत्वादीति** । आदिपदेन नित्यत्वं ग्राह्यम् । तथाच सहकारिणामागन्तुकानां न स्वाभाविकत्वादिकामिति सहकारिव्यतिरिक्तैव साऽङ्गीकार्येति भावः ॥ **मतुप इति** । शक्तिमानपीत्यत्रेत्यर्थः । स्वरूपत्वकथनस्य व्यर्थत्वादिति भावः ॥ **सहकारिवर्गेति** । दहनत्वादिसामान्यस्यापि स्फोटजनकतावच्छेदकतयोपयुक्तत्वेन प्रयोजकत्वात्सहकारिवर्गेऽन्तर्गतमित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । दहनत्वविशिष्टदहनस्य सविकल्पके प्रतीयमानत्वेन दहनत्वरूपशक्तेरपि प्रतीतत्वादित्यभिप्रायः ॥ **अपसिद्धान्तादिति** । प्रत्यक्षयोग्यव्यक्तिवृत्तिदहनत्वजातेः प्रत्यक्षयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ **तथेति** । अतीन्द्रियतयेत्यर्थः । कारणत्वं त्वित्यतः पूर्वं शक्तिरूपमिति शेषः । अनपेक्षेत्यनन्तरं प्रत्यक्षेति शेषः । अधिगतित्वात् अधिगतिविषयत्वादित्यर्थः । सहकारिसमवधानमेव कारणत्वं न भवतीत्याह ॥ **कारणस्यैवेति** । शक्तिमत एव न हि पटजननाशक्ते मृदादौ पटजननाय तुरीवेमादिसहकारिसमव-

धानं मृग्यते । किन्तु शक्तिमति तत्वादावेवेति तदेव कारणं भवतीत्याशयः । नन्वपरोक्षावभासोऽसिद्ध इत्यत आह ॥ **इन्द्रियेति** । तथाच चलतीति प्रत्ययोऽपरोक्षो भवितुमर्हति । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्रूपादिप्रत्ययवदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । अस्मिन्ननुमानेऽप्रयोजकताशङ्कापरिहाराय बाधकभूतमतिप्रसङ्गमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **विशेषेति** । कर्मरूपविशेषेत्यर्थः । ननु चलतिप्रत्ययापरोक्षत्वसाधकोक्तानुमानविरोध इत्याशङ्कायां केवलेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोरुक्तासाधकत्वादनन्यथासिद्धेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकावेव तत्साधकाविति वाच्यम् । न चैतादृशान्वयव्यतिरेकौ प्रकृते स्तः । तयोरन्यथासिद्धत्वात्कथमिति चेत्तत्राह ॥ **अनुमापकेति** । क्रियानुमापकेत्यर्थः ॥ **घटादाविति** । अपरोक्षावभाससिद्धस्यापि घटादेरनुपलब्धियुक्तिमात्रेणाप्रत्यक्षत्वं स्यात् । तत्र च बाधसिद्धिरेव वाच्या । सा प्रकृतेऽपि समेति । विवादपदं रूपं प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिरूपम् ॥ **तथाऽस्त्विति** । अनुमानविरुद्धत्वादप्रमाऽस्त्वित्यर्थः । प्रतीतिः रूपं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायरूपप्रतीतिविरुद्धे रूपाप्रत्यक्षत्वरूपेऽर्थ इत्यर्थः ॥ **तुल्यमिति** । चलनं साक्षात्करोमीति प्रतीतिविरुद्धे कर्माप्रत्यक्षत्वरूपेऽप्यर्थेऽनुमानमेव नोदेतीति तुल्यमित्यर्थः ॥ **प्रयोजकमिति** । तथाच प्रतिबन्दितयोक्ते भवदनुमाने आश्रयामहत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । परमाणुरूप एव साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याशयेनाह ॥ **परमाणोरपीति** ॥ **किञ्चेति** । यथा रूपाप्रत्यक्षतायामाश्रयामहत्त्वं प्रयोजकमित्युच्यते । तथा कर्माप्रत्यक्षतायामपि तदेव प्रयोजकमस्तु । परमाणुगतत्वाविशेषात् । तथाच त्वदनुमानमपि सोपाधिकमित्यर्थः । एवञ्च कर्मप्रत्यक्षत्वे आश्रयमहत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वप्राप्त्या प्रत्यक्षद्रव्याश्रितेऽपि कर्मण्याश्रयस्य महत्त्वात्प्रत्य-

क्षत्वं भवत्वित्याशयः ॥ स्यादिति । न भवति प्रत्ययस्तस्मात्प्रत्यक्षं नेत्याशयः ॥ नहीति । चलतीति प्रत्यक्षमपि कर्मसमूह एव भवति नैकस्मिन्कर्मणीति किं न स्यादित्यर्थः । अन्यथा वेति द्वितीयं पक्षं प्रतिषेधति ॥ न द्वितीय इति । इन्द्रियव्यापारेति । तन्तुप्रत्यक्षत्वसाधकत्वेन सम्मतेत्यर्थः ॥ द्व्याश्रयाविति । एक एव संयोग एक एव विभागो द्विष्ठ इत्यर्थः । संयोगविभागद्वयं संयोगद्वयं विभागद्वयमित्यर्थः । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथगिति वक्ष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम् । ताभ्यां द्विष्ठाभ्यां संयोगविभागाभ्याम् । तथाच हेतुमति सर्वत्र साध्यसत्ताया आवश्यकत्वात्कर्मानुमापकश्येनसंयोगादेर्द्विष्ठत्वात्संयोगाश्रययोः श्येनस्थाण्वोरुभयत्रापि कर्मानुमानं स्यादिति भावः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ तथा चेति ॥ श्येन एवेति । श्येनश्चलतीति प्रत्ययवदित्यर्थः ॥ निपतत इति । ऊर्ध्वदेशादधोदेशनिष्ठं स्थाणुं प्रति नितरां पतत आगच्छत इत्यर्थः ॥ उत्पतत इति । स्थाणोः सकाशादूर्ध्वदेशं प्रति पतत इत्यर्थः । अनुमिते इत्यनन्तरं तेन कर्मणेति शेषः । कर्मान्तरं स्थाणुकर्म भिन्नं कर्म । तदनुगुणं देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुकूलम् ॥ कुत इति । स्थाणुकर्मणो देशान्तरसंयोगादिकारणत्वाभावेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यां स्थाणौ कर्मानुमानं तु स्यादेवेति तत्रापि चलतीति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शङ्कते ॥ यद्गतं हीति । घटादिरूपं कार्यं भूतलादिगतं सदुपलभ्यते । तत्कारणस्य कालादृष्टादेः कपालद्वयसंयोगस्य वा तद्गतत्वाभावादौत्सर्गिक इत्युक्तम् ॥ श्येनेति । स्थाणुश्येनसंयोगविभागदेशान्तरसंयोगविभागरूपं च कार्यं श्येनगतमेवोपलभ्यत इति तत्रत्यमेव कर्म कारणतया कल्पनीयमित्याशयः । उपयोगो जन्यजनकभावादिरूपः ॥ एतावतीति । जन्यजनकभावरूपोपयोगे सति व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमित्येतावतीत्यर्थः ॥

अकार्येत्यादि । रसाद्रूपानुमाने उपयोगाभावादिति भावः ॥ **अलौकिकमिति** । हस्त्यविनाभूतो हस्तिपो देशान्तरे उपलभ्यमान उपयोगाभावेऽपि हस्तिनं गमयत्येवेति लोकदृष्टत्वेन प्रकृतेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगस्य कर्माविनाभूतत्वेन श्येन इव स्थाणावप्युपलभ्यमानस्यापि उपयोगाभावेऽपि स्थाणौ कर्मगमकत्वं स्यादेवेति तत्रापि चलतीति प्रत्ययो दुर्वार इति भावः ॥ **कथमिति** । स्थाणुः कर्मवान् श्येनसंयोगविभागवत्त्वात् श्येनवदित्यनुमाने व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्वादिति भावः ॥ **कल्पनागौरवेति** । श्येनकर्मणैव संयोगादिकार्यस्योपपत्तौ स्थाणुकर्मणोऽपि तत्र कारणत्वकल्पने गौरवमित्यर्थः । प्रमाणवतो गौरवस्य न्याय्यत्वाददोष इत्याह ॥ **प्रमाणेति** ॥ **स्यादिति** । अनुमानरूपप्रमाणसिद्धत्वेन गौरवभयाभावादित्याशयः ॥ **अन्यथाऽपीति** । श्येनसंयोगादिरूपकार्यस्य स्थाणुकर्म विनाऽप्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ **व्याप्तीति** । अर्थापत्तौ यदाऽन्यथाऽप्युपपत्तिस्तदाऽनुमानेऽपि संयोगादिरूपं कार्यं साध्यभूतस्थाणुक्रियां विनाऽपि सम्भवतीति हेतोरन्यथासिद्धिशङ्कया व्याप्तिसन्देहापत्तेरित्यर्थः ॥ **तत्तदवयवेति** । यथा पटरूपं कार्यं यत्राश्रये तन्तौ दृश्यते तद्गतस्यैव तन्तुद्वयसंयोगस्य तत्प्रत्यसमवायिकारणत्वं दृष्टम् । तथा पटगतरूपाख्यं कार्यं यत्राश्रये पटे दृश्यते तदवयवभूततन्तुगतस्यैव रूपस्य तत्प्रत्यसमवायिकारणत्वं दृष्टम् । तथाच श्येनकर्मणैव स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागौ भवेतामित्यङ्गीकारेऽसमवायिकारणभूतश्येनकर्मणः परत्रारम्भकत्वं स्यात् । असमवायिकारणस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यजनकस्य दृष्टत्वात् । श्येनकर्मणा च स्थाणौ संयोगादिजननं न युक्तम् । स्थाणोः संयोगं प्रति श्येनकर्मणः स्वाश्रयस्वाश्रयावयवसमवेतत्वयोरभावादित्यर्थः ॥ **निर्मूलायाः शङ्काया इति** । स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागौ श्येनकर्मणैव भवेतामिति शङ्काया इत्यर्थः ।

ननु न निर्मूलेयं शङ्का । दृष्टत्वादित्याशङ्कते ॥ कर्मैवेति । स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतपरित्यागेन परत्रारम्भकं श्येनकर्मैवोपलब्धमित्यर्थः ॥ तस्येदानीमिति । श्येनकर्मणः परत्रारम्भकत्वस्येदानीं कल्प्यमानत्वेन विप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः । कर्मणः प्रत्यक्षत्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह ॥ प्रत्यक्षकर्मवादे त्विति । कर्मस्वभावो यथा प्रतिपन्नस्तथा तदनुसरणसम्भवात् । प्रत्यक्षेण च श्येनकर्मणा श्येन एव संयोगविभागौ प्रतीयेते । न स्थाणौ । श्येनश्चलतीति चलनं च श्येन एव प्रतीयते न स्थाणौ । अतो न कोऽपि दोष इति भावः । न च वाच्यं संयोगादेर्द्विष्ठत्वेन श्येनकर्मजन्यसंयोगादेः स्थाण्वादावपि सत्वेन परत्रारम्भकत्वं प्राप्तमेवेति स्यादयं दोषः संयोगादेर्द्विष्ठत्ववादे नास्माकम् । अस्माभिः स्थाणुप्रतियोगिकसंयोगादेः श्येननिष्ठत्वस्यैवाङ्गीकारेण स्थाणुगतत्वाभावादित्यवधेयम् ॥ यावत्तत्सत्त्वमिति । अनुमापकसंयोगादिकं यावत्कालपर्यन्तमस्ति तावत्कालपर्यन्तमपि चलनं स्यात् । तथाच यावत्तत्सत्त्वं चलतीति प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । कार्योत्पत्त्या तत्कारणविनाशोऽनुमीयत इति चेत्तत्राह ॥ न हीति । व्याप्त्यभावमेव दर्शयति ॥ पटोत्पत्ताविति । ननु सर्वकार्योत्पत्तेः कारणविनाशव्याप्तत्वाभावेऽपि संयोगरूपकार्योत्पत्तिस्तत्कारणकर्मविनाशाविनाभूतेति चेत्तत्राह ॥ नापीति । अविनाभावानङ्गीकारे बाधकं प्रमाणमाशङ्कते ॥ कर्मेति । संयोगोत्पत्त्या कर्मनाशानङ्गीकार इत्यर्थः । समासक्तिः प्राप्तिः ॥ संयोगेति । पाक्षिसंयोगेत्यर्थः । संयोगादिरूपकार्येण क्रियानुमानं तदा स्यात् । यदि क्रिया संयोगजनिका स्यात् । न चैवम् । किं नाम तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं किं तेनेति न्यायेन कर्मकारणत्वेनाभिमते संयोगादिरूपकार्योत्पत्तौ किं मध्ये कर्मकल्पनयेत्याह ॥ अपि च कर्मकारणादेवेति ।

कर्मकारणात् शरीरात्मसंयोगरूपात् ॥ **अन्यत्र निश्चितत्वादिति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगविशेषभिन्ने तन्तुद्वयसंयोगे स्वाश्रयभूते तन्तौ पटरूपकार्यजनकत्वं दृष्टम् । यथा वा तन्तुकेशसंयोगस्य स्वाश्रयभूततन्तुसमवेते पटे संयोगरूपकार्यजनकत्वं दृष्टमित्यर्थः । यथाऽऽहुः । तन्तुकेशसंयोगात्पटकेशसंयोग इति । तन्तुरूपादेश्च स्वाश्रयसमवेते पटे रूपाख्यकार्यजनकत्वं दृष्टमित्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ **कथमिति** । शरीरकर्मणा च शरीराकाशदेशसंयोगादिकं तावद्भवति । तत्र कर्मकारणादेव तदुत्पत्तिमङ्गीकृत्य कर्मापलापे शरीरात्मसंयोगात्कथं शरीराकाशदेशसंयोगादिकं स्यात् । संयोगविशेषस्य स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यजनकत्वेनाकाशदेशस्य शरीरात्मसंयोगाश्रयत्वस्य शरीरात्मसंयोगाश्रयसमवेतत्वस्य वा भावादित्यर्थः ॥ **तथा सति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्वे संयोगविशेषादेः शरीरात्मसंयोगादेरित्यर्थः ॥ **कर्मेति** । शरीरकर्मेत्यर्थः ॥ **संयोगमात्रेति** । तथाच तन्तुसंयोगस्य क्रियाऽजनकत्वमिष्टमेवेत्याशयः । तद्विशेषस्य संयोगविशेषस्य । शरीरात्मसंयोगस्येत्यर्थः । स्यात् शरीरे कर्मकारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **परत्रेति** । संयोगाविशेषस्य क्रियाजनकत्ववत्स्वानाश्रये स्वाश्रयासमवेते वाऽऽकाशदेशे संयोगादिजनकत्वरूपं परत्रारम्भकत्वमपि स्यादेवेत्यर्थः । तथाच किं कर्मणेति भावः । शरीरे कर्मकारणत्वेनाभिमतशरीरात्मसंयोगस्यैव परत्रारम्भकत्वमानंतु प्रतिबन्दीं गृह्णाति ॥ **किंचैवं सतीति** । एवं सति संयोगविशेषस्य स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारम्भकत्वे मोच्यमाने सतीत्यर्थः । असमवायिकारणस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यारम्भकत्वस्यान्यत्राकाशे संयोगादिरूपकार्येत्यर्थः ॥ **तथैवेति** । परत्रारम्भकत्वेनेत्यर्थः ॥ **कर्मकारणस्यैवेति** । शरीरे कर्मकारणत्वेन त्वदभिमतस्य शरीरात्मसंयोगरूपस्येत्यर्थः ॥ **अवान्तरेति** । शरादौ पत-

नादिरूपकर्मकारणत्वेनाभिमतवेगादेः स्वाश्रयादिमात्र एव जनकत्वेऽपि कर्मकारणेष्ववान्तरभेदमाश्रित्य कर्मकारणविशेषस्य शरीरात्मसंयोगस्यैवायं स्वभावः। आकाशे संयोगादिजनकत्वरूपं परत्रारम्भकत्वं कल्प्यतां लाघवात्। तथाच कर्म न कल्पनीयमित्यर्थः। कथं लाघवमित्यत आह ॥ धर्मेति। संयोगविशेषस्य शरीरात्मसंयोगस्य कर्मकारणत्वेन प्रमितत्वात्तत्र परत्रारम्भकत्वरूपं धर्ममात्रं कल्पनीयमिति लाघवम्। त्वन्मते त्वत्क्लृप्तः कर्मरूपो धर्म्येव कल्पनीय इति गौरवमित्यर्थः ॥ १-२-२ ॥

॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ननु जीवेश्वरपक्षेऽपीश्वरे कर्मफलभोगोऽनुपपन्न एवेत्यत आह ॥ **जीवेश्वरपक्षे त्विति**। उपचारः ईश्वरे कर्मभोगानुभवितृजीवसाहित्येनोपचार इत्यर्थः ॥ **द्रव्यान्तरविधुरस्येति**। तस्य मिथ्यात्वेनाभावाद्ब्रह्मणस्तद्वैधुर्यं द्रष्टव्यम्। तथा चैकत्वाधारमात्रस्येत्यर्थो द्रष्टव्यः। एकत्वाधारस्यापि द्वित्वं न युज्यत इति हि प्रकृतं तत्र तादात्म्याभावलक्षणो विरोधो द्वित्वैकत्वयोरेकत्रानवस्थानोपपादको न भवति। घटपटयोस्तादात्म्याभावलक्षणविरोधे सत्यप्येकत्रावस्थानदर्शनादिति भावेनाह ॥ **तादात्म्याभावस्त्विति**। स्यादिदं यदि द्वित्वाधारयोरेकवचनेन विशेषणं स्यात्। न चैवम्। किन्तु प्रकृतयोरपि तयोर्मध्ये एकमेव गृहीत्वा तस्यात्रैकत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य स्यादेवं प्रकृतयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्यैव ग्रहणम्। यदीतरव्यावर्तकं किञ्चित्स्यात्तत्तु नास्तीत्याह॥ **न चात्रेति**। यत् सिद्धान्तितं तदपि प्रत्युक्तमित्यन्वयः॥ **प्रक्रममिति**। परमात्मन्येव समन्वयप्रतिज्ञानरूपमुपक्रममित्यर्थः। उत्तरमाह ॥ **एकत्वादिसंख्या हीति** ॥ **प्रत्ययेति**। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इति सूत्रविहितैकवचनादिसंज्ञकस्वादिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ १-२-३ ॥

॥ ॐ **अन्तर उपपत्तेः** ॐ ॥ ॐ **सुखविशिष्टाभिधानादेव च** ॐ ॥ ॐ **अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः** ॐ ॥ यो हीश्वरेण यस्येत्यत्र यस्य पदार्थस्य यो धर्म इत्यर्थः ॥ **मूलाभावेनेति** । परम्पराङ्गीकारे तत्रैव कालपर्यवसानापत्तेरिति भावः ॥ **अविनिगम्यत्वेनेति** । विनिगमकशून्यत्वेनेत्यर्थः ॥ **भेद इति** । उभयत्रापि प्रवृत्तिनिरोधसाम्येऽपि तदुपपादकप्रकारमात्रस्यैव भेद इत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने चेत्यर्थः ॥ १–२–४ ॥

॥ ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॐ ॥ **दूषणस्येति** । जीवस्य जीवान्तरनियामकत्व इति व्याख्यानादिति ध्येयम् । तथाहि । अग्न्यादिरेवाक्ष्यादिनियामक इति पूर्वपक्षनिरासायैतत्सूत्रम् । तत्राग्न्यादेर्नियामकत्वे । अनवस्थित्यसम्भवाभ्यां दूषिते भवद्भिरपि ब्रह्मादीनां जीवादिनियामकत्वस्याङ्गीकाराद्भवतामप्यनवस्थित्यसम्भवाविति परेणोक्ते सर्वनियामकस्येश्वरस्यास्माभिरङ्गीकारात्तच्छक्त्या नियम्यनियामकभावः संभवतीति समाधीयत इति स्थितिः । तत्र यदीश्वरस्य सर्वनियामकत्वं नाभिप्रेतं तर्ह्यनवस्थित्यसम्भवाभ्यां परपक्षदूषणस्यालग्नकत्वप्रसङ्गात् । सिद्धान्तिपक्षेऽप्यनवस्थित्यसम्भवयोः प्राप्त्या स्वव्याघातप्राप्तेरित्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय नियामकत्वमभिप्रेतमिति वाच्यम् । तथाच गतार्थतेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । ईश्वरो नियामको रतिमांश्चेति व्याहतेरीश्वररूपपक्षास्थितत्वनिश्चयायेत्यर्थः । तथाच न युज्यत एवेत्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ १–२–५ ॥

॥ ॐ ॥ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः** ॥ ॐ ॥ **उक्तरीत्येति** । यद्यल्लक्षणं तत्सर्वं ब्रह्मस्वरूपमिति प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणान्तोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । अभेदो भावधर्माणामिति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ **अदृश्यत्वादिशब्दैरिति** ।

यथा धूमवतो भावो धूम एव भवति । तद्वदृश्यादन्योऽदृश्यस्तस्य दृश्यान्योन्याभावतो भावो धर्मोऽन्योन्याभाव एवादृश्यत्वशब्दे-नोच्यते सूत्र इत्यर्थः । अनश्वत्वमित्यस्याप्यश्वादन्योऽनश्वस्तस्याश्वान्योन्याभावतो भावो धर्मोऽनश्वमश्वान्योन्याभाव एवार्थ इति ध्येयम् ॥ सहानवस्थानेति । ब्रह्मणो व्याप्तत्वेन दृश्येन घटादिना सहैवावस्थानादित्यर्थः ॥ वध्येति । स्वस्यापि दृश्यत्वेन स्वव्याघातकत्वाभावादिति भावः ॥ भावेति । उभयोर्दृश्यब्रह्मणोर्भावत्वादेवेत्यर्थः ॥ तादात्म्येति । तादात्म्याभावरूपेत्यर्थः । नन्वभावो भाव इति विशेषो भेदो लोकेऽपि नास्तीति वक्तुं न शक्यते । घटप्रातियोगिकाभावस्य घटरूपत्वादर्शनादिति चेत् । सत्यम् । अत एव प्राय इत्युक्तमित्याह ॥ तदिति । अथवेति पक्षेऽयमर्थः । प्रायःशब्दो बहुतरार्थकः । तथाचाभावो भाव इति भेदो बहुतरो नास्ति। किं नाम स्वल्पस्थले। संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रागभावादेर्भावाद्भेदो दृष्टः। भावान्योन्याभावरूपाभावयोरभेद एव बहुतरं सर्वत्र दृष्ट इत्यर्थः। नन्वेतत्कथमभावभावयोर्भेद एव बहुतरं दृष्टः। प्रागभावादित्रये दृष्टत्वात्। अभेदस्त्वन्योन्याभावमात्रे। अतः कथमयं बहुतर इत्यत आह ॥ अन्योन्याभावो हीति । यद्वा प्रायशोऽभाव इत्यन्वयः । तथाच यः प्रायशोऽभावो बहुतरं विद्यमानोऽभावोऽन्योन्याभाव इति यावत् । भाव इति च विशेषो न भवेदित्यनुव्याख्यानयोजना ज्ञेया । कथमन्योन्याभावस्य बहुतरत्वमित्यत आह ॥ अन्योन्याभावो हीति । प्रागभावादिस्तु न बहुतर इत्याह ॥ नित्येति । भिन्नः प्रभेदवान् ॥ ब्रह्मगतस्यापीति । अत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावस्येत्यर्थः ॥ असाविति । अत्यन्ताभावरूपः संसर्गाभाव इत्यर्थः ॥ निर्धा-रणेनेति । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वनिश्चयेनेत्यर्थः ॥ तथा चेति । अभावगुणको धर्मोक्तेरित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । यद्वा

इत्येवेति । तथाच प्रायशो भाव इति न वक्तव्यमित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ यत्र इति । घटाभावो घटप्रागभावादिः । ननु खननादिना भूतलादेर्विनाशेऽपि घटप्रागभावाद्यनुवृत्तौ प्रोच्यमानायां प्रागभावादिकं प्रति नष्टस्यापि भूतलादेर्धर्मित्वमुक्तं स्यान्न च तत्सम्भवति । नष्टत्वादेवेत्याशङ्क्याह ॥ धर्मित्वं चेति । प्रातीतिकं प्रतियोगित्वादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षं न भवति । किन्तु बौद्धमित्यर्थः ॥ अत एवेति । संसर्गाभावस्य धर्मिणः सकाशाद्भिन्नत्वादेवेत्यर्थः ॥ आहेति । तत्त्वविवेके भगवानाचार्य इत्यर्थः ॥ तथात्वेति । ब्रह्मणि श्रुतस्य गोत्राद्यत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः स्यादित्यर्थः । विशेषणमित्यनन्तरं देवदत्ताद्भिन्नमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि विशेषणमित्यनन्तरं ब्रह्मणो भिन्नमिति शेषः कार्यः ॥ श्रुतीति । एवं धर्मानिति श्रुतीत्यर्थः ॥ एवं कल्पनेति । आनन्दवत्त्वमेव धर्मे नित्यानन्द इति स्यादित्यर्थः । ननु गोत्राद्यभावत्वस्याप्यभावरूपत्वेन कथं ब्रह्माभेद इत्यत आह ॥ गोत्रादीति । तदेव विधिनिषेधरूपत्वमेव ॥ विधेते चेति । अघट इत्यत्रास्ति नञः प्रयोगः । नास्ति च घटादन्य इत्यत्र । अन्यत्वस्य भावरूपत्वादिति ध्येयम् ॥ अतो व्यभिचार इति । नञ्प्रयोगाप्रयोगविषयत्वप्रयुक्तविधिनिषेधरूपत्वं यत्र तत्रैक्याभाव इति व्याप्तेरघटत्वघटान्यत्वयोर्व्यभिचार इत्यर्थः । गुणाभावस्य नञ्प्रयोगविषयस्येत्यर्थः ॥ दोषत्वमिति । नञ्प्रयोगाविषयाविधिरूपदोषत्वमित्यर्थः । तदेव अभेदाविरोधित्वमेव ॥ अनेनेति । दोषाभावो गुण इत्यादौ व्यभिचारेणेत्यर्थः । अन्ययोस्तज्ज्ञानयोः ॥ अवच्छिन्नयोरिति । घटविशिष्टयोरित्यर्थः । घटप्रातियोगिकोऽभावो घटस्वरूपमित्यनयोर्विरोधमङ्गीकृत्य विशिष्टयोर्भावाभावयोर्यद्यैक्यं स्यात्तर्हि तयोर्विरोधः क्वापि न स्यादित्या-

पाद्यत इत्यर्थः। उभयत्र तत्प्रतियोगिकाभावस्तत्स्वरूपत्वविरोधी। अपरो घटप्रतियोगिकः पटनिष्ठोऽभावः पटस्वरूपत्वविरोधी। नेत्युभयेत्यर्थः। तृतीये बाधकसद्भावादिति पक्षे॥ **अनवस्थेति**। भेदपरम्परयेत्यर्थः॥ **प्रसक्तेति**। अभावे तावद्भावप्रतियोगिको भेदोऽस्ति। न तावदतिरिक्तः। अभावे स्वरूपातिरिक्तधर्माभावात्। तथा चाभावस्य भावाद्भेदाभावप्रसक्तेः। तथाच भेदस्याभावस्वरूपत्वमङ्गीकृत्य भावाद्भेद उपपादनीयः। तथा च सर्वत्राप्येवमस्त्विति भावः। नन्वभावे भावप्रतियोगिको यो भेदः स एव धर्मिस्वरूपमस्तु न त्वन्योन्याभावस्तस्य भेदातिरिक्तत्वादित्यत आह॥ **अन्योन्येति**॥ **न स्यादिति**। तथाच प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्तीत्याशयः॥ **अनवस्थेति**। अभावेऽपि चेदितरान्योन्याभावस्वरूपभेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि तस्याप्यभावत्वेन तत्राप्यन्योन्याभावरूपभेदाङ्गीकारप्रसक्त्याऽनवस्थेत्यर्थः। **भेदस्येति**। स्वरूपभेदस्येत्यर्थः। तद्रूपः स्वरूपभेदः। पृथग्वाक्यतया भिन्नवाक्यनिवेशेन। जातु कदाऽपि॥ **एकेनैवेति**। पृथुबुध्नोदराकारत्वरूपेणैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः। घटत्वादीत्यत्रादिपदेन कलशत्वादिग्रहणम्॥ **निमित्तत्रयेति**। पृथक्त्वादिनिमित्तत्रयेत्यर्थः॥ **अविनाभावित्वादिति**। न तु पर्यायत्वादित्यर्थः। घटात्पटः पृथक्। घटादन्य इति एकदा न प्रयुज्यते। कुतः। यत्र पृथक्त्वं तत्रान्योन्याभाव इति व्याप्तेः सत्वेन व्याप्यभूतपृथक्त्वोक्त्या व्यापकीभूतोऽप्यन्योन्याभावादिर्लब्ध इति न तयोः सहप्रयोग इति भावः। उभयं क्रमेणोपपादयति॥ **पृथक्त्वे सतीति**। पृथक्त्वे सत्यन्योन्याभावो नियतः। यत्र पृथक्त्वं तत्रान्योन्याभावः। द्रव्ये दर्शनादिति त्वयोक्तत्वात्। तथाच व्याप्योक्त्या व्यापकस्य लब्धत्वेनादौ घटात्पृथगित्युक्त्वा पश्चाद्घटो न भवतीति प्रयोगो मा भूत्। तथाऽप्यादौ घटो न

भवतीत्युक्त्वा पश्चाद्घटात्पृथगिति तु स्यादेव। न चात्रापि पूर्वोक्तरीत्याऽन्योन्याभावस्य पृथक्त्वव्याप्तत्वेन व्याप्यभूतान्योन्याभावोक्तौ व्यापकीभूतं पृथक्त्वमपि लब्धमिति वाच्यम्। अन्योन्याभावे सति पृथक्त्वम्। यत्रान्योन्याभावस्तत्र पृथक्त्वमिति यावत् व्याप्तिनैव। रूपं रसो न भवतीति प्रतीत्या गुणादौ व्यभिचारस्य पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासम्भवादिति त्वयोक्तत्वादिति भावः॥ पृथिवीत्यादि। पृथिवीत्वादीनां क्रियावत्त्वादिनाऽविना भूतत्वादिति भावः॥ **न सहेति**। घटो न भवतीत्युक्त्वा घटात्पृथगिति न व्यवहरन्तीत्यर्थः॥ **अन्यथाकल्पनामिति**। अविनाभावित्वेन वा लौकिकानामन्यतमव्यवहारेण प्रयोजनसिध्या वा न प्रयोग इत्यन्यथाकल्पनमन्यथासिद्धिकल्पनामित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि। अपर्यायप्रयोगे क्वचिद्युगपत्प्रयोगे। यथा धूमवत्त्वादग्निमानिति क्वचित्सहप्रयोगोऽस्तीति कृत्वा कदाचिद्धूमवत्त्वादित्युक्तेऽविनाभावाद्वह्निर्गम्यत इति दृष्टम्। तद्वदत्रापि पृथक्त्वादीनां पर्यायप्रयोगस्य सहाप्रयोगस्येति यावत्। अविनाभावेनान्यथासिद्धिकल्पनं तदा स्याद्यदि कस्मिंश्चित्प्रयोगे पृथक्त्वादित्रयमपि युगपत्प्रयुज्येत। न चैवम्। तस्मादन्यथासिद्धिर्न कल्प्येत्यर्थः॥ **अन्यथेति**। क्वचित्पर्यायप्रयोगाभावेऽपि पर्यायप्रयोगस्याविनाभावादिनाऽन्यथासिद्धिः कल्प्यते तर्हि घटकरीरकलशादीनां पर्यायेण क्रमेण प्रयोगः कुत इत्युक्ते घट इत्युक्तौ कलशो लभ्यते। घटाविनाभूतत्वात्कलशस्येत्यप्यन्यथासिद्धिकल्पना स्यात्। न तु घटस्यैव कलशत्वादिति। तत्र चैतावदेव वाच्यम्। क्वचिदसहप्रयोगाभावान्नान्यथासिद्धिः कल्प्येति॥ **सममेतत्प्रकृतेऽपीति**॥ **सर्वशा इति**। क्वचिदपर्यायप्रयोगे सति पर्यायप्रयोगस्यान्यथाकल्पना कार्या। न चैवम्। किन्तु सर्वशः सततं पर्यायेणैव प्रयोगादिति भावः सूचित इति ध्येयम्। अवधीत्यादि अवधित्वं प्रतियो-

गित्वं च भिन्नमिति शंकितुर्हृदयम् । अन्यथा अर्थग्रहणाभावे । आभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्याम् । विवेको भेदः । परोऽवध्यादिः ॥ विधीति । पट एवेति प्रतीयमानस्य स्वरूपभेदस्य विधिरूपत्वादन्योन्याभावस्य निषेधरूपत्वान्नानयोरैक्यमित्यर्थः ॥ एवं चेति । त्रयाणां भेदस्य सत्वादित्यर्थः । पर्यायता क्रमेण प्रयोगः । अन्यथा अविनाभावादिना । ननु घटात्पृथगिति पृथक्त्ववाचिपृथक्पदप्रयोगेऽर्थग्रहणपक्षे पञ्चमीप्रयोगो विहितो नान्योन्याभावप्रयोगे । घटो न भवति पट इत्यत्र तददर्शनादतः पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्याशङ्क्याह ॥ पञ्चमीति ॥ कथं तर्हीति । तथा चार्थग्रहणं कार्यमिति भावः ॥ इत्यत्र कथमिति । अर्थग्रहणपक्षेऽप्यस्तु भिन्नादिशब्दप्रयोगे पञ्चमी । विलक्षणादिशब्दप्रयोगे तु कथम् । न चान्यभिन्नादिशब्दसमानार्थत्वं विलक्षणशब्दस्येति वाच्यम् । विरुद्धधर्मोपेतं विलक्षणमित्यन्यत्वादिव्याप्यधर्मस्यैव विलक्षणशब्देनोक्तेर्न तयोरेकार्थत्वमित्यर्थः । नन्वर्थग्रहणक्षे पृथक्त्ववाचिपदप्रयोगे तावत्पञ्चमी विहिता। वैलक्षण्यस्यापि पृथक्त्वेन तद्योगे पञ्चम्युपपद्यत इत्यत आह ॥ न हीति । विरुद्धधर्मवत्त्वरूपवैलक्षण्यस्य गुणादिसाधारणत्वेन पृथक्त्वरूपत्वाभावान्न तद्योगे पञ्चमी युक्तेत्यर्थः । तत्र देवदत्ताद्विलक्षण इत्यत्र ॥ कथंचिदिति । यज्ञदत्तविश्लेषावधित्वेन देवदत्तस्यापादानत्वमित्यर्थः ॥ किं न व्युत्पाद्यत इति । अपादानत्वमिति शेषः । तथा चापादान एव पञ्चमी तत्राप्यस्तु । तथा चार्थग्रहणं न कार्यमिति भावः ॥ साम्यादिति । घटादन्य इत्यत्राप्यपादानत्वव्युत्पादनसम्भवेनापादाने पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमी प्राप्तावन्याराादिति सूत्रं व्यर्थमापन्नमिति भावः ॥ वक्तव्येति । विलक्षणशब्दस्यान्यशब्दसमानार्थकत्वाभावेनान्याराादिति सूत्रविषयत्वादपादानत्वव्युत्पादनस्य च क्लिष्टत्वादिति भावः ॥ कथमिति । न हि

विशिष्टादिशब्दयोगेऽपि पञ्चमी वक्तव्येत्यत्र नियामकमस्तीति भावः। ननु विशिष्टादीनां पृथक्त्वरूपत्वेन पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्या अन्य इत्यर्थग्रहणमिति पक्षेऽन्यारादितिसूत्रप्राप्तत्वेन न दोष इत्यत आह ॥ **स्वयमेवेति** । रूपत्वादिविशिष्टं रूपं वाय्वादिव्यावृत्तं रूपमिति विशिष्टादेर्गुणादावपि सत्वेन न पृथक्त्वरूपत्वम् । गुणे च पृथक्त्वरूपगुणाभावस्य पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासम्भवादित्यनेन व्युत्पादितत्वादिति ध्येयम् ॥ **सर्वत्रेति** । विशिष्टादियोगेऽपीत्यर्थः । तथा उपसङ्ख्यानम् । अन्येत्यत्र अन्यारादितिसूत्रे ॥ **तथाऽपीति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरभेद एवेति शेषः । ननु पञ्चमीप्रयोगाभ्यां भेद एवेति चेत्तत्राह ॥ **पृथक्त्ववाचीति** । विवेकः पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यां स्वरूपभेदस्य पूर्वपाक्षिणोक्तो विवेक इत्यर्थः । ननु मास्तु विधिरूपत्वहेतुनाऽन्यत्वस्वरूपभेदयोर्भेदस्तथाऽपि विधिरूपत्वहेतुनैव पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तु भविष्यति भेद इत्यत आह ॥ **अत एवेति** । विधिरूपत्वस्येति शेषः । नञ्प्रयोगाप्रयोगाभ्यां विधिनिषेधरूपत्वं यत्र तत्रैक्याभाव इति व्याप्तेर्दोषाभावो गुण इत्यत्र व्यभिचारादेव पृथक्त्वेऽन्योन्याभावविवेचकत्वमपि विधिरूपत्वस्य परास्तमित्यर्थः ॥ **विग्रहवाक्य इति** । समासविग्रहवाक्ययोरेकार्थत्वावश्यंभावादनश्व इति समासवाक्येऽन्योन्याभावार्थत्वस्यावश्यकत्वेन तत्समानार्थकाश्वादन्य इति विग्रहवाक्येऽप्यन्योन्याभावार्थकत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्योन्याभावार्थकत्वे कथमश्वादिति पञ्चमी । घटो न भवति पट इत्यन्योन्याभावप्रयोगे पञ्चम्या दुरदर्शनात् । यदि तत्रापि पञ्चमी तर्हि पञ्चमीप्रयोगाभ्यां पूर्वं पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदोपपादनं व्याहन्येतेति भावः । ननु समासवाक्येऽन्योन्याभावोऽन्यशब्दार्थः । विग्रहवाक्ये तु पृथक्त्वम् । तद्वाचिपदयोगे त्वर्थग्रहणपक्षे युक्ता पञ्चमीत्याशङ्क्याह ॥ **न चेति** । तत्र

विग्रहवाक्ये । कुतो नेत्यत आह ॥ **समासेति** । समासार्थविबोधकवाक्यस्यैव विग्रहत्वादिति भावः ॥ **पृथक्त्वस्यापीति** । भावरूपत्वेन प्रतीतस्यापीत्यर्थः ॥ **निषेधतेति** । निषेधार्थकनञ्वाच्यता प्राप्ता सा च विरुद्धेत्यर्थः ॥ **अङ्गेति** । पक्षधर्म- तादीत्यर्थः ॥ **तर्हि दृष्टेति** । प्रमाणदृष्टाकाशादिनित्यताहानेरित्यर्थः ॥ **व्याहतमिति चेदिति** । तथाच न दृष्टहानिरिति भावः । कुत इति चेत्तत्राह ॥ **दूष्येति** । वादिना ह्यसिद्ध्यादिदूषणेन परपक्षो दूषणीयः । तस्य च यद्यदूषणत्वं तर्हि दूषणोपायाभावेन दूषणीयपक्षाभाव एव प्राप्तः । ततोऽपि किम् । न हि स एव दोष इति तत्राह ॥ **तदभाव इति** । दूष्यपक्षाभाव इत्यर्थः । **वादिना हि** स्वपक्षः साधनीयः । तत्तदा साधनीयः । यदि कश्चित्स्वपक्षविरोधी पक्षः स्यात् । न च स दूष्यः पक्ष उक्तरीत्याऽस्ति । तथाच साध्यस्य साधनीयस्य पक्षस्याभावः प्राप्तः । तथाच वादित्वं न स्यादिति युक्तमित्यर्थः ॥ **यथास्थिन एवेति** । न पूर्ववद्दूषणमेवेति व्यत्यास इत्यर्थः । प्रागुक्तं द्वितीयाधिकरणो क्तम् ॥ **तृतीयस्येति** । बाधकसद्भावादिति तृतीयपक्षस्येत्यर्थः । द्रव्येण ईश्वरेण ॥ **समवायं चेति** । मेरुमन्दरवद- त्यन्ताभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावव्यवहारघटनायेत्यर्थः । श्रुतीनां एवं धर्मानित्यादीनाम् । एवमुत्तरत्रापि । विशेषवतोऽङ्गीकार्यादित्यर्थः । ततः समवायात् । **सहेति** । एकः समवाय इति सहप्रयोगः समवायस्यैकत्वमित्यत्र भेदगर्भषष्ठीप्रयोग इत्यर्थः ॥ **समवायेति** । समवायस्यैकत्वं मुख्यमित्यङ्गीकृत्य तत्साधनं महता प्रयासेन कृतं तन्न स्यात् । न ह्यौपचारिकोऽर्थ एतावता प्रयासेन साध्यमानो दृष्ट इत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । समवायस्यैकत्वं नाम समवायप्रतियोगिकभेदाभाव इत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य पृथक् समवायैकत्व-

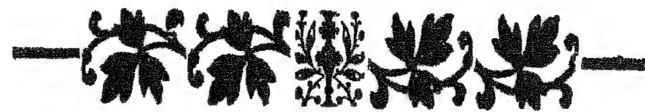
रूपसम्बन्ध्यतिरिक्तस्य संयोगादिरूपस्याभावेन स्वरूपत्वमेवाङ्गीकार्यम् । तत्र च भेदकार्यनिर्वाहाय विशेषोऽङ्गीकार्य इति भावः । समवायस्येत्यनन्तरमेकत्वसङ्ख्यायाश्चेति शेषः ॥ **व्यवहारेति** । एक इत्यस्यैकत्ववानित्यर्थकत्वेन भेदसम्बन्धव्यवहारेत्यर्थः ॥ **अत एव न तृतीय इति** । समवायैकत्वयोः सम्बन्ध एव नास्तीति तृतीयः पक्षोऽप्येकः समवाय इति सम्बन्धव्यवहारानुपपत्त्याऽयुक्त इत्यर्थः । प्रथमपक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वात्तृतीय इत्युक्तम् । ननु प्रथमतृतीयपक्षयोः समवायस्यैकत्वेऽपि स्वस्मिन् भेदघटितसम्बन्धव्यवहारानिर्वाहकत्वरूपस्वभावोऽङ्गीक्रियते । अतो न दोष इति चेत्तत्राह ॥ **स्वनिर्वाहकेति** । अभिन्नस्य भेदकार्यकारित्वं विशेषं विना न युक्तमित्यर्थः । समवायस्यैकत्वसङ्ख्यया समवायान्तरमेव सम्बन्धोऽङ्गीक्रियत इति द्वितीयपक्षं प्रतिषेधति ॥ **न द्वितीय इति** ॥ **एक इति** । सम्बन्धिभूतसम्बन्धभूतसमवायद्वयस्य प्राप्त्या एक इत्यस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । भेदाभेदौ च वस्तुनीत्यत्र मूले वस्तुनीत्यस्य समवाय इत्यनेनाप्यन्वय इत्यभिप्रेत्याह ॥ **किञ्चेति** । वस्तुनि अवयवादौ ॥ **समवाय इति** । अवयव्यादीनां समवाय इत्येवमवयव्यादिसमवायनिरूपितसम्बन्धव्यवहारः कथमित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** । सम्बन्धः समवायनिरूपितः । कुतो नास्तीत्यत आह ॥ **यत इति** । तथाच समवायस्यैकत्वेनावयवादावयव्यादिसमवायनिरूपितसम्बन्धस्य संयोगरूपस्याभावात्समवायान्तरस्यैव वाच्यत्वे सम्बन्धिसम्बधरूपसमवायद्वयप्राप्त्या एकः समवाय इत्यनुपपत्तेरित्यर्थः । एकत्वेऽपि पूर्ववत्स्वनिर्वाहकताङ्गीकारान्न दोष इति यदि ब्रूयास्तर्हि सविशेषत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमित्युक्तमित्याह ॥ **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति** ॥ **नियच्छेदिति**। तथा चैकस्य दीपादेः प्रकाशत्वदाहकत्वाद्यनेकस्वभावत्वेऽपि समवायरूपवस्तुन एकस्यैक-

स्वभावत्वस्यैवाङ्गीकारादवयवादेराधारत्वं वाऽवयव्यादेराधेयत्वमेव वा घटयेन्न तूभयम् । उभयघटनास्वभावश्च त्वयाऽङ्गीकृत इति स न युक्त इति भावः ॥ **अलमिति** । तथा चाधारत्वादेरवयवादिस्वभावत्वेनावयवादिस्वभावादेवाधाराधेयभावाद्युपपत्तौ किं तद्घटनाय समवायाङ्गीकारेणेत्यर्थः ॥ **तदेति** । एकस्यानेकस्वभावत्वं विशेषं विना न युक्तमित्यर्थः । यदि चैकस्यापि दीपादेरनेकस्वभावो दृष्ट इति ब्रूयास्तदाऽपि समवायस्य विचित्रस्वभावत्वरूपधर्मस्य समवायाद्भेदे संयोगसम्बन्धायोगेन समवाये वाच्ये तस्य धर्मिरूपसमवायाद्भेदे द्वित्वप्राप्त्या एक इत्यस्यानुपपत्तेरभेदेऽङ्गीकार्ये समवायस्य विचित्रस्वभावत्वमिति भेदव्यवहारानुपपत्तेस्तदर्थं स्वनिर्वाहकत्वेऽङ्गीकार्ये सविशेषत्वमेव प्राप्तमित्यर्थः । तं विशेषम् । ननु भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदान्तराभ्युपगमे किलानवस्था न चैवम् । किं नाम वस्तुनिष्ठयोरेव भेदाभेदयोर्वस्तुना भेदाभेदाविति परस्परं च भेदाभेदाविति भेदव्यवहारानिर्वाहकत्वं भविष्यति । स्वनिर्वाहकत्वाङ्गीकारादित्यत आह ॥ **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति** । भेदो भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं चेत्यनुवर्तते । द्विवचनम् । भेदाभेदाविति द्विवचनमित्यर्थः । नन्वेवं चेत्तन्तुपटादावप्यत्यन्ताभेदं विशेषं चाङ्गीकृत्याशेषभेदव्यवहारस्य विशेषबलादेवोपपत्तौ सत्यां सिद्धान्ते भेदाभेदाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यत आह ॥ **यथा चेति** । अङ्गीकृते चेत्यत्र यस्मिन्नित्यनुवर्तते । तन्निवृत्तिः तयोः पर्यायव्यर्थतयोरित्यर्थः । तथाच यस्मिन्ननङ्गीकृते सति पर्यायव्यर्थते स्यातां यस्मिन्नङ्गीकृते च तयोर्निवृत्तिरसावित्यन्वयः । पर्यायव्यर्थते स्यातामित्यस्योपपादकम् ॥ **सत्यत्वादीनामिति** । तन्निवृत्तिरित्यस्योपपादकम् ॥ **तस्येति** । अङ्गीकार्यत्वे विशेषस्येति शेषः । **सत्यज्ञानानन्दादाविति** । सत्ताजातिमति तद्व्याप्यज्ञानत्वादिमति चेत्यर्थः ।

कथञ्चित्सत्यं व्यावहारिकं सत्यम्। वाच्यं मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यम्। वैपरीत्यस्यानुचितत्वादित्युक्तत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् ॥१-२-६॥

॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ विवरणकरणे निमित्तमाह ॥ अन्यथेति । तथाच विवरणमकृत्वा रूढनामाभिर्वाच्य इत्येवोक्ते वैश्वानरादियौगिकनाम्नः समन्वयो न सिध्येत् । विश्वनरसम्बन्धी वैश्वानर इति वैश्वानरशब्दस्य यौगिकत्वात् । अतोऽन्यगतत्वेन प्रसिद्धैरिति रूढशब्दार्थो विवृतः । तथा चान्यत्र प्रसिद्धनामलिङ्गात्मकोभयविधशब्दसङ्ग्रहः । तेन पादद्वयार्थोपसंहारोऽयमिति ज्ञेयम् । वैश्वानरनाम्नश्चान्यत्र प्रसिद्धत्वात्तदपि गृहीतमिति भावः ॥ एतच्चेति । तथा चान्यगतत्वेन प्रसिद्धबहुलिङ्गसमायुक्तैरिति बुध्या विवेकेन योज्यम् । पक्षान्तरे पूर्वपक्षे । ननु विश्वनरशब्दात्तस्येदमिति सम्बन्धार्थे अण्प्रत्यये णित्वादादिवृद्धौ वैश्वनर इति स्याद्वैश्वानर इति कथमिति चेत् । उच्यते । विश्वस्य वसुराटोः । मित्रे चर्षौ । नरे संज्ञायाम् । वसुराट्शब्दयोः परतो मित्रशब्दे च परे नरशब्दे च परे विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यात् । उदाहरणं विश्वावसुः । विश्वाराट् विश्वामित्रः विश्वानरः । तथाच विश्वानरशब्दादण्प्रत्यये विश्वानरसम्बन्धी वैश्वानर इति भवतीति ज्ञेयम् ॥ १-२-७ ॥

॥ इति यदुत्पत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः १-२॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ अन्यत्रैवेत्यस्यावधिं पूरयति ॥ **तस्मादिति** । हरेः सकाशादित्यर्थः ॥ **विशेषा-दिति** । विशेषः प्रभेदः । मुख्यवृत्तावपि प्रभेदाङ्गीकारादित्यर्थः । विशेषमेव दर्शयति ॥ **परमेति** ॥ **अन्यत्र त्विति** । न चान्यत्र त्वमुख्येत्युक्तमित्यनेन विरोधः । परममुख्यवृत्तिर्नास्तीत्यर्थकरणेनाविरोधादिति ध्येयम् ॥ **प्राधान्येति** । लिङ्गात्मक-यौगिकशब्दापेक्षया नामात्मकरूढशब्दानां शीघ्रमर्थोपस्थापकत्वेन प्राधान्यमित्यर्थः ॥ **उत्तरेति** । आद्याधिकरणे द्युभ्वाद्यायत-नत्वरूपलिङ्गसमन्वयप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ॐ **द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्** ॐ ॥ ॐ ॥ **नानुमानमतच्छब्दात्** ॐ ॥ ॥ ॐ **प्राणभृच्च** ॐ ॥ **अनुपपत्तेरिति** । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे प्रतियोगिवाचकतच्छब्देन नञः समासोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ **अकर्तरीति** । कर्तृभिन्ने कारके घञ्प्रत्ययो भवति कर्तरि न भवतीति सूत्रव्याख्यानं द्रष्टव्यम् । अतत्किमित्यतो ब्रह्मेत्युक्तम् । प्रसिद्धत्वादित्यत्र महायोगरूढिभ्यामित्यभिप्रेतम् । महायोगेत्युत्तरग्रन्थानुसारादिति ध्येयम् ॥ **न त्विति** । रूढत्वात् रूढवृत्त्यो-पेतत्वादिति सामान्यतो व्याख्यानेऽविद्वद्रूढिरपि प्राप्ता स्यात्तदर्थं प्रसिद्धत्वादिति व्याख्येयम् । अस्त्वविद्वद्रूढिप्राप्तिरित्यत आह ॥ **महायोगेति** । तस्य चात्रेति महायोगविद्वद्रूढिभ्यां भगवति प्रसिद्धस्यात्मशब्दस्यात्र द्युभ्वाद्यायतने श्रवणादित्यर्थः ॥ **न्यूनतेति** । स्वपक्षमात्रसाधनेन परपक्षप्रतिक्षेपे हेतोरकथनेन तदप्रतिक्षेपान्न्यूनतेत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । विष्णावेवात्मशब्दस्येति मूलेनेत्यर्थः ॥ **अनेकार्थत्व इति** । आत्मशब्दस्येति शेषः ॥ **प्रयुक्तमिति** । शिवादिभ्योऽन्यदतद्ब्रह्म तस्य शब्दादित्युक्ते तस्यैव शब्दादित्यर्थो लभ्यत इति भावः ॥ १-३-१ ॥ छ ॥

॥ ॐ **भूमासंप्रसादादध्युपदेशात्** ॐ ॥ जाग्रदिति लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनाय ॥ **अन्यत्रापीति** । अध्युपदेशादित्यस्य हेतोः प्राणो वा आशाया भूयानित्याद्युक्तरीत्या प्राणादावपि सम्भवादिति भावः ॥ **पूर्वेति** । पूर्वापेक्षयोत्तरस्येत्यर्थः ॥ **गुणगुणीति** । विशेषबलादित्यर्थः ॥ १-३-२ ॥ छ ॥

॥ ॐ **अक्षरमम्बरान्तधृतेः** ॐ ॥ ॐ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॐ ॥ **स्थूलत्वादिविपरीतेति** । स्थूलपरिमाणभिन्नेत्यर्थः ॥ **न चैकेत्यादि** । एकमेव वस्तु स्वापकृष्टवस्त्वपेक्षयोत्कृष्टं स्वोत्कृष्टवस्त्वपेक्षयाऽपकृष्टमित्यर्थः ॥ **तुल्यत्वेनेति** । घटादावपि स्वोत्कृष्टापकृष्टवस्त्वपेक्षयाऽणुमहत्त्वादेः सम्भवेन विशेषाभावाद्भगवतीदं न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **उत्कृष्टेत्यादि** । भगवदपेक्षयेति शेषः । भातशब्दार्थकथनं प्रतीतमपीति । आद्ययोजनायामत इत्यस्य हेतुसापेक्षत्वाद्विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतद्धेतुत्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्य यतो ब्रह्मेत्यादि व्याख्यातम् । द्वितीययोजनायां त्वतो विरुद्धत्वादित्यादिसाध्ये हेतुरध्याहार्य इत्यभिप्रेत्य यतोऽम्बरान्तेत्यादि व्याख्यातम् । ननु तर्हि द्वितीययोजनायां विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ब्रह्मेत्यनुव्याख्यानस्य कथं सम्बन्ध इत्यत आह ॥ **कथं तत्त्वत इति** । विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **विरुद्धवदितीति** । इत्यादिप्रतिज्ञयेत्यर्थः । न त्वेतावन्मात्रमेव प्रतिज्ञयेत्यर्थः ॥ **विरुद्धैरिति** । अनुव्याख्यानमित्यर्थः ॥ **श्रुत्यादीति** । अस्थूलमनणु अस्थूलोऽनणुरूपोऽसाविति भाष्योदाहृतश्रुतिस्मृतीत्यर्थः । व्याहतिमुपपादयति ॥ **यदि हीत्यादिना** । चशब्दार्थमाह ॥ **न पुनरिति** । नन्वीश्वरो न विरुद्धपरिमाणद्वयवान् द्रव्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानस्यैव विपरीतप्रमाणस्य दर्शनादित्यत आह ॥ **द्रव्यत्वादेस्त्विति** । व्यभिचारं च वक्तुमाह ॥ **किञ्चेति** ॥

आकाश एवेति । सर्वस्मिन्नप्याकाश एवेत्यर्थः । अन्त्ये आकाश एवेति पक्षे । स्वाभाविकप्रदेशानभ्युपगमान्नाकाशैक्यहानि-रौपाधिकतदभ्युपगमाच्च संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं सम्भवति चेत्तत्राह ॥ **औपाधिकेति** । किं घटाद्युपाधिरसम्बद्ध आकाशभेदक उत सम्बद्धः । आद्येऽतिप्रसङ्गः । द्वितीये स उपाधिसम्बन्धः सर्वाकाशवर्ती आकाशैकदेशवर्ती वा । नाद्यः । अभेदकत्वप्रस-ङ्गात् सर्वस्यैवोपाधिना ग्रस्तत्वात् । द्वितीये एकदेशस्यौपाधिकत्वात्सोऽप्यौपाधिकेनैव प्रदेशेन सम्बध्यत इति वाच्यम् ॥ तत्रापि स एवोपाधिरन्यो वेत्यादि विकल्पापत्त्याऽऽत्माश्रयानवस्थादिकं स्यादिति भावः ॥ **न द्वितीय इति** । उताकाश एवेति द्वितीयः पक्षो नेत्यर्थः ॥ **भेरीति** । यथा परमाणुसंयोग आकाश एव वर्तते । सर्वत्राकाशे तिष्ठतीति यावत् । तथा भेरीसंयोगोऽपि सर्वत्राकाशे स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **तथा चेति** ॥ **शब्देति** । भेरीसंयोगकार्यभूतशब्देत्यर्थः । असमवायि-कारणस्य सर्वत्र सत्वादिति भावः । सः विरोधः । सर्वत्र ईश्वरेऽन्यत्र चेत्यर्थः ॥ **अणुरपीति** । स्वाभाविकाणुप्रदेशवानित्यर्थः । क्वचित् सहानवस्थानदर्शनाद्वा कल्पनीय इत्यर्थः ॥ **विमतीति** । विप्रतिपत्तिविषयीभूतेश्वरादन्यत्र सहानवस्थानदर्शनाद्वा कल्प-नीय इत्यर्थः । अन्यथा विरोधाङ्गीकारे । तदुभयं भूतत्वमूर्तत्वोभयसमावेश इत्यर्थः । भावाभावयोः संयोगतदत्यन्ताभावयोः । सहानवस्थितयोः सामानाधिकरण्याङ्गीकार इति शेषः ॥ **दर्शनादिति** । अग्रे संयोगस्य मूले तदभावस्य च दर्शनादित्यर्थः । नन्वस्थूलादीनामविरोधेनैकत्र समावेशे एतन्न्यायेनैव क्वापि विरोधाभावप्रसङ्गाद्भावभेदो न स्यादित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **प्रमाणेति** । यत्र विरुद्धतया प्रतीयमानानामप्येकत्र समावेशे प्रमाणमस्ति तत्राविरोधो यत्र नास्ति तत्र विरोध इत्यङ्गीकारेणाति-

प्रसज्यव्युदासः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्युदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमित्युदितानुदितहोमयोरुभयोरप्येतत्प्रमाणसिद्धत्वेनैवाविरोधादेकपुरुषविषयकत्वमेव स्यात् । तथाच शाखाभेदेन व्यवस्थाश्रयणं न स्यात् । प्रमाणसिद्धस्यान्यथात्वशङ्काया अभावेन तदविरोधसाधकमीमांसावैयर्थ्यं च स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ एवं सतीति ॥ प्रमाणेति । यद्युदिते होतव्यमिति प्रमाणाद्भिन्नमुदितानुदितहोमयोरेकपुरुषविषयकत्वेनाविरोधसाधकं प्रमाणमेतादृशमिति तत्प्रमाणस्वरूपं निश्चितं स्यात्तदा ह्येवमेतत् भिन्नशाखिविषयत्वेन व्यवस्था नाश्रयणीयेति चोद्यं स्यात् । न च तत्प्रमाणस्वरूपं निश्चितमतो विरुद्धसमवाये एकस्य कर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वाद्युक्तं व्यवस्थाश्रयणमित्यर्थः ॥ अत एवेति । अविरोधसाधकप्रमाणस्वरूपस्यानिर्धारणादेवेत्यर्थः । प्रकृते तु भगवतो लोकविलक्षणत्वात्तत्राणुत्वमहत्त्वयोरविरोधेन समावेशघटकमणोरणीयानित्यादि प्रमाणस्वरूपं निश्चितमस्तीति तद्वैषम्यमस्तीति न कोऽप्यतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ अणुत्वाद्यभिधायकत्वेति । अस्थूलं स्थूलपरिमाणभिन्नपरिमाणोपेतं तच्चाणुपरिमाणमेवेति नञः पर्युदासार्थत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ निवृत्तीति । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेऽपीत्यर्थः ॥ उक्तविरोध इति । सर्वत्रेत्यादिनोक्तसर्वगतत्वात्तूत्वादिविरोधः स्यादित्यर्थः । चशब्दार्थमाह ॥ न केवलमिति । ननु यथाऽस्थूलमित्यादौ प्राकृतस्थौल्यादिकं नास्त्यपि त्वप्राकृतं स्थौल्यादिकमस्तीत्यर्थः क्रियते । एवमच्छायमतम इत्यत्रापि प्राकृतछायातमोनिषेधेऽप्राकृततत्सद्भावः प्रसज्येत । तच्च विरुद्धं तस्मात्कथमेतदित्यत आह ॥ इहेति । श्रुतौ प्रसज्यप्रतिषेधपक्ष इत्यर्थः ॥ असङ्कुचितेति । सर्वात्मना निषेध इत्यर्थः । नन्वन्यभावव्यावृत्तेश्चेति सूत्रे सूत्रकारः प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारेण श्रुतिव्याख्यानं कण्ठतो विधाय पर्युदासाङ्गीकारेण

व्याख्यानं चशब्देन कुतः समुच्चितवान् । निमित्ताभावादित्यत आह ॥ बव्हिति । इदं प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेन व्याख्यानम् ॥ कतिपयेति । अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति पदचतुष्टय एव स्थूलपरिमाणभिन्नपरिमाणोपेतमिति प्राप्नोति । परस्परविरुद्धपरिमाणरूपार्थाभिधायकपदत्वादेषाम् । अलोहितमित्यादौ नैवंरूपेणार्थो युक्तः । तद्विरोध्यनुक्तेरिति पर्युदासस्य कतिपयपदविषयकत्वं ज्ञेयम् । यद्यपि लोहितादिभिन्न इत्यर्थः कर्तुं शक्यस्तथाऽप्यस्थूलादिपदेषु यथाऽधिकार्थत्वमायाति न तथा । अपि त्वल्पार्थतेति ध्येयम् ॥ १-३-३ ॥

॥ तदुभयेति । स्पष्टार्थत्वेनावक्तव्यत्वव्याख्याकरणप्रतिज्ञेत्युभयासिध्यर्थमित्यर्थः ॥ सङ्ग्रहेणेति । तथाच विस्तरतोऽव्याख्यानाद्भाष्ये स्पष्टार्थताविषयादिकथनेन संक्षेपतो व्याख्यानाद्व्याख्यानकरणप्रतिज्ञा चोपपन्नेत्यर्थः ॥ अत एवेति । पूर्वोक्तानां सूचितत्वादेतेषां तु साक्षादुक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ तदभावेति । अधिकाराभावेत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । न समन्वयसमर्थनार्थमित्यादिनेत्यर्थः । अत्र देवानामधिकारसमर्थने ॥ स्मारकेति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वस्य प्रसङ्गलक्षणत्वादित्यर्थः । तेन देवाधिकारसमर्थनेन ॥ प्रकृतेति । समन्वयेत्यर्थः ॥ अवरुद्धत्वादिति । तथाच प्रतिबन्धकजिज्ञासाविच्छेदो नास्तीति भावः । अनुपलम्भात् अधिकारसमर्थनस्येति शेषः । प्रसक्तिश्च मनुष्याधिकारत्वादित्युक्ते इत्यादिना भाष्ये दर्शिता । सर्वत्र सर्ववेदोक्तोपासनादौ ॥ अत एवेति । फलस्य नित्यसिद्धत्वादेव क्वचित् कस्मिंश्चिद्वेदोक्तोपासनादावप्यनधिकार इत्यर्थः ॥ १-३-४ ॥

॥ ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति ॐ॥ अवान्तरेति । ज्ञानरूपेत्यर्थः । उदाहृतं किञ्च जैमिनिरित्यादिनेत्यर्थः ॥

॥ **उभयार्थमिति** । मोक्षे फलविशेषार्थं तस्य सर्वदा प्रकाशार्थं चेत्यर्थः ॥ **सर्वार्थविषयत्वेति** । पूर्णत्वेत्यर्थः । नन्वन्येषामित्युक्त्या ब्रह्मज्ञानस्यापि भगवद्विषयेऽसर्वविषयत्वस्य प्राप्तत्वात्पृथगुक्तिः किमर्थेत्यत आह ॥ **अत्रेति** । यदा ब्रह्मज्ञानं भगवद्विषयेऽसर्वविषयकं तदाऽन्यज्ञानमसर्वविषयकमिति किं वक्तव्यं जगद्विषयेऽप्यसर्वविषयकत्वादिति कैमुत्यार्थमित्यर्थः ॥ **श्रुतेति** । वसूनामेवैको भूत्वेत्यादावित्यर्थः ॥ **अस्यापीति** । भगवतो विशदवादित्वस्य जैमिन्यादेः सम्मुग्धवादित्वस्य चेत्यर्थः । सद्भिरित्यस्य जैमिनिबादर्यौडलोम्याश्मरथ्यैरित्यर्थः ॥ १–३–८ ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १–३ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ ॐ **आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च** ॐ ॥ अव्यक्तग्रहणं भाष्येऽव्यक्तग्रहणं दुःख्यादिशब्दानामप्युलक्षणार्थमित्यर्थः । योनिमित्यादौ बद्धत्वमुच्यत इति ध्येयम् । ननूभयोरापि शब्दार्थत्वे स्वाम्यस्यैव ग्रहणे को हेतुरित्यत आह ॥ तत्र चेत्यादि । भगवतो दुःख्यादिशब्दवाच्यत्वे दुःखवत्त्वप्राप्त्या निरनिष्ट इति निरवकाशश्रुतिविरोधस्तदर्थं तद्वाच्यताऽनङ्गीकारे नामानीति निरवकाशश्रुतिविरोध इति श्रुतिद्वयान्यथाऽनुपपत्त्याऽस्ति दुःख्यादिशब्दवाच्यत्वं दुःखवत्त्वप्रसङ्गस्तु स्वाम्यमादायैव परिहरणीय इति ज्ञायत इति भावः ॥ तद्धितान्तेष्विति । अत इनिठनाविति सूत्रेण दुःखशब्दात्तदस्यास्तीति मतुबर्थे तद्धितरूपे इनप्रत्यये सति दुःखीत्येवंरूपाः शब्दास्तद्धितान्ता इत्यर्थः ॥ कृदन्तेष्विति । बन्ध बन्धनेऽस्मात् क्तप्रत्यये ककारलोपे झषस्तथोर्धोऽधः झषः परयोस्तकारथकारयोर्धः स्यात् । डु धाञ् धारणपोषणयोरिति धाधातुं वर्जयित्वेति सूत्रेण तकारस्य धकारे सति बध् ध बद्ध इति कृदन्तः । कृदतिङिति तिङ्वर्जप्रत्ययस्य कृत्त्वोक्तेः क्तप्रत्ययस्य कृत्त्वं तदन्तत्वादस्येत्यर्थः । सम्बन्धविशेष आधाराधेयभावरूपः । तद्घटकः समवाय इति यावत् । तस्मिन्निति यावत् । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेरिति न्यायविवरणानुसारेणाह ॥ किञ्चेति । तथा चावरशब्दात्तु प्रातिपदिकादित्यादिधातुसूत्रस्य चुरादिगणे पठितत्वेनासमात्सूत्रात् चौरादिके णिचि प्रत्यये तस्य च णिच्प्रत्ययस्य इष्टवद्भावाङ्गीकारात् इष्ठन् इमनिच् इयस् प्रत्ययानां पुरतः स्थितानां यत्कार्यकारित्वं पूर्वं टिलोपकारित्वरूपं तादृक्स्वभावस्य णिचोऽङ्गीकारात् पूर्वं टिभूतरेफस्थाकारलोपे अवर् णिच् इति स्थिते ।

सनाद्यन्ता धातवः। गुप्तिज्किद्भ्यः सनिति सूत्रमारभ्य विहिता ये सनादयः सन्प्रत्ययमारभ्य कमेर्णिङ् इत्येतत्सूत्रपर्यन्तं ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता ये शब्दास्ते धातुसंज्ञाः स्युः। तथाच णिचोऽप्येतदन्तर्गतत्वेन तदन्तावरशब्दस्यानेन सूत्रेण धातुसंज्ञायां धातोः। अतःपरं नन्दिग्रहीत्यादिना वक्ष्यमाणा ये अच् इत्याद्याः प्रत्ययास्ते धातोरुपरि ज्ञेया इत्युक्तत्वेनावरशब्दस्यापि सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञाकरणादस्माद्धातोर्नन्दिग्राहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति सूत्रेणास्यापि पचादिगणस्थत्वात्कर्तरि अच्प्रत्यये सति अवर् णि अच् इति स्थिते पश्चात् णेरनिटि अनिडादावार्धधातुके परे णिचो लोपः स्यादिति सूत्रेण तिङ् शित्सार्वधातुकमिति तिङ्शितोरेव सार्वधातुकत्वादार्धधातुकं शेष इति तिङ्शिद्भिन्नस्यार्धधातुकत्वविधानात् अच्प्रत्ययस्य सेट्कत्वाभावेनानिट्त्वादार्धधातुकत्वाच्चास्मिन् परे णिचो लोपे अच्प्रत्ययस्थचकारलोपे च सति अवर् अ अवरेति रूपम्। ततश्चावरयतीत्यवर इति कर्तृव्युत्पत्तिः सुलभैवेत्यर्थः। उपपत्तिः अव्यक्तादिति अवध्यर्थकपञ्चमीप्रयोगरूपयुक्त्या प्राप्तावरत्वरूपार्थ इति यावत्। सत्यं यत्र शब्दतोऽवरत्वादिकं प्रतीयते तत्रैवैषा व्याख्या। यत्र त्ववरत्वादिकमर्थतः प्राप्तं तत्र स्वाम्यमप्यर्थत एव प्राप्तमित्येवोच्यते न त्ववरशब्दार्थतया व्याख्यायते। येन न ह्युपपत्तिः शब्दवद्व्याख्यानमर्हतीत्युक्तो विरोधो नाम दूषणं स्यादित्याशयेन समाधत्ते॥ उच्यत इत्यादिना। अत एव समवायस्यैव प्रयोगे निमित्तत्वं न स्वाम्यस्येति यतोऽत एवेत्यर्थः॥ विवक्षितार्थ इति। विवक्षितार्थसूचक इत्यर्थः। अत्रेतिशब्दस्य व्यर्थत्वाद्व्यर्थं सत्किञ्चिज्ज्ञापयतीति न्यायेनात्र तदस्यास्तीति यस्मिन् सम्बन्धसामान्ये मतुप् विहितः स सम्बन्धो विवक्षित एव ग्राह्यः। अत एव विवक्षितार्थसूचकोऽत्रेतिशब्द इति तदीयव्याख्यानात्। ततश्च कृत्तद्धिता-

दिप्रयोगनिमित्ततयाऽस्मादिवक्षितस्तु सम्बन्धः समवाय एवेति भवतीतिशब्द एतदर्थसूचक इति भावः ॥ लक्षणयेति । राज्ञि जयिशब्दस्येति शेषः । तथाच तत्र स्वातन्त्र्यं न निमित्ततया कल्प्यमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । निमित्तसाम्येऽपि यदि लक्षणया प्रयोगोऽङ्गीक्रियते तर्हि जीवादावपि दुःखादिशब्दप्रवृत्तौ न तद्गतत्वं निमित्तत्वेन कल्पनीयम् । किन्तु लक्षणयैव तत्रापि प्रयोगोऽस्त्विति वैपरीत्यं स्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्रेत्यनन्तरं तद्गतत्वमुख्यत्वसाधकस्येति शेषः ॥ मुख्येति । स्वातन्त्र्यरूपमुख्यनिमित्तेत्यर्थः ॥ व्यभिचार इति । रूढलाक्षणिकशब्देष्वित्यर्थः । मुख्यतासिद्धिः । स्वातन्त्र्यस्य । निर्धारणायां मुख्यामुख्यत्वनिर्धारणायाम् ॥ हेतुत्वेति । तथा चाभिधावृत्तौ यत्र यस्य प्रयोगप्राचुर्यं तत्तत्र मुख्यमिति विवक्षितमित्यर्थः ॥ न कश्चिद्दोष इति । हेतोरेवाभावादज्ञातमुख्यलाक्षणिकादौ न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ तत्र हीति । अमुख्यप्रयोग इत्यर्थः । मुख्यार्थबाधस्तत्साहश्यं प्रयोजनं चैतावती सामग्री । अतः सामग्र्येकदेशभूतसादृश्यरूपनिमित्तसद्भावमात्रेण न सिंहशब्दः शार्दूले प्रयुज्यते मुख्यप्रयोगे प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव सामग्रीत्वेन तत्सत्वे तत्प्रयोगस्यौपगवशब्दे दर्शनात्प्रकृते च स्वाम्यनिमित्तकप्रयोगस्य मुख्यत्वात्तस्मिन्निमित्ते सति बद्ध इत्यादिप्रयोगः स्यादेवेत्यर्थः ॥ प्रयोगो नामेति । भृत्ये बद्धे मृते वा राजा बद्धो मृत इति प्रयोगः स्यादित्यत्रापाद्यमान इत्यर्थः । ननु प्रयोगपदस्य शब्दशक्त्यर्थकत्वं कुत्र दृष्टमित्यत आह ॥ प्रयोगेति । यस्य शब्दस्य यत्रार्थे शक्तिरस्ति स शब्दस्तत्र साधुरित्युच्यते व्याकरणेन। तथाच प्रयोगः शब्दशक्तिर्मूलं कारणमुपजीव्यं यस्य व्याकरणस्येत्यर्थः॥ इष्टत्वादिति। यदि स्वाम्यं निमित्तं स्यात्तदा बद्ध इत्यादि प्रयोगः स्यादित्यस्य बद्धादिशब्दानां शक्तिः स्यादित्यर्थः। तथा चेष्टापत्तिः । न हि

बद्धादिशब्दानां बद्धादिरूपेऽर्थे राज्ञि शक्तिर्नाङ्गीकृतेति भावः ॥ **असिद्धेरिति** । नास्ति च प्रयोगस्तस्मात्स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं नेति विपर्ययपर्यवसाने चासिद्धिः । शब्दशक्तिरूपप्रयोगस्य सत्वादित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । राज्ञो बद्धत्वं भृत्यस्य बद्धत्वं च विवक्षितत्वात्क्रियमाणे प्रयोगद्वय इत्यर्थः । न च गमयतीत्यन्वयः ॥ **उक्तविषयेति** । किं राजाधीनस्य भृत्यस्य जयादिनैव-मुच्यते किंवा राज्ञ एव जयादिनेत्युक्ताविषयेत्यर्थः ॥ **तर्हीति** । यद्यमङ्गलशब्दप्रयोगो न कर्तव्यस्तर्हीत्यर्थः । तत्रापि किं राजा स्वयमेव पराजित उत भृत्यद्वारेति तत्रापि संशयावतारेण तन्निमित्तराजतत्पुरुषामीतिहेतुकानर्थशङ्का स्यादिति भावः ॥ **तर्कानुमान इति** । यदि स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तदा बद्ध इत्यादिप्रयोगः स्यात् । न भवति च प्रयोगस्तस्मात्स्वाम्यं न प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रवृ-त्तिनिमित्तत्वेऽपि प्रयोगाभावस्योक्तसंशयेनान्यथासिद्धत्वान्न तर्कोऽयुक्तः । तथा स्वाम्यं न प्रवृत्तिनिमित्तं प्रयोगाभावादित्यनुमानम-प्युक्तरीत्याऽन्यथासिद्धत्वादयुक्तमित्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्यत आह ॥ **वादिनोऽपीति** । स्वातन्त्र्यस्य निमित्ततां प्रति-पादयितुः सिद्धान्तिन इत्यर्थः ॥ **निश्चयस्येति** । प्रयोगाभावः स्वातन्त्र्यस्याकारणत्वान्न भवति किन्तु संशयप्रतिबन्धादेवेति स्वातन्त्र्यस्य दुःखादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततानिश्चयस्येत्यर्थः । मास्तु ममापि तन्निश्चय इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । स्वातन्त्र्यस्य प्रवृ-त्तिनिमित्ततानिश्चयादिनेत्यर्थः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा मुख्यप्रयोगे तु निमित्तमेव सामग्रीति तद्दूषयति ॥ **न चायमिति** । यतश्चेत्य-नेन मुख्यत्वासिध्युपसंहार इति ज्ञेयम् । शङ्कते ॥ **सत्यपीति** । प्रयोगाभावः कुतो न भवेत् । किन्तु भवेदेव । प्रयोगाभावः कुतः । संशयनिमित्तकराजतत्पुरुषामीतिरूपप्रतिबन्धकस्य सत्वादिति शेषः ॥ **निमित्तेति** । प्रयोगे स्वाम्यरूपनिमित्तेत्यर्थः ॥ वैदिक-

प्रयोगनिवृत्तिरिति । दुःखस्वामित्वादुःखीत्येवं समीचीनाभिप्रायोपेतं यद्वाक्यं तस्य या प्रयोगनिवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथेति । प्रतिपाद्यार्थस्य बाधितप्रतिपाद्यार्थस्याबाधितत्वानिश्चयेऽपि यदि योग्यताध्यवसायः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयेत्यस्य व्यावर्त्य-माह ॥ **यद्यपीति** ॥ इत्यादाविति । सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचका इति वचनेन सच्छब्दस्य सुखवाचित्वेनासच्छब्दस्य दुःखवाचित्वाद्ब्रह्मासद्दुःखीति वेद चेत्स्वयमपि दुःखी भवतीत्यर्थः ॥ १-४-१ ॥

॥ ॐ **ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके** ॐ ॥ **पृथगेवेति** । वसन्ताद्यनात्मकत्वेन पृथगेव तत्र रूढिराश्रीयत इत्यर्थः । रूढेः सकाशादिति शेषः । न ह्यमुख्यवृत्त्या प्रतिपादितस्य मुख्यत्वं सम्भवतीति भावः । एवंविधं रूढ्यपेक्षया प्रबलम् । कारकाणां विभक्त्यर्थभूतकर्त्रादिकारकाणां क्रियोपहितरूपत्वात् क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति वचनेन क्रियासम्बद्धार्था-भिधायकत्वादित्यर्थः ॥ **अभावादिति** । क्रियाभिधायकस्यापि यजेतेत्यादेर्ब्रह्मपरत्वादित्यर्थः ॥ **डिप्रत्यय इति** । जनी प्रादुर्भावेऽस्मात् डिप्रत्यये टिंभूतान् इत्यस्य लोपे ज् इतीति रूपम् ॥ **क्तिरिति** । अव प्रवेशनेऽस्मात् क्तिप्रत्यये ककारलोपे अकारवकारयोरुकारे दीर्घे च ऊतिरिति स्थिते कित्यपि छान्दसे ऊकारस्य ओकाररूपे गुणे सति ओतिरिति रूपम् । यणादेशे ज्योतिरिति भवति ॥ **घञर्थ इति** । भावोऽपि घञर्थो भवतीत्यर्थः । इदं वार्तिकम् । तथाच यज् अस्माद्भावे कप्रत्यये ककार-लोपे यज आयजेति रूपम् । इउऋऌ इतीकां स्थाने यवरला इत्येते यण आदेशा भवन्ति । तत्र यदि वैपरीत्येन यणां स्थाने इको भवन्ति तर्हि तत्संप्रसारणमित्युच्यते । ततश्च प्रकृते यजेत्यत्र वचिस्वपीति सूत्रेण यकारस्येकाररूपसंप्रसारणे सति इजेति

स्यादित्यत आह ॥ **छान्दस इति** ॥ **कर्तर्येवेति** । तथाच यज् अस्मात्कर्तर्यच्प्रत्यये यजो याजक इत्यर्थः । यजधातोर्भावे कप्रत्ययान्तत्वपक्षे कर्मणा इत इत्यस्य भावमाह ॥ **सकलेति** । कर्तर्यच्प्रत्ययान्तत्वपक्षे याजकेन पुरुषेणेत इत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **यज्वभिरिति** । कर्मणा साक्षात्प्राप्यत्वाभावाज्ज्ञानद्वारेत्युक्तम् ॥ **वसतेरिति** । वस निवासेऽस्मात्कर्तर्यच्प्रत्यये वस इति रूपम् ॥ **तनोतेरिति** । तनु विस्तारेऽस्माड्डिप्रत्यये टिभूतान् इत्यस्य लोपे त् इ तिः इति रूपम्। पूर्वपदस्य वस इत्यस्य ॥ **गमेश्छदेश्चेति** । गम्लृ गतौ । अस्मात् डप्रत्यये छद संवरणे अस्माच्च डप्रत्यये उभयत्रापि टिभूताम् अद् इत्येतयोर्लोपे ग् अ ग छ् अ छ । ततश्च गच्छेति रूपम् ॥ **यद्वेति** । अत्र पूर्ववत् भूशब्दो भूतशब्दस्यादेशस्तस्य च मकारागमश्च तुल्यः पश्चात् क्षि क्षयेऽस्मात् ड्वप्रत्यये टिभूतस्य इकारस्य लोपे क्ष् व क्ष्व । ततश्च भूंक्ष्वेति रूपम् ॥ **जुहोतेरिति** । हु दानादानयोरित्यर्थः । तथाच हु अस्मादविकरणे मकारप्रत्यये हुमिति रूपम्। नन्विदं हुशब्दस्य उकारान्तस्य द्वितीयैकवचनमिव भाति । ततः प्रायपाठविरोध इत्यत आह ॥ **कृन्म इति** । कृद्योमान्त एजन्तश्चाव्ययं स्यादिति सूत्रेण हुमित्यस्याव्ययत्वं मान्तत्वादिति ध्येयम् । तर्हि फुटेति स्यादित्यत आह ॥ **उकारस्येति** ॥ **कवतेरिति** । ततश्च कवु अस्मात् अच्प्रत्यये कवचेति रूपम् ॥ **डप्रत्ययेति** । ततश्च वृतु वर्तनेऽस्मात् डप्रत्यये टिभूतस्य ऋतित्यस्य लोपे व् अ वेति रूपम् ॥ **विष्णुवाचका इति** । एकैकमक्षरं विष्णुवाचकमित्यर्थः । तर्हि सप्तम्या लोपे विषडिति स्यादित्यत आह ॥ **सप्तम्या इति** । वौ वर्तमाना वौ षडिति निर्वचनेन गुणानामेव वौषट्शब्दवाच्यत्वं प्राप्तं न तु भगवत इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चैवमिति** ॥ **इत्येवेतीति** । इति पूर्वोक्तरीत्या गुणानामेव वौषडिति

शब्दवाच्यत्वं भवति । यतस्ते भगवदात्मकाः । अतो गुणानां तच्छब्दवाच्यत्वोक्तौ भगवत एवोक्तं भवतीति भावोऽभिमतोऽस्तीति भावः ॥ **हरतेरिति** । तथा चाङ्पूर्वकात् हृञ् हरणेऽस्मात् डप्रत्यये ऋकारलोपे आह् अ आहेति भवति । जहातेर्वा रूपम् । तथा चाङ्पूर्वकात् ओहाक् त्यागेऽस्मात् डप्रत्यये टिभूताकारलोपे आ ह् अ आहेति भवति ॥ **द्वावपीति** । उभावप्युक्तौ धातू इत्यर्थः ॥ **स्वीकार इति** । धातुद्वयार्थभूतौ हरणत्यागौ स्वीकारार्थकावित्यर्थः ॥ **स्वमिति** । तथाच स्व आहेत्यत्र सवर्णदीर्घे स्वाहेति भवति । ननु तर्हि स्वाहशब्दस्य सम्बुद्धिः स्वाहेत्येव स्यात् स्वाहेत्यकारः किमर्थ इत्यतः सोऽपि भगवद्वाचक एवेत्याह **स चासाविति** । स्वाहश्चासावश्चेति विग्रहः सवर्णदीर्घे सति स्वाहा इति भवति पश्चात्स्वाद्युत्पत्तौ प्रथमैकवचनं स्वाहाः इति भवति । सोमपाशब्दवदाकारान्तः पुल्लिङ्गस्तस्य सम्बुद्धिः स्वाहेत्येव भवतीति द्रष्टव्यम् । नन्वाकारान्ते सम्बुद्धौ सुलोपाभावात् हे सोमपा इतिवत् हे स्वाहाः इत्येव स्यादिति वाच्यम् । छान्दसस्य सुलोपस्याङ्गीकारादित्याहुः ॥ **नमतेरिति** । नम् प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यस्मादसुन्प्रत्यये नकारलोपे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च नम इति रूपम् । ननु गुणानां भगवति कथं प्रह्वीभावरूपं नमनमित्यत आह ॥ **नमनेनेति** । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा सर्वेषां पदानां ब्रह्मपरत्वे वसन्ते ज्योतिषेति सप्तमीतृतीयादिविभक्तिवैयर्थ्यमिति तत्परिहृतमित्याह ॥ **तेनेति** । सर्वेषां वसन्त इत्यादिपदानां भगवत्सम्बोधनरूपाणां तद्वाचकत्वमेव न सप्तम्यादिविभक्तिपरत्व-मित्यङ्गीकारेणेत्यर्थः ॥ **शब्दान्तरेति** । अथैष ज्योतिरित्यादौ संज्ञाभेदेन कर्मभेद एवं ज्योतिषेत्यादिशब्दभेदादाभिधेये भेदशङ्का प्राप्तेत्यर्थः । नन्वेक इत्यनेनाभिधेयैक्यं किमिति वाच्यमाभिधेयभेद एव किं न स्यादित्यत आह ॥ **अभिधेयभेदे हीति** । एक-

स्यैव भगवतः सर्वशब्दवाच्यताऽप्राप्त्या इतरवाचकशब्दप्रतिपाद्यगुणालाभेन भगवतो यच्छब्दवाच्यत्वमङ्गीकृतं तच्छब्दप्रतिपाद्य-गुणस्यैव लाभेनानन्तगुणपूर्णता न सिध्यतीत्यर्थः । नन्वधिकानुक्तेर्व्यर्थोऽनुवाद इत्यत आह ॥ **न केवलमिति** । पृथक् पदात् । एकेत्युत्तरं एकवर्णात्मकपदानेकवर्णात्मकपदविवक्षयेत्यर्थः । तथाच पदशब्देनानेकवर्णात्मकपदं विवक्षितं वर्णशब्देनैकवर्णात्मकमिति भावः ॥ **अनेनेति** । रूढिमनङ्गीकृत्य योगेनैव सर्वशब्दानां भगवत्परत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अन्यपरस्यापि शब्दस्य शक्यनिर्वचनत्वमात्रेणान्यपरत्व इत्यर्थः । परमेश्वरज्ञानार्थत्वेन परमेश्वरज्ञानप्रयोजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रयोजनान्तरमिति** । पूर्वं योगवृत्त्यङ्गीकारस्य तस्मादिति वाक्येनानन्तगुणत्वसिद्धिरूपस्यैकस्य प्रयोजनस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **लेशत इति** । जातमोतमिति ज्योतिःशब्दव्याख्याने सूत्रे ज्योतिरिति प्रतिज्ञापदस्यैव ज्योतिर्ब्रह्मेति तात्पर्यमुक्तं भवतीत्यर्थः । पृथक् पृथगर्थेषु वाचकत्वेन स्थितवाक्यस्यान्ततो भगवत्परत्वं वाक्यान्वय इत्यर्थः । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे इत्यस्योदाहरणमाह ॥ **अहल्यायै इति** । अहल्याया जार इन्द्र इत्यर्थः ॥ **प्रपञ्चयिष्यत इति** । अन्वयः सर्वशब्दानामित्यादिनेत्यर्थः ॥ **पुरुषान्तरेति** । ऋष्यन्तरेत्यर्थः । प्रति-पत्तिः पूर्वतनमेव वेदमधीमहेऽध्यापयामश्चेत्यादिरूपा ॥ **एतदेवमिति** । तस्यापि पूर्वसिद्धस्य ज्ञानमेवेत्युक्तं प्रमेयमेवेत्यर्थः । नन्वृ-ष्यादिदृष्टवेदभागस्य ब्रह्मदृष्टत्वाभावेन ब्रह्मदृष्टे वेदभागे संवादो नास्तीति चेन्न । सर्वस्यापि वेदस्यादौ ब्रह्मणा दृष्टत्वेन ऋष्यादि-दृष्टैकदेशस्यापि ब्रह्मदृष्टत्वेन युक्तः संवाद इत्यर्थः । तथाच ब्रह्मणो यदि शब्दार्थसम्बन्धज्ञानमौत्प्रेक्षिकं स्यात्तर्हि ब्रह्मदृष्टो यः समस्तो वेदस्तदेकदेशे ऋष्यन्तरसंवादो न स्यात् । न ह्यौत्प्रेक्षिके मेघसन्देशादौ संवादो दृष्ट इति भावः । नन्वृष्यादीनामपि यदेकदेश-

शब्दार्थसम्बन्धज्ञानं तदप्यौत्प्रेक्षिकं किं न स्यात् । संवादस्य काकतालीयतासम्भवादिति चेन्न । तेऽपि पूर्वजन्मप्रतीतं स्वतः-सिद्धमेव सम्बन्धमिह जन्मनि प्रतिबुद्धन्यायेनेश्वरप्रसादादवगच्छन्तीति स्मृतिसिद्धत्वेन संवादो युक्त इत्याह ॥ तथा चेति । एकदेशेऽस्ति पुरुषान्तरप्रतिपत्तिरित्यत्रावष्टम्भकान्तरमाह ॥ अत एवेति । तत्र छन्दसां योगं योगवृत्त्या वाच्यवाचकभावसम्ब-न्धमासम्यक् को वेदेत्युक्त्या इतरे किंचिज्जानन्तीति लभ्यत इति भावः । श्रुतेर्योगार्थतत्त्वविद्ब्रह्मैक इत्ययुक्तम् । तथात्वे शास्त्रस्य तन्मात्राधिकारकत्वप्रसङ्गात् । एकाधिकारिकस्य च शास्त्रस्य लोकेऽदृष्टत्वादिति चेत्तत्राह ॥ एतेनेति । ब्रह्मदृष्टेषु सर्वेषु वेदेष्वेकैकस्मिन्देशे सर्वत्र ऋष्यन्तरसंवादाङ्गीकारेण तेषामप्यधिकारस्यैकदेशेऽङ्गीकारेणेत्यर्थः ॥ १-४-२ ॥

॥ प्रतिज्ञेति । परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञेत्यर्थः ॥ सर्वेति । एतत्पादीयसर्वेत्यर्थः । विषयेत्युक्त्या तत्तद-धिकरणसमन्वेतव्यतत्तच्छब्दमात्रमेव प्राप्तं न तत्समानजातीयशब्दान्तरसङ्ग्रहः । तत्सङ्ग्राहकानुक्तेरित्यत आह ॥ यद्वेति । उपाधयः समन्वेतव्यशब्दतावच्छेदकीभूता धर्मा इत्यर्थः ॥ द्वन्द्वात्पर इति । पूर्वं विरोधिनश्च सर्वे च बाहुल्याश्च कारणाश्च स्त्रियश्च निषेधिनश्च ये शब्दास्तेषामिति द्वंद्वसमास एव कृतः । इदानीं तु विरोधि च सर्वं च बाहुल्यं च कारणं च स्त्री च निषे-धश्च विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधा इति द्वंद्वं कृत्वा पश्चाद्विरोध्यादयो निषेधान्ता अर्था येषां शब्दानां ते शब्दास्तथा तेषामित्यर्थो ज्ञेयः ॥ प्रत्येकमिति । एकैकस्मिन्नधिकरणे सर्वेषां विरोध्यादिशब्दानां समन्वयः सिध्यतीति प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ॥ १-४-५ ॥

॥ **वृत्तिरिति** । तथा चैवं व्याख्याने जगति क्वचिद्गौण्यादिवृत्तिस्वीकारेण तत्सङ्ग्रहो भवति । न चेन्नेति द्रष्टव्यम् । एष दोषः कर्मानुष्ठानलोपादिरूपः । जातमोतामितीत्यत्र ज्योतिःशब्दस्येति शेषः । नैष दोष इत्यारभ्य जातपदव्युत्पत्तिसम्भव इत्येताव-देव वक्तव्यमित्यन्वयः । अनेकार्थत्वमीश्वरतादितररूपानेकार्थत्वमित्यर्थः । उपदेशबलादित्यत्रोपदेशपदेन श्रुत्यादिपट्कान्तरगतं वाक्यं ग्राह्यम् । न श्रुतिः । तथात्वे श्रुतिलिङ्गादीत्यत्र पुनः श्रुतिग्रहणायोगादिति ध्येयम् । ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एक इत्यत्रोपदेशबलाच्छब्दादेव प्रमित इत्यादौ रूढशब्दरूपश्रुतिबलात् । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र लिङ्गबलात् । आदिपदेन आत्मा प्रकरणादित्यादौ प्रकारणादिबलादित्यादि द्रष्टव्यम् । शङ्कते ॥ **पदानामिति** । तत्रापि अर्थद्वयमध्येऽपि । तमेव विशेषं व्यनक्ति ॥ **उभयेत्यादि** । वाक्यान्तरं नामानि सर्वाणीत्यादि । ननु यस्मिन्वाक्ये विरोधाभावदशायामर्थद्वयमेव सम्भावितं तत्र कथं बव्हर्थत्वमित्यत आह ॥ **बव्हिति** । ननु बव्हर्थाङ्गीकारे तच्चिति सौत्रावधारणविरोध इत्यत आह ॥ **मुख्यमिति** । अर्थान्तर-मात्रमित्यत्र वारयितुमिति वर्तते । कुत इत्यत आह ॥ **उक्तेति** । प्रयोजनबहुत्वेनेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वादिति** । स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं चेत्यादावित्यर्थः । ननु प्रवृत्तिहेतुमपेक्ष्य शब्दस्य प्रवृत्तिर्महायोग इति लक्षणस्य योगेऽतिव्याप्तिपरिहाराय स्वातन्त्र्येणेति वक्तव्यमिति चेत्तत्राह ॥ **अन्यतरमात्रेणेति** । निरवधिकत्वस्वातन्त्र्ययोरन्यतरमात्रेणेत्यर्थः । ननु प्रयोगबाहुल्यस्य प्रवृत्तिनिमि-त्तसापेक्षताज्ञापकं किमित्यत आह ॥ **एतदर्थमिति** । प्रयोगबाहुल्यस्यानवधिकप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षताप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । बाहुल्ये सति प्रवृत्तिहेतुबाहुल्यापेक्षासहितप्रयोगबाहुल्ये सतीत्यर्थः ॥ **न चैवमिति** । अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षप्रयोगबाहुल्यस्य महा-

योगरूढिलक्षणत्वे निरवधिकप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षवृत्तिरूपमहायोगस्यात्र महायोगरूढिलक्षणे प्रवेशः प्राप्तः । महायोगलक्षणस्य महायोगरूढ्यामतिव्याप्तिर्न स्यादित्यर्थः । कुतो नेत्यत आह ॥ अतीति । तत्र महायोगलक्षणे । तथा च प्रयोगबाहुल्याभावे सति निरवधिकप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षवृत्तिर्महायोग इति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एते महायोगमहायोगरूढी ॥ तस्येति । भेदकस्य लक्षणद्वयस्येत्यर्थः ॥ विष्णोरिति । यदि परममुख्यवृत्तिद्वयस्य योगयोगरूढ्योरन्तर्भावस्तर्हि योगयोगरूढिभ्यामेव भगवति शब्दाः प्रवर्तन्त इति वाच्यम् । ओमिति चेत्तर्हि यौगिकाद्यर्थस्यामुख्यताया उक्तत्वेन तदर्थस्य विष्णोरमुख्यता स्यात् । सा चायुक्तेत्यर्थः ॥ कृत्तद्धितेति । ततश्च कुम्भशब्दोपपदात्कृञ् करणेऽस्मात्कृत्प्रत्ययभूतेऽण्प्रत्यये गुणे कर् इति जाते णित्वादादि-वृद्धौ कारेति कृदन्तं ज्ञेयम् । अमी कुम्भकारादिशब्दाः ॥ उणादीति । तथा च घट् पट् अस्मादौणादिके अप्रत्यये घटेत्यादि-रूपम् ॥ अर्थानुगमेति । अवयवार्थानुगमेत्यर्थः । तदर्थे प्रकृतिप्रत्ययार्थे । अन्यथा सामर्थ्याभावेन योगासम्भवादित्याशयः । प्रयोगप्राचुर्येण निमित्तेन । एवं रूढिमात्राद्भिन्नेत्यस्योपपादकं प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वादिति । नन्वेवं योगरूढ्यङ्गीकारेऽसिद्धबाध-समाहारोऽप्यपरो हेत्वाभासः स्यादिति चेत् । उच्यते । न तद्वत्परस्परानपेक्षं समाहारमात्रं योगरूढ्योर्विवक्षितम् । किं नाम प्रयोगबाहुल्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षता विवक्षिता । तथाहि । योगरूढिस्थले पङ्कजमानयेत्यत्र पङ्कजनिकर्तारं पद्ममानयेति ताद-त्पङ्कजनिकर्तृत्वपद्मत्वोभयप्रकारकपद्मविशेष्यको हि बोधो भवति । तथा च यदि प्रयोगबाहुल्यमात्रस्यैव विवक्षा तदा पद्मत्व-प्रकारक एव बोधः स्यान्न तु पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकः । तथा चावयवार्थप्रतीतिविरोधः । यदि च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव विवक्षा

तदा पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारक एव बोधो भवेत् । न तु पद्मत्वप्रकारकः । तथा च भेकादावपि प्रयोगप्रसङ्ग इत्येवंबाधकस्य सत्वा-त्प्रयोगबाहुल्यस्यावश्यं प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षता वाच्या । तथा च यदा वह्निरनुष्णोऽतीन्द्रियत्वादित्यनुमानेऽसिद्धिमात्रं बाधमात्रं वा स्वातन्त्र्येण स्फुरति तदा दुष्टज्ञप्तेर्जातित्वेन द्वयोः परस्परसापेक्षताया अभावेन नातिप्रसङ्गः । न चैवं योगरूढिलक्षणस्य महायोग-रूढ्यामतिव्याप्तिः । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वातन्त्र्यस्य वा निरवधिकत्वस्य वा विवक्षितत्वेनात्र तदभावादिति सर्वमकलङ्कम् । योगमात्राच्च भिन्नेत्यस्य प्रयोगबाहुल्येनेत्युपपादकम् । संप्रतिपन्नवृत्त्येवेत्युक्तम् । तत्र संप्रतिपन्ना वृत्तिः केति विकल्प्य निराक-रोति ॥ **पङ्कजादीति** ॥ **सप्तम्यामिति** । सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्धातोर्डप्रत्ययः स्यात् । तथा च पङ्के जायत इति पङ्कजमित्यत्र सप्तम्यन्ते पङ्कपदे उपपदे जनी प्रादुर्भावेऽस्मात् डप्रत्यये टिभूतान् इत्यस्य लोपे प्रत्ययस्याकारे मिलिते सति पङ्कज् अ पङ्कजेति रूपम् ॥ **अनेनैवेति** । यद्यवयवार्थप्रतीत्यनुशासनयोः सत्वेऽपि रूढा इत्यङ्गीक्रियते तर्हि क्वचित्त्वदभिमतो यौगिकशब्दोऽपि न स्यात् । प्रतीत्यनुशासनयोर्योगसाधकयोरप्रयोजकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । प्रयोगः प्रसिद्धिः । पङ्कजनिकर्तृत्वरूपयौगिकार्थसद्भावेऽपि न प्रयोगप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **गवादीति** ॥ **शक्तिसाम्येऽपीति** । पद्मे भेके च पङ्कजशब्दस्य शक्तिसाम्येऽपीत्यर्थः । पद्मे प्रसिद्धिर्भेके त्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ **अनेकार्थत्व इति** । सास्नादिमत्पिण्डवागाद्यनेकार्थत्व इत्यर्थः । एषां शब्दानां पङ्कजादि-शब्दानाम् । अनेकत्र पद्मे भेके चेत्यर्थः । भेकपर्यायेषु पङ्कजशब्दस्यागणितत्वादित्याशयः। तथा च शक्तिसाम्येऽपीत्युक्तमसदिति भावः । उपाधीन् निमित्तानि ॥ **व्यवस्थितेति**। यदा गौणीवृत्तौ सादृश्यं निमित्तं तर्हि तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः।

षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पितेति गौणीवृत्तिपाड्विध्योक्तेर्भवदुक्तसादृश्यरूपनिमित्तस्यादित्यो यूपो यजमानो यूप इत्यत्राज्याञ्जननिमित्तौज्ज्वल्यस्य यूपे आदित्यसादृश्यस्य यूपे चोर्ध्वत्वरूपयजमानसादृश्यस्य सारूप्योदाहरणे सत्वेऽपि तत्सिध्याद्युदाहरणभूते यजमानः प्रस्तर इत्यादौ च नास्तीत्यसार्वत्रिकमिति चेत्। उच्यते। तत्रापि यजमानकार्यकारित्वादिरूपसादृश्यस्यावश्यं वाच्यत्वात्। ननु तर्हि सारूप्यं पृथक् कस्माद्वाच्यम्। तस्य सर्वत्र सत्वादिति चेन्न। इह चक्षुर्ग्राह्यं सारूप्यं विवक्षितमन्यत्र तु तादृशं नेत्यभिप्रायात्। यथोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्। सारूप्यादित्यत्र सर्वत्र सारूप्यं गौणत्वे निमित्तम्। कोऽत्र विशेषः। सत्यम्। इह चक्षुर्ग्राह्यं सारूप्यं विवक्षितम्। चाक्षुषं हि यूपस्य यजमानसारूप्यमूर्ध्वत्वमादित्यसारूप्यं चाज्याञ्जननिमित्ततेजस्वित्वम्। अतस्तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां यूपः स्तूयत इति॥ एकेति। प्रवाहतीरयोरेकप्रदेशस्थत्वरूपैकस्थानत्वमस्ति। तद्यथाकथंचित्सादृश्यतया व्याख्येयम्। स्वातन्त्र्यं अन्यत्रान्तर्भावायोग्यत्वम्। मृद्गवकादावित्यत्र इवे च प्रतिकृतौ वाच्यायामिवार्थे क प्रत्ययः प्रतिकृतौ भवतीति सूत्रेण कप्रत्यये प्रसिद्धगौरिव विद्यमानं गवकमिति ध्येयम्। अत एव प्रतिमादावपि रामोऽयं लक्ष्मणोऽयं सीतेयमित्यादिरूपप्रयोग एव। अपि तु राम इव स्थितं रामकं लक्ष्मण इव स्थितं लक्ष्मणकं सीतेव स्थितं सीताकमित्येव प्रयोक्तव्यम्। अत एव कश्चन लोकोऽपि। रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे। विक्रीणीते जन्म तस्याशु धिक् धिक्। अत्र श्लोके योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं चापि धिग्धिगिति॥ अत्र स्वार्थेत्यादि। तथा च गुणानामेव निमित्तत्वेन सादृश्यं न निमित्तमिति भावः। लक्ष्यमाणगुणाः गोत्वसहचारिणो जाड्यादयः। गुणान्तरं वाहीकनिष्ठजाड्यादिरूपम्। ततो गुणी तद्वान्वाहीकः पुरुषः॥

गुणाभेदेनेति । गोत्वसहचरितानां जाड्यादीनां वाहीकनिष्ठानां च जाड्यादीनामभेदेनेत्यर्थः । तथा च सादृश्याद्गुणान्तरं ततो गुणी लक्ष्यत इति नोच्यत इत्यर्थः ॥ **निमित्ताभावाच्चेति**। गङ्गादिशब्दानां लक्ष्येषु तीरादिष्विव लक्ष्यमाणगुणेष्वेव गोशब्दस्य वृत्तिः स्यान्न वाहीक इति पूर्ववदेव भावः ॥ **राजाऽयमिति** । यथा कथंचिद्रथ्यापुरुषं दृष्ट्वाऽयं महाराजो गच्छति । अस्य का संसारचिन्ताऽस्तीत्यर्थः । ततश्चाप्रयोजनादियं रूढलक्षणेति ज्ञेयम् ॥ **अभिधेयेति** । गङ्गापदाभिधेयः प्रवाहस्तदविनाभूतं यत्तीरादि तत्प्रतीतिस्तत्प्रतीतिजनिका शब्दवृत्तिरित्यर्थः ॥ **मञ्चा इति** । मञ्चस्थपुरुषाणां मञ्चपदाभिधेयमञ्चाविनाभावाभावादित्यर्थः । लिङ्गस्याभिधेयत्वोपपादनाय शब्दात्प्रतीतेनेत्युक्तम् ॥ **अथेति** । तथा च मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र न व्यभिचारः । तत्राप्यभिधेयमञ्चसम्बन्धस्य पुरुषे सत्वादित्यर्थः । अत्र स्याच्चेत्युक्तदूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ॥ **तथाऽपीति** । तदर्थं उत्सृष्टम् । अत्र वृत्तिकारणचिन्तायाम् । प्रयोजनं न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **तद्धितमिति** । ननु गौर्वाहीक इति प्रयोगे गौरित्यत्र सादृश्ये विवक्षिते सति यदि ताद्धितो वत्प्रत्ययः तर्हि गोवद्वाहीक इति प्रत्ययो दृश्येत इति चेत् । तस्य लोपकरणात् । तथा च गोशब्दात्प्रसिद्धगोरूपस्थितिवद्वोवाद्विद्यमानो गौरिति वाहीकोपस्थितिरपि मुख्यवृत्त्यैव भविष्यति । तथा गङ्गाशब्दात्तत्सम्बन्धीत्यर्थे तस्येदमिति यदि तद्धितोऽण्प्रत्ययस्तर्हि णित्वादादिवृद्धौ गाङ्गेति स्यादिति न वाच्यं । अण्प्रत्ययस्य लोपकरणात् । तथा च गङ्गाशब्दात्प्रवाह इव तीरोपस्थितिरपि मुख्यवृत्त्यैव भविष्यतीत्यर्थः । यथा हरीतकीशब्दो वृक्षवाची तथा हरीतक्या इदं फलमिति सम्बन्धार्थेऽण्प्रत्यये जाते हारीतकीति भाव्ये प्रत्ययस्य लोपे हरीतक्याः फलं हरीतकीति भवति । तद्वद्गौरिव विद्यमानो

गौर्गङ्गायाः सम्बन्धिगङ्गेत्यर्थोपपत्तेर्नामुख्यवृत्तिर्लक्षणा गौणी चाश्रयणीयेति भावः। अनुसंहिते विवक्षिते। शब्दशक्तिः शब्दवृत्तिः। विरोधेन परस्परमिति शेषः ॥ संहितानामिति। अत्र संहिताशब्देन सन्धिरुच्यते। एवमेवोत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ अन्येऽपि वर्णा इति। वीत्यत्र वकार इकारश्च ष्णुरित्यत्र उकार एक इति त्रयो वर्णा इत्यर्थः। वाक्यान्वय इत्युक्तमुपपादयति ॥ इन्द्रादीति। ननु ज्योतिःशब्दसमन्वयसाधकप्रमाणाभावात्सामान्यतः सर्वशब्दवाच्यत्वोपपादकमेव प्रमाणमुपात्तम्। तेन ज्योतिःशब्दस्यापि समन्वयसिद्धिरिति चेत्तत्राह ॥ न हीति ॥ सर्वशब्देति। उक्तवक्ष्यमाणैतत्कर्मक्रमादिवाचकसर्वशब्देत्यर्थः ॥१-४-२॥

विरोधादीत्याद्याधिकरणकथनेन सङ्क्षेपतः। अन्वयः सर्वशब्दानामित्यनेन विस्तरतः। लक्षणेऽध्याये। एवमुत्तरत्र ॥ अन्यथेति। तत्रान्तर्भावयोग्यत्वेऽप्यत्र कथन इत्यर्थः ॥ द्वितीयेति। द्वितीयाध्यायेत्यर्थः ॥ केवलं शब्दवाच्यतयैवेति। द्वितीयाध्यायार्थभूतयुक्त्यादिविरोधपरिहारं विनेत्यर्थः। कालविप्रकृष्टत्वं बहुकालीनत्वमित्यर्थः। ततः पूर्ववर्तित्वलाभादित्यर्थः ॥ कार्येत्यादि। तथाच घटापेक्षया कस्यचिद्वृक्षस्य बहुकालीनत्वरूपपरत्वस्य सत्वाद्घटस्याप्यबहुकालीनत्वरूपापरत्वस्य सत्वात्कार्यकारणभावः स्यात्। तथा च बहुकालीने वृक्षे व्यभिचारादेवेदं कारणं बहुकालीनत्वादित्यनुमानमप्ययुक्तमित्यर्थः। इत्यादौ अव्यक्तात्पुरुषः पर इति वाक्ये कारणत्वप्रतिपादनाभावेन तत्त्यक्त्वाऽन्यदेव वाक्यं तत्प्रतिपादकमुपादीयत इति भावः। कारणत्वं प्रधानस्येति शेषः ॥ आभाणकमिति। तथा चोभयत्राप्यविशाम्बमरणस्याविशिष्टत्ववत् अजामेकामिति वाक्ये प्रधानं प्रतिपाद्यमिति सांख्येनोक्ते त्वया तत्र न प्रधानं प्रतिपाद्यं किंतु तेजोऽबन्नानीति हि सिद्धान्त्यते। तथा च सांख्यमते त्वन्मते चाजामिति वाक्यस्य

ब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावस्याविशिष्टत्वात्प्रधानं प्रतिपाद्यमित्युक्ते का हानिः। तेजोऽबन्नपरत्वे तु को लाभः। तथाच प्रधानप्रतिपादकमेव किं न स्यादिति लौकिकाभाणकं प्रकृते द्रष्टव्यम् ॥ **लक्षणस्येति**। ब्रह्मनिष्ठजगत्कारणत्वरूपलक्षणस्येत्यर्थः। ननु मया भवद्रीत्या समन्वयसूत्रे ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यतायाः प्रतिज्ञातत्वादजामिति वाक्यस्य प्रधानस्वरूपस्य प्रतिपादकत्वे सर्वशब्दवाच्यताप्रतिज्ञाभङ्गः स्यादित्यत आह ॥ **न हीति**। प्रतिज्ञात एवेति चेत्तत्राह ॥ **नापीति**। सर्वशब्दसमन्वयप्रतिज्ञासिध्यर्थमिति शेषः ॥ **तदभावादिति**। प्रधानस्य शब्दवाच्यतानिषेधाभावादित्यर्थः ॥ **परम्परयेति**। कारणत्वेनेत्यत्रात्मन आकाशः सम्भूतः। तत्तेजोऽसृजतेत्यादिसृष्टिवाक्यानां परस्परमविरोधसमर्थनेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं सिध्यति। समाकर्षादित्यादौ चासत्कारणतादिवादिनिराकरणेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं सिध्यति। तथा चार्थात्प्रधानस्य न तत्र प्रतिपाद्यत्वं प्राप्तम्। एवंच परम्परया प्रधानाशब्दत्वमेव तत्र साध्यमित्यर्थः ॥ **अतीतेति**। यदा पूर्वपादत्रये स्पष्टलिङ्गसमन्वयो ब्रह्मणि कथितस्तदाऽर्थात्प्रधानं न प्रतिपाद्यमिति लब्धमेवेत्यर्थः। शब्दवत् प्रतिपादकशब्दवत्। शब्दप्रतिपाद्यमित्यर्थः ॥ **योगेति**। न व्यक्तमव्यक्तमिति योगेत्यर्थः ॥ **तन्मात्रेणेति**। अव्यक्तशब्दमात्रवाच्यतानिषेधेनेत्यर्थः। तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तरवाच्यताया अपि सम्भवादिति भावः। वृत्त्या वाच्यता निषिध्यत इत्यन्वयः ॥ **वाच्यतैवेति**। सर्वथेत्यर्थः। तन्मात्रं परममुख्यवृत्त्याऽवाच्यत्वम् ॥ **न ह्यत्रेति**। वेदेत्यर्थः। उच्यते किंतु तेजोऽबन्नान्येवेति शेषः ॥ **रूपकतयेति**। रथोपमतया रथसादृश्येनेत्यर्थः ॥ **विन्यस्तेति**। कथितेत्यर्थः ॥ **कार्यकारणशब्दा इति**। कार्ये कारणशब्दाः सङ्कीर्यन्ते मिश्रिता भवन्तीत्यर्थः। अत्र अव्य-

क्तादिश्रुतौ । तत्र शरीरे । एतदुपपादयति ॥ **शरीरेति** । वाच्यं श्रुताविति शेषः । शरीरशब्दः सौत्र इत्यर्थः । तत्र भूतसूक्ष्मं । तदुपपादयति ॥ **शरीरस्येति** । मूलोपादानं न साक्षादित्यर्थः ॥ **स्वरूपेणेति** । शरीरस्यैव श्रुतिगताव्यक्तशब्दतात्पर्यविषयत्वेन भूतसूक्ष्मस्य तदभावादव्यक्तशब्दतात्पर्याविषयत्वं स्वरूपशब्दार्थः । तत् शरीरमूलोपादानमनादिभूतसूक्ष्ममित्यर्थः । परेण सांख्येन । पक्षद्वयं मायिसांख्यपक्षद्वयम् । एवमुत्तरत्र । अङ्गीकारे अव्यक्तशब्दवाच्यतया । कुत इत्यत आह ॥ **तदिति** । अनादित्वोपादानत्वजडत्वभूतसूक्ष्मत्वरूपोक्तलक्षणोपेतत्वादित्यर्थः । नन्वेतादृशलक्षणोपेततया तेजोबन्नान्येवाङ्गीकृतानि न प्रधानमिति चेत्तत्राह ॥ **नाम्नीति** । तेन प्रधानमेतादृगित्युच्यते । त्वया तु तेजोऽबन्नान्येतादृशानीत्येवं नाम्न्येव विवादो न त्वर्थे इति भावः॥ **नन्विदमिति** । अनाद्येवापरायः कः प्रधानमिति चोदित इति भवदीयं दूषणमेवेत्यर्थः । एवं अनाद्येवेति भवदुक्तं दूषणमभ्युपगच्छाम इति । तर्ह्येव सांख्योक्तरीत्या प्रधानमेव स्वतन्त्रकारणं किं न स्यादिति वाच्यमित्यर्थः ॥ **तस्येति** । अस्माभिरिति शेषः । सांख्येन तु नैवमङ्गीकृतमिति भावः । अतः स्वतन्त्रप्रधानकारणतावादस्य स्वतन्त्रब्रह्मकारणतावादविरोधित्वादवश्यं दूष्यमिति हृदयम् । ननु कारणतयाऽङ्गीकृतेन ब्रह्मणैव सर्वस्योपपत्तौ तदधीनतेजोऽबन्नाङ्गीकारः किमर्थमित्यत आह ॥ **अवश्यमिति** । एतत् तदधीनं तेजोऽबन्नात्मकं कारणम् । तेन तेजोऽबन्नरूपकारणेन । सर्वकामदुघा विभोरित्युक्तेरिति भावः । ब्रह्मणा जगत्सर्जने क्रियमाणे उपादानकारणस्यावश्यमपेक्षितत्वादिति हृदयम् । ननु मयाऽपि सांख्येन प्रधानस्य स्वातन्त्र्ये चोदिते तदेव निराक्रियते इति चेत्तत्राह ॥ **न ह्यत्रेति** । अत्र अव्यक्तादिरिति वाक्ये । तथा च निर्दलः पूर्वपक्ष एव न सम्भवतीति भावः ॥

न चैवमिति । पुरुषाधीनत्वश्रवणेनात्र वाक्ये प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं नैवोच्यत इत्यर्थः ॥ अयं नामेति । यदि नासेत्यादाविव प्रसिद्ध्यर्थो नामशब्दः । ननु चोर्ध्वबुध्नत्वादिकमेव चमसताज्ञापको विशेषो भवत्वित्यत आह ॥ ऊर्ध्वेति । सर्वत्र घटादावित्यर्थः । गौः प्रकृतिः ॥ निर्णयेति । तथा चाजामेकामित्यत्राविशेषोऽसिद्ध इत्यर्थः । अजामिति वाक्ये परिशेषात्प्रकृतेरेवाजात्वमुपपादयितुं प्रसक्तप्रतिषेधं करोति ॥ किंचेत्यादिना ॥ विद्येति । यदि कर्मप्रकरणमेतत्स्यात्तर्ह्यालम्भनार्थं छागी उपयुक्ता स्यात् । न चैवम् । एतद्वाक्यस्योपनिषद्गतत्वेन ज्ञानप्रकरणत्वान्न छाग्या उपयोग इत्यर्थः । उपादानत्वेन जगत्कारणीभूतस्यापरतत्त्वस्याप्रधानस्य ज्ञानं सर्वोत्तमत्वेन भगवज्ज्ञानोपयुक्तमधिकरणावश्यं सम्पाद्यमिति ज्ञानप्रकरणे तत्कथनस्योपयुक्तत्वादजाशब्देन प्रधानग्रहणमेवोचितमिति भावः । ब्रह्म अजाशब्देन स्वीकर्तुमुचितमिति लिङ्गविपरिणामेनानुवर्तते ॥ असम्भवादिति । निर्गुणत्वाद्ब्रह्मण इति भावः ॥ भोग्यत्वेति । भुक्तभोगामित्युक्तभोग्यत्वेत्यर्थः । अत एव भोग्यत्वानुपपत्तेरेव । जीवोऽपि अजाशब्देन स्वीकर्तुमुचितः ॥ अभिधानाच्चेति । जुषमाण इत्यनेनेत्यर्थः ॥ अजनेति । अजापदोक्तेत्यर्थः ॥ तदनुषक्तश्च जीवः संसरतीति । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेत इत्यस्य तात्पर्यम् ॥ असंसक्तस्तु मुच्यत इति । जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्यस्येति ज्ञेयम् । न चेदेवमित्यनन्तरं तर्हीति शेषः । उपक्रमा ज्योतिरादिकेत्यर्थः ॥ भोग्यत्वमिति । तेजोऽबन्नानामेतद्भोग्यत्वं प्रसिद्धं जडत्वेन ब्रह्मादिपक्षोक्तदोषाभावादिति भावः ॥ अपरिहार्य इति । तथा च सर्वथाऽपरिहार्यो दोषः कोऽस्ति सर्वोऽपि दोषोऽस्माभिः परिहर्तुं शक्य एवेत्यर्थः । परिहर्तुं शक्यताप्रदर्शनायैव तस्यास्माभिरित्याद्युक्तम् । ननु न प्रधानरूपाङ्गीकरणीया । तथात्वे

कारणत्वरूपब्रह्मलक्षणस्य प्रधानेऽतिव्याप्तिः स्यादिति चेत् । तेजोऽबन्नात्मकतापक्षेऽपि साम्यादित्याह ॥ लक्षणेति । ननु स्वातन्त्र्येण जगत्कारणस्यैव ब्रह्मलक्षणतया विवक्षितत्वात्तस्य च तेजोऽबन्नेष्वभावेनानतिव्याप्तत्वान्न तुल्यत्वमित्याशङ्क्य प्रधानपक्षेऽप्येवमतिव्याप्तिः परिहर्तुं शक्येत्याह ॥ तेजोऽबन्नानीत्यादिना ॥ यो योनिमिति । यो भगवान्योनिं योनिं प्रति कार्योपादानभूतां प्रकृतिमधितिष्ठतीत्यर्थः । अधीनत्वं प्रकृतेरिति शेषः ॥ इत्यादीति । तथाच तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेस्तेजसस्तदपोऽसृजतेति श्रुतेरपां ता आपोऽन्नमसृजन्तेति श्रुतेरन्नस्य चाजाशब्दोक्ताजननासम्भवादित्यर्थः ॥ त्रिवृदिति । त्रयाणां मिश्रितत्वेनैकवचनं युक्तमिति ध्येयम् ॥ बहुत्वेति । मिश्रितायामप्यैक्याभावेन बहूनां सत्वादेकवचनमयुक्तमेवेत्यर्थः । तदेव उपपादनमेव ॥ तल्लक्षणत्वादिति । तेजोऽबन्नोपादानस्य यल्लक्षणं जडत्वानादिद्रव्यत्वरूपं तल्लक्षणोपेता प्रकृतिरेवेत्यर्थः । तदुपादानभूतमनादिद्रव्यं प्रकृतिरिति मया नोच्यत इत्यत आह ॥ नामेति । ननु कल्पनोपदेशो युज्यते । जनमनोरञ्जनत्वादित्यत आह ॥ न हीदमिति ॥ अत एवेति । न हि वेदरूपा मधुविद्याऽपि पामरमनोरञ्जनार्थं काव्यमित्यर्थः । नाविद्यमानं ब्रुवते वेदा ध्यातुं न वैदिका इति निषेधाच्चेति ध्येयम् ॥ तत्कारणैवेति । ब्रह्मकारणकेत्यर्थः । ज्योतिरुपक्रमत्वं ब्रह्मकारणकत्वम् । तटस्थः शङ्कते ॥ अस्त्विति । एवं को दोषः सर्वथैवास्ति परिणामिजडं यदीत्युक्तः प्रधानस्य प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकारे दोषाभावः परस्य मतेऽस्तु । परेण सर्वशब्दवाच्यत्वस्य समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञातत्वानङ्गीकारेणाजावाक्ये प्रधानप्रतिपादनाङ्गीकारेऽवधारणानुपपत्तिरूपदोषाभावात् । भवतां पक्षे तदजावाक्ये प्रधानप्रतिपाद्यत्वकथनं कथं न दोषः । भवद्भिः समन्वयसूत्रे सर्वशब्दवाच्यतायाः

प्रतिज्ञातत्वाङ्गीकारेणाजावाक्ये प्रधानप्रतिपादनाङ्गीकारेऽवधारणानुपपत्तिरूपदोषावश्यंभावादित्यर्थः ॥ **भवतामिति** । तथा च सर्वशब्दवाच्यताया ब्रह्मणस्तत्र प्रतिज्ञातत्वेनाजावाक्ये न प्रधानप्रतिपादनं युक्तमित्यर्थः ॥ **प्रयोजनेति** । लोकव्यवहारादिसिद्धिरूपप्रयोजनेत्यर्थः ॥ **उक्तविधेति** । भगवत्तादितररूपेत्यर्थः । सिद्धिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणे परमशब्देऽपि युक्ता स्त्रीलिङ्गता । शब्दस्वाभाव्यात्सिद्धिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि भगवद्विशेषणत्वं युक्तमिति ध्येयम् । सिद्धेः परमत्वे तद्वतो भगवतः परमत्वं लब्धमेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । सिध्यन्ति योगवृत्तिलभ्यार्थाः ॥ **एतदपीति** । योगानां परमसिद्धित्वमित्यर्थः ॥ **महदादीनामिति** । तत्त्वानां तदभिमानिब्रह्मादीनां चेत्यर्थः । तर्हि प्रकृत्यादेः कारणत्वं न स्यादित्यतः पूर्वपदलभ्यार्थमाह ॥ **प्रकृत्यादीनामिति** ॥ **तस्मादिति** । कार्याणां पूर्वकारणत्वात्परमसिद्धित्वं परमसिद्धित्वाच्च तत्स्वरूपस्य परमत्वं ततश्चोत्तमवाच्यत्वमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । साक्षादनुक्तत्वादेवेत्यर्थः । उभयार्थत्वे भगवत्तादितररूपानेकार्थत्व इत्यर्थः । द्व्यर्थानि भगवत्तादितररूपार्थद्वयवन्तीत्यर्थः । तथा द्व्यर्थतया । आरूढत्वात् विषयत्वात् ॥ **कथिताविति** । बुद्धौ समारोहादिति श्लोकेनेति शेषः । अनेन विपरीतप्रमाभाव इति श्लोकेन । व्यतिरेकव्याप्तिकथनपरे सा भवेदित्यर्धे भ्रमो यथेति दृष्टान्तस्योक्तत्वेऽप्यन्वयव्याप्तिकथनपरे विपरीतेति पूर्वार्धे तदनुक्तेर्न्यूनतेत्यत आह ॥ **यथेति** । आदिपदेन कुम्भग्रहणम् । तथा च स्तम्भकुम्भाविति समूहालम्बनप्रत्यय इत्यर्थः । एवंच यद्यद्बाधकविधुरायां बुद्धौ द्व्यर्थतया प्रतीयते तत्तथा द्व्यर्थमेव यथा स्तम्भकुम्भाविति समूहालम्बनप्रत्यये स्तम्भकुम्भौ साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायरूपायां निर्बाधबुद्धौ प्रतीयमानत्वं तथा द्व्यर्थत्वं स्तम्भकुम्भोभयार्थविषयत्वं चास्ति । तद्वदजा-

पदेष्वपि निर्बाधबुद्धिविषयत्वेन प्रतीयमानत्वमर्थद्वयवाचकत्वरूपं ह्यर्थत्वं चास्तीति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानं ज्ञेयम् । एवं यत् ह्यर्थं न भवति तत् ह्यर्थतया निर्बाधबुद्धिविषयो न यथा भ्रमः । इदं रजतमिति भ्रमे शुक्तिमात्रविषयके ह्यर्थत्वाभावोऽस्ति । इदं रजतमिति ज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायरूपायां निर्बाधबुद्धौ ह्यर्थतयाऽप्रतीयमानत्वेन ह्यर्थतया निर्बाधबुद्धिविषयत्वाभावोऽप्यस्तीति भ्रमस्य व्यतिरेकदृष्टान्तत्वं ज्ञेयम् । केचित्तु यद्यन्निर्बाधबुद्धिविषयस्तत्तथेत्येवं सामान्यव्याप्तिर्विवक्षिता । तत्र च स्तम्भादिदृष्टान्तः । स्तम्भादौ कथं निर्बाधबुद्धिविषयत्वमिति शङ्कायां निर्बाधबुद्धिप्रदर्शनार्थमेव स्तम्भादिप्रत्ययग्रहणं न तु दृष्टान्ततया । एवं यद्यथा नास्ति नासौ तथा निर्बाधबुद्धिविषयः । यथा भ्रमसिद्धो रजतादिरिति व्यतिरेकः । अत्रापि मूले भ्रमरूपप्रत्ययग्रहणं रजतादौ कथं निर्बाधबुद्धिविषयत्वाभाव इति शङ्कायां तदुपपादनार्थमेव भ्रमरूपं ज्ञानं सबाधं प्रसिद्धमिति न तु दृष्टान्ततयेति ज्ञातव्यम् । तथा च व्याप्तिद्वयेऽप्यर्थ एव दृष्टान्तः । टीकायां प्रत्ययग्रहणं मूले च भ्रमग्रहणमर्शआद्यजन्ततया प्रत्ययाविषयो भ्रमविषयश्च ग्राह्यः । तथा च बुद्धिविषयत्वमुक्तं भवतीत्याहुः ॥ १-४-१ ॥

अपिशब्दस्तुशब्दार्थे ॥ प्रधाने त्विति । जगदुपादानत्वस्यैवेत्यवधारणार्थे वा । नन्वजावाक्ये निमित्तत्वरूपब्रह्मलक्षणप्रतिपादनात्प्रधानं त्याज्यमिति शङ्कायामाह ॥ अस्येति । अजावाक्यस्य ॥ तदिति । उपादानत्वेत्यर्थः । श्रुतिमत्त्वं शब्दप्रतिपाद्यत्वम् ॥ द्वित्वादिका इति । यथा विधिप्राणनाथावित्यादितारतम्यप्रकरणे । यथा वा लोके एतौ द्वौ इमे त्रय इति द्वित्वादिका संख्या साम्यादिनिमित्तं विना न दृष्टा तथा पञ्चत्वादिसंख्येत्यर्थः । आत्मनो जीवस्य । आकाशस्यापि पञ्चविंशता-

वन्तर्भाव इति वर्तते। पूरितं पूर्णं सम्बद्धमित्यर्थः। प्रधानकार्यमिति प्राधानिकमित्यस्य व्याख्यानम्। अयं भागवतोक्तोऽर्थः। अत्रानुवादेऽपि ग्रन्थान्तरेऽस्ति दूषणमित्यत आह॥ **न हीति**। तान्येव सङ्ग्राहकाण्येव॥ **तदितरत्वमिति**। उक्तविंशत्यन्यत्वमित्यर्थः॥ **पातञ्जलैरिति**। तथाच यस्मिन्निति भगवतो निर्देशो युक्तः। पञ्चविंशतित्वं तु जीवसाहित्येन ज्ञेयम्॥ **आकाशाद्या इति**। तथाच यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः प्रतिष्ठिताः सन्ति। के ते पञ्चजना इत्याकाङ्क्षायामाकाशश्चेत्युक्तम्। आकाशाद्या इत्यर्थः। आकाशस्य भूतेषु ज्यैष्ठ्यादाकाशाद्याः पञ्च जना यस्मिन्प्रतिष्ठिता इति पञ्च पञ्चजना इत्युक्तविवरणरूपत्वेनोपपत्तेरित्यर्थः॥ **द्वितीय इति**। समस्तपञ्चशब्दापेक्षया द्वितीय आद्य इति यावत् पञ्चशब्देन सम्बन्धायोगादित्यर्थः॥ **विशेषणायोगादिति**। विशेषणभूतस्याद्यपञ्चशब्दस्य जनशब्देन सम्बन्धायोगादित्यर्थः॥ **असमासत्वेऽपीति**। पञ्चजना इत्यस्य पृथक् पदत्वाङ्गीकार इत्यर्थः। अस्मिन्पक्षेऽप्याद्यस्य पञ्चशब्दस्य द्वितीयपञ्चशब्देन सम्बन्ध उत जनशब्देन। नाद्य इत्याह॥ **न तावदिति**॥ **एकार्थयोरिति**। उभयोरपि पञ्चशब्दयोः पञ्चत्वसंख्यावद्वस्तुवाचित्वेन परस्परविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेरित्यर्थः। नापि द्वितीय इत्याह॥ **नापीति**॥ **निराकाङ्क्षत्वादिति**। जनाः कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चेत्युक्त्याऽऽकाङ्क्षायाः पूर्णत्वात्पञ्चजनाः पुनः कतीत्याकाङ्क्षाया अनुदयेन द्वितीयस्य पञ्चेत्यस्य विशेषणस्यानाकाङ्क्षिततया वैयर्थ्यमित्याशयः। स्वारसिकाङ्क्षाया अभावेऽपि रक्तपटन्यायेनोत्थाप्याकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य निषेधति॥ **कथंचिदति**। पञ्चजनाः कतीत्याकाङ्क्षा नोच्यते। किंतु जनाः कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चेत्युच्यते। पुनः कतीत्याकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेत्युच्यते इत्येवं-

रूपेणैत्याप्याकाङ्क्षायामित्यर्थः ॥ **समाहार इति** । पञ्चानां फलानामितिवत्पञ्चानां जनानां समाहार इति समाहारद्विगुरित्यर्थः । तस्य समाहारद्विगुसमासभूतस्य पञ्चजना इत्यस्य । पञ्चानां जनानां समाहाराः कतीत्यपेक्षायां पञ्चेत्युच्यते । तथा पञ्चवर्गरूपपञ्चजनसमाहारस्य पञ्चत्वोक्तौ पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ **पुलिङ्गत्वेति** । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः समाहारे स्त्रियामिति वार्तिकात् । यथा पञ्चफल इति शब्दात्समाहारद्विगुभूतात् स्त्रियां द्विगोरिति ङीपि पञ्चफलीति जाते तद्बहुवचनं पञ्चफल्य इति भवति । तद्वदत्रापि समाहारद्विगुभूतात्पञ्चजनशब्दात् स्त्रियां ङीपि पञ्चजनीति जाते तद्बहुवचनं पञ्चजन्य इति स्यात् पञ्चजना इति पुलिङ्गत्वमनुपपन्नमेवेत्यर्थः ॥ १-४-३ ॥

अव्यतिरेकः अभेद इत्यर्थः । आद्यस्य धर्मिविकारस्य । द्वितीयस्य धर्मविकारस्य । ननु कालादिकं प्रलये विद्यमानं विकारे भवतु निमित्तमित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **परेति** । भगवत्सृष्टेः कालाद्यधीनतापत्तेरित्यर्थः । नन्वनर्थरूपतां दुःखादिप्रपञ्चस्य ज्ञात्वा तदात्मना परिणतं चेत्तदा न ह्युन्मत्त इत्युक्तं युक्तम् । न ह्येवम् । किं त्वज्ञात्वैवानर्थरूपतां परिणमति पश्चादनर्थतामनुभवतीत्यत आह ॥ **न चेति** । ननु दुःखादीनां सत्यत्वे तद्रूपेण विकारोऽनर्थहेतुः स्यात् । न चैवम् । तेषां मिथ्यात्वात् । मिथ्याभूतदुःखाद्यात्मना विकारस्यानर्थतानापादकत्वादित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **इष्टत्वमिति** । दुःखादिमतोऽनिष्टत्ववत्सुखवत एवेष्टत्वादिति भावः ॥ **चेतनस्यापीति** । ऊर्णनाभिमात्रादेरित्यर्थः । पराधीनेत्यादिना युक्तिविरुद्धत्वमुक्तं तन्नास्तीति शङ्कते ॥ **नेति दृष्टान्तेति** । क्षीरादीत्यर्थः ॥ **अनन्येति** । पराधीनतानपेक्षमेवेत्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । श्रुतिमात्रासिद्धत्वमङ्गीकृत्य

दृष्टान्तानुगुण्यादिरूपयुक्त्यनपेक्षत्व इत्यर्थः ॥ **अविगानमिति** । तथाच तादृशस्थले विवादाभावेन तत्परिहाराय युक्तेरनपेक्षितत्वेन श्रुतिमात्रसिद्धत्वं ब्रह्मणः सम्भवतीत्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽप्यविगानमित्यत आह ॥ **न चैवमिति** । ब्रह्मणः सच्च त्यच्चेति विकारस्याविकारः सदेति अविकारस्य प्रतिपादनेन श्रुतिविगानस्यैव सत्वान्न युक्त्यनपेक्ष्यः श्रुतिमात्रेण विकारसिद्धिः । तदपेक्षायां चोक्तरीत्याऽविकारस्यैव सिद्धेरिति भावः । आकारपरिणामः स्थूलत्वाद्याकारेण परिणाम इत्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** । चिन्मात्रेऽस्थूलता विकृते तु स्थूलतेत्यर्थः ॥ **तदुपपत्तिरिति** । अस्थूलत्वादिश्रुत्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ **स्वरूप एवेति** । धर्मविपरिवर्ताङ्गीकारेण ब्रह्मस्वरूप एव स्थूलतापत्तिः । येन स्थूलतादेर्जातत्वेन स्वरूपापेक्षया तदुपपत्तिरित्यर्थः । एतदेवोपपादयति ॥ **न हीति** । ननु यथा सुवर्णस्य कटकत्वावस्थायामपि स्वर्णत्वमस्त्येव स्वभावत्वात्तद्वत्प्रकृतेऽप्यस्थूलत्वादीनां ब्रह्मस्वभावत्वेन स्वभावस्य चानुवृत्तिदर्शनादस्थूलादिस्वभावस्य ब्रह्मणः स्थूलादिभावेऽपि स्वभावभूता स्थूलत्वाद्यनुवृत्तिः सम्भवतीति नास्थूलत्वादिश्रुतिविरोधः स्थूलतादशायामित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **स्वभावेति** ॥ **कालभेदेनेति** । प्रलयेऽस्थूलत्वं सृष्ट्यादौ स्थूलत्वमिति कालभेदेनेत्यर्थः । अयमस्थूलत्वादिः । अयं स्थूलत्वादिः । उभयोरपि कालाधीनत्वादिति भावः । ननु यत्कारणान्तरादापन्नं तदस्वभावभूतं यथा पीतत्वादि । एवं स्थूलता कारणायत्तत्वादस्वभावभूता । अस्थूलता तु तदभावात्स्वभावभूतेति विवेको युक्त एवेत्यत आह ॥ **न हीति** । कारणान्तरस्य निरूपयितुमशक्यत्वस्योक्तत्वादिति भावः । सा स्थूलता । निरालम्बनता निर्विषयता । ज्ञानविषयस्य ब्रह्मण एवाभावादिति भावः । तस्याः प्रपञ्चतापत्तेः । अस्तित्वं सत्ता । अत्र निवर्त्यान्यथाभाव-

पक्षदूषणं तु स्थितिसमये ब्रह्मज्ञानस्य निरालम्बनत्वप्रसङ्ग इत्येव द्रष्टव्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **इत्येषा दिगिति** ॥ **अर्थेन इति** । परिणामिकारणत्वरूपोपादानत्वशब्दतो विरोधस्य सत्वादिति भावः ॥ **विकारीति** । तथाच निमित्तोपादानयोरैक्यं प्राप्तमिति भावः । ब्रह्मण एव अधीनमिति शेषः ॥ **करिष्यत इति** । ईश्वरस्य पर्जन्यवदनुग्राहकमात्रत्वं नास्तीत्येवं तन्निरासः करिष्यत इत्यर्थः । आद्यश्चशब्द इत्यादि । तथा चोर्णनाभिजनितृमातॄणां विकारिता च या परेणोक्ता सा नैव युज्यत इत्यनुव्याख्यानयोजना द्रष्टव्या। तेन ऊर्णनाभिमात्रोर्विकारिकारणत्वाभावकथनार्थं ग्रहणेनोपादानत्वादिति यत्परिणामवादिनोक्तं तदेतदपीत्यन्वयः ॥ **इति निश्चीयत इति** । यच्च प्रमेयान्तरं परिणामवादिनोक्तं तदपि निराकृतं भवतीत्यन्वयो ज्ञेयः ॥ **ब्रह्मतर्केति** । न चोर्णनाभीत्यनेन केवलं परिणामवाद्युक्तं निराकृतं भवति । किंतु मातापितृवदूर्णनाभिवदेव वेत्युदाहरिष्यमाणं ब्रह्मतर्कवचनं च व्याख्यातमित्यर्थः । आद्ये पक्षे । उत्तरयोः पक्षयोर्मध्ये ॥ **एतेनेति** । तदन्ने हि कार्यरूपतया भवेदित्यनेनेत्यर्थः ॥ **निरस्तमिति** । ऊर्णनाभ्युपभुक्तान्नस्यैव तन्तूपादनत्वसंभवादित्यर्थः ॥ **तटस्थेति** । बहिष्ठत्वेनेत्यर्थः । अत्रेत्यनेन दर्शयिष्याम इत्युक्तं दर्शितम् ॥ **उपपादनेनेति** । इच्छामात्रात्प्रभोः सृष्टिरित्युक्तसृष्टिरेवोपादानकथनेन रजो येनाभाववज्जगदित्यनेनोपपादितेत्यर्थः ॥ **भुक्तपूर्वेति** । भुक्तपूर्वस्य या सूक्ष्मावस्था तदुपादानकमित्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः ससर्जेत्यस्य प्रधानं परिणाम्येति विवरणेन । तथोर्णनाभिवदेव ससर्जेत्युक्तस्य निमित्तत्वस्य निर्विकार इत्यनेनोपपादनाच्च पूर्ववदादरोऽवगत इत्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति**। आद्यान्त्यानुमाने चेतनत्वहेतोर्द्वितीयेऽचेतनत्वहेतोश्चेत्यर्थः । अचेतनत्वहेतोर्व्यभिचारमाशङ्कते ॥

महदादीति । ब्रह्मकार्यं ब्रह्मोपादानकम् ॥ **अद्यापीति** । महदादेर्ब्रह्मविकारत्वरूपब्रह्मकार्यत्वे सिद्धे व्यभिचारेणानुमानस्य दुष्टत्वमनुमानस्य दुष्टत्वे च तद्विरोधाभावादचेतनस्य जगतश्चेतनभूतब्रह्मोपादानकत्वासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **पूर्ववदिति** । यदि खलु यत्र क्वापि देशे काले वा चेतनमचेतनाविकारो दृष्टः स्यात्तदेयं व्याप्तिर्भज्येत । न चैवमिति व्याख्यानं ज्ञेयम् । व्यभिचारमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **मृदादीति** । तथाच ब्रह्मरूपचेतनविकारत्वाभावान्न व्यभिचार इति भावः । ननु घटादेः साक्षान्मृद्विकारत्वेऽपि मृदाद्यवयवानां ब्रह्मविकारत्वेन परम्परया घटादेर्ब्रह्मविकारत्वाद्व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ **परम्परयेति** ॥ **न स्वयमिति** । घटादिः साक्षादित्यर्थः । तत्कारणानि घटादिकारणानीत्यर्थः । तथाच घटादिकारणमृदाद्यवयवमहदादेरेव चेतनविकारत्वेन घटस्य तदभावाद्युक्तं घटस्य दृष्टान्तत्वमित्यर्थः ॥ **तर्हीति** । तत्र साक्षाद्ब्रह्मविकारतासत्वादिति भावः ॥ **सुखेति** । सुखादय आत्मविकारा इति शङ्कितुर्हृदयम् ॥ **एतेनेति** । सुखादेरन्तःकरणोपादानकत्वेनात्मनश्च निमित्तत्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानकत्वाभावादित्यर्थः । महदादिकार्यमभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वादित्यत्र घटादिक्रियायां व्यभिचारवारणाय प्रेक्षापूर्वेति विशेषणम् । तत्रापीश्वरप्रेक्षामादाय विशिष्टहेतुसत्वं शङ्क्यमिति कथमयं व्यभिचार इति विशेषणकृत्यं विचार्यमस्ति ॥ **प्रमाणेति** । मृत्कुलालयोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः ॥ **तथाहि सति** । चेतनस्याचेतनोपादानकत्वे सति ॥ **भूतेष्विति** । तथाच कारणेऽचेतनेऽविद्यमानं चैतन्यं कथं तत्कार्ये चेतने स्यादित्यर्थः ॥ **मदिरेति** । क्रमुकपर्णचूर्णादौ मदजनके द्रव्ये प्रत्येकं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदाये तज्जनकत्ववत्प्रत्येकं भूतेषु चैतन्याभावेऽपि समुदितेषु तत्सम्भवतीत्यर्थः ॥ **व्युत्पादनमिति** । तथाच

मदिराद्रव्योपादान इव प्रकृते भूतेषु न सूक्ष्मरूपेणापि चैतन्यमस्ति। अतः कारणेऽविद्यमानस्वभावस्य कार्येऽयोगान्न चेतनमचेतनोपादानकमिति यत्त्वयाभिप्रेतं तद्व्याहतं स्यादित्यर्थः। व्याप्तिनिश्चयाय अन्वयव्याप्तिनिश्चयाय। कस्माच्चित्क्षीरादन्यता कस्यचिद्दध्नो दृश्यत एवेत्यतो यस्येत्युक्तम्॥ व्यावृत्तिरिति। विकारविकारिभावोपेतस्थलेऽविद्यमानतेत्यर्थः। विकारविकारिभावाभावेन व्याप्तिरिति यावत्॥ भेदाभेदाभ्युपगमादिति। तथा चान्योन्यमन्यत्वेनोपलम्भो विकारविकारिभावसत्वेऽप्युपपद्यते। तथा हि। भेदाङ्गीकाराद्धेतोरुपपत्तिः। अभेदाङ्गीकारात्साध्याभावस्याप्युपपत्तिरिति भावः॥ प्रमाणेति। सर्वं स्वर्णाद्भिद्यते तत्स्वरूपानुगमशून्यत्वादित्यनुमानविरोध इत्यर्थः॥ अभ्युपेयत इति। भास्करमते मोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वादिति भावः॥ ज्ञानत्वादिनेति। ज्ञाननिवृत्तकर्मणोरज्ञानप्रवृत्तकर्मभ्यामभेदेऽपि ज्ञानत्वनिवृत्तकर्मत्वरूपधर्मद्वयसद्भावात्तेन रूपेण तद्भावे मोक्षसाधनत्वेऽङ्गीक्रियमाण इत्यर्थः॥ अज्ञानादेरिति। तथा चाज्ञानप्रवृत्तकर्मणोरपि तथात्वं मोक्षसाधनत्वं स्यात्। तयोर्ज्ञाननिवृत्तकर्मभ्यामभेदस्वीकारेण त्वदुक्तमोक्षसाधनत्वप्रयोजकज्ञानत्वादेरज्ञानादावपि सत्वादिति भावः॥ अत्यन्तेति। तथाच चेतनरूपेणैव तन्मोक्षसाधनमिति भावः॥ भिन्नाभिन्नमिति। अतो न तेन रूपेण तन्मोक्षसाधनमिति भावः। स्वकार्यस्य मोक्षजननरूपकार्यस्य। अमोक्षः स्यादिति शेषः॥ मोक्षात्मतेति। तथाच यदि मोक्षसंसारयोरभेदेऽपि मोक्षत्वस्य सत्वात्तेन रूपेणेष्टत्वं तर्हि संसारस्यापीष्टत्वं स्यात्। मोक्षात्मकत्वस्य सत्वादिति भावः। प्राणा वै सत्यं तेषामेष वै सत्य इति श्रुत्या तेषां प्राणानामपेक्षया एष एव भगवान्सत्यः पारमार्थिकसत्ववान्। प्राणास्तु ब्रह्मसत्वेनैव सत्ववन्तो न तदतिरिक्तसत्तावन्त इति प्रति-

पादनात्प्रमाणाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह ॥ **प्राणा वा इति** ॥ **तर्हीति** । सत्ताया एकत्वादिति भावः ॥ **सतीति** । तद्विकारः स्यादित्यनुवर्तते । स चानुगमो नास्तीति भावः । प्रपञ्चो न ब्रह्मपरिणामस्तत्स्वभावानुगतिशून्यत्वादित्यनुमाने व्यभिचारमाशङ्कते ॥ **ननु चेति** ॥ **सत्कार्येति** । कारणात्मना सदेव कार्यं कार्यात्मना व्यज्यत इत्यङ्गीकारे माधुर्यविशेषोपेतदध्नोऽपि क्षीरात्मतया सत्वेन दधिस्वभावभूतमाधुर्यविशेषस्यापि क्षीरस्वभावतयाऽवश्यं वाच्यत्वेन हेतोरेवाभावान्न व्यभिचारः । क्षीरतादशायामनुपलब्धिस्तु घटस्य मृदात्मना सत्वेऽपि अनुपलब्धिरिवाव्यक्तिप्रयुक्तैवेति वाच्यमिति भावः । किंचेत्यनन्तरं व्यभिचारं वदतस्तवेति शेषः । माधुर्यस्येत्यनन्तरमप्ययं शेषोऽनुवर्तते । कल्प्यते अस्माभिः ॥ **क्षीरविनाशेति** । आतञ्चनादिना क्षीरस्यापरमाण्वन्तभङ्गरूपपीलुपाकप्रक्रिययेति शेषः । तत्कारणस्य क्षीरकारणस्य परमाणोः पुनः पाकविशेषेण द्व्यणुकादिप्रक्रमेणेति शेषः । इदं च तार्किकरीत्येति ज्ञेयम् । यदुक्तं तद्दूषणमित्यन्वयः । तत्र हेतुः श्रुत्यादेश्चिच्छक्तिविषयत्वादिति ॥ **तर्हीति** । यद्ययमभेदोऽर्थक्रियासु नोपयुज्यते तर्ह्यप्रयोजकेन प्रयोजनरहितेनाभेदेऽङ्गीकृतेन किं प्रयोजनाभावाद्व्यसनितयैवासावभ्युपगन्तव्य इति भावः । विवादाभावाच्चेत्युक्तमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । तदर्थं सदनन्तानन्दचित्तां समुदायस्य ब्रह्मत्वसमर्थनार्थम् । अर्थत्वं अर्थोपेतत्वम् ॥ **यद्यर्थ इति** । निमित्तस्यैव ब्रह्मत्वमभ्युपगन्त्रापि सदनन्तानन्दचित्तां समुदायरूपः कश्चनार्थोऽङ्गीकृत एवास्तीत्यर्थः । नन्वर्थे विवादाभावेऽपि सदादिसमुदाये ब्रह्मनामवत्त्वं नाङ्गीकृतमिति तत्समर्थनार्थमिदमधिकरणमारभ्यत इत्यत आह ॥ **शब्दमात्र इति** । जगत्कारणत्वाद्यर्थं विहाय केवले नाममात्र इत्यर्थः । करणेऽपि विवादस्येति शेषः । शब्दे विवादे प्राप्ते ब्रह्मेति शब्दः

समुदाये साधुरिति शब्दमात्रविचारः शब्दशास्त्र एव कार्यो न तु प्रमेयव्युत्पादनपरेऽर्थशास्त्र इत्यर्थः । समुदायः ब्रह्मतयाऽङ्गीक्रियमाणः । तदुपादानकं सदाद्युपादानकम् ॥ संख्येति । बहुत्वरूपेत्यर्थः । बहवो ब्राह्मणा इति प्रयोक्तव्ये ब्राह्मणानां समुदाय इति प्रयोगादर्शनाद्विकल्पकोटिता ॥ संयोगो वेति । घटादयः सन्तीत्यर्थो लभ्यत इत्यस्यापि युक्ता विकल्पकोटिता॥ ब्रह्मोपादानस्येति । ब्रह्मप्रत्युपादानस्येत्यर्थः । सदेव सोम्येत्यादिश्रुतिबलात्सदात्मकस्यैव जगदुपादानत्वं परेणास्वीकृतम् । अथ मतमित्यादिना तथैवोक्तत्वात् । सच्चिदानन्दाद्युपादानकं द्रव्यान्तरमित्युक्त्वा समुदायरूपद्रव्यान्तरस्य सदुपादानकत्वमङ्गीकृतम् । एवंच द्रव्यान्तररूपसमुदायरूपब्रह्मप्रत्युपादानस्य सत एव त्वन्मते जगदुपादानता प्राप्ता न ब्रह्मणः । तथा गुणस्योपादानत्वायोगात्संख्यासंयोगात्मकब्रह्मरूपगुणवतो गुणिनः सत एव जगदुपादानता प्राप्ता न ब्रह्मण इत्यर्थः । ननु ब्रह्म प्रत्युपादानभूतं यत्सत् । ब्रह्मरूपगुणं प्रति गुणिभूतं च यत्सत् । तन्निष्ठा या जगदुपादानत्वशक्तिः सा तत्कार्ये द्रव्यभूते गुणभूते ब्रह्मण्यप्यस्त्येव । कारणशक्तेः कार्ये सत्वनियमात् अतो युक्ता जगतो ब्रह्मोपादानकतेत्यत आह ॥ न हीति । कुतो न सम्भवतीत्यत आह ॥ तदिति । तच्छब्देन कार्यद्रव्यगुणयोर्ग्रहणम् । तथा च कारणनिष्ठा शक्तिः कार्येऽस्तीति नियमो न युक्तः । कारणभूते सति तदुपादानत्वस्य कार्यद्रव्यभूतब्रह्मोपादानत्वस्य ब्रह्मरूपगुणं प्रति गुणित्वस्य सत्वेन तयोश्च कार्यद्रव्यभूते गुणभूते च ब्रह्मण्यभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ कार्यत्वादिति । कार्यस्य मृदादेर्घटादिव्यक्तिविशेषोपादानत्वेऽपि न विश्वोपादानता सम्भवति । गुणस्य तु सर्वथाऽनुपादानत्वेन विश्वोपादानता सुतरां न सम्भवति । ब्रह्म तु तदुभयरूपमिति भावः । उपादानता उपादानकता ॥ निमित्त-

कतेति । कार्यत्वाद्गुणत्वाच्चेत्यनुवर्तते । तथा च गुणभूतापेक्षाबुद्धेः कार्यभूतदण्डादेश्च द्वित्वघटादिरूपकार्यविशेषं प्रति निमित्तत्व-सम्भवेऽपि न विश्वोत्पत्तिनिमित्तता सम्भवतीत्यर्थः । प्रकृतावित्यस्य विवरणमुपादानलक्षणायामिति ॥ स्मरणादिति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिर्हेतुरुपादानमपादानसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः । स्मरणं सूत्रम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ एवं सतीति । उपादानेऽपादाने चेत्युभयत्रापि पञ्चमी यदि विहिता तर्हीति शेषः ॥ नियमेनेति । अवधित्वरूपापादानत्वस्यापि पञ्चम्यर्थतासम्भवादिति भावः । कुतो नेत्यत आह ॥ विशेषेति । भवन्मतेऽपादानत्वस्य विश्लेषावधिमात्रार्थकत्वमेव । मन्मते त्वपादानत्वस्य विश्लेषावध्युपादानोभयसाधारण्येऽप्युपादानस्यापादानत्वविधायकस्य जनिकर्तुरिति विशेषसूत्रस्यैव प्रबलत्वेन ग्राह्यत्वात्तद्बलेनोपादानत्वमेव पञ्चम्यर्थतया ग्राह्यमिति नियमो युक्त इत्यर्थः ॥ सूत्रे चेति । जनिकर्तुरिति सूत्रे चेत्यर्थः ॥ उप्तानामिति । डुवप् बीजसन्तानेऽस्मात्कर्मणि क्तप्रत्यये ककारलोपे वकारस्योकाररूपे सम्प्रसारणे सति उप् त उप्तेति रूपं ध्येयम् । ननु यदि विश्लेषावधिरूपापादान एव पञ्चमी । कथं तर्हि प्रकृतेर्महानित्यादावुपादानेऽपि पञ्चमीप्रयोगः। न हि तत्र कथंचिदपादानत्वं व्युत्पादयितुं शक्यम् । अतस्तत्रोपादान एव पञ्चम्या दृष्टत्वाद्यतो वेत्यादावपि पञ्चम्युपादान एवास्त्वित्यत आह ॥ नन्विति ॥ तत्रापीति । यथा मृदो न समग्राया अपि घटाकारेण परिणामः । किन्तु किंचिदुर्वरितमपि भवतीति दृष्टं तद्वदिति भावः । प्रयोगः क्षीराद्दधि जातमित्येवंरूपः ॥ अर्थान्तरेति । जनिकर्तुरिति सूत्रस्य परोक्तरीत्याऽर्थान्तरेत्यर्थः । तथा चास्य सूत्रस्योपादानेऽपादानत्व-विधायकत्वेनोपादानभूतेऽपि क्षीरे पञ्चमीप्रयोगो युक्त इत्यर्थः । शृङ्गमेव समग्रमेव ॥ न च तर्हीति । यद्यवधावपि पञ्चम्यङ्गीकृता

२१ **

तर्हि शृङ्गादित्यत्राप्यवधित्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु न तूपादानत्वमित्यर्थः ॥ **निरुपादानेति** । पञ्चम्या अवधिमात्रार्थकत्वे शरे उपादानस्यानुक्तत्वेनेति शेषः । शृङ्गसारभागेन शराङ्कुरे जाते पश्चादूष्मादिवशादापरमाण्वन्तं शृङ्गनाशे पुनः परमाणुषु पाकविशेषेण द्व्यणुकादिक्रमेण पुनः शृङ्गान्तररूपं पूर्वशृङ्गभिन्नं कार्यान्तरमुत्पन्नं सत्तदेव शृङ्गशब्दे प्रयोगविषयो भवतीति तार्किकरीत्याऽऽह ॥ **शृङ्गान्तरोत्पत्त्येति** । शृङ्गेण शराङ्कुरे जाते सत्यनन्तरमवशिष्टभागेष्विदं शृङ्गमिति ज्ञानमात्रमेव भवति न तु शृङ्गाख्यं वस्त्विति यावत् । तथा च भ्रम इति यावदिति रीत्यन्तरेणापि शृङ्गशब्दप्रयोगमुपपादयति ॥ **शृङ्गबुद्धिमात्रोत्पत्त्या वेति** ॥ **अर्थान्तरेति** । जनिकर्तुरिति सूत्रस्य जनेः कर्तुरित्यादिनोक्तरीत्याऽवधेरपादानसंज्ञाविधायकत्वरूपार्थान्तरेत्यर्थः । सूत्रादेरित्यत्र जनिकर्तुरिति सूत्रोदाहरणरूपं शृङ्गाच्छर इत्यादि ग्राह्यम् ॥ **कथं तर्हीत्यादि** । अपायो विश्लेषस्तस्मिन्सति यद् ध्रुवमवधिभूतं तदपादानसंज्ञं भवतीत्यर्थः । तथा चैकार्थत्वे हि गतार्थता वाच्या । अत्र तु त्वदुक्तरीत्या जनिकर्तुरिति सूत्रमुपादाने पञ्चमीविधायकम् । ध्रुवमिति सूत्रं त्ववधौ तद्विधायकमिति भिन्नविषयकत्वान्न ध्रुवमिति सूत्रेण जनिकर्तुरिति सूत्रस्य गतार्थताकथनं युक्तमित्याशयः । ननु सूत्रद्वयोक्तोपादानत्वध्रुवत्वयोरैक्यमेवास्तु । तथा च युक्ता गतार्थताशङ्का । तथा च तद्विरोधाभावादुपादान एवास्तु पञ्चमीत्यत आह ॥ **न हीति** । तस्य ध्रुवमिति सूत्रोक्तार्थस्य ॥ **अन्यथेति** । जनिकर्तुरिति सूत्रस्योपादाने पञ्चमीविधायकत्व इत्यर्थः । तेषां वैयाकरणानाम् । अयमर्थः जनिकर्तुरिति सूत्रस्योक्तोऽर्थ इत्यर्थः । पञ्चमी यतो वेति श्रौता । तर्हि जितं मयेत्यत आह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **अनेकेति** । पञ्चम्या इति शेषः । ततश्चापादाने पञ्चमीत्यपादानतायामेव पञ्चम्यास्त्वित्यर्थः ॥

विशेषेति। अपादाने पञ्चमीत्यस्य सामान्यसूत्रत्वाज्जनिकर्तुरिति सूत्रस्य तु विशेषसूत्रत्वादत्र चोपादानस्यैवापादानताविधानादुपादान एवेयं यतो वेति पञ्चमीति निश्चयो युक्त इत्यर्थः ॥ **स्यादिति** ॥ **सम्भूत इति**। भूधातोरेव सत्वेन जनिधातोरभावात्कालात्ययापादिष्टताकथनसमये यतो वेति वाक्यानन्तरमिदं नोदाहरणीयमिति भावः। कुतश्चेत्यनन्तरं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुताविति शेषः। पञ्चम्यास्तसिलिति विधिरिति चेत्तत्राह ॥ **तसेरिति**। तथा च यत इति पञ्चम्या येनेति तृतीयार्थत्वसम्भवेन विकारिकारणभावाभावसाधकानुमानानामुपादानार्थकपञ्चमीयुक्तयतोवेत्यादिश्रुतिबाधो न युक्तः। यत इति विभक्तेस्तृतीयार्थकत्वेन निमित्तत्वस्यैव तदर्थतासम्भवादिति भावः ॥ **एकार्थत्वादिति**। तथा च तत्रात्मन इति पञ्चम्याः सत्वाच्छ्रुत्यैकार्थतालाभाय यत इत्यत्रापि पञ्चम्यैव व्याख्येया। तथा च युक्तो मया श्रुत्यानुमानबाध इत्यर्थः। तस्याः आत्मन इति श्रुत्युक्तायाः ॥ **विशेषेति**। भूधातुग्रहणेनेत्यर्थः। अभिव्यक्तिं प्रत्यवधिताऽभिव्यक्त्यवधिता विशेषसूत्रविहिता याऽभिव्यक्त्यवधिता तदर्थत्वादित्यर्थः। तथा च त्वन्मते यतो वेत्यत्र पञ्चम्या जनिकर्तुरिति सूत्रेणोपादानार्थकत्वादात्मन इति पञ्चम्याश्च भुवः प्रभव इति विशेषसूत्रविहिताऽभिव्यक्त्यवधित्वार्थकत्वान्न यतो वा आत्मन इत्यनयोरैकार्थ्यमिति भावः। अत्रास्तु वेत्यादिग्रन्थः प्रौढिवादेन प्रवृत्तो नायमपि सैद्धान्तिकोऽर्थ इति ज्ञेयम्। अस्मन्मते त्वात्मन इति यतो वा इति श्रुत्योरैकार्थ्यमेव। सम्भूत इतिवज्जनीप्रादुर्भाव इति जनिधातोरप्यभिव्यक्त्यवधितार्थत्वमेवेति ज्ञेयम्। तथा च जनिकर्तुरिति सूत्रमवधेरेवापादानसंज्ञाविधायकमिति न यतो वा इत्यादिपञ्चमीयुक्तश्रुतिविरोधोऽस्मदनुमानानामिति सिद्धम्। अविनष्टमृङ्गेष्विति बहुव्रीहिः। समानदेशता एकावयवनिष्ठत्व-

मित्यर्थः। तथा चैकस्मिन्नुपादाने उपादेयद्वयासमावेशादिति भावः॥ **अत्रेति**। तृतीयपक्षे सर्वशब्दोपरि भारो द्रष्टव्यः। अतिप्रसङ्गः कुला-लस्याप्युपादानत्वरूपः। पूर्ववत् शृङ्गान्तरोत्पत्त्या वा शृङ्गबुद्धिमात्रोत्पत्त्या वेत्यर्थः। भेदोपलम्भस्य ब्रह्मविकारत्वाभावसाधकस्य। अत्र शृङ्गाच्छर इत्यत्रात्रेत्युक्तं विशदयति॥**अचेतनादिति**॥**पूर्वेति**। जातमात्रस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिस्तावद्भवति। सा चेष्टसाधनताज्ञान-साध्या। न च स्तनपानस्येष्टसाधनत्वमस्मिन् जन्मन्यनुभूतमतः पूर्वजन्मन्यनुभूतं तत्स्मृत्वाऽत्र प्रवर्तत इति वाच्यम्। तत्र पूर्वजन्मन्येतज्जन्मनि चानुभूतचैतन्यस्यैकत्वाभावे कथं तत्स्मरणं स्यात्। एवं पूर्वजन्मन्यपीत्यनादितैव चेतनस्य वाच्येत्यर्थः। अन्यथा अनादित्वाभावे॥ **निमित्तमेवेति**। गोमयाद्यचेतनामिति वर्तते। गोमयाद् वृश्चिकदेहस्यापगमने गोमयाद्यचेतनमपादानमेवेत्यर्थः॥ **उक्तनियमेति**। नाचेतनविकारश्चेतन इति नियमेत्यर्थः॥ **ज्यद् इति**। तथा च तन् अस्मात् ज्यद्प्रत्यये टिभूतस्यान् इत्यस्य लोपे डकारस्य तकारे च सति तद् इति रूपम्। स्मृतीनां वेदैक्याविवक्षया वेदेतरप्रमाणेन स्मृत्याऽनिरुक्तमिति कुतो न व्याख्यायेत। विरोधाभावा-दित्यत आह॥ **महिमेति**। अत्र वेदेन स्मृत्या कात्स्न्र्येन वक्तुमशक्यत इति व्याख्यान इत्यर्थः। प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण तिष्ठन्ति॥ **ली श्लेषण इति**। ततश्च निपूर्वाल्ली श्लेषणेऽस्मात् श्लिषन्ति सम्बद्धा भवन्त्यस्मिन्नित्याधिकरणे ल्युट्प्रत्यये लकारटकारयोर्लोपे युकारस्यानादेशे ली अनेति स्थिते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति ईकारस्यैकाररूपे गुणे तस्य चायादेशे निलयनेति रूपम्। श्रुतौ विज्ञानमिति सत्वादाचार्यैर्वीत्यस्यार्थाकथनाद्विशेषेत्युक्तम्॥ जीवज्ञानं यद्विषये सकलविशेषावगाहि सत् न विद्यत इत्यन्वयः। तेन तकारेण। सत् सतीत् तातिर्यस्यासौ सत् इति बहुव्रीहिरित्यर्थः॥ **उप्रत्ययेति**। डित्वादन् इत्यस्य टिभूतस्य लोपः। ततः

पश्चात्सत् त् च तत् यच्चेति कर्मधारय इत्यर्थः ॥ **भसंज्ञेति** । तथाच न पदसंज्ञा । भसंज्ञायास्तदपवादकत्वादित्यर्थः ॥ **ब्रह्म-विदिति** । प्राप्तं मेति व्याख्याने तत्र ज्ञानिप्राप्यत्वोक्तस्तद्विरोध इत्यर्थः ॥ **ङ्गीति** । तथाच पूर्ववत् ङ्विप्रत्यये ङित्वाट्टिलोपे । क्विब्वत्सर्वस्यापि तस्य लोपे तकारमात्रं रूपम् ॥ **ड इति** । ङित्वात् टिभूतस्यामित्यस्य लोपे य इति रूपम् ॥ **प्रत्येकमिति** । सदा सत्वात्सदा ततेरित्यादिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **सत्त्वादिगुणमिति** । सत्त्वात्ततेरित्यादिनोक्तरीत्या सत्त्वादिगुणकमित्यर्थः ॥ **तनुभृदिति** । तनुभृतां योग्यानां पुंसां स्वस्य स्वतन्त्रस्य मम ये भावाः गुणास्तेषां सम्भूतये ज्ञानायेति योजना ॥ **उक्तेति** । सर्वपरिणामानां पराधीनत्वोक्तेर्भगवतश्चैकत्वादपराधीनत्वान्न परिणामो युक्त इत्यर्थः ॥ **न हीश्वर इति** । येनान्यार्थं सङ्कल्पान्य-क्रियां करिष्यतीत्यर्थः ॥ **अनेनैवेति** । बहु स्यामिति वाक्यस्य स्वरूपबहुभावरूपत्वव्याख्यानेनैवात्मकृतिपरवाक्यमपि नियामक-स्वरूपबहुकारणाभिप्रायेण व्याख्यातमित्यर्थः । साक्षाच्चोभयाम्नानादिति सूत्रे कर्तृत्वोपादानत्वयोरुभयोराम्नानमुच्यत इति परोक्तार्थं निराकरोति ॥ **उभयाम्नानं चेति** । न चोर्णनाभिजानितृमातॄणामित्यत्रोक्तेत्यर्थः ॥ **क्वापीति** । स्वत एव परिणामस्येति शेषः । नन्वदर्शनमसिद्धम् । गवाद्युपभुक्तस्य तृणादेः स्वत एव क्षीराकारेण परिणामदर्शनादित्याशङ्क्याह ॥ **यदपीति** । कालादे-रित्यादिपदेनाग्न्यादिग्रहणम् । तथा च तत्रापि परिणामः कालाद्यधीन एवेत्यर्थः ॥ **स्वेच्छयेति** । विश्वाकारपरिणाम इति वर्तते । अतो न परापेक्षेत्यर्थः । नानाप्रकारेणानर्थभिवनस्वभावस्य ब्रह्मणो भग्नं प्रेक्षावत्त्वमित्याह ॥ **प्रेक्षावत्त्वेति** । निरवय-वेऽप्याकाशे संयोगादिमत्त्वरूपावस्थान्तरप्राप्तिरूपः परिणामोऽस्त्येवेति शङ्कते ॥ **आकाशमिति** । नन्वथाऽपि निरवयवानां पर-

माणूनां द्व्यणुकादिद्रव्याकारेण परिणामो दृष्ट एवेत्यत आह ॥ **परमाण्वादय इति** ॥ **असम्भवीति** । अन्यस्यान्यात्मतायां विकृतत्वं विनाऽसम्भवादित्याशयः ॥ **असम्भवेति** । अविकृतमेवान्यदन्यात्मना दृश्यत इत्यसम्भवीति पूर्वोक्तासम्भवेत्यर्थः ॥ **नञनुवृत्तिरिति**। नास्य विश्वमुच्यत इत्यत्र स्थितस्य नञ इत्यर्थः। तथाच इति यत्कथ्यते तच्च नेति योजना द्रष्टव्या। विवर्ततया भ्रान्तिरूपतयेत्यर्थः। मन्ददृष्टिशब्देन भ्रान्तेरुक्तत्वाद्भ्रान्तिरित्यर्थः॥ **तदुपादानतयेति**। असत्यानेकरूपविश्वोपादनतया चोक्तायां मन्ददृष्टिरविद्या सेत्यर्थः। उभयतः किं ब्रह्मणः किं वाऽन्यगेत्युभयत्रेत्यर्थः। जीवा एव ब्रह्म स्वाविद्यया प्रत्येकं प्रपञ्चाकारेण विभ्राम्यन्तीत्यन्वयः ॥ **तत्रेति**। जीवो ब्रह्मणोन्यस्तत्राज्ञानमिति द्वितीयः पक्षः। ब्रह्म एवाज्ञानमिति प्रथमे प्रविशतीत्यर्थः॥ **विशेषेति**। अधिष्ठानगतासाधारणधर्मेत्यर्थः॥ **ज्ञानमात्रेति**। ततश्च सर्वविषयकज्ञानं दूरोत्सारितमित्यर्थः॥ **वैयर्थ्यमिति**। सार्वज्ञोपेतवस्तुन एवाभावेन निर्विषयत्वादित्यर्थः॥ **भ्रान्त्यैवेति**। तथाच भ्रान्त्यैव सर्वं जानातीत्यर्थः। यादृशतादृशस्य सार्व- ज्ञस्य। तथाच विशेषदर्शनं प्राप्तमिति हृदयम्॥ **विरोधित्वादिति**। तथा च विशेषादर्शननिमित्ता भ्रान्तिर्न सम्भवतीति भ्रान्त्या सर्वं जानातीत्ययुक्तमिति॥ **अन्यथेति**। यादृशतादृशविशेषज्ञानस्यापि विशेषादर्शनाविरोधित्व इत्यर्थः। अनात्मप्रपञ्चः भेदातिरिक्त इति शेषः। तत्रैव सूत्र एवेत्यर्थः। तथा च जीवब्रह्मभेदस्य वास्तवत्वमङ्गीकृत्य तदतिरिक्तानात्मप्रपञ्चस्यैव भ्रान्ति- कल्पितत्वमेतत्सूत्रार्थ इति यः कोऽपि वा ब्रूयात्तं प्रति नायं सूत्रार्थोऽनुपपन्नत्वादिति वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः॥ **कल्पनां विनैवेति**। सत्यतयैवेत्यर्थः। नन्वनात्मप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि साक्षिसिद्धत्वाङ्गीकारात्तत्र का देहेन्द्रियाद्यपेक्षेत्यत आह ॥ **न हीत्यादि**।

भ्रान्तेः भ्रान्त्यपेक्षया । प्रपञ्चे प्रपञ्चमध्ये । नन्वेतदतिरिक्तो विषयरूपः प्रपञ्चोऽस्तीत्यत आह ॥ **विषयाणामपीति** ॥ **निर्विषयत्वेति** । मिथ्यात्वेन प्रतिपादनीयस्य वस्तुनोऽभावादिति भावः । ननु भेदविषयकभ्रान्तेः साक्षिचैतन्यरूपत्वात्किं तत्राज्ञानापेक्षयेत्याशङ्क्याह ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । अनादिनोऽज्ञानस्य भ्रान्तिकल्पितत्वाभाव इत्यर्थः । ननु यदि कल्पितभेदोपेते जीवेऽज्ञानमस्तीत्यङ्गीक्रियते तदाऽज्ञानं कल्पनाधीनं स्यात् । न चैवम् । किं त्वज्ञानस्य ब्रह्मण्येवारोपितत्वेन ब्रह्मनिष्ठत्वोपगमादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । सर्वस्यापि अविद्यारोपव्यतिरिक्तस्याज्ञानकार्यस्य जीवेश्वरभेदादिसर्वभ्रमस्यापीत्यर्थः ॥ **अर्धेति** । अविद्यारोपो ब्रह्मणि तदितरारोपस्तु जीव इत्यर्धजरतीयेत्यर्थः ॥ **अत इत्यादि** । तथा च जीवेश्वरभेदसिद्धौ भ्रान्त्या भिन्ने जीवेऽज्ञानसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्कार्यभ्रमसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्कल्पितजीवेश्वरभेदासिद्धिस्तत्सिद्धौ च पुनरज्ञानसिद्धिरित्यादिप्रकारेण चक्रकमित्यर्थः ॥ **मध्य इति** । भ्रमासिद्धौ तत्कल्पितभेदासिद्धिस्तत्सिद्धौ च भ्रमासिद्धिः । एतत्कथमित्यतो व्युत्पादनार्थमज्ञानं मध्ये निवेशितम् । तथा च भेदासिद्धौ भ्रान्त्या भिन्ने जीवेऽज्ञानप्राप्त्या तत्कार्यभ्रमसिद्धिरिति भ्रमभेदरूपव्यक्तिद्वयमेव गृहीत्वा तत्रान्योन्याश्रयो बोध्य इत्यर्थः । नन्वादिसर्गे पूर्वदेहेन्द्रियाद्यभावेन तत्कालीनदेहादिदर्शनानुपपत्तेरित्युक्तम् । आदिसर्गे सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य सुखादिवत्साक्षिमात्रसिद्धत्वेन तत्र देहेन्द्रियाद्यपेक्षाया अभावादित्यत आह ॥ **न हीति** । परो नैवं मन्यत इत्युक्तमित्यर्थः ॥ **पूर्वपूर्वेति** । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणं तन्मूलं तादृशेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । यदि कार्यं प्रमितं स्यात्तदा तन्निर्वाहायोत्तरोत्तरा परम्परावश्यमनुसर्तव्या स्यात् । तथाच तादृशस्थले साऽनवस्था न दोषाय । यदि च कार्यस्या-

प्रमितत्वेऽपि तूष्णीं तादृशाप्रामाणिककार्यनिर्वाहायाप्रामाणिकीं परम्परामङ्गीकृत्य साऽनवस्था न दूषणमित्यप्यङ्गीकृत्य प्रकृतान- वस्थाया अपि परिहार इत्यर्थः । अत्र प्रकृतपरम्परायाम् । ननु प्रकृते ज्ञानस्यैव भ्रमत्वं नार्थस्येति तावदस्ति । तथा चार्थस्य वियदादेर्भ्रमासिद्धत्व इति वाच्यम् । भ्रमत्व इति कथमुक्तमत आह ॥ **भ्रमशब्द इति** ॥ **प्रसिद्ध इति** । अर्थज्ञानात्मको- भयविधो हि भ्रम इति तन्मते प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ **आध्यात्मिक इति** । मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **श्रुतेरिति** । अर्थधीजनकत्वोपपादकं च व्यावहारिकत्वमर्थक्रियाकारित्वरूपमेव युक्तं नाभिज्ञादिविषयत्वरूपमित्यर्थः । असत्ये स्वाप्नेऽर्थे व्यभिचारे दत्ते तस्य सत्यतासमर्थनं विहाय स्वप्नावस्थायाः सत्यताकथनमसङ्गतमित्यत आह ॥ **स्वप्न इतीति** । उल्लेखं दर्शयति ॥ **जाग्रदिति** । अद्यर्थ इत्युक्तं दर्शयति ॥ **बाध्येति** । सति सर्पज्ञान इति वर्तते ॥ **तदिति** । भयादीत्यर्थः । तत्कार्यं सर्पकार्यम् । सर्पादिना मरणस्य जायमानत्वेन मरणरूपार्थक्रियाकारिताऽसत्यसर्पादेर्वाच्येत्यत आह ॥ **मरणमपीति** ॥ **धात्विति** । सर्पादिज्ञानजन्यभयादिजन्येत्यर्थः । ननु विषद्रव्यस्यैव धातुव्याकुलतानिमित्तत्वप्रसिद्धेः कथं भयादेस्तदिति तत्राह ॥ **सा चेति** । धातुव्याकुलतेत्यर्थः । तदापत्तेः भयादिजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । अप्रवेशात् अर्थक्रियाजनकत्वाभावादिति यावत् । कारकत्वं पठनादिक्रियाकर्मत्वरूपम् । ततश्च विशिष्टस्य यद्भवति तद्विशेषणस्यापि भवतीति न्यायस्यात्र व्यभिचार इति हृदयम् । क्षेत्रटीक- योरिति सप्तमीद्विवचनम् ॥ **व्यावृत्तीति** । इतरव्यावृत्तिबोधमात्रेणेत्यर्थः । चरितार्थं कुरुगुर्वोरिति शेषः । तस्य विषयस्य । ज्ञानधर्मत्वाभावादित्यर्थः ॥ **संयोगादिरूपस्येति** । विषयविषयिभावस्य च तत्स्वरूपत्वेन सम्बन्धत्वाभावादिति भावः ॥ विल-

क्षणार्थक्रियेति । घटादिज्ञानविलक्षणेत्यर्थः ॥ कलमबीजान्तरेति । यज्ञदत्तसम्बन्धीत्यर्थः । असमीचीनया दोषघटितया । यत्र ज्ञाने यत्र सर्पादिरूपविषये । यदि जगदर्थक्रियाकारि स्यात्तर्ह्यबाध्यमपि स्यादिति तर्को जगदबाध्यमर्थक्रियाकारित्वादित्यनुमानरूपं च भवति । अत्रासाधारण्यमाशङ्कते ॥ नन्विति । ननु सर्वसपक्षवृत्तित्वं नापेक्षितम् । तथात्वे धूमानुमानस्याप्यसाधारण्यप्राप्तेः किंतु क्वचित्सपक्षे वृत्तित्वं तदस्तीति नासाधारण्यमिति शङ्कते ॥ न चेति । आपादकस्य अर्थक्रियाकारित्वरूपहेतोः । अन्यथा भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यत्रापि मायिकस्य गन्धवत्त्वस्य यथाकथंचिद्गगनेऽपि वक्तुं शक्यत्वादसाधारण्यं न स्यात् । तस्मात्साक्षात्सम्बन्धेन गन्धवत्त्वाभावान्नासाधारण्यमिति वाच्यम् । तद्वत्प्रकृतेऽप्यर्थक्रियाकारित्वस्यापि ब्रह्मणि मायायत्तत्वाङ्गीकारान्नासाधारण्यमिति हृदयम् । एवंविधेन यथाकथंचिद्विद्यमानेन प्रकृते च मायिकार्थक्रियाकारित्वेन ब्रह्मण्यङ्गीकृतेन निमित्तेन । निरूपितरूपे मायिकत्वरूपं । शङ्कते ॥ तात्त्विकमिति । अद्धेत्युत्तरम् । तथैव सत्यमेव । परतस्त्वे मायिकत्वे । शङ्कते ॥ बाधकेति । श्रुतेरिति शेषः । सत्यार्थत्वं सत्यार्थप्रतिपादकत्वम् । प्रमा प्रामाण्यं न निश्चीयेतानवस्थापत्तेरित्यन्वयः । तत् न ब्रह्मण इत्युक्तं न सिद्धमिति शङ्कते ॥ सतीति । सत्यभूत इत्यर्थः । अर्थक्रियानर्ह इति यावत् । अर्थक्रियाकारित्वेऽङ्गीकृत इति शेषः । परतस्त्वे मायिकत्वरूपमिथ्यात्वे ॥ तदिति । अर्थक्रियेत्यर्थः ॥ एतदिति । अर्थक्रियाभिधात्रीदं सर्वमिति श्रुतीत्यर्थः । परतस्त्वे मायिकत्वरूपेऽर्थे श्रुतिः नेह नानेत्यादिका । साधिका । पूर्वोक्तस्य वियदादिप्रपञ्चस्य भ्रान्तिकल्पितत्वरूपार्थस्य ॥ सदेतीति । मिथ्याभूतस्य साधकत्वप्रमेये आवयोः सम्प्रतिपत्तिः सर्वदा नास्त्येव । अतस्त्वया पुनः पुनस्तदेवा-

शङ्क्यते । तच्च न सम्भवतीति मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिन इत्यनेनास्माभिः प्रागेवोपपादितं हि यस्मात्तस्मात्सा प्रमा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ ततश्चेति । दूषितत्वात्तन्न वाच्यमिति पूर्वोक्तस्मरणार्थत्वादित्यर्थः । ननु कथं श्रुतेरप्रामाण्यमित्यतो बाध्यार्थकत्वादित्याह ॥ प्रपञ्चेति । तदर्थः श्रुत्यर्थः । असौ मिथ्यात्वम् । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधरूपत्वेन मिथ्यात्वस्य सोपाधिकत्वं ज्ञेयम् । ब्रह्मणस्तु निरुपाधिकत्वेन तयोरैक्यं विरुद्धमिति भावः । अस्य मिथ्यात्वरूपार्थस्य ॥ तथात्व इति । यदि स्वरूपतो विषयतश्चासत्यमपि साधनायोपन्यस्यते तर्हीत्यर्थः ॥ स्वरूपासिद्धकालातीतयोरिति । चाक्षुषत्वरूपहेतोः शब्दे स्वरूपत एवासत्वात् । वन्हिरनुष्ण इत्यत्र बाधस्थले विषयस्यानुष्णत्वस्यासत्वादित्यर्थः । प्रकृते तु साम्यादनयोरेव ग्रहणम् । न तु विरुद्धानैकान्तिकयोरिति ध्येयम् ॥ उपन्यास इति । साधकत्वेनेति शेषः । ननु तत्र विप्रपत्तिरेव नास्ति । असाधकत्वेनैवोभयसम्प्रतिपत्तेरित्यत आह ॥ आरोपेति । अमुख्यप्रामाण्यमारोप्य तेन साधकत्वारोपस्येत्यर्थः । तत्रापि असिद्धादिस्थलेऽपि । वक्तुमिति शेषः । ततश्च प्राप्ता विप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ प्रमाणेनैवेति । उदासीनसदसत्ताकः प्रमाणेनैवेत्यर्थः । क्रियावेशः अर्थक्रियाकारित्वरूपः । साधकत्वमपि सिद्धिजननरूपार्थक्रियाकारित्वरूपमेवेति व्याप्तेः प्रकृते पर्यवसानमिति हृदयम् । तदयोगात् साधकत्वेनानुषङ्गितयेत्यर्थः ॥ ज्ञाततयाऽज्ञाततया वेत्यादि । साक्षात्साक्षिविषयीभूतज्ञानावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तथा च बाह्यप्रपञ्चे तदयोगादित्युक्तमयुक्तमिति हृदयम् । तत्प्रसिद्धीति । साक्षिणस्तत्तद्वस्त्ववच्छिन्नाज्ञानादिसाधकत्वं मायिनः सम्मतमित्यर्थः । तादित्यस्याव्ययत्वे लब्धमर्थमाह ॥ तेनेति । अत्रानङ्गीकृतताऽऽत्मनो यदि नाङ्गीकृता तर्हि मूकः स्यादिति तर्केण

आपाद्यापादकयोः पुरुषनिष्ठतया भाव्यम् । अत्र त्वापाद्यस्य पुरुषनिष्ठत्वेऽप्यापादके आत्मनो यद्यनङ्गीकृतता नाङ्गीकृतेति वक्तुं न शक्यते । अङ्गीकाराविषयत्वरूपानङ्गीकृततताया विषयनिष्ठत्वेनात्मनिष्ठत्वाभावादित्यतो व्याचष्टे ॥ न विद्यत इति । तथा चाङ्गीकृतमिति क्तप्रत्ययो भावे न कर्मणीत्यर्थः । तद्व्युत्पादनं परकीयव्यवस्थाया असाधुत्वव्युत्पादनम् । तन्मात्रं परव्यवस्थाया असाधुत्वमात्रम् ॥ विजिगीषुष्विति । जल्पवितण्डयोरित्यर्थः ॥ एवमेवेति । भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वादसाध्वी भवद्व्यवस्थेति परबोधनसमये परकीयव्यवस्थाया असाधुत्वं मया नाववोद्धव्यमेव । तर्हि स्वयमनवबुध्य परं प्रति बोध्येत चेत्प्रतारकत्वप्रसङ्ग इति चेत् । न जल्पादावाविष्टत्वादिति भावः ॥ शिष्यस्यापीति । वादकथायामिति शेषः ॥ आद्येऽस्मादेवेति । यत्स्वाभ्युपगतव्यवस्थाविरुद्धं तदसाध्वित्यस्मादेव प्रमाणात्परकीयव्यवस्थाया असाधुत्वं स्वयं बोद्धव्यमित्यर्थः । उदासीनैः मायावादिभिरस्माभिरिति शेषः । उच्यत इत्यनन्तरं तथा च प्रमाणादिसत्ताऽङ्गीकारित्वं प्राप्तमिति भवदुक्तं दूषणं नेति शेषः । वक्तव्यं मायिभिरिति शेषः । श्रुतयः प्रपञ्चसत्यताप्रतिपादिकाः । इत्यस्याः ब्रह्मसत्यताप्रतिपादिकाया इत्यर्थः ॥ तथात्वेति । व्यावहारिकसत्यताप्रतिपादकत्वेत्यर्थः । श्रुतीनां व्यावहारिकसत्यत्वमङ्गीकार्यमित्यत्र हेतुमाशङ्कते ॥ श्रुत्यन्तरेति । जगतः पारमार्थिकसत्यत्वाङ्गीकारे नेह नानेत्यादिश्रुत्यन्तरविरोधापत्त्या विश्वं सत्यमित्याद्याः श्रुतयो व्यावहारिकसत्यतापरा इत्यर्थः ॥ अत्रापीति । ब्रह्मणोऽपि पारमार्थिकसत्यत्वाङ्गीकारेऽसदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिविरोधसाम्येन तत्सत्यमित्यस्या अपि ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्यतापरत्वं न स्यादित्यर्थः । असदेवेदमिति श्रुतिर्ब्रह्मणो नासत्त्वपरा । अन्यार्थत्वादिति चेत्सममन्यत्रापि । नेह नानेत्यादिश्रुतेरप्यन्यपर-

त्वेन विश्वमिथ्यात्वाप्रतिपादकत्वादिति । ननु विश्वं सत्यमित्यादिश्रुतिभिर्न विश्वसत्यता सिध्यति । श्रुतीनां विश्वसत्यतायां तात्पर्याभावादित्याशङ्कते ॥ **अपुरुषार्थत्वादिति** ॥ **अनुमानमिति** । जगत्सत्यमर्थक्रियाकारित्वादित्यनुमानमित्यर्थः । अत्र स्वाप्नार्थादौ व्यभिचार इत्यत आह ॥ **प्रागुक्तेति** । यदि जगद्व्यावहारिकं स्यात्तदाऽबाध्यमपि स्यादिति तर्कस्य स्वाप्नार्थानां सत्यतामङ्गीकृत्य व्यभिचारादिकं परिहृत्योपपादनेनेत्यर्थः । अस्य अनुमानस्य । अन्यथा उक्तरीत्या प्रकारान्तरज्ञापनाभिप्राया-भावे सर्वस्यापि विश्वस्यैकप्रकारेणैव साक्षिसिद्धत्व इति यावत् । गगनादेरित्युक्तिर्व्यर्थैव । ननु तर्हि सत्यत्वं साक्षिप्रत्यक्षसाधित-मित्युक्ते कस्येत्यपेक्षा स्यात्तदर्थं गगनादेरिति वाच्यत्वमित्यत उक्तं विश्वस्येति । विश्वसत्यत्ववाचका इति पूर्वं विश्वस्य प्रकृतत्वा-त्तद्विश्वपदमेव बुद्ध्या विविक्तं सत् षष्ठ्यन्तमत्रानुवृत्तं भविष्यतीति किमनेन गगनादेरिति पदेनेत्यर्थः । तथा च गगनादेरिति पदो-क्तिमहिम्ना न गगनघटादिरूपस्य विश्वस्यैकप्रकारेण साक्षिसिद्धत्वं किन्तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थः सूचित इति ज्ञेयम् । नन्वतीन्द्रिय-पदार्थसत्यतायां प्रमाणं मास्तु । ऐन्द्रियकपदार्थानां तु सत्यता बाह्यप्रत्यक्षेण चक्षुरादिना सिद्धा भविष्यतीत्यत आह ॥ **न च साक्षिणेति** ॥ **सिध्यतीति** । ऐन्द्रियकघटादिसत्यताग्राहिप्रत्यक्षप्रामाण्यग्राहकतया साक्षिण एव वाच्यत्वादिति हृदयम् । ननु गगनादीनां सत्यतायाः साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वं पूर्वं कुत्र साधितमित्यतः पूर्वमयमर्थो लब्धोऽस्तीत्याशयेन साधितमित्याहेत्याह ॥ **उभयेति** । तर्हि यथाकथंचित्पूर्वमस्यार्थस्योक्तत्वात्पुनः सत्यत्वमित्यादिना किमर्थमुपन्यस्यत इत्यत आह ॥ **तथाऽपीति** । यद्यपि प्राक् सिद्धं तथाऽपीत्यर्थः । यद्वा ननूभयवादिसिद्धत्वेन वक्तव्यमेतदित्यत आह ॥ **तथाऽपीति** । यद्यप्युभयवादिसिद्धं

तथाऽपीत्यर्थः । आकाशो न चाक्षुषः रूपरहितद्रव्यत्वादात्मपवनवदित्यनुमानविरोधादिह प्रत्ययविषयत्वेन नाकाशस्य चाक्षुपत्वं मन्तव्यमित्याह ॥ **रूपेति** ॥ **सामग्रीति** । तदेव हि द्रव्यं चाक्षुपं यन्महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवदिति भावः ॥ **अन्यथेति** । रूपरहितद्रव्यत्वेऽप्यस्त्वाकाशस्य चाक्षुपत्वमित्यनुमानेऽप्रयोजकतायामित्यर्थः । तत् चाक्षुपत्वम् । नन्वाकाशस्याप्रत्यक्षत्वे कथं तर्हीह पक्षीतीहप्रत्ययविषयाकाशसम्बन्धित्वेन पक्षिप्रतिभास इत्याशङ्कते ॥ **कथमिति** । रूपरहितत्वेनास्माभिः प्रत्यक्षत्वमात्रं न निषिध्यते किं नाम इहेतिप्रत्ययविषयत्वेन प्रसक्तं चाक्षुषत्वमेवेत्याह ॥ **साक्षीति** । तथा च साक्ष्युपनीतमेवाकाशमिहेति चाक्षुषप्रत्यये भासत इत्यर्थः । ननु कथं साक्षिरूपप्रमाणान्तरोपनीताकाशेन विशेषणेन विशिष्टेहेति चाक्षुपः प्रत्यय इत्यतो यथा घ्राणोपनीतं सौरभ्यं चक्षुषा गृहीते चन्दनखण्डे सुरभि चन्दनमिति चक्षुषा भासते । यथा वा भाट्टानां मतेऽनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणोपनीतो घटाभावः भूतले घटाभाव इति चाक्षुषप्रत्ययेऽवभासते । एवं प्रकृतेऽपीत्याह ॥ **दृष्टो हीत्यादिना** । उपनीतेनापि विशेषणेन विशिष्टेति सम्बन्धः । अस्त्विहप्रत्ययस्य चाक्षुपत्वम् । स च नोपनीतसाक्षिविषयकः । किंतु प्रत्यक्षसिद्धालोकमण्डलविषय एवेति कश्चित्समाधत्ते ॥ **अपर इति** । अयमिह विहङ्गम इति प्रत्ययः ॥ **इहेति** । तथा च नालोकस्येहप्रत्ययविषयत्वं सम्भवति । आलोके आलोक इति प्राप्त्याऽऽत्माश्रयापत्तेरिति भावः । सोऽपि इहालोक इति प्रत्ययोऽपि । ते लौकिकाः । हस्तादिषु आश्रितं शरीरमिति शेषः ॥ **किन्त्विति** । हस्ताद्यवयवं दृष्ट्वा इदमेव शरीरमिति इह हस्ताद्यात्मकतयैव व्यवहरन्तीत्यर्थः । एवमपि इहालोक इति प्रत्ययस्यास्त्वालोकावयवविषयकत्वमित्यर्थः । नेहालोक इत्यत्रेहप्रत्ययविषयत्वं तदवयवस्य न सम्भवति । आलोका-

भावावयवाभावादित्यर्थः । यद्वा इहालोकावयवे आलोको नास्तीति वक्तुं शक्यते । अवयवे ध्वंसप्रागभावयोः सम्भवात्तथाऽपि नेहालोक इत्यत्रात्यन्ताभावस्यैव प्रतीयमानत्वात्तदाधिकरणत्वमवयवस्य न युक्तमित्यर्थः । तथेहालोकत्र्यणुकमिति प्रत्ययोऽपि दुःसम्पादः । तत्रापि तदवयवस्यालोकद्व्यणुकस्यातीन्द्रियत्वेनेहेति चाक्षुषप्रत्ययत्वेऽनवभासादित्यर्थः । इहालोकत्र्यणुकमिति प्रत्ययः सुसम्पाद इत्याशङ्कते ॥ प्रमाणान्तरेति । त्र्यणुकं स्वापेक्षया स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्घटादिवदित्यनुमानरूपप्रमाणान्तरोपनीतं द्व्यणुकरूपावयवमित्यर्थः । यथाकथंचिदुपनीतभानस्यावश्यकतया त्वयाऽप्यङ्गीकारादिहालोकत्र्यणुकमित्यत्रेवेह विहङ्गमः पततीत्यत्रापि साक्षिरूपप्रमाणान्तरोपनीताकाशविषयकत्वमेवास्त्वित्याह ॥ एवं तर्हीति । तथाभूतं प्रमाणान्तरोपनीतम् ॥ तथा चेति । आकाशस्येहप्रत्ययविषयत्वे सतीत्यर्थः ॥ लौकिकेति । तथा तवेहालोका इत्यादेरवयवविषयत्वकल्पने लोकानुभवविरोधस्तथाऽत्र नेत्यर्थः । तथा हि । लौकिकाशे पक्षी पततीति वक्तव्ये आकाशमिहेति निर्दिश्य तत्र पक्षी पततीति भवद्भिर्द्रष्टव्यमिति लौकिकानुभव इत्यर्थः । अस्त्विह पक्षीत्यत्र प्रमाणान्तरोपनीताकाशस्येहप्रत्ययविषयत्वम् । तथाऽपि तदुपनायकं प्रमाणं न भवदुक्तरीत्या साक्षिरूपम् । किंत्वनुमानमेव भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते ॥ तथाऽपीति ॥ अस्त्विति । ततश्चानुमानोपनीतमेवाकाशमिहप्रत्यये भासत इत्यर्थः ॥ लिङ्गेति । आकाशानुमापकलिङ्गेत्यर्थः । लिङ्गाभावोऽसिद्धः यावता शब्द एवाकाशानुमापकं लिङ्गमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ अथ मतमित्यादिना ॥ सामान्यवत्त्वे सतीत्यादि । इन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्ते पटादौ व्यभिचारोऽत एकेति । तथाऽपीन्द्रियरूपमनसैव ग्राह्ये आत्मनि तदर्थं बाह्येति । तथाऽपि योगिबाह्येन्द्रियग्राह्ये वाय्वादावतोऽ-

स्पदादीति । तथाऽपि सामान्येऽतः सामान्यवत्त्वे सतीत्युक्तम् । एकपदत्यागे समग्रहेतोरपि घटादौ व्यभिचारः स्यादतः सर्वं विशेषणं सार्थकम् । अकारणगुणपूर्वकत्वादित्यत्र कारणशब्देन स्वस्य यत्समवायिकारणं तत्समवायिकारणं गृह्यते । यथा पटरूपं कारणगुणपूर्वकं तद्वच्छब्दः स्वसमवायिकारणसमवेतकारणगुणपूर्वको न भवति समवायिकारणीभूताकाशसमवायिकारणाभावादिति पक्षे हेतूपपादनं द्रष्टव्यम् । एवमुत्तरत्रापि कारणशब्दव्याख्यानं द्रष्टव्यम् । तद्वदेव रूपवदेव । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ स्पर्शवद्गुणत्ववादिति ॥ तदिति । शब्देत्यर्थः । उपपादयति ॥ शब्दो हीति । श्रवः श्रोत्रम् । सा हि प्राप्तिरित्यर्थः ॥ तस्येति । श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेनामूर्तत्वाद्गतिरयुक्तेत्यर्थः ॥ स हीति । स्पर्शवच्छङ्खादावुत्पन्नः शब्द इत्यर्थः ॥ गुणत्वादिति । गुणस्याश्रयपरित्यागेन गमनानुपलब्धेरिति भावः ॥ तदिति । शङ्खागमनेत्यर्थः ॥ गुणस्येत्यादि । स्वाश्रय इत्यत्र स्वस्य आश्रय एवाश्रयो यस्यासौ स्वाश्रय इति बहुव्रीहिस्तदाश्रितेत्यर्थः । पाकरूपतेजःसंयोगस्य स्वाश्रये परमाणौ विद्यमाने रूपादिगुणेऽसमवायिकारणत्वं द्रष्टम् । तथा तन्तुरूपादेर्गुणस्य स्वाश्रयभूततन्त्वाश्रिते पटे जायमानरूपादिगुणेऽसमवायिकारणत्वं दृष्टम् । न चैवं शब्दे सम्भवति । तथाहि । असमवायिकारणीभूतः शब्दः किं शब्दान्तररूपं गुणं स्वाश्रयभूतः शङ्ख एव मध्येऽपि तिष्ठति तत्र जनयति । उत स्वाश्रयभूतशङ्खाश्रिते तदारब्धे कस्मिंश्चिद्द्रव्ये वेति विकल्पं हृदि निधायाद्यं निराकरोति ॥ न चेति । द्वितीयं पराचष्टे ॥ तदारब्धमिति । शङ्खादिनिमित्तानि निमित्तकारणीभूतशङ्खादीनीत्यर्थः । अनेन शङ्खो निमित्तकारणमेव न समवायिकारणमिति ध्वनितम् । आश्रयान्तरे स्वसमवायिकारणभूते आकाशे । तथा च नास्माकं शङ्खगुणकत्वपक्षोक्तदोषः । शङ्खावच्छिन्नाकाशे उत्पन्नः शब्दः

स्वाश्रये आकाश एव शब्दान्तररूपं गुणं जनयतीत्यङ्गीकारादिति । शष्कुलीमतं शष्कुलीयुक्तम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमित्यर्थः । बाह्यपदं सुखादौ व्यभिचारवारणाय ॥ **बधिराणामिति** । तेषामाकाशानुमापकशब्दरूपलिङ्गज्ञानाभावादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **ततश्चेति** । उक्तरीत्या इहप्रत्ययविषयस्यान्यस्याभावेनाकाशस्यैव तद्विषयत्वादिति भावः । तर्हि बधिराणामाकाशानुमापकं लिङ्गं शब्दातिरिक्तमन्यदेव भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ **कर्त्रेति** । आकाशाभावे मूर्तानामवस्थानं न स्यात् । तस्मान्मूर्तावकाशान्यथाऽनुपपत्त्याऽऽकाशसिद्धिरिति भावः ॥ **अन्यथासिद्धत्वादिति** । मूर्तावकाशरूपहेतोराकाशं विना मूर्तान्तराभावेनैवान्यथासिद्धत्वान्नाकाशानुमापकत्वमित्यर्थः । ननु यदि मूर्तान्तराभावेनान्यथासिद्धिः शङ्क्यते तर्हि मूर्ताभावाधिकरणत्वेनैवाकाशसिद्धिः स्यात् । मूर्ताभावः साधिकरणोऽभावत्वाद्घटाभाववदित्यनुमानसम्भवादित्याशयेन शङ्कते ॥ **मूर्ताभावस्यापीति** ॥ **तस्येति** । पक्षीभूतस्य मूर्ताभावस्येत्यर्थः । अनवकाशः तथा चाधिकरणतयाऽऽकाशस्य प्रतीतत्वेन सिद्धसाधनतापत्तेरिति भावः ॥ **घटादीनामिति** । तथा च घटादिद्रव्याणामेकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावेऽप्यात्मनस्तत्स्वीकृत्य यथा द्रव्य एव द्वैविध्यं कल्पितमेवमेव घटादिद्रव्याणां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि वर्णात्मकशब्दरूपद्रव्यस्य बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वमेवास्तु । अन्यथा वयमपि ब्रूमो यद्द्रव्यं तद्बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यम् । यथा शब्दः । आत्मादेश्च तदभावाद्द्रव्यत्वं न स्यादिति । तदनेनानुमानेऽप्रयोजकतेत्युक्तं भवति । द्रव्यं स्यादित्यत्र शब्द इति वर्तते तदेति शेषः । प्रतिबन्धो व्याप्तिः ॥ **निरवयवस्यापीति** । यथा निरवयवद्रव्यस्यापि गगनादेरिन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि तथाभूतस्यात्मन इन्द्रियग्राह्यत्वमिति यथा द्वैविध्यं स्वीकृतमेवं निरवयवद्रव्यस्यापि शब्दरूपस्य बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि बाधकाभावात् ।

अन्यथेत्थमपि ब्रूमो यन्निरवयवद्रव्यं तद्बाह्येन्द्रियग्राह्यम् । यथा शब्दः । आत्मादेश्च तदभावाद्द्रव्यत्वं न स्यादिति । तथा च तर्केऽप्यप्रयोजकतेति भावः ॥ **प्रमितत्वादिति** । स्पर्शवद्विशेषगुणत्वस्येति शेषः । शङ्काद्याश्रयतयेति बहुव्रीहिः ॥ **तदनुपपत्तिरिति** । गत्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **उत्तरकालीनैवेति** । अधुनाऽऽकाशस्यैवासिद्धेरित्यर्थः ॥ **हेतुद्वयमिति** । स्पर्शवद्वायुगुणत्वाङ्गीकारपक्षे स्पर्शवद्वायुगुणत्वाभावसाधकं हेतुद्वयमसिद्धमित्यर्थः । तथाहि । वायुगुणत्वेऽपि वायुकारणनिष्ठशब्दरूपगुणेन वायावपि शब्दोत्पत्तिसम्भवादकारणगुणपूर्वकत्वं वायूनां तत्तत्कालभिन्नानामेवोत्पद्यमानत्वात्तत्तद्गुणानामपि शब्दानां यावद्द्रव्यभावित्वमेवेति द्वितीयहेतुश्चासिद्ध इत्युक्तं भवति ॥ **प्रतिनियतेति** । रूपादिपञ्चकमध्य इत्यर्थः ॥ **मनसीति** । सुखादिग्राहकत्वेन हेतुसद्भावादन्तरिन्द्रियत्वेन साध्याभावादिति भावः ॥ **इन्द्रियान्तरेति** । मनसस्तु सर्वोपलब्धिसाधनत्वेन चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यरूपादिग्राहकत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **सत्तादीति** । सत्ताया एकत्वेनेन्द्रियान्तरग्राह्यशब्दानिष्ठसत्ताजातिग्राहकत्वेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गः । आदिपदेन गुणत्वग्रहणम् ॥ **सामग्रीति** । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नत्वग्भागस्यैव शब्दग्राहकत्वं तदितरत्वग्भागस्यैव स्पर्शग्राहकत्वमित्यर्थः ॥ **धर्मादीनामिति** । यथाऽऽत्मनिष्ठगुणेष्वपि द्वैविध्यं कल्पितमेवं शब्दरूपस्याप्यात्मगुणस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमपि किं न स्यात् । अन्यथा य आत्मगुणः सुखादिः स प्रत्यक्षो दृष्टः । धर्मादीनां च तदभावादात्मगुणत्वं न स्यादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृत्यात्मगुणत्वानङ्गीकारे ॥ **प्रत्यक्षत्वेनेति** । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ **साम्यादिति** । अतिरिक्तद्रव्यासिद्धौ सिद्धसाध्यताऽसिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेति साम्यादित्यर्थः ॥

सान्दिग्धासिद्धेरिति । वीचीतरङ्गन्यायपक्षे य एव त्वया श्रुतः शब्दः स एव मयाऽपीत्यस्य कथंचिद्भ्रान्तित्वेऽपि कदम्बमुकुल-न्यायपक्षे दशदिक्षूत्पद्यमानानां शब्दानां भिन्नानामेव दशदिक्ष्ववस्थितैः पुरुषैर्ग्रहणात्तत्प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ सुखादीनामपीति । मूलशब्दः कस्यचित्प्रत्यक्षः । तदितरस्य तु सन्तानलक्षणकार्येण मूलशब्दस्यानुमानमित्येवंरूपमेव चेदनेकप्रतिपत्तृसाधारण्यमात्मगुणत्वाभावे हेतुत्वेनोच्यते तर्ह्येकस्यात्मनः सुखमुत्पन्नं तस्यैव साक्षात्सुखानुभवो भवति । तदितरस्य तु तदीयमुखविकासादिना सुखानुमानं भवतीति तत्राप्येतादृशानेकप्रतिपत्तृसाधारण्यस्य विद्यमानत्वेऽप्यात्मगुणत्वस्यैव सत्वेन सुखे व्यभिचार इत्यर्थः ॥ सुखादिषु व्यभिचारादिति । अहंकारभिन्नाधिकरणनिष्ठतया ग्रहणेऽप्यात्मन्यसमवेतत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ प्रमितिरिति । तथा चाहंकारभिन्नाधिकरणनिष्ठतया प्रमीयमाणत्वादित्यर्थः । पादाद्याश्रितत्वेन च ग्रहणं न प्रमितिः किंतु भ्रम एवेति न व्यभिचार इति भावः ॥ सन्दिग्धेति । वीणायां शब्द इत्येवमहंकारभिन्नाधिकरणनिष्ठताप्रतीतेरपि न प्रमात्वं निश्चितमिति भावः ॥ साहचर्यदर्शनसङ्कोच इति । सर्वत्र सहचरितत्वेन दर्शनस्य पक्षे सङ्कोच इत्यर्थः ॥ द्रव्या-न्तरेति । आकाशरूपद्रव्यान्तरेत्यर्थः । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना शब्दे स्पर्शवद्गुणत्वरूपधर्मकल्पना लघीयसीति भावः ॥ अष्ट-द्रव्यातिरिक्तेति । इदं च गुणत्वादौ प्रसिद्धमिति नाप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । तत्रावृत्तेः परस्परमवृत्तेः । अप्रसिद्धविशेषणत्वं नास्तीत्याशङ्कते ॥ अभावस्येति । अत एव नेदं निरात्मकमित्येव प्राचां प्रयोग इति भावः ॥ अभावाभावस्येति । इतरेभ्यो भिद्यत इत्यत्रान्योन्याभावानां साध्यत्वादन्योन्याभावाभावस्य पृथिवीत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेन भावरूपतया न

प्रतियोगिज्ञानापेक्षेत्यर्थः । ननु पृथिव्यादिप्रतियोगिकानेकभेदानां प्रत्येकं साधनेऽस्त्वसाधारण्यम् । पृथिव्यादिसर्वप्रतियोगिकस्यैकभेदस्य साधने तु नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **सर्वप्रतियोगिकैकेति** । प्रमाणबाधमुपपादयति ॥ **प्रतियोगीति** ॥ **भेदभेदस्येति** । भेदानां भेदस्येत्यर्थः ॥ **मुक्तावपीति** । मुक्त्यवस्थाकालीनसाक्षिणोऽपीत्यर्थः । ननु साक्षिरूपज्ञानस्यानादित्वेन दोषजन्यत्वाभावेऽपि बाध्यार्थविषयकत्वं युक्तमित्याशङ्कते ॥ **अविद्येति** । कालत्रयाबाध्यत्वं तद्रूपं सत्यत्वमित्यर्थः । तस्य गगनादिस्वरूपस्य ॥ **साक्षिप्रामाण्येति** । साक्षिनिष्ठं यत्प्रामाण्यं तद्ग्राहकेनान्येनेत्यर्थः । प्रमाणान्तरेत्यत्रातीतकालानुभवमभ्युपगम्येति वर्तते ॥ **तत्र व्यापकसम्बन्धेति** । सम्बन्धप्रमितीत्यर्थः ॥ **एवं सतीति** । एतदिति प्रतीतौ कालप्रतिभासाङ्गीकार इत्यर्थः । कुतो न प्रसङ्ग इत्यत उपनीतभानसम्भवादित्याह ॥ **साक्षिसिद्धेति** । साक्षिसिद्धं यत्कालरूपं विशेषणं तद्विशिष्टप्रत्ययस्य सुरभिचन्दनमितिवच्चक्षुषैवोपपत्तेरिति भावः ॥ **असङ्गतमिति** । सिद्धसाधकोऽसङ्गत इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **इदं विशेषणज्ञानपूर्वकमिति** । परापरादिप्रत्ययषट्कमित्यर्थः। कथमित्यत उपनीतभानाङ्गीकारादित्याह ॥ **साक्षिसिद्धेति** ॥ **प्रत्ययेति** । परापरादिप्रत्ययेत्यर्थः । कालसम्बन्धे शरीरस्येति शेषः । विप्रतिपन्नं तस्य कालस्य परापरादिप्रत्ययजनकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः ॥ **निमित्तेति** । परापरादिप्रत्यये पूर्वानुमानासिद्धकालसम्बन्धस्य निमित्तत्वानुमानार्थमित्यर्थः । तस्य शरीरस्य । कालसम्बन्धः कालेनैव सम्बन्धः ॥ **अस्मादनुमानादिति** । शरीरावस्थया कालसम्बन्धानुमानात्प्रागित्यर्थः । तथाच तादृशकालसम्बन्धस्य पक्षीभूते शरीरे सिद्धत्वान्नानुमानावसरः । अन्यथेदमिति पक्षीकरणायोग इति भावः ॥ **अप्रसिद्धेति** । कालस्यासिद्धौ तत्सम्बन्धस्याप्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **कारणत्वेनेति** । वलीपालितादिशरीराव-

स्थया तत्कारणत्वेन कालानुमाने तत्सम्बन्धानुमान इत्यर्थः। अनुमीयमानं कारणत्वं नियमगर्भम्। तच्चान्वयव्यतिरेकावसेयम्। तथाच कालसम्बन्धे सति वलीपलितादिकं तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ वाच्यौ। तत्र नियमज्ञापकान्वयो न सम्भवतीत्याह॥ **नित्यं सर्वदेति**। वैधुर्यदशायामपीत्युक्त्या साध्याभाव उक्तः। तथा च यौवनावस्थायां व्यभिचारेण कारणत्वं बाधितमिति भावः॥ **परमाणावपीति**। कालसम्बन्धे सत्यपि वलीपलितादेरभावेनान्वयव्यभिचारादत्रापि कारणत्वं बाधितमित्याशयः। वलीपलितादिशरीरावस्थाकारणत्वेन केवलकालसम्बन्धो नानुमीयते। किं नाम बहुलकालसम्बन्ध एव। शरीरावस्थाकारणत्वेनानुमीयत इत्याशङ्कते॥ **अथेति**॥ **सहैवेति**। युगपन्मेलनरूपमित्यर्थः॥ **क्रियाणामेवेति**। त्रिक्षणावस्थायित्वेन परमाणूनामिव मेलनासम्भवात्पूर्वापरीभावेनैव बहुत्वम्। पूर्वक्रियाणां नाशे क्रियान्तराणामुत्पाद एव बहुत्वमित्यर्थः। अत्रापि बहुकालसम्बन्धस्य वलीपलितादिशरीरावस्थाकारणत्वस्य परमाण्वादौ व्यभिचारेण नियमो न युक्त इति कारणत्वं बाधितमित्याह॥ **तत्सम्बन्धस्यापीति**॥ **नित्यतयेति**। नित्यत्वात्क्रियाणामिव पूर्वापरीभावेन बहुत्वायोगात्तस्मिन्साध्ये बाध इति भावः। वलीपलितादिशरीरावस्थया तस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यसम्बन्धोऽनुमीयत इति द्वितीयो न सम्भवतीत्याह॥ **न द्वितीय इति**॥ **सिद्धसाधनत्वादिति**। पृथिव्यादियत्किञ्चिद्द्रव्यसम्बन्धस्य शरीरे सिद्धत्वादित्यर्थः। सिद्धसाधनत्वं नास्तीति शङ्कते॥ **अथेति**। शरीरावस्थया यत्किञ्चिद्द्रव्यसम्बन्धेऽनुमिते तद् द्रव्यमन्यन्न सम्भवति। अतः परिशेषात्काल एवेत्यङ्गीकार्यमित्याशयः॥ **परिशेषावधारणेति**। परिशेषं विधाय काल एवेत्यवधारणानुपपत्तेरित्यर्थः। परिशेष एवानुपपन्न इत्याशयः॥ **एकतपनेति**। उभयो-

रपीति शेषः । सार्थे समूहे ॥ स्वरसत इति । स्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ अन्यसमवेतत्वस्यैवेति । परिस्पन्दस्य तपनसम-
वेतत्वेन पिण्डसमवेतत्वाभावरूपबाधकात्पिण्डतपनपरिस्पन्दयोरतिरिक्तसम्बन्धो नास्तीत्यर्थः । द्रव्यान्तरं कालः ॥ तदुपपत्ति-
रिति । पिण्डेऽन्यसम्बन्धस्यापि परिस्पन्दस्योपपत्तिरित्यर्थः । तर्हि त्यज्यते तद्विशेषणमिति तत्राह ॥ विशिष्टेति । अनैकान्त्य-
मभाव इति शेषः । सान्निध्याभावस्थले विशिष्टव्यवहारनिर्वाहाय मध्ये तद् द्रव्यान्तरकल्पनेऽतिप्रसङ्गमाह ॥ विनाऽपीति ।
घटस्य बहिष्ठत्वेन ज्ञानस्य चात्मगतत्वेन तयोः सान्निध्याभावाद्घटज्ञानमिति विशिष्टप्रत्ययदर्शनाच्चान्यसमवेतज्ञानस्य घटस्य च विशिष्ट-
प्रत्ययनिर्वाहाय तत्रापि मध्ये किञ्चिद् द्रव्यान्तरं कल्पनीयं स्यादित्यर्थः ॥ एकैकस्येति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां मध्ये एकैकस्ये-
त्यर्थः ॥ बहूनामिति । पिण्डसम्बन्धा पृथिवी तत्सम्बन्धाद्बहवः परिमाणवो मिलित्वा पृथिवीमारभ्य तपनपर्यन्तं व्याप्ताः
सन्तीत्येवं संयुक्तसंयोगानां भूयस्त्वेनेत्यर्थः । तानि बहूनि क्रियोपनायकद्रव्याणि । सूक्ष्माणां परमाणूनां ॥ विनिगमनायामिति ।
पृथिव्यादिकमेवोपनायकमित्यत्र कारणाभावात्काल एव किं न स्यादिति भावः ॥ परिशेषेति । काल एवेत्यवधारणेत्यर्थः ॥
धर्मीति । कालरूपप्रसिद्धद्रव्यकल्पनापेक्षया सिद्धस्य पृथिव्यादेरेवोपनायकत्वरूपधर्मकल्पने लाघवमित्यर्थः ॥ तदिति । उपनाय-
कतावच्छेदकमित्यर्थः । तथा चाकाशस्योपनायकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ अन्यथेति । व्यापकत्वेनोपनायकतावच्छेदकं किंतु
विशेषगुणविरह एवेत्युच्यमान इत्यर्थः ॥ मनसोऽपीति । तस्य विशेषगुणरहितत्वादिति भावः । तत्प्रसङ्गात् । उपनायकत्वप्रस-
ङ्गात् ॥ अनेकेषामपि समानामिति । तथा चात्माकाशयोरुभयोरपि पिण्डतपनसंयुक्तत्वादुपनायकत्वं स्यादिति भावः । कुत

इत्यत आह ॥ **गुर्वी हीति** । प्रसिद्धस्याकाशस्योपनायकत्वरूपधर्मकल्पनोपक्षयाऽप्रसिद्धकालरूपधर्मिकल्पना गुरुभूतेत्यर्थः ॥ **अपेक्षाबुद्धीति** । अयमेतत्तदपेक्षया परः । अयमेतत्तदपेक्षयाऽपर इत्येवं परस्परावधिकपरत्वापरत्वविषयकापेक्षाबुद्धिसंपादकतयेत्यर्थः । कालाभाव एतादृशापेक्षाबुद्धेरजननादिति भावः ॥ **विवादेति** । परत्वापरत्वरूपं कार्यमित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धव्यभिचारमिति** । नन्वत्र निश्चितसाध्याभाववति हेतुसन्देहरूपसन्दिग्धव्यभिचाराभावात् निश्चितहेतुमति साध्यसन्देहरूपस्य च तस्य सर्वानुमानोच्छेदकत्वेनायोगात्कथमत्र सन्दिग्धानैकान्तिकतेति चेत् । उच्यते । पक्षातिरिक्ते निश्चितहेतुमति साध्यसन्देहेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकत्वेन प्रकृते तस्य सम्भवादित्याहुः । वस्तुतस्तु पक्षातिरिक्त इति न देयमेव । अनुकूलतर्काभावदशायां निश्चितहेतुमति साध्यसन्देहरूपस्यापि सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वमेवेति ॥ **अपर आहेति** । दिक्कालयोरन्यथानुमानमाहेत्यर्थः ॥ **परिमाणद्वयस्येति** । आत्माकाशगतपरिमाणद्वयस्यात्माकाशरूपद्रव्यद्वयवृत्तित्वेनेत्यर्थः ॥ **अणुपरिमाणवृत्तीति** । अत्र दृष्टान्ते मनः समादाय साध्यमुपपादनीयम् । परममहत्परिमाणसामान्यमित्यस्य परममहत्परिमाणनिष्ठं यत्सामान्यं परिमाणत्वं भवति । सामान्यस्य विशेषवृत्तित्वात् । तथा परममहत्परिमाणनिष्ठं यत्सामान्यं परममहत्परिमाणत्वरूपं परिमाणत्वावान्तरजातिः साऽप्यर्थतयाऽऽयाति । अतः परिमाणत्वं तदवान्तरजातिर्वेति युक्तो विकल्पः । ननु कालस्य दिशश्च बहुत्वे द्रव्याणां नवत्वानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **आत्मवदिति** । यथाऽऽत्मनां क्षेत्रज्ञपरमात्मभेदेन द्वित्वेऽपि क्षेत्रज्ञानामनन्तत्वेऽपि न द्रव्याणां नवत्वहानिः । आत्मत्वरूपोपसङ्ग्राहकैक्येनात्मन एकत्वाद् द्रव्याणां नवत्वोपपत्तेः। तथा कालदिशोर्बहुत्वेऽपि कालत्वदिक्त्वरूपोपसङ्ग्राहकैक्येन कालादेरेकत्वाद्

द्रव्याणां नवत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उभयसाधकत्वं युगपदुभयसाधकत्वम् । अस्य अनुमानस्य । ननु न युगपदुभयं साध्यते । किन्तु क्रमेणैवेत्यत आह ॥ **अन्यतरेति** ॥ **यथा स्वमिति** । स्वस्वरूपानुसारेणेत्यर्थः ॥ **एवमिति** । यदि स्वविषयं सत्वेनैवाव-गाहत इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ **याथार्थ्यलक्षणमिति** । यथावस्थितभावाभावलक्षणज्ञेयविषयीकारित्वरूपं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ **उक्तोऽ-तिप्रसङ्ग इति** । शुक्तिरजतादिकमपि सत्यं व्यवस्थापयेदित्युक्त इत्यर्थः ॥ **न चैवमिति** । दोषमपश्यन्प्रामाण्यमेवावधारयतीति नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह ॥ **दोषेति** ॥ **निर्धारितमेवेति** । साक्षिणा दोषाप्रतीतिदशायामिति शेषः । तथा च दोषाप्रतीतौ प्रामाण्यानिश्चयादित्युक्तमसदिति भावः । ननु तर्हि मनसैव शुक्तिरजतादिज्ञानप्रामाण्यसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **मनसश्चेति** । **रूपविशेषेति** । शुक्लरूपेत्यर्थः ॥ **अनुमानमिति** । निर्दोषोपपत्तिरित्यर्थः । एतत्संशयाधायकं संशयमाह ॥ **व्याप्त्यादीति** । व्याप्त्यादिग्राहिणां याथार्थ्ये इदमनुमानं स्यात् । अन्यथाभास इत्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । किमिदमनुमानमुताभास इति पूर्वोक्त-रीत्येत्यर्थः ॥ **न चेति** । यत्प्रतीतं शुक्तिरजतादि तन्मिथ्या । यच्च प्रतीतं घटादि तत्सत्यम् । सुखादि च प्रतीतं तस्मात्सत्यं मिथ्या वेत्यन्यथाभावः संशयः प्रतीतत्वरूपसाधारणधर्मेण भविष्यतीत्यर्थः ॥ **विशेषेति** । प्रतीतिविशेषसाक्षिनिष्ठस्य नित्यज्ञानत्व-रूपस्य निश्चायकस्येत्यर्थः । तथा च सुखादेः साक्षिणा प्रतीतत्वात्तस्य च नित्यज्ञानत्वेन तत्सिद्धेर्न कदाचिदपि संशयः । नित्य-ज्ञानत्वरूपेतरप्रमाणवैलक्षण्यस्य सत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । निश्चायकसद्भावेऽपि प्रतीतत्वमात्रेणैव यदि संशय इत्यर्थः ॥ **व्यव-हारेति** । सुखादिकं सत्यमित्यादिव्यवहारेत्यर्थः । यद्वा । व्यवहारो निःशङ्कप्रवृत्तिः । अत एव संशयाभावादेव । अत्र

साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्वे । पूर्वन्यायेन इन्द्रियलिङ्गशब्दजज्ञानेष्विति पूर्वोक्तन्यायेनेत्यर्थः । स्वात्मनि स्वरूपेन्द्रियभूते साक्षिणि ॥ परत इति । परीक्षापेक्षणादित्यर्थः ॥ दोषेति । अप्रामाण्यशङ्कारूपेत्यर्थः । मानस्या मनोजन्यया । प्रतिबन्धे दोषशङ्कारूपे ॥ न चास्येति । साक्षी ज्ञानस्वरूपमप्रामाण्यं च स्वमहिम्नैव विषयीकर्तुं क्षमः । प्रामाण्यशङ्कारूपेण दोषेण सा शक्तिः प्रतिबद्धा पश्चाद्धि संवादरूपपरीक्षया प्रामाण्यशङ्कारूपे प्रतिबन्धेऽपगते सति निजया शक्त्यैवाप्रामाण्यं व्यवस्थापयतीति व्युत्पादनप्रकारस्येत्यर्थः । प्रतिबन्धकः अप्रामाण्यशङ्कारूपः ॥ प्रतिबन्धकेत्यादि । अप्रामाण्यशङ्कारहितसुखादिप्रामाण्यग्रह इत्यर्थः ॥ तादिति । परीक्षेत्यर्थः । सहकारित्वे प्रामाण्यग्रहणे परीक्षायाः कारणत्व इत्यर्थः ॥ सर्वत्रेति । सुखादिज्ञानप्रामाण्यग्रहणेऽपीत्यर्थः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ तथा चेति । साक्षिसिद्धसुखादिकमादाय परीक्षानवस्था परिहरणीया । तत्रापि चेत्परीक्षान्तरापेक्षा तदा तत्परिहारोपायाभावादनवस्था स्यादेवेति भावः ॥ अन्यथेति । सर्वत्र सत्वेऽपि यदि तदनपेक्षेत्यर्थः । कारणत्वं नियतपूर्ववृत्तित्वरूपम् । प्रतिबन्धकः प्रामाण्यशङ्कारूपः । तस्याः परीक्षायाः । कारणत्वमेव अप्रामाण्यग्रहण इत्यर्थः । शङ्कते ॥ प्रतिबन्धकस्येति । अप्रामाण्यग्रहण इति शेषः । प्रामाण्यशङ्कारूपप्रतिबन्धकस्येत्यर्थः ॥ अन्यथासिद्धमिति । विसंवादरूपायाः परीक्षायाः प्रामाण्यशङ्कारूपप्रतिबन्धकनिरास एवोपक्षीणत्वान्नाप्रामाण्यग्रहेऽनन्यथासिद्धिघटितकारणत्वमस्तीत्यर्थः ॥ एवं सतीति । उभयत्रापि कारणत्वकल्पन इत्यर्थः ॥ विशेषावधारणाया इति । प्रतिबन्धकनिवृत्तावेव कारणत्वमप्रामाण्यग्रहण एव कारणत्वमिति विशेषावधारणाया इत्यर्थः ॥ कल्पकत्वादिति । उभयकारणत्वकल्पकत्वादित्यर्थः । परीक्षायाः प्रामाण्यशङ्कारूपप्रति-

बन्धकनिरासकत्वेन। अन्यथासिद्धं सार्वत्रिकत्वमिति निश्चयाभावेऽपि शङ्का तु स्यादेवेत्याशङ्कते॥ तथाऽपीति। प्रामाण्यशङ्का-रूपप्रतिबन्धकस्य सार्वत्रिकत्वात्तन्निरासे परीक्षान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः शङ्क्यत इत्यर्थः। तथा च विसंवादरूपपरीक्षाया अप्रामाण्यग्रहण एव कारणत्वमनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति निश्चयो न युक्त इति भावः॥ प्रतिबन्धकस्येति। तथा च तस्यासार्वत्रिकत्वाद्यत्र प्रामाण्यशङ्कारूपप्रतिबन्धकं नास्ति तत्राप्रामाण्यग्रहण एव कारणत्वं तत्सत्वे तु तन्निवर्तनेऽप्रामाण्यग्र-हणे चेत्युभयत्रापि परीक्षायाः कारणत्वमिति निश्चयो युक्त इत्यर्थः। ननु तर्हि यत्राप्रामाण्यशङ्का तत्र तन्निवर्तने प्रामाण्यग्रहणे चेत्युभय-त्राप्यस्तु परीक्षायाः कारणत्वम्। यत्र तच्छङ्का नास्ति तत्र प्रामाण्यग्रहण एव कारणत्वमित्यहमपि वदिष्यामि। तथा च प्रामा-ण्यस्य परतस्त्वमिति चेत्। न वक्तुं शक्यतेऽस्माभिः परीक्षाया अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तन एव चारितार्थ्यम्। न तु प्रामाण्यग्रहणेऽपि कारणत्वमिति। अप्रामाण्यशङ्काया अभावेऽपि परीक्षानपेक्षसाक्षिणा सुखादिप्रामाण्यस्य ग्रहणदर्शनात्। न चैवं साक्षिणा परी-क्षाया अभावेऽप्यप्रामाण्यग्रहणं क्वचित्स्थलविशेषे दृष्टम्। येन परीक्षायाः प्रामाण्यशङ्कानिरास एव चारितार्थ्यम्। न त्वप्रामाण्य-ग्रहणेऽपि कारणत्वम्। ततश्च न परतस्त्वमिति वक्तुं शक्यत इति द्रष्टव्यम्॥ अन्यथेति। प्रतिबन्धकस्य सार्वत्रिकत्वं प्रकल्प्य कारणस्यान्यथासिद्धिशङ्कायामित्यर्थः। अतिरिक्तस्य परीक्षारूपकारणस्य। यथाकथमपि अप्रामाण्यशङ्कारूपप्रतिबन्धकनिरासकत्वे-नापीत्यर्थः। स्वतः सुखादिग्रहणे परीक्षानपेक्षयाऽन्यस्याप्रत्यक्षादिज्ञानस्य। परतः परीक्षापेक्षया। तथा च प्रतिबन्धनिरासे तत्सापेक्षत्वे सत्यपि तद्ग्राह्यत्वाभावेन ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वमपोक्षितमेव वैवाक्षिक उक्तरूपपरतस्त्वाङ्गीकारे न कश्चिद्दोष इति

भावः । तेन साक्षिणा । असाक्षिकस्य अदृष्टकस्य ॥ **निरवधिकस्येति** । अत्रेदं नास्तीति बाधः सावधिक एव दृष्टो न त्विदं नास्तीति निरवधिक इत्यर्थः । ततश्च भ्रमाधिष्ठानत्वेन तत्साक्षित्वेन निषेधरूपबाधावधित्वेनात्मसिद्धिरिति भावः । आरोपादी-त्यत्रादिपदेन बाधग्रहणम् । तथा चाधिष्ठानद्रष्टोरभावादारोपानुपपत्तिः । अवधेरभावाद्बाधानुपपत्तिश्चेत्यर्थः । सत्यत्वावगमान्नेती-त्यनन्तरं निवृत्तिमद्ब्रह्मेत्यनुवर्तते ॥ **साधकेत्यादि** । ब्रह्मण आत्यन्तिकाबाध्यत्वसाधकस्य तात्कालिकबाध्यत्वबाधकस्य च प्रमाण-स्येत्यर्थः । तस्यापि ब्रह्मणोऽपि । तज्ज्ञानं बाध्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानम् ॥ **न तत्त्वज्ञानमिति** । तत्त्वमनारोपितमित्युक्तत्वादिति भावः । क्वचित् श्रुत्यादावात्यन्तिकप्रामाण्यग्रहणे शक्तिः । क्वचित्प्रत्यक्षादौ तद्ग्रहणे शक्तिर्नेत्यर्थः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । अकस्मादित्युक्तोत्तरत्वादित्यर्थः । तदेव विशदयति ॥ **अस्यापीति** । तथा च नानयोपपत्त्या इतः पूर्वं बन्धाभावान्नोत्तरत्रापीति त्वयोच्यमानं ब्रह्मणोऽबाध्यत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । साक्षिगृहीतप्रामाण्याया अप्युपपत्तेर्यद्यात्यन्तिकं प्रामाण्यमङ्गीकृत्य त्वदुक्तार्थसाधकत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षादीनामपीति** । साक्षिगृहीतप्रामाण्यकानामित्यर्थः । तथात्वस्य आत्यन्तिकप्रामाण्यस्य तथा च तेषामपि स्वार्थसाधकत्वमस्त्विति भावः ॥ **व्यवस्थापकेति** । ब्रह्मणोऽबाध्यत्वसाधिकाया इतः पूर्वमित्युपपत्तेः प्रपञ्चग्राहि-प्रत्यक्षादीनां च साक्षिगृहीतप्रामाण्यत्वाविशेषेऽप्युक्तोपपत्तेरात्यन्तिकं प्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनां तु तदभाव इत्यत्र व्यवस्थापकप्रमाणा-भावादित्यर्थः ॥ **शङ्केति** । अकस्मादिनिवृत्तिरित्येवंरूपेत्यर्थः । हेतुसद्भावमुपपादयति ॥ **न हीतः प्रागिति** । अन्यथा अविद्याया इतः पूर्वमनिवृत्ताया अपि निवृत्त्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **विरुद्धतेति** । इतः पूर्वमनिवृत्तित्वहेतोः शुक्तिरजतादौ निवृत्तिरूपो यः साध्या-

भावस्तेनैव व्याप्तादित्यर्थः ॥ इत्यादि । मूलवाक्यम् । अस्मिन्पक्षेऽप्यन्यथेति वाक्यस्याथ मतामित्याद्येवावतारिका ज्ञेया । तथा निर्हेतुकम् । भवति उत्पद्यते । नन्वियं व्याप्तिस्तथाभावान्निर्हेतुकस्याभावादनुत्पद्यमानत्वादिति मूले नैवावगता । इतः पूर्वमित्युक्तिस्तु किमर्थेत्यत आह ॥ पूर्वोक्तिस्त्विति ॥ संसारेति । विद्येत्यर्थः । ननु कथं विद्याया अविद्यापरपर्यायसंसृतित्वमित्यत आह ॥ साऽपीति । विद्येत्यर्थः । विद्याया अविद्यात्मकत्वं तु सर्वप्रपञ्चस्याप्यविद्याकार्यत्वेन तदन्तर्गतविद्याया अप्यविद्याकार्यत्वाद् द्रष्टव्यम्। तस्या विद्यायाः सर्वस्याप्यविद्यादेः स्वयमेव विद्या निवर्तिका न तस्याः किञ्चिन्निवर्तकान्तरमस्तीत्यर्थः। यत्पूर्वं न निर्हेतुकं विनष्टं तदुत्तरत्रापि तथा न विनाशवदित्युक्तव्याप्तेरनुवादोऽकस्मात्किमपि न निवर्तत इत्यङ्गीकार इति। संसृतेर्विद्यायाः। गतिर्निवृत्तिः। तथा च विद्यानाशे व्यभिचार इति भावः। शङ्कते ॥ विद्येति । कुत इत्यत आह ॥ अविद्यामात्रविरोधित्वादिति । अत्राविद्याशब्देनाविद्याकार्यं ग्राह्यम् । कार्यकारणयोरभेदेनाविद्याकार्यस्याप्यविद्यात्मकत्वात्। मात्रशब्दः कात्स्न्यार्थः। तथा च विद्यायाः समस्ताविद्याकार्यविरोधित्वेन तन्निवर्तकत्वाद्विद्याया अपि जगदन्तःपातित्वेनाविद्याकार्यत्वाद्विद्या स्वयमेव स्वनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ शङ्का स्यादिति । आकस्मिकोत्तरक्षण एव प्रलयशङ्का स्यादित्यर्थः । तथा चाप्रयोजकतेति भावः ॥ अत एवेति । निर्हेतुकस्यापि विद्यानाशस्य जायमानत्वाद्विद्याविनाशे व्यभिचारादेवेत्यर्थः । यद्येतदुपरि विद्याविनाशे निर्हेतुकत्वमासिद्धं विद्या स्वयमेव स्वनिवृत्तिहेतुरिति व्यभिचारशङ्कां कुर्यात्तर्हि प्रपञ्चोऽप्युत्तरक्षणे स्वयमेव निवर्तिष्यत इत्यप्रयोजकताशङ्का स्यादिति पूर्वोक्तमुत्तरं वाच्यमिति हृदयम्। उक्तमेवार्थमित्युक्तं स्वयमेव दर्शयति॥ ब्रह्मणोऽपीत्यारभ्य मन्येतेत्यन्तेन। विश्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मण इति

व्याख्यानोपरि जातशङ्कानुवादो ब्रह्मण इति तथा विश्वस्य प्रपञ्चस्येति व्याख्यानोपरि जातशङ्कानुवादो यदि वेति च । विवरण-रूपत्वं च श्रुतियुक्त्यादिप्रमाणैश्चेत्यादिमूलोपरि जातशङ्कानिवर्तकत्वेनेति ज्ञेयम् ॥ प्रलयेति । प्रपञ्चप्रलयेत्यर्थः । अथवा नो संसृतेर्गतिरित्युक्तशङ्कामनुवदति ॥ यदि चेति । मूले चशब्द एवार्थे । तेन साक्षिणैवेत्याह । तेन साक्षिणा । अबाध्यत्वादी-त्यादिपदेन प्रलयाभावसंसारनिवृत्त्योर्ग्रहणम् ॥ उक्तशङ्केति । ब्रह्मप्रपञ्चयोर्निवृत्तिः संसृतेरनिवृत्तिरिति शङ्कात्रयमित्यर्थः । उत्तरत्र समग्रश्लोकोक्तप्रमेयस्य एवमक्षजेत्यत्र दृष्टान्तत्वकथनायेत्यर्थः । अत्र सम्बन्ध इत्युक्तं दर्शयति ॥ यथा वर्तमानेति । समुच्चये विषयाबाध्यत्वसमुच्चय इत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे यथाशब्दस्योत्तरत्रैव सम्बन्धो ज्ञेयः । समुच्चयं दर्शयति ॥ अत एवेति । आत्यन्तिकप्रामाण्यग्राहकत्वादेवेत्यर्थः ॥ दार्ष्टान्तिकेति । योजनात्रयेऽपीत्यर्थः । ततश्चेत्थं योजना । साक्षी तेषां श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं यथा वर्तमानकाले स्थापयति । एवमेव सर्वकालेष्वपि स्थैर्याद्व्यभिचारमपोह्य स्थापयति । कालत्रये गृह्णातीति यावदिति यथा । एवमक्षजेत्यादि तथा तेषां श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं साक्षी सर्वकालेष्वपि स्थैर्याद्व्यभिचारमपोह्य एवमेवेति गृह्णाति । यथा एव-मक्षजेत्यादि तथा तेषां श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं साक्षी स्थापयति । एवं प्रामाण्यस्थापकत्वादेव सर्वकालेष्वपि स्थैर्याद्व्यभिचारमपोह्य विषयाबाध्यत्वमपि स्थापयति । यथा एवमक्षजमानत्वं स्थापयेत् । तत्सिद्धप्रामाण्यग्रहणेन सिद्धां विश्वस्य सत्यतां च स्थापये-दिति ॥ अविशेषादिति । त्रिकालाबाध्यताग्राहकत्वाविशेषादित्यर्थः । तस्य साक्षिणः । तथात्वं विषयाबाध्यताव्यवस्थापक-त्वात् । एवमुत्तरत्रापि ॥ अन्यथेति । यदि साक्षी विषयाबाध्यताव्यवस्थापको न स्यादित्यर्थः । शङ्कते ॥ ज्ञानमिति । तस्य

ज्ञानस्य । आत्यन्तिकं प्रामाण्यमिति वर्तते । कुत इत्यत आह ॥ तस्यापीति । अक्षजादिज्ञानस्यापीत्यर्थः । अथवेति पक्षे मूलेऽन्यथेत्यस्य यदि साक्षी कुत्राप्यात्यन्तिकं प्रामाण्यं न गृह्णातीत्युच्यत इत्यर्थः । श्रुतियुक्त्यादिसंस्तेर्गतिरित्येतत्पर्यन्तं पूर्ववदेव योज्यम् । क्वचिच्छक्तः क्वचिदशक्त इति द्वितीयशङ्कानिरासकं वाक्यानुमादित इत्यादिवाक्यम् । तत्प्रकारस्तु वाक्यानुमादितश्चेत्स्याद्ब्रह्मानिवृत्त्यादिकं तर्हि तेषां प्रामाण्यं च साक्ष्येव वाच्यम् । ततः किम् । क्वचित्तेषां वाक्यादीनामात्यन्तिकप्रामाण्यग्रहणे साक्षी शक्तः क्वचित्प्रत्यक्षादेरात्यन्तिकतद्ग्रहणेऽशक्तताऽङ्गीक्रियत इति यदि तर्हि क्वचिच्छक्तिः क्वचिन्नेति वैषम्यं कुतः । वाक्यादिवत्प्रत्यक्षादीनामप्यात्यन्तिकमेव प्रामाण्यं गृह्णीयादित्यभिप्रायकं तत्प्रामाण्यं यथेत्यादिमूलं पूर्ववद्योज्यमिति । तद्भेदस्य जीवब्रह्मभेदस्य । आविद्यकत्वात् भ्रान्तिकल्पितत्वात् ॥ चक्रकेति । जीवेशभेदासिद्धौ भिन्ने जीवेऽज्ञानासिद्धिस्तत्सिद्धौ भ्रमसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्कल्पितभेदसिद्धिरिति पूर्वोक्तं चक्रकमित्यर्थः ॥ सिद्धत्वादिति । तथा च न विपर्यये पर्यवसानमिति भावः ॥ दोष इति । देहिनः कारणयुता देहाश्चेत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ एकाज्ञानेति । एकजीवाज्ञानेत्यर्थः ॥ तदतिरिक्तेति । कल्पकैकजीवव्यतिरिक्तेत्यर्थः । यद्यपि कल्प्याभावदोषो नास्ति । तथाऽपि नादेहयोगिनो दृष्टिरित्युक्तदूषणं त्वपरिहार्यमेवेति द्रष्टव्यम् । अत एवोत्तरत्र कथंचिदिति वदिष्यति । त्वमिति सङ्करं प्रति । अतः पारिव्रज्यादिकमित्युक्तम् । आद्यमेको जीवस्त्वं प्रतिवादिमुखान् जीवान् सन्तीति पश्यसीत्याद्यं पक्षमित्यर्थः । दर्शनं प्रतिवादिमुखजीवदर्शनम् । प्रतिवादिमुखजीवसत्वज्ञानं यन्मम तत्सत्वेन प्रतीतगन्धर्वनगरमिव बाध्यमिति चेत्तत्राह ॥ न हीति । तर्हि दृष्टान्ते कथमत आह ॥ न

हीति । प्रकृते चासत्वावेदकं बलवत्प्रमाणं नास्तीति भावः । अन्यथा बलवत्प्रमाणाभावेऽपि यदि कल्पितत्वमित्यर्थः । इष्टापत्ति-रिति चेत्तत्राह ॥ तथा चेति ॥ अनिश्चयेनेति । अकल्पितत्वनिश्चयाभावेनेत्यर्थः ॥ द्वितीयतृतीयाविति । प्रतिवादिसुखान् न सन्तीति पश्यसीति द्वितीयः पक्षः प्रतिवादिसुखान् जीवान् न पश्यसीति तृतीयः पक्षः । प्रथमपक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वान्न चापश्यसीति द्वितीयत्वेनोक्तस्यापि तृतीयत्वं मन्तव्यम् । अन्यथा यदि वदेदित्यर्थः ॥ कुत इति । निमित्तादित्यर्थः ॥ येन वदन्निति । येनावचने निमित्तसद्भावेनेत्यर्थः ॥ स्वक्रियेति । मया कदाऽपि किमपि नोच्यत इत्यस्या एव च न क्रियायाः प्राप्तत्वादित्यर्थः । कशावेत्रादिकमित्यस्य तात्पर्यं दण्ड एवेत्यादि । प्रतियोगी प्रतिवादी ॥ व्यवहारत इति । भ्रान्तिसिद्धसत्व-रूपव्यावहारिकसत्वमङ्गीकृत्यापीत्यर्थः । येन यदि प्रेक्षावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ सूत्रेति । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रखण्डे-त्यर्थः । अनन्तमन्तरमवकाशं विनेत्यनन्तरम् । अव्यवधानेन पूर्वमित्यर्थः । अस्यां प्रपञ्चो यदीति श्रुतौ । तदेकजीवाज्ञान-कल्पितत्वम् । तदुपपादयति ॥ अनादीति । यदि शब्दद्वयवान्निवर्तेतेति शब्दद्वयं व्यर्थमिति प्रतीयतेऽत आह ॥ लिङिति । विद्येत्यत्रापि लिङेव व्यर्थ इत्यर्थः । वचनस्य पुरुषधर्मत्वादाहुरिति कथमत आह ॥ आहुरितीति । केनचिदित्यस्य वैयर्थ्य-मुक्तम् । तद्दर्शयति ॥ अज्ञानेनेति । लभ्यत इति तात्पर्यं सूचितमित्यन्वयः । पूर्वं धातोरिति पञ्चम्यन्तं कृत्वाऽस्माद्धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वयं कृत्वा धातोरित्यस्य धातुव्याख्यानादित्यर्थः कृतः । इदानीं तु धातोरिति षष्ठीमङ्गीकृत्य तस्य धातो-र्विदूधातोर्विदोत्पत्ताविर्त्यस्माद्व्याख्यानाद्विद्यतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ज्ञेयमित्यभिप्रेत्याह ॥ षष्ठ्यन्तं चेति । मूलो मूलकः ॥ परस्येति ।

सत्वस्यास्मन्मते निवृत्तिरूपसाध्यसम्बन्धस्य घटादावपि सत्वेन साध्यसम्बन्धाभावे सति तदभावेनैव सम्बन्धरूप-विरुद्धताया अभावादित्यर्थः ॥ एतेनेति । सत्वनिवृत्त्योः प्रतीयमानस्य सम्बन्धस्य बाधितत्वादेवेत्यर्थः । अत्र धातौ । अल्पज्ञैर्विप्रतिपत्तिर्न कार्या सत्वनिवृत्तिसम्बन्धस्य व्यभिचारित्वादतोऽकामैरप्ययं धातुः स्वीकार्यः । उत्पत्ति-निवृत्तिसम्बन्धस्य भावपदार्थेऽव्यभिचारादित्युक्तं भवति । अत्रापि प्रपञ्चो यदीति वाक्येऽपि । सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्चेति प्रतिज्ञा-द्वयं कृत्वा तत्रानादित्वमेवोपपादितं सत्यत्ता तु नोपपादिता । अत आह ॥ सत्यत्वेति । बाधकं मायामात्रत्वानुपपत्तिरूपम् ॥ मात्रामिति । मात्रै आभ्यां धातुभ्यां कप्रत्यये ऐकारस्यात्वे तस्यापि लोपे प्रत्ययाकारे च मिलिते च सति मात्रेति प्रातिपदिकम् । ननु कर्मणि कप्रत्ययाविधानात्कथं कर्मणि कप्रत्यय इत्यतो घञर्थ इति वार्तिकमुदाहृतम् । घञर्थस्तु कर्मापि भव-तीत्यर्थः । किञ्चित् श्रीतत्त्वम् । किञ्चित् ब्रह्मादि ॥ तथैवेति ॥ इच्छया वेति । इच्छयैवेत्यर्थः । अनेन माययेत्यस्य प्रबुध्यत इत्यत्रान्वयः सूचितः ॥ मिथो भेद इति । भावानामिति बहुवचनेनेत्यर्थः ॥ तत एवेति । जीवानां भेदेऽप्यावरणस्याभेदे एकस्य तत्त्वज्ञानादावरणनिवृत्तौ सर्वेषां मुक्तिः स्यादिति भावः ॥ अनिष्टत्वमिति । यदि जडेश्वरभेदो नश्येत्तदेश्वरस्य जडत्वापत्त्या सत्यं ज्ञानमित्यादिशास्त्रस्य विरुद्धार्थतापत्तिः । यदि जडानां परस्परभेदो नश्येत्तदा विद्याया अप्यविद्यात्वापत्त्या तमेवं विद्वानित्यादि-शास्त्रस्य विरुद्धार्थतापत्तिः । यदि जीवानां परस्परभेदो नश्येत्तदा परस्परमैक्यापत्त्या परस्परगतसुखाद्यनुसन्धानापत्तिः । यदि च जीवेश्वर-योर्भेदो नश्येत्तदेश्वरस्य दुःखानुभवो जीवस्य वा सार्वज्ञ्याद्यनुभवः स्यात् । न चात्रेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् । यथायथं श्रुत्यनु-

भवरूपप्रमाणविरोधाच्चाप्रामाणिकप्रमाणविरुद्धार्थस्वीकारापत्तिरित्यादिरूपेणानिष्टत्वमित्यर्थः। द्विता भेद इत्यर्थः। तदीयः भेदसम्बन्धी। तर्हि वर्गार्थकद्वैतशब्दस्य पुल्लिङ्गता स्यादित्यत आह ॥ **सामान्य इति**। भेदसामान्यं सामान्याकारेण भेदः। ननु भेदसमुदायस्य पञ्चत्वं कथं लभ्यत इत्यत आह ॥ **पञ्चेति**। प्रपञ्चो यदीति प्रकरणादित्यर्थः। ब्रह्मोपादानतया ब्रह्मोपादानकतया ॥ **कथमिति**। कार्यकारणभावस्य भेदव्याप्तत्वाद्घटादीनां मृदनन्यत्वे मृत्कार्यत्वं न सम्भवति। कार्यत्वं तु प्रामाणिकम्। तथा च तस्यानन्यत्वमेव कथमिति शङ्काभिप्रायः। न तु कार्यत्वमेव कथितमित्यभिप्रायः। कार्यत्वोपपादकोत्तराभावात्। प्रत्युत कार्यत्वमङ्गीकृत्यानन्यत्वस्योपपादनादिति ध्येयम् ॥ **व्यवहारार्थमिति**। यथा वन्हिरवश्यमङ्गीकार्यः। कुतः। धूमार्थम् धूमरूपकार्यार्थम्। अन्यथा तन्न सिध्येत्। तेन वन्हिरनुमीयत इति यावत्। तद्वत्प्रकृतेऽपि घटादीनां मृत्कार्यत्वेऽपि मृदनन्यत्वमङ्गीकार्यम्। कुतः। व्यवहारार्थमभेदव्यवहाररूपकार्यसिध्यर्थम्। अभेदव्यवहारकार्येणानन्यत्वमङ्गीकार्यमिति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **वाचेतीत्यादि**। तथा च घटादिर्विकारः घट इत्यादि नामधेयं चेति द्वयमित्यध्याहार्यम्। अत एव सिद्धान्ते पदान्तराध्याहारस्येष्टत्वादिति वक्ष्यति। वाचारम्भणं वाचा वागिन्द्रियस्य वागिन्द्रियजन्यव्यवहारस्य। आरम्भणमुत्पादनम्। कर्मणि ल्युट्। वागिन्द्रियजन्याभेदव्यवहारविषयो यतोऽतो मृत्कार्यत्वेऽपि मृदनन्यत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति पदान्तरमध्याहार्यम्। अन्यथा विकारो नामधेयं वाचारम्भणमित्युक्तावनन्वयः। ततः किमित्याकाङ्क्षायां तन्निवर्तकपदाभावादिति ज्ञेयम्। तथा च विकारो नामधेयं चेति द्वयं मृदनन्यत्। वाचा मृद्घट इत्यभेदेन व्यवाह्रियमाणत्वात्। अभेदेन चक्षुषा ज्ञाय-

मानत्वात् । यद्यद्भेदेन व्यवह्रियते ज्ञायते तत्तदभिन्नं यथा घटो घटेनेत्यनुमानं ध्येयम् । एतन्मते नामात्मकप्रपञ्चस्यापि मृत्कार्यत्वेन मृदनन्यत्वमेवेति न दोष इति ध्येयम् । अत्र विकारो नामधेयं चेति द्वयं यतो वाचारम्भणमतः कारणेनान्यदित्यङ्गीकार्यमिति प्रधानप्रमेयमेतदनुषङ्गसिद्धं प्रमेयान्तरमाहोपोद्घातसङ्गत्या ॥ इतीत्यादिना । इति विकारो नामधेयमिति शब्दद्वयोक्त्येत्यर्थः । तद्वाचकानां नामधेयानाम् । परस्परं विकाररूपवाच्यनामधेयरूपवाचकस्वरूपयोरित्यर्थः । विकारनामधेयस्वरूपयोर्भेदः स्वीकार्यः । स्वरूपभेदादित्युक्तौ साध्याविशेषप्रसङ्गात्स्वरूपशब्देन स्वस्य रूपोऽसाधारणधर्मो विकारित्वनामधेयत्वरूपो विवक्षितः । जलाहरणादिरूपकार्यभेदः । विकारनामधेयरूपव्यपदेशभेदः शब्दभेदः । तथा च यदि तयोः परस्परं भेदो यथार्थो न स्यात्तर्हि धर्मभेदो न स्यात् । कार्यभेदश्च न स्यात् । असङ्कीर्णशब्दद्वयेन व्यवहारोऽपि न स्यादिति विकारनामधेयरूपवाच्यवाचकयोः परस्परं भेदो वास्तव इति लब्धमित्यर्थः । परस्परं विकारनामधेयस्वरूपयोः । तेनैव स्वरूपकार्यव्यपदेशादिहेतुर्भेद इति । कुम्भादेस्तद्वाचकानां चेति वर्तते । तथा च कार्यं घटादि विकारतन्नामधेयरूपम् । मृदादिकारणाद्भिन्नं मृत् घट इत्यादिभिन्नव्यपदेशविषयत्वात् । यद्भिन्नव्यपदेशविषयस्तद्भिन्नं यथा नामधेयविकारौ परस्परमित्यनुमानं बोध्यम् । यत्प्रकारेणेत्यादिनाऽस्मिन्ननुमाने तत्सत्तानिरपेक्षसत्ताकत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । आरभ्यते व्यवह्रियते ॥ ब्रह्मण इति । सत्यत्वे तदितरस्य मिथ्यात्वे चेति शेषः ॥ ल्युडन्त इति । आङ्पूर्वकाद्धातूनामनेकार्थत्वात् रभिरारम्भण इत्यस्माद्धातोर्ल्युट्प्रत्यये लकारटकारयोर्लोपे युवोरनाकाविति युकारस्य अनादेशे धात्विकारलोपे इतितो नुम् धातोरिति इदित्वान्नुमागमे रम्भ् अनेति स्थिते नस्य णत्वे

च आरम्भणमिति रूपम् ॥ **न चेति** । आरम्भणमिति शब्द आरभ्यस्य वस्तुनो न युज्यते । आरब्धं वस्तु भावव्युत्पन्नारम्भणशब्दवाच्यं न भवति । अन्यथाऽऽरम्भणशब्दवाच्यत्वे कर्मणि ल्युटः स्वीकारापत्तेरिति छान्दोग्यभाष्योक्तवाक्यस्य भावः । वाचारम्भणमित्येकमेव पदमङ्गीकृत्य बहुव्रीहित्वं चाङ्गीकृत्य वाचेत्येतत्प्रकारद्वयेन व्याख्याति ॥ **वाचेत्यादिना** । ननु वाचेति तृतीयालोपे वागारम्भणमिति स्यादित्यत उक्तम् ॥ **तृतीयाया इति** । अलुक् लोपाभावः । वाचेत्येतन्न तृतीयान्तं सदारम्भणपदेन समस्तमिति । किं त्वाकारान्तं सदेवेत्याशयेनाह ॥ **टापं चेति** ॥ **तस्यार्थकथनमिति** । ततश्च भावव्युत्पन्नस्य वाचारम्भणशब्दस्य बहुव्रीहितामङ्गीकृत्य व्याख्याने योऽर्थः सम्पन्नस्तत्कथनमात्रमेव न तु कर्मणि ल्युटमङ्गीकृत्यारम्भणशब्दव्याख्यानपरमित्यर्थः ॥ **वैशद्यार्थमिति** । सन्ति ह्यन्वर्था अपि संज्ञा इति भावः ॥ **उक्तार्थतेति** । चक्षुषेति करणत्वार्थकतृतीयायाश्चक्षुःशब्देन गतार्थतेत्यर्थः । तस्यां दशायां चक्षुषा पश्यतीति प्रयोगवेलायां चक्षुःशब्दावयवार्थस्येत्यर्थः ॥ **पर्याय इति** । तथा च विकारशब्दसमभिव्याहारदशायां वाचारम्भणशब्दस्य यौगिकत्वं न विवक्षितमित्यर्थः । योगकथनं तु शब्दसाधुत्वाख्यानाय वैशद्यार्थमित्युक्तमेवेति भावः ॥ **कर्मणीति** । तथा च विपूर्वात् कृञ् करणेऽस्मात् घञ्प्रत्यये ऋवर्णस्याकाररूपे गुणे कृते तस्य च रपरत्वे घकारञकारयोर्लोपे अकारमात्रे उर्वरिते सति ञित्वादादिवृद्धौ प्रत्ययाकारे च मिलिते सति विकारेति रूपम् । साङ्केत्यनामधेयस्य विविधप्रकारवत्त्वेन प्रकारत्वं कथमत आह ॥ **अभेदादिति** । तथा च यतो बहुविधमतो विकृतमिति बहुत्वं विकृतत्वोपपादकं ज्ञेयम् ॥ **लिङ्गेति** । वाचारम्भणशब्दस्य बहुव्रीहित्वाद्बहुव्रीह्यन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यभूतविकारशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्तद्विशेषणीभूते वाचारम्भणशब्दे पुल्लिङ्गतैव

स्यादिति भावः ॥ **विशेष्यनिघ्नत्वादिति** । निघ्नोऽधीनः । अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः । तथा च वाचारम्भणशब्दस्य नामधेयविशेषणत्वेन विकारविशेषणत्वाभावात्तस्य च नपुंसकलिङ्गत्वात्तदनुसारेण वाचारम्भणशब्दे नपुंसकता युक्तेति ध्येयम् ॥ **अत एवेति** । साङ्केत्यापरपर्यायवाचारम्भणशब्दस्य नामधेयविशेषणत्वप्रदर्शनार्थमेवेत्यर्थः ॥ **यदा त्विति** । पक्षद्वयेऽपि वाचारम्भणमिति भिन्नमेव पदं न नामधेयविशेषणम् । तर्हि वाचा वागिन्द्रियेणारम्भणमुत्पादनं कस्येति शङ्का स्यात्तदर्थं यस्य नाम्न इत्यध्याहृतम् । ननु वाचारम्भणं यस्य तन्नामधेयमित्युक्तया जनिमत्त्वस्य प्राप्तत्वाद्विकारेण पौनरुक्त्यमिति शङ्का स्यादेवेति चेन्न । वाचा आरम्भणं यस्य तन्नामधेयमित्यस्य साङ्केतिकं नामेति पूर्ववदर्थकरणात् । पूर्वयोजनाया भेदस्तु भिन्नपदत्वमङ्गीकृत्यैवेति ध्येयम् । यद्वा विकारो जनिमत् । कुतः । यतो वागिन्द्रियेणोत्पद्यत इति सामान्यविशेषभावेनापौनरुक्त्यं ध्येयम् ॥ **वाचानाम्नामिति** । मृत्तिकेति नामधेयं सत्यमिति नामधेयपदस्योत्तरत्रैवान्वयः । अत्रापि भिन्नमेव पदम् । वाचा आरम्भणमुत्पादनं केषामिति शङ्कायां नाम्नामित्यध्याहृतम् । उत्पादनस्य विविधाकारवत्त्वेन विविधाकारत्वं कथमित्यतोऽभेदादित्युक्तम् । आकारेत्यारभ्य यावदित्यन्तं विक्रियमाण इति छान्दोग्यभाष्योक्तविवरणरूपम् । ततश्च वाचा वागिन्द्रियेण नाम्नामारम्भणमुत्पादनं विविधप्रकार इति योजना ॥ **शङ्कैव नास्तीति** । पूर्वं वाचारम्भणशब्दस्य भावे ल्युडन्तत्वेऽपि समस्तपदत्वं बहुव्रीहित्वं चाङ्गीकृतमिति लिङ्गव्यत्यासशङ्काभूद्ग्रन्थान्तरोक्तयोजनाद्वये तु वाचा आरम्भणमिति पदद्वयाङ्गीकारेण समासस्यैवाभावेन बहुव्रीहित्वस्यैवाभावाद्भावे ल्युडन्तस्य नियतनपुंसकत्वाच्च लिङ्गव्यत्यासशङ्कैव नास्तीति द्रष्टव्यम् । ननु दृष्टान्तान्तरज्ञापकं नास्तीति चेत्तत्राह ॥ **यथा तेनेति**॥

परेति । कारणेत्यर्थः । तज्ज्ञानेन साङ्केतिकज्ञानेन । ननु साङ्केतिकं ज्ञातफलकं भवतीति फलपर्यन्तं कस्माद्व्याख्यायते । मूले ज्ञापकाभावादित्यत आह ॥ अत्रेति । तथा च संस्कृतनामपरिज्ञानमात्रेणायं विद्वानित्युच्यत इत्युक्तौ कथं विद्वान् भविष्यति । प्राकृतभाषाऽपरिज्ञानादित्यतः प्राकृताज्ञोऽपीत्युक्तम् । तथाऽपि कथं विद्वानित्युच्यते । प्राकृतभाषाज्ञानाभावेऽप्ययं विद्वानित्युच्यत एव । प्राकृतभाषापरिज्ञानेन यत्फलं विद्व्द्यवहारगोचरत्वादिकं तस्यानेनैव लाभादिति सूचितमिति भावः । अमुख्यं फलापेक्षया व्याख्यानादिति भावः ॥ सदाशब्दादित्यादि । तथा च सदाशब्दात् त्यप्प्रत्यये सदाशब्दस्य सकारादेशे यकारलोपे सत्यमिति रूपम् । तत्र सर्वकाले । भवः स्थितः । ननु सर्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति सर्वशब्दस्यैव सकारादेशविधानात्कथमनेन सदाशब्दस्य सादेश इत्यतो योगेत्युक्तम् । तथा च सर्वस्य सो भवतीत्येकं वाक्यमन्यस्यापिशब्दस्य सोऽन्यतरस्यां विकल्पेन भवतीत्यपरं वाक्यं कार्यमित्यर्थः ॥ ड्येति । तथा च सदाऽस्मात् ड्यप्रत्यये टीभूतस्य दकारस्याकारलोपे निर्वचनत्वाद्दकारस्य तकारे सत् य सत्येति रूपम् ॥ पूर्वेणेति । इति प्रयोगोऽस्तीत्यन्वय इत्यर्थः । सत्यशब्दस्तथ्यार्थकः किं न स्यादित्यत आह ॥ तथ्येति । तामेवोपपादयति ॥ अनृताया इति । एतदेव अप्रस्तुतत्वमेव ॥ पूर्वेणैवेति । नित्यत्व एव प्रयोगोऽस्तीत्येवमन्वय इत्यर्थः । ननु सत्यशब्दस्तथ्यार्थक एव असङ्गतः स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ ब्रह्मण इति ॥ त्वयेति । ब्रह्म जरामरणशून्यं सत्यत्वादित्यनुमानेऽन्वयव्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः । कुतो नेत्यतो दृष्टान्ताभावादिति ज्ञेयम् । तदुपपादकम् ॥ ब्रह्मेति । यत्र जरामरणाद्युपेतत्वं तत्र सत्यत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिरपि नास्ति । अस्मद्रीत्या देहादौ व्यभिचारात् । जरामरणाभावरूपसाध्योपेतेऽपि शुक्तिरजतादौ

सत्यत्वहेतोरभावेनासाधारण्यं चेत्याह ॥ जरादीति। असिद्धे व्यतिरेकस्याभावादित्यन्वयः। असत्यानां चेत्यत्र चशब्दोऽसाधारण्यस्य समुच्चायकः । तदुपपादकम् ॥ असत्यानां चेति । शब्दान्तरं मृत्तिकालोहमणिकार्ष्णायसरूपविलक्षणशब्दमित्यर्थः ॥ उक्तिरिति । तथा च भावे क्तप्रत्यय इति भावः ॥ तथाऽपीति । कृदतिङ् तिङ्वर्जप्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यादित्युक्तत्वेन ल्युटोऽपि तिप् तस् इत्यादेर्यथा तिङुपेतत्वं तथा तिङुपेतत्वाभावेन कृत्त्वात् तदन्तारम्भणशब्दस्य कृदन्तत्वात् तदन्तशब्दयोगे कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण षष्ठी प्राप्ता । तथा च वाच आरम्भणमिति स्यान्न तु वाचेति तृतीयेत्यर्थः । नन्वस्माभिरपि कृद्योगे वाचेति तृतीयाङ्गीकारादश्रुतकल्पनेति चेन्न । कृद्योगे तृतीयामङ्गीकृत्यैतच्छ्रुतेश्छान्दोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणे तथा व्याख्यातत्वेन श्रुतत्वान्नाश्रुतकल्पनेति ज्ञेयम् । तथात्वं मिथ्यात्वे । ननु कथं विकारशब्देनाभिधानग्रहणमित्यत आह ॥ तन्नामरूपाभ्यामिति । तथा च नामधेयस्यापि विकारत्वेन विकारशब्देन युक्तं तद्ग्रहणमिति भावः । मृत्तिकार्थे मृत्तिकाशब्दादिविशेषः परिणामवादिनोऽपीत्येतत्पूर्वोक्तरीत्या स्पष्टम् । तेन भास्करेण । इदं मृत्तिकेतीति वाक्यम् ॥ कथमिति । कार्यं कारणेनाभिन्नं तत्सत्तया सत्तावत्त्वात् । यद्यत्सत्तया सत्तत्तदभिन्नमित्यनुमाने हेत्वन्तर्गता सत्ता कीदृशीत्यर्थः ॥ साध्याविशिष्टतेति । साध्यं यथा सन्दिग्धमेवमेव हेतुरपि सन्दिग्ध इत्यर्थः । एतदुपपादयति ॥ यो हीति । अनैकान्तिकत्वमुपपादयति ॥ माहिषसत्तयेति । सत्ताजातेरेकत्वादिति हृदयम् । मृन्मयमित्यनन्तरं मृदभिन्नमिति शेषः । तथा च मृन्मयं घटादिः मृदभिन्नं मृत्तिकासत्ताधीनसत्ताकत्वात् । यद्यत्सत्ताधीनसत्ताकं तत्तदभिन्नमिति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानं विवक्षितम् । न चैवं सत्यश्च माहिषादौ व्यभि-

चारोऽस्ति। सत्ताया ऐक्येन तत्सत्तया सत्तावानप्यश्वो न तत्सत्ताधीनसत्ताक इति भावः ॥ सत्ताकमपीति । तथा च कुलालैक्याभावाद्घटादावेव व्यभिचार इत्यर्थः। विरुद्धत्वमेवोपपादयति ॥ यद्यधीनमिति ॥ विवक्षितेति । कार्यस्य कारणानन्यत्वरूपविवक्षितेत्यर्थः ॥ पदसमुच्चय इति । एकादिपदानां परस्परसमुच्चय इत्यर्थः । ननु नैकादिपदानां वैयर्थ्यम् । सर्वस्य मृन्मयस्यैकस्मिन्नारोपितत्वकथनार्थत्वादित्यत आह ॥ आरोपितत्वं त्विति ॥ सर्वस्येति । सर्वस्य मृन्मयस्य । एकस्मिन्मृत्पिण्डे आरोपः कुत इत्यर्थः। नन्वेकस्यापि मृन्मयस्यैकस्मिन्मृत्पिण्डे आरोपितत्वं नेत्ययुक्तम् । अयं घट एतन्मृत्पिण्डनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी घटत्वात् घटान्तरवदित्यनुमानेन समर्थ्यत इत्याशङ्कते ॥ युक्तेति ॥ दृष्टान्तत्वे इति । जगतो ब्रह्मण्यारोपितत्वे इति शेषः ॥ किं त्विति । दृष्टान्तत्वानुपपत्तिरित्येव न किं त्वित्यर्थः । घटादीनामवयविनां प्रत्यक्षादिना सत्यतया सिद्धत्वेनेत्यर्थः। अभ्युपेत्याह ॥ आरोपितत्वेऽपीति । एकस्य मृन्मयस्यैकस्मिन्नारोपितत्वेऽपीत्यर्थः। एकस्मिन् मृत्पिण्डे । सर्वं मृन्मयमारोपितम् । परमकारणस्य ब्रह्मणः॥ कार्येति । कार्याभिमुखायामेव मृदि पिण्डशब्दप्रयोगादिति ध्येयम् । अत्र दृष्टान्तवाक्ये ॥ सर्वं चेति । ततश्च नखनिकृन्तनं कार्ष्णायसान्तरं न स्यादन्त्यावयवित्वात् । एकं नखनिकृन्तनं सर्वं च कार्ष्णायसं न स्यादिति मूलयोजना द्रष्टव्या । तमेव विशेषं व्यनक्ति ॥ नित्यत्वमिति । सर्वविज्ञानस्य । उपपादकमिति वर्तते । पूर्वमेव प्राधान्यात्तत्परिज्ञानादित्यादिनेत्यर्थः। उक्तस्यापि प्राधान्यस्य। अनुक्तेन सादृश्येन। बुध्यारोहार्थमुक्तिसम्भवादित्यन्वयः॥ अवान्तरेति। सदृशज्ञानात्सदृशज्ञानमित्यत्राद्यो दृष्टान्तः । प्रधानसदृशज्ञानादप्रधानसदृशज्ञानमित्यत्र द्वितीयः । अल्पसदृशज्ञानाद्बहुसदृशज्ञानमित्यत्र तृतीय इति दृष्टान्तत्रयेऽप्यवान्तरभेदोऽप्यन्यत्रोपपादितोऽनुसन्धेय इत्यर्थः। कार्यकारणभावादित्यत्रादिपदेनाधिष्ठानाध्यस्तभावग्रहणम् ।

इत्यादिकमित्यनन्तरं सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमिति शेषः॥ **चशब्द इति** । तथा च प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमेवैष सृष्ट्यादेर्विस्तर इत्यर्थः। अवधारणव्यावृत्त्यर्थकथनम्॥ **न त्विति** । अत एव प्राधान्यज्ञापनार्थमेव सृष्ट्यादिकथनमित्युक्तं तत्त्वोद्योत इति ध्येयम्। परिणामवादिमते विवर्तवादिमते चेदं विरुद्धमित्याह ॥ **न हीत्यादिना** ॥ **एष चेति** वेत्यादि । तथा च सृष्ट्यादेर्विस्तरः प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमेष यो बुद्धिस्थः अपागादित्यादिवाक्यविस्तरश्च प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमेवेति योजना द्रष्टव्या ॥ **विचारितमिति** । केनापि मार्गेण विवर्तवादिमतं विचारितमस्माभिस्तदुपपन्नं न भवेदिति योजना ॥ **एतेनेति** । परोक्तव्याख्याननिराकरणस्य स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वेनेत्यर्थः । **असङ्गतिः** सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्याननिराकरणमसङ्गतम् । न हि तन्निराकरणं कस्यचित्सूत्रस्यार्थ इत्यसङ्गतिरित्यर्थः ॥ **प्रसक्तिरस्तीति** । तथा च तन्निराकरणमाधिकं त्वित्यादिना क्रियमाणमप्रसक्तप्रतिषेधरूपं स्यादिति ध्येयम् । पूर्णेत्यस्याशेषेत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारायाह ॥ **पूर्णा इति** । प्रत्येकमित्यस्यैकैकोऽपि गुणो निरवधिक इत्यर्थः । तथा चापरिच्छिन्नानन्तगुणात्मक इति यावदिति ज्ञेयम् । यथोक्तम् । प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते । तदानन्त्यं हि गुणतस्ते चानन्ता हि सङ्ख्ययेत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ १–४–६ ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽघृतसुधावाक्यार्थविवरणे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १–४ ॥ ॥ इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

Publisher—G. R. SAVANUR, Govt. Pensioner, Dharwar.
Printer—S. N. JOSHI, Chitrashala Press, 1026, Sadashiv Peth, Poona City.

॥ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीनिवासतीर्थविरचिता समाप्ता ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीनिवासतीर्थविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ **एकवाक्यादीति** । स्वस्मिन्द्वितीयेऽध्याय इति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तराभ्यामध्यायाभ्यां भेदसिद्धय इति ग्राह्यम् । बुद्धिस्थेन प्रथमाध्यायेन । साक्षादित्यस्य व्याख्यानान्तरं तथेति । उक्त इत्यस्य व्याख्यानं समर्थित इति ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । परममुख्यया वृत्त्येत्ययमर्थ इत्यर्थः । योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वय इत्युक्तेरिति ध्येयम् ॥ **व्याख्यानेति** । लक्षणारूपेत्यर्थः । तद्याख्यानं संशब्दव्याख्यानम् ॥ **उपादानत्वादिति** । परमाण्वादीनामिति शेषः ॥ **परम्परयेति** । परिशेषाद्भगवतो निमित्तत्वं प्रतिपादितं भवतीत्येवंरूपयेत्यर्थः । अविरोध इत्यत्र नञः पर्युदासार्थकत्वप्रतीत्या विरोधभिन्नं किञ्चित्साध्यत इत्यसङ्गतिः स्यादित्यतः प्रसज्यप्रतिषेधार्थतया व्याचष्टे ॥ **विरोधाभाव इति** ॥ **विमृश्येति** । विमृश्यशब्देन सन्देहो गृह्यते । ततश्च विमृश्य सन्देहं सम्पाद्येत्यर्थः । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दौ स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भपरौ । तथा च सन्देहपूर्वकं स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यां जायमानार्थावधारणं निर्णय इत्यर्थः ॥ **निर्धारण इति** । अविरोधस्य मध्य इत्यर्थः ॥ **एकार्थ इति** । तथा च चातुर्विध्यं यद्यप्यनुपपन्नमित्यर्थः । स विरोधाभावः ॥ **तत्प्रतिपादनेनेति** । चतुर्विधविरोधाभावप्रतिपादनेनेत्यर्थः । प्राथम्ये हेत्वन्तरमाह ॥ **युक्तीति** । उपपन्नमित्युक्तमेव दर्शयति ॥ **अभावस्यापीति** । आदावित्यस्यावृत्त्या व्याख्यानं करोति ॥ **आदावित्यादिना** । आदावित्यनूद्य प्रबल इति व्याख्यानम् । यथाऽस्मिन्ग्रामेऽयमेव सर्वापेक्षयाऽऽदावित्युक्तेऽतीव प्रबल इति लभ्यते तद्वत् ॥ **प्राबल्योपपादकमुक्तप्रकारेणेति** । सर्वेषामपि विरोधानामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अपवादो भवन्नपीत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् ॥ **सूचनार्थं वेति** । अपिपदमिति वर्तते ॥ **विरोधश्चेति** । यद्यपि नञर्थ एव समासे गुणभूतो न विरोधस्तथाऽप्यविरोधपदस्य विरोधाभाव इति व्याख्यातत्वात्समासे गुणभूत इत्यर्थः । तेन विरोधपदेन । अनौचित्यशङ्केत्युक्तं विशदयन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **युक्तिविरोधेत्यादिना** । उक्तेत्यादौ यौक्त इत्युक्तस्य । तदेव विशदयति ॥ **समयादीत्यादिना** । तथात्वं चतुरात्मकत्वम् । पदान्तर्गत-

त्वादिति भावः । विवक्षाभेदमेव दर्शयति ॥ **यदेति** । प्रथमोऽध्यायः ॥ **नन्वेतदिति** । वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । उक्तमेव प्रथमपादान्त इत्यर्थः ॥ **आङ्द्वयस्येति** । तथा च वर्ण आ आ आगमादिति पदच्छेदो द्रष्टव्यः ॥ **न केवलमिति** । प्रथमाध्याय एवेति शेषः । प्रत्यधिकरणमित्यनन्तरं वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयप्रतिपादकत्वमिति शेषः । तथा च पूर्वं प्रथमाध्यायगतपदानामेव वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयप्रतिपादकत्वं सर्वश इत्यनेनोक्तमिदानीं तु चतुरध्यायगतसर्वपदादिप्रतिपाद्यत्वमुच्यत इति न पुनरुक्तिरिति भावः ॥ ॐ **स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्** ॐ ॥ अवकाशोऽन्यास्मिन्नर्थे घटनेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । प्रतीतेऽप्यर्थे तात्पर्यं न चेत्यर्थः । स दोषः । अन्यथा पिपीलिकालिपिनिभत्वेन प्रामाण्यं श्रुतेरिति प्रबलं परोक्तं दोषं ज्ञात्वा तमपरिहृत्वा श्रुतित्यागेन स्मृतिमात्रस्यैवोपादानं यदि क्रियत इत्यर्थः । स्यात्समन्वेतव्यतया । ननु नास्माभिः पञ्चरात्रादिस्मृत्येतरस्मृतीनां बाध उच्यते किन्तु सत्प्रतिपक्षत्वेन साम्यमिति साम्यापादनमात्र एव तात्पर्यमिति चेत्तत्राह ॥ **साम्येति** ॥ **निश्चयेति** । सिद्धान्तिनां विष्णोः कारणत्वनिश्चयेत्यर्थः ॥ **स्वतस्त्वेनेति** । गुणरूपकारणापेक्षाभावादिति भावः ॥ **वैपरीत्याच्चेति** । प्रत्युत स्मृतावेव प्रामाण्यकारणाभावात्प्राबल्यं तदभावाच्छ्रुतीनामेव दौर्बल्यमित्यर्थः । एतदेव विशदयति ॥ **वाक्येत्यादिना** । ननु कृत्रिमत्त्वादिकं न स्वरूपेण प्राबल्याद्युपपादकं किन्नाम कृत्रिमत्त्वे आप्तिमूलकत्वं प्राप्तमकृत्रिमत्त्वे च तदभावः । तथा चाप्तिमूलकत्वसम्भावकत्वादिना प्राबल्याद्युपपादकं भविष्यतीत्यत आह ॥ **उक्तरीत्येति** । वाक्यप्रामाण्ये हीत्युक्तरीत्या प्राबल्यप्रयोजकं नाप्तिमूलकत्वसम्भावकं कृत्रिमत्त्वं स्मृतावेवास्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति ॥ **स्मृतयो हीत्यादिना** । अत एवार्थविशेषनिष्ठतानिर्धारणार्थमेवेत्यर्थः । नन्वत्रेतिहासपुराणयोरेव श्रवणात्कथमाप्तवचनानुसारेण नेतव्या इत्युच्यत इत्यत आह ॥ **इतिहासपुराणग्रहणमुपलक्षणमिति** । अनेनाप्त्येकदेशभूततत्त्वज्ञानस्यैकस्यैवोक्तत्वेनाविप्रलिप्साकरणपाटवयोरनुक्तत्वादाह ॥ **आप्तत्वेति** । प्रमाणप्रसिद्धया हिशब्दोक्तया । तत एव सार्वज्ञमात्रेणै-

वान्यस्याविप्रलिप्सादेः सिद्धेर्नात्र पूर्ववदासत्वोपलक्षणं कार्यमिति भावः । तमेव सिद्धिप्रकारं दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना किमु महानुभावा रुद्रादय इत्यन्तेन** । विप्रलिप्सा चेत्स्यत:पूर्वं तन्मूलकेति शेषः । निवर्तते न ह्येवमेव कश्चित्कञ्चिद्विप्रलब्धुमिच्छतीति हृदयम् । रुद्रादौ तत्सिद्धिप्रकारं दर्शयति ॥ **किञ्चेत्यादिना** । स्थानपाटवं करणपाटवं चेति सम्बन्धः । स्थानं नामाक्षरोच्चारणहेतुभूतोरःप्रभृत्यष्टस्थलविशेषः ॥ **पान्थानामिति** । मार्गे केचिद्गच्छन्ति तेषां द्रव्यादिकं चोरभूता म्लेच्छा अपहृतवन्तोऽपहृतसर्वस्वैः पान्थैरस्मदीयं द्रव्यं तावत्सर्वमपहृतमस्माकं समीचीनं मार्गं वा गन्तुमुपदिशतेति पृष्टा अनेन मार्गेण गन्तव्यमित्युपदिशन्ति । पश्चादेवमुद्दिष्टानां तेषां पन्थानां मार्गविषये म्लेच्छज्ञानेऽभ्यासदशापन्नत्वेन याथार्थ्यं निश्चित्य तेष्वाप्तिं च निश्चित्य पश्चाद्गच्छतीति म्लेच्छा अप्याप्ता भवन्तीत्यन्वयः । ननु तेष्वेतेषामाप्तिनिश्चयः कथं घटते । अमार्गमेवैते मार्गतयोपदिशन्त्यस्मद्धननार्थमिति सन्देहेनानिश्चय एव स्यादिति चेत् । सत्यम् । द्रव्यादिसद्भावदशायामेवमेतत् । यतस्ते पान्थाः । कोऽर्थः । म्लेच्छापहृतसर्वस्वाः । तथाचास्मदीयं सर्वस्वमपहृतमतःपरमस्मानेते किं करिष्यन्ति । अतः समीचीनमेव मार्गमेते उपदिशन्तीति भविष्यत्येवाप्तिनिश्चय इति हृदयम् । स्वोपकारोऽपि पान्थद्रव्यापहारो वा तदीयशरीरच्छेदादिकं वेति विकल्प्याद्यं निराह ॥ **स्वस्येति** । द्वितीये त्वाह ॥ **शरीरस्येति** ॥ **द्वितीय इति** । म्लेच्छा अमार्गमेव मार्गतया विप्रलिप्सयोपदिशन्ति । पान्थेषु विमार्गेण गच्छत्सु सत्सु तेषां कश्चनापकारो भविष्यति स एव तेषां विप्रलिप्साहेतुरिति द्वितीयोऽपि नेत्यर्थः ॥ **न हीति** । तथा च म्लेच्छानां पान्थकृतापकारप्रसक्तेरेवाभावात्पान्थानां म्लेच्छा विमार्गोपदेशेन किमर्थमपकारं चिन्तयेयुरिति तद्धेतुकाविप्रलिप्सा निवार्यत इत्यर्थः । तत्कृतापकाराभावेऽपि परेषामपकारचिन्तनमात्रमेव पुरुषार्थ इति भवति विप्रलिप्सायां हेतुरित्याशङ्क्याह ॥ **नापीति** ॥ **अनभ्यासेति** । यथा कश्चिदनभ्यस्ते मार्गे सन्देहेन गच्छति पश्चात्तेन मार्गेण गच्छमानं कश्चिद्दृष्ट्वाऽस्य ग्रामस्यायं मार्गो भवति न वेति पृष्टे भवति सुखेन गन्तव्यमिति तेनोक्ते तथा पुरतोऽन्येनापि तथैवोक्ते प्रमाणान्तरसंवादेन

पुरतो गमनानन्तरं ग्रामो लब्ध इत्येवं समर्थप्रवृत्त्या वा पूर्वमुपदेष्टरि म्लेच्छे भवत्येवाप्तिनिश्चय इति भावः ॥ ७ ॥ ननु पूर्वं श्रुत्यादिसकलशास्त्रस्य प्रकृतत्वेन श्रुत्युपादानं कुतो न कृतं सूत्रकृतेत्यस्याभिप्रायमाह ॥ **आस्तामिति** । साम्यां समबलत्वम् । समे समबले प्रमाणे । मया सह वर्तेत इत्यन्वयः । नन्वीशानः सर्वे विद्यानामित्यादिश्रुतिभिरेव रुद्रादीनां सार्वज्ञं सिध्यतीति चेत्तत्राह ॥ **श्रुत्यादीनां चेति** । उपायोपेयविषयं स्वर्गादि-रूपसाध्यतत्साधनविषयं सार्वज्ञमित्यर्थः ॥ **एवमिति** । शिवादय आप्ताः सर्वज्ञत्वादित्यनुमीयत इत्यर्थः ॥ **भग्नत्वादिति** । सत्यपि सर्वज्ञत्वे आप्त-त्वाभावादिति भावः । ननु कथमस्मदभिप्रायमबुद्ध्वा व्यभिचारश्चोद्यते । यतोऽस्माभिस्तेषामप्याप्तत्वमङ्गीकृतमित्यत आह ॥ **अभङ्गेति** ॥ **समीहितमिति** । आप्तभूतनारायणप्रणीतत्वेन पञ्चरात्रप्रामाण्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ **वस्त्विति** । तत्तदाप्तप्रणीतशास्त्रानुसारेण रुद्रादिवस्तूनां कदाचित्सर्वोत्तमत्वं कदाचिदपकृष्टत्वं च प्राप्तमित्यर्थः ॥ **न च तत्रेति** । तथा च हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **समानेति** । स्वाभिमतस्यैकस्य सार्वज्ञसाधने यो न्यायः प्रकारः स इतरस्यापि सार्वज्ञसाधने तुल्य इति स्यादेव व्यभिचार इति भावः ॥ **सन्दिग्धेति** । तथा च विमत आप्तस्तीर्थकरव्यतिरिक्तत्वेसति सर्वज्ञत्वादित्यनुमाने यदि पक्षीभूतस्तीर्थकरोऽनाप्तोऽसर्वज्ञो वा स्यात्तदा सन्दिग्धविशेषणाविशेष्यासिद्धिः । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारो द्रष्टव्यः ॥ **निश्चीयन्त इति** । तथा च विमतो ज्ञानेच्छादिमान् उपदेष्टृत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । ननु नोपदेशमात्रं हेतुर्येनापटुकरणानामप्युपदेशदर्शनेन व्यभिचारः स्यात्किन्नाम पटुकरणकर्तृकोपदेश एवेति न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **उपदेश-विशेषणे चेति** । यदि उपदेशपटुकरणकर्तृकत्वरूपं विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । पटुकरणकर्तृकोपदेशत्वस्यानिश्चयात्सन्दिग्धा-सिद्ध्यादिमित्यर्थः । ज्ञानं विप्रतिपन्नस्येति शेषः । तस्य ज्ञानस्य । तत्सिद्धिस्तदीयज्ञानस्य याथार्थ्यसिद्धिः ॥ **विनेयेति** । विशेषेण नीयन्ते प्रेर्यन्त इति विनेयाः शिष्यास्तेषां यद्वचनमस्मिन्नर्थेऽस्मद्गुरूणामतीवाभ्यास इत्येवं रूपं तत्परम्परया तदीयाभ्यासावधारणं युक्तमित्यर्थः । अन्यथा त्वसि-

द्धान्तविरोधिनोऽपि तदीयज्ञानस्य यथार्थ्यै ॥ **विरोध इति** । तदीयज्ञानस्य याथार्थ्यै त्वत्सिद्धान्तस्य तद्विरोध इत्यर्थः ॥ **हेतुदर्शनेति** । विप्रलिप्साहेतुदर्शनेत्यर्थः । पिशितनयना मांसमयचक्षुष्काश्चर्मचक्षुष्का दिव्यदृष्टिशून्या इति यावत् । तैरित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धत्वादिति** । पक्षीकृते तीर्थकरे प्रत्यक्षेण हेतुहेतुदर्शनाभावेऽपि तदतिरिक्तेन केनचित्प्रमाणेन तद्दर्शनसम्भवात्केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावः सन्दिग्ध इति सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । हेतुभूतं प्रयोजनाभावमुपपादयति ॥ **प्रयोजनाभावश्चेति** । तदसाधनत्वात्पुरुषार्थसाधनत्वात् । तथा च यदि विप्रतिपन्नस्तीर्थकरो विप्रलम्भकस्तर्हि विप्रलम्भनेन तस्य किञ्चित्प्रयोजनं वाच्यम् । न हि विप्रलम्भनं स्वयमेव प्रयोजनरूपम् । न वा तत्साधनम् । तस्माद्विप्रलिप्सायाः प्रयोजनाभावात्प्रयोजनाभावेनाविप्रलिप्साऽनुमीयत इति हृदयम् ॥ **सम्प्रतिपन्नेति** । प्रयोजनाभावेऽपि विप्रलब्धत्वेन सम्मतेष्वित्यर्थः । विभ्राम्य भ्रान्त्या ज्ञात्वेत्यर्थः । असौ सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकः प्रकृतस्तीर्थकरः ॥ **नैवमिति** । अपुरुषार्थं पुरुषार्थतया ज्ञात्वा न वञ्चयतीत्यर्थः । तत्साम्येन विश्वहितोपदेशाय प्रवृत्तिसाम्येन ॥ **ते न तथेति** । ते बुद्धादयस्तथा विश्वहितोपदेशाय प्रवृत्ता नेत्यर्थः । व्यामोहनार्थं प्रवृत्ता इति शेषः । प्रकृतोऽपि तीर्थकरस्त्वदभिमतः ॥ **न तथेति** । बुद्धादिवदयोग्यजनव्यामोहनाय प्रवृत्तो न किन्तु विश्वहितार्थमेवेति कुतो निश्चय इत्यर्थः । ननु शिवप्रणीतागमेषु शिवस्य विश्वहितोपदेशायैव प्रवृत्तिरित्युक्तेस्तत्प्रवृत्तेर्विश्वहितसाधनत्वं निश्चीयत इति चेत्तत्राह ॥ **तुल्यत्वादिति** । बुद्धादिप्रणीतागमेषु बुद्धादीनामपि विश्वहितोपदेशायैव प्रवृत्तिरित्युक्तत्वेन विप्रलम्भाभावसाधकविश्वहितोपदेशाय प्रवृत्तिरूपहेतोर्बुद्धादिषु व्यभिचार इति भावः । प्रमाणान्तरं संवादभूतं प्रमाणान्तरमित्यर्थः ॥ **विप्रतिपन्नार्थस्येति** । शिवादेरसन्निहितत्वेन तदीयमोहविप्रलिप्साभावरूपस्य विप्रतिपन्नार्थस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र प्रत्यक्षसंवादो नेत्यर्थः ॥ **अनुमानं चेदिति** । शिवो मोहविप्रलिप्साशून्योऽनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादित्यनुमानं चेदित्यर्थः ॥ **आभासमिति** । बुद्धादिप्रणीतशास्त्रस्य संवादिरूपं यत्तत्क्षणिकमित्याद्यनुमानं यत्सत्तत्प्रत्यभिज्ञाबाधितत्वादाभासमित्यर्थः ॥

मदीयमिति । शिवप्रणीतशास्त्रस्य संवादि त्वनुमानमेव निर्दोषोपपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ **तदविरुद्धमिति** । वेदाविरुद्धं मन्वादिस्मृत्यन्तरमित्यर्थः । तद्विरुद्धमिति पाठे वेदविरुद्धं साङ्ख्यादिस्मृत्यन्तरमित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेति** । बुद्धादिप्रणीतस्मृतीनां संवादित्वेन यत्स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरमुच्यते ते ग्रन्थान्तरकर्तारः स्वयूथ्या बुद्धसम्बन्धिन आप्तत्वेन सन्दिग्धा इति न । तद्वचनसंवादेन बुद्धादिस्मृतीनां विप्रलिप्सादिमूलकत्वाभावसिद्धिरित्यर्थः ॥ **प्रकृतेष्वपीति** । शिवप्रणीतस्मृतीनां संवादित्वेन यत्स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरमुच्यते ते ग्रन्थकर्तारः स्वयूथ्याः शिवसम्बन्धिनोऽप्याप्तत्वेन सन्दिग्धा इति न । तद्वचनसंवादेन शिवस्मृतीनां विप्रलम्भादिमूलकत्वाभावसिद्धिरित्यर्थः । विप्रतिपन्नस्मृतिः पाशुपतादिशास्त्रम् ॥ **तादृगर्थेति** । स्वर्गापवर्गरूपातीन्द्रियार्थेत्यर्थः । नाप्यनुमानेन । फलमीक्ष्यत इत्यन्वयः ॥ **व्यभिचारित्वादिति** । समर्थप्रवृत्त्यजनकबौद्धादिस्मृतावपि स्मृतित्वहेतोः सत्त्वादिति भावः । अन्यस्य हेतोरागमेनेत्यस्यापीक्ष्यत इति पूर्वेणान्वयः । तस्य विप्रतिपन्नप्रामाण्यकस्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तररूपागमस्य । बौद्धादिविषये बुद्धादिप्रणीतस्मृतिफलभूतस्वर्गादौ विप्रतिपन्नस्मृतेरदृष्टफलविधायकायाः ॥ **तत एवेति** । दृष्टफलविधायकेशवाक्यदृष्टान्तेनादृष्टफलविधायकाया अपि स्मृतेरीशवाक्यत्वेन हेतुनाऽऽप्तमूलकत्वसिद्धिरित्यर्थः । इदं दृष्टार्थानां प्रवृत्तिसामर्थ्योपलम्भादित्येतत् । तदंशस्य पशुपतिप्रणीतदृष्टफलविधायकवाक्यैकदेशस्य प्रत्यक्षेणानुपलब्धेर्हेतुत्व इति शेषः । त्वया वेदान्तानामपि प्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतिपादकत्वेऽपि प्रामाण्याङ्गीकाराद्व्यभिचार इत्यर्थः । अन्यथा पञ्चरात्रस्मृतेर्दृष्टफलव्यभिचारेऽपि चेत्प्रामाण्यमित्यर्थः । फलव्यभिचारस्य शैवादिस्मृत्यप्रामाण्यसाधकहेतुभूतस्य ॥ **व्यधिकरणत्वादिति** । अदृष्टार्था पञ्चरात्रादिस्मृतिरप्रमाणं दृष्टार्थे फलव्यभिचारादिति व्यधिकरणमित्यर्थः । ननु तर्हि दृष्टफलार्थपञ्चरात्रस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं न सम्भवतीत्याह ॥ **तद्विरोधादेवेति** । अदृष्टार्थकपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादेवेत्यर्थः । क्वचिद्दृष्टार्थे । अस्या अदृष्टार्थायाः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । यत्र दृष्टफलविधायकवाक्याप्रामाण्यं तत्रादृष्टफलविधायकवाक्याप्रामाण्यमिति व्याप्त्यभावादित्यर्थः । क्वचित्स्थले । ननु पञ्चरात्रादि-

स्मृतिरप्रमाणमित्यत्र नारायणवाक्यत्वमेव हेतुर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **नारायणेति** । गामानयेत्यादितद्वाक्य इत्यर्थः । तत्राप्रामाण्यरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । तदवधारणमाप्त्यवधारणम् । तच्च बोधकत्वम् ॥ **तदिति** । प्रामाण्येत्यर्थः । अस्यां दशायाम् । श्रुतेरपौरुषेयतया निष्कम्पप्रामाण्यस्य व्यवस्थितिदशायाम् । ततश्च परोक्तं दोषं बुद्ध्वा श्रुतिपरित्यागस्त्वयुक्त इति दोषानवकाश इति ध्येयम् । अन्यथा व्यभिचारस्य वैगुण्यनिबन्धनतानङ्गीकारे । ननु पञ्चरात्रादिवैदिकग्रन्थोक्तानुष्ठाने वैदिकोक्तस्येति वक्तव्यं वेदोक्तस्येति कथमुक्तमित्यत आह ॥ **वैदिकेति** । तस्य हेतोः । तदवधारणे फलविसंवादेन लिङ्गावधारणे । शङ्कनात्फलसंवादस्येति शेषः । निश्चय इत्येतावद्वक्तव्यमित्यन्वयः । सामग्री साकल्यम् । द्रव्यस्य शुचित्वं नाम न्यायार्जितत्वम् । सन्दिग्धेन फलोफलम्भरूपेण लिङ्गेन । ननु भविष्यति सन्देहः फलनियममेवाङ्गीकृत्य फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्ध्यनन्तरं फलव्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तताकल्पनसम्भवेनैककोटेर्निश्चितत्वादित्याशङ्क्य फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्धौ तदन्यथाऽनुपपत्त्या व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तत्वं कल्पनीयाम् । व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनाऽन्यथासिद्धौ कल्पितायां फलनियमसम्भवेन फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादत एककोटिनिश्चायकाभावेन सन्देहः स्यादेवेति न सन्दिग्धेन फलसंवादेन प्रामाण्यानुमानं युक्तमित्याशयेनाह ॥ **प्रामाण्यसिद्धीत्यादिना** ॥ **न्यायसाम्येति** । पाशुपतादिस्मृतीनां प्रामाण्यावधारणस्य यथा फलसंवादादियुक्त्यधीनत्वं तथा न पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणस्य तदधीनत्वं । किन्नाम वेदसंवादाधीनत्वमेवेति न न्यायसाम्यमित्यर्थः । तथा कथितः सुलभत्वेन कथित इत्यर्थः । जन्मपदकृत्यमाह ॥ **विप्रा एवेत्यादिना** । व्यधिकरणबहुव्रीहिमङ्गीकृत्य व्याख्याय समानाधिकरणबहुव्रीहिमङ्गीकृत्यापि व्याख्याति ॥ **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । कलशार्थनं घटपूजा । तत्रैवोक्तं तथा च भगवन्मत इवास्मन्मतेऽप्यधिकारस्य दुर्लभत्वात्फलव्यभिचारं वैगुण्यनिमित्तकमेव कल्पयिष्यतीति युक्तं फलसंवादेन पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्यानुमानमिति हृदयम् । पञ्चरात्रपाशुपतस्मृत्योर्विशेषसूचकतुशब्दार्थमाह ॥ **दुर्लभत्वोक्तीत्यादिना** ।

तदभावेन कल्पकाभावात् । फलविसंवादस्य वैगुण्यनिमित्ततायां कल्पकस्य प्रामाण्यनिश्चयस्याभावादित्यर्थः ॥ २-१-१ ॥ ॐ **न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ** ॥ अन्यथा फलव्यभिचारेऽपि चेत्प्रामाण्यमित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यपौरुषेयत्वेनैव प्रामाण्यमित्यतोऽपौरुषेयत्वं प्रत्युताप्रामाण्यमेव साधयतीत्याह ॥ **अपौरुषेयत्वे चेति** । अन्यथा प्रतिवादिनो मम मते वेदस्य बोधकत्वं न सम्मतमिति यदुच्यत इत्यर्थः । तथा च यदि वेदवाक्यमबोधकं स्यात्तदा पुत्रकामः पुत्रकामेष्ट्या यजेत्यादिवाक्यास्यार्थं बुद्ध्वा पश्चादिदमप्रमाणं कृतायामपीष्टौ पुत्रजन्मानुपलम्भादिति तस्य वेदस्य फलव्यभिचारश्चोद्यते । तन्न स्यात् । यदि वेदवाक्यमबोधकं स्यात्तस्माद्वेदवाक्यस्य बोधकत्वमुभयसम्मतमित्यर्थः । ननु वेदस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्य फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिना कुतोऽन्यथासिद्धिः कल्पनाया नियामकाभावात्फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथासिद्धेति** । फलव्यभिचार उक्तरीत्याऽन्यथासिद्धोऽतो दुर्बलः । वेदप्रामाण्यं त्वपौरुषेयतया स्वत एव सिद्धमिति प्रबलमित्ययं न्याय एव नियामक इति नोक्तदोष इति भावः । स्वरूपासिद्धिपरिहारायाह ॥ **विमतो विपरीतेति** । एवमुत्तरत्रापि । स्वयूथ्याः सत्यतावादित्वेन तार्किकाः । तां नित्यताम् । वाचो वागिन्द्रियस्य तदपीत्यतःपूर्वमस्तु वाऽत्र वेदस्य नित्यत्वमुच्यत इति तथाऽपीति शेषः । तदपि नित्यत्वमपि । ननु श्रुतेः पौरुषेयत्वे यथा प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिरूपतर्कबाधोऽस्ति । तथा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमङ्गीकृत्य वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि यदि वेदोऽपौरुषेयः स्यात्तदाऽऽप्तिरूपगुणलक्षणकारणाभावात्प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गावतारादित्याशङ्क्याह ॥ **प्रामाण्यस्येति** ॥ **आभासत्वादिति** । भवति च प्रमाणं वेदस्तस्मादाप्तोक्तत्वादपौरुषेयो नेति विपर्ययपर्यवसानं तर्कं न सम्भवति । अपौरुषेयताया उक्तश्रुतिसिद्धत्वेन विपर्ययपर्यवसाने बाधापत्तेरिति भावः । यद्वा गुणलक्षणकारणाभावे प्रामाण्यं न स्यादिति तर्को न युक्तः । यादृच्छिकसंवादिस्थले सल्लिङ्गपरामर्शरूपगुणाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनेन व्यभिचारदर्शनात्तद्वत्प्रकृतेऽपौरुषेयत्वेनाप्तोक्तत्वरूपगुण-

लक्षणकारणाभावेऽपि प्रामाण्यमस्त्विति तर्क आभास इत्यर्थः । नन्वपौरुषेयताश्रुतयो ऋचः सामानीति पौरुषेयताभिधायकश्रुत्या सत्प्रतिपक्षा इति चेत्तत्राह ॥ **प्रबलेति** । वाक्यशेषे हीत्याद्युक्तरीत्या प्राबल्योपेतनित्यया नित्ययेत्यादिश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । प्रत्युतेदं वाक्यं पौरुषेयतापक्षे विरुद्धमित्याह ॥ **न हीति** । पुरुषसूक्ते ऋचः सामानीति ऋग्वेदसामवेदयोः पुरुषनामकभगवज्जातत्वं कथ्यते । तथा तयोरेव वेदयोर्ऋग्वेद एवाग्नेरजायतादित्यात्सामवेद इति वाक्याभ्यामग्न्यादित्यजातत्वं कथ्यते । न हीदं सम्भवति । एकस्य वाक्यस्यानेककर्तृकताऽयोगादिति भावः । प्रवर्तितत्वपक्षे तु नानुपपत्तिरित्याह ॥ **सम्भवतीति** ॥ **अन्यथेति** । अनुभवविरुद्धमप्यबोधकत्वं यद्यङ्गीक्रियत इत्यर्थः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **तथाचेति** ॥ **तदिति** । पुरुषलिप्यात्यर्थः । एवं सति लिपेःसर्वथाऽबोधकत्वे । आकाशादिकमबोधकत्वेनोभयासिद्धम् । तथा च श्रुतिरबोधकतयाऽप्रमाणमित्यत्राकाशनिभेति वाच्यम । किं पिपीलिकानिभेति विप्रातिपन्नबोधकत्वोपेतपिपीलिकालिपिग्रहणेनेति भावः । अन्यथा बलवत्प्रमाणविरोधाभावेऽपि यदि तद्विपरितबोधकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ॥ **अतदिति** । प्रत्यक्षागमलक्षणाक्रान्तत्वाभावादित्यर्थः । प्रसङ्गादुक्तरीत्या प्रमाणबाधस्य तत्रापि साम्यादिति ज्ञेयम् । सा एडमूकलिपिः ॥ **इतरेति** । एडमूकातिरिक्तपुरुषलिपिरित्यर्थः । तत्रोक्तबाधाभावादिति हृदयम् । ननु पुरुषलिपिपक्षीकारेण तत्र मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमानकरणादेडमूकलिपौ साक्षाल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयकत्वाभावेऽप्युक्तसाध्यसत्त्वान्न लिपित्वहेतोर्व्यभिचार इति शङ्कते ॥ **अथेति** । ननु पिपीलिकालिपिव्यातिरिक्तत्वं हेतुविशेषणं विवक्षितमतो न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **तद्व्यावर्तने चेति** । तामेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **तद्धेत्विति** । स्मृतिहेत्वित्यर्थः ॥ **तदिति** । प्रामाण्येत्यर्थः ॥ **तच्चेति** । साधकतमं करणमित्यर्थः । चरितार्थमन्यथासिद्धमिति भावः ॥**एवं लिपिदर्शनेत्यादि** । ततश्च विशिष्टस्यैव मनसःकरणत्वाल्लिपेरपि करणकोटौ प्रवेशाद्युक्तो मनोरूपप्रत्यक्षेऽन्तर्भाव इति हृदयम् ॥ **केवलाया इति** । करणकोटिनिविष्टतयैव प्रामाण्यं प्राप्तं न तु केवलायाः संस्कारोद्बोध

कताशून्याया: लिपे: प्रामाण्यमित्यर्थ: । श्रुतेरपि केवलाया इति शेष: । तत्प्रामाण्यम् । ततश्च शक्तिस्मृत्यादिसाहिताया एव श्रुते: प्रामाण्यं न केवलाया इत्यर्थ: । भावं साधयति प्रतिपादयतीति भावसाधन: ॥ **न स्यादिति** । लिपे: प्रमितत्वाभावादिति भाव: । करणाधिकरणयोर्ल्युडन्तस्य त्रिलिङ्गत्वात् । इध्मव्रश्चनो गोदोहन इत्यादिप्रयोगदर्शनात्प्रमाणीति स्यादिति यदुक्तं तन्न । करणसाधनत्वेऽपि नपुंसकत्वदर्शनादित्याशयेन शङ्कते ॥ **कथं तर्हीति** ॥ **अन्यथेति** । वेदादिकमुद्दिश्य यदि प्रामाण्यमेव विधेयमित्युच्यत इत्यर्थ: ॥ **दौर्घट्यमिति** । ततश्च वेदा: प्रमाणा: स्मृति: प्रमाणीत्येव प्रयोगापत्त्या प्रमाणमिति नपुंसकप्रयोगस्य दौर्घट्यमेवेति भाव: ॥ **भाक्तमिति** । तथा च प्रमितिरूपत्वाभावेऽपि प्रमितिसाधनत्वात्प्रमाणमिति व्यपदेशो गौण इत्यर्थ: । प्रमितिर्यथार्थज्ञानम् । वक्ष्यमाणानुमाने सिद्धसाधनताश्रुते: स्मारकत्वेनैव प्रामाण्याङ्गीकारादित्याशङ्कापरिहारायाह ॥ **ननु च श्रुतेरिति** । असिद्धेरन्यतरासिद्धे: ॥ **उत्पद्यमानामिति** । तथा च पिपीलिकालिपेरपीश्वरबुद्धिजन्यत्वात्साधनवैकल्यम् । अबुद्धिजन्यस्य कस्याप्यभावेन बुद्धीति विशेषणवैय्यर्थ्यं चेति भाव: । ज्ञातकरणजातीयत्वेनाबुद्धिपूर्वकत्वहेतौ विशेषणेन दत्तेनेति शेष: । अत्र ज्ञातकरणत्वविशेषणेनैव प्रत्यक्षे व्यभिचारपरिहार: । जातीयपदं तु वेदानामनन्तत्वेन ज्ञातकरणताया अयोगेन भागासिद्धिपरिहारायेति ध्येयम् ॥ **सुवच इति** । प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकतावैधुर्यरूपस्यानेनैतदेवं प्रतिपादयिष्यामीत्यभिसन्धिपूर्वकतावैधुर्यरूपस्य चाबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेतोरनुमाने सत्त्वादिति भाव: । चेतनव्यापारो बुद्धिरभिसन्धिर्वा । तद्विषयस्य तद्घटितस्य । तथाचानुमाने बुद्ध्यभिसन्ध्यो: प्रसक्तेरेवाभावेन तन्निषेधायोगादुल्कादौ तत्प्रसक्ते: सत्त्वेन तन्निषेधसम्भवाद्युक्तं तत्रैव व्यभिचारप्रदर्शनमिति ध्येयम् । शाकुनमात्रे प्रमाणाविरुद्धशाकुनमात्रे। इदं यथा द्रौणेरित्येतच्छकुनम् । उत्तरमाह ॥ **विभक्तीति**। पुनश्शङ्कते ॥ **विभक्तीति** । एकवचनादिरूपा विभक्तिरित्यर्थ: । उत्तरमाह ॥ **न नास्तीति** । अस्तीत्यर्थ: ॥ **आमन्तेति** । कारयामासेत्यादावाम्प्रत्ययान्ताव्ययमनु आसेत्येकवचनरूपविभक्तिप्रयोगस्य सत्त्वादित्यर्थ: ।

अनु प्रयुज्यते लिटीति विधानसामर्थ्यादामन्तानुप्रयोगोऽस्तेर्भूभावो नेति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । उक्तरीत्या तर्हि प्रयुज्यत इति शङ्कितुः प्रतिज्ञेयम् । प्रत्यक्षादौ व्यभिचारवारणाय शब्दत्वे सतीत्युक्तम् । आगमो निर्दोषः शब्दः । ननु यद्यपि द्वितीयानुमाने पिपीलिकालिपेर्दृष्टान्तत्वं युक्तं न प्रथमानुमाने पिपीलिकालिपेरशब्दत्वात्तथाऽपि दृष्टान्तान्तरमाद्यानुमाने भविष्यतीत्याह ॥ **आद्यस्येति** । तत्र साध्यवैकल्यमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । प्रमाणं येन दृष्टान्तता न स्यादिति शेषः ॥ **उक्तहेतुभ्यामिति** । तथा चोन्मत्तवाक्येऽयाथार्थ्ये विरुद्धत्वस्यैव प्रयोजकत्वं न शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वहेत्वोरिति ध्येयम् । प्रयोजकश्चोपाधिरिति भावः । अत एव सोपाधिकत्वादेव ॥ **तथा च तत्रेति** । एवं च न संस्कारप्रत्यक्षादिप्रमाणकचटतपादिशब्देषु साध्याव्यापकतेति भावः । एवं शुद्धसाध्याव्यापकतापर्यवसन्नपर्यवसितसाध्यव्यापकोपाधिमुक्त्वा पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तमेवोपाधिमाह ॥ **यद्वेत्यादिना** । तथा च न संस्कारादौ साध्यव्यापकतेति ध्येयम् । एवं वेद इत्यतःपूर्वं वेदो नायथार्थज्ञानजनकः प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवदिति तृतीयानुमानेऽप्युपाध्यभावेन सत्प्रतिपक्षता वाच्या । पर्यवसितसाध्यव्यापकोपाध्यभावेन सत्प्रतिपक्षतामभिधाय पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यभावेनापि तामाह ॥ **एवं वेद इति** । अत्रापि तृतीयानुमानस्यापि । वेदो यथार्थज्ञानाजनको न भवति बोधकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति सत्प्रतिपक्षता वाच्या । वेदो यथार्थो बोधकत्वे सतीत्यत्र यथावास्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपं प्रामाण्यं साध्यम् । तथाच कचटतपादिशब्देषु व्यभिचारपरिहाराय बोधकत्वे सतीत्युक्तम् । अनुभवसाधनत्वे सतीति विशेषणं संस्कारे व्यभिचारवारणायेति ध्येयम् । प्रत्यक्षादिप्रमाणे व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । मूलोक्तं प्रमाणाविरुद्धत्वरूपमुपाधिं समर्थ्य स्वयमुक्तानुमानत्रये उपाध्यन्तरमाह ॥ **एवमित्यादिना** । साध्ये सम्यगनुभवसाधनत्वाभावरूपे आगमत्वाभावरूपे प्रमाणत्वरूपे च साध्य इत्यर्थः । उक्तसाध्यद्वये घटादौ । तृतीयसाध्यदुष्टेन्द्रिये साध्याव्यापकता । प्रणीतत्वस्य वाक्य एव प्रयुज्यमानत्वेन वाक्यासाधारणधर्मत्वाद्घटादौ । अनाप्तप्रणीतत्वाभावादतो वाक्यत्वावच्छिन्ने-

त्युक्तम् । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ **प्रतिपक्ष इति** । वेदाः सम्यगनुभवसाधनं वेद आगमः । वेदः प्रमाणम् । वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वादि-त्युपाधिव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोऽभिधेय इति भावः ॥ **तमनुसृत्येति** । तत्संवादेनेत्यर्थः न तूपलभ्येति भावः । प्रमाणमूलत्वादित्यस्यार्थमाह ॥ **प्रमाणसंवादित्वादिति** ॥ **तथाऽपीति** । विमता स्मृतिराप्तवाक्यं वेदेतरवाक्यत्वे सति वेदसंवादित्वादिति हेतुनाऽऽप्तवाक्यत्वरूपोपाधेः पक्षे पञ्चरात्रस्मृत्यादौ साधनं सुलभम् । योगिप्रत्यक्षे वेदसंवादिनि व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । तथा च साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति भावः । अवच्छिन्नसाधनेन प्रमाणसंवादित्वरूपहेतुना । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिवेदसंवादिनि स हि सर्वस्य कर्तेत्यादिवेदवाक्य एव व्यभिचारवारणाय वेदेतरेत्युक्तम् । उन्मत्तवाक्ये तद्वारणाय वेदसंवादित्वादिति । जीवासार्वज्ञप्रतिपादकवेदसंवादिन्यसर्वज्ञतया जीवस्वरूपग्राहकसाक्षि-प्रत्यक्षे वेदेतरास्मिंस्तद्वारणाय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् ॥ **पूर्वेणैवेति** । यत्र स्मृतिवाक्ये विरोधो नास्ति तासामेव स्मृतीनां प्रामाण्यमिष्यत इति पूर्वे-णान्वयो ज्ञेयः । एवं सत्यविरोधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्व इत्यर्थः ॥ **सिद्धेरिति** ॥ तथा च स्मृतिः प्रमाणं ज्ञानजनकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वादि-त्यनुमानेनेत्यर्थः ॥ **असिद्धीति** । विशेष्यासिद्धीत्यर्थ : ॥ **तदिति** । फलव्यभिचाररूपविरोधेत्यर्थः । तथा च सिद्धे प्रामाण्ये फलव्यभिचाररूप-विरोधाभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तेन हेतुना प्रमाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **नकोऽपि दोष इति** । अस्मन्मते तु प्रामाण्यसिद्धे फल-व्यभिचाररूपविरोधाभावसिद्धिरित्यङ्गीक्रियते । तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिरित्येतन्नाङ्गीक्रियते । वेदमूलकत्वेनैव प्रमाण्यसिद्ध्यङ्गीकारात् । तथा च नान्योन्याश्रयरूपो दोष इत्यर्थः । प्रकृतसम्बन्धार्थं इत्युक्तं दर्शयति ॥ **विरोधादेवेति** । यत्प्रामाणाविरुद्धत्वम् । पक्षे श्रुतिस्मृतिरूपे । तथाऽ-प्रामाण्यप्रयोजकत्वेन । व्युत्पादनमनुमानविरोधव्युत्पादनमित्यर्थः । ननु वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्याप्रवेशेनानुमानस्य वेदादिबाधकत्वाभावेऽपि सार्वज्ञादिप्रति-पादकवाक्यबाधकत्वं तु स्यादित्यत आह ॥ **प्रकृतं चेति** । प्रकृतं सार्वज्ञादिप्रतिपादकं वाक्यं वेदादिकमेवेति न तत्रानुमानस्य प्रवृत्ति-

रित्यर्थः। एवं यदि वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशस्तर्हीत्यर्थः॥ **तदिति**। धर्म्यादिप्रमितीत्यर्थः। विरोधिनोऽसार्वज्ञप्रतिपादकस्यानुमानस्येत्यर्थः। नन्वितराग-मस्यापि धर्म्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वात्कथं युक्तेस्तद्बाधकत्वमित्यत आह ॥ **अन्यतरागमस्येति** ॥ **सांचिवतयेति** । युक्त्यनुगृहीतप्रब-लागमानुकूलत्वेनेत्यर्थः । ततो युक्त्युपेतागमात् ॥ **एवंविधेति** । आगमसहकृतेत्यर्थः । स्वरूपेणोपजीव्यत्वाद्यभावदशायामपि । स्वरूपेण कुतोऽप्रामाण्यमागमस्य न प्रयोजयतीत्यत आह ॥ **दुर्बलयोरिति**। प्रत्यक्षागमयोः। बाधितत्वेनागमेनैव ॥ **प्रतिबन्धेति**। अत्र प्रत्यक्षागम-विरोधो यस्यागमस्योच्यते तदागमोक्तार्थप्रतिबन्धेत्यर्थः ॥ **निश्चयेति**। तद्विरोधो नेति शेषः। ननूपजीव्यताद्विरोधेनाप्यपौरुषेयस्याप्रामाण्यं नाम कीदृशमित्यत आह ॥ **उपजीव्यादीति** । सर्वथा निर्विषयत्वेन ॥ **ग्राह्यमिति** । तथा चोपजीव्यविरोधे निरवकाशप्रत्यक्षागमविरोधे चेत्यर्थः । प्रायेण बाहुल्येन । क्वचिदेवोपजीव्यत्वमिति वर्तते । नास्त्येवेत्यत्राप्येतदनुवर्तते ॥ **इतिशब्द इति** । वेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादित्येतत्प्राय इत्यर्थः । यथा प्राणा वा इत्यनेन युक्तेस्तु क्वचिदेवेत्येताद्विवृतं भवति । निरवकाशत्वादिकं ग्राह्यमित्युक्तं विशदयति ॥ **एवमित्यादिना**। प्रायेण बाहुल्येन। युक्तेर्मृन्न वक्त्री जडत्वादित्येवंरूपायाः। तच्च निरवकाशत्वम् । प्रकृतयुक्तेः पुरुषत्वादियुक्तेरित्यर्थः। अयं न्यायः। आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरित्ययमित्यर्थः। नैवमागमेनागमस्य विरोधेनेत्यर्थः। कुत इत्यतस्तद्विवृणोति ॥ **केवलयुक्तेरिति**। असौ पुरुषत्वादिरूपः ॥ **तदिति** । प्रत्यक्षागमेत्यर्थः । ततः प्रत्यक्षागमाभ्याम् ॥ **यत्सिद्धवत्कृत्येति** । युक्तेरागमाद्युप-जीवित्वं सिद्धवत्कृत्येत्यर्थः ॥ **तदिदानीमिति** । युक्तेरागमाद्युपजीवित्वप्रकारमित्यर्थः ॥ **धर्म्यादीति** । तथा च प्रत्यक्षगृहीत-धर्मिकैका युक्तिरागमावगतधर्मिकाऽन्या। युक्त्यवगमधर्मिकाऽपरेत्येवंरूपेणापि युक्तेस्त्रैविध्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः । आदिपदेन प्रत्यक्षगृहीतहेतुकाऽऽगम-गृहीतहेतुका युक्तिगृहीतहेतुकेत्यादिरूपेणापि त्रिविधत्वं ग्राह्यम्। तस्यागमादेर्बाधिका भवत्वित्यन्वयः। आगमा ह्युपजीव्यत्वे खलु तद्बाधकत्वं न

स्यात् । इयं च न तथेत्याशयः ॥ **तदिति** । प्रत्यक्षागमेत्यर्थः । अन्यथाऽन्ततः प्रत्यक्षागममूलत्वाभावे ॥ **तन्मूलेति** । युक्तिमूलेत्यर्थः । ननु कथं निर्मूलकत्वम् । प्रत्यक्षागमयोर्मूलत्वाभावेऽपि युक्तेरेव मूलत्वसम्भवादित्यत आह ॥ **अनवस्था वेति** । युक्तिमूलभूतयुक्तेरपि पुनर्युक्तिरेव मूलं तस्या अपि पुनर्युक्तिमूलं सैवेत्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **बहुसंविधानेति** । प्रत्यक्षागममूलयुक्त्योः साक्षात्तन्मूलकत्वेन परम्परा नेत्यर्थः । तदपेक्षाया युक्तेरेका युक्तेर्मूलं तस्याः प्रत्यक्षादिकं मूलमिति बहुसंविधानापेक्षाया इत्यर्थः । युक्तेःपुरुषत्वादिरूपायाः ॥ **तर्केति** । ब्रह्मतर्केत्यर्थः । भाष्यकारेण शबरेण यथा प्रमाणलक्षणादि निरूपितामित्यर्थः । अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **एकीकृत्येति** ॥ **निर्ज्ञातेनेति** । निर्धारितेत्यर्थः॥ **प्रमाणत्वादिति** । लक्ष्यतावच्छेदकीभूतेत्यर्थः ॥ **तच्चिन्हेति** । तज्ज्ञापकेत्यर्थः । इदं याथार्थ्यम् ॥ **व्यवच्छेदावधेरिति** । यस्मात्प्रमाणत्वेन सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते तस्माद्व्यवच्छेदावधेर्व्यावृत्तिप्रतियोगिनः सकाशाल्लक्षणस्याव्यावृत्तत्वे तत्र सत्त्वे तस्माद्व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तस्मात्सजातीयाद्व्यावृत्तिस्वीकारे च लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । ज्ञानत्वादिनेत्यत्रादिपदेन तत्करणत्वं ग्राह्यम् । सङ्ग्राह्याभावो लक्षणेनेति शेषः ॥ **अर्थादिति** । लक्ष्यस्य प्रमाणस्य परेभ्यो भेदं विना परेषां प्रमाणाद्भिन्नत्वमनुपपन्नमित्यर्थात्समानसंवित्संवेद्यतयेतरभिन्नत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ **व्यवच्छिन्नेति** । व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गः सर्वेषामनवगतलक्षणानामपीतरभेदज्ञानरूपोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अप्रत्यक्षेति** । अतीन्द्रियाक्षादिघटितत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वादित्यर्थः । तदनुपपत्त्या कार्यान्यथाऽनुपपत्त्या । अर्थापत्तेरनुमानाद्भेदमङ्गीकृत्यैवमुक्तम् । ताभ्यामन्यथाऽनुपपत्तिलिङ्गाभ्याम् । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **प्रमाणत्वादिति** ॥ **तदिति** । तदनुमापकलिङ्गभूतलक्षणेत्यर्थः । अस्य प्रमाणत्वस्य । अवगतस्यैव लिङ्गत्वात्प्रमाणत्वादिलिङ्गभूतलक्षणावगमकस्याभावात्प्रमाणत्वमेव तदवगमकं वक्तव्यम् । ततश्च लक्ष्यतावच्छेदकीभूते प्रमाणत्वेऽवगते तेन लक्षणावगमोऽवगतेन तेन लक्षणेन प्रमाणत्वावगम इत्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु लक्षणावगमोऽन्येन भविष्यतीति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह ॥ **अस्तु वेति** ।

अन्यल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणत्वाद्यन्यत् । लक्षणे याथार्थ्यरूपे लक्षणे । तदेव लक्षणानुमापकं लिङ्गमेव ॥ **सन्निहितेति** । प्रथमज्ञेयतया लघूपायत्वेन प्रतिपत्तिसौकर्यादित्यर्थः । तथा च किं याथार्थ्यरूपलक्षणकथनेनेति भावः ॥ **तदिति** । तथा च यल्लक्षणानुमापकं लिङ्गमुच्यते तल्लक्षणस्य व्यापकं लक्षणान्यूनातिरिक्तदेशवृत्तेरावश्यं वक्तव्यमिति यदि नियमः स्यात्तर्ह्येव लक्षणवत्तस्यापि सर्वत्र लक्ष्ये सत्त्वात्तदेवास्तु लक्षणं किमनेनेत्युच्येतेत्यर्थः । ननु तद्यदि लक्षणस्य न व्यापकं कथं तर्हि लक्षणे लिङ्गमत आह ॥ **लिङ्गत्वस्येति** । यथा धूमस्य वन्ह्यव्यापकत्वेऽपि तल्लिङ्गत्वं तद्व्याप्तत्वाद्दृष्टं तद्वदित्यर्थः । ततोऽव्यापकाल्लिङ्गात् । तथा चावश्यं व्यापके वक्तव्ये तदेव लक्षणमस्त्विति भावः । प्रमाणाभावात्प्रमापकाभावात् । तस्य लक्षणत्वेऽव्याप्ति-प्रसङ्ग इति भावः । याथार्थ्यरूपं लक्षणं लक्षणं भवतीति शेषः । लक्षणत्वेनोपादेयत्वं भवतीत्यर्थः । अव्यापकेन लक्षणतया कथनेनेति शेषः । यत्र लक्ष्ये । तल्लक्षणे तल्लक्षणज्ञाने लक्ष्ये लक्ष्यतावच्छेदके ॥ **तदिति** । लक्ष्यतावच्छेदकेत्यर्थः ॥ **तथाविधेति** । अननुगतेत्यर्थः । तदनुमितं ताभ्यामनुमितं याथार्थ्यम् । तथात्वादेकत्वात् । लक्ष्यानुमानस्य लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणत्वानुमानस्य । सर्वत्र प्रमाणव्यक्तिषु । लक्षणस्य याथार्थ्यस्य । तत्रैवायुःपर्यवसाना-पत्तेरिति हृदयम् । तदवगमे याथार्थ्यरूपलक्षणावगमे । तदेव प्रमाणत्वमेव ॥ **व्यवहारेति** । व्यवहारेत्यर्थः । आवेदितमन्योन्याश्रयस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ **अत एवेति** । प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिदं लक्षणमेव नान्यादित्येतदप्युक्तरीत्या न सर्वत्र ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तादृश्यस्य यथाविधप्रयोजनस्य ॥ ॥ ६७ ॥ कथं लक्षणत्वेन तत्प्रतीतिरित्यत आदौ तावत्तां प्रतीतिमुपपादयति ॥ **सास्नेत्यादिना** । तत्प्रातिपत्तिर्भेदप्रातिपात्तिः । ननु लक्ष्यप्रतीतौ भेद एव प्रतीतो न व्यवच्छेदोऽतः सार्थकं लक्षणमित्यतो व्यवच्छेद इति पूर्ववाक्यम् ॥ **निराश्रयस्येति** । कुत्र व्यवच्छेदो बोध्य इति भावः । तदुपपादयति ॥ **असङ्कीर्णेति** । नन्वसङ्कीर्णतया गोपिण्डदर्शनसमये सास्नादिरूपं लक्षणमपि प्रतीतमेव । तदभिन्नत्वात् । अतो गोपिण्डं पश्यन्नपि यावल्लक्षणं नावगच्छतीत्युक्तमयुक्तम् । तथा च लक्षणप्रयोजनभूतं प्रतियोगिविशेषघटितव्यावृत्तिज्ञानमपि गोपिण्डदर्शनसमये जातमेवेति

लक्षणं व्यर्थमित्याभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **सास्नादीति** । ज्ञानमयथार्थम् । तत्साधनं ज्ञानसाधनं दुष्टेन्द्रियम् ॥ **एवमन्यत्रापीति** । सास्नादिमत्त्वरूपे गोलक्षणे पशुत्वेन महिष्यादिसजातीयं विजातीयं तु घटादीति विवेक्तव्यमित्यर्थः ॥ **लक्षणस्येति** । तथा च लक्ष्याद्भिन्नत्वेन ज्ञानं नापेक्षितम् । येनार्थादितरभेदस्य सिद्धत्वेन लक्षणमनर्थकं स्यादित्यर्थः । कुतो नापेक्षितमित्यत आह ॥ **प्रतिपादकस्येति** । उपदेष्टुरित्यर्थः । प्रतिपाद्यस्योपदेश्यस्य श्रोतुरित्यर्थः ॥ **तदिति** । लक्ष्यान्यत्वज्ञानेत्यर्थः । तस्यापि श्रोतुरपीत्यर्थः । सजातीयविजातीयपदोपात्तं यल्लक्ष्यान्यादिति विग्रहः ॥ **प्रतिपाद्येति** । येन पदार्थज्ञानपूर्वकत्वादित्युक्तदोषः स्यादिति शेषः ॥ **तज्ज्ञानमिति** । लक्ष्यादन्यस्माद्व्यावृत्तिज्ञानमित्यर्थः । ननु व्यावृत्तिज्ञानस्य लक्षणप्रयोजनत्वेऽपि प्रतिपाद्यस्य व्यावृत्तिज्ञानं भवतु को दोष इत्यत आह ॥ **लक्षणेति** । लक्षणवाक्यं च न सजातीयादिपदघटितमिति भावः ॥ **तदिति** । लक्षणेत्यर्थः । तत एव लिङ्गादेव ॥ **प्रयोजनेति** । व्यावृत्तिरूपेत्यर्थः ॥ **परम्परेति** । लिङ्गेन लक्षणज्ञानं तेन लक्ष्यज्ञानमिति परम्परेत्यर्थः ॥ **अनादरेणेति** । दोषत्वेनेति शेषः । गौरवमुक्तरीत्या परम्पराकल्पने । अनुरुद्धयादोषत्वेनाङ्गीकृत्य ॥ **प्रमेयेति** । अन्वर्थसंज्ञादिरूपेत्यर्थः । इति हेतोः ॥ **तदीयेति** । मैवं प्रथममावितयेत्यादिना तदीयं तेन क्रियमाणं लक्षणप्रणेतॄणामस्माकं गौरवदोषवत्त्वव्युत्पादनमित्यर्थः । तथा चान्वर्थसंज्ञाज्ञापनरूपप्रमेयाधिक्यलाभरूपप्रयोजनसद्भावेन गौरवस्येष्टत्वादिति भावः ॥ **समाहितत्वादिति** । प्रयोजनसद्भावमङ्गीकृत्येति शेषः ॥ **व्यवहारमात्रकारणं भवतीति** । नेतरव्यावृत्तिबोधहेतुर्भवतीत्यर्थः । नन्विदमयुक्तम् । जगज्जन्मादिकारणत्वरूपस्वरूपलक्षणस्यापि व्यावृत्तिहेतुतया जन्मादिसूत्रे कथितत्वात् । यथोक्तम् । अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुरिति । अतः कथमेतदिति चेत् । उच्यते । जगत्कारणत्वं न ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतं लक्षणम् । तादृशं तु पूर्णत्वमेव । पृथिवीत्वं तु तच्छब्दान्तर्गतम् । जातौ शक्तिरिति मते । जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरिति मते च पृथिवीत्वं पृथिवीस्वरूपमित्यस्मिन्मते च पृथिवीत्वस्य पृथिवीशब्दार्थान्तर्गतत्वात् । यदेतरभेदःपृथिव्यां सान्दिग्धस्तदा पृथिवीत्वमेव सान्दिग्धं

जातम् । तथा च पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वादित्यत्र कथं तस्य हेतुत्वम् । अनिश्चितत्वादतस्तच्छब्दान्तर्गतस्य स्वरूपलक्षणस्य न व्यावृत्तिहेतुत्वमित्याभिप्रायः । तच्छब्दानन्तर्गतस्य स्वरूपलक्षणस्य तत्सास्नादिमत्त्वादेर्भवत्येव व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वम् । तत्रोक्तदोषाभावादित्यवधेयम् ॥ **व्यावृत्तमिति** । स्वयमन्येन व्यावृत्तं सदित्यर्थः । **स्वव्यावृत्तीति** । स्वस्मिँल्लक्षणे व्यावृत्तीत्यर्थः । तत्रापि लक्षणेऽपि । व्यावृत्तिज्ञानार्थमितिशेषः ॥ **लक्ष्येऽपीति** । यथा लक्षणे व्यावृत्तिर्न लक्षणान्तराधीनैवं लक्ष्येऽपीतरव्यावृत्तेर्लक्षणान्तराधीनत्वप्रसङ्गेन लक्षणस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्यर्थः ॥ **निर्निमित्तेति** । व्यावर्तकरूपनिमित्ताभावेऽपीत्यर्थः ॥ **कार्येति** । व्यावृत्तिरूपेत्यर्थः ॥ **कादाचित्कतेति** । व्यावृत्तिरूपकार्यस्येति शेषः । ततश्च सदा व्यावृत्तिबोधः स्यादित्यर्थः । व्यावृत्तमेव व्यावृत्तं सदेव ॥ **लक्ष्येऽपीति** । व्यावृत्तेर्लक्षणानधीनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तदपि व्यावृत्तत्वमपि । **प्रागिति** । लक्ष्ये व्यावृत्तिर्लक्षणाधीना तल्लक्षणेऽपि व्यावृत्तिर्लक्षणाधीनेत्येवं किञ्चिदूनाङ्गत्वात्कस्मिंश्चिल्लक्षणे व्यावृत्तिर्नलक्षणान्तराधीना किन्तु तल्लक्षणं प्रत्यक्षसिद्धमेव भविष्यति । तत्र व्यावृत्तिरपि प्रत्यक्षेणैव ज्ञायत इति नानवस्थेति भावः । निर्नितराम् । येन किमपि प्रत्यक्षेण न ज्ञातं तं प्रति कथं दोषपरिहार इत्यत आह ॥ **यस्त्विति** ॥ **स्वतन्त्रेति** । स्वयमेव सर्वत्र व्यवहारार्थमित्यर्थः । अधिकं व कुमुक्तमेव पुनरनुवदति॥ **अथाऽपीति** । अभिधानं वचनम् । एवमुत्तरत्रापि । वैयर्थ्यमेवोपपादयति ॥ **अभिधानस्येति** । लक्षणवचनस्येत्यर्थः ॥ **ज्ञानेति** । लक्षणज्ञानेत्यर्थः । तस्य च लक्षणस्य । तथा च यद्यवगतस्यैव लक्षणस्य व्यावृत्त्यादिरूपफलहेतुत्वमभ्युपगतं स्यात्तदैव लक्षणज्ञानजननाय लक्षणाभिधानं सार्थकं स्यात् । न चैवमभ्युपगतमतो व्यर्थं लक्षणवचनमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र वाक्यमपि योज्यम् । तस्य लक्षणज्ञानस्य । अन्यतो लक्षणवाक्यं विनाऽन्यस्मादित्यर्थः । यत्र यस्मिन् शास्त्रप्रदेशे । प्रतिपन्नं शास्त्रकाराप्तभावमाप्तभावमाप्तत्वोपेतं शिष्यं प्रत्येवं प्रयोजकं सार्थकमिति योजना ॥ **शास्त्रान्तरेति** । हेत्वाद्यभिधानं विना दानवारयः सुरा इत्यादिवत्सास्नादिमान्गौरिति वाच्यवाचक-

भावसम्बन्धग्रहणस्याभिधानादिशास्त्रान्तरसाध्यत्वादत्रावक्तव्यतेत्यर्थः । तदेव विशदयति ॥ **अस्ति हीति** ॥ **अभ्युपगच्छाम इति** । यद्यपि सास्नादिमान्गौरिति वाक्ये लक्षणमपि प्रतिपाद्यं भवति तथाऽपि तत्प्रतिपादने न तात्पर्यं किन्तु प्रत्यक्षादिना ज्ञातं लक्षणमनूद्य तस्य व्यवहारकारणत्वबोधन एवेति न दोष इति ज्ञेयम् । अन्यतः प्रत्यक्षादितः । तस्य लक्षणस्य । इदं लक्षणवाक्यम् ॥ **तदिति** । व्यवहारकारणत्वेत्यर्थः । लक्ष्यातिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारहेतुत्वमुपपादयति ॥ **तथा हीति** । इयमेव व्यक्तिर्गौशब्दार्थ इति शेषः ॥ **प्रयोगान्तरेति** । यो धूमवान्सोऽग्निमनित्यादिप्रयोगान्तरेत्यर्थः । लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारहेतुतामुपपादयति ॥ **यद्वेति** । अपरं यस्य वक्तर्यासिबुद्धिर्नास्ति तं प्रतीत्यर्थः । गौर्नाम गौरिति प्रसिद्धः । लक्ष्यातिरिक्तलक्षणस्येतरव्यावृत्तिहेतुत्वमुपपादयति ॥ **अथवेति** । इदमपि वाक्यम् । पूर्ववदस्य वक्तरीत्याद्युक्तरीत्या । द्वयी ज्ञाताप्तभावं प्रति तावत एव वाक्यस्य बोधकताऽपरा तु हेतुवाक्यसापेक्ष्यस्येति गतिद्वयमित्यर्थः ॥ **गौर्व्यवहारस्येति** । गोरूपार्थविषयको व्यवहार इत्यर्थ : । साध्यभूतं गोधर्मिकं व्यवहारं जानाति वा । द्वितीये आह ॥ **यद्यसाविति** ॥ **जानीयादिति** । अप्रसिद्धविशेषणतापत्त्येति शेषः । तस्य व्यवहारस्य । अविदितोऽग्निर्येनासौ तथा । आद्ये त्वाह । **अथेति** । तत एव सास्नादिति हेतुनैव साध्यं स्यात् । श्रोतृपुरुषेण न प्रसिद्धाः प्रतिपाद्येन न ज्ञाताः ॥ **अस्ति विशेष इति** । तथा च गोशब्दस्यार्थविशेषत्वेन ज्ञातत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वमेव साधयतीत्यर्थः । प्रसिद्धा असद्विषयकत्वेन ज्ञाता इत्यर्थः । नैवमसद्विषयको नापि तु सद्विशेषवाचकत्वेन ज्ञातत्वाच्छब्दवाच्यत्वमेवानुमिनोतीत्यर्थः । स्वस्तिमती साधुत्वादिभाववती क्षेमवती वाऽङ्गदार्ढ्यवती वा । ननु स्वस्तिमच्छब्दवाच्यत्वं गोमात्रे नानुमीयते । गोत्वरूपे लक्ष्यतावच्छेदके तत्समनियतसास्नादिमत्त्वे वा सत्यपि स्वस्तिमद्भिन्नगोव्यक्तौ स्वस्तिमच्छब्दो न प्रयुज्यते प्रयुज्यते च गोशब्द इति तेन ज्ञातत्वादित्याह ॥ **अथेति** । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं वक्तुमुपोद्घातमाह ॥ **एवं तर्हीति** । गोत्वादिके सत्यपि स्वस्तिमच्छब्दप्रयोगो नास्तीति गोमात्रे स्वस्तिमच्छब्दवाच्यतां

नानुमिनोतीत्युक्त्या यत्र सास्नादिमत्त्वं गोत्वं वा वर्तते तत्रैव गोशब्दवाच्यत्वमस्ति नो चेन्नेति यो जानीते तं प्रत्येवेदं लक्षणवचनमिति वाच्यम् । तथा च व्यर्थमनुमानमनुमानफलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वादित्याह ॥ **स चेति । व्यवहारान्तरवदिति** । घटं प्रति दण्डस्य कारणत्वव्यवहारवदित्यर्थः । गोधर्मिक एव व्यवहारः साध्यते । तत्र तं जानाति न वेति पृष्टं तत्र न जानातीति वदामः । तर्ह्यप्रसिद्धविशेषणतेति चेत्तत्राह ॥ **केवलेति** । अयं गोविषयकव्यवहारविषय इत्यनुमानस्येत्यर्थः । विशेषणेन गत्रा गोरूपविशेषणेनेत्यर्थः । तदन्यत्रोपदेशादिनाऽवगतगोव्यक्तिभिन्नव्यक्त्यन्तर इत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तस्य सम्भवादन्वयव्यतिरेक्यनुमानमिदम् । तथा च गोधर्मिकं व्यवहारं न जानातीत्यस्य कुत्रचिज्जानाति कुत्रचिन्न जानातीत्येवार्थो न तु न सर्वथा जानातीति । तेन बोध्येन । तद्व्याप्तेः सास्नादिमत्त्वे स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यताव्याप्तेः ॥ **अवगतत्वादिति** । उपदेशादिनैकस्यां गोव्यक्तावित्यर्थः । तेन बोधकेन । तथैव सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव । बोधकस्य सास्नादिमत्त्वेन गोशब्दवाच्यतानुमितिरेव भवति । कुतः सास्नामद्व्यक्तौ गोशब्दप्रयोगभावस्य जबगडदशादिशब्दप्रयोगाभावस्य च निर्णीतत्वेन जबगडदशादिशब्दवाच्यता साधने बाधस्य निर्णीतत्वान्न तच्छब्दवाच्यतानुमितिर्भवत्यपि तु गोशब्दवाच्यतानुमितिरेवेत्याह ॥ **प्रयोगेति** । परिचयो ज्ञानम् ॥ **शास्त्रान्तरेति** । नामानुशासनादिशास्त्रान्तरेत्यर्थः । एवं प्रतिपाद्यैक्यादित्यर्थः ॥ **विषयेति** । मुख्यविषयादिकं भिन्नमेवास्तीदं तु प्रासङ्गिकमिति भावः । शङ्कते ॥ **यदि चेति** । विषयोऽमुख्यतयाऽपि यदि विषय इत्यर्थः । वैषम्याच्छब्दसाधुत्वविषये यदि सन्देहस्तन्निर्णयेन च यदि प्रयोजनमस्ति तर्ह्यवश्यं कथ्यत एवं नो चेन्नेति भावः ॥ **इति यत्किञ्चिदेतादिति** । अत्राह कश्चिदित्यादिना खण्डनकारेण यदुक्तं तदेतदुक्तरीत्या यत्किञ्चित्फलमित्यर्थः । अन्यथा यद्युक्तविकल्पेनास्मदीयं लक्षणं खण्ड्यत इत्यर्थः ॥ **कुलीरस्येति** । यथा कुलीरः स्वापत्योत्पत्त्यनन्तरमुत्पन्नेन तेन स्वयं हतो भवत्येवं परस्यापि स्वोक्तयुक्तिहतत्वं प्राप्तमित्यर्थः । तानि लक्षणानीति द्वितीया । तथा च त्वया सूत्रकारेण चोक्तेषु लक्षणेष्वेते दोषाः

समास्कन्दन्ति प्राप्नुवन्त्युत नेत्यर्थः ॥ **उपपत्तितोऽपि दुष्टानामिति** । युक्तिविरोधतो दुष्टानामपीत्यर्थः । तथात्वे व्यवहारनिर्वाहकत्वे । तद्भावो व्यवहारनिर्वाहहेतुत्वम् । अस्ति तथा च साऽनुपपत्तिस्त्वत्पक्षेऽप्यविशिष्टेति हृदयम् । ननूक्तानुपपत्तिप्रत्ययदुष्टस्यापि व्यावहारिकत्वं वदता ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतं त्यक्तम् । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययस्य ब्रह्मसाक्षात्काररूपत्वाङ्गीकारादित्यत आह ॥ **न ह्ययमिति** । किञ्चोक्तानुपपत्तिप्रत्ययस्य ब्रह्मसाक्षात्काररूपत्वे तेन लक्षणानां त्रैकालिकनिषेधरूपो बाधबोधः स्यात् । न चैवं । किन्नाम दुष्टत्वप्रत्यय एव भवतीत्याशयेनाह ॥ **नापि बाध इति** । तत्साध्यं लक्षणसाध्यम् ॥ **किञ्चास्मिन्पक्ष इति** । अपारमार्थिकस्यापि लक्षणस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वमिति पक्ष इत्यर्थः ॥ **इष्टसाधनत्वाच्चेति** । अनुपपत्तेरिति शेषः ॥ **नापरमार्थतासाधक इति** । अपरमार्थताप्रयुक्तव्यवहारनिर्वाहकत्वाङ्गीकारेण त्वदिष्टत्वादित्यर्थः । तथा चातिव्याप्त्यादिदोषपरिहारोऽपि त्वया न कर्तव्यः स्यादिति भावः । दोषोऽपीत्यनन्तरं लक्षणस्येति वर्तते । ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । तल्लक्षणे ब्रह्मलक्षणे ॥ **सपक्षाप्रवेश इति** । भ्रमस्यापि मिथ्यात्वाङ्गीकारान्मिथ्याभूतेऽप्यध्यासेऽनुपपन्नलक्षणवत्त्वाभावेनासाधारण्यमिति भावः ॥ **तदिति** । तस्मिन्नध्यासलक्षणेऽनुपपन्नत्वापादकानामतिव्याप्त्याद्यनुपपत्तीनां दोषाणां निरासाय यत्नो व्यर्थ इति भावः ॥ ९७ ॥ ननु मूले याथार्थ्यमेवेत्येवकारः कुतः । न च याथार्थ्यं प्रामाण्यमित्युक्ते लक्ष्यलक्षणवैपरीत्यशङ्का तदर्थं याथार्थ्यमेव मानत्वमित्युच्यते । ततश्च याथार्थ्यस्य लक्षणत्वं मानत्वस्य लक्ष्यत्वं ज्ञापितं भवतीति वाच्यम् । एवकाराभावेऽपि तज्ज्ञापनसम्भवादित्याशङ्क्य समाधत्ते ॥ **यद्यपीत्यादिना** । पृथग्वाक्यान्तरेण । निरूपं लक्ष्यस्य मानत्वस्य याथार्थ्यरूपलक्षणानतिरिक्तत्वमिति शेषः । ततो याथार्थ्यान्मानत्वमतिरिक्तं नेत्यर्थः । लक्षस्यासाधारणो धर्म इत्युक्त्वा सर्वलक्ष्यसाधारणो यो धर्मो न भवति स लक्षणमित्युक्तं स्यात् । तत्र शङ्कते ॥ **नन्वसाधारण इति** । इतरथा व्यापकताया लिङ्गत्वोपयोगित्वे व्यापकतैवोपेक्षितेत्यन्वयः ॥ **उभयेति** । साध्यहेत्वित्यर्थः ।

अन्यतराभावे साध्यहेत्वोरन्यतरस्य दृष्टान्तेऽभाव इत्यर्थः । अन्यार्थं किञ्चिद्द्रव्यं क्रियायुक्तं किञ्चिन्नेति द्रव्ये द्वैविध्यं दर्शयितुमेवोक्तं न लक्षणत्वेनोक्तमित्यर्थ इत्याहुः ॥ **अनध्यवसितत्वादिति** । अमूर्तद्रव्ये गगनादौ क्रियावत्त्वाभावेनासाधारण्यमित्यर्थः ॥ **घटादेरिति** । तथा च सपक्षे घटादौ हेतोः सत्त्वेन यावत्सपक्षवृत्तित्वस्य धूमानुमानेऽप्यभावेनाप्रयोजकतया नासाधारण्यमिति भावः । प्रोपपदात् माङ्मानेऽस्माल्ल्युट्प्रत्यये लकारटकारयोर्लोपे युवोरनाकाविति योरनादेशे नकारस्य णत्वे च प्रमाणेति ल्युडन्तः शब्दः स्मर्यते । तथा च प्रमाणं त्रिविधमिति वाच्यमिति भावः । अभिधानं प्रयोगः । सामर्थ्यं व्युत्पन्नत्वात् ॥ **कृत्तद्धितेति** । ल्युटः कृत्प्रत्ययत्वादिति भावः ॥ **विप्रा इति** । विप्राः प्रमाणं ज्ञानाश्रया इत्यर्थः । कर्तृत्वोपपादकं कारकान्तराप्रयोज्यत्वं स्वातन्त्र्यम् ॥ **स्वातन्त्र्येणेति** । प्रमायां स्वतन्त्रः कर्तेति तल्लक्षणादिति भावः ॥ **न हीति** । येन ज्ञानरूपक्रियाधारत्वेन विप्राणामाधिकरणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **किन्नामेत्यादि** । यथा कटे शेत इत्यत्र शयनरूपक्रियाश्रयो यः कर्ता पुरुषस्तद्धारणक्रियां प्रति य आधारः कटस्तत्राधिकरणसंज्ञा भवति तथा स्थाल्यां पचतीत्यत्र पचनरूपक्रियाश्रयभूतं यदोदनरूपं कर्म तद्धारणक्रियां प्रत्याधारः स्थालीरूपस्तत्राधिकरणसंज्ञा भवति । न ह्येतदाधारलक्षणं विप्राः प्रमाणमित्यत्र सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमयमुपदेश इत्यत औपचारिक इत्याह ॥ **तस्मादिति** । तथा च विप्राणां ज्ञानं प्रमाणमिति कृत्वा विप्राः प्रमाणमित्युपचर्यते । तथा च भाव एव ल्युडिति भावः । अथवा विप्राणां वाक्यस्य प्रामाण्याद्विप्राः प्रमाणमित्युपचारः । तथा च करणे ल्युडिति हृदयम् । विज्ञानं तत्करणं चेति द्वयमपि यदि प्रमाणं तर्हीत्यन्वयः । साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारित्वं परम्परया तद्विषयीकारित्वं चेति प्रकारद्वयं ज्ञेयम् ॥ **अतिव्याप्तेरिति** । सकर्मकगमनछिदादिरूपक्रियामात्रेऽतिव्याप्तेरित्यर्थः । तामेव परिशेषादुपपादयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । वीप्सार्थस्य परिग्रह इत्यन्वयः ॥ **वाक्येति** । यथार्थमित्येव सत्त्वाज्ज्ञानं तत्करणं वेत्येवंरूपस्य यथार्थमिति वाक्यशेषस्याभावात् । यथार्थमित्युक्ते वीप्सायोग्यतावानर्थः । अर्थनिष्ठा योग्यता वीप्सा वेति प्राप्नोति । द्वितीय-

पक्षेऽर्थयोग्यताऽर्थवीप्सयोः प्रामाण्यापत्तिरावेऽर्थानां प्रामाण्यापत्तिरित्यतिव्याप्तिः यदि कश्चिदुक्तो वाक्यशेषः स्यात्तदैव योग्यता वीप्सारूपार्थोपेतज्ञानं तत्करणं वा प्रमाणं स्यात् । न चैवमस्तीत्यर्थः ॥ **पदार्थेति** । पदार्थानतिवृत्तिरूपस्यार्थस्येदमनेन यथाशब्देन ग्रहणमित्यर्थः । वस्तुवचनस्य वस्त्वभिधायकस्य यदर्थं परिशेषः कृतस्तदाह ॥ **एतच्चेति** । अति अतिक्रम्य । छेवमतिवर्तत इत्यन्वयः । ननु देवदत्तगृहं जिगमिषुर्व्या- सङ्गाद्यज्ञदत्तगृहं गच्छति तत्र गमनं देवदत्तगृहरूपं गम्यं व्यभिचरत्येवातो नातिव्याप्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **यदेवेति** । जिगमिषाया अप्रयोजकत्वा- द्यज्ञदत्तगृहमेव तत्र गम्यमिति भावः । तत्र ज्ञेये । तस्यार्थशब्दस्य ॥ **आर्तेरिति** । ऋगतावस्मात् ऋषिउगार्थिभ्यस्थ इत्युणादिसूत्रेण थप्रत्यये आर्धधातुकं शेष इत्यार्धधातुकसंज्ञायां सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन गुणे तस्य रपरत्वे च अर्थ अर्थेति रूपम् । ननु ऋगतावित्यस्मात् ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्यये णकारतकारयोर्लोपे णित्वादचो ञ्णितीति ऋवर्णस्याकार रूपवृद्धौ सत्यामाकारस्य रपरत्वे चार् य आर्येति रूपे सत्यार्यस्य भाव आर्यतेति स्यादर्यतेति कथं प्रयुक्तमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** । ननु ऋगतावित्यस्मात् अर्यःस्वामिवैश्ययोरिति सूत्रेण यत्प्रत्यये तकारलोपे पूर्ववत्सार्वधुकेति गुणे तस्य च रपरत्वे अर्य अर्येति रूपे तस्य भावोऽर्यतेति भविष्यतीति चेत्तत्राह ॥**अर्य इति** । ऋगतावित्यस्मात् ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतिप्राप्ते तदपवादकत्वेन स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः सतोर्थल्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्य इत्युदाहरणम् । तथा च स्वामित्वे वैश्यत्वे वाऽभिधेये सत्येव यत्प्रत्ययविधानात्प्रकृते च तयोरर्थयोरसम्भवात्तथा च ऋहलोरिति ण्यदेव स्यात् । आर्यो ब्राह्मण इत्यादेर्दर्शनात्ततश्चार्य इत्येव स्यादिति भावः । अर्यःस्वामिवैश्ययोरित्यनेन सूत्रेण यत्प्रत्यये अर्येत्येव रूपस्तस्यभावोऽर्यतेति भविष्यति। न चोक्तदोषः। स्वामित्वस्यैवात्र विवक्षितत्वादित्याह ॥ **स्वामित्वेति** । उपचारबीजं गुणमाह ॥ **अर्थो हीति** ॥ **तदभावादिति** । क्रियाविषयेऽर्थताया अभावात्तदनतिक्रम्य वर्तमानस्वरूपा यथार्थता क्रियासु नेत्यर्थः ॥ **तदिति** । ग्रामादेःसर्वथाऽज्ञेयत्वेऽत्यन्तासत्त्वमेव स्यादित्यर्थः । सम्बन्धिशब्दानां

पित्रादिशब्दानाम् । एषः स्वीयपित्रादिकमादायैव पर्यवसानरूपः । अन्यथा स्वीयपित्रादिकमादायापर्यवसान इत्यर्थः । विप्लवो यस्य-कस्यचित्पितुर्द्रव्यं यस्यकस्यचित्पुत्र उपाददीतेत्यर्थः ॥ **सति चेति** । विप्लवाङ्गीकारे चेत्यर्थः ॥ **शब्देति** । पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वा-त्तन्महिमालभ्यं स्वीयपित्रादिकमादाय पर्यवसानरूपाभिप्रेतमर्थमनादृत्य यत्किञ्चित्पित्रादिकमादाय विप्लवाङ्गीकारेण दूषणे प्रत्यवतिष्ठमानश्छलवादितया जीयेत् । छलेनैव तस्य जयः प्राप्तो न तु समीचीनदूषणेनेत्यर्थः ॥ **स्वज्ञेयमिति** । तथा च स्वनिमित्तकज्ञेयत्वोपेतज्ञेयविषयीकारित्वं पर्यवस्यतीति ज्ञेयम् । साक्षाज्ज्ञेयत्वसम्पादक उपाधिर्ज्ञानद्वारा परम्परया ज्ञेयत्वसम्पादको निमित्तम् । तादृशं च ज्ञानमिन्द्रियं चेत्युभयम् । न हि गमनं साक्षाद्वा परम्परया वा ज्ञेयत्वं ग्रामे सम्पादयतीत्यर्थः । साऽर्थतापरपर्याया ज्ञेयता । न मता । क्रियाप्रयुक्तत्वेनेति शेषः ॥ **अन्योन्येति** । प्रमाणज्ञाने तद्घटितलक्षणज्ञानं तज्ज्ञाने तेन लक्षणेन लक्ष्यभूतप्रमाणज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **ज्ञानतत्करणमात्रोपादानेनेति** । ज्ञानतत्करणयोः स्वशब्देनोपादानेनेत्यर्थः । न तु प्रमाणत्वेनेत्यभिप्रायः ॥ **स्वेति** । श्रोत्रस्य स्वत्वेनैव प्रवेशो न श्रोत्रत्वेन । एवं ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेन च प्रमाणस्य लक्षणे प्रवेशो न प्रमाणत्वेनेति नात्माश्रय इति भावः । धूमादौ वह्निव्याप्तत्वरूपस्यैवाव्यभिचारस्य दृष्टत्वात्तदनुसारेण प्रमेयव्याप्यत्व-मित्याद्यःकल्पः ॥ **यद्वा यावदिति** । किञ्चिज्ज्ञेयं विषयीकरोति किञ्चिज्ज्ञेयं नेत्येवंरूपो व्यभिचारो न । किन्तु यावज्ज्ञेयं विषयकत्वं लभ्यत इति भावः ॥ **प्रमाणेत्यादि** । प्रमाणेनासमानदेशो भिन्नदेशो योऽर्थस्तद्विषयाणि यानि प्रमाणानि तेष्वव्याप्तिरित्यर्थः । ततश्च यत्र ज्ञानरूपं प्रमाणं तत्र ज्ञेयमिति न व्याप्तिः । आत्मनि ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्र ज्ञेयभूतघटादेरभावादिति ध्येयम् । ननु नाव्याप्तिः । यत्र ज्ञानं तत्र ज्ञेयमिति व्याप्तेः सत्त्वात् । सुखादिज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वेन तद्विषयसुखादेरप्यात्मनिष्ठतया समानदेशत्वादित्यतः प्रमाणासमानदेशार्थेत्युक्तम् ॥ **अतीतादीति** । तथा च यदा ज्ञानं तदा ज्ञेयमिति नास्ति व्याप्तिः । अतीतादिविषयज्ञानस्येदानीं सत्त्वेऽपि तद्विषयवस्तुनोऽतीतादेरिदानीमभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥

असर्वज्ञेति । असर्वज्ञानां पुरुषाणामित्यर्थः । यावत्प्रमेयगोचरत्वाभावोपपादनार्थमिदं विशेषणम् ॥ **अस्येति** । तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्येत्यर्थः । तदधिगमस्तत्त्वाधिगमः । तथा च वेदान्तेनैव तत्त्वाधिगमस्य जायमानत्वेन तत्त्वावेदकत्वरूपं प्रामाण्यमवश्यमभ्युपेयं तच्च त्वया निर्वक्तव्यमेवेत्यर्थः । आवेदितस्य विषयीकृतस्य ॥ **यावदिति** । तथा च न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । रजतादेरसत्त्वेन यावदावेदितस्य सत्वाभावादित्यर्थः । एवमपि सदेकगोचरत्वमेव याथार्थ्यमित्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **समवायो वेत्यादि** । संसर्गतादात्म्यारोपद्वयाभिप्रायेण । अत्र पुरोदेशे । असन्नेव सर्वथेति शेषः । तथाच पुरोदेशेऽत्रासत्त्वमात्रेण सर्वत्राप्यसत्त्वं न वाच्यम् । तथात्वे गृहेऽसत्त्वमात्रेण देवदत्तोऽप्यसन्नेव स्यादतो रजतत्वादेरन्यत्र सत्त्वेन भ्रमस्यापि सदेकगोचरत्वादतिव्याप्तिःस्यादेवेत्यर्थः । ननु यावदावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वमित्यङ्गीकर्तुस्तव मतेऽप्यस्य तत्त्वावेदकत्वलक्षणस्योक्तरीत्या भ्रमेऽतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यत आह ॥ **न चायमिति** । अस्माकमेवंविधं तत्त्वावेदकत्वलक्षणं वदताम् । प्रतीयमान रजतादेरिति शेषः । यावदावेदितस्य सत्त्वं मया नाङ्गीक्रियत इति मन्मते नास्ति व्याप्रिरित्यर्थः । अस्माभिर्यावदावेदितस्य सत्त्वमेव याथार्थ्यमिति वदद्भिः । तस्याधिष्ठानेतरस्य सर्वस्य । तथा च त्वद्वदेव मयाऽप्यतिव्याप्तिः परिहियते । परन्त्वेतावान्विशेषः । त्वयाऽधिष्ठानेतरस्य सर्वस्य प्रतीयमानस्यानिर्वचनीयत्वमङ्गीकृत्यातिव्याप्तिः परिहियते । मया त्वत्यन्तासत्त्वमङ्गीकृत्येति । तथा च सदेकगोचरत्वमेव याथार्थ्यमिति भावः । अस्तु यावदावेदितस्य सत्त्वमेव याथार्थ्यं तथाऽपीदमयुक्तमित्याशङ्कते ॥ **अथेत्यादिना** । तदानीं ज्ञानसमये । पूर्वं ज्ञानात् । पश्चादित्यत्रापि ज्ञानादिति शेषः । सर्वदा ज्ञानात्पूर्वं पश्चाज्ज्ञानसमये चेति सर्वदा सत्त्वं विषयस्याभिप्रेतम् । नित्यत्वमभिप्रेतमिति यावत् । यदाकदाचित्पूर्वमेव पश्चादेव तदानीमेवेति नियमो नाभिप्रेतः किन्नाम पूर्वं वा पश्चाद्वा तदानीं वेति यदाकदाचिदित्यर्थः । तथात्वेन सत्त्वमेव विषयस्य सत्त्वमित्यर्थः ॥ **अतीतेति** । ज्ञानसमयेऽभावादित्यर्थः ॥ **वर्तमानेति** । ज्ञानात्पूर्वमभावेनानागतवर्तमानविषयकज्ञानरूपप्रमाणाव्याप्तेरित्यर्थः ॥ **नीलेति** । नैल्यस्य पाका-

त्पूर्वं सत्त्वात्पूर्वं विद्यमाननीलरूपविषयकत्वेन रक्ततादशायां भ्रमरूपनैल्यप्रतीतौ तथा संयोगस्यापि विभागात्पूर्वं सत्त्वात्पूर्वं विद्यमानसंयोगविषयकत्वेन विभक्ततादशायां भ्रमरूपसंयुक्तप्रत्यये चातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **अतीतेति** । ज्ञानात्पश्चात्सत्त्वात्तद्विषयज्ञानेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **श्यामेऽपीति** । तथा च यदा श्यामतादशायमपि रक्तपित्तिना रक्ताप्रदर्शकदोषेण यो भ्रमरूपो रक्तताप्रतिभासो भवति तस्मिन्नतिव्याप्तिः । तद्विषयस्य रक्तत्वस्य पश्चाद्भावित्वेन तद्विषयसत्त्वम् । पश्चाद्भावित्वमुपपादयितुमेव भाविपाकजरागे कुम्भ इत्युक्तम् । भावी यः पाकस्तज्जन्यो यो रागस्तद्वति कुम्भ इत्यर्थः ॥ **आनित्येति** । सर्वदा सत्त्वाभावेनानित्यघटादिविषयकप्रमाणेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **पूर्वोक्तेति** । वस्तुतो रक्तेऽपि घटे नैल्यप्रतीतौ । यदाकदाचित्पूर्वविषयस्य नैल्यस्य सत्त्वात् । तथा वस्तुतः श्यामेऽपि दोषेण रक्तताप्रतीतौ च यदाकदाचित्पश्चाद्विषयस्य रक्तरूपस्य सत्त्वात्तत्राति-व्याप्तिरित्यर्थः ॥ **देशकालप्रमाणेति** । अयं देशोऽयं काल इत्येवं देशकालविषयज्ञानेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **अस्तीति** । तथा च यद्देशः कालश्चेति द्वयं यद्देशकालयोर्यथा प्रतीतमिति वक्तुं न शक्यते । आत्माश्रयापत्त्या स्वस्मिन्स्वस्य वृत्त्ययोगेनाधिकरणत्वायोगादिति ध्येयम् । यथाभूतं यादृशम् । तथाभूतस्य तादृशस्य । तथा चात्र लक्षणे सत्त्वं पूर्वं पश्चादिदानीमिति विशेषो न विवक्षितः किन्तु सत्त्वमात्रम् । तत्तु ज्ञान-विषयेऽतीतादौ वर्तत एव यदाकदाचित्सत्त्वात् । तथा रक्ततादशायां श्यामताप्रतीतौ श्यामतादशायां रक्तताप्रतीतौ च नास्त्यतिव्याप्तिः । प्रतीतस्य श्यामतादेः पूर्वं पश्चाद्वा सत्त्वेन तज्ज्ञानस्यापि प्रमात्वात् । इदानीं श्याम इदानीं रक्त इति प्रतीतिस्त्वप्रमेति ध्येयम् । सत्त्वमेतदेव विषयस्य सत्त्वं तादृशसदर्थविषयकमेव ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः ॥ **इत्युक्त एवेति** । इत्येवोक्ते देशकालवाचिपदघटिततया लक्षणकरण इत्यर्थः । नन्वस्मिन् लक्षणे यत्र यदा यद्यथाभूतं प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य तमिन्देशे तस्मिन्काले च सत्त्वमिति देशकालवाचिपदं प्रवेश्यमेव । अन्यथा रक्ततादशाया-मपि रक्तघटज्ञानं प्रमाणं स्यात् । तथाप्रतीतस्य रक्तत्वेन प्रतीतस्य घटस्य देशान्तरे कालान्तरे च सत्त्वाभावादतः कथं देशकालाघटिततया

लक्षणमित्यत आह ॥ **देशकालयोरपीति** । कथं यथाभूतमित्यनेन देशकालयोर्ग्रहणमित्यत उक्तं विशेषणान्तरवदिति । येन प्रकारेण येन सम्बन्धेनेति विशेषणान्तरवदित्यर्थः । अनेनेदमपि विशेषणद्वयमाभिप्रेतमित्युक्तं भवति । अन्यथा यद्यथाभूतं घटत्वेन प्रतीतं तस्य पटत्वेन प्रकारेण समवायेन सम्बन्धेन च भूतलादावसत्त्वादव्याप्तिः । स्यादतस्तत्परिहाराय यथाभूतमित्यनेनैव येन प्रकारादिना प्रतीतं तेनैव प्रकारादिना सत्त्वमभिप्रेतमित्यवश्यं वाच्यम् । तद्वद्देशकालादिवाचि यत्र यदेति पदमपि सङ्गृहीतमस्त्येवेति भावः । ननु यदि देशकालादिवाचिपदं लक्षणे दीयते तर्हि देशकालादिविषयप्रमाणे पूर्वोक्ताऽव्याप्तिः स्यादेवेत्यत आह ॥ **विशेषेति** । देशकालादिवाचिपदं तथाभूतस्येति पदेनाभिप्रेतमस्तीत्येव न तु यत्र यदेति विशिष्यतद्वाचिपदं कण्ठत उच्यत इत्यर्थः । तथा च यद्देशादिकं यथा देशत्वादिना प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य सत्त्वमस्तीत्येतल्लक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ तस्याप्यदुष्टकरणजन्यस्यापि ॥ **तदिति** । अदुष्टकरणजन्यत्वेत्यर्थः । तथा च ज्ञानयाथार्थ्ये ज्ञाते तेनादुष्टकरणजन्यत्वज्ञानं तज्ज्ञाने च तेन ज्ञानयाथार्थ्यज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **तदिति** । जन्यत्वेत्यर्थः । द्वितीये नित्यज्ञानस्य सर्वथाऽजन्यत्वेन दुष्टकरणाजन्यत्वमस्तीति तेन ज्ञानयाथार्थ्यं निश्चेतुं शक्येत इति पूर्वोक्तदोषायोगादाह ॥ **अशक्येति** । दुष्टकरणाजन्यत्वस्येति शेषः ॥ **तदिति** । प्रवृत्तिसमर्थ्येत्यर्थः ॥ **तदिति** । ज्ञानान्तरसंवादेत्यर्थः । देवदत्तसुखादेस्तन्मात्रवेद्यत्वेन तत्र यज्ञदत्तादिज्ञानाप्रसरादिति हृदयम् ॥ **ज्ञानमात्रेति** । तथा च देवदत्तसुखेनाहं सुखीति भ्रमरूपयज्ञदत्तज्ञानसंवादोऽस्तीति न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः ॥ **धारेति** । तथा चोत्तरोत्तरभ्रमसंवादस्य पूर्वपूर्वभ्रमे सत्त्वेन तादृशभ्रमरूपज्ञानसंवादेन तत्रापि याथार्थ्यग्रहः स्यादिति भावः ॥ **अनवस्थेति** । तद्याथार्थ्यमपि पुनर्यथार्थज्ञानसंवादेनैव ज्ञेयं तद्याथार्थ्यमपि पुनस्तथेत्यनवस्थेत्यर्थः । विसंवादाभावोपपादनायासञ्जातबाधेत्युक्तम् । यदि बाधः स्यात्तर्ह्येवं संवादिप्रमाणं स्यान्न चासावस्तीत्यर्थः । तदापाताद्याथार्थ्यावधारणापातात् । विज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानस्य ॥ **तदिति** । वेदान्तजनितज्ञानस्य याथार्थ्येत्यर्थः । तदेव विषयसत्यतावधारणमेव ।

सामर्थ्याद्वेदान्तजन्यज्ञानसामर्थ्यादेव तद्विषयसत्यतावधारणमिति शेषः। सामर्थ्यं विषयसत्यतानिश्चायकत्वरूपं सामर्थ्यमङ्गीक्रियत इत्यर्थः। निश्चितस्य ज्ञानस्य। सामर्थ्यमिति वर्तते ॥ **शुक्तिरजतेति**। ज्ञानमात्रस्य विषयसत्यतानिश्चायकत्वाङ्गीकारेण शुक्तिरजतज्ञानस्यापि विषयसत्यतानिश्चायकत्वापत्त्येति वाक्यशेषः ॥ **एतस्यैवेति**। विषयसत्त्वेन यस्मिन्ज्ञाने याथार्थ्यं निश्चीयते तस्यैव यथार्थतया निश्चितस्य ज्ञानस्य विषयसत्यतानिश्चायकत्वसामर्थ्यमङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ **परस्परेति**। विषयसत्यत्वे सिद्धे तेन ज्ञाने याथार्थ्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तेन ज्ञानयाथार्थ्येन विषयसत्यतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **अनवस्थेति**। ज्ञाने याथार्थ्यावधारणं विषयसत्यत्वेनोच्यते। विषयसत्यतावधारणं च यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्येनेत्युच्यते। तस्मिन्ज्ञानान्तरेऽपि याथार्थ्यं विषयसत्यत्वेनैव निश्चेयं तद्विषयसत्यत्वं च पुनर्यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्येनैव निश्चेयं तत्रापि याथार्थ्यं पुनर्विषयसत्यत्वेनैव निश्चेयं तद्विषयसत्यत्वं पुनर्यथार्थतया निश्चितज्ञानसामर्थ्येनेत्यनवस्था द्रष्टव्या। शङ्काया ब्रह्मज्ञानस्यापि बाधो भविष्यतीत्येवंरूपायाः ॥ **इतीति**। तथा च वेदान्तजन्यज्ञाने याथार्थ्यावधारणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ **समर्थमिति**। तथा च घटादिज्ञानेऽपि याथार्थ्यरूपप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकाराद्यथाशक्तिपरीक्षायामपि बाधादर्शने स्वत एव प्रामाण्यग्रहो भविष्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः। ज्ञानार्थेष्वर्यता मुख्येति वक्तव्य इत्यन्वयः। तत्र हेतुः प्रकृतत्वादिति। अर्थत्वमर्यतैव स्यादिति प्रकृतत्वादित्यर्थः। गतिकर्मसु गत्यर्थकधातुषु विद्यते पठितास्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ **तदवस्थेति**। अर्थशब्दस्य विषयापरपर्यायवस्तुवाचकत्वाभ्युपगमे यथा गमनेऽतिव्याप्तिस्तथाऽर्थशब्दस्यार्थत्वार्थकत्वेऽप्यर्थताया गत्यर्थकधातुषु पाठादर्थमर्थं गम्यमित्यर्थस्तदनतिक्रम्य विद्यमानत्वं गतावस्तीत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः। ज्ञान एव मुख्यं परममुख्यम्। ॥ **अयमर्थ इति**। ज्ञानार्थे ज्ञेयतामुख्येत्यनुव्याख्यानार्थो द्रष्टव्य इत्यर्थः। अन्यथा वेदरूपशब्दस्य यदि मुख्यतामनभिप्रेत्य शब्दशब्देन वेदो न गृह्यते तर्हि तद्याथार्थ्यं करणेऽपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारकथनस्य व्यर्थत्वेना-

सङ्गतिः स्यात्तेन ज्ञायते शब्दशब्देन वेद एवोच्यत इति ॥ **द्वन्द्वेति** । ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वेत्यर्थः । ननु यद्वेति पक्षे ज्ञानार्थे इत्यनुव्याख्यानं व्यर्थमापन्नमित्यत आह ॥ **तत्र कथमिति** । नन्वस्मिन्व्याख्यानेऽनुप्रमाणार्थेऽमुख्येति सामान्यतो वाच्यं तत्र शब्दस्यैव किमर्थं कण्ठत उपादानमित्यत आह ॥ **शब्दस्येति** । पूर्वत्र तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्यत्र ॥ **समकक्ष्यतयेति** । शब्दस्येति शेषः ॥ **बहुवचनमाद्यर्थ इति**। नन्वत्राद्यर्थे बहुवचनस्य जसो न तावच्छक्तिरस्ति। बहुषु बहुवचनमिति बहुत्वस्यैव बहुवचनवाच्यत्वेनाद्यर्थस्य तद्वाच्यत्वाभावात् । किञ्च यदि बहुवचनस्याद्यर्थकत्वं तदा युक्तय इत्यस्य युक्त्यादीत्येव प्राप्त्या युक्त्यादय इत्यर्थलाभो न स्यात् । नापि लक्षणा । सुब्विभक्तौ लक्षणाऽनङ्गीकारात् । तस्मादेतत्कथमिति चेदुच्यते । युक्तिप्रातिपदिकस्यैवाद्यर्थे लक्षणा तथा च युक्त्यादय इत्युपपत्तेः । युक्तिप्रातिपदिकस्याद्यर्थलक्षकत्वे किं ज्ञापकमिति चेत् । युक्तय इति बहुवचनमेवेति वदामः । यदि युक्तिप्रातिपदिकमाद्यर्थलक्षकं न स्यादेकस्यामेव युक्तौ युक्तय इति बहुवचनं न स्यात् । तेन ज्ञायते युक्ति-प्रातिपदिकमाद्यर्थलक्षकमिति । तथा च बहुवचनमाद्यर्थे युक्तिप्रातिपदिकमाद्यर्थे लक्षणया वर्तत इत्यस्य ज्ञापकम् । यद्वाऽऽद्यर्थ इति भावप्रधानो निर्देशः । तथा च बहुवचनमेव युक्तिप्रातिपदिकस्याद्यर्थत्वे ज्ञापकम् । अन्यथा तदनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । अनेनैकस्यामेव युक्तौ बहुवचनायोग इति मुख्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजभूताऽस्तीति सूचितं भवतीति ज्ञातव्यम् । ननु यथार्थेत्यस्याव्ययीभावसमासत्वादव्ययीभावश्चाव्ययीभावोऽप्यव्ययं स्यादि-त्यव्ययसंज्ञायां स नपुंसकं । यस्याव्ययीभावः स नपुंसकं स्यादित्युक्तत्वेन यथाक्रममित्यादिवद्यथार्थमिति वाच्ये यथार्था युक्तय इति कथमित्यत आह ॥ **अव्ययीभावस्येत्यादि** । अव्ययत्वे सति क्लीबत्वं क्लीबसहितमव्ययत्वं वा क्लीबाव्ययत्वम् । क्लीबत्वमव्ययत्वं चेति यावत् ॥ **बहुव्रीहिनामिति** । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते इति बहुव्रीहिर्नाव्ययीभाव इत्यर्थः ॥ **भावेति** । याथार्थ्या इति भावप्रधानेत्यर्थः । ज्ञानकरणविषययोर्ज्ञेयतायां मुख्यत्वोप-पादनायास्यानुव्याख्यानस्य प्रवृत्तत्वात्तदर्थं यथार्थज्ञानजनका इत्येव वाच्यम् । यथार्था इत्युक्तिस्तु किमर्थेत्यत आह ॥ **अत्रेति** । ज्ञानस्य स्वविषये

ज्ञेयतायां साक्षादुपाधित्वेन तद्विषये ज्ञेयत्वस्य मुख्यत्वात्तत्रैव याथार्थ्यं मुख्यं करणानां तु विषयस्य ज्ञेय उपाधिभूतज्ञानजनकत्वेन तद्विषयत्वस्यामुख्यत्वात्तत्रयाथार्थ्यममुख्यमिति याथार्थ्यमुख्यत्वामुख्यत्वरूपपरमसाध्यसूचकत्वेन सार्थक्यादिति ध्येयम् । अत एव पूर्वं तत्र ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्य मुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनायेत्युक्तमिति ज्ञेयम् । अमुख्यतायाममुख्यतया गणनायामित्यर्थः ॥ **सम्बन्ध इति** । अतस्तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्यनेन सम्बन्ध इत्यर्थः । प्रत्येकमक्षमनुप्रमाणमित्यादिरूपेण ज्ञेयम् ॥ **करणेति** । निर्दोषार्थसन्निकृष्टस्येन्द्रियस्य करणत्वात्तन्मध्ये धर्मिभूतं यदिन्द्रियं तद्विवक्षयेत्यर्थः । वचोमात्रस्यानुप्रमाणत्वोक्तेः दुष्टवचसोऽपि तत्प्राप्तेराह ॥ **वच इतीति** ॥ **आगमेति** । निर्दोषशब्देत्यर्थः । तथा यथार्थतया । किमप्यविषयीकुर्वतो ज्ञानजनकत्वे गन्धाविषयकचक्षुषोऽपि गन्धज्ञानजनकत्वरूपोऽतिप्रसङ्गः । अन्यविषयकस्यान्यज्ञानजकत्वे पटविषयकस्यापि घटज्ञानजनकत्वलक्षणोऽतिप्रसङ्गो ध्येयः । ननु ज्ञानवत्तत्करणस्यापि ज्ञेयविषयीकारित्वे केवलानुप्रमाणविभागानुपपत्तिरिति पूर्वोक्तदोष इत्यत आह ॥ **केवलमिति** । ज्ञानं स्वविषयस्य ज्ञेयतामुपाधितया सम्पादयतीत्यन्वयः । एतावता विशेषेणेत्यर्थः । क्वचिद्रक्तसास्नायाः सत्त्वात्क्वचिच्छुक्लायाः सत्त्वेन सास्नावत्त्वेऽपि वैलक्षण्यसत्त्वात्तस्यापि लक्षणत्वं न स्यादित्यादिरूपोऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमपि केवलं वृत्तिरूपं ज्ञानम् ॥ **प्रत्यक्षेति** । तथा च तत्करणस्यापि त्रित्वात्तज्जन्यं ज्ञानमपि त्रिविधमिति ज्ञेयम् । वराटकाः कपर्दिका इत्याह ॥ **वक्तुर्ज्ञानस्येति** । चक्षुःसन्निकर्षादिप्रमाणाजन्यत्वेनेति भावः । अतिप्रसङ्गात्तथा च न तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वेन केवलत्वं न वा तत्साधनस्यानुप्रमाणत्वमिति नातिव्याप्तिदोषः ॥ **अन्यथेति** । एकपक्षावलम्बिव्यवहारस्य तथाज्ञानाभावेऽसम्भवात्तदनुसारेण ज्ञानस्याप्यभ्युपगम इत्यर्थः । तथा च नदीतीरे न सन्ति फलानीति ज्ञात्वा विप्रलम्भार्थं सन्तीति व्यवहरति । ततश्च तस्यापि तदनुरोधेन सन्तीतिज्ञानं कल्प्यं स्यात् । ओमिति चेत् । तर्हि फलाभावेऽपि तेषां सत्त्वेन ज्ञानं भ्रान्तस्याप्यस्तीति विप्रलम्भकभ्रान्तयोर्विशेषो न स्यात् । तदर्थं विप्रलम्भके व्यवहारानुरोधेन भ्रान्त इव

ज्ञानं न कल्पनीयं तद्वत्प्रकृतेऽपीति नोक्तदोष इति भावः । एवमेव प्रमाणमेव ॥ **वाक्यं त्विति** । तथा यादृच्छिकलिङ्गे यः परिहारः स एवात्रापि भविष्यतीति शेषः । वाक्याभासो भ्रान्तप्रतारकवाक्यम् । जन्यस्य ज्ञानस्य । बाष्पतयेदं बाष्पमिति बाष्पत्वेन ज्ञातस्येत्यर्थः । असतो धूमस्य । सत्त्वेऽपि धूमस्य । अपरामृष्टत्वात्परामर्शाविषयत्वात् । धूमत्वेनाज्ञातत्वादिति भावः । बाष्पविषयस्य तदधिष्ठानकस्येत्यर्थः ॥ **धूमेति** । धूमप्रकारकेत्यर्थः । लिङ्गज्ञानं करणमिति मतेनेदं मन्तव्यम् । वक्तव्यमित्यत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वमिति वर्तते । तज्जातीयस्यैतादृशभ्रमजातीयस्य ॥ **तथाविधस्यैवेति** । यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्योत्पत्तिस्तादृशस्यैवेत्यर्थः । तथासति लिङ्गविभ्रमस्याकरणत्वे सति ॥ **लौकिकेति** । लोकदृष्टेत्यर्थः ॥ **पारिभाषिकेति** । यज्जातीयानन्तरमित्यादिना निरुक्तेत्यर्थः । अनेन पारिभाषिकसाधनत्वाभावेन । तस्य वाक्याभासस्य । लिङ्गविभ्रमस्य च । आप्तोक्त्येत्युपलक्षणम् । सल्लिङ्गपरामर्शेन चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यथार्थपदमहिम्नैवैषोऽर्थो लभ्यत इत्याह ॥ **तत्फलितेति** ॥ **स्वेति** । स्वकीयेत्यर्थः । व्यापकतया लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतया ॥ **तदिति** । व्यापकीभूतस्य लक्षणस्येत्यर्थः । प्रामाण्याभावो व्याप्यभूत इत्यर्थः । नैय्यायिकोक्तमपि न तत्रास्तीत्यनुवर्तते ॥ **अतएवेति** । लक्षणान्तर्गतप्रमाया यथार्थानुभवः प्रमेति परैर्व्याख्यातत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अर्थजत्वेति** । शुद्धवस्तुन एवार्थत्वात्तज्जन्यत्वस्य निर्विकल्पक एव सत्त्वेन स्मृतेश्च विशिष्टज्ञानरूपत्वेन तदनङ्गीकारादिति भावः ॥ **स्वापूर्वेति** । अनधिगतार्थनिश्चयात्मकेत्यर्थः । तस्य तत्त्वस्य । तत्ताया इति यावत् ॥ **तदिति** । अपूर्वपदेनेत्यर्थः । सौलभ्यात्पूर्वोत्तरज्ञान-विषयीभूतवस्तुनोर्भिन्नत्वादिति हृदयम् । अस्तु वाऽपूर्वग्रहणेन धारावाहिकमेव व्यवच्छेद्यम् । ननु तर्हि स्मृतिप्रामाण्यस्यैतल्लक्षणेन सङ्गृहीततया भवदभिलषितसिद्धेरिदमेवाद्रियतामिति चेत् । सत्यम् । अथाऽपि मीमांसकादिलक्षणमेवेदं जैनलक्षणं न स्मृतिप्रामाण्यप्रच्युतिभीत्या नाद्रियते किन्नाम धारावाहिकस्य तैर्न लक्षणेन व्यावर्तितत्वेनासङ्गृहीतत्वात्तत्प्रामाण्यसङ्ग्रहायेदमपूर्वलक्षणनिर्माणमिति वदामः । तद्वाचार्यैः प्रामाण्यं

नानुवादस्य स्मृतेरपीति द्वयमेव कस्मादुक्तमिति चेत् । सत्यम् । तदपि धारावाहिकमनुव्याख्याने उपलक्षणीयमित्याह ॥ **मा भूद्वेत्यादिना** तद्धानिः प्रामाण्यहानिः । यादृशः पूर्वावस्थाविशिष्टः । पूर्वावस्थाया अनुभवदेशकालसम्बन्धरूपतत्तारूपायाः । एवमेवोत्तरत्र पूर्वावस्थाशब्दार्थो द्रष्टव्यः । वर्तमाने वर्तमानकाले । स्मृतिसमय इति यावत् । अनिवृत्तावित्यत्र पूर्वावस्थाया इत्येतत्पूर्वत्वैवेत्यत्रावस्थाया इत्येतच्चानुवर्तते । अतीतत्वमेव पूर्वत्वमितिभावः ॥ **न चेति** । स्मृतिसमये पूर्वावस्थाया अभावेऽपि पूर्वावस्थानिवृत्तेः सत्त्वात्तद्विषयत्वेनायुक्तं स्मृतेर्याथार्थ्यमितिभावः ॥ **निवृत्ताविति** । निवृत्तिविषये । तथा च स्मृतेरनुभवसमानविषयकत्वनियमादनुभवेन पूर्वावस्थानिवृत्तेरविषयीकरणे स्मृतावपि तज्ज्ञानमयुक्तमेवेत्यननुभूतविषयकत्वादयाथार्थ्यं स्मृतेरिति भावः । उत्तरमाह ॥ **अनुभवकाल इति** । तदवस्थस्तद्देशकालविशिष्टः । ज्ञानं स्मृतिरूपम् ॥ **पाकेति** । पूर्वं श्यामतायाः सत्त्वादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । अतीतत्वं श्यामताविशेषणम् । तथा चातीता या श्यामता तत्प्रत्ययः श्यामता तत्रासीदित्येवंरूपोऽतीतश्यामताप्रत्ययस्तत्र पाकरक्तेऽपि घटे रक्ततादशायां यथार्थ एवेत्यर्थः । तस्यापि यथार्थज्ञानसाधनत्वस्य । स्मृतिहेतौ संस्कारे । अन्यथाऽयाथार्थ्ये । न शङ्केत यथार्थज्ञानहेतुत्वलक्षणस्य स्मृतिहेतावतिव्याप्तिरिति शेषः ॥ **तमेवेति** । स्मृतेरयाथार्थ्यान्न यथार्थज्ञानसाधनत्वं तद्धेतावतिव्याप्तमित्येवंरूपम् । इमं स्मृतेर्याथार्थ्यरूपम् । अन्यथा स्मृतेरयाथार्थ्ये ॥ **कस्यापीति** । घटादिज्ञानादेः कस्यापि केनापि प्रकारेण पूर्वावस्थानिवृत्तिविषयीकारित्वाभावात् । न ह्ययं घट इत्यादौ पूर्वावस्थानिवृत्तिविषयतया प्रतीयत इति भावः ॥ **तथेति** । तदाऽसौ तादृश इति निवृत्तपूर्वावस्थत्वेन । अनुभवानुसारित्वं नामानुभवसमानविषयकत्वम् ॥ **अर्थानुसारित्वमिति** । यद्देशकालयोर्यद्वस्तु यथा प्रतीतं तद्देशकालयोस्तद्वस्तुनस्तथात्वरूपमर्थानुसारित्वमेव । तथा याथार्थ्यम् । इदं चास्त्यनुभवकालमादाय स्मृताविति न दोषः ॥ **व्याघातादिति** । आकारस्य कार्यत्वात्तदङ्गीकारे तत्कारणमपि किञ्चिदङ्गीकृतमेवेति पुनर्निर्हेतुकत्वाभ्युपगमे व्याघात इत्यर्थः

॥ **तुल्यमिति** स्मृताविति शेषः । तदुपपादयति ॥ **यदि चेति** ॥ **संस्कारेति** । तथा हि सति संस्कारस्यानुभूतार्थ एव जातत्वेन तज्जन्य-स्मृतेरपि तत्समानविषयकत्वेन वैसादृश्यं न स्यान्न चैवं किन्त्विति शेषः ॥ **मानसमिति** । तथा च करणानां सहकारिवशेन शक्त्यन्तराविर्भावस्य सत्त्वेन संस्कारसहकृतेन मनसाऽनुभवेऽविद्यमानोऽपि स इत्याकारः स्मृतौ जायत इत्यङ्गीकारादनुभवस्मृत्योर्वैसादृश्यानुपपत्ति-र्नास्तीति भावः । ननु स्मृतिप्रामाण्ये कथं लोकव्यवहारोऽस्तीत्यत आह ॥ **यथार्थेति** । ततश्च स्मृतेरपि यथार्थज्ञानत्वाल्लोकव्यवहारः प्रामाण्य-साधको भविष्यतीति भावः । प्रमाणनिरूपणेऽभियुक्तानाम् । अयं शब्दः स्मृतिः प्रत्यक्षमित्यत्र श्रौतस्मृतिशब्दः । अत्रापौरुषेयग्रन्थे । वृत्तिर्वृत्ति-युक्तः । ननु व्यासस्य स्वतः सर्वज्ञत्वेनादौ श्रुत्यादिनाऽर्थमनुभूय पश्चात्स्मृत्वा भागवतादिग्रन्थस्याकृतत्वेनानुभूतार्थस्मरणमूलकत्वाभावात्कथं तत्कृत-ग्रन्थे स्मृतिपदप्रयोग इत्याशङ्क्यार्थमनुसृत्य रचितत्वरूपगुणयोगेन मन्वादिस्मृतिसादृश्याद्युक्तः स्मृतिपदप्रयोग इत्याह ॥ **व्यासादीति** । ननु तथाऽपि स्मृतिः प्रत्यक्षमित्यत्र स्मृतिशब्देन स्मरणरूपमुख्यार्थं विहाय पौरुषेयग्रन्थरूपामुख्यार्थ एव कस्माद्गृह्यत इत्यत आह ॥ **न चेति** । पदार्थः । प्रतिव्यक्ति प्रत्येकं प्रत्येकमित्यर्थः । तथा च स्मृतिप्रामाण्यं विशिष्य न निरूपितमित्येतावता तदनभ्युपगमो न मन्तव्यः । तथा सति विशिष्य घटज्ञानस्य प्रमात्वं न निरूपितमिति तदप्यनभ्युपेयं स्यादिति भावः ॥ **उक्तेति** । घटज्ञानस्यापि प्रमात्वं तद्वतीत्यादिस्वग्रन्थोक्तलक्षणेन सङ्गृहीतमिति भावः । तुल्यं स्मृतावपीति शेषः । एतदेवोपपादयति ॥ **स्मृत्यादेरिति** । एवं लोके व्यवहारेण स्मृतिप्रामाण्यं साधयित्वा साधकान्तरमाह ॥ **अपि चेति** । साध्यावैशिष्ट्यपरिहाराय वाच्यमित्युक्तम् । अनुपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन स्मृतिः प्रमाणपदवाच्या न भवति । स्मृतित्वादित्यनुभवत्वरूपोपाध्यभावेन सत्प्रतिपक्षकरणेऽसाधारण्यं घटादाविति भावः ॥ **एतेनेति** । करणरूपप्रत्यक्षे पूर्ववत्साध्या-व्यापकत्वाभावेऽपि किञ्चेदमित्युक्तरीत्या पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः । स्मृत्यादेर्विरुद्धता केत्यन्वयप्रतीतेराह ॥ **स्मृत्यादेरिति** । तदेकदेशोऽफलांशभागः ।

न वक्तव्यमित्यत्र हेतुसूचकस्य चशब्दस्यार्थमाह ॥ **कासाश्चिदिति** । तस्य फलवत्त्वस्य ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । तथा च यदि पूर्वानुमानेऽप्रमाणव्यवहारः साध्यस्तदा याथार्थ्याभाव उपाधिर्यदि चाप्रामाण्यमेव साध्यं तर्हि करणदोषबाधकप्रत्ययोपेतत्वमुपाधिरित्याशयः॥ **एतेनेति** ॥ **उक्तेनेति** । उक्तरीत्याऽप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । श्राद्धाद्यर्थं दर्भादिरूपतृणानयनायारण्यं गच्छति तदा तज्ज्ञानं सफलमेवात आह ॥ **ग्राममिति** । उत्तरवाक्यमवतारयितुं योजनान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । अयमिदमप्रमाणं निष्फलत्वादित्यनुमाने निष्फलत्वादित्ययं हेतुरित्यर्थः । व्यभिचारमुपपादयति ॥ **प्रमाणतयेति** । तृणादिदर्शनस्य विपक्षत्वोपपादनायेदं विशेषणम् । हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति वक्तुमुपयुक्तं तावदाह ॥ **नन्विति** । अविवादं श्रुत्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥ **स्वयमिति** । तथा च धर्माधर्मयोरेव सुखादिरूपत्वात्तत्फलत्वमिति शङ्काऽनवकाशः । अस्त्विति चेत्तत्राह ॥ **श्रुत्यादेरिति** । कार्यजातं प्रसिद्धधर्माधर्मादेः कारणत्वेन सार्थक्यप्रतिपादकश्रुत्यादेरित्यर्थः । हेतुर्निष्फलत्वादित्ययम् । ननु सर्वस्या अपि स्मृतेरेवं यदि साफल्यं कथं तर्हि सर्वस्मृतिपक्षीकारे निष्फलत्वहेतोः पूर्वं भागासिद्धिरुक्तेत्यत आह ॥ **भागेति** । स्मृत्यनुवादविशेषे स्पष्टफलोपलम्भेऽपि सर्वस्मृत्यनुवादयोः स्पष्टं फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अव्यक्तमुक्तरीत्या कल्प्यमिति भावः । नैवं सर्वथाऽव्यक्तं नेत्यर्थः । स्मृतौ चिन्तायां सत्याम् । स्मृति चिन्तायामिति धातोः । पाटवं सदृशा दृष्टचिन्तावाः स्मृतिबीजस्य बोधका इत्युक्तेः । एवमुत्तरत्रापि ॥ **एवमिति** । सज्जनानां वृत्तान्तानुवादे धर्मोऽसज्जनानां वृत्तान्ताऽनुवादेऽधर्म इत्यादि ज्ञेयम् । ननु प्रतिज्ञावाक्योक्तानुवादरूपस्य निगमनवाक्यस्य वैयर्थ्यं न्यायनये स्वीकृतमेवेति चेत्तत्राह ॥ **निगमनस्येति** । उक्तोपसंहाररूपस्याबाधितासत्प्रतिपक्षत्वलाभाय सार्थक्यादित्युक्तत्वान्मणावयवग्रन्थ इति ज्ञेयम् ॥ **न चेत्यादि** । तथा च स्मृतिरप्रमाणं ज्ञातताऽज्ञानकत्वात्संशयादिवदित्यनुमानं बोध्यम् । वर्तते ज्ञाततायाः एवाप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ **न ज्ञाततेति** । ज्ञाते पुनर्ज्ञाततायाः अजननादित्यर्थः ॥ **समानेति** । घटादिज्ञानसमानेत्यर्थः । अनुभवेनैव ज्ञातताजननाङ्गीकारात्संशयविपर्ययोरप्यनुभवत्वादित्यर्थः ।

विपक्षात्प्रत्यक्षादेः । सपक्षात्संशयादेः ॥ **तथा चेति** । परिच्छेदकारित्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वे एव प्रमाणाभावाद्व्यापकीभूतपरिच्छेदकारित्वाभावेन स्मृत्यादेरप्रामाण्यानुमानं दूरनिरस्तं ध्येयम् । अज्ञातस्य ज्ञानमज्ञातज्ञानम् । एतद्द्वयमपीत्यर्थः । किं परिच्छेदकारित्वादावुक्तं द्वयमपि विवक्षितं मन्तव्यम् । व्याप्येति स्वरूपसङ्कीर्तनमत एव क्वचित्तद्विहायैव पाठः । अत्र लक्षणपदोपरि भारः । तथा च यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वं व्यापकमेव न तु लक्षणम् । एवं न भवति किन्तु व्यापकभूतं लक्षणत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥ **व्यापकमेवेति** । न लक्षणत्वेन विवक्षितमित्यर्थः । प्रमा प्रमितिविषयः । न प्रमेत्वस्य नोपपन्नमिति तात्पर्यतो व्याख्यानम् । अव्याप्तिमुपपादयति ॥ **धर्मिणमित्यादिना** । धर्मिणं धर्म्यंशमिति यावत् ॥ **नित्येति** । तेषां पदार्थानां नित्यत्वादेवानादौ संसारे कस्मिंश्चिद्वा जन्मन्यधिगतिसम्भवेन धर्म्यंशेनानधिगतार्थगन्तृतेति ध्येयम् । अनुमानस्य धूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्यस्य । धर्म्यंशेऽनधितिगतार्थगन्तृत्वाभावमुपपादयितुं व्याप्यवत्तयाऽवगतमित्युक्तम् । एवमेव पृथगवगतान्विशकलिततथाऽवगतार्थानित्यस्यापि विशेषणस्य कृत्यं ज्ञेयम् । शब्दस्य नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यादिरूपस्य ॥ **धारेति** । घटत्वादिरूपप्रकारस्य पूर्वं ज्ञातस्यैवोत्तरत्रापि ज्ञाने मानान्न प्रकारमादायाप्यनधिगतार्थगन्तृतेत्यर्थः । ननु पूर्वज्ञानाविषय एव प्रकार उत्तरज्ञानेऽवभासत इति प्रकारमादायानधिगतार्थत्वं युक्तमिति चेत् । अत्रापि पृच्छामः । बौद्धानामिव प्रतिक्षणं घटादेर्भेदमङ्गीकृत्य साङ्ख्यानामिव प्रतिक्षणं परिणामं वाऽङ्गीकृत्य प्रकारस्याप्युपजननापायौ स्वीक्रियेते उत धर्मिणः स्थायित्वमङ्गीकृत्य धर्माणामेवोत्पत्तिविनाशौ । नाद्य इत्याह ॥ **न हीत्यादिना** । द्वितीयं निराह ॥ **नापीति** । धर्मिणः स्थायित्वेऽपीति शेषः । तादवस्थ्यं तथा च तदंशेऽप्यधिगतार्थगन्तृत्वमेवेत्यर्थः । तर्हि कथं घटादिज्ञानेऽनधिगतार्थत्वमित्यतोऽखण्डः काल एक एव प्रतीयत इति पक्षस्यायुक्तत्वादन्यान्यक्षणलवविशिष्टार्थविषयीकरणस्यैव वक्तव्यत्वादनाधिगतार्थगन्तृतैवास्तीत्याह ॥ **तथाऽपीत्यादिना** । वर्तमान एवार्थः । वर्तमानतत्तत्क्षणलवादिविशिष्टोऽर्थः । ननु वर्तमानकालस्य वा पूर्वोत्तरज्ञाने प्रतीतस्यैकत्वे पुनरनधिगतार्थत्वायोग एवेत्यत आह

॥ **न चेति** । वर्तमानकालस्याविषयत्वे । क्रमभाविनामिति हेतुगर्भम् । क्रमभाविज्ञानानां वर्तमानैककालरूपस्थूलकालविषयकत्वे प्रत्यभिज्ञा न सम्भवति । पूर्वकाले ज्ञातस्यैव पुनः कालान्तरे ज्ञाने हि प्रत्यभिज्ञात्वम् । पूर्वोत्तरज्ञानयोरेककालविषयकत्वे ज्ञानयोरभिज्ञात्वस्यैव प्राप्त्या प्रत्यभिज्ञात्वं न स्यादित्याह ॥ **प्रत्यभिज्ञेति** । एतदेवोपपादयति ॥ **ज्ञानेति** । ज्ञानानामनेकत्वेऽप्येकस्मिन्नखण्डे काल एवावस्थानस्य सम्यग्ज्ञातत्वादित्यर्थः । वर्तमानोऽर्थस्तत्तत्क्षणविशिष्टोऽर्थः । तदुपपादयति ॥ **स्मृतिरपीति** । अनुभूतमनुभवेन विषयीकृतम् । अन्यथाऽतीततत्कालतया । नावगाहत इत्यधिगतार्थगन्तृत्वं यदि ब्रूषे ॥ **वादविषय इति** । यदुक्तं त्वया तन्नेत्येवं वादविषय इत्यर्थः ॥ **स्फुटमिति** । अनुवादे वादविषयकत्वस्य प्रतीयमानत्वेनास्य च वादेऽप्रतीतत्वादनधिगतार्थत्वमित्यर्थः । विशिष्टो विषयीभूतः । तथा चाधिगतार्थत्वं यद्युच्यत इति भावः ॥ **समान इति** । अन्यान्यक्षणादिविषयीकरणेनानाधिगतार्थत्वमित्यर्थः । अतिव्याप्तिमुपपादयति ॥ **संशयेति** ॥ **इतरेतरेति** । अनधिगतेति विशेषणस्य लक्षणप्रवेशे सिद्धे लक्षणाभावात्स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वासिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्व्यावर्तकत्वेनानधिगतविशेषणस्य लक्षणे प्रवेशसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **परिच्छेदकार्ये वेति** । वन्हिमत्त्वादेव धूमवत्त्वमितिवद्यत्र प्रामाण्यं तत्र परिच्छेदकारित्वमिति व्याप्तिर्लभ्यत इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । वन्हेरपि धूमेन व्याप्तिः स्यात् साहचर्यदर्शनसत्त्वादित्यर्थः ॥ **तदभावादिति** । तथा च विपक्षे बाधकाभावादस्तु प्रामाण्यमधिगतार्थमेवास्त्वित्यप्रयोजकतेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाशङ्कते ॥ **अधिगतेति** ॥ **किं वेत्यादि** । तथा चाधिगतार्थत्वादुत्तरज्ञानस्य विफलत्वं प्राप्तं तथाऽविशिष्टमविलक्षणं पूर्वज्ञानसमानफलकं जातमुत्तरज्ञानं तथाऽनपेक्षितफलं जातमुत्तरज्ञानमतो न प्रमाणमिति विकल्पानां साध्यं द्रष्टव्यम् ॥ **न चैवमिति** । अधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरानुत्पादः । यदीन्द्रियसन्निकर्षादिरूपोत्तरज्ञानसामग्रीमध्ये पूर्वज्ञानाभावेऽपि सामग्र्येकदेशः स्याद्यदिवा पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानजनने प्रतिबन्धकं स्यात्तदा कारणाभावात्प्रतिबन्धकसद्भावाद्वाऽधिगत्यनन्तरम-

धिगत्यन्तरं नोत्पद्यत इति स्यान्न चैवमित्यर्थः। तथात्वे सामग्र्येकदेशत्वे प्रतिबन्धकत्वे वेत्यर्थः ॥ **स्मृतेरेवेति**। तत्रापि पूर्वानुभवस्यैव प्रतिबन्धस्य सत्त्वाद्वा स्मृतिरेव नोदयमासादयेदित्यर्थः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति**। अधिगतार्थत्वे विफलत्वेनाप्रामाण्यं वाच्यं तच्च न सम्भवति। विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **आद्येपीति**। यदिपूर्वज्ञानाविशिष्टफलकत्वादुत्तरज्ञानानामप्रामाण्यं तर्ह्युत्तरज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तत्समानफलकत्वस्याद्यज्ञानेऽपि सत्त्वात्तस्याप्यप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रसङ्गादिति**। अनपेक्षितफलत्वस्य सत्त्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न च तदिष्टम्। ततश्च व्यभिचार इति भावः। यदीन्द्रियादिकमधिगतमेवार्थमधिगमयेत्तर्हि तस्य प्रामाण्यमेव न स्यादिति विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **ननु चेति**। अयमर्थः। साधकतमं हि करणम्। करणस्य साधकतमत्वं च साधकतमान्तरापेक्षयैव विवक्षितम्। साधकतमान्तरापेक्षया साधकतमत्वं नाम पूर्वेणेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण यज्ज्ञानमुत्पन्नं तज्ज्ञानं प्रति यथा तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य साधकतमत्वमस्त्येवं द्वितीयादिसन्निकर्षस्यापि तज्ज्ञानं प्रत्येव तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षापेक्षयाऽतिशयेन साधकत्वम्। न चैवं सम्भवति। प्रथमसन्निकर्षेण ज्ञानरूपसाध्यसिद्धौ जातायां तज्जनकसन्निकर्षस्य यथा साधकतमत्वमस्ति। एवं तज्जातीयस्यापि द्वितीयादिसन्निकर्षस्य साधकतमत्वं न चास्ति। पूर्वोत्पन्नक्रियासाधकत्वमेव दुर्लभं साधकतमत्वं तु दूरतो निरस्तामित्यतोऽकरणत्वमिति भावः ॥ **छिन्न इति**। यथा पूर्वेण परशुना छिदिक्रियायां जातायां तत्परशोर्यथा साधकतमत्वमस्त्येवं तज्जातीयस्य द्वितीयस्यापि परशोस्तन्नैवास्ति। तत्क्रियासाधकत्वस्यैवाभावेनातिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वस्य दूरनिरस्तत्वादित्यकरणत्वमेवेति भावः। ननु धारावाहिकस्थले इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैकत्वात्तज्जातीयस्य द्वितीयसन्निकर्षस्येत्युक्तिः कथम्। तथा दृष्टान्ते परशोरप्येकत्वात्तत्रापि कथमियमुक्तिरिति चेत्। सत्यम्। तथापि पूर्वोत्तरावस्थाभेदेन तद्विशिष्टस्यापि सन्निकर्षादेर्भेदमाश्रित्येति ध्येयम् ॥ **न हीति**। यदि करणस्य साधकतमान्तरापेक्षया साधकतमत्वं विवक्षितं स्यात्तर्ह्येवाधिगतार्थबोधकस्य द्वितीयादिसन्निकर्षस्य पूर्वक्रियां प्रति साधक-

तमत्वस्याभावेन करणत्वाभावात्प्रामाण्यं न स्यात् । किन्नाम ज्ञानरूपप्रधानक्रियां प्रति यत्कारकान्तरं प्रमात्रादिकं तदपेक्षयाऽतिशयितसाधकत्वमेव साधकतमशब्देन विवक्षितम् । तच्च द्वितीयादिसन्निकर्षस्याप्याद्यसन्निकर्षवदस्तीति युक्तं साधकतमत्वरूपकरणत्वेन प्रामाण्यमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । करणस्य साधकतमत्वं साधकतमान्तरापेक्षयैव यदि विवक्षितमित्यर्थः ॥ **परस्परेति** । करणरूपानुमानागमयोः साधकतमरूपप्रत्यक्षापेक्षयाऽतिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वाभावादित्यर्थः । ननु यदि द्वितीयादिसन्निकर्षस्य प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयितत्वेन करणत्वं यथोच्यते । एवं परशोरपि छिदारूपप्रधानक्रियायां कर्त्रादिकारकापेक्षयाऽतिशयितसाधकत्वरूपकरणत्वमस्त्येवेति ज्ञाते ज्ञानान्तरवच्छिन्ने छिदा जायेतेति चेत्तत्राह ॥ **छिन्न इति** । छिदान्तररूपफलेत्यर्थः । यदि तत्र द्वितीयादिपरशुना छिदान्तररूपं फलमुत्पद्येत तर्हि तत्क्रियाकारकान्तरापेक्षाऽतिशयितसाधकस्य सत्त्वेन करणत्वं वाच्यं स्यात् । न चैवमस्तीत्यर्थः । नन्वेवं तद्वदेवाधिगतेऽप्यधिगत्यन्तररूपफलाभावेन तत्करणस्यापि न प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वमिति प्रामाण्यं न स्यादिति चेत्तत्राह ॥ **न च प्रकृत इति** । स्यादेतदेवं यदि ज्ञानाभावेऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्याज्ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवं तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **न चैवं स्मृत्यादीति** । पूर्वानुभवसापेक्षत्वादिति भावः ॥ **सर्वथेति** । स्वाकारणापेक्षत्वादिति भावः ॥ **अनुमित्यादाविति** । लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षत्वादिति भावः । अर्थपरिच्छेदे स्वविषयनिश्चये । ततश्च स्वविषयीभूतवन्ह्यादिनिश्चयाय ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **अर्थपरिच्छेदस्येति** । तथा चार्थपरिच्छेदेऽपि ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं नास्त्येव । स्वार्थे परिच्छेदस्य निश्चयस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावेन नानुमित्यादिरूपज्ञानस्यैवार्थनिश्चयरूपत्वात्तदुत्पत्तावस्त्येव लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षेति भावः ॥ **एवमिति** । स्मृतिरूपज्ञानोत्पत्तावेवानुभवरूपज्ञानान्तरापेक्षा नार्थपरिच्छेदे । तथा च स्वार्थनिश्चये ज्ञानान्तरानपेक्षत्वस्य सत्त्वादनुमित्यादिवत्प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ **समानेति** । ततश्चानुमित्यादौ लिङ्गादिज्ञानापेक्षत्वेऽपि तज्ज्ञानं न स्वसमान-

विषयम् । स्वस्य वन्ह्यादिरूपसाध्यविषयकत्वात् । लिङ्गादिज्ञानस्य लिङ्गादिविषयकत्वात् । स्मृत्यादौ तु स्वसमानविषयकानुभवान्तरापेक्षैवास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **तदभाव इति** । अनुमितेर्धर्म्यंशे स्वसमानविषयकवन्हिव्याप्यधूमवानयमिति लिङ्गपरामर्शरूपज्ञानान्तरापेक्षत्वस्यैव सत्त्वेन तदनपेक्षत्वं नेति भावः ॥ **प्रकारत इति** । वर्तत इदमनुमित्यादौ परामर्शादेर्धर्म्यंशे समानविषकत्वेऽपि प्रकारांशे तदभावात्प्रकारांशे स्वसमानविषयकज्ञानान्तरानपेक्षत्वं वर्तत एवेति नाव्याप्तिरिति भावः ॥ **अस्तीति** । तथा च स्मृत्यादौ प्रकारत्वेन प्रतीयमानस्यातीतत्वादेरनुभवेऽप्रकारत्वेन प्रकारांशे स्वसमानविषयकज्ञानान्तरापेक्षत्वस्यासत्त्वात्स्मृत्यादिकमप्रमाणं प्रकारांशे स्वसमानविषयकज्ञानान्तरसापेक्षत्वादित्यनुमानेऽसिद्धिरित्यर्थः । अननुभवत्वादित्युपलक्षणम् । अनुभवासाधनत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथोत्तरवाक्यासङ्गतेः ॥ **पूर्ववदिति** । परिच्छेद एव प्रामाण्यं परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यत्र यथा प्रमाणाभाव उक्तस्तद्वदत्रापि प्रमाणाभावाद्व्याप्त्यसिद्धेरित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रियादावाद्यहेतोर्व्यभिचारो द्वितीयस्यानुभवे व्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ७ ॥ **व्याप्तेरिति** । प्राणाण्यस्यानुभवतत्साधनान्यतरत्वनिरूपितव्याप्तेर्मानाभावेनासिद्धेरित्यर्थः । उभयं क्रमेणोपपादयति ॥ **ईश्वरादीत्यादिना** । द्वयोर्निर्दोषत्वाक्षोद्भवत्वयोः । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषणविशेष्ययोरेव परस्परं समासविधानात्प्रकृते चोभयोर्विशेषणत्वेन विशेषणयोः परस्परं समासोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । ईश्वरादिप्रत्यक्षे निर्दोषत्वे सत्यप्यक्षोद्भवत्वाभावादव्याप्तिः । अक्षजन्यक्रियादेरपि निर्दोषत्वे सत्यक्षोद्भवत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **ज्ञानस्येति** । तथा च निर्दोषाक्षोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणस्य विवक्षितत्वात्क्रियायाश्चाज्ञानत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **अक्षलिङ्गक इति** । रूपादिज्ञानेन चक्षुरादिसत्त्वमनुमायानुमितेन चक्षुरादिना तत्सामग्र्यनुमितावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **अक्षज्ञानेति** । लिङ्गज्ञानं करणमिति पक्षे ज्ञानोद्भवत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावात् । ननु ज्ञातं लिङ्गमेव करणमिति पक्षेऽक्षोद्भवत्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यतो मात्रेत्युक्तम् । तथा च निर्दोषाक्षमात्रोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणे मात्रपदं विवक्षितम् ।

अक्षलिंगकानुमितौ व्याप्त्यादिज्ञानजन्यत्वस्यापि सत्त्वेनाक्षरूपलिङ्गमात्रजन्यत्वाभावेन नातिव्याप्तिरिति योज्यम् ॥ **ज्ञानग्रहणमिति** । निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति हि लक्षणम् । अत्राक्षकार्यक्रियाव्युदासार्थं प्रकरणप्राप्तज्ञानपदग्रहणमित्युक्तम् । नरहरितीर्थास्तु सुखादेरपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमित्याहुरित्यर्थः ॥ **हेतुत्वादिति** । अक्षसन्निकर्षजन्यत्वाभावादित्यर्थः । तदर्थं विषयसाक्षात्कारार्थम् । तार्किकः शङ्कते ॥ **नन्विति** । एवं विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वे ॥ **लीलेति** । भवत्पक्षेऽपीति शेषः । नन्विन्द्रियाणां शरीरसंयुक्तत्वनियमादीश्वरस्याशरीरत्वात्कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्ष उच्यत इत्यत आह ॥ **लीलेति** ॥ **तदिति** । सुखाद्युत्पादेत्यर्थः । तावन्मात्रमिन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रम् ॥ **तुल्यमिति** । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वपक्षेऽपि न तावन्मात्रस्य हेतुत्वं किन्नाम धर्मादेरपि । तदभावान्नेश्वरस्य सुखादिकमिति सममित्यर्थः । ननु विषयसाक्षात्कारस्य सुखादिहेतुत्वे योगिनामपि तद्भावात्सुखादिकं स्यादिति केनचिदुक्तम् । तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव तद्धेतुत्वमिति पक्षेऽपि सममित्याह ॥ **अत एवेति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यविषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमित्यत्र मात्रास्पर्शा इत्येतद्व्याख्यानपरं गीताभाष्यं सम्मतितयोदाहरति ॥ **तथा चेति** ॥ **शीतोष्णादीति** । तादृगर्थेत्यर्थः । अनुभवः शीतोष्णादिविषयसाक्षात्कारेत्यर्थः । ततः साक्षात्कारात् । नन्वत्र विषयसाक्षात्कारस्य देहार्थसन्निकर्षजन्यत्वमेव प्रतीयते न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमत आह ॥ **अत्रेति** । तेषां शरीरसंयुक्तत्वादिति भावः । उद्भवशब्द उत्पत्त्यभिव्यक्तिसाधारणः । अनुगतेत्यपेक्षया पूर्वं जन्याजन्येति शेषः । द्वितीयं निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति द्वितीयं पक्षम् । निर्दोषत्वस्य यथार्थमिति व्याख्यानम् । ननु निर्दोषत्वे सत्यक्षोद्भवत्वं नानुगतम् । ईशप्रत्यक्षेऽक्षोद्भवत्वाभावेनाव्याप्तेः । अक्षजन्यक्रियायामतिव्याप्तेः । द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तेश्चेत्यत आह ॥ **अक्षोद्भवशब्देनेति** । ततश्चेशप्रत्यक्षेऽपि साक्षात्काररूपाक्षोद्भवत्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः । अक्षोद्भवत्वेऽपि क्रियायाः साक्षात्कारत्वाभावेन नातिव्याप्तिः । साक्षात्काररूपे विशेष्ये

निर्दोषत्वस्य विशेषणत्वेनोभयोर्विशेषणत्वाभावाद्विशेषणविशेष्ययोश्च समासविधानान्न समासानुपपत्तिश्चेति ध्येयम् । अत एव न कश्चिद्दोष इत्युक्तमित्यवधेयम् ॥ **यत इति** । निर्दोषाक्षोद्भवं निर्दोषसाक्षात्कारो यत उत्पद्यते तदित्यर्थः । एतल्लक्षणमर्थसन्निकृष्टत्वरूपम् ॥ **परस्परेति** । निर्दोषकरणजन्यत्वेन ज्ञानयाथार्थ्यं ज्ञेयं तेन चेन्द्रियाणां निर्दोषताऽवगन्तव्येति परस्पराश्रयत्वं ज्ञेयम् ॥ **आपत्तेरिति** । विरुद्धप्रमाणाभावेन भ्रमजनकेन्द्रियाणामपि निर्दोषताध्यवसायापत्तेरित्यर्थः । विरुद्धप्रमाणाभावोपपादनायासज्ञातविरोधीत्युक्तम् ॥ **ज्ञानेति** । ज्ञानयाथार्थ्येनेन्द्रियनिर्दोषत्वाध्यवसायस्याङ्गीकारात् । निर्दोषकरणजन्यत्वेन ज्ञानयाथार्थ्याध्यवसायस्य चानङ्गीकारान्नेतरेतराश्रयदोष इत्याह ॥ **ज्ञानेति** । ननु कथं साक्षिसिद्धत्वमङ्गीक्रियते । क्वचिद्विरुद्धप्रमाणभावे तदध्यवसायायोगादित्यत आह ॥ **परोक्षेति** । साक्षिण इति शेषः । प्रमाणतस्तद्विरोधतः ॥ **कथं तर्हीति** । तस्या एव विपरीतप्रमायाविरोधित्वादिति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । यदि देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धिविपरीतप्रमाया एव विरोधित्वेन विरुद्धप्रमाणाभावेन तत्र निर्दोषता नाध्यवसीयते तर्हीन्द्रियादौ सर्वथा देशान्तरीयकालान्तरीयपुरुषान्तरीयविपरीतप्रमाया अभावेन ज्ञानस्य याथार्थ्यात्तेन निर्दोषता नाध्यवसीयत इत्युक्तं स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिमुत्तरमाह ॥ **अद्धेति** । नन्विन्द्रियादिषु निर्दोषतानिश्चायके यथार्थज्ञाने सर्वथा विपरीतज्ञानाभावः कथं ज्ञेय इत्यत आह ॥ **सोऽपीति** । तैरर्थक्रियाकारित्वरूपैः । नन्वत्रापि विपरीतप्रमैव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **निर्मूलं त्विति** ॥ **अन्यथेति** । यदि निर्मूलमप्याशङ्क्यत इत्यर्थः । एकत्र ज्ञानेऽनाश्वासे इति शेषः । अभिमतं घटादिकम् ॥ **कार्येति** । अपरोक्षव्यवहारादिरूपेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वे चक्षुष इन्द्रियत्वाद्गन्धस्याप्यर्थत्वात्तदुभयसन्निकर्षादपि ज्ञानमुत्पद्यतामित्येतदप्येतेनार्थशब्देन तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनापास्तमित्यर्थः । अन्तर्गडुनेंद्रियार्थयोर्मध्यस्थितेनेत्यर्थः । अंतर्गड्वान्तरालिकमित्यमरः ॥ **तत्तदिन्द्रियेति** । तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्येत्यर्थः । गृह्यत इत्यनन्तरमस्त्विति शेषः । अन्यथा यदि सन्निकर्षोपेत इत्यर्थः ।

काचादिभिरन्तरितस्य व्यवहितस्योपलब्धिः कथं स्यात् । व्यवधायककाचादेः सत्त्वेन सन्निकर्षाभावादिति भावः ॥ **सान्तरेति** । व्यवहितेत्यर्थः । प्राप्तिपक्षे सन्निकर्षपक्षे । कारि प्रकाशकारि ॥ **भवितुमिति** । विप्रकृष्टग्रहणायोगादिति भावः ॥ **अपि चेति** । यदि चक्षुः प्राप्य-प्रकाशकारि स्यात्तर्ह्यत्यासन्नमपि समीपवर्ति पक्ष्मादिकमपि प्रकाशयेत् । सन्निकर्षस्य सत्त्वात् । न च प्रकाशयति । तस्मान्न प्राप्यप्रकाशकारीत्यर्थः ॥ **सिद्धिरिति** । ततश्च प्राप्तिरूपः सन्निकर्षो नापेक्षित इत्यर्थः । सर्वत्र करणमात्रे ॥ **योग्यताया इति** । प्राप्तिं वदतां पक्षेऽपीत्यर्थः । अनुपलम्भात्केनापि प्रमाणेनेति शेषः ॥ **चक्षुष इति** । तथा च चक्षुः प्राप्यप्रकाशकं करणत्वात्कुठारवदिन्द्रियत्वात्त्वगादिवदित्यर्थः ॥ **बाध इति** । गोलकस्य स्वस्थान एव सत्त्वेन प्राप्तेरभावाद्बाध इत्यर्थः ॥ **तवापीति** । चक्षुर्गत्वा नार्थेन सम्बद्ध्यत इत्यनुमान इत्यर्थः । अन्यत्र तदतिरिक्तचक्षुः पक्षीकार इत्यर्थः । अत एवानुमितत्वादेवेत्यर्थः । तच्चक्षुः । गोलकस्वरूपत्वेऽनुमितत्वमेव न स्यात् । तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः । ननु करणत्वेन प्राप्त्यनुमाने यदि प्राप्तिः संयोगरूपा । तथा च संयोगेन प्राप्यप्रकाशकमित्यर्थः स्यात्तदा शब्दग्राहके श्रोत्रे व्यभिचारः । तत्परिहाराय यदि समवायरूपा तर्हि त्वगादौ व्यभिचारः स्यादत आह ॥ **सन्निकर्षश्चेति** । शब्दादिभिः शब्दग्राहकश्रोत्रादिभिः । तद्भावान्महत्त्वसमानाधि-करणोद्भूतरूपविशेषादिरूपयोग्यतायाः सत्तादशायां भावादिदानीं चाक्षुषतापत्तिरित्यर्थः । नन्वतीतानागतयोर्वर्तमानत्वाभावाच्चक्षुषश्च वर्तमानमात्र ग्राहकत्वनियमान्न चाक्षुषतापत्तिरत आह ॥ **सन्निकर्षार्थमिति** । अन्यथासिद्धौ योग्यतयेति शेषः । प्रोच्यमानायामिति च शेषः । योग्यता-मुपादाय सन्निकर्षापाकरणपक्ष इति यावत् । तथा च यथा तत्तांशस्तद्देशकालसम्बन्धरूपोऽतीतोऽपि प्रत्यभिज्ञायां चक्षुषावभासते तद्वच्चाक्षुषतापत्ति-रिति सम्बन्धः । स सन्निकर्षः ॥ **अथेति** । ततश्चातीतादौ योग्यताया एवाभावान्न चाक्षुषत्वमित्यर्थः ॥ **तदेति** । वर्तमानत्वाभावात्तत्तांशस्येति भावः । ननु वर्तमानताघटितयोग्यतायाः सत्त्वेऽपि न व्यवहितप्रतीतिः कुड्यादिरूपव्यवधानस्यैव सत्त्वादिति चेत्तत्राह ॥ **प्राप्तीति** । तदभावो

व्यवधानाभावः। सा प्राप्तिः ॥ **आवरणेति**। तत्र कुड्यादेरेवावरणस्य सत्त्वादिति भावः। प्रसज्ञात्तं प्रत्यपि वस्तुत आवरणभूतकुड्यादेरनपायादित्यर्थः। अन्तरितं व्यवहितम्। तथा च निबिडावयवं स्फटिकमेव तत्रास्तीति हृदयम् ॥ **अस्वच्छेति**। स्फटिकादेर्निबिडावयवत्वेऽपि स्वच्छत्वात्तदन्तरितोपलब्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति**। अव्यवहितपक्ष्मादिदर्शनापत्तिः। तथा यत्र किञ्चिद्वस्तु दूरतस्तिष्ठति मध्ये किमपि व्यवधायकं नास्ति तत्र नयनविषययोर्मध्ये निबिडावयवद्रव्याभावोऽस्तीत्यर्थः। आश्रित्येत्यतःपूर्वं बौद्धसाङ्ख्यमते आश्रित्येति शेषः ॥ **तदेति**। यदि तथाभूतस्य क्षणिकस्य परिणामिनो वा पदार्थस्योत्पाद एव योग्यता तर्हि योग्यत्वात् सर्वेषामप्युपलब्धिः स्यात्। यदि तथाविधस्यानुत्पाद एवायोग्यता तर्ह्ययोग्यत्वान्न केनाप्युपलभ्येत्। तथा च कस्यचित्प्रतीतिः कस्यचिन्नेति व्यवस्था न युक्तेति हृदयम्। तद्भेदो योग्यताभेदः। तथा चोत्पन्नोऽपि तस्यैव द्रष्टुर्योग्यो नान्यस्येति न सर्वोपलब्धिरित्यर्थः ॥ **अनेकेति**। द्रष्टृनिबन्धनभेदोपेतानेकयोग्यतेत्यर्थः ॥ **न स्यातामिति**। आसन्नेन सम्यक् सन्निकर्षो विप्रकृष्टेन वस्तुना नेति विवेको न युक्तः। सन्निकर्षाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः। ननु प्राप्यप्रकाशकारितापक्षेऽप्यासन्नविप्रकृष्टाभ्यां सन्निकर्षस्याविशिष्टत्वाद्वैशद्यावैशद्येन स्यातामित्यत आह ॥ **अस्माकं त्विति** ॥ **अनेकेति**। अत्रोच्यते विषयकरणयोरित्युक्तानेकेत्यर्थः। असिद्धं सन्निकृष्टग्रहणस्योपपादनादिति भावः ॥ **सान्तर इतीति**। इदं सान्तरमन्तरेण व्यवधानेन सहितमित्येवं सान्तरत्वेन ग्रहणमित्यर्थः। अनैकान्तिकं चक्षुरसन्निकृष्टप्रकाशकम्। सान्तर इति गृह्यमाणत्वादित्यनुमान इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति। रश्मिभिरित्यनेन साध्याभावोपपादनम्। स्वरूपेत्यादिना हेतूपपादनम्। दीपः स्वरश्मिभिरेव सन्निकृष्यते। दीपस्वरूपं त्वपवरकादिस्थले तिष्ठत्यस्मदपेक्षया व्यवधाने दूरं तिष्ठतीत्येवं दीपः स्वरूपापेक्षया सान्तर इति सर्वैर्गृह्यत इत्यर्थः ॥ **तथेति**। एवं चक्षुरपि स्वरश्मिभिरर्थसन्निकृष्टमपि चक्षुःस्वरूपं तु सान्तरमधिष्ठानभूतगोलकेन व्यवहितमिति गृह्यत एवेत्यर्थः। तथा चानुमानेऽप्रयोजकतेत्युक्तं भवति। यथा दिपस्वरूपं सान्तरमिति सर्वैः

प्रत्यक्षतो गृह्यते । दीपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न तथा चक्षुरपि स्वरूपापेक्षया सान्तरमिति गृहीतुं शक्यते । अतीन्द्रियत्वादतोऽधिष्ठानापेक्षयेत्युक्तम् ॥ **पृथ्वग्रतयेति** । स्वयं यावत्परिमाणं घटादौ तत्परिमाणप्रदेशमेवादौ सम्बद्ध्य पश्चात्सर्वमपि घटं व्याप्नोतीत्यर्थः । ननु प्राप्यप्रातिपक्षे समबाधक सति कथं निर्णय इत्यत आह ॥ **सन्देहादिति** । प्राप्तौ सन्देहो न स्यादिति दूषणोद्धारः कथमिति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह ॥ **तत्रेति** । प्राप्तौ सिद्धायामपीत्यर्थः । सन्देहो यः प्राप्तः स इत्यर्थः । दिवाऽपि चन्द्रस्य प्रतीयमानत्वाच्चन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरित्युक्तम् ॥ **सर्वार्थेति** । सर्वेषामप्यर्थानां सौररश्मिसम्बद्धत्वान्नायनरश्मीनां च सौररश्म्यैकीभूतत्वादित्याशयः ॥ **अदृष्टादिति** । यद्यपि नायना रश्मयः सर्वार्थसम्बद्धसौररश्मिभिरेकीभूतास्तथाऽप्यदृष्टवशात्तद्रश्मिसंयुक्तशाखाचन्द्रज्ञानमेव भवति न सर्वार्थज्ञानमित्यर्थः ॥ **बाह्येति** । नायनरश्म्यैकीभूतसौररश्मिसम्बद्धत्वरूपसाधनेत्यर्थः ॥ **कार्येति** । सर्वार्थग्रहणरूपेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । सत्यप्यन्त्यतन्तुसंयोगे कदाचित्पटानुदयोऽपि स्यादित्यप्यतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । योग्यताया उद्भूतरूपादिरूपायाः ॥ **कालातीतत्वादिति** । चक्षुषोऽपि मूर्तत्वेन गतेः प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ **अनैकान्त्याच्चेति** । देहगमनेन त्वगिन्द्रियस्यापि गतिमत्त्वेन व्यभिचारादित्यर्थः ॥ **अनैकान्तिकत्वादेवेति** । श्रोत्रेन्द्रिय इति शेषः । शब्दरूपार्थेन सन्निकर्षसद्भावादित्यर्थः । गतिप्रतिषेधे साध्येन श्रोत्रेन्द्रिये व्यभिचारो वक्तुं शक्यः श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेन गतिमत्त्वाभावादित्यवधेयम् ॥ **अत एवेति** । उभय निषेधे साध्ये एकैकस्योक्तरीत्या व्यभिचारः स्यादेवेत्यर्थः । ननु युगपन्निषेधद्वयं साध्यत्वेन नाभिप्रेतं किन्नाम गत्यवच्छिन्नसन्निकृष्टत्वरूपस्य विशिष्टस्य प्रतिषेध एक एव साध्य इति न विशकलितसाध्यद्वयपक्षोक्तदोष इत्याशङ्कते ॥ **विशिष्टेति** । अत्र विशिष्टस्यापि त्वगिन्द्रिये व्यभिचारः स्यादेवेति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह ॥ **सोऽपीति** । विशिष्टस्यापि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धात्मकत्वेन तदभावः किं गतिरूपविशेषणाभावेनैव पर्यवसानं सन्निकृष्टत्वरूपविशेष्याभावेनैव वोभयाभावेन वेति विकल्प्याद्ये त्वगिन्द्रिये व्यभिचारो द्वितीये

श्रोत्रेन्द्रिये व्यभिचार उभयप्रतिषेधरूपसाध्यद्वये उक्तं व्यभिचारद्वयमिति दूषणानिस्तार इत्यर्थः । साध्याभावमुपपादयति ॥ **शीतलेति** । अनेवम्भावो बहिर्निगमनाभावः । इत्थम्भूतता बहिर्निर्गतत्वम् । चाक्षुषरश्मीनामाधिष्ठानाद्बहिर्निर्गमनाङ्गीकारे बाधकं शङ्कते ॥ **चाक्षुषेति** । चाक्षुषरश्मीनां बहिर्निर्गतत्वेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षसद्भावात्त्वचोपलब्धिः स्यादिति भावः ॥ **महत्तेजोजातीयमिति** । तथा च त्वगिन्द्रियेण रश्मीनामुपलब्धिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । चाक्षुषरश्मिषूष्णस्पर्शोपलम्भापत्तेरित्यर्थः । चाक्षुषमित्यत्र महत्तेजोजातीयमिति वर्तते ॥ **कुतो न कल्प्यत इति** । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यैव स्पार्शनप्रत्यक्षता प्रयोजकत्वान्न बहिर्निर्गतनायनरश्मीनां त्वगिन्द्रियेणोपलब्धिरिति भावः । कल्पकप्रमाणाभावान्न कल्प्यत इति चेत्तत्राह ॥ **कल्पिकायामिति** । अनुद्भूतस्पर्शकल्पिकायामित्यर्थः । तथा चेदं चक्षुर्यदाऽर्थसम्बन्धार्थं रश्मिद्वारा निर्गच्छति तदा तद्रश्मयस्तावत्त्वगिन्द्रियसम्बद्धा भवन्त्येव । ततश्च तदीयोष्णस्पर्श उपलभ्येत । न चोपलभ्यते । तस्मादन्यथाऽनुपपत्त्याऽनुद्भूतः स्पर्शः कल्प्यत इत्याशयः ॥ **अधिष्ठानोपघातचिकित्से व्यर्थे स्यातमिति** । तथा च तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽधिष्ठानातिरिक्तस्य चक्षुषोऽभावात्तस्य च गतेर्विरुद्धत्वान्न सन्निकर्षोऽपेक्षित इत्याशयः । आर्त आतपगमनेनैवेन्द्रियसन्निकर्षोपपत्तेर्नेन्द्रियस्य गतिः सिध्यतीत्यत उक्तं छायामुपविष्टस्येति । अशिशिरत्वमुष्णत्वम् । छायोपवेशने छायागमनेनैवेन्द्रियसन्निकर्षोपपत्तेर्नेन्द्रियस्य गतिः सिध्यतीत्यत आतपोपविष्टस्येत्युक्तम् । शिशिरद्रव्यं शीतलद्रव्यं कर्पूरादिकम् । एतमेवार्थं चक्षुषो रश्मिद्वारा बहिर्निर्गमनरूपमेवार्थम् । एतच्छायामुपविष्टस्येत्यादिनोक्तं प्रमेयम् । इन्द्रियाणां साक्षात्प्रकृतिकार्यत्वरूपप्राकृतत्वाभावादाह ॥ **प्रकृति शब्देनेति** । द्रव्येन्द्रियं नाम धर्मिधर्मोभयग्राहकमिन्द्रियं चक्षुषस्त्वगिन्द्रियं चेति द्वयम् । धर्ममात्रग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियं तच्च श्रोत्रादित्रयम् । अनुपदं शुद्धमीशस्येत्यादिना ॥ **नित्येत्यादि** । नित्यत्वादिकमित्यर्थः । सन्त्येवेत्यन्तेन नित्यत्वमुर्वरितेनाहङ्कारित्वादिकमुक्तमिति ज्ञेयम् । कापिलाद्यागम एवाहङ्कारिकत्वादौ मानमित्यत आह ॥ **कापिलेति** । तार्किक इन्द्रियाणां भौतिकतां

साधयति ॥ **घ्राणमित्यादिना** । श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वमुभयसिद्धमिति तन्न साधितम् । भूताकाशमेवास्मन्मते श्रोत्रमिति ज्ञेयम् । सिद्धसाधनत्वं साध्यवैकल्यं च पञ्चीकरणपक्षमङ्गीकृत्याह ॥ **सर्वत्रेति** । तददृष्टम् । तथा च तत्र सत्यत्वं नास्तीति भावः ॥ **सन्दिग्धेति** । निश्चितसाध्याभाववति हेतुसन्देहादित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तेति** । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ **पृथिव्यादिरूपादीति** । अयमर्थः । पृथिवीगतरूपज्ञानं संयुक्तसमवायसन्निकर्षेण चक्षुषा भवति । तथा च पृथिवीरूपव्यञ्जकसंयुक्तसमवायसन्निकर्षान्तर्गते संयोगरूपे चक्षुः पृथिवीसन्निकर्षे रूपव्यञ्जकत्वसद्भावेऽपि पृथिवीमात्रकार्यत्वं नास्ति । चक्षुःकार्यत्वस्यापि सत्त्वाद्व्यभिचारः । एवं चक्षुषा जलरूपव्यञ्जकसंयुक्तसमवायान्तर्गते चक्षुर्जलसन्निकर्षे व्यभिचारो द्रष्टव्यः । एवं रसनेन्द्रियेण गुडनिष्ठरसज्ञानं संयुक्तसमवायसन्निकर्षेण भवति । तदन्तर्गते रसनगुडसंयोगे रसव्यञ्जकत्वसद्भावेऽप्यब्मात्रकार्यत्वं नास्ति । गुडकार्यताया अपि सद्भावाद्व्यभिचार इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ **चर्मादीति** । जलादेस्तद्गतगन्धव्यञ्जकत्वेऽपि तद्गतरसाद्यव्यञ्जकत्वमस्तीति सर्वत्र विशेषणभागो ज्ञेयः ॥ **आयातमिति** । मुक्तौ विद्यमानस्यैवाभिव्यक्तेरागन्तुकधर्माभावादित्यर्थः ॥ **अन्यात्रापीति** । मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्योभयरूपत्वेन निर्दोषतासद्भावादित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । उत्तमजीवेषु शुद्धचैतन्यातिरिक्ते प्राकृतेऽक्षे मध्यमेष्वपि चैतन्ये प्राकृते चाक्षे इत्यर्थः ॥ **उक्तानुपपत्तेरिति** । सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेरित्यर्थः ॥ **तदभिव्यक्तमिति** । तदुभयं च प्रत्यक्षमेव निर्दोषत्वादिति भावः ॥ **न तु सर्वमिति** । शुद्धमपीत्यर्थः । कर्मेन्द्रियसाहित्येनैकादशत्वात्कथं षड्विधत्वमित्यत आह ॥ **ज्ञानेति** । ज्ञानेन्द्रियाणामपि बुद्धिसाहित्येन सत्यत्वस्य सप्त गतेरिति सूत्रोक्तत्वात्तद्विरोधोऽत आह ॥ **बुद्धेरपीति** । ननु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव श्रोत्रत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **कर्णेति** ॥ **बधिरेति** । तस्यापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशसद्भावादित्यर्थः । नन्वदृष्टोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव श्रोत्रत्वाद्बधिरे चैतादृशश्रोत्राभावान्नोक्तदोष इति यदि तर्हि वयमपि वदामोऽव्याकृताकाशमेव घ्राणादि ।

न च सर्वत्र गन्धाद्युपलब्धिप्रसङ्गः। घ्राणादिगोलकावच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव घ्राणादीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्। न च घ्राणाद्यवच्छिन्नस्य तस्य सत्त्वेऽपि कस्यचित्पुरुषविशेषस्य गन्धाद्युपलब्धिर्नेति वाच्यम्। अदृष्टोपगृहीतस्यैव तस्य तत्त्वाभ्युपगमेनोक्तदोषाभावादित्यपि स्यादित्याह ॥ **अदृष्टेत्यादिना** ॥ **तत्सिद्धिरिति**। तेषां घ्राणादीनां पार्थिवत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। गन्धादिमत्त्वं न सिद्धमित्याशङ्क्याह ॥ **यदीन्द्रियमित्यादि**। त्वगिन्द्रियमनुष्णशीतस्पर्शरूपं गुणं गृह्णाति तद्गुणवच्च भवत्येव। त्वगिन्द्रियस्य वायवीत्वाद्वायोश्च तद्गुणवत्त्वादतो न व्यभिचार इत्यतः शीतोष्णेत्युक्तम्। प्रकृतिकृतोपादानकृता ॥ **तर्हीति**। तामसाहङ्कारकार्यभूताकाशकार्यत्वेत्यर्थः। तत एवागमादेव। ॥ **तमसीति**। स्पर्शरहितद्रव्यत्वे सत्यप्यनादिनित्यत्वाभावात्सादिनाशित्वे सत्यपि क्रियावत्त्वस्य सत्त्वाच्च तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **सिद्धसाधनतेति**। सूक्ष्मरूपेण नित्यत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। कूटस्थता सर्वथा विकाराभावेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ **सम्बध्यत इति**। हेतुः साध्येनेत्यर्थः। व्याप्यं व्याप्तिमत्। भावसाधनो न पूर्ववत्कर्मव्युत्पत्तिरित्याशयः ॥ **व्याप्यं लिङ्गमिति**। सात्मकत्वाभावे व्याप्तिप्राप्त्या घ्राणादिमत्त्वे तदभावादित्यर्थः। अभावत्वादभाववत्त्वात्। तत्प्रतियोगित्वादित्यर्थः ॥ **सङ्ग्रहेति**। अस्मदुक्तप्रकारेण विस्तरेण कथनेन रुचिरपि तु सङ्ग्रहेणैव कथन इत्यर्थः। ननु धर्माणां बहुविधत्वात्के व्याप्यव्यापकभावोपेता धर्माः। न हि धूमानुमान इव सर्वत्र व्याप्यव्यापकभावः। कीदृशस्य व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च तयोर्मध्ये च कस्यानुमानत्वमनुमेयत्वं चेति जिज्ञासायामाह ॥ **द्विविधा हीत्यादिना**। सङ्कीर्णाः सङ्करोपेताः। अपरेषामपरसामान्यानां द्रव्यत्वादीनाम्। परेषां परसामान्यानां सत्तादीनाम्। एवं द्रव्यत्वपृथिवीत्वादावपि ज्ञेयम्। नन्वन्योन्यव्याप्यव्यापकभावे कृतकत्वस्यानुमापकत्वमनित्यत्वस्यानुमेयत्वं कुत इति चेन्न। यदा कृतकत्वं प्रसिद्धं तत्तदा लिङ्गं यदाऽप्रसिद्धं सन्दिग्धमिति यावत्। अनित्यत्वं तदा तत्साध्यम्। एवं यद्यनित्यत्वं प्रसिद्धं कृतकत्वमप्रसिद्धं तदा विपरीतोऽप्यस्ति साध्यसाधनभाव इत्याह ॥ **प्रसिद्धीत्यादि** ॥ ६७ ॥ सर्वेषां गृहान्तर्वर्तिनाम् ॥ **वृत्त्याहीति**।

ततश्च सैव तृतीयं ज्ञानमिति भावः । तदेव तृतीयज्ञानमेव । तथा च पूर्वज्ञानद्वयं व्यर्थमिति भावः । पूर्वेण ज्ञानद्वयेन ॥ **तदिति** । तृतीयज्ञाने-त्यर्थः । आविर्भूतव्याप्तिस्मृतिरूपसहकारिसहितमेव द्वितीयं ज्ञानं प्रति साधनात्मकं भविष्यति । सहकारिण एतादृशसामर्थ्यदर्शनादित्याह ॥ **यथा-खल्वित्यादि** ॥ ॥ प्रत्यायनाङ्गं प्रमितिजनकम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ **अन्यथेति** । लिङ्गस्वरूपस्यैत्राभावे व्याप्तिरूपसम्बन्धं प्रति सम्बन्धिन एवाभावादिति भावः । व्यधिकरणस्थलेऽपि नियतदेशतामुपपादयति ॥ **कृत्तिकेति** ॥ **पराङ्गेति** । परबोधनाङ्गेत्यर्थः पञ्चम्यन्तं तृतीयान्तं वेति यावत् । अन्यथा धूम इत्यस्यापि हेतुताप्राप्तिरिति ध्येयम् । अत एव पक्षादीत्युक्तप्रयोजनसद्भावादेव । ज्ञातचरं पूर्वं ज्ञातम् । ज्ञायमानम् । लिङ्गमित्यनु-वर्तते ॥ **लिङ्गतयेति** । व्याप्तिस्मृत्यनन्तरं तद्रूपेतं तल्लिङ्गतया पक्षेऽनुसन्धीयत इत्यर्थः । प्रत्यायकत्वमनुभवजनकत्वम् ॥ **उपलक्षणमिति** । तथा च जिज्ञासितुरित्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । यत इत्यादिना निमित्तसप्तमीत्येतदुपपादितम् ॥ **आश्वासे वेति** । वक्ष्यमाणदोषमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **शास्त्रेऽपीति** । तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यादावित्यर्थः । शङ्कते ॥ **तत्रेति** । लोके शास्त्रे चानुसरणमेकदेशोक्तेरपि स्मारकत्वानुसरण-मित्यर्थः । तदाप्तत्वावधारणम् । तथा च प्रतिवादिना व्याप्तिवचनमात्रे कथिते महावाक्यभूतपञ्चावयववाक्यैकदेशेन कथं व्याप्तिस्मृत्यादिकं स्यादित्यर्थः । एतद्व्याप्तिवचनम् । आगमतयाऽऽप्रवचनतया । तर्ह्येवैकदेशप्रयोगेन कथं व्याप्तिप्रमितिःस्यादिति वाच्यं स्यान्न ह्येवमुच्यते किन्तु स्मारकमिति तच्च स्मरणमेकदेशेनापि युक्तमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । वक्तर्याप्त्यनवधारणात्तद्वाक्यं स्मारकं न भवत्येवेति यद्युच्युत इत्यर्थः ॥ **सांव्यावहारिक इति** । तथाच जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवति यथा लोष्टम् । न च तथेदं तस्मान्न तथेति सांव्यावहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि नानुसरणीयः । अस्यापि वाक्यैकदेशत्वेन व्याप्त्यादिस्मारकत्वस्य त्वया वक्तुमशक्यत्वादि-त्यर्थः । ननु पञ्चावयवोपेतस्यास्य वाक्यस्य कथमेकदेशत्वं येन स्मारकत्वं स्यादित्यत आह ॥ **वास्तवेति** । वास्तवो यः प्रयोगपरिमाणोऽयमत्र

प्रयोगक्रम इत्यादिना तदेतावति वक्तव्य इत्यन्तेन दर्शितस्तस्यान्यथात्वं विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेत्यादिनोपपादितम् । अतः पञ्चावयवयुक्तस्याप्यस्यैकदेशत्वान्न स्मारकत्वं युक्तमित्यर्थः । **ननु** प्रतिवादिप्रयुक्तस्यैकदेशस्य कथं स्मारकत्वम् । प्रतिवादिप्रयुक्तवाक्यस्यापि स्मारकत्वेन कार्यकरित्वाभ्युपगमे न्यूनतारूपनिग्रहस्थानोद्भावनं न स्यादित्याशङ्कते ॥ **प्रतिवादिन्यपीति** । तत्प्रयुक्तवाक्यैकदेशेऽपीत्यर्थः । अनुसरणे स्मारकत्वाद्यनुसरणे ॥ **तदवकाशादिति** । निग्रहस्थानोद्भावनावकाशादित्यर्थः । अयं च प्रकारो लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारसिद्ध इत्याशयः । व्याप्तिस्तु केवलाऽपि स्यात्प्रमाणमिति शास्त्रीयप्रयोगो ध्येयः ॥ **अन्यथेति** । लौकिकशास्त्रीयव्यवहारानुसारेण कथनेऽपि यदि निग्रहस्थानमुद्भाव्यत इत्यर्थः ॥ **स्यादिति** । तथा च लौकिकशास्त्रीयव्यवहारसिद्धत्वात्प्रकरणादिप्राप्तस्य यदसङ्कीर्तनं तस्य न निग्रहहेतुत्वमिति वाच्यम् । तदेतत्प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यर्थः । ननु यत्कृतकं तदनित्यमित्यत्र भावत्वे सतीति विशेषणस्य प्रकरणप्राप्तस्याकथनेऽपि न न्यूनतोद्भावनीया । अज्ञानरूपाप्रतिपत्तिविरुद्धार्थनिश्चयरूपविप्रतिपत्तिहेतोरेव निग्रहस्थानत्वात् । अत्र च प्रकरणाद्यापन्नतयेदं विशेषणं न वदत्युतानेन सर्वथाऽज्ञातत्वादिति सन्देहस्यैव जननात् । सन्देहकरस्य चानिग्रहस्थानत्वादिति चेत् । तर्हि सांव्यावहारिकमहावाक्यैकदेशभूतं व्याप्तिवचनमात्रमयं प्रयुङ्क्ते तत्र प्रकरणप्राप्तत्वादितरावयवं न वदत्युत सर्वथाऽज्ञातत्वादिति सन्देहस्यैव जायमानत्वेनानिग्रहहेतुत्वादिति प्रकृते त्वदुक्तमहावाक्यैकदेशप्रयोगेऽपि साम्यात्तत्समायुक्तमेकदेशस्यापि स्मारकत्वमित्याह ॥ **किमित्यादिना** । हेत्वाभासपञ्चकव्युदासार्थत्वात्प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवा अपेक्षिता इत्याह ॥ **अपर आहेति** । अन्यथा तेषामाभासोद्धारो यदि न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ **तदिति** । तेषां प्रमाणानामित्यर्थः ॥ **अनध्यवसितेति** । सपक्षकथनेन तद्व्युदासः । अनध्यवसिते सर्वस्यापि पक्षत्वेन सपक्षाभावादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ **नान्यस्मादिति** । यद्यन्यस्माद्धेतोः साध्यसिद्धिर्जाता स्यात्तर्हि सिद्धसाधनता स्यादित्यर्थः ॥ **तादृशेति** । उद्धृताभासेत्यर्थः । उदाहरणवाक्यार्थे विप्रतिपत्तिर्न वक्तव्यैव । जातायामपि

विप्रतिपत्तौ वाङ्मात्रेण तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **न चेत्यादिना** । अनुपलम्भात्कारणस्येति शेषः । पञ्चावयवेत्यतःपूर्वं यद्युदाहरण एव सर्वशङ्कोद्धारस्तर्हीत्यर्थः । मुद्रणा समाप्तिः । अनुमानदोषभूतसिद्धसाधनताया विरोधान्तर्भावाभावात्प्रायेणेत्युक्तम् ॥ ९७ ॥ अनुमानदोषा असिद्ध्यादयः ॥ **परेति** । हेत्वाभासाः पञ्चधा त इतीत्यर्थः । निर्दोषिताघटितयुक्तौ कथं दोषोक्तिर्व्याहतत्वादित्यत आह ॥ **युक्तेरिति** । अत्रापि गौणो निर्देश इत्यस्याप्येवमेव लापनिका । सङ्गतिः सम्बन्धः । असङ्गतिरसम्बन्ध इति पर्यायाविति द्रष्टव्यम । तद्भावः साध्यत्वं साधनत्वं चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । साध्यसम्बन्धित्वात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धताया इति शेषः ॥ **अविषयेति** । विषये स्वयोग्ये साध्येन वर्तत इत्यर्थः ॥ **साध्यतेति** । तथा चात्राप्यविषयवृत्तित्वसंभवेन विरोध एवास्त्वन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ **अस्त्विति** । विरोध एवास्त्वित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **प्रकारत्रयेति** । प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादित्रयेऽनन्तर्भावादित्यर्थः ॥ **तथैवेति** । लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतामुपादायात्राप्यनुव्याख्याने तृतीयतया दृष्टान्तविरोध एवोच्यतामित्यर्थः ॥ **दृष्टान्तस्येति** ॥ **विवक्षितस्थले सिद्धिमात्रेणेति** । तथा च न तत्र दृष्टान्तापेक्षेति भावः ॥ **अव्याप्त्यौपयिकस्यापीति** । तथा चाव्याप्त्यैव सङ्गृहीतो यद्यपीत्यर्थः । उभयस्यापि सद्भावेऽन्यतरेणैवोपपत्तौ प्रोच्यमानायामन्वयव्यतिरेकिण्यप्यन्वयव्याप्त्यैव साध्यसिद्ध्युपपत्तौ व्यतिरेकव्याप्तिर्वक्तव्यैव न स्यात् । तथा च तस्यान्वयव्यतिरेकिता न स्यादित्याशङ्कते ॥ **कथं तर्हीति** । प्रस्तारस्य विस्तारस्य । समसनं सङ्कोचनम् । वैश्वरूप्येण विश्वरूपत्वेन । अनेकरूपत्वेन विचित्रत्वेनेत्यर्थः । व्यवहारोऽसाधकत्वव्यवहारः । कालातीतत्वादिना पररीत्या गणितेन । हीनबलप्रमाणे व्यभिचारवारणाय तद्विशेषणमिति चेत्तत्राह ॥ **हीनबलस्येति** । कथं तर्हि हीनबले प्रमाणशब्दप्रयोग इत्यत आह ॥ **प्रमाणेति** । नन्वविवेकदशायां व्यभिचारः स्यादेवेत्यत आह ॥ **अहीनेति** । तथा च हीनबलप्रमाणव्यावृत्तिरिति भावः ॥ **तदवान्तरेति** । हीनबलव्यावृत्तेरहीनबलेति विशेषणेनैव सिद्धेः प्रमाणे किञ्चित्समबलं किञ्चित्प्रबलमित्यवान्तरभेदभङ्गी-

कृत्यासाधकतानुमाने तद्विशेषणदानं व्यर्थमिति भावः। इदं समबलप्रमाणप्रबलप्रमाणानुगतं प्रतिज्ञार्थविरुद्धम्। निरासो दूषणत्वनिरासः ॥ **लभ्यत इति**। अत्र सर्वत्र लिङ्गराहित्यं नास्ति। समुचितस्थले लिङ्गस्य सत्त्वादिति भावः। कृतकार्यत्वमन्येनेति शेषः ॥ **एवमितीति**। न हि महानसादौ वन्हिसाधनाय धूमः स्वयमेव प्रवृत्तो येन तत्र दुष्टः स्यात्। किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ **प्रतिपत्त्रिति**। तर्हि पुरुषदोषा एव सन्त्वित्यर्थः। प्रतिज्ञाविरोधहेतुविरोधभेदेन विरोधस्य द्विविधत्वात्प्रतिज्ञाविरोधस्य स्वत एवार्थदोषत्वमिति वक्तुं कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वमित्युक्तम्। हेतुविरोधस्य स्वतोऽर्थदोषत्वं वक्तुं नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेरसामर्थ्यमित्युक्तमिति मन्तव्यम्। व्याप्त्यभावो व्यप्यत्वासिद्धः। उपाध्यभावस्य निरुपाधिकत्वस्य ॥ **लक्षणत्वेति**। व्याप्तिलक्षणत्वेत्यर्थः। तथा च सोपाधिकस्यापि व्याप्तिरस्तीति नाभिप्राय इत्यर्थः। अनुमानात्प्राग्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्त्युन्नायकत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ **कथमिति**। तदानीं पक्षादिप्रविभागाभावादिति भावः ॥ **आगामीति**। बुद्धिस्थसाध्यादिनेत्यर्थः ॥ **इत्येवेति**। साध्यसाधनपदाघटिततयेत्यर्थः। तथा च नोक्तदोषभावः ॥ **यदभाव इति**। उपाध्यभावस्य पूर्वानुमाने सत्प्रतिपक्षतया दूषणत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **बाधसत्प्रतिपक्षयोरपीति**। बाधितस्य पक्षे व्यभिचारः स्पष्ट एव। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र शब्दो नित्यः श्रावणत्वादिति नित्यत्वसाधने पक्षेऽनित्यत्वाभावप्राप्त्या सत्प्रतिपक्षस्यापि कृतकत्वस्य पक्षे व्यभिचारः प्राप्त एवेत्यर्थः ॥ **पक्षे व्यभिचार इति**। बाधितसत्प्रतिपक्षयोरित्यर्थः ॥ **तत एवेति**। साध्याभावनिश्चायकप्रमाणान्तरविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **सति च तस्मिन्निति**। उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चये सति साध्यव्यापकतानिश्चयः। तथा हि। उपाधिः साध्यव्यापकः। स्वव्यावृत्त्या तद्व्यावर्तकत्वात् यत्स्वव्यावृत्त्या यद्व्यावर्तयति तत्तस्य व्यापकं स्वव्यावृत्त्या गुणादौ पृथिवीत्वं व्यावर्तयतीति द्रव्यत्वं पृथिवीत्वस्य व्यापकमित्यर्थः ॥ **साध्यव्यापकत्वानिश्चयादिति**। पक्षे साध्याभावोऽस्ति वा न वेति संशयस्य साध्यसंशयरूपत्वेनोपाधेः पक्षे साध्यव्यापकत्वमपि

सन्दिग्धमिति भावः। स एवोपाधिदोषोऽपीत्यत्रत्यैवकारार्थकथनं सत्प्रतिपक्षतैवेति। ननु पक्षे साध्याभावो निश्चित एव। तन्निश्चयस्तु साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्यैव। न चान्योन्याश्रयः। उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इत्यंशः स्वीक्रियते। उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चये सत्युपाधेर्व्यापकत्वनिश्चय इत्यंशो न स्वीक्रियते। प्रकारान्तरेणानुकूलतर्कादिना तन्निश्चयसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **अनुकूलेति**। निश्चये उपाधेरिति शेषः। पक्षे उपाधिव्यावृत्तेरिति शेषः। विशेषणद्वयं साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वरूपम्। तत एव लक्षणाभावादेव ॥ **अन्यथेति**। समव्याप्तस्याप्युपाधित्व इत्यर्थः। इदं समव्याप्तत्वम्। इष्टं पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेर्विषमव्याप्तस्योपाधित्वम्। अनिष्टं केवलान्वयिन्यप्यशब्दत्वादेरुपाधित्वम्। तत्सम्बन्धेन तादृशोपाधिसम्बन्धेन। स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वमुपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यङ्गीकृत्य समव्याप्तिर्वाच्या। तत्र धर्मपदेन यत्किञ्चिद्धर्मो विवक्षितो व्याप्तिरूप एव वा। नाद्यः। विषमव्याप्तेऽप्यार्द्रेन्धनसंयोगादौ स्वनिष्ठगुणवत्त्वरूपधर्मस्य दोषवशाद्वह्न्यादावासञ्जकत्वसम्भवात्। न द्वितीयः। दृष्टान्तीकृते जपाकुसुमादौ व्याप्तिरूपधर्मोपसङ्क्रामकत्वाभावात्। किञ्च नेदमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। लाभाद्युपाधिनोद्यमः कृत इत्यादिप्रयोगे लाभादावुपाधिशब्दव्यवहारेण तत्रोक्तनिमित्ताभावात्। तदिदमभिप्रेत्याह ॥ **स्वकपोलकल्पितत्वादिति** ॥ **व्युत्पादनादिति**। स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति पररीत्याऽङ्गीकृत्य विषमव्याप्ते पक्षेतरत्वे समव्याप्त्यभावेनोपाधित्वाभावस्य व्युत्पादनादित्यर्थ इत्याहुः। वस्तुतस्तु पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वेत्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **अस्माभिरपीति**। विषमव्याप्तस्यौपाधित्वं वदद्भिरपीत्यर्थः ॥ **एकदेश इति**। पृथिवी द्व्यणुकयोः कार्यत्वेन सकर्तृकत्वे साध्येऽनणुत्वरूपोपाधिप्राप्तौ तेन सत्प्रतिपक्षोन्नयने भागासिद्धिप्राप्तावुपाधिव्यावृत्तिमन्तं पृथिवीरूपैकदेशं विहाय द्व्यणुकमेव पक्षीकृत्य विकर्तृकत्वं साध्यत इत्यर्थः। एकदेशान्तरे पृथिव्याम्। साध्यसम्मतिर्विकर्तृत्वरूपं सत्प्रतिपक्षानुमानसाध्यं यदि परस्य सम्मतं तर्ह्यस्माकं सिद्धसाधनतापत्त्या तस्यापक्षीकरणम्। तत्र विकर्तृकत्वरूपसाध्यासम्मतौ

सकर्तृकत्वमेव चेत्साध्यते तर्हि शरीरिजन्यत्वमनणुत्वभिन्नमेवोपाधिर्भविष्यतीत्यर्थः । शङ्कितोपाधौ स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वरूपे ॥ **सन्दिग्धासिद्धीति** । सत्प्रतिपक्षानुमान इत्यर्थः ॥ **स्यादेतदिति** । समव्याप्तस्योपाधित्वाभावोऽस्त्वित्यर्थः ॥ **कृतकत्वोपाधीति** । समवेतत्ववति जलपरमाण्वादिगतरूपादौ सामान्ये च कृतकत्वात्साधनावच्छिन्नेत्युक्तम् । अत्र शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावादव्याप्तिरित्याशयः ॥ **अनुद्भूतेति** । तप्तवारिस्थतेजसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं विशेषणम् । रूपमात्रशून्ये गुणादौ व्यभिचारवारणायोपलभ्यमानेत्यादिविशेष्यभागः । स्पर्शस्य स्पार्शनत्वेऽप्यचाक्षुषत्वेन तत्र साध्याव्यापकतापरिहाराय द्रव्यत्वावच्छिन्नेति ॥ **व्यतिरेकेति** । व्यतिरेकव्याप्तौ प्राप्तोऽयमुपाधिस्तत्र न साध्यव्यापकत्वादिकमस्ति । किन्नाम साधनाभावव्यापकत्वं साध्याभावाव्यपकत्वमेवास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **अन्वयव्यतिरेकीति** । साध्यतदभावव्याप्तान्यतरधर्मत्वमेव तत् । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकानुमानोपाध्यनुगतं लक्षणमित्यर्थः । प्रमेयत्वादिवत्केवलान्वयिधर्मत्वे साधनवति पक्षेऽविद्यमानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वकथनायोगात्केवलव्यतिरेकिधर्मत्वे च साध्यव्यापकत्वायोगादन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमित्युक्तमित्याशयः ॥ **तस्यात्रायमुपाधिरिति** । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपोपाधिसामान्यलक्षणस्यात्रायमुपाधिरिति विशेषव्यवहारकारणत्वाभावात् । न च साध्यव्यापकत्वादिरूपविशेषलक्षणेनैव विशेषव्यवहार इति वाच्यम् । तेनापि शुद्धसाध्यव्यापके व्यवहारोपपत्तावप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापके व्यवहारायोगात्तदर्थं पुनरन्यस्य विशेषलक्षणान्तरस्य वक्तव्यत्वापातादित्याशयः ॥ **तथात्व इति** । सामान्यलक्षणस्यैव विशेषव्यवहारकारणत्वे शास्त्रे विशेषलक्षणकथनवैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ **उक्तलक्षणेति** । प्रतिस्पर्धिसद्भावरूपोक्तलक्षणेत्यर्थः । प्रतिज्ञाविरोधस्येत्यर्थः । अत एव न केवलं प्रमाणविरोध इति वक्ष्यति । यथोक्तं प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः ॥ **ग्रहणादिति** । अनुमानोपदेशाविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षण इति शेषः । तदेवोपपादयति ॥ **स्ववाक्येति** । तस्यान्यतररीत्या व्यभिचारस्य ॥ **अदोषत्वाच्चेति** । पक्षादन्यत्रान्यतरानैकान्त्यस्य दोषत्वेन

पक्षेऽपि तस्य दोषत्वे तस्यानुमानमात्रसाधारणत्वेन तदुच्छेदकत्वापत्त्या न तस्य दोषत्वमिति भावः। प्रवृत्तेः प्रवृत्त्युपेतस्य। दोषोऽव्याप्त्युन्नायकत्वेनेत्यर्थः। अन्यत्र प्रत्यक्षे। स्वातन्त्र्यसिद्धिः स्वातन्त्र्येण दोषत्वसिद्धिः। भिक्षुकपादन्यायो यदर्थमुक्तस्तदिदानीं पूर्वोक्तमेव विस्तरेणाशङ्क्याह ॥ **एतेनेति** । उभयं क्रमेणोपपादयति ॥ **जिज्ञासितधर्मेण इति** । धर्मन्शब्दस्येयं षष्ठी। सन्दिग्धसाध्यधर्मवत इत्यर्थः। प्रमाणान्तरे प्रत्यक्षे ॥ **उपजीव्येति**। प्रमाणविरोधरूपेत्यर्थः ॥ **उपजीवकेति** । अव्याप्तिरूपेत्यर्थः। तथात्वमपक्षधर्मत्वम् ॥ **समानेति** । पक्षो हि संश्रयः। तस्य स च साध्यान्वितो यतोऽतः सन्दिग्धसाध्यत्वरूपतल्लक्षणशून्यत्वादित्यर्थः ॥ **ओमिति चोदिते** । अपक्षधर्मतासम्पादकत्वमेव सिद्धसाधनस्यास्त्वित्यर्थः ॥ **स्वार्थेति** । वस्तुगत्या सिद्धसाधनत्वं स्वार्थानुमाने न दोषः। तस्यापक्षधर्मतासम्पादकत्वे स्वार्थानुमानेऽप्यपक्षधर्मतासम्पादकत्वापत्त्या दोषत्वापातादित्यर्थः। नन्वपक्षधर्मत्वं परार्थानुमान एव दोषः। स्वार्थानुमानेऽदोषत्वमिति चेत्तत्राह ॥ **न हि पक्षधर्मताऽसिद्धिरिति** । किन्तु स्वार्थानुमानेऽपीत्यर्थः। तथा च तदापादकस्य सिद्धसाधनस्यापि स्वार्थानुमाने दोषत्वापात्तीरिति भावः। उत्तरग्रन्थोपक्षेपाय प्रकारान्तरेण तुशब्दार्थमाह ॥ **यद्वेति** ॥ ७ ॥ सज्जनस्य वादित्वभ्रान्त्या शङ्कते ॥ **नन्वसम्भवीति** ॥ **परपक्षेति** । प्रतिवादिभूतेनासज्जनेन क्रियमाणं परस्य वादिभूतस्य सज्जनस्य यः पक्षस्तद्दूषणं वादिपक्षसाधकप्रमाणदूषणेनैव स्यादित्यर्थः ॥ **स्वपक्षेति** । वादिपक्षेत्यर्थः ॥ **तदिति** । स्वपक्षसाधकं प्रमाणमित्यर्थः। तथा चादौ वादिना स्वपक्षसाधकप्रमाणे कथिते तत्प्रतिवादिनाऽसज्जनेन दूष्यम्। न च तत्सम्भवति। तत्त्वमेव निगूहितमित्युक्तत्वेन सज्जनेन वादिना स्वपक्षसाधनाय प्रमाणस्यावक्तव्यत्वेनासतस्तन्निरासायोगादसम्भव इत्यर्थः। करणीयं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्साधनोपालम्भोऽसत्साधनदूषणवाति ॥ **जल्पेऽपीति** । वादकथां विना प्रथमत एव प्रवृत्ते जल्प इत्यर्थः ॥ **विज्ञानमिति** । तथा च न तदर्थं प्रथमं वादोदय इत्यर्थः ॥ **अप्रवृत्तेरिति** । जल्पे ख्यात्यादेरेवोद्देश्यत्वे नोच्चनीचत्वारब्धव्यजयपराजययोरानुषङ्गिकत्वादुच्चनीचत्वोद्देशेनैव जल्पस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः।

तादर्थ्यस्योच्चनीचत्वविज्ञानार्थं प्रवृत्तत्वस्य । अनिश्चयाज्जल्पस्येति शेषः । प्रथममित्यस्य तदर्थमित्यनन्तरं सम्बन्धः । ननु यदाऽऽदौ सभ्यादिरुच्चनीचत्वादिनिश्चयाय जल्पः कार्य इत्युच्यते तदा तेन जल्पेनोच्चनीचतादिज्ञानं भविष्यतीति चेन्न । परवञ्चनादिसमर्थेनापकृष्टेनाप्युत्कृष्टस्य दैवादपजयसम्भवेन वास्तवोच्चतादिज्ञानं न भविष्यतीत्याशयः । तत्र जल्पवितण्डयोः । वादे तु नैवम् । यस्मिन्पक्षे निग्रहस्थानादि प्राप्नोति तं पक्षं विहाय पुनः कथा कार्या । तत्त्वनिर्णयावसानत्वाद्वादस्य । नैवं जल्पादौ । एकस्य जयादौ सति कथायाः समाप्यमानत्वात् । तथा च यदि विद्यापरीक्षार्थं जल्पो दीयते तदा वस्तुतोऽपकृष्टो दैवाद्वञ्चयित्वोत्कृष्टमभिभावयेत्तदा विपरीतोच्चतादिप्राप्त्या वादेनैव परीक्षा विधेयेत्यर्थः ॥ **अन्यतरस्येति** । वादिप्रतिवादिनोर्मध्य इत्यर्थः । प्रतियोगी प्रतिवादी । तत्फलं विद्यापरीक्षाफलमुच्चनीचत्वादिकम् । अन्यतो लोकप्रवादादितः ॥ **प्रश्नशब्दादिति** । तथा च प्रश्नशब्दात्तद्धिते ईकक्प्रत्यये क् इत्यस्य हलन्त्यमिति लोपे भसंज्ञकस्य प्रश्नकारस्याकारस्य लोपे कित्वात्किति चेति सूत्रेणादिवृद्धौ प्राश्नीकेति रूपम् । नन्वत्र प्रेत्यत्रत्यरेफस्य ऋवर्णरूपे सम्प्रसारणे सति पृश्नीकेति स्यादिति चेत् । सत्यम् । पृच्छतेः सम्प्रसारणाभावो वाच्य इति वार्तिकाददोष इत्यवधेयम् ॥ **सभादिपूर्व इति** । सभापतिप्राश्नीकपूर्वकस्तन्नियमित इत्यर्थः ॥ **नियतयोरिति** । सत्साधनदूषणप्रयोग एव कर्तव्य इति सभापतिप्राश्नीकनियतयोर्वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः । ननु यथा वादेन समविद्यात्वसिद्धौ तत्प्रयुक्तार्थादिलाभेऽपि परवञ्चनादिचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभाय पुनर्जल्पवितण्डे देये इत्युच्यते तथा पूर्वं वादेन विषमविद्यात्वसिद्ध्यैकस्य बहुविद्यात्वप्रयुक्तार्थादिलाभेऽपि पुनः परवञ्चनादिचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं पुनस्तेनापकृष्टेन जल्पादिना घटतामित्यत आह ॥ **न चैवमिति** ॥ **उक्तत्वादिति** । यद्यपकृष्टो वस्तुतो विद्ययाऽसमोऽपि परवञ्चनादिकरणे चतुरस्तर्हि तेन घटमान उत्कृष्टो दैवात्तेन पराजितः स्यात्तर्हि जितत्वतस्तत्रपकृष्टस्य द्रव्यादिसभापत्यादिभिर्दापनीयमेव । ततश्च तत्पूजाकरणे । अपूज्यः पूज्यते यत्र पूज्यो यत्र न पूज्यते । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमित्यनेन प्रत्यवायस्योक्तत्वान्न तयोः पुनर्जल्पादिरिति

भावः ॥ **अर्थादीनां भेदेनेति** । हिरण्यवस्त्रपश्वादीनां भेदेनेत्यर्थः । विजिगीषावतोर्वस्तुगतेति शेषः ॥ **वादसंज्ञा मुख्येति** । वादस्य जल्प इत्यपि नाम स्यादिति वादस्यादितो निर्देशेनेत्यर्थः ॥ **अन्यथा तुलापीति** । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनेत्यादिरूपेणपरिगणनापत्तेरित्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणत्वात्प्रमेयत्वाच्च तदुदाहरणं कर्तव्यं तथाऽप्येतादृशे वादे जल्पतासद्भावेऽपि तद्व्यवहाराभावस्य विवक्षितत्वेन तुलायां प्रमाणत्वसद्भावेऽपि तद्व्यवहाराभावेन तादृशस्यैवोदाहर्तव्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षादि तादृशमित्याशयः । नन्वत्र योगरूढिवत्तत्त्वनिर्णयार्थित्वविजिगीषुत्वादिरूपनिमित्तद्वयोपेतं समाहाररूपं कथान्तरं किन्न स्यादिति चेन्न । वैषम्यादिति । तत्र योगरूढ्योः परस्परं सापेक्षताऽस्ति । न ह्यत्रैवमस्ति । अन्यथाऽसिद्धबाधसमाहारोऽप्यपरो हेत्वाभासः स्यादित्युक्तम् ॥ **एतेनेति** । वादसंज्ञाया एव मुख्यत्वेन मुख्यैव व्यवहर्तव्यत्वादिति भावः ॥ **मुख्येति** । वादस्येति वादस्यादितो निर्देशेनेत्यर्थः । अत एव तत्त्वनिर्णयस्य मुख्यफलत्वादेव । सभ्यादिसंवरणं च वादप्राधान्यमेवोपोद्बलयतीत्यन्वयः । किमर्थमित्यतस्तत्र हेतुर्विजिगीषुतापरिभवार्थमिति । तत्त्वनिर्णयार्थित्वरूपं वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तत्प्राधान्यमित्यर्थः । सभ्यादयो विजिगीषुतां परिभाव्य यतस्तत्त्वनिर्णयार्थितामुत्पादयन्ति ततस्तदेव प्रधानमिमि भावः । अस्यां विद्यापरिक्षार्थायाम् ॥ **सप्तम्यर्थ इति** । तत्तत्कथायामिवेत्यर्थः ॥ **अभ्युपगममात्रेणेति** । प्रमाणोपन्यासस्तु नास्तीति भावः ॥ **तत्रापीति** । यदि चैकं तत्रापीत्यर्थः ॥ **व्यतिरेकेणेति** । अनियतावयवादिपक्षव्यतिरेकेण । तमनभ्युपगम्येतियावत् । नियतावयवाङ्गीकारे न्यूनतादिप्राप्त्योक्तरीत्या वितण्डैव न स्यादित्यर्थः । अनियतावयवपक्षश्च परेण नाङ्गीकृत इति वितण्डैव न स्यादिति भावः ॥ **परिमाणापेक्षयेति** । तत्र चेदन्यथात्वमित्यर्थः ॥ **अत्रान्यतमेति** । प्रत्यक्षविरोधोपक्रमादिलिङ्गविरोधयोर्मध्ये । कुत इत्यत आह ॥ **तत्तात्त्विकतायामिति** । तत्तात्त्विकतायां विप्रतिपद्यमानेन प्रतिवादिनेत्यन्वयः । सन्निहितेन युग्मावयविनीमित्यनेनैव । यद्यपि त्रिपञ्चावयवामित्यत्रापि नियमोऽपेक्षित एवेति न सन्निहितेनैव सम्बन्धस्तथाऽप्येवशब्देनैव तस्य लब्धत्वादित्थमुक्तम् । तादर्थ्यादनु-

मानार्थत्वात् । कुत इत्यत आह ॥ **वैशेषिकादीनामिति** । तत्रैव परार्थप्रयोग एव । व्यवहारादनुमाशब्दस्य । द्व्यवयवप्रयोगे नैयायिकेनेति शेषः । यद्यपि सौगतरीत्या न न्यूनता तथाऽप्यन्यतरस्य तार्किकस्य रीत्या स्यादेवेत्यर्थः ॥ **आद्येऽन्यत्रापीति** । यथा पञ्चावयवनियमसाधने द्व्यवयवस्य तात्त्विकतैवं प्रधानप्रमेयसाधनेऽपीत्यर्थः । एतद्रीत्यैवोत्तरवाक्यमपि व्याख्येयम् ॥ ७ ॥ एवं लक्षणके मानत्रये इति वक्ष्यमाणत्वेनागमलक्षणस्य चात्राकथितत्वान्न्यूनतां परिहरति ॥ **निर्दोषमिति** ॥ **वाक्यवाक्यार्थयोरिति** । धूमो वन्हौ लिङ्गमितिवद्वाक्यस्यैव वाक्यार्थे लिङ्गत्वं वाक्यार्थनिरूपितव्याप्यत्वं प्राप्तं तन्न सम्भवति । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थ इति न दैशिकान्वयव्याप्तिः । शब्दरूपवाक्योपेते गगने व्यभिचारात् । एवं दैशिकव्यतिरेकव्याप्तेरप्यत्रैव व्यभिचारः । तथा यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थ इति न कालिकोऽन्वयः । अतीतादिविषयवाक्ये व्यभिचारात् । तथा कालिकव्यतिरेकस्याप्यत्रैव व्यभिचारो बोध्यः । इदं वाक्यं गामानयेति वाक्यम् । वाक्यार्थमात्रं वाक्यार्थसामान्यमित्यर्थः । वाक्यार्थवत्त्वं नाम वाक्यार्थवतो भावो वाक्यार्थ एव भवतीत्यभिप्रेत्येत्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । विशेषो गोकर्मकानयनक्रियासंसर्गरूपः । उत्तरत्राप्येवमेव विशेषशब्दार्थो ध्येयः ॥ **वैयर्थ्यमिति** । वाक्यभिन्नमानान्तरसिद्धत्वादित्यर्थः । नदीतीरे फलानि सन्तीति वाक्ये व्यभिचारश्चेत्याह ॥ **अनैकान्त्यं चेति** । अनुमानविधयैव वाक्यस्य वाक्यार्थबोधकत्वं न साक्षादिति पक्षस्य परित्यागादपसिद्धान्त इत्याह ॥ **अपसिद्धान्ताच्चेति** । सिद्धेऽर्थे वाक्यार्थे प्रकारान्तरेण सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ **तत्र चेति** । वाक्यं वाक्यार्थं लिङ्गत्वेन प्रतिपादयतीति साधने दृष्टान्तत्वेनाभिप्रेतनदीतीर इत्यादिवाक्ये साध्यस्यास्माकमसम्मतत्वात्साध्यवैकल्यमित्यर्थः ॥ **तदिति** । संयोगसमवायरूपसम्बन्धान्तरेत्यर्थः ॥ **विवादेति** । पौरुषेयापौरुषेयागमस्थपदानीत्यर्थः । अनेनानुमानेन विवक्षितार्थसंसर्गं ज्ञानवान्वक्ता सिध्यति तज्ज्ञानावच्छेदकत्वेन च संसर्गः सिध्यति । ततश्च संसर्गरूपो वाक्यार्थोऽनुमानेनैव गम्यत इति सिध्यति ॥ **आप्तेति** । तथा च न शुकादिष्वाप्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **साध्यार्थस्येति** । तथा

चान्वयप्रमितेर्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानरूपाविरूपत्वेन साध्यवद्धेतावपि विशेषणस्य सन्दिग्धत्वात्साध्यावैशिष्ट्यमित्यर्थः । पुरुषेति शुकवाक्ये विशेषेति बालवाक्ये च व्यभिचारपरिहारः । ननु तत्रापीश्वरज्ञानमादाय तत्पूर्वकताऽस्त्येवेति नानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **तदिति** ॥ **पौरुषेयस्येति** । तत्र मूलभूतवक्तृज्ञानानुमानसम्भवादिति भावः ॥ **किञ्चेति** । तथा च पौरुषेयवाक्यवत्पृथक् प्रामाण्यं वाच्यमिति भावः । ननु लौकिक-पदेष्वस्ति वक्ता न वैदिकपदेष्वतोऽस्ति विशेष इत्यत आह ॥ **वक्ता त्विति** । वेदानुकारेण तद्वत्स्वरादुपेततया । कथं वेदापेक्षया भिन्नः प्रकार इत्यर्थः । स्वरादिना तत्साम्यादिति भावः ॥ **अपनीयत इति** । पश्चाद्वक्तृज्ञानानुमानं भवतीति भावः । भेदमाशङ्कते ॥ **अन्वयेति** । प्रमा यथार्थज्ञानम् । प्रत्यभिज्ञाव्यावृत्त्यर्थं मात्रपदम् । मानसप्रत्यक्षजन्यताऽनङ्गीकारपक्षे त्वाह ॥ **संस्कारस्येति** । तथा च प्रत्युत्पन्नत्वाभावादिति भावः ॥ **तथा च कथमिति** । संस्कारोद्बोधस्यैव तादृशत्वादित्यर्थः ॥ **आद्य इति** । अनुभूतित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वे सिद्धे तदभावात्स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तद्व्यावर्तनाय लक्षणकरणमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **विशेषेति** । स्मृतिरप्रमाणमननुभूतित्वा-द्घटवदित्यनुमानेन स्मृतिरेव व्यावर्तनीया । अनुभूतिरप्रमाणमस्मृतित्वाद्घटादिवदित्यनेनानुभूतिर्न व्यावर्तनीयेत्यत्र विशेषहेत्वभावादित्यर्थः । स्मृतिरेव प्रमाणं पूर्वानुभव इति शेषः । तर्हि सिद्धं नः समीहितमत आह ॥ **किन्त्विति** । अयमनुभववान्स्मृतिमत्त्वादिति लिङ्गत्वेनेत्यर्थः । वक्तव्य-मुत्तरमिति शेषः । अनिन्द्रियेति प्रत्यक्षाद्यावृत्तिः ॥ **अज्ञातेति** । ज्ञातकरणानुमानागमानन्तर्भावहेतुः । बाधकसद्भावादिति पञ्चमपक्षं विवृणोति ॥ **ननु यदीति** । ननु श्रुत्यादेः कार्यपरत्वात्कथं सिद्धार्थे योगिस्वरूपे प्रामाण्यमत आह ॥ **श्रुत्यादेरिति** । किञ्च कर्मादेर्दि-व्यताप्रतिपादकत्वेन कार्यपरेणापि कर्मविधिना । तच्छेषभूतस्रुवादिसिद्धिर्यथा तद्वद्योगविधिनैव तच्छेषभूताः कर्तारो योगिनः सिध्यन्तीत्याह ॥ **कर्मेति** । इत्यादीत्यनेन पश्यामि देवानित्यस्य ग्रहणम् । इतिहासो भारतम् ॥ **यदि प्राप्तिरित्यादि** । मनः स्मृतिरूपज्ञानजनकं न

भवति। अर्थेनासन्निकृष्टत्वात्। यद्येनार्थेनासन्निकृष्टं तत्तदर्थज्ञानाजनकं यथा गन्धासन्निकृष्टं चक्षुस्तज्ज्ञानाजनकमित्यनुमाने सन्निकर्षो यदि संयोगोऽभिमतस्तर्हि तेन सम्बन्धेनासन्निकृष्टे श्रोत्रे शब्दज्ञानजनकत्वदर्शनादनैकान्तिकता। यदि च समवायस्तर्हि तेनासन्निकृष्टत्वं घटादिज्ञानजनके चक्षुरादौ व्यभिचारीत्यर्थः। यदि च तत्परिहाराय यया कयाऽपि प्रत्यासत्त्याऽर्थेनासन्निकृष्टत्वादिति हेतुः क्रियते तर्ह्यसिद्धिः। मनसोऽपि स्मृतिजनने संस्काररूपसन्निकर्षस्य सत्त्वादित्यर्थः। ननु संस्काररूपप्रत्यासत्तेः साक्षात्कारहेतुत्वमत्रोच्यते। न हि दृष्टान्तेन संस्काररूपप्रत्यासत्तेः साक्षात्कारहेतुत्वं लब्धं किन्तु योगजधर्मस्यैवेत्यसङ्गतिरिति चेत्। सत्यम्। न हि संस्काररूपप्रत्यासत्तेः साक्षात्कारहेतुत्वेऽयं दृष्टान्त इत्युच्यते किन्नाम संस्कारस्य साक्षात्कारजनकता न सम्भवति। तादृशसंयोगसमवायरूपसाक्षात्प्रत्यासत्तिभिन्नत्वादित्युक्ते संयोगसमवायातिरिक्तप्रत्यासत्तेरपि संस्कारस्य साक्षात्कारहेतुत्वं सम्भवति। ननु कथमेतत्। संयोगाद्यतिरिक्तप्रत्यासत्तेः साक्षात्कारजनकत्वस्यासम्भावितत्वादित्युक्ते नेदमसम्भावितं यतो योगजधर्मस्य संयोगाद्यतिरिक्तप्रत्यासत्तिमात्रस्यापि साक्षात्कारजनकत्वं दृष्टं तद्वत्संस्काररूपप्रत्यासत्तेरपीति वक्तुं दृष्टान्तः कथ्यतेऽतोनासङ्गतिरित्याह ॥ **दृष्टान्तेति**। ननु यदि प्रत्यासत्तिमात्रस्यापि साक्षात्कारहेतुत्वं कल्प्यते तर्हि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याऽस्मदादीनामपि सर्वसाक्षात्कारः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **कार्येति**। योगिनां सर्वसाक्षात्कारस्तथा मनसा स्मृतिरूपश्च साक्षात्कार इत्युभयमपि कार्यं तावद्दृष्टम्। तत्प्रत्यासत्तिं विना नोपपद्यत इति तदन्यथाऽनुपपत्त्या योगजधर्मसंस्कारयोः प्रत्यासत्तिमात्रयोरपि साक्षात्कारहेतुत्वं कल्प्यते। न हि तयाऽस्मदादीनां सर्वसाक्षात्कारः प्रमितो येन तदन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपि तद्धेतुत्वं कल्प्येत। तथा च कार्ये सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति कार्यमित्येवं दर्शयितुं च दृष्टान्तकथनमित्यर्थः ॥ **अनुभवावच्छिन्नेति**। अनुभवविशिष्टेत्यर्थः। अत एव मया विज्ञातमित्यत्र ज्ञानमर्थावच्छेदकतया दृश्यत इत्यर्थः ॥ **तदिति**। अनुभवेत्यर्थः। ततश्च स्वपरसापेक्षत्वादयाथार्थ्यमिति भावः ॥ **अनुभववदिति**।

यथाऽनुभवः शुद्धं ज्ञानानवच्छिन्नमर्थं विषयीकरोति । न ह्ययं घट इत्यनुभवेऽर्थावच्छेदकतया ज्ञानं भासते तद्वत्स्मृतिरपि ज्ञानानवच्छिन्नं शुद्धमेवार्थं विषयीकरोतीत्यनुभववद्युक्तं याथार्थ्यमित्यभिप्रेत्योक्तं मयैतत्कृतमिति । यथेत्यर्थो मयैतत्पूर्वं कृतमिति स्मरणेऽनुभवानवच्छिन्नार्थविषयत्वं हि प्रतीयत इत्यर्थः ॥ **नन्विति** । स्मरणं मनोजन्यमिति साक्षिणा प्रतीतिर्न सम्भवति । मनसोऽप्रत्यक्षत्वात् । साक्ष्यविषयत्वादित्यर्थः ॥ **तस्येति** । मनस इत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । स्मरणमनसोः साक्षिवेद्यत्वेऽपीत्यर्थः । स्मरणमनसोरिति शेषः । तथा च कार्यकारणभावस्य साक्षिप्रत्यक्षाविषयत्वात्स्मरणं मनोजन्यमित्यत्र जन्यत्वांशज्ञानं न साक्षिणेत्यर्थः । तत्र कार्यकारणभावग्रहणे । ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वात्स्मृतिरूपज्ञानस्य कथं साक्षिप्रत्यक्षवेद्यत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **ज्ञानमिति** ॥ **नेति** । अनुमापकलिङ्गाभावादिति शेषः । अयं ज्ञानवान्ज्ञाततावत्त्वादिति ज्ञाततैव ज्ञानानुमाने लिङ्गमत आह ॥ **ज्ञाततया इति** ॥ **स्वप्रकाशमिति** । ज्ञानमिति वर्तते । ततश्च साक्षिवेद्यं न भवत्येवेति भावः ॥ **नेति** । ज्ञानं स्वप्रकाशं नेत्यर्थः ॥ **मानतेति** । ज्ञानस्येति शेषः । कथमेवेति मूलस्य मनसः साक्षिवेद्यत्वं तथा मनःस्मरणयोः कार्यकारणभावस्य चान्वयव्यतिरेकसचिवसाक्षिवेद्यत्वं कथमेवोपपद्यत इत्यर्थः । ब्रह्मादिकं परब्रह्मादिकं ॥ **तथेति** । घटादौ प्रत्यक्षताप्रयोजकत्वेन कृप्तप्राकृतरूपवदित्यर्थः । वेदानुसरणेऽनुमानस्य मूलतयेति शेषः ॥ **साध्येति** । अनुकूलेन सनाथे सति साधने पक्ष एवोपाधेः साध्यव्यापकताभङ्गादित्यर्थः ॥ **बाधिकेति** । वेदविरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य बाधितविषयत्वमित्यर्थः ॥ **परतन्त्रेति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारा प्रामाण्यनिश्चयायापौरुषेयागमरूपमूलप्रमाणापेक्षत्वेन पराधीनप्रामाण्यकत्वान्न सोऽनुसरणीयोऽनुमानमूलतयेत्यर्थः ॥ २–१–२ ॥ ॐ **अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्** ॐ ॥ श्रोतृत्वादिकमित्यत्रादिपदेन कलहेच्छयोर्ग्रहणम् । तत्र प्रतीतार्थे मानं मा भवतु । अर्थान्तरे भविष्यतीति सिद्धान्तिभिरुक्ते पूर्वपक्षो निर्दलःस्यादतोऽर्थान्तरस्याप्याक्षेपस्तस्याभिप्रेत इत्याह

॥ **प्रतिपाद्यान्तरं त्विति** ॥ **तथा चेति** । एतद्दृष्टान्तेन वेदत्वहेतुना यतो वेत्यादिकारणत्वप्रतिपादकवाक्यान्तरेऽपीत्यर्थः । तत्राधिकरणे हेतुर्वेदस्याप्रामाण्य इति शेषः ॥ **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः । तथा च यदि वेदः प्रमाणं तदा प्रमाणभूतवेदोक्त-साधनानुष्ठाने सति फलं स्यादेवान्यथा प्रामाण्यायोगात्क्वचित्फलं न भवति । तेन ज्ञायते यथोक्तसाधनानुष्ठानरूपं विशेषणमेव वेदोक्तस्याधिकारस्ये-त्युक्तरीत्या कर्त्रादिवैगुण्यस्यापि सम्भवेन नास्तीति यदि चाप्रमाणं तर्ह्युक्तरीत्या यथोक्तानुष्ठानरूपविशेषणाभावस्योपपादयितुमशक्यत्वेन यथोक्ता-नुष्ठानस्यैव सम्भवेन वेदप्रामाण्यास्थितिदशायां सन्दिग्धविशेषणासिद्धिरित्यर्थः । अनैकान्तिकत्वं चरकशास्त्र इत्यर्थः । अनुपलभ्यमानव्यभिचार-मनुपलभ्यमानस्वाभाविकव्यभिचारोपेतमप्युपाधिप्रयुक्तव्यभिचारोपेतमित्यर्थः ॥ **बुद्ध्यादीति** । पक्षीकृतमृदादीनामित्यर्थः ॥ **शरीरेन्द्रियेति** । बुद्ध्यादिकारणीभूतेत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **अकरणिकेति** । तच्छरीरेन्द्रियादिमत्त्वम् ॥ **सहभावेति** । प्रसिद्धमृदादावित्यर्थः । मृदा-दिषु पक्षीभूतेषु । तथा चासिद्धिरिति भावः । वेदस्य मृदब्रवीदित्यादेः । युक्तेर्मृत्त्वक्त्रीत्याद्याया: ॥ **भेदाभावश्चेति** । प्रसिद्धमृद एव पक्षत्वात्तस्या एव च सपक्षत्वादित्यर्थः । तर्हि वक्तृत्वादिशून्यं पाषाणादिकं सपक्षोऽस्त्वित्यत आह ॥ **सपक्षान्तरेति** । ततश्च साधनवैकल्य-मिति भावः ॥ **एतेनेति** । व्याप्त्याद्युपेतत्वेन दृढयुक्तेर्वेदोक्तबाधने उक्तरीत्या प्रवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । वैदिकेऽर्थे वैदिकार्थबाधने । ननु यद्य-प्यापोऽब्रुवन्नित्यादौ तदभिमानिनां वरुणादीनां पुरुषत्वात्पुमान्प्रतिपाद्यो भवेदिति तत्र सम्भवति । यत्र मृदब्रवीदित्यादौ तदभिमानिनी स्त्री प्रतिपाद्या-भवति । तत्र पुमानित्यस्यासम्भवादतः कथमेतत् आह ॥ **पुमांश्चेतन इति** । ननु जडवाचकत्वेन प्रसिद्धस्य मृदादिशब्दस्य कथं चेतनेऽर्था-भिधानसामर्थ्यरूपा शक्तिरित्यतस्तदुपपादयति ॥ **मृदादीति** । मृदाद्यभिमानित्वाद्देवतासु मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । जडे तामुपपादयति ॥ **पृथिव्यादिष्विति** । जडेषु त्वित्यर्थः । मृदादिशब्दवाच्यदेवताभिमन्यमानत्वेन जडेषु पृथिव्यादिषु मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ **इन्द्रियेति** ।

इन्द्रियाणां शरीरसम्बन्धित्वाच्छरीराभावे वागादीन्द्रियमपि नेत्यर्थः। तद्वैय्यर्थ्यं तेषामेकदेशेऽप्यवस्थानस्य वैय्यर्थ्यमित्यर्थः। ननु तद्वैय्यर्थ्यं तदेकदेशप्रवृत्त्यर्थं सार्थक्यादित्यत आह ॥ **तदिति** ॥ **वस्तुन इति**। एकस्यैव मृदाख्यवस्तुनो वक्तृत्वमवक्तृत्वं च स्यादिति भावः। पृथक् यथाऽस्मन्मते तदभिमानित्वात्तेषु तच्छब्दः प्रवर्तत इत्युच्यते तथा न किं स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः। अनभिमानिष्विति शेषः ॥ **शब्देति**। मृदादिशब्देत्यर्थः ॥ **उक्तेति**। वैयर्थ्यरूपेत्यर्थः ॥ **अयोगादिति**। अघटनादित्यर्थः। योगे वा प्रकृतेऽनुपयोग एवेत्यर्थः। अयोगमुपपादयति ॥ **मृदादीति**। अनुपयोगमुपपादयति ॥ **लक्षणेति**। मृदादिशब्दानां देवतास्विति शेषः। तथा च न वृत्त्यङ्गीकारो व्यर्थ इत्यर्थः। अत्र मृदादिशब्दनां देवतासु मुख्यवृत्त्यङ्गीकारे ॥ **विषयतामात्रेणापीति**। मुख्यवृत्तिं विना लक्षणयाऽपीत्यर्थः ॥ **एकवचनान्त इति**। अभिमानिनो व्यपदेश इति षष्ठ्येकवचनान्त इत्यर्थः। नन्वभिमानिनां व्यपदेश इति बहुवचनान्तस्यैवाभिमानिशब्दस्य समासः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **व्यपदेशेति**। ननु व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वेऽपि कुतोऽभिमानिशब्दे बहुवचनं न प्रयोक्तव्यमत आह ॥ **न हीति** ॥ **एतत्सर्वमिति**। देहवत्त्वं व्याप्तिः शक्तिश्चेत्येतत्सर्वमित्यर्थः ॥ **अर्थापत्त्येति**। श्रुतिर्हीत्याद्युक्तार्थापत्त्येत्यर्थः। अन्यथोक्तसर्वस्याकल्पने। अत्रानुव्याख्याने ॥ **आकाङ्क्षेति**। नन्वेते किमभिमतार्थव्यापिनो न वा। आद्ये सदेहा विदेहा वेत्युक्ताकाङ्क्षानुसारेणेत्यर्थः ॥ **शक्तिविशेष इति**। व्याप्तिपक्षे सदेहत्वमङ्गीकृत्य तत्र प्राप्तानुपलम्भबाधपरिहारायेत्यर्थः। अल्पाच्तरस्य विशेषपदस्य। उच्यते भगवत इति शेषः। यद्वोक्तानुकूल्येन तदविरोधेनेति यावत्। असावनुपलम्भः ॥ **स्मृतिसिद्धामिति**। तत्र दृश्यन्ते मुनिभिश्च ता इत्युक्तेरिति भावः। प्रत्यक्षेण मुनीनामिति शेषः। विग्रहवत्त्वेऽनुपलम्भबाधादिः स्यादित्यत आह ॥ **अनुपलम्भ इत्यादि** ॥ **पिशाचादिवदिति**। अत्र दैत्यरक्षः पिशाचका इत्युक्तपदस्थपिशाचानां ग्रहणात्तेषां चांशतो व्याप्तेः सत्त्वादनेकत्र युगपत्सन्निधानोपपत्तिरिति ध्येयम्। नन्वस्तु त्वदादेः पिशाचाद्युपलम्भोऽप्रमाणं किन्न

स्यादित्यत आह ॥ **अर्थक्रियेति** । पिशाचाद्युचितार्थक्रियायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्संवादिनोऽप्युपलम्भस्य युक्तं प्रामाण्यमिति भावः ॥ **तदिति** । तेषामिन्द्रादिपदानां प्रयोग इत्यर्थः । सम्बन्धिनि तद्वति । तत्कर्तरीति यावत् । वाक्यतापन्नानीतरान्वितानि ॥ **अवगमयन्तीति** । ततश्च नावोध कत्वरूपप्रामाण्यमिति भावः ॥ **प्रत्यक्षेणेति** । अतीन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । तथा च सम्बन्धिज्ञानस्य प्रासत्वाद्युत्पत्तिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । एवं च योगिनां सम्बन्धिज्ञानसत्त्वेन तेषां व्युत्पत्त्युपपत्तावपि नास्मदादीनां सम्बन्धिभूतदेवताज्ञानशून्यानां सा सम्भवतीत्यर्थः । अङ्गीकृत्योक्तं तेषां योगिनां योगित्वावस्थायां सम्बन्धिज्ञानसत्त्वेन व्युत्पत्तिसम्भवेऽपि न योगित्वावस्थातः पूर्वं युक्तं तदानीं तेषामप्यस्मत्कल्पत्वादतस्तेषां योगिनामुत्तरभावि देवताज्ञानं पूर्वं न व्युत्पत्तिहेतुरित्याह ॥ **देवतेत्यादि** । ननु मृदादिशब्दानां व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या शक्त्या तद्बोधकत्वाभावेऽपि लक्षणयैव तद्बोधकत्वोपपत्तेर्नाबोधकत्वरूपाप्रामाण्यमित्यत आह ॥ **लक्षणाऽपीति** । मृदादिशब्दार्थभूतानां तत्तद्देवतानां शब्दवाच्यताभावे वाच्यार्थदर्शनं ज्ञानं विना लक्षणाऽपि न स्यात् । लक्षणायां लक्ष्यार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात्प्रकृते च लक्ष्यभूतदेवतानां प्रमाणान्तरानुपस्थितानां वचनवृत्त्यैव शब्दादुपस्थितेर्वाच्यत्वाद्वचनवृत्तेश्चोक्तरीत्याऽनुपपन्नत्वात्तदुपस्थितिर्नेति नेति लक्षणेत्यर्थः ॥ **अनेन चेति** । न केवलं शास्त्रपदेन किन्त्वध्याहृतेन युज्यत इत्यनेनापीत्यर्थः । शास्त्रोक्तपदेन समस्तस्यापि वस्तुन इत्यस्य बुद्ध्या विविक्तस्य व्याख्यानम् ॥ **मृदादिशब्दस्येति** ॥ **यद्वेति** । तथा च पूर्वयोजनायां शास्त्रोक्तवस्तुनो देवतायां व्युत्पत्तिः शब्दस्य तद्देवतावाचकत्वप्रतिपत्तिरिति व्याख्यातम् । इदानीं तु पूर्ववच्छास्त्रोक्तवस्तुन इत्यस्य व्युत्पत्तिरित्यनेनान्वयः । किन्तु शास्त्रालिङ्गत इत्यनेनैव ॥ **तत्र शब्दस्येति** । पदद्वयस्य शेष इति योजनामात्रे भेदोऽर्थस्त्वेक एवेति ध्येयम् । योजनाद्वये वाक्यार्थमाह ॥ **शास्त्रमेवेति** ॥ **शास्त्रादेवेति** । तथा च सति च तस्मिन्व्युत्पत्तिरित्यंशो नाङ्गीकृत इति नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु पाशहस्तेति वाक्यस्य चेतरत्र व्युत्पत्तिर्न गृहीतेति न तद्बोधनमित्यतो वाक्यस्यापूर्वार्थप्रत्यायकत्वेन

न व्युत्पत्त्यपक्षेत्याह ॥ **समासस्येति**। तदेव दर्शयति ॥ **न हीति**। विषयस्य धर्मिणः। लिङ्गतो गन्धादिरूपात्। तस्य वेदस्य। तथोपजीव्यविरोध इत्यर्थः। तत्प्राबल्यम् ॥ **कथं तर्हीति**। उपजीव्यविरोधे तु नास्यास्तन्मानता भवेदिति पूर्वमुपजीव्यागमविरोध एव श्रुतेः प्रतीतार्थप्रच्यावनस्योक्तत्वाच्छ्रुतिविरोधेन तदुक्तौ पूर्वोक्तविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ **उपलक्षणत्वेनेति**। दृढयुक्तिविरोधे प्राप्तेऽपि वेदस्य प्रतीतार्थप्रच्यावनं कार्यमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः तदुपपादयति ॥ **उपजीव्यं खल्विति**। तत्प्राबल्यम् ॥ **युक्त्यन्तरस्येति**। अनुपजीव्यस्यापीत्यर्थः ॥ **परिहारो न्याय इति**। परिहाररूपो न्यायः प्रकार इत्यर्थः ॥ २-१-३ ॥ श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वपक्षिते प्रबलयुक्तिमात्रस्यागमसहकृतस्य सत्प्रतिपक्षताऽपि नास्तीत्यभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम्। वक्ष्यमाणानुमाने आश्रयासिद्धिं परिहरति ॥ **महाप्रलय इति**। विशेषणासिद्धिं परिहरति ॥ **न चेति** ॥ **नियमोऽस्तीति**। तथा सति दण्डो घटापेक्षया पूर्वभावीति स एव कारणमिति स्यात्। तथा च चक्रादेरकारणता स्यादिति भावः ॥ **उक्तमिति**। ततश्चासदेवेति श्रुतिर्न प्रागभावस्य कारणताप्रापिकेत्यर्थः ॥ **युक्त्युपेताया इति**। उपपत्तेस्तात्पर्यलिङ्गत्वादिति भावः ॥ **भावसाधन इत्यादि**। नञुपपदात्सद्ऌृ विशरणेत्यादिधातोर्भावे कर्तरि वा क्विपि तस्य लोपे च सदिति रूपम्। पश्चान्न सदसदिति भवति ॥ **कर्तोच्यत इति**। अन्यथा कारणत्वमात्रस्य सिद्धान्तिभिरप्यङ्गीकारान्न हीत्युक्ते बाधः स्यादिति भावः ॥ **प्रकृतश्चेति**। अभावस्य कर्तृत्वरूपोऽर्थः। प्राबल्यं प्राधान्यम् ॥ **प्रागेवेति**। इति न्यायो विनिश्चित इत्यनन्तरमेव श्रुतिप्रायेत्यादिवाच्यमित्यर्थः। पूर्वमसत्कारणं न हीत्यर्थो भवति क्वापीत्येतदेवेत्यर्थः। व्याख्यानमसदिति चेदित्यंशस्य। इदमसत्कार्यमित्यादिकम्। व्याख्यानान्तरत्वद्योतककिञ्चेत्यादिशब्दाभावादिति भावः। व्यवधाने तु व्याख्यानान्तरत्वं विज्ञास्यत इति हृदयम्। वस्तुत्वमात्रस्य तन्मते प्रागभावे व्यभिचारित्वाद्भावत्वादिति व्याख्यातम्। अनुमानेऽप्रयोजकतामाशङ्कते ॥ **नन्वस्त्विति**। ननु भवदुक्तं

कर्तृत्वं वृक्षेणेत्यादौ नेत्यव्याप्तिरत आह ॥ **वृक्षेणेति** ॥ **स्यादिति** । तथा च प्रागभावेन स्थीयत इति प्रयोगात्तस्याप्येतादशं कर्तृत्वं भवेदिति भावः । एतदेव प्रवृत्तिरेव कर्तृत्वमित्येतदेवेत्यर्थः । अत्रैतादशकर्तृत्वे । नान्यत्र तृतीयाप्रयोगादिविषयत्वरूपे कर्तृत्वे । तादशस्य प्रागभावेन स्थीयत इत्यत्रापि सत्त्वादित्यर्थः । बुद्ध्या विविच्येत्युक्तं दर्शयति ॥ **सा चेयमिति** । प्रवृत्तिर्जन्याजन्यभेदाद् द्विविधा । तत्राद्ये आह ॥ **कार्याया इति** । अस्मदादिप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ **अकार्याया इति** । तथा चेश्वरादिप्रवृत्तेरजन्यत्वेन बुद्धिकारणत्वाभावेऽपि तद्व्यभिचारो न बुद्धिसामानाधिकरण्यं तु तिष्ठत्येवेत्यर्थः ॥ **नपुंसकतोपपत्तिरिति** । सामान्ये नपुंसकमिति वचनादिति भावः । अन्यथा प्रवृत्तिकर्तृत्वमिति निश्चितेति स्यादिति ध्येयम् ॥ **भावे वेति** । समाधानान्तरम् । तथा च प्रवृत्तिः कर्तृत्वमिति निश्चितं निश्चय इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽपि नपुंसकप्रयोगः । कुत इति चेत् । नपुंसकेभावे क्त इति स्मरणात् । नपुंसकत्वे विवक्षिते भावे क्तप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अकर्तृत्वेन तद्रूपसाध्येन ॥ **यः कर्तेति** । हेतोरेवाभावान्न कुलालादौ व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **यश्चेति** । साध्यस्यापि सत्त्वान्नान्योन्याभावेपि व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **हेतुसमुच्चय इति** । प्रतिषेधात्मकत्वरूपहेतुसमुच्चय इत्यर्थः । विशेषणम् यादशतादशम् । ॥ **नथात्व इति** । अविशिष्टस्य केवलस्य हेतोर्व्यभिचारो विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारोपयुक्तत्वं चेत्युभयं विशेषणदाने प्रयोजकम् । तत्राविशिष्टव्यभिचार एव यदि यादशतादशमपि विशेषणं प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ **नियमेनि** । शब्दो गुणोऽस्मदादिवाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यत्र सामान्ये व्यभिचारपरिहाराय सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणदाननियमो न स्यात् । किन्तु प्रमेयत्वे सतीत्यादिविशेषणमपि देयं स्यादित्यर्थः ॥ **सतीति** । तथा च तादशमेव विशेषणं देयमित्यर्थः । तद्व्यभिचारानिरासौपयिकत्वम् ॥ **इति वेति** । चशब्दार्थ इति शेषः । तथा च भावस्य कुलालादेर्यथाऽन्योन्याभावरूपोऽभावाख्यो धर्मो भवति स च धर्मिणोऽभिन्नश्च भवति । तथाऽभावस्य च भावो धर्म इत्युपमार्थकश्चशब्द इत्यर्थः

॥ **साकल्य इति** । तथा च सकलमपि प्रतिषेधरूपमित्यर्थः ॥ **कस्यचिदिति** । भावस्य भावप्रभेदभूतस्यापि कस्याचिदचेतनस्येत्यर्थः । ॥ **चैतन्यमिति** । चिती संज्ञाने । तथा च चेतयते जानातीति चेतनस्तस्य भावश्चैतन्यं ज्ञानापरपर्याया बुद्धिरित्यर्थः । अभावे चैतन्यस्याभावे ज्ञानसद्भावस्य का वार्ता । अभावे ज्ञानं दूरतरमिति यावदित्यर्थः ॥ **कश्चिदिति** । प्रलयकालवर्तीत्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धत्वादिति** । भगवत्परत्वादिति भावः ॥ **संज्ञाभेदमात्रमिति** । अर्थस्त्वेक एवेत्यर्थः । ननु कथमर्थस्यैक्यं तत्तत्प्रागभावानामस्माभिरनेकेषामभ्युमगमात् । न ह्यनेकं ब्रह्म । एकमेवेति श्रुतिविरोधादित्यत आह ॥ **अनेकत्वादेरिति** । इदं बुद्धिराहित्यमेव तदिति वाक्यम् ॥ **तत्रैवेति** । निश्चितमित्यनन्तरमित्यर्थः । मात्रत्वे तत्स्वरूपत्वे । ततो निषेधमात्रत्वहेतोः सकाशात् । तथा प्रमेयत्वादिवदभावधर्मभूतेत्यर्थः । तथा च नन्वभावेऽपि बुद्धिः किन्नस्यात्प्रमेयत्वादिवदिति शङ्कानिरासायैवेदमनुव्याख्यानमिति तावन्निश्चितम् । तत्र यदीदं निश्चितमित्येतदनन्तरं स्यात् । तर्ह्येषा शङ्का न स्वारस्येनोत्पत्तुमवकाशं लभते । इहाभावस्य चेत्याद्यनन्तरं निवेशितुं प्रमेयत्वादिभावधर्माङ्गीकारे बुद्धिरपि किन्न स्यादिति शङ्काया उत्पत्तुमवकाशादिहोक्तमित्याहुरित्यर्थः । धर्मित्वे धर्मवत्त्वे ॥ **अभेदाच्चेति** । भावाभावयोरिति वर्तते । तथा च यत्र भेदोऽस्ति तत्रैव धर्मधर्मिभाव इति भावः । कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** । ननु भावाभावयोर्भेदो नोच्यतेऽतो धर्मधर्मिभावो युक्त इति चेत्तत्राह ॥ **उक्तं चेति** । भूतलघटाभावयोरसम्बद्धयोरिति शेषः ॥ **गुणगुणिनोरिति** । पाकजरूपपार्थिवपरमाण्वोः पटत्वशौक्ल्यरविरुद्धस्वभावयोरपीति शेषः । भिन्नानाम् ॥ **विलक्षणेति** । विरुद्धेत्यर्थः । सकललोकासिद्धस्य नियमस्य । तथाभावो निर्निबन्धनत्वं प्रमेयरूपम् । तथा च भावाभावस्वरूपभूतं लक्षणं किमित्यर्थः । एवं सत्यपीत्युक्तं दर्शयति ॥ **यद्यपीति** । विधिधर्मिको विधिं प्रति धर्मित्वोपेत इत्यर्थः । विधिप्रत्यये धर्मित्वेन प्रतीयत इति यावत् । एवमुत्तरत्रापि । अभिप्रेत्य विवक्षित्वा । कथं विवक्षामात्रेण कारकप्रयोग इत्यत आह ॥ **कारकेष्विति** । यथा हि प्रमाश्रयेषु करणत्वं विवक्षित्वा दूरगाः सभ्याः

प्रमाणं विप्राः प्रमाणमिति प्रयोगः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति मुख्यप्रयोगस्तथाऽत्रापीति विषयिणोऽप्याधारत्वं विवक्षित्वा प्रतिपत्तिष्विति सप्तमीप्रयोगःकृत इत्यदोषः । विवक्षाभावस्य विवक्षासद्भावपूर्वकं व्यवहारस्य ॥ **समुदायेति** । महाप्रलयवर्ती प्रागभाव इत्यादिनोक्तमेकं तथा महदादिकं प्रागभावकार्यमित्यपरमीश्वरादिकं प्रलये सद्भावितुर्महतीत्यन्यदेवं प्रमाणत्रितयेत्यर्थः । लब्धार्थस्य प्रागभावस्य कर्तृत्वरूपार्थस्य ॥ **ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ** ॥ **अभिव्याप्ताविति** । तथा च सर्वशब्दस्यासङ्कुचितवृत्तित्वव्यञ्जनं प्रयोजनमिति ज्ञेयम् ॥ **प्रत्युदाहियेतेति** । व्यभिचारस्थलत्वेनोदाहियेतेत्यर्थः ॥ **किन्त्विति** । तथा च तत्रापि सुन्दोपसुन्दयोर्नाशकर्त्रोरभावेऽपि तद्द्रष्टा यः कश्चित्पुरुष उर्वरित एवास्तीत्यर्थः ॥ **परकीयेति** । ईश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यनुमान इत्यर्थः ॥ **प्रलयेति** । तल्लक्षणेत्यर्थः । यद्यप्यत्रेति दोषो वक्तुं शक्यत इत्यनन्वयः । तत्रैव काल एव । असत्त्वाभावादिति भावः । ननु कुतोऽनुपपत्तिः । न हि प्रलयः कालघटित इत्यत आह ॥ **सकलेति** । ॥ **अथेति** । तथा च प्रलयस्य कालघटित्वाभावेन न विशेषणानुपपत्तिरित्यर्थः । तेन सर्वविनाशरूपप्रलयेन ॥ **देशादीति** । तथा च सर्वनाशनेश्वराद्यभावस्य सर्वनाशाधिकरणदेश एवेश्वराद्यभावाधिकरण इति देशादिद्वारकः सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः । तत्रैव देशादावेव । अधिष्ठितौ कार्येत्यादाय केनचित्प्रेर्यौ । वाश्या कुठारः । बालचित्यपभ्रष्टभाषा । कार्यं सुखादिकारणं भोजनादि । अदृष्टं कारणमेव न भवतीति वा नास्तीति वा कुतो निश्चेयमित्यतः प्रमाणेनानुपलम्भादित्याह ॥ **उभयस्येति** । अदृष्टकारणत्वस्यादृष्टस्य चेत्यर्थः । अदृष्टमेव नो चेत्सदपि तत्कारणं नो चेदेति योजनामभिप्रेत्याह ॥ **यदि प्रत्यक्षेणेति** । अनुपलभ्यमानः प्रत्यक्षेणेति शेषः ॥ **आरम्भकेति** । देहारम्भकावयवकार्योन्मुखत्वप्रेरणयेत्यर्थः । देवदत्तविशेषगुणजन्यताभावे तद्भोगहेतुत्वमेव न स्यादित्यत उक्तमाकाशादेरिवेति । सम्भवति शरीरादेः आदिकालीनकार्यवैचित्र्यान्यथाऽनुपपत्त्या धर्मादिसिद्धिरिति चेत्तत्राह ॥ **आदिकालीनं चेति** । यागादीत्यत्रादिपदेनावगोरणम् । द्वितीयादिपदेन यातनाग्रहणम् ॥ **प्रतिपक्षमिति** ।

प्रलयासिद्ध्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । वर्तमानकालपक्षीकार इत्यर्थः ॥ **दोषइति** । आद्यब्रह्मणः पक्षीकारे आश्रयासिद्धिरनाद्यब्रह्मणः पक्षीकारे सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **दूषणसम्भवेनेति** । अग्निमन्तं पर्वतं पक्षीकृत्वाऽग्निमत्त्वसाधने सिद्धसाधनताऽन्यथा बाध इत्यर्थः । विशेषणान्तरेण पर्वतत्वादिरूपेण । विहायेत्यनन्तरं स्वरूपमेव नास्तीत्यनुवर्तते ॥ **कार्यान्तरेति** । ब्रह्माण्डान्तर्गतकार्यान्तरेत्यर्थः ॥ **कुण्डेति** । कुण्डनाशेऽपि तदन्तर्गतबदरावस्थानदर्शनादित्यर्थः ॥ **द्वितीयेऽपीति** । विश्वशब्देन सकलकार्यग्रहणेऽपीत्यर्थः ॥ **एकदैवेति** । एकदैवारब्ध इति साध्ये विशेषणदानात्तत्पूर्वमत्रयाविशून्यसमयरूपप्रलयकालसिद्धिरिति भावः ॥ **हेतुविशेषण इति** । तथा च क्रमारब्धदहनपवनादिसन्ताने हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः । एकदैवेति साध्ये विशेषणदाने व्यभिचाररूपं दूषणमुक्त्वा बाधादिरूपं दूषणान्तरमाह ॥ **द्व्यणुकादीति** । बाधादीत्यत्रादिपदेन साध्यवैकल्यग्रहणम् । अरण्युत्पन्नाग्निसन्तानेषु क्रमारम्भस्यैव सत्त्वेनैकदेवारब्धत्वाभावादिति भावः ॥ **अवयवानामिति** । पीलुपाकप्रक्रिया पक्षे ब्रह्माण्डावयवानां प्रबलवायुवन्ह्याद्युपघातेनोद्धारे सन्तानिनां परमाणूनां दृश्यसन्तानशून्यत्वं प्राप्तम् । पुनर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणावयवानामागमे ब्रह्माण्डस्यारब्धत्वं प्राप्तम् । एवमुत्पादविनाशयोरुपपत्त्या ब्रह्माण्डपरमाणूनां पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तरवत्त्वस्येदानीं वर्तमानकालेऽपि सत्त्वेऽर्थान्तरत्वप्राप्त्या प्रलयासिद्धिरिति भावः । किञ्चानेनानुमानेन पूर्वमुत्पादितब्रह्माण्डनाशसिद्धावपि सर्वकार्यविनाशरूपः प्रलयो न सिध्यति । ब्रह्माण्डनाशेऽपि कुण्डबदरवत्तदन्तर्गतकार्यावस्थानसम्भवादित्याह ॥ **कार्यान्तरेति** । ब्रह्माण्डातिरिक्तेत्यर्थः ॥ **पूर्वाविनष्टैरिति** । समवायिकारणनाशस्थल इत्यर्थः । तथा च तादृशेषु तन्तुष्वारम्भकत्वे सत्यपि समग्रोपादेयसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वरूपं समग्रोपादेयप्रतिबन्धशून्यत्वरूपं साध्यं नास्ति । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमवायदेशवृत्तित्वेन प्रतियोगिभूतपटसमवायिदेशानां तन्तूनां नष्टत्वेनोपादेयध्वंसानधिकरणत्वाद्व्यभिचार इति भावः ॥ **सम्भवेनेति** । पवनानां स्थूलकार्याणां नष्टत्वेऽपि पवनद्व्यणुकावस्थानसम्भवेन तदारम्भकपरमाणूनां समग्रोपादेयप्रतिबन्धशून्यत्वं

सन्दिग्धमिति न दृष्टान्तत्वं युक्तम्। निश्चितसाध्यवत एव दृष्टान्तत्वादित्यर्थः । अत एव सम्भवेनेत्युक्तम् ॥ **भूगोलका एवेति**। भूप्रभेदभूता मृद्गिरितरुप्रभृतयः समुदायिन एवेत्यर्थः ॥ **कश्चिदिति**। समुदाय्यतिरिक्तः कश्चित्समुदाय इत्यर्थः ॥ **अवयवानामिति**। पीलुपाकप्रक्रियापक्षे प्रबलवायूपघातादिना भूगोलकानामवयवापगमादीनां साकल्येनोच्छेदस्य सततं सर्वदेदानीमपि सत्त्वेन सिद्धसाध्यतया न प्रलयसिद्धिरिति भावः ॥ **आश्रयासिद्धिरिति**। समुदाय्यतिरिक्तसमुदायाभावादिति भावः ॥ **यथोक्तमिति**। कारणस्वरूपमनुपमृद्य कार्यस्य प्रादुर्भावः। आदिपदेन नाशो वा नेत्यर्थः ॥ **दृष्टान्ताभावस्त्विति**। बीजादेः प्रध्वंसेनाङ्कुरादेर्जननदर्शनात्। तन्त्वादिनाशेन पटनाशदर्शनाच्चेत्युक्तदृष्टान्ताभावस्त्वित्यर्थः। तन्त्वादिनाशातिरिक्तपटादिनाशाभावादिति भावः ॥ **ॐ तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाऽप्यनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ** ॥ **अस्तीति**। येनानुमानरूपप्रमाणेन सिद्धान्तः स्यादित्यर्थः। **व्यधिकरणमिति**। इदमन्यथाऽनुमेयमनुमानस्याव्यवस्थितत्वादिति वक्तव्यत्वेन तर्कस्येत्येतद्व्यधिकरणमिति भावः। पूर्वयोजनायां तर्काप्रतिष्ठानमन्यथाऽनुमेयत्वरूपे साध्ये हेतुः। इदानीं तु तर्कस्याप्रामाण्यरूपाप्रतिष्ठितत्वे प्रत्यनुमानपराहतत्वरूपमन्यथानुमेयत्वं हेतुरिति भेदः। अत एवोपलक्षणज्ञापनायैवेत्यर्थः ॥ **प्रतिष्ठितेति**। प्रतिष्ठितप्रामाण्यकं यत्प्रमाणं तदवधृतेरित्यर्थः। द्वितीयं तन्मूलकम्। उभयथा प्रत्यनुमानप्रमाणानुग्रहाद्धित्येतन्मूलत्वे वेत्यर्थः ॥ **न सर्वेति**। आद्यं त्विति पूर्वोक्तरीत्येत्यर्थः। एवमुभयोरपि प्रमाणमूलत्वम् ॥ **अवधारणायामिति**। एकस्य प्रमाणमूलत्वावधारणायामित्यर्थः ॥ **तथाऽपीति**। ततश्चागमानुग्रहाभावे किल लोकेऽप्रतिष्ठितः। एवमागमानुग्रहाभावस्तु सर्वत्र नेत्यर्थः। तथा च प्रकृतास्मदीयानुमानस्यागमानुग्रहोऽस्तीति युक्तं प्रामाण्यमिति हृदयम्। तेनैवाक्षजादिमूलकेनैव। यदा तूभयोरपि प्रमाणमूलत्वसम्भवस्तदा कथमत आह ॥ **उभयोरिति**। तथात्वे वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेरिति भावः ॥ **आद्य इति**। साधकस्याप्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ **अत्रैवेति**। सर्वान्तर्गत-

तस्मिन्नेवानुमान इत्यर्थः ॥ **यच्चेति** । अन्यथाऽनुमेयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते तर्काप्रतिष्ठानादित्यनेन सिद्धान्तः क्रियत इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिमाह ॥ **अयमिति** ॥ **स्वमतेनेति** । सिद्धान्तिभिः स्वमतेनेत्यर्थः ॥ **अस्यार्थस्येति** । साङ्ख्योक्तानुमानस्यागमानुग्रहाभावेनाप्रतिष्ठितत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । अप्रतिष्ठाऽप्रमाणता । तथा च पुरुषे मतिवैश्वरूप्यजन्मत्वात्सर्वतर्कोऽप्रमाणमित्यस्य तर्कस्य यदि प्रामाण्यं तर्हि सर्वस्तर्कोऽप्रमाणमिति प्रतिज्ञारूपस्ववचनव्याहतिरस्यैव प्रमाणत्वात् । यदि चाप्रामाण्यं तर्हि सर्वतर्काप्रामाण्यसाधकाभावात्सर्वतर्कोऽप्रमाणमिति व्याहतमिति भावः ॥ **ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ** ॥ **केनाचिदंशेनेति** । उपादनत्वेनेत्यर्थः । साङ्ख्येन सत्कार्यवादस्वीकाराच्छिष्टपरिगृहीतो वैशेषिकेण तदनङ्गीकारात्साशिष्टापरिगृहीत इति युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ **सत्कार्येति** ॥ **प्रकृतेति** । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तिनिरासो हि प्रकृत इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । यदि प्रकृतासङ्गतमपि वैषम्यं स्वीकृत्य शिष्टापरिगृहीतत्वादिकं व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तर्हि सर्वविशिष्टपरिगृहीतयागीयहिंसाकर्तव्यताया वैशेषिकेण स्वीकारात्साशिष्टपरिगृहीतः साङ्ख्येन च तदकर्तव्यतास्वीकारात्साशिष्टापरिगृहीतत्वादिकम् ॥ **ब्रह्मकारणतावादोऽपीति** । तस्यापि निराकृताभावकर्तृकताया अविशिष्टत्वादित्यर्थः । उपपादनार्थं च शिष्टा इत्युक्तमिति वर्तते । तदेवोपपादयति ॥ **शिष्टनयेति** ॥ **न त्विति** । शिष्टतया निराकृताया असत्कारणतायाः सकाशादविशिष्टतया प्रतीता वस्तुगत्या वक्ष्यमाणरित्या युक्तिविरुद्धत्वेन निराकृता एव परन्तु तत एव न्यायेन निराकृतत्वेन न प्रतीयन्तेऽतः शिष्टत्वेन प्रतीता इत्यर्थः । ननु तत एवेत्यनेनाधिकाशङ्काऽस्तीति सूचितम् । जीवकारणकत्वे घटोऽचेतनकारणकत्वे क्षीरकारणकं दधि निष्कारणकत्वे कण्टकतैक्ष्ण्यं दृष्टान्त इत्यर्थः । इदं न पूर्वोक्तयुक्तिनिराकृतमिति युक्ताऽभ्यधिकाशङ्केत्याह ॥ **न हीत्यादिना** । ननु पूर्वं प्रतिषेधमात्रत्वादित्येतावन्मात्रं यदि हेतुत्वेन विवक्षितं स्यात्तर्ह्येव जीवादिनिराकरणस्य तेन हेतुनाऽसम्भवादभ्यधिकाशङ्का स्यात् । न चैवम् । प्रतिषेधमात्रपदेनासत्त्वाचेतनत्वास्वतन्त्रत्वादिहेतूनामुपलक्षणकरणात् । असज्जीवप्रधानानां

कारणतानिषेधस्यैतैर्हेतुभिः कृतत्वेन नास्त्यभ्यधिकाशङ्केत्याशङ्कते ॥ **असत्त्वेति** । अभ्यधिकाशङ्काकर्ता । पुनरभ्यधिकाशङ्कायुक्ता उपलक्षितैः पूर्वहेतुभिस्तन्निराकरणायोगादित्युपपादयति ॥ **किमत्रेति** ॥ **उक्तेति** । प्रधानाधिकं कारणं नाचेतनत्वादिहेतुभ्य इत्यत्र घटादावेव व्यभिचारादित्यर्थः । घटादेरपि रूपनवनीतदुःखादिकारणत्वादिति भावः ॥ **कर्तृत्वस्येति** । जीवादिःकर्ता नेति साधने जीवादिभ्यो जनिमद्भविष्यतीति जीवादेः सामान्यतः कारणत्वमात्रं वदद्भिरभ्यधिकाशङ्काकर्तृभिरस्माभिर्जीवादेः कर्तृताया अनङ्गीकारात्सिद्धसाधनं स्यात् । तस्मात्कारणतामात्रनिषेध एव कार्यस्तत्र च व्यभिचारः प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वं प्रतिषेधमात्रत्वहेतुनाऽसत्त्वादिहेतूनुपलक्ष्याभ्यधिकाशङ्काभावो न वक्तव्य इति युक्तैवाभ्यधिकाशङ्केत्यर्थः । अत एवाभ्यधिकाशङ्काकर्त्रा मया जीवादेःकारणतामात्रस्यैवाङ्गीकारेण कर्तृताया अनङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । भाष्येऽनुव्याख्याने चेत्यर्थः । अनेन जीवादिकर्तृताऽत्रेति कर्तृशब्दस्यैकत्रैव सत्त्वात्सर्वत्रेति कथमुक्तमिति शङ्कानवकाशः । केचित्तु जीवे प्रधानेऽसति चेत्येवं सर्वत्र जीवादौ श्रुतः कर्तृशब्द इत्यर्थ इत्याहुः । अचेतनस्यैव कारणत्वं शङ्क्यत्व इति पक्ष एव दूषणान्तरमाह ॥ **कार्यस्येति** । तथा च कर्तृतया जीवस्यापि कारणत्वेऽङ्गीकार्येऽचेतनस्यैव कारणत्वशङ्का न युक्तेत्यर्थः ॥ **लोकेति** । कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमाच्चेत्युक्तेत्यर्थः । उक्त परिहारमात्रस्य प्रतिषेधमात्रत्वादित्यस्य ॥ **परिहृतत्वादिति** । न हि जीवादीनामित्यादिनेत्यर्थः । अचेतनत्वादिकं प्रतिषेधमात्रत्वादित्यनेनोपलक्षितमित्यर्थः । वादे कारकमात्रं निषेध्यमित्यस्मिन्पक्षे। अनुमानत्वादनुमितिकरणत्वात् ॥ **अस्मादिति** । महदादिकार्यं न जीवकृतं वस्तुत्वाज्जीववदित्याद्यनुमान इत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **जीवादीति** । स्वातन्त्र्येणेति शेषः । तथा च साध्याव्यापकतेति भावः ॥ **प्रतिपक्षे चेति** । महदादिकार्यं जीवकृतं कार्यत्वादित्यकार्यत्वरूपोपाध्यभावेन कृते सत्प्रतिपक्षानुमान इत्यर्थः ॥ **बाधादीति** । स्वातन्त्र्यविवक्षयेति ध्येयम् ॥ २–१–४ ॥ ॥ **ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ** ॥ ॥ **ब्रह्मग इति** । मुक्तेन निश्चितैक्योपेतस्येति शेषः ॥ **श्रवणादिति** । यतो वेत्यादिश्रुतावित्यर्थः ।

कल्प्यं मुक्तस्य संसारे कल्प्यमित्यर्थः ॥ **कल्प्यमिति** । तथा चासर्वकारणेनेति विशेषणासिद्धिरिति भावः ॥ **श्रुतेरिति** । तथा च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रवणमेवासिद्धं श्रुतेस्तत्र तात्पर्यभावादिति भावः । तथाभूतं काल्पनिकमेव जगज्जन्मादिकारणत्वम् । काल्पनिकस्येत्यतः पूर्वमङ्गीकारे चेति शेषः ॥ **तस्मादिति** । लोके सिद्धेन धूमादिहेतुनाऽसिद्धं वन्ह्यादि साध्यते । प्रकृते च मुक्तैक्यरूपो हेतुरसिद्धोऽनिश्चितस्तेन कथमसिद्धस्यानिश्चितस्य जगत्कारणत्वादिलक्षणस्यावास्तवत्वस्य साधनमिति ध्येयं युज्यत इति भावः ॥ **मुख्यार्थ इति** । एकी भवन्तीति श्रुतेरैक्यरूपमुख्यार्थे प्रोच्यमान इत्यर्थः ॥ **जघन्येति** । स्थानैक्यादित्वमुख्यार्थ इति भावः । अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **ऐक्यस्येति** । प्राक् संसारे । तथा च च्विप्रत्ययानुपपत्तिरेवेत्यर्थः । ननु प्राग्भिन्नाभिन्न एव जीवस्तस्य मुक्तौ त्वभेदो भवतीत्येकी भवन्तीति श्रुत्यर्थतया नोच्यते येन च्विप्रत्ययानुपपत्तिः किन्नाम भेदो निवर्तत इत्यर्थ इत्युच्यते । भेदनिवृत्तिश्च प्रागविद्यमानैव भवतीति च्विप्रत्ययोपपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ **भेदेति** । ॥ **गौणेति** । न ह्येकीभवन्तीत्यस्य भेदनिवृत्तिर्मुख्योऽर्थ इत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । प्राग्भिन्नाभिन्नस्यैव मुक्तावैक्यं भवतीति पक्षस्योत्तरत्र क्रियमाणेन द्वितीयपक्षनिरासेन निरस्तत्वादित्यर्थः । यथाकथञ्चित्पूर्वं भेदस्याङ्गीकारेण पश्चादभेदोऽयुक्त इति हृदयम् । भेदो न निवृत्तिमानित्युक्ते बाधः । यदा भेदिनोर्निवृत्तिस्तदा भेदस्यापि भविष्यत्येव निवृत्तिरत उक्तं भेदिनोः सतोरिति । तथा चात्र भेदिनौ ब्रह्मजीवौ सर्वदा स्त इति तद्भेदोऽपि सर्वदाऽस्तीति लभ्यत इत्यर्थः ॥ **आगमेति** । ऐक्यागमेत्यर्थः । एतदनुमानम् ॥ **मुख्यार्थेति** । ऐक्यरूपेऽर्थः ॥ **मुख्यार्थतेति** । तद्बाधाभावादिति भावः । ऐक्यागमानां भेदागमैः सत्प्रतिपक्षितत्वाच्च न मुख्यार्थत्वमित्याह ॥ **सत्प्रतिपक्षितत्वाच्चेति** । कोऽसौ भेदागम इत्यत आह ॥ **तथा हीति** । प्रभेदोऽपीत्याहेति शेषः । आत्मा जीवो योगः सम्बन्धः स च सायुज्य ऐक्यरूपो विवक्षितः प्रकृत इति ध्येयम् । इतीत्यस्यावृत्तिः । तदित्यस्य पञ्चम्यन्तस्य बुद्ध्या विविक्तस्यान्यपदेनापि सम्बन्धः । तच्च तत् द्रव्यं च तद्द्रव्यं तस्य भावस्तद्द्रव्यता ताम् । परमात्मात्मनो-

र्येण ऐक्यं परमार्थ इत्येतन्मिथ्येतीष्यताम् । कुत इति चेत् । यतस्तस्मादन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां तद्द्रव्याभेदं नेति प्राप्नोतीति व्याप्तेरिति श्लोकार्थः ॥ **यस्त्विति** । तथा चान्वयव्याप्तिर्न गृहीतुं शक्यते । हेतूपेतस्थलाभावादित्यर्थः ॥ **तं प्रतीति** । तथा चारोपितभेदोपेते एकस्मिन्घटे वस्तुगत्याऽभेदप्रकारकप्रमाविषयत्वमस्ति । आरोपितभेदत्वादेव भिन्नतया प्रमितत्वाभावोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ **एवञ्चेति** । अभेदप्रमारूपप्रतीत्यभावोपपादनेनेत्यर्थः ॥ **एतदिति** । नो दृष्टपूर्वं हीत्येतदर्थप्रतिपादनपरत्वेनापीत्यर्थः ॥ **परकीयेति** । मुक्तेनाभिन्नत्वादित्यस्य ॥ ७ ॥ **भोक्तृत्वापत्तेरिति** । भोक्त्रभिन्नब्रह्मात्मकत्वाद्भोग्यस्येत्यर्थः । यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तेरितिध्येयम् ॥ **भोग्यत्वेति** । भोग्याभिन्नब्रह्मात्मकत्वाद्भोक्तुरित्यर्थः । उक्तव्याप्तेरिति ध्येयम् ॥ **सिद्धत्वादिति** । तस्माज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वं नास्तीति शेषः ॥ **इतरेतरेति** । फेनस्य तरङ्गतापत्त्या तरङ्गस्य फेनतापत्त्येत्यर्थः । विभागो भेदः ॥ **तथाऽपीति** । परमते भोग्यस्येत्यस्यावश्याध्याहार्यत्वाद्भोक्तुरित्यत्र त्वप्रत्ययस्याप्यध्याहाराद्ध्याहारद्वयं स्वमते तु ब्रह्मत्वस्येत्येकस्यैवाध्याहार इति भेदः ॥ **उपद्रव इति** । राज्ञ ऐश्वर्येण भृत्यादिभिस्तदुपद्रवपरिहारात् । एवं ब्रह्मणोऽप्यैश्वर्येण सुखाद्यभोक्तृत्वं युक्तमित्यर्थः । तत्र तत्र मुक्तोपसृप्य व्यपदेशादित्यादौ । शाब्दी गौणताभावप्रधानाध्याहारादिरूपा ॥ **प्रसक्तत्वेऽपीति** । यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरमित्यादिना पृथिव्याद्यचेतनचेतनात्मकजगच्छरीरस्योक्तत्वादित्यर्थः । जगच्छरीरत्वेन प्रसक्तं भोक्तृत्वमपास्यत इत्यर्थः ॥ **न्यायविशेष इति** । उभयोरपि शरीरस्थत्वं पूर्वपक्षन्यायः । ऐश्वर्येण परिहारः सिद्धान्तन्यायः ॥ **एतदर्थेति** । न चास्य सूत्रस्येदं प्रतिपाद्यं व्यवस्थितमित्युक्तसूत्रप्रतिपाद्यस्य प्रमेयस्याव्यवस्थितत्वरूपार्थप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥ **व्याख्येयमिति** । तथा च जगतोऽविकारत्वं उक्तन्यायेन साधिते सति कथं च तदनन्यता जगत एतत्सूत्रप्रतिपाद्या स्यात् । तथा च प्रतिपाद्यस्याव्यवस्थितत्वाद्भावप्रधानतादिरूपा शाब्दीगौणतानानुसरणीयेत्येतावानर्थ इदानीं मूलोपर्येवागत इति ध्येयम् ॥ २-१-५ ॥ ॥ ॐ **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः** ॥ ॐ ॥

॥ **शास्त्रत इति** । एकी भवन्तीति शास्त्रादित्यर्थः । ननु यद्यदभिन्नाभिन्नमित्यादिव्याप्तिश्च न सम्भवति । कार्यस्य कारणाभेदेऽपि कारणस्य कार्याद्भेदाद्भोक्तृब्रह्माभेदेऽपि ब्रह्मणो भोक्तृभिन्नत्वाभावाद्भोक्तृभिन्नब्रह्माभिन्नत्वाद्भोग्यस्येति न वक्तुं शक्यतेऽत उक्तं सिद्धेत्यादि । कारणस्य कार्येणाभेदम् । सा ब्रह्मोपादानता । आक्षेपेण निराकरणेन ॥ **तदिति** । ब्रह्मोपादानत्वे सिद्धे उपादानोपादेययोरनन्यत्वं स्वयमेव भविष्यतीत्यस्या अनन्यताया उपादानत्वाधीनसिद्धिकत्वात्सैव समर्थनीयेत्यर्थः ॥ **मन्यमान इति** । वैशेषिकातिरिक्त इत्यर्थः ॥ **अथेति** । न केवलं तदनन्यतेत्यपिशब्दार्थः । परेण तार्किकेण त्वयेति शेषः ॥ **तस्येति** । ब्रह्मसमवायित्वं जगतोऽङ्गीकृत्य प्रवृत्तं प्रति कथं त्वयाऽन्यत्वं साध्यता तदनन्यत्वतत्समवायित्वयोर्विरोधादित्यर्थः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वाच्चेति** । तथा च ब्रह्मसमवायिकारणकत्वरूपं ब्रह्मोपादानकत्वं कथं परेणाङ्गीकृतमिति भावः ॥ **प्रयत्नेति** । अनन्यत्वसाधनप्रयत्नेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **परेणेति** । सिद्धान्तकर्त्रा भास्करेण त्वयेत्यर्थः । तथा च कार्यस्य कारणेन भेदाभेदयोरङ्गीकृतत्वादभेदमनङ्गीकुर्वन्तं पूर्वपक्षिणं प्रति तादात्म्यमात्रं साधनीयमत्यन्ताभेदसाधनं तु त्वत्सिद्धान्तविरुद्धमित्यर्थः । द्वितीये प्रयत्नवैय्यर्थ्यमित्युक्तदोषं परिहरति ॥ **नैष दोष इति** ॥ **अभेद एवेति** । अत्यन्ताभेद एवेत्यर्थः । तथा च न विरोध इति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । गजादत्यन्तभिन्नस्यापि गर्दभस्य गजादत्यन्ताभेदः स्यादित्यर्थः । अस्यारम्भणशब्दस्य ॥ **प्रकृतत्वादिति** । तथा च मृन्मयादेव मृत्पिण्डाद्यनन्यत्वमस्यार्थो न तु महदादिसर्वजगतो ब्रह्मानन्यत्वमित्यर्थः । शङ्कते ॥ **विकारस्येति** ॥ **तस्यापीति** । जगतोऽपि ब्रह्मविकारत्वादित्यर्थः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं जगतो ब्रह्मविकारत्वादावेव पर्यवस्यतीति भावः ॥ **न च प्रकृतीत्यादिनेति** । न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमिष्यते । अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा परो हरिरिति प्रथमाध्यायचतुर्थपाद उक्तन्यायेनेत्यर्थः । अस्यारम्भणशब्दस्य ॥ **श्रुतीति** । उत तमादेशमित्यादीत्यर्थः । तदुपपादकं महावाक्येत्यादि । यदाऽयं शब्दो महावाक्योपक्रमेऽवान्तरवाक्योपक्रमे वा स्याद्यदि वा

प्रधानप्रमेयवाची स्यात्तर्ह्येव तत्रानुपपत्तौ सत्यामितरोपलक्षकत्वं युक्तम्। एतत्त्रयं विनोपलक्षकत्वमयुक्तमित्यर्थः। ननु सिद्धान्ते तावदारम्भणशब्देन तदाक्षेपो लभ्यते। तत्रोक्तनिमित्तत्रयमध्ये किमस्तीति चेत्। प्रधानवाचित्वमिति वदामः। नन्वत्र यदि शाब्दं प्राधान्यं विवक्षितं तर्हि किंस्विदासीदधिष्ठानमिति श्रौतनिर्देशानुसारेणाधिष्ठानशब्दस्यैव प्राधान्यादधिष्ठानशब्दादिभ्य इत्यधिष्ठानशब्दं प्रयुज्येत नैवाक्षेप उपलक्षणीय इति चेत्। सत्यम्। तथाऽप्यार्थिकं प्राधान्यमस्ति। तथा हि। आरम्भणशब्दस्तावदुत्पादकवाची। उत्पादकं च साधकतमं तच्च करणं चाधिष्ठानाद्यपेक्षया प्रधानमतः प्रधानवाचित्वात्किंस्विदासीदधिष्ठानमिति वाक्योपक्रमप्रतीतत्वरूपशब्दप्राधान्यापेक्षयाऽऽर्थिकप्राधान्यस्य बलवत्त्वाद्युक्त आरम्भणशब्दस्यैव प्रयोगस्तस्यैवोपलक्षकत्वं युक्तमित्यर्थः। एतच्चोत्तरत्र स्पष्टम्॥ **अनुपपत्तेरिति**। यथा वशिष्ठाद्याः समागता इत्युक्ते तत्सजातीया ऋषय एवादिपदेन गृह्यन्ते। तद्वदत्राप्यादिपदेनारम्भणशब्दसजातीयः कश्चिच्छब्द एव ग्राह्यो न वाक्यमित्यर्थ॥ **तथा सतीति**। उपपत्तौ वेत्यर्थः। एतेषामपि वाक्यानामपि॥ **पूर्ववदिति**। अविकारत्वे ब्रह्मविकारत्वाभावे। न च प्रकृतात्युक्तन्यायेनेति शेषः। इति पूर्वत्रदित्यर्थः॥ **यथोक्तमिति**। दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय इदृश इत्युक्तत्वादिति ध्येयम्॥ ॥ **ब्रह्मणोऽपीति**। ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मण्यपि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मण्यपि ब्रह्मानन्यत्वशब्दः प्रवर्तते। न हि स्वयं स्वस्मादन्यद्भवति। ततश्च ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मानन्यत्वशब्दवाच्यत्वेनानृतत्वं स्यादिति ध्येयम्॥ **प्रसिद्धं चैतदिति**। कार्यप्रपञ्चो ब्रह्मव्यतिरेकेण नास्तीति निषेधस्य ब्रह्मव्यतिरेकेण तस्य सत्त्वं नास्तीत्यर्थः। अयं विशिष्टनिषेधः। तत्र सत्त्वस्य प्रपञ्चे प्रमितत्वेन निषेधायोगात्सत्त्ववति प्रपञ्चे ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वरूपं विशेषणमेव निषिध्यत इति वक्तव्यम्। तथा च तदात्मना नास्तीति लभ्यत इति भावः। शङ्कते॥ **सत्यमिति**। अनृतत्वमित्येव वक्तव्यमिति यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः। तर्हि तदनन्यत्वमिति किमर्थमुक्तमित्यत आह॥ **तथाऽपीति**। तथा च तदनन्यत्वमित्युक्ते प्रपञ्चस्य तेनानन्यत्वं तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं तत्रारोपितत्वरूपं ब्रह्मविवर्तत्वं

ज्ञाप्यते । अनृतमित्युक्तौ नेदं ज्ञापितं भवतीति भावः ॥ **तर्हीति** । ब्रह्मसत्तैवात्र यदि तिष्ठितीत्यर्थः ॥ **तथात्वे चेति** । आकाशादेर्ब्रह्मण्यारोपितत्वात् । रजतस्य शुक्तावारोपितत्वात् । आरोपिते प्रतीयमानस्याधिष्ठानगतत्वाङ्गीकारादाकाशादौ प्रतीयमानमाकाशत्वादिकं रजते प्रतीयमानं रजतत्वादिकं चाधिष्ठानभूतब्रह्मशुक्तिकागतमेव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । यद्यप्रतारक इत्यर्थः ॥ **उपयोक्ष्यत इति** । जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन सगुणोपास्तौ कार्यप्रपञ्च उपयुक्तः । अन्यथा तत्कर्तृकत्वेनोपास्तेरयोगात् ॥ **प्रकृतविषयेति** ॥ **तदनन्यत्वेति** । जगदारोपाधिष्ठानत्वेन प्रोच्यमाननिर्गुणब्रह्मरूपविषयतदैक्यापत्तिरूपप्रयोजनेत्यर्थः । तां भेदवासनाम् । अत एव भेदविषयकत्वेन विरुद्धत्वादुदासीनत्वं नास्त्येवेत्यर्थः ॥ **अनाप्तत्वेति** । प्रकृतविषयप्रयोजनविरुद्धविषयप्रयोजनोपयुक्तं कार्यप्रपञ्चं स्याल्लोकवदिति प्रतिपाद्य तन्निराकरणमकुर्वन्कथमनाप्तो न स्यादिति भावः ॥ **ग्रन्थेति** । तदनन्यत्वमिति सौत्रपदेत्यर्थः । **आर्जवेति** । अनृतत्वमित्येव वक्तव्यत्वात्तदनन्यत्वमिति न वदेदित्येवंरूपार्जवेत्यर्थः । वक्ष्यमाणानुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहारायाह ॥ **कर्त्रनधीनेति** । न हि कारणान्तरस्य दण्डादेः सत्ता घटादिजनकत्वरूपा शक्तिर्वा कुलालायत्ता दृष्टेत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । ब्रह्मणः स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वप्रतिपादकयतो वेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ **श्रुत्यभिप्रेतेति** । यतो वेत्यादिश्रुतेरभिप्रेतं यत्परब्रह्मण एव स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वमित्येवंरूपमवधारणमितरव्यवच्छेदस्तस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **इत्येवमिति** । सामान्येनेत्यर्थः । शब्दात्प्राधान्यादित्यर्थः ॥ **बलवत्त्वोपपादनं साधकतममिति** । आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमित्यारम्भणशब्दस्य प्रधानरूपकरणवाचित्वात् । अधिकरणकारकस्य च करणापेक्षयाऽप्राधान्यादिति भावः । युक्तीः स्वतन्त्रकारणसद्भावसाधिकाः सत्प्रतिपक्षभूता उक्तयुक्तीरित्यर्थः ॥ **आहेति** । तथा च तर्के इष्टापत्तिरिति भावः । स्वतन्त्रकारणस्याबादेः ॥ **ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ** ॥

॥ **एषोऽर्थ इति** । तद्वशस्य भाव इत्ययमर्थ इत्यर्थः । कारणसद्भावमात्रमेव विधेयं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **कारणेति** । समाधानं

सत्त्वाच्चावरस्येत्यनेनोच्यमानम् । अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेति वाक्ये ॥ ॐ **असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्** ॐ ॥ ॥ **एवञ्चेति** । प्रलये कारणान्तरस्येश्वरातिरिक्तस्याभावेनारम्भणाद्याक्षेपो युक्त इत्यर्थः । अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण तदुच्यत इत्युक्तं भाष्ये तदुपपादयति ॥ **यत्खल्विति** । अव्यक्तमित्यस्य विवरणं कार्यानभिमुखमिति । तर्हि तमःशब्दवाच्यं किमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **प्रकृतेरेवेति** । तमस्त्वमिति वर्तते । केन निमित्तेनेत्यत आह ॥ **आच्छादकत्वादेरिति** । तमःप्रकृत्योरुभयोरप्याच्छादकत्वसाम्यादिति भावः । नासदासीदिति वाक्योपक्रमस्तम आसीदिति वाक्यशेषः ॥ **अन्यथेति** । यदि स्वरूपमात्रनिषेध इत्यर्थः । इश्वरादेरित्यत्रादिपदेन प्रकृत्यादि द्वितीयादिपदेन पारतन्त्र्यमित्यादेः प्रमाणस्य । युक्तेर्घटनात् सम्भवादिति यावत् ॥ ॐ **युक्तेः शब्दान्तराच्च** ॐ ॥ **विनिगमन इति** । उभयोरपि प्रलये सत्त्वात्प्रकृतेः स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य पारतन्त्र्यं किं न स्यादित्यर्थः ॥ **प्रागुदाहृता इति** । तम आसीदित्यादयः ॥ **अन्यथेति** । तम आसीदित्यादौ तमःप्रभृतीनां सत्त्वश्रवणेऽपीशकर्तृकायां सृष्टौ कारणत्वाश्रवणादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **तस्यैवेति** । अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येति श्रुतेरित्यर्थः । तानि प्रकृत्यादीनि । स्वशब्देन प्रकृत्यादिकमेव तथा च स्वतन्त्राणीत्यर्थः । येन प्रकृत्यादीनां स्वातन्त्र्येणाङ्गीकृतेन । न स्याद्भगवत इति शेषः । कारकमिच्छाया जनकम् । ज्ञापकमेवमिच्छा भवतीत्यत्र किं प्रमाणमित्यर्थः ॥ **वदाम इति** । ततश्च कारकप्रश्नो विरुद्ध इति भावः ॥ **श्रुतिं चेति** । शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरिति श्रुतिमित्यर्थः । व्यक्ते स्पष्टार्थे कारणे तिलादौ भावे सतीत्यर्थः । कुण्डलादौ कार्ये भावे सति तत्र कार्ये सुवर्णादिकं कारणं दृश्यत इत्यर्थः ॥ **तद्धीन** । तस्य कार्यस्य तेन कारणेनेत्यर्थः ॥ **यथा तथेति** । तथा च ते यथा सन्त्येव विरोधापगमने व्यज्यन्ते तथा कार्यमपीत्यर्थः ॥ **पृथगेवेति** । कारणाद्भिन्नतयेत्यर्थः । अनभ्युपगमात्पृथक् सत्त्वस्येति शेषः ॥ **अनुपलब्धश्चेति** । पृथक् सत्त्वस्येति शेषः । सत्त्वमुक्तमत्यन्तमसत्त्वमुक्तम् ।

किञ्चित्कारणरूपम् । किञ्चित्कार्यरूपम् ॥ **किमपीति** । एकं वस्त्वित्यर्थः ॥ **अत्यन्तेति** । तथा च कार्यात्मकत्वकारणात्मकत्वरूपयो रूपिणः सकाशादभेदस्यापि सत्त्वेनैकमेव वस्तु सदसदात्मकमित्यर्थः । आत्यन्तिकसत्त्वे कार्यात्मनाऽपि सत्त्वे ॥ **तथा चेति** । उत्पत्तेः प्रागसत्त्वाभावे सतीत्यर्थः ॥ **आत्यन्तिकेति** । कार्यात्मनाऽपीत्यर्थः । तदोत्पत्तेः प्राक् ॥ **न स्यादिति** । अनुपलभ्यमानस्यापि खरविषाणस्य सत्त्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । असतोऽप्युत्पादयितुं शक्यत्वे ॥ **न विनाश्येति** । सत आत्मनो विनाशादित्यर्थः । अन्यथा सतोऽपि विनाशे नितरां न विनाश्येति वर्तते ॥ **तन्तुष्वविनष्टेष्वेवेति** । असमवायिकारणेन कार्यनाशस्थल इत्यर्थः । पट आतानाद्यात्मकस्तन्तुस्तु नैवमित्याकारभेदः ॥ **अयं पट इति** । पटो व्यवह्रियते तन्तुस्त्वन्यथेत्यभिधानभेदः । पटबुद्धिः पटविषयिणी तन्तुबुद्धिस्तन्तुविषयिणीति बुद्धिभेदः । पटः शीतमपनुदति तन्तुस्तु नेति कार्यभेदो द्रष्टव्यः । अत एव त्रिधमानविवादेर्व्यक्त्याद्यर्थम् । तदप्युत्क्षेपणावपि ॥ **उत्पत्तिविनाशाविति** । व्यक्त्यव्यक्ती इत्यर्थः ॥ **परिहारं वदन्निति** । पटस्योत्पत्तेः प्राक् सत्त्वे कस्मान्नोपलब्धिः । उपलब्धिर्व्यक्तिः सा कुतो नाव्यक्तिः कुत इति यावदिति प्रश्नस्यानुपलब्धेरिति परिहारो न सङ्गच्छते । अनुपलब्धिर्नामाव्यक्तिः । तथा चाव्यक्तेरव्यक्तिरित्युक्तं स्यात् । कथञ्चोत्पत्तेरूर्ध्वमनन्तरमुपलब्धिर्व्यक्तिरिति प्रश्नस्योपलब्धेरिति परिहारो न सङ्गच्छते । उपलब्धिर्नाम व्यक्तिः । तथा च व्यक्तेर्व्यक्तिरित्युक्तं स्यात् । तथा चैवं परिहारं वदन्देवानां प्रियो मूर्खः स्यादित्यर्थः । देवानां प्रिय इति च मूर्ख इति वचनादिति ध्येयम् ॥ **अन्यथेति** । केवलं तन्तुमात्रस्यापि पटस्यानुपलब्धौ साऽनुपलब्धिः । तौ पटधर्मभूतावपि व्यक्त्यव्यक्ती इत्यर्थः ॥ **उभयत्राद्यापीति** । अभिव्यक्तिश्चक्रचीवरादिभिः प्रागसत्येवोत्पद्यते उत्पत्त्यनन्तरं सत्त्ववती सती मुद्गराभिघातेन नश्यतीति व्यक्तिपक्षे कृतमाद्यं विकल्पम् । तथाऽव्यक्तिरपि प्रागसत्येव मुद्गराभिघातादिनोत्पद्यत इत्येवमव्यक्तिपक्षे कृतमाद्यविकल्पं च दूषयतीत्यर्थः ॥ **स्यादिति** । असत

एवोत्पत्त्यङ्गीकारात्सत एव नाशाङ्गीकारादित्यर्थः । तद्धेतोः सत्त्वव्यवहारहेतोः ॥ **कारकेति** । व्यक्त्यव्यक्त्योः सदसत्त्व इति शेषः । चक्रादिमुद्गरादिरूपकारकैरित्यर्थः ॥ **एतद्दोषेति** । इदानीमुत्पन्न इति न स्यात् । प्रहाराद्युत्तरघटसत्त्वस्य व्यवहारः स्यात् । इदानीं नष्ट इति न स्यात् । वैकल्यं तूक्तदोषैरित्यर्थः ॥ **व्यक्त्यव्यक्त्योरिति** । तथा च घटोत्पत्तिव्यवहारहेतुभूतव्यक्तेरपि व्यक्त्यङ्गीकारेणेदानीमुत्पन्न इति सम्भवति । व्यक्तिव्यक्त्यर्थमेव चक्रादिकारकसाकल्यम् । तथोत्पत्तिव्यवहारहेतुभूतव्यक्तेरप्यव्यक्तिस्वीकारेण प्रहाराद्युत्तरमपि घटसत्त्वव्यवहारो न भवति । व्यक्तेरव्यक्त्यर्थमेव मुद्गरादिकारकसाकल्यम् । तथाऽव्यक्तेरपि व्यक्तिस्वीकारेणेदानीं नष्ट इति सम्भवति । पूर्वं विद्यमानाया अप्यव्यक्तेस्तदा व्यक्तत्वात् । यदा त्वव्यक्तेरप्यव्यक्तिस्तदा नष्ट इति न व्यवहार इत्यर्थः । न तु व्यक्तेर्व्यक्तिरव्यक्तेरव्यक्तिरित्यर्थः । तथा सत्यव्यक्तेः केवलाव्यक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् । अतो व्यक्तेरपि व्यक्त्यव्यक्ती अव्यक्तेरपि व्यक्त्यव्यक्ती इत्युक्तरीत्या व्याख्येयम् ॥ **तयोरिति** । घटोत्पत्त्यादिव्यवहारहेतुभूतव्यक्त्यव्यक्तिनिष्ठव्यक्त्यव्यक्त्योरपीत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । व्यक्त्यव्यक्तिनिष्ठव्यक्त्यव्यक्त्योरपीत्यर्थः ॥ **अङ्गीकार इति** । तत्रैव कालपर्यवसानादित्यर्थः ॥ **सिद्धौ हीति** । तत्सिद्धावेव च कालपर्यवसानादिति भावः ॥ **प्रयोजनेति** । घटादावुत्पत्तिविनाशरूपेत्यर्थः । प्रागुक्तेः ॥ **अङ्गीकृताविति** । वार्तिकमत इति भावः ॥ **विनाशश्चेति** । सत्तासमवाययोः सदा सत्त्वेन तदवगमासम्भवात् । तस्यैव च विनाशत्वादिति भावः ॥ **जन्येति** । जनिमतीत्यर्थः ॥ **प्रागुक्तेति** । इदानीं घटो जनिमानिति न स्यात् । कारकव्यापारवैफल्यं चेत्यर्थः ॥ **तथेति** । जनिमतीत्यर्थः । ननु तर्ह्यनेनैव न्यायेन घटजन्मादेरेव व्यक्त्यव्यक्तिजन्मादित्वाद्यक्त्यव्यक्त्योरपि व्यक्त्यव्यक्त्यन्तरानङ्गीकारान्नानवस्थेत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **जन्मविनाशाविति** । तथा च घटजन्मन एव व्यक्तित्वाद्घटजन्मैव व्यक्तेरपि जन्मेति न सम्भवति । घटजन्मातिरिक्तव्यक्तेरेवाप्रामाणिकत्वात् । जनी प्रादुर्भाव इति धातोर्जनेरेव व्यक्तित्वात् । तथोपलब्ध्यनुपलब्धी च विहाय व्यक्त्यव्यक्ती न स्तः ।

तथा चोपलब्ध्यादेरेव व्यक्त्यादित्वे घटजन्मैवोपलब्धेर्जन्मेति न सम्भवति। न हि घटो जायते घटोपलब्धिर्जायते इत्यनयोरेकार्थत्वंभातीत्यर्थः। एवं हि सत्यसत उत्पत्तौ सतश्च नाशे। अननुगमेऽननुसरणे ॥ **अतिप्रसङ्ग एवेति**। पूर्वं सत एवोत्पत्तावात्मनोऽप्युत्पत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ **सन्मात्रमिति**। विनाशकारणशून्यमपीत्यर्थः ॥ **सदसदेवोत्पद्यत इति**। खरविषाणादेश्च कारणात्मना सत्त्वाभावान्नोत्पत्तिरिति भावः ॥ **विनाशेति**। आत्मनश्च तद्भावान्न विनाश इति भावः ॥ **व्याप्येति**। मृदादेः कारणस्य भाव एव कार्यस्योपलब्धिरित्युक्ते वन्हिसद्भाव एव धूम उपलभ्यते। अन्यथा तु नेत्यत्रैव व्याप्यव्यापकभावेनैवोपपन्नमित्यर्थः ॥ **अथेत्यादि**। यदा घटो ज्ञायते तदा मृदादिकारणोपरक्ततयैव ज्ञायते। न हि घटं विहाय पटवन्मृदं विहाय घटः प्रतीयते। ततश्च कार्यं घटादि मृदादिकारणादत्यन्ताभिन्नं तदुपरक्तबुद्धिविषयत्वात्सामानाधिकरण्येन च ज्ञायमानत्वात्। अभेदबुद्धिविषयत्वादिति यावत्। यथा घट इत्यनुमानद्वयमत्र सूत्रेऽभेदसाधकत्वेनाभिमतमित्यर्थः। अनेन **भावे चेति** सूत्रे उपलब्धेरिति प्रत्यक्षस्योक्तत्वादित्यर्थः। तथा च **युक्तेश्चेत्यनेन** सङ्ग्रहो न शक्य इत्यर्थः। तदपि प्रत्यक्षं कथञ्चिदभेदसाधकत्वेऽपि नात्यन्ताभेदसाधकमित्यर्थः। अत एव प्रत्यक्षस्यात्यन्ताभेदासाधकत्वादेव ॥ **परमार्थ इति**। वास्तवार्थविचार इत्यर्थः। श्रुताव- सदेवेदमग्र आसीदित्यादौ। अनुपसञ्जातविशेषत्वमुभयोरपि दृष्टान्तयोरत्यन्तमनुपसञ्जातोऽविद्यमानो विशेषः। भेदो यत्र सोऽनुपसञ्जातविशेषोऽत्यन्ताभेद इति यावत्। तत्त्वं तद्रूपत्वं नास्तीत्यर्थः। अवस्थान्तरत्वरूपविशेषस्य तत्रापि जायमानत्वेन कार्यकारणयोर्नात्यन्ताभेदोदाहरणत्वमनयोरिति भावः। अनिष्टमप्यकृत्वेत्यर्थः। तत्कर्तृत्वम् ॥ **विशेषणेति**। स्वत इत्युक्तस्वातन्त्र्यरूपेत्यर्थः ॥ **अनुभवाविरोध इति**। तृणोद्धारात्कृत्स्नसामर्थ्यप्रयोगस्यानुभवविरुद्धत्वादिति भावः। तस्योक्तरूपकर्तृत्वस्य ॥ **परेति**। पराधीनकर्तृत्वोपेतेनाप्यनेन जीवेनेत्यर्थः। तेनैव कर्तृत्वघटकेन तृतीयप्रकारेणैव ॥ **वक्ष्यमाणेति**। कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणेत्यर्थः। आभिमानिकमाविद्यकम्। अवास्तवं मिथ्याभूतमित्यर्थः

|| **वास्तवस्येति ।** न हि निवृत्तावविद्यायां मुक्तौ विद्यमानमवास्तवं भवतीति भावः || **द्वितीयपक्षमिति** । ईश्वराधीनं कर्तृत्वमङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यमात्रं निराक्रियत इति द्वितीयपक्षमित्यर्थः । जीवेऽचिन्त्यशक्त्यभावमुपपादयितुमाह || **न हीति** || **आशङ्कितमिति** । येन जीवस्याचिन्त्यशक्त्यङ्गीकारः स्यादिति भावः || **तथा चेति** । कुलालादेर्घटादिकर्तृत्वे काऽचिन्त्यशक्त्यपेक्षेति भावः || **तत एवेति** । अणुत्वानेकत्वयोः प्रतिपादनस्य सांशतां विनाऽनुपपन्नत्वादेवेत्यर्थः । स्वतो बहुरूपत्वसद्भावे कृत्स्नप्रसक्त्यादेरभावात्किमीश्वराधीनत्वकल्पनये-त्यभिप्रायो गूढः || २-१-६ || || ॐ **इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः** ॐ || वक्ष्यमाणं व्यतिरेक इति सूत्रेण वक्ष्यमाणमनेकरूपत्वम् । अप्यनेकस्वरूपेष्वित्येतदनुसारेणाह || **बव्हिति** । मूले बहुस्वरूपताख्या तन्नामिकेति बहुस्वरूपत्वसांशत्वयोरैक्या-प्रतीतेराह || **ख्यायत इति** । ज्ञायत इत्यर्थः । तथा च बहुस्वरूपतया ज्ञायमानेत्यर्थः || **श्रुतीति** । निरवयव इति श्रुत्या निषिद्धं यद्भि-न्नांशोपेतत्वरूपं सावयवत्वं तन्नाङ्गीक्रियते । बहुस्वरूपताख्या सांशत त्वस्त्येवेति तदपेक्षया वैलक्षण्यद्योतनार्थं इत्यर्थः । अत एव प्रमाणप्रसिद्धत्वादेव || **कथमत्रेति** । अत्र **निरवयवत्वशब्दव्याकोपो वेति** सूत्रे वक्ष्यमाणानेकरूपत्वं विरुद्धं निरवयवत्वं कथमुक्तमित्यर्थः || **प्रसिद्धेति** । तन्त्वादीत्यर्थः || **वैधर्म्यादिति** । भिन्नांशराहित्यमेव तद्वैधमर्म्यम् । तत एवानेकरूपत्वादेव । तस्यानेकत्वस्य || **यद्वेति** । पूर्वं बहुरूपताख्येत्यनेन व्यतिरेक इति वक्ष्यमाणमङ्गीकरोतीत्युक्तम् । इदानीमन्यथेति भेदः । इत्यादिना भिन्नांशराहित्यकथनेन । विरोधो निरवयवत्वशब्दाविरोधः । एतत्सां-शत्वं भिन्नांशराहित्यं चेत्यर्थः || **श्रुतिद्वयेति** । सांशत्वनिरंशत्वप्रतिपादकश्रुतिद्वयेत्यर्थः || **चेतना इति** । तथा च जीवस्येत्येकवचनं समुदायापेक्षामित्युक्तं भवति || **मात्र इति** । अयं न्यायो विशेषेणानेकरूपत्वोपपादनरूपो न जीवमात्रे किन्तु परमात्मन्यपीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । समस्तानामपि चेतनानामभिन्नांशवत्त्वं वर्तत एव । तथाऽपि हरेर्देवानां योगिनां चाभिन्नानामप्यंशानामतिरेकोऽस्ति । बहिर्निर्गमोऽस्तीति यावत् ।

नैवं मानुषाणामिति विशेषो द्रष्टव्यः । स्युर्भिन्नांशोपेता इति शेषः । तथा च जीवा भिन्नांशोपेताः सांशत्वात्पटवदित्यनुमानस्येत्यर्थः । तदभावेऽपीश्वराधीनत्वाभावेऽपि । स्वत ईश्वरनैरपेक्ष्येण ॥ **एतदतिरिक्तस्येति** । कृत्स्नप्रसक्तिपरीहारनिरवयवत्वशब्दव्याकोपपरिहारद्वयातिरिक्तस्येत्यर्थः । तथा चैतदुभयपरिहारस्तु स्वत इति मदुक्तरीत्याऽन्यथासिद्ध इति किमीश्वरकृत्यमिति भावः ॥ **आहेति** । त्वदुक्तरीत्या द्वयोः परिहारेऽपि त्वदङ्गीकृतबहुरूपत्वेन प्राप्तभिन्नत्वरूपानर्थपरिहारायापीश्वरोऽङ्गीकार्य इत्यस्तीश्वरकृत्यमित्याहेत्यर्थः । बहुत्वेनेत्यस्य विपरिणामेन सङ्ख्याया इत्युक्तम् ॥ **तदिति** । बहुत्वस्यानुविधानात्पृथक्त्वव्याप्तत्वादित्यर्थः । पृथक्त्वं भेदः ॥ **प्रसङ्गद्वयेति** । कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दव्याकोपद्वयरूपेत्यर्थः ॥ **बहुत्वेति** । बहुरूपत्वेत्यर्थः ॥ **व्यापकेति** । व्यापकीभूतभेदेत्यर्थः ॥ **व्याप्येति** । बहुत्वेत्यर्थः ॥ **कारकेति** । चेतनेषु बहुत्वेऽपि भेदो नेत्येतत्कुतः कारणादिति नियमकारकप्रश्ने दर्शनादिति प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गत इत्यर्थः । अयं जडेष्वेव बहुत्वेऽपि भेदः स्वभावः । चेतनेषु बहुत्वेऽपि भेदाभाव एव स्वभाव इति जडानां चेतनानां च पदार्थानां स्वभावकारकं प्रश्नोत्तरमित्यर्थः । अनीश्वरवादे पादप्रसारिकेत्यर्थः ॥ **किश्चेति** ॥ **बहुत्वं भेदाभावश्चेति** । विरुद्धं तच्चेतने कथं स्वभाव इत्यर्थः ॥ **युक्तमिति** । चेतनेषु भेदाभावेऽपि बहुत्वमस्तीत्युक्ते स्वयमेव स्वेन सद्वितीय इति प्राप्तं तच्च न युक्तमित्यर्थः ॥ **प्रमितत्वादिति** । चेतनेषु भेदाभावेऽपि बहुत्वस्येति शेषः । प्रत्युक्तं चेतनेषु भेदाभावे बहुत्वं केन कारणेनेति कारकप्रश्ने प्रमितत्वादिति प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गतो यतः कारकप्रश्नोऽयमिति निराकृतमित्यर्थः । इदं भेदाभावेऽपि चेतनेषु बहुत्वम् । ननु तत्र विशेषाभावात्कथं घटे भेदाभावेऽपि चेतनेष्विव बहुत्वमुपपद्यतामित्युच्यत इत्यत आह ॥ **न हीति** । सोऽस्ति वस्तुष्वशेषत इत्युक्तत्वादिति भावः । ननु यद्यपि घटादावप्यस्ति विशेषस्तथाऽपि चेतननिष्ठविशेषस्यैव भेदाभावेऽपि बहुत्वोपपादकत्वसामर्थ्यं न घटनिष्ठविशेषस्येति विशेषस्य विचित्रस्वभावत्वाद्धटे भेदाभावेऽपि न बहुत्वमुपपन्नमित्याशयेन शङ्कते ॥ **विशेषेति** । तदेव चेतनघटरूपजडनिष्ठ-

विशेषयोर्वैचित्र्यमेवेत्यर्थः ॥ **अवच्छेदकमिति** । अन्यथा घटादावपि जडेऽभेदब्रह्मत्वयोः समावेशं कुतो न घटयेदिति शङ्कापरिहाराय चैतन्यं घटादिव्यावृत्त्यर्थमवच्छेदकं करोति चेतनेष्वेवेत्थं करोतीति यावदितीत्यर्थः ॥ २-१-७ ॥ ॥ **ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ** ॥ ॥ **हेतुसमुच्चय इति** । **आत्मनि चैवम्** । **सर्वोपेता चेति** सूत्रद्वयलब्धहेतुप्रदर्शनमशेषशक्तित्वादित्यनेन कृतं **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति** सूत्रोक्तयोरलौकिकत्वश्रुतिः शब्दमूलकत्वेन । युक्तिविरोधानवकाशरूपहेत्वोः समुच्चये चशब्द इत्यर्थः ॥ **कर्तृत्ववादेति** । स्वातन्त्र्येण कर्तृत्ववादेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणमिति** । **आत्मनि चैवमि**त्यादिनेति शेषः ॥ **पूर्वोत्तरेति** । **इतरव्यपदेशादिति** पूर्वस्य **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि**त्युत्तरस्य च विरोधः परिहृत इत्यर्थः ॥ **कृत्स्नपरिणामाभावस्येति** । तदात्मानमित्यत्र निमित्तोपादानत्वस्य प्रतिपादनेन यदा तदिति निमित्तत्वं कथ्यते तदैकदेशेनावस्थितमिति प्राप्त्या कृत्स्नपरिणामाभावो गम्यत इत्यर्थः ॥ **प्रत्युतेति** । उच्चनीचवस्त्वाकारेण परिणमनवतः सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । जगत्यविद्यमानधर्मवत्त्वमेव सर्ववैशिष्ट्यम् । जगदुपादानत्वं तु न जगत्यस्ति । अभेदाद्ब्रह्म तु सम्भवति । अतस्तेन धर्मेण युक्तं सर्ववैशिष्ट्यमिति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **तत्किमिति** । जगदुपादानत्वं जगति न सम्भवति । अभेदाद्ब्रह्मणि तु सम्भवतीत्युक्तेर्जगदपेक्षया भेदोऽस्तीति लभ्यत इति ध्येयम् । ओमिति चेत्तत्राह ॥ **तथा चेति** । श्रुतिशब्दमूलत्वाविचित्रशक्तिभ्यो हेतुभ्यः समाधानं त्वन्मते न युक्तमित्याह ॥ **परिणामेति** । श्रुतेरभावेन समाधानमयुक्तमित्यन्वयः ॥ **श्रुतेरभावेनेति** । तदात्मानमिति श्रुतेरन्यार्थत्वादिति भावः ॥ **तदसम्भवीति** । गगनादिप्रपञ्चेऽसम्भावितेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । तदनन्यत्वमित्यत्रोक्तार्थविस्मरणाच्छङ्केत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । आरोपाधिष्ठान इत्यर्थः ॥ **परिहारेति** । असङ्गतिपरिहारादर्शनादित्यर्थः ॥ **अयमाक्षेप इति** । अविद्या किं कार्त्स्न्येन परिणमते एकदेशेन वा । आद्ये स्थितिकालेऽविद्याभावः स्यात् । द्वितीये तस्या अखण्डत्वेनैकदेशाभाव इत्यविद्योपादानत्वविषयोऽयमाक्षेप

इत्यर्थः ॥ **समाधानमिति** । श्रुतेस्त्विति सूत्रोक्तमित्यर्थः ॥ **असङ्गतमेवेति** । न ह्यविद्यायाः शब्दमूलकत्वमस्तीति भावः । केचित्तु श्रुतेस्त्वित्यादिना क्रियमाणोऽविद्यायां दूषणपरिहारोऽसङ्गतः स्यात् । दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् । कथञ्चिद्दृष्टमानत्वेऽविद्यात्वं दुर्घटं भवेदित्युक्तत्वादिति भाव इत्याहुः ॥ **न हीति** । निर्गुणस्य शुद्धब्रह्मण इति शेषः ॥ **ईश्वरविषयं तदिति** । विकरणत्वाद्विशिष्टस्य न भ्रमाधिष्ठानत्वं युक्तमित्याक्षिप्य तद्युक्तमिति सकरणत्वेन परिहारोऽभिहितमित्येवं तद्विकरणत्वादित्याक्षेपादिकमीश्वरविषयं विशिष्टब्रह्मविषयं न शुद्धब्रह्मविषयम् । येनाक्षेपपरिहारयोरसङ्गतिःस्यादित्यर्थः ॥ **तस्येति** । शबलस्य शरीरेन्द्रियादिमत्त्वेनाक्षेपस्यैवानुदयादित्यर्थः ॥ **इत्यादिकमिति** । विशिष्टस्य भ्रमाधिष्ठानत्वस्यैवाभावात् । भ्रमाधिष्ठानत्वस्य शरीरेन्द्रियाद्यनपेक्षत्वाच्च । तदुक्तमिति परिहारोऽप्यनुपपन्न इति भावः । सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म द्वितीयसूत्रे प्रतिपादितमित्येतदुपपादयति ॥ **सजातीयेति** । सर्वस्माद्व्यावृत्तं प्रतिपादितमित्येदुपपादयति ॥ **सकलेति** । उत्तरप्रबन्धेन तत्तुसमन्वयादित्यादिनाऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तम् । समन्वयसूत्रे सामान्यत आनन्दमय इत्यादिना विशेषतः ॥ **द्वय इति** । सर्ववैशिष्ट्यसमन्वयरूपप्रमेयद्वये तद्विषय इति यावदित्यर्थः ॥ **जीवरूपेति** । जीवस्वरूपेत्यर्थः ॥ **प्राणादीति** । तथा प्राणा इत्यादिचतुर्थपादीयानामित्यर्थः । किन्त्वित्यनेन विशेषार्थमित्युक्तं प्रदर्शितम् । सृष्ट्यादिग्रहणमुपपत्तिसूचनार्थमित्युक्तं प्रदर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **तदिति** । श्रुतीत्यर्थः ॥ **न्यायेति** । ब्रह्मतर्केत्यर्थः । एवं सति श्रुतिप्रामाण्यनिर्णयमात्रफलकत्वेन न्यायशास्त्रस्येष्टत्वे ॥ **न्यायदर्शन इवेति** । यथा ब्रह्मतर्कशास्त्रे उदितहोमादिवाक्यस्य विरोधपरिहारेण तत्प्रामाण्यं समर्थितमेवमत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ **अत्यन्तमिति** । यदि प्रमेयनिर्णयः फलं तर्ह्येव नियतः । एतेन मातरिश्वा तेजोऽत आपः पृथिवीत्यादिक्रमेणोपादानं युज्यते तथोत्पन्नत्वादिति युक्तम् । अत्र श्रुतिप्रामाण्यमात्रनिर्णयफलकपक्षे व्यत्यासेनापि कुतो न निर्णीतमिति भावः । आकाशाद्वायुरिति श्रौतक्रममपेक्ष्यैवं क्रमेण विरोधः परिहृत इति चेत् । सत्यम् ।

अत एवाक्लान्तेत्युक्तम्। तदङ्गि तस्य सृष्ट्यादिप्रमेयस्याङ्गि प्रधानभूतमित्यर्थः। तस्य सृष्ट्यादिप्रमेयस्य ॥ **प्रथमेति**। अध्यायेत्यर्थः। यतोऽत्र प्रथमाध्यायोक्तार्थ एव विरोधः परिह्रियते। न हि केवलं सृष्ट्यादि तत्प्रतिपाद्यम्। किन्तु तत्कारणत्वमेवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति**। प्रथमाप्रतिपादितेऽपि प्रमेये यदि विरोधः परिह्रियत इत्यर्थः। निष्कर्षो निष्कृस्य सृष्ट्यादिविषयवाक्योपादानमित्यर्थः। प्रथमाध्यायोक्तं सृष्ट्यादिप्रमेयस्याङ्गि द्वितीयसूत्राभिहिताद्ब्रह्मणो वैशिष्ट्यादन्यत्र चास्तीत्यन्वयः ॥ **विरोधाच्चेति**। सकलजगदुपादानत्वेन सर्वात्मकत्वं तु न सर्ववैशिष्ट्यम्। नापि तदुपयुक्तम्। प्रत्युत विरुद्धमेवेत्युक्तरीत्या विरोधाच्चेत्यर्थः ॥ **ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ** ॥ कारकाधिष्ठानस्य दण्डचक्रादिकारकप्रेरणस्य। आगन्तुकमुत्पत्तिमत् ॥ **अपेक्षितेति**। शरीरव्यवधानं वेन्द्रियाणि वा क्षित्याधारं वेत्यर्थः। उक्तानतिरिक्तोक्तिरुक्तापेक्षयाऽधिकोक्त्यभावः। प्रमेयैक्येऽघटितमपि भगवतः कर्तृत्वं विचित्रशक्त्या घटत इत्येवंरूपे। प्रमाणभेदस्येत्युक्तं प्रमाणभेदं दर्शयति ॥ **इह हीत्यादिना** ॥ **सामान्येत्यादि**। भगवतः कर्तृत्वं न युक्तं कृत्स्नप्रसक्त्यादेरिति सामान्यतोऽनुपपत्तौ चोदितायां सर्वशक्तित्वाद्युक्तमित्यतीतसूत्रैः सामान्यतः प्रतिपादितम्। इह तु करणाभावान्न कर्तृत्वमिति विशेषानुपपत्तौ सत्यां करणाभावेऽपि कर्तृत्वं युक्तमिति विशेषविषयकप्रमाणोदाहरणेन परिहारः क्रियत इति प्रमेये प्रमाणे च विशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति**। सर्वस्यापि दौर्घट्यस्य परिहृतत्वादिति भावः ॥ २-१-८ ॥

॥ **ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ** ॥ **जिज्ञासयेति**। यद्यपि सर्वं दौर्घट्यं परिहृतमित्याक्षेपो न युक्तस्तथाऽपि करणाभावे कथं कर्तृत्वं तज्ज्ञातव्यमिति विशेषप्रमाणजिज्ञासया विकरणत्वान्नेत्याक्षेपो युक्त इत्यर्थः ॥ **कर्तृत्वेनेति**। सृष्ट्यादिप्रवृत्तिरूपकर्तृत्वेनेत्यर्थः। साधनं तेन हेतुनेति शेषः ॥ **परेणैवेति**। आपादयित्रा पूर्वपक्षिणेत्यर्थः। एतत्सूत्रे यत्प्रतिपाद्यते प्रयोजनवत्त्वात्पूर्णत्वात्प्रयोजनं नेति तत्पूर्वपक्षिणाप्यङ्गीकृतमेवेति तं प्रति सूत्रेण प्रतिपादनं व्यर्थम्। एवं परेण नाङ्गीकृतमिति चेत्तत्राह ॥ **अन्यथेति**। विपर्ययपर्यवसानानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः।

कुत इत्यत आह ॥ **साधनेति** । साधनानुमानपक्षे दूषणानुमानपक्षे चेत्यर्थः ॥ **उक्तदोषेति** । प्रयोजनाभावे कर्तृत्वानुपपत्तिः । तस्य कर्तृत्वस्य प्रयोजनव्याप्तत्वादित्युक्तदोषेत्यर्थः । आद्यं पक्षम् । आद्येन सूत्रेण । भगवान्प्रयोजनवान्कर्तृत्वादिति साधने बाध इत्याह ॥ **कृतकृत्यत्वेनेति** । आप्तकामत्वेनेत्यर्थः । निश्चितत्वात् । तथा च बाध इति भावः ॥ **गर्भेति** । ईश्वरोऽपूर्णः प्रयोजनवत्त्वादित्यत्र प्रयोजनवत्त्वहेतोरसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । आद्यस्य साधनपक्षस्य दूषणान्तरम् । बाधं तदतिरिक्तमनैकान्तिकत्वरूपं च । द्वितीयमापादानमिति । द्वितीयं पक्षं द्वितीयेन सूत्रेण । तदेवोपपादयितुं शङ्कते ॥ **ननूक्तमत्रेति** । अनेन साधनानुमाने दूषणद्वयमुक्तं भवतीत्याह ॥ **तदनेनेति** । अनैकान्तिकं ज्वलनादिप्रवृत्तौ । स्वभावादेवेत्युक्त्या बाधितत्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **व्याप्तीति** । यदि प्रवृत्तिमान्स्यात्तदा प्रयोजनवान्स्यादित्यत्र ज्वलनादिप्रवृत्तावेव व्यभिचाराद्व्याप्त्यभावः । न भवति प्रयोजनवांस्तस्मान्न कर्तेति विपर्ययपर्यवसानं च ज्वलनादिप्रवृत्तावेव व्यभिचारान्न सम्भवतीत्यर्थः ॥ **नात इति** । अतो नानैकान्त्यादीत्यन्वयः । तथा चेश्वरः प्रयोजनवांश्चेतनत्वे सति प्रवृत्तिमत्त्वादिति हेतौ विशेषणं विवक्षितम् । ततश्च न ज्वलनाद्यचेतनप्रवृत्तौ व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **दर्शनादिति** । तथा च तत्प्रवृत्तौ विशिष्टस्यापि हेतोर्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **प्रेक्षावदिति** । ततश्च न प्रेक्षावानिति न तत्प्रवृत्तौ व्यभिचार इति भावः । प्रयोजनोद्देशवर्जिता इत्यत्र वस्तुगत्या स्वप्रयोजनमेवात्र नेति द्रष्टव्यम् । शिष्यबोधनादिरूपपरप्रयोजनोद्देशस्त्वस्त्येवेति ध्येयम् ॥ **तत्प्रमाणमिति** । स्वभावादेव प्रवृत्तिः प्रमितेति शेष इत्युक्तत्वात्तेन यत्प्रमाणमुक्तं तदाहेत्यर्थः ॥ **एष इच्छेति** । इष् इच्छायामिति धातोरित्यर्थः । अच्प्रत्यये गुणे च एषेति रूपम् । अत्रेच्छायाः स्वभावत्वलाभेन प्रवृत्तेस्तदलाभादसङ्गतिरत आह ॥ **एतत्पूर्वकेति** । वदतो वादिन इति द्वितीयाबहुवचनम् ॥ **यद्वेति** । पूर्वं क्रीडां प्रयोजनं कृत्वेत्यर्थौ भिन्नवाक्यं कृत्वा योजितम् । इतीत्याद्यपि भिन्नमेव वाक्यं कृतम् । तत्र च पूर्ववाक्योक्तं हेतुतयाऽऽवर्तितम् । अस्मिन्पक्षे तु क्रीडामिति श्लोकः समग्रोऽप्येकवाक्यतया योजित इत्येतावानेव विशेषः । योजनाद्वयेऽपि प्रमेयमेक-

मेवेत्यवगन्तव्यम्। निर्णीतेत्यस्यार्थो व्याख्यातेति। अनैकान्त्यव्याप्त्यभावादेः स्थलमाह ॥ **दृश्यन्ते हीति** ॥ **न चेति**। तथा च तेष्वप्यदृष्टरूपस्व-
प्रयोजनसत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **पशूनामिति**। अदृष्टानुसन्धानशून्यानाम्। कृपामात्रेणेति शेषः। तथा च पश्वादिषु व्यभिचार इत्यर्थः।
ननु च तत्रापि स्वप्रयोजनोद्देशिताऽस्त्येवेत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **कृपालुता चेति**। निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छा कृपा तद्वानित्यर्थः। अङ्गी-
कुरुतः श्रुतिसूत्रकारौ ॥ **स्वयं व्यापारेति**। स्वयं स्वीयव्यापारसाध्यं प्रयोजनं पूर्वमेव लब्धवत इत्यर्थः। कृतकृत्यस्यापीति यावत्। अथवा स्वयं
स्वस्येत्यर्थः। स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वे नेति सौत्रप्रतिज्ञायाः स्वप्रयोजननिषेधमात्रविषयकत्व इत्यर्थः ॥ **तद्व्याप्तमिति**। स्वपरप्रयोजनोभय-
निषेधव्याप्तं हेतुं ब्रूयान्न स्वप्रयोजनमात्रनिषेधकमित्यर्थः। शङ्कते ॥ **इह हीत्यादि**। ईश्वरेच्छाप्रयत्नौ नाङ्गीकारार्हौ। ननु तर्हि सिसृक्षा-
यत्नयोरभावे जगत्सर्जनादिक्रिया न स्यादिति चेन्न। बुद्ध्यैवोपपत्तेः। ननु जगत्सर्जनादिक्रियायाः क्रियाशक्तिकार्यत्वाद्बुद्धौ च क्रियाशक्त्य-
रभावात्कथं तया सर्वस्य जगत्सर्जनादेरुपपत्तिरित उक्तमीश्वरस्याव्याहता कुत्राप्यप्रतिबद्धा बुद्धिरेव क्रियाशक्तिः क्रियाशक्तिमतीति। तयैव क्रियाश-
क्त्युपेतया बुद्ध्यैव तस्यैव यत्नस्यैव ॥ **आख्यातेति**। भावनैव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचर इति वचनात्। रथो गच्छतीत्यादौ तु गौण इति
भावः। स च प्रयत्नः ॥ **नियमार्थमिति**। यत्किञ्चिद्विषयको यत्नो न भवति किन्तु यद्विषये ज्ञानं तत्रैवेति विषयनियमार्थमित्यर्थः। असौ
प्रयत्नः प्रवणोऽर्थविषयको यत्न इति वर्तते। प्रसङ्गाद्यत्नस्येति शेषः ॥ **नियम इति**। न ज्ञानेनेति शेषः। तथा चेच्छाऽङ्गीकार्येति शेषः।
तस्यापि इच्छाया अपि अन्यथेच्छाया अपि बुद्धित्वप्रसङ्ग इति भावः। तदर्थमिच्छाया विषयनियमार्थम्। तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः ॥ **न चेति**।
अर्थवादानां स्वार्थेऽप्रामाण्यादिति भावः ॥ **प्रसङ्ग इति**। नात्र स्तुतिमात्रं प्रसक्तं येनार्थासिद्धिरिति भावः ॥ **अन्यथेति**। यद्यर्थतथात्वाभावेऽपि
प्रशंसा क्रियते तर्ह्ययथार्थाः परिणामादिवादा अपि कुतो न प्रशस्यन्ते। तानप्रशस्यैतत्प्रशंसनेन ज्ञायते। एतत्प्रशंसायाः स्वार्थे तात्पर्यमिति। कामश्रुतिभ्य

इत्येतद्विवृणोति ॥ **न केवलमित्यादिना** ॥ **श्रौतान्यथाऽनुपपत्त्येति** । श्रुत्युक्तप्रशंसाऽन्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । अर्थापत्तितः पूर्वोक्त-प्रशंसारूपार्थापत्तितः । मुख्ये इच्छारूपार्थे । युक्तित इत्येतद्विशदयति ॥ **मा वेति** । मा सैत्सीत्सिद्धा मा भवत्वित्यर्थः । ईश्वर इच्छावानित्यत्र हेत्वन्तरमाह ॥ **ज्ञानवत्त्वादित्यादिना** ॥ **प्रयत्नमपीति** । ईश्वरप्रयत्न इच्छासमानाश्रयः प्रयत्नत्वादस्मदादिप्रयत्नवदिति । एवमे तादृशानुमानेन । यदीच्छा साध्यते तर्हि ॥ **शक्यमिमि** । क्षित्यादिकं दुःखवज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेनेत्यर्थः ॥ **त्यक्ष्यत इति** । तत्रापि क्षित्यादिकं बुद्धिमज्जन्यं कार्यत्वादित्यनुमानमपि क्षित्यादिकं दुःखजन्यमित्यपि साधयितुं शक्यत्वेनातिप्रसङ्गित्वात्त्याज्यं स्यादित्यर्थः ॥ **सममिति** । दुःखादिसाधने बाधोऽस्ति नेच्छायाः साधन इत्यर्थः । निष्प्रयोजनाऽतो नाङ्गीकार्येत्यर्थः । कल्प्यते इच्छेति शेषः । तर्ह्येव निष्प्रयोनत्वादिच्छानाङ्गी-कार्या स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यत इति** । उक्तार्थापत्तिकामश्रुतियुक्तिमहातात्पर्येभ्य इच्छारूपेऽर्थे सिद्धे सति । एवं सतीच्छानङ्गीकारे । कर्तृत्वान्यथाऽनुपपत्त्या बुद्धिरङ्गीकार्येति चेत्तत्राह ॥ **स्वरूपेति** ॥ **लोकेति** । बुद्धिशून्यस्य केवलं स्वरूपसामर्थ्यमात्रवतः कर्तृत्वं नोपलब्ध-मित्यर्थः । उदासीनस्येच्छाशून्यस्य । अनिच्छत इच्छाशून्यस्यापीति यावत् । तत्कर्तृत्वं भविष्यति । तथा च बुद्धिर्माऽस्त्वित्यर्थः । शङ्कते ॥ **तस्येति** । प्रयत्नस्येत्यर्थः । उपपत्तेः प्रयत्नस्य । तथात्वे स्वतो विषयप्रवणत्वे ॥ **न स्यादिति** । स्वतो विषयप्रवणत्वस्यैव बुद्धित्वादिति भावः । स्वतो विषयप्रवणत्वेन ज्ञानप्रयत्नयोः साम्येऽपि बुद्धित्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदेनैव भेदोपपत्तेरित्याह ॥ **बुद्धिस्त्विति** । अन्यथैवं बुद्धित्वादिना भेदाकल्पने ॥ **परेति** । ज्ञानेत्यर्थः । न स्यात्तथा च परोपाधिकविषयप्रवणत्वेन साम्येऽपीच्छात्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदेनैव भेदो वाच्यस्तत्समं प्रकृतेऽ-पीति । नियमार्थं बुद्धिरङ्गीकार्येति शेषः ॥ **तदिति** । विषयेत्यर्थः ॥ **तदिति** । विषयसम्बन्धत्वेन ज्ञानार्थमित्यर्थः । अनादित्वादीश्वरप्रयत्नस्येति शेषः ॥ **सादित्वेऽपीति** । यदीश्वरप्रयत्नस्यापि सादित्वमङ्गीकृत्य तस्य सादिनः कारणसापेक्षत्वानियमात् । विषयसम्बन्धत्वेनोपादाय कारणीभूता बुद्धि-

त्वस्यमङ्गीकार्यैति यदुच्यते तर्हीश्वरगुणत्वाविशेषाद्बुद्धेरपि सादित्वं स्यात् । तथा च सादिभूतायास्तस्या बुद्धेः कारणसापेक्षत्वाद्विषयसम्बन्धत्वेनोपादाय सन्निकर्षादिकिञ्चित्कारणमङ्गीकार्यं स्यात्ततश्च प्रयत्नवद्बुद्धेरपि परतो विषयप्रवणता स्यादित्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** । तथा च प्रयत्नो येन प्रमाणेन साक्षिणा गृह्यते तेन विषयसम्बद्धत्वेनैव ग्रहणात् । तथा च तस्य विषयसम्बद्धत्वेन ज्ञानपूर्वविषयनियमार्थं बुद्धिर्नाङ्गीकार्येत्यर्थः । प्रयत्नस्य विषयसम्बन्धतया ज्ञानार्थं बुद्ध्यङ्गीकारे बुद्धेरपि विषयसम्बन्धत्वेन ज्ञानाय परापेक्षा स्यात् । तत्र स्वरूपग्राहकप्रमाणेन साक्षिणा तद्ग्रहणाङ्गीकारे प्रयत्नेऽपि तुल्य-मित्याशयेनाह ॥ **परेति** ॥ **तत्तादिति** । धर्मशास्त्रादीत्यर्थः । कर्मणो मोक्षाहेतुत्वात्कथमयमूर्ध्वं नेतुमिच्छति । तेन कर्म कारयतीति कथमुच्य-तेऽत आह ॥ **अत्रेति** । ज्ञानस्येति शेषः । तथा च तेन ज्ञानं सम्पादयतीत्यर्थः । यद्वेत्यनन्तरं तथाऽपीश्वरप्रसादेनैव भाव्यं किमिच्छयेत्याशङ्का-निरासायेति वाक्यशेषः ॥ **ज्ञापकमिति** । तथा सतीत्यादिवक्ष्यमाणरीत्येत्याशयः ॥ **अस्यैवेति** । ईश्वरप्रसादशब्देनेच्छोच्यत इत्यस्यैव । प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षाया एव प्रतीतेरित्यादिनेदं विवृतं भविष्यति । एकमपि वाक्यमित्यतः पूर्वमिच्छाभावे इति शेषः ॥ **साध्येत्यादि** । साध्यसाधनभाववती ये विषयप्रयोजने तद्वत्तयेत्यर्थः । अत्र यथायोग्यं सम्बन्धो न यथाक्रमम् । अवान्तरप्रतिपाद्यत्वं विवृणोति ॥ **अभिप्रेतेति** । ॥ **मोक्षेति** । अभिप्रेतप्रयोजनरूपेत्यर्थः । येन तत्साधनत्वेन धर्मादेर्मुख्यविषयता स्यादित्यर्थः । भगवत्येव महातात्पर्यमिति सम्बन्धः । मोक्षसा-धनत्वाद्भगवत इति शेषः । जितः प्राप्तः ॥ **अव्यापृतादिति** । व्यापारशून्येश्वररूपसाधनादित्यर्थः ॥ **व्यापारश्चेति** । मोक्षसाधनभूतस्य भगवतो मोक्षजनकत्वे इति शेषः । ज्ञानं परोक्षम् ॥ **उक्तेति** । विमतो बन्धमोक्षः प्रभुप्रसादसाध्यो मोक्षत्वात् । शृङ्खलामोक्षवदित्यनुमाना-दित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावे तद्वैय्यर्थ्यमेव स्यादित्यत आह ॥ **ज्ञानं त्विति** । परम्परया मोक्षे उपयोगोऽस्तीत्याशयः । सुखप्र-सन्नतादिरूपप्रसादस्य ज्ञानासाध्यत्वादाह ॥ **प्रसादो नामेति** । प्रसादशब्देनेच्छोच्यत इत्यत्रापीदमेव ज्ञापकमित्युक्तं विवृणोति ॥ **तथा**

सतीति । प्रसादस्येच्छाविषयत्वे सतीत्यर्थः । लोकदृष्टयनुसारत इत्येतदप्यस्यैवार्थस्य ज्ञापकमित्युक्तं विवृणोति ॥ **प्रसन्नोऽस्मीति** ॥ **न प्रसीदेदिति** । परोपचिकीर्षावान्न स्यादित्यर्थः । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ **सामान्येति** । इच्छासामान्यस्याभावे परोपचिकीर्षारूपप्रसादाख्येच्छाविशेषोऽपि न स्यादित्यर्थः । यत्कुठारादि । यत्र छिदादौ ॥ **विवक्षितेति** । कुठारदारुसंयोगादिरूपेत्यर्थः । प्रयोजनशून्यत्वादप्रामाण्यमेवापद्यत इत्यापादनं कुतो न कर्तुं शक्यत इत्यत आह ॥ **न हीति** । अस्त्येव प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्तिरिति शेषः ॥ **व्यापकेति** । प्रयोजनवत्त्वेत्यर्थः । व्याप्यभूतं यद्वाक्यप्रामाण्यम् । अत्र सर्वत्राप्यप्रामाण्यशब्दोऽनुपादेयत्वपरो मन्तव्यः ॥ **इति वेति** । वाक्यस्य प्रयोजनवत्त्वे सत्यपीत्यर्थः ॥ **ताभ्यामेवेति** । तथा च यद्वाक्यं यत्सम्पूर्णप्रयोजनं महत्प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवृत्तं तत्सम्पूर्णप्रयोजनमेव वाक्यं मानत्वमेत्यत्युपादेयं भवतीत्यावृत्तिः सूचिता । तदभावे महाप्रयोजनादेरभावे ॥ **अवान्तरेति** । कस्मिंश्चिन्महाप्रयोजने सति तदपेक्षया किञ्चिदवान्तरप्रयोजनं स्यात् । महाप्रयोजनस्यैवाभावे तन्निरूपितावान्तरत्वमेव न युक्तमित्यर्थः ॥ **सिद्धौ वेति** । महाप्रयोजनाभावेऽप्यवान्तरप्रयोजनस्य सिद्धावित्यर्थः । तस्यैवावान्तरत्वेनोच्यमानस्यैव । तथा चावान्तरत्वादिकमाभिमानिकं साङ्केतिकमेव । वस्तुतस्तदेव महद्भविष्यतीत्यर्थः । तयोः परमेश्वरमोक्षयोः ॥ २–१–९ ॥ ॥ ॐ **वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ** ॥ **उभयथेति** । कर्मापेक्षायामनपेक्षायां चेत्यर्थः ॥ **न सर्वकर्तृत्वमिति** । अस्मदादिवद्दोषित्वादिति भावः । सत्तादिकम् ॥ **तदपेक्षेति** । तस्य स्वाधीनसत्तोपेतवस्तुनोऽपेक्षेत्यर्थः । प्रथमे आदौ प्राप्ते वैषम्यनैर्घृण्ये ॥ **सापेक्षतापक्षमिति** । कर्मापेक्षते न वेत्यत्र कर्मसापेक्षत्वपक्षमित्यर्थः ॥ **न स्वरूपेणेति** । स्वरूपेण दोषत्वे ततोऽप्यङ्गीकार्यत्वं न स्यादिति भावः ॥ **न वेदमिति** । इदमतोऽन्यद्द्वितीयं वैषम्यं वेदाप्रामाण्यकारणं न भवति । येन वेदाप्रामाण्यरूपदोषोन्नायकतया दूषणं स्यादिति भावः । कुतो नेत्यत आह ॥ **कर्मादीति** । ननु द्वितीयवैषम्यादेर्वेदप्रामाण्यहेतुत्वेनादोषत्वेऽपि जीवादौ यथा वैष-

म्यादेः प्रत्यवायहेतुत्वेन दोषत्वं दृष्टं तथेश्वरेऽपि प्रत्यवायहेतुत्वेन दोषत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **नापीति** ॥ **तदिति** । निरानिष्टो निरवद्य इति श्रुतेरीश्वरस्य प्रत्यवायाभावादित्यर्थः । ननु कर्मसापेक्षत्वेऽपि कर्मादिसत्तादेरपीश्वराधीनत्वप्रयुक्तं द्वितीयवैषम्यं वैषम्यनामकमेव न भवतीत्यतोऽन्यत्वमिति मूले प्रतीयते । एवञ्च दूषणं न भवतीति यावदिति कथं व्याख्यायते । ज्ञापकाभावादित्यत आह ॥ **तथा च भाष्यमिति** । अत्र दोषशब्दोपरि भारो द्रष्टव्यः । पुनर्वैषम्याद्यापाते न दोषः । वेदाप्रामाण्यरूपो जीवादाविव प्रत्यवायरूपो वा नेति भाष्यार्थः ॥ २-१-१० ॥ ॥ **ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ** ॥ ॥ **आक्षेप इति** । गुणाः कथं न स्युः । स्युरेव दोषाः कथं पुनः स्युः । न स्युरेवेत्याक्षेप इत्यर्थः । प्रेप्साऽपेक्षा । न हीयते विद्यमानं हन्तुं न शक्यमित्यर्थः । जिहासा हातुमिच्छा । तदेवमित्यनेन तद्वाक्यैरित्यत्रत्यस्तच्छब्द उपसंहारपर इत्यभिप्रेत्येतादित्यनूद्यैवं प्रकारेणोक्तप्रकारेणेति व्याख्यायत इति ज्ञेयम् । तत्प्रतिपादिकाया-स्तत्साधिकायास्तादृशैर्वाक्यैश्चेत्यर्थः । तेषां वाक्यानाम् । अभिदधता सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति सूत्रेणोपपत्तिरूपं चशब्देनागमरूपं च प्रमाणं वदता सूत्रकारेणेत्यर्थः ॥ **परकीययुक्तीनामिति** । इश्वरोऽपूर्णगुणश्चेतनत्वाज्जीववत् । दोषी च तेनैव तद्वदेवेत्यादिपूर्वपक्षयुक्तीनामीत्यर्थः ॥ **स्वातन्त्र्येति** । स्वातन्त्र्याभावरूपो य उपाधिस्तेन च दुष्टत्वमुक्तं भवतीत्यर्थ इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ २-१-११ ॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्य-पूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाङ्गहीतसुधावाक्यार्थविवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २-१ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **तदिति** । सङ्ख्यादिसमयविरोधेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । सूत्राणामुपलक्षणत्वाभावे । स्याच्छास्त्रस्य । एवं सति युक्त्युपेततयोक्तमर्थमन्यथयन्तीति युक्तिविरोधो यदि निराक्रियत इत्यर्थः ॥ **सत्त्वं सतीति** । परपक्षप्रतिक्षेपमात्रस्यैवात्र साक्षात्प्रतिपाद्यत्वेनाद्यपाद इव साक्षाद्युक्तिविरोधनिरासाप्रतिपादनादित्यर्थः । न्यायो युक्तिः ॥ **उक्तमेवेति** । परपक्षप्रतिक्षेपो हीत्यादिनेति शेषः । तासामपि स्वपक्षविरोधियुक्तिनिराकरणन्यायानां प्रमाणाबाधादीनां परपक्षसाधकयुक्तिष्वपि साम्येन निराकर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । श्रुतियुक्तीत्यत्र युक्तिशब्दो दृढयुक्तिपरो मन्तव्यः । चतुर्विधा इत्यस्य विशेषस्यानुक्तेराह ॥ **विरोधीति** । प्रवृत्तानां स्वरूपसतां दर्शनानां कथमेतच्छङ्काजनकत्वमत आह ॥ **तदिति** । तेषाम् । **अतिप्रसङ्गादिति** । सिद्धेऽप्यर्थे यद्यन्यथात्वशङ्केति शेषः । स्फीतालोकमध्यवर्तिन्यपि घटे सन्देहःस्यादित्यर्थः ॥ **अत एव** । सिद्धेऽप्यर्थेऽन्यथात्वशङ्काकरणादेवेत्यर्थः । अचिकित्सितत्वं नाम शङ्काया अपरिहार्यत्वरूपम् । पूर्वतनैः प्रणीतान्येवेत्यादिसम्बन्धः ॥ **साम्यादिति** । वेदे पुरुषाभावादेवेतरत्र तु सत्यपि पुरुषे तत्र दोषाभावादेव तत्सञ्चाराभाव इति साम्यम् । तासां समयानुग्राहकयुक्तीनाम् । अन्यथासिद्धौ प्रवाहत इत्यर्थः ॥ **समन्वयशङ्केति** । समन्वयेऽन्यथात्वशङ्केत्यर्थः । एवं शङ्कायाम् ॥ **नाधिक्रियेतेति** । प्राप्तमनालोच्येत्युक्तरीत्येति शेषः । मन्दोऽन्यपरित्यागेनैकग्रहणस्यानीशान इत्यर्थः । ननु बौद्धसमयस्य न भ्रान्तिमूलत्वं दर्शयितुं शक्यम् । तत्कर्तुर्बुद्धस्य नारायणावतारत्वेन भ्रान्तिराहिततया तस्य तन्मूलकत्वासम्भवादित्यत आह ॥ **भ्रान्तिपदमिति** ॥ **सोपस्कारेति** । अनुकूलतर्कलक्षणो य उपस्कारस्तदुपेतानुमानोपलक्षणार्थं इत्यर्थः । सोपस्कारेति लक्षणाबीजसंबंधप्रदर्शनायोक्तम् । तथाविधस्य भ्रान्तिमूलकस्य ॥ **प्रागुक्तेति** । वस्तुविकल्पापत्त्या बाधितविषयत्वादित्युक्तबाधरूपेत्यर्थः ॥ **दृष्टान्तेति** । वेदप्रामाण्यानभ्युपगमे वेदरूपे दृष्टान्ते प्रामाण्यरूपसाध्यवैकल्यरूपेत्यर्थः ॥ **भवेदेवमिति** । उक्तरीत्याऽनुमानं दुष्टं भवत्वित्यर्थः ॥ **तेभ्य इति** । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति रुच्यर्थधातुयोगे चतुर्थीविधानादिति भावः । विदुषां

निवारणात्तत्कर्तृकनिवारणात् । मात्रशब्देन प्रकारव्यावृत्तिः ॥ **न चैवामिति** । स्वभावस्य सर्वतो बलवत्त्वे तेनैवाज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौ मनोवृत्ति-रूपतत्त्वज्ञानाख्यप्रमाणवैय्यर्थ्यं न चेत्यर्थः । स्वभावाख्यायोग्यता या हठाख्या । मूलस्य काषः कषणं नाशनं यथा स्यात्तथा कषति नाशयतीत्यर्थः । तत एवेश्वरानुग्रहादेव ॥ ॐ **रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्** ॐ ॥ **विवक्षितमिति** । पृथिव्यादिनां च भूतानां तद्भावान्न प्रकृतित्वं किन्तु विकृतित्वमेवेति भावः । विभागस्थत्वं कथमत आह ॥ **तेनेति** । उपलक्षितं युक्तम् ॥ **भिन्नत्वेनेति** । चेतनाचेतनयोः स्वस्वावान्तरप्रभेदैः परस्परं भिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु सर्गादिकर्तृत्वान्यथाऽनुपपत्त्येश्वरसिद्धेः कथमनन्यथासिद्धेश्वरसाधकप्रमाणाभाव इत्यत आह ॥ **अचेतनस्यैवेति** । अनधिष्ठितमप्रेरितम् ॥ **करोतीति** । जीवस्येति शेषः । कुत इत्यत आह ॥ **अनयेति** । प्रकृत्येत्यर्थः ॥ **बाधाभावादिति** । तद्ध्वंसस्यैव मोक्षत्वादित्यर्थः ॥ **योगेति** । बन्धनिवृत्तिसाधनीभूतभक्त्यादियोगप्रतिपादकशास्त्रेत्यर्थः । सैव भ्रमनिवृत्तिरेव ॥ **इत्यन इति** । भेदग्रहस्य भ्रमनिवृत्तौ निमित्तत्वेन निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारमभिप्रेत्येत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति ॥ **न पुनरिति** । अस्य दोषस्योल्बणत्वमित्यन्वयः । यद्यपि पटोद्भवेऽपि कार्यत्वाख्यं वस्तुत्वमस्तीति युक्तं दृष्टान्तत्वं तथा चैक एव प्रयोगो भविष्यति । तथाऽपि कार्यभूतपटादेरेव दृष्टान्तत्वसम्भवे पटोद्भवपर्यन्तं कुतो धावनं कार्यमित्यकौशलपरिहाराय प्रयोगद्वयेत्युक्तम् । एतत्प्रयोगद्वयकथनम् ॥ ७ ॥ अधिष्ठितं प्रेरितम् । तथाऽधिष्ठाता प्रेरक इत्यर्थः । तैः साङ्ख्याचार्यैः । अनत्रंविधं चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकम् । तदुक्तं तेषु शास्त्रेषूक्तमित्यर्थः । बाधो धर्मिग्राहकेण । अन्यथा महदादेरसिद्धौ ॥ **ननु पुरुष इत्यादि** । तथा च महदादिकं चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकमिति साध्यकरणे चेतनेच्छाया अभावेनाप्रसिद्धविशेषणता स्यादिति भावः ॥ **अविकारस्येति** । इच्छादिमत्त्वे तत्कृतविकारापत्तेः । न चैत्रमिति हेतुगर्भम् ॥ **उत्पत्तिरिति** । अभूत्वाभवनरूपेत्यर्थः । द्वितीये उद्भवपक्षकानुमाने । कुत इत्यत आह ॥ **मयेति** । मया सत्कार्यवादमभ्युपगम्य व्यक्तेरे-

वाङ्गीकृतत्वेनोत्पत्तेरनङ्गीकारादिति भावः। द्वितीये उद्भवशब्देनाभिव्यक्तिग्रहणे ॥ **त्वयेति**। सिद्धान्तिनेत्यर्थः। तथा चाश्रयासिद्धिरिति भावः। अत्रोत्पत्तिरेवोद्भवशब्देन विवक्षिता। असत्कार्यवादस्य त्वां प्रति साधितत्वेनोक्तदोषाभावादित्यभिप्रेत्याह ॥ **असदिति** ॥ **सदिति**। अत्यन्तसदित्यर्थः। सदकरणादित्यनेनासत एव कार्यत्वमुक्तं तत्राशङ्कते ॥ **नन्विति**। कर्तृव्यापारं प्रति साक्षाद्विषयस्यैव कर्मत्वादसतश्च तदसम्भवेन कर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वं सत्त्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ **कार्यत्वमिति**। सिद्धत्वेन कर्तृव्यापाराविषयत्वात्। अन्यथाऽऽत्मनोऽपि तत्स्यादिति भावः ॥ **तर्हीति**। यद्यसत उत्पत्तिरित्यर्थः। इत्यादेर्घटस्य विद्यमानस्य कर्मताया अयोगात्कर्मत्वप्रतिपादनद्वारा पूर्वं घटसत्ताबोधकस्य वाक्यस्येत्यर्थः ॥ **मृत्तिकामिति**। तथा च मृत्तिकाया एव पूर्वं सत्याः कर्मत्वाङ्गीकारेण घटस्य तदनङ्गीकारादित्यर्थः। तदुपादानम्। द्वितीये त्वित्यनन्तरं निमित्तकारणमिति शेषः। अत एव कारणाकारेण सम्बन्धस्याङ्गीकारादेव। अतिप्रसङ्गः सम्बन्धस्य जनकत्वे सर्वस्मात्सर्वसम्भवरूपः। अन्यथा सदसद्विषयकत्वाभावे। आपातात्कारणानामिति वर्तते। कुत इत्यत आह ॥ **न हीति**। यद्युपचारोऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गं स्यात्तदा देवदत्तः क्रौर्यादिमान्। सिंहत्वात्सिंहवदित्यप्यनुमानं स्यात्। न चासिद्धिः। औपचारिकसिद्धत्वस्य सत्त्वात्। तस्मादौपचारिकं स्वस्यैव स्वधर्मत्वमङ्गीकृत्यासिद्धिं परिहृत्यानुमानं न कार्यमित्याह ॥ **अतिप्रसङ्गादिति**। कथं किंप्रकारं कीदृशम्। यद्विशेषणं तत्तेनाभिन्नमिति सामान्यव्याप्तौ व्यभिचारमाह ॥ **पुरुषादीति** ॥ **अनभ्युपगमादिति**। तथा च पुनः साध्याविशिष्टत्वमिति भावः ॥ **बाधादिति**। भेदस्यास्माभिरङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **करणत्वेति**। उपादानस्य करणत्वमुपादेयस्य कर्मत्वं बोध्यम्। अस्माकमत्यन्तसत्कार्यवादिनां साङ्ख्यानामस्माकमसत एवोत्पत्तिरूपमभूत्वाभावित्वमसिद्धमित्यर्थः। युष्माकं सिद्धान्तिभिर्भवद्भिरसत्त्वस्याप्यङ्गीकारेणाभिव्यक्तिर्नाङ्गीकृतेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ **प्रवृत्तेश्चेति**। सूत्रार्थं वदन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **तदेवमित्यादिना**। प्रधानं स्वातन्त्र्येण जगत्कारणमित्येवंरूपेणेत्यर्थः। ननु प्रधानं स्वातन्त्र्येण

जगत्कारणमित्यत्र योगिप्रत्यक्षं मानम् । न च ह्येवं योगिनः पश्यन्तीत्यत्र प्रमाणमस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । आगमस्यैव प्रमाणस्य तत्र सत्त्वादिति चेन्न । भृग्वादीनां योगिनां वासुदेवेन स्वोक्तसाङ्ख्यशास्त्रोपदेशस्यागमसिद्धत्वात्तच्छास्त्रोक्तप्रकारेण च ज्ञातव्यत्वात् । तत्र च प्रधानाद्यस्वातन्त्र्योक्तेः । प्रधानादिकमस्वातन्त्र्येणैव जगतत्कारणमित्येव पश्यन्तीत्यागमाल्लब्धत्वेन नागमाद्योगिप्रत्यक्षावगम इत्याह ॥ **एतेनै-वेति** ॥ **तर्ह्युभयाभावादिति** । केवलं प्रामाण्य एव प्रयोजकस्याप्तोक्तत्वरूपगुणस्याप्रामाण्य एव प्रयोजकस्यानाप्तोक्तत्वरूपदोषस्य चेत्यर्थः ॥ **उभयात्मकमिति** । अयमर्थः । वेदवाक्येनोत्पद्यमानं प्रमाणमेव मा भवतु । तन्निमित्ताभावात् । तथाऽप्रमाणमेव मा भवतु । तन्निमित्तस्याप्यभावात् । उभयात्मकं प्रमाणाप्रमाणसमाहारात्मकं तु स्याद्बाधकाभावाद्योगरूढिवदिति । यथा योगस्याभावे रूढेश्चाभावे योगरूढिरूपा समाहारवृत्तिर्नास्ति तथा निमित्तद्वयाभावेन प्रामाण्यस्य वाऽप्रामाण्यस्य वाऽभावे उभयात्मकत्वमसम्भावितमित्यस्वरसादाह ॥ **अनुभयात्मकं वेति** । परस्परविरोधेन प्रामाण्याप्रामाण्योभयविकल्पयःशलाकावन्निर्विषयं ज्ञानमात्रमुत्पद्येतेत्यर्थः ॥ **नोत्पद्येत वेति** । निःस्वभावस्य ज्ञानस्यानुत्पत्त्येति शेषः । अनाप्ताप्रणीतत्वं गुण इत्यङ्गीकृत्य वेदस्य सर्वथाऽप्रणीतत्वेनोक्तगुणसत्त्वात्तज्जन्यं ज्ञानं प्रमाणमेवेति यद्युच्यते तर्ह्याप्ताप्रणीतत्वं दोष इत्यङ्गीकृत्य सर्वथाऽप्रणीते वेदे उक्तदोषसत्त्वात्तत एव तज्जन्यं ज्ञानमप्रमाणमपि स्यादित्युक्त एवातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **अनाप्तेत्यादिना** । एतेनेत्युक्तं विवृणोति ॥ **अप्रामाण्यस्यापीति** । असिद्धेस्त्वदागमपरिगृहीतृणां पूज्यत्वस्यास्माकमसिद्धेरित्यर्थः ॥ **कार्यस्याव्यक्तत्वादिति** । अव्यक्तकार्यगर्भितत्वादन्या नेत्यर्थः ॥ **अवर्तनीयमिति** । तथा च मूलानुमा साधकानुमा । कथं मूलानुमा व्याप्तिपक्षधर्मतामूलकानुमा निर्दोषोपपत्तिरूपाऽनुमानरूपं प्रमाणमिति यावत् । कथं भवेदित्यर्थः । ननु पटादावपि स्वतन्त्राचेतनतत्त्वाद्यधीनोत्पत्तिकत्वेन साध्यमेव नास्तीति चेत्तत्राह ॥ **पटादेरिति** ॥ **अधिष्ठितेति** । प्रेरितेत्यर्थः । स्ववचनवि-

रोधादेरुदाहरणं दर्शयति ॥ **मूकोऽपीति** ॥ **शब्द इति** । शब्दोऽप्रतिपादक इति ब्रूते परबोधनायेममेव शब्दं प्रयुङ्क्त इति स्वक्रिया-विरोधः । आत्मप्रमाहतमित्यत्रात्महतं प्रमाहतं चेति योजनामभिप्रेत्याह ॥ **स्वव्याहतमित्यादि** । अत एवैवमेव स्वातन्त्र्यनिर्वचनस्य सर्वविद्वत्सम्मतत्वादेव ॥ **स्वातन्त्र्येति** । निरुक्तेत्यर्थः ॥ **कार्त्रीति** । स्वतन्त्रः कर्तेत्युक्तेरिति भावः । गौणः पारिभाषिकः ॥ **तर्हीति** । यदा परस्परविरहरूपत्वेन व्याहतत्वं तदाऽचेतनत्वं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिमत्त्वरूपस्वातन्त्र्यविरहरूपत्वमेवेत्यचेतनत्वेन स्वतन्त्रप्रवृत्तिराहित्यसाधने साध्या-विशिष्टेतेत्यर्थः ॥ **अभिहित इति** । येनोक्तदोषः स्यादिति शेषः । अङ्गीकार्याङ्गीकारयित्वा विरोधोऽभिहित इत्यन्वयः । ततश्च परस्पर-विरहव्याप्यत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति हृदयम् । अनेनैवैव मूलेनैव । व्यापारस्येच्छाया अपि व्यापारविशेषत्वादिति भावः । प्रसवो विकारः । तद्धर्मव-त्त्वादित्यर्थः । कुतो भेदाग्रहो व्यवहारे निमित्तं न चेत्यत आह ॥ **विशिष्ट इति** । इच्छावत्त्वविशिष्टो व्यवहारः ॥ **तादृशेति** । विशिष्टे-त्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । विशिष्टव्यवहारस्य तादृशज्ञानकार्यतामनङ्गीकृत्य भेदाग्रहमात्रकार्यतामङ्गीकृत्यानुभवापलापकरण इत्यर्थः ॥ **गृह्यमाण-योरिति** । स्वेनेति शेषः ॥ **विशिष्ट इति** । स्वेन गृह्यमाणयोरिति विशेषणविशिष्टेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ **तस्येति** । चैतन्यारोप-स्येत्यर्थः । स चैतन्यारोपः । तन्निमित्तो व्यवहारश्चेत्यर्थः ॥ **निमित्तमिति** । चैतन्यारोप इति शेषः । स उपकार्योपकारकभावप्रयुक्तोऽपि चैतन्यारोपः । द्वितीये विशिष्टो भेदाग्रह आत्मन इति पक्षे । तज्जन्यो व्यवहार इत्यर्थः ॥ **अपराद्धमिति** । विकारप्राप्तिमियैव हीच्छा त्वया नाङ्गीकृतेति भावः ॥ **अन्येति** । आत्मेत्यर्थः । अन्यत्रान्तःकरणे । स आत्मनिष्ठेन भेदाग्रहेणान्यत्र घटेऽप्यात्मधर्मभूतेच्छाव्यवहारः स्यादित्यर्थः । ननु नैवमस्त्यनुभव इति पूर्वशङ्काया एवोत्तरत्वेन मूलं प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **किञ्चेति** । अस्मिन्पक्षे मूलं योजयति ॥ **यदि भेदाग्रहा-दिति** । अत्र चेत्यस्यान्वयं दर्शयन्मूलं योजयति ॥ **यदि भेदाग्रहः स्यादिति** । चशब्दोऽन्तःकरणसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रेत्यात्माऽन्तःकरणयो-

श्चेत्युक्तम् । अत्र चेत्यत्र चशब्दोऽप्यर्थ इत्यभिप्रेत्यात्र चेत्यनयोर्योजनान्तरमाह ॥ **स्फुटमिति** । स्फुटं प्रतिभासमानभेदयोरप्यात्माऽन्तःकरणयोरिति वर्तते । **घटस्यात्मनश्चेति** । स्फुटं प्रतिभासमानभेदवतो घटस्यात्मनश्चेत्यर्थः ॥ **एवं वदन्निति** । भेदाग्रहादन्यनिष्ठो धर्मोऽन्यत्र व्यवह्रियत इत्यङ्गीकुर्वाण इत्यर्थः । स भेदाग्रहः ॥ **घटस्यात्मना पटादिना वेति** । तथा च घटादिनिष्ठः पृथुबुध्नोदराकारादिधर्मोऽप्यात्मनि व्यवह्रियतेत्यर्थः । न च घटभेदग्रहण एवास्तीति न तदग्रहनिमित्त उक्तव्यवहार इति वाच्यम् । स्यादिदं यद्ययं भेदग्रहो भेदाग्रहविरोधी स्यात् । न चैवम् । अविरोधित्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **स चेति** । भेदग्रहः ॥ **घट इति** । घटविषयेऽस्तीत्यर्थः । तत्रात्मनि । व्यवहारः पृथुबुध्नोदराकारोऽहमित्यादिः । इति द्वितीयं पक्षमित्यन्वयः ॥ **गूढाभिसन्धिमजानत इति** । एतच्छङ्कोत्तरत्वेन मनो म इत्यनेन वक्ष्यमाणो गूढो यः सिद्धान्तिनोऽभिसन्धिस्तमजानतः पूर्वपक्षिणो द्वितीयं पक्षं तेन स्वीकृतं पक्षमिति यावत् । घटे विषये ॥ **न भेदाग्रह इति** । घटधर्मिक आत्मादिप्रतियोगिको यो भेदस्तद्ग्रह आत्मन्यस्तीति न तत्प्रयुक्तो व्यवहार इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ **नात्मनेति** । मनोधर्मिक आत्मप्रतियोगिको यो भेदस्तद्ग्रह आत्मनि नास्तीत्यर्थः ॥ **आरोप इति** । पूर्वं स्फाटिके लौहित्यमिवान्तःकरणगतमिच्छादिप्रतिफलितमित्यभिप्रायः । अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **भेदग्रहेत्यादिना** । एतेभ्य आत्मनो बाह्येन्द्रियेभ्यश्च ॥ **एवं विधेति** । स्वसंयोगक्रमेण कार्यं क्रमसम्पादकत्वरूपं सामर्थ्यं कल्पयित्वा तत्संयोगक्रमेणैव ज्ञाने क्रमकल्पनोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अनुमानमिति** । रूपरसादिप्रतीतिः क्रमिककारणान्तरसाध्या । क्रमिककार्यत्वात् । व्यतिरेकेण व्योमादिवदिति । अन्यथा मनोविनाऽपि । क्रमवतीति हेतुसद्भावोपपादनम् । साध्याभावमुपपादयति ॥ **कारणान्तरेति** । मनस एव तत्र कारणत्वेन तद्व्यतिरिक्तं कारणान्तरं नास्तीति भावः । एवमुत्तरत्रापि । फलकुठारेन्द्रियाणामेव करणत्वेन तत्रापि कारणान्तरं नास्तीति व्यभिचार इति ध्येयम् । आत्मन एव करणैः स्वसंयोगक्रमेण क्रमादेव ज्ञानादिकार्योत्पादकत्वमस्त्वित्युक्तं दूषयति ॥ **कर्ता-**

हीति । कर्ता ह्यात्मा युगपत्पादवाक्चक्षुर्हस्तरूपकरणमधिष्ठाय गमनादिरूपकार्यं युगपदेव करोति । तथा चैकः कर्तैकदैकामेव क्रियां करोति । नानेकामित्ययुक्तमित्यर्थः । एषः स्वसंयोगक्रमेण क्रमात्कार्यजनकत्वरूपः ॥ **दृष्टत्वादिति** । तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयसम्बन्धे । आत्मसम्बन्धे च सत्यपि मनःसंयोगक्रमेणैव ज्ञानक्रमस्य व्यासङ्गदशायां दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ **क्रियेति** । तथा चोक्तसंयोगस्य क्रियारूपासमवायिकारणजन्यत्वात् । क्रियारूपकारणक्रमस्य तत्तत्संयोगक्रमे निमित्तस्य सत्त्वेन कारणान्तरशून्यत्वं नास्तीति साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । न च क्रियाक्रमं एव मनआदिव्यतिरिक्तकारणान्तरशून्यें व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्राप्यदृष्टरूपकारणान्तरक्रमेणैव क्रमस्य सत्त्वात् । तत्रापि पूर्वादृष्टक्रमस्य निमित्तत्वेनानादित्वाददोषः ॥ **अन्यथेति** । यद्यविवेकिनोऽपि लिङ्गभूतां युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिं जानन्ति सर्वेऽप्यन्यत्रापि दीर्घशष्कुलीभक्षणादिस्थलेऽपि क्रमादेव ज्ञानानुत्पद्यन्त इति जानन्तीति यावत् । तर्हि दीर्घे शष्कुलीभक्षणादिस्थलेऽपि जायमानानि विप्रतिपन्नानि ज्ञानानि क्रमभावीनि ज्ञानत्वाद्यासङ्गस्थलीयज्ञानवदित्यनुमानं व्यर्थं स्यात्सिद्धसाधनतापत्तेरित्यर्थः । भवदविवेकिनामिति शेषः । बुद्धिर्द्विविधा । अनुभवः स्मृतिश्च । अनुभवोऽप्यपरोक्षपरोक्षभेदाद्द्विविधः । तत्र सर्वत्राप्यात्ममनःसंयोगस्य माऽस्त्वसमवायिकारणत्वमित्याह ॥ **मैवमिति** । अनुमित्यादावित्यत्रादिपदेन वाक्यार्थज्ञानं ग्राह्यम् । द्वितीयादिपदेन पदज्ञानम् । ततश्चेन्द्रियात्मसंयोगस्य लिङ्गज्ञानस्य भावनारूपसंस्कारस्येष्टार्थज्ञानस्य चापरोक्षपरोक्षज्ञानस्मृतिसुखादिसमवायिकारणीभूते आत्मनि प्रत्यासन्नत्वात्कारणत्वाच्च युक्तं समवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥ **नित्येति** । नित्यस्येत्यर्थः । यो गुणः स संयोगासमवायिकारणक इत्युक्ते विभागजविभागे व्यभिचारः स्यादतो विशेषेत्युक्तम् । तावत्युक्ते घटगतरूपे । अतो नित्यस्येत्युक्तम् । समग्रस्यापि हेतोर्जलपरमाण्वादिगते नित्ये रूपादावतो नित्यस्य कार्यविशेषगुणत्वादिति वक्तव्यम् । तथा च न कोऽपि दोषः ॥ **विभागेति** । विभागजशब्दे शब्दजशब्दे चेति विवेकः ॥ **अश्रावणत्वेनेति** । अश्रावणत्वे सति यो नित्यस्य कार्यविशेषगुणः स संयोगासमवायिकारणक इत्युच्यत

इत्यर्थः । विभागादित्यत्रादिपदेन शब्दो ग्राह्यः । प्रयत्यते तद्यावर्तकाश्रावणत्वरूपं विशेषणं दत्वेत्यर्थः ॥ **यतनीयमिति** । पक्षीभूतसुखादिव्यतिरिक्ते स्थलेऽयं नियम इति व्याप्तेः सङ्कोचः क्रियतामित्यर्थः । ननु विभागादिजशब्दनिरासाय यतनीयः तत्र विभागशब्दरूपासमवायिकारणान्तरस्य कॢप्तत्वेनोक्तसाध्याभावेन व्यभिचारापत्तेः । न हि सुखादौ तादृशमसमवायिकारणं कॢप्तम् । येनात्रापि तन्निरासाय यतनीयं स्यादित्यत आह ॥ **तुल्यत्वादिति** । सुखादावपीष्टार्थोपलब्ध्यादेरसमवायिकारणस्य कॢप्तत्वादित्यर्थः । तदितीष्टार्थदर्शनम् ॥ **प्राप्तेरिति** । इष्टार्थोपलब्ध्यादावेवेत्यर्थः ॥ **साक्षीति** । साक्षिरूपकरणेत्यर्थः । सिद्धेः सुखाद्युपलब्धेरिति शेषः ॥ **एवमिति** । स्मृतिः शरीरावच्छिन्नात्मसंयुक्तद्रव्यसाध्या । कार्यत्वे सत्यात्मविशेषगुणत्वात् । रूपादिज्ञानवत् अत्र साध्ये शरीरावच्छिन्नेत्युद्देश्यसिद्ध्यर्थं विशेषणम् । दृष्टान्ते चक्षुरादिद्रव्यमादाय साध्यपर्यवसानं पक्षे तु मन आदायेति द्रष्टव्यम् । गुणत्वादित्येवोक्ते आत्मगतैकत्वादिसङ्ख्यादौ शरीरावच्छिन्नात्मसंयुक्तद्रव्यभूतचक्षुरादीन्द्रियजन्ये व्यभिचारवारणाय विशेषेत्युक्तम् । तावत्युक्ते घटरूपादावत आत्मेत्युक्तम् । तावत्युक्ते ईश्वररूपात्मविशेषणे नित्ये ज्ञानादावतः कार्यत्वे सतीत्युक्तम् । अविवेकिनामपि मनःप्रतीतेरुक्तत्वान्न हि ते एतल्लिङ्गं जानन्तीत्युक्तरीत्या निरस्तमित्यर्थः ॥ **तदिति** । तस्य मनसः प्रत्ययादित्यर्थः ॥ **तस्य चेति** । मनस इत्यर्थः ॥ **तेनैवेति** । साक्षिणैवेत्यर्थः ॥ **उभयेति** । व्यापारावेशो नाम करोमीत्यनेन प्रतीयमानं कर्तृत्वं पुरुषोपरागविषयोपरागाधीनं तदुभयाभावे निराश्रयं निर्विषयं च कर्तृत्वं न सम्भवतीति कर्तृत्वं बुद्धावेव प्रतीयत इत्यर्थः । बुद्धौ कथितयोश्चैतन्योपरागव्यापारावेशयोः प्रयोजनमाह ॥ **एषैवेति** । अहमिदमिच्छामीत्यन्तःकरणव्यापारः । तत्राहमिति पुरुषोपरागः । इदमिति विषयोपरागः । इच्छामीति तूभयायत्तो व्यापारावेशः । तथा चान्तःकरणे चैतन्योपरागोऽस्ति न घटेऽतस्तन्निमित्तकोक्तभेदाग्रहसद्भावादात्मनीच्छामीति व्यवहारमात्रं जायते

नत्वनुभव इत्यर्थः। श्रुतिः कामः सङ्कल्प इत्यादिका। तदेवेति मनोधर्मत्वमेवास्ति। आत्मधर्मत्वमेव कुत इत्यर्थः॥ **श्रुतिरिति**। स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिका वक्ष्यमाणा श्रुतिः। कामस्यात्मधर्मत्वप्रतिपादिका द्रष्टव्या। अहमिच्छामीति तु कामस्यात्मधर्मत्वावगाह्यनुभवः। ननु नायमनुभव इत्युक्तमिति चेत्तत्राह॥ **प्रकारेति**॥ **अभ्युपेयमिति**। प्रकृते च कामस्य द्वैविध्यमङ्गीकृत्यास्यानुभवत्वोपपादनं योग्यमित्यर्थः। आह द्वैविध्य इति शेषः। विषयिणः कामस्य। तथा च प्रियविषयक एकः कामोऽप्रियविषयक एकः काम इति विभेदत इत्यर्थः। एकतोऽन्यतः करणान्। यौगपद्येऽपि कुतो मनोधर्मत्वाभाव इत्यत आह॥ **युगपदिति**। एकस्मिन्निति शेषः। यौगपद्यानुभवस्य भ्रान्तित्वं किं न स्यादित्यत आह॥ **बाधकेति**॥ **तदिति**। मुक्तिसंसाररूपसम्बन्धिनोर्भेदेनेत्यर्थः॥ **कामेति**। तत्सम्बन्धेनेत्यर्थः। तत्रत्येति यावत्। नन्वस्तु मुक्तौ कामो न संसारे। अत्रैव मया विप्रतिपत्तेः करणादित्यत आह॥ **न चेति**। न हीत्यर्थः। अनुमानानां भेदानां परिमाणादित्याद्यानाम्। ननु पयोऽम्ब्वादिदृष्टान्तेन महदादेरपि स्वतन्त्राचेतनाधीनोत्पत्तिकत्वमङ्गीकार्यमिति तु निराकरिष्याम इत्याह॥ **दृष्टान्तश्चेति**। इतीत्यनन्तरं वक्ष्याम इति शेषः। दृष्टान्तश्च साध्यविकलोऽतो नोक्तार्थसाधक इति वक्ष्याम इत्यर्थः। तत्र हेतुरचेतनेति। नन्विदानीमप्यनुमानावगतं प्रधानं कारणं नेति व्याख्यानस्य क्रियमाणत्वात्प्रकारान्तरेणेति कथमुक्तमत आह॥ **एतदनुमानेति**। वाक्यावगतं वाक्यमेवानुमेति व्याख्यानद्वयमपि व्याख्यानान्तर-शब्देन ग्राह्यम्॥ **वैचित्रीति**। अन्यथा जगत्कारणे प्रधानेऽनुमानं प्रमाणं नेति योजनायाः। कृतत्वादिदानीमपि तथैव व्याख्यायमानत्वेन प्रयोजनाभावाद्व्याख्यानान्तरं व्यर्थमेव स्यात्। ननु भवन्मते कुलालादेरिव मयाऽप्यचेतनस्य प्रधानस्य पारतन्त्र्येण जगत्कारणत्वं नाङ्गीकृतमेवेत्य-चेतनं जगत्कर्तृ नेत्युक्ते सिद्धसाधनता स्यादतो व्याचष्टे॥ **स्वातन्त्र्येणेति**। तस्य च मूलकारणस्य। तच्च कारकान्तराप्रयोज्यत्वरूपं स्वात-न्त्र्यम्॥ ॐ **पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि** ॐ॥ तत् उक्तरूपं स्वातन्त्र्यम्। एकत्रामृतयाऽपरत्र मधुरतयेत्यनेकविधम्॥ **इदमिति**। एवं

पयोम्ब्वादिषु दृष्टं प्रधानेऽपि साध्यमानकारकान्तराप्रयोज्यत्वरूपं स्वातन्त्र्यमित्यर्थः। स्त्रार्थसम्भावनायामस्तूपमात्वं हेतुव्यभिचारे कथमुपमात्वमित्यतस्तद्विवृणोति ॥ **यथेति** ॥ **उक्तेति**। इदं नाचेतनवशमित्युक्तेत्यर्थः। अत एव परप्रयोज्यत्वस्योक्तश्रुतिसिद्धत्वादेव ॥ **सम्भावनेति**। अचेतनस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरूपस्वार्थसम्भावनेत्यर्थः। महदादयोऽव्यक्तकारणका अव्यापकत्वादित्यनुमाने सत्त्वादिषु प्रकृतिसंज्ञिकेष्वनैकान्त्यं वक्तुं हेतुमुपपादयति ॥ **सत्त्वरज इत्यादिना**। ननु सत्त्वादेः परिमितत्वान्न मूलप्रकृतित्वं ततश्च साध्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **नचेति**। बाधकमाशङ्कते ॥ **सार्वत्रिकेति**। सर्वकार्याणां मूलोपादानं प्रकृतिर्यदि परिमिता तर्हीति शेषः। ननु भवन्मतेऽप्यपरिमितायाः प्रकृतेः कारणत्वं कृत्स्नैकदेशविकल्पेनानुपपन्नमेवेत्यत आह ॥ **अस्माकं त्विति**। उपपद्यते अपरिमितद्रव्यभूताया अपि प्रकृतेः सावयत्वमङ्गीकृत्य एकदेशेन परिणाम इत्यर्थः। तथा सकलाकार्यगर्भितं प्रधानाख्यमव्यक्तसंज्ञकं मूलकारणं स्वतन्त्रं स्यादित्यर्थः ॥ **तच्चेति**। अन्तर्भावितकार्यत्वमेव कारणस्य शक्तिरित्येतत्प्रमेयम्। ततश्च सिद्धेऽत्यन्तसत्कार्यवादे उक्तप्रमेयसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति परस्पराश्रय इति हृदयम्। एवमुत्तरात्रपि ॥ **श्रुतीति**। कामः सङ्कल्प इति श्रुतीत्यर्थः ॥ **त्यक्तमेवेति**। अचेतने इच्छाया अङ्गीकारात्। अन्यथा कामद्वैविध्यायोगादितिभावः ॥ **श्रुत्यपेक्षयेति**। तथा च कामस्य द्वैविध्येऽपि तथा कामः सङ्कल्प इति मनोधर्मताप्रतिपादकस्य यदि पितृलोककाम इत्यात्मधर्मताप्रतिपादकश्रुत्योश्च द्वैविध्येऽपीत्यर्थः। नन्वपेत्युपसर्गपूर्वकाद्वद व्यक्तायां वाचीति धातोस्तुमन्प्रत्यये आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इडागमे टकारलोपेऽपवादितुमिति स्यादपोदितुमिति कथमत आह ॥ **सम्प्रसारणेति**। ततश्च वकारस्योकाररूपे सम्प्रसारणे जाते तस्य चाग्दुण इत्योकाररूपे गुणे अपोदितमिति भवतीति ध्येयम्। ननु कथमत्रसम्प्रसारणम्। वचिस्वपियजादीनां कितीति कितिपर एव वच्यादिभ्यो धातुभ्यः सम्प्रसारणविधानाद्वदतेश्च वच्यादिधात्वन्तरगतत्वेऽपि तुमुन्प्रत्ययान्तत्वेन तुमुन्प्रत्ययस्य चाकित्त्वादत आह ॥ **छान्दसमिति**। अकित्यपि तुमुन्प्रत्यये परे यत्सम्प्रसारणं तच्छान्दसमित्यर्थः। कौटिल्यम्

आत्मन इति शेषः । बाधकमिच्छावत्त्वे ॥ **अन्तःकरणस्येति** । यद्यात्मा कामोपादानं स्यात्तर्ह्येव कौटस्थं बाधकं स्यान्न चैवम् । कामं प्रति स्वामित्वमात्राङ्गीकारात् । स्वामित्वाङ्गीकारे तद्बाधकाभावः कुत इत्यत आह ॥ **स्वामित्वमात्रेणेति** ॥ **अन्यथेति** । यथेष्टविनियोक्तृत्वरूप-स्वामित्वाभावे आत्मनो वैय्यर्थ्यापत्तेरिति । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी । आत्मानं प्रति मनसो वैय्यर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । यथा विद्यमानं धनमव्ययी-कुर्वन्कृपणोऽस्वामी तं प्रति तद्व्यर्थमिति यावत् । एवमात्मा स्वकीयमन्तःकरणं तत्तत्कार्येषु यथेष्टं न विनियुङ्क्ते चेत्तर्हि तं प्रति तद्व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः ॥ **अङ्गीकृतत्वादिति** । तथा च न जडस्यान्तःकरणस्येच्छावत्त्वमिति तु युक्तमेवेत्यर्थः । तस्यैव इच्छास्वामित्वस्यैव ॥ **श्रुतीति** । कामः सङ्कल्प इतीत्यन्वयः । स्वामित्वं स्वामितया कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ **साक्ष्यनुभवेति** । कामय इत्येवंरूपेत्यर्थः । इच्छावत्त्वस्य कर्तृत्वोपयुक्ततामुपपा-दयति ॥ **यो हीति** । इच्छतीच्छावान्भवति यतते यत्नवत्त्वमेव कर्तृत्वमिति हृदयम् । न पुनरित्युक्तमुपपादयति ॥ **तत्त्विति** ॥ **यदिति** । यदिच्छाऽभिन्नं भवति तन्न प्रयतते यत्नवत्कर्तृ न भवतीत्यर्थः । ततश्चान्तःकरणस्य त्विच्छोपादानत्वेनेच्छाऽभिन्नत्वाङ्गीकारान्न तद्वत्त्वेन कर्तृत्वमिति भावः । एतत् विनियोज्यत्वं विनियोक्तृत्वं चेत्यर्थः ॥ **नास्तीति** । कुलालादेरेव तत्स्वामित्वादिति भावः ॥ **प्रयत्नैरिति** । निमित्तकारण-भूतैरित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । तत्र भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा इत्युक्तेरिति भावः । आत्मोपादानत्वमात्मसमवायिकारणकत्वम् । तस्य कामः सङ्कल्प इति वेदवाक्यस्य । स च साक्षी तानिच्छादीन्बाधात्सा तदन्याभिधायिनीत्यर्थः ॥ **मोक्षकाम इति** । मोक्षकामना-वानित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **फलेति** । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । मोक्षसाधनं किमप्यात्मना न सम्पादितं तथाऽप्यात्मनो भवति मोक्ष इत्यकृतस्यासम्पादितसाधनस्य मोक्षस्यागम आत्मनः स्यात् । तथाऽन्तःकरणेन कृतस्य मोक्षकामनया साधनानुष्ठानस्य विनाशः स्यात् । फलाभावेन व्यर्थतैव स्यादिति यावदिति भावः । मोक्षकामस्य किं तेनेत्यस्याभिप्रायमाह ॥ **न च तदस्तीति** । मोक्षकामस्यान्तःकरणस्य तेन

कामेन किं प्रयोजनं न किमपीति मूलार्थो द्रष्टव्यः ॥ **अनाधेयेति** । आत्मन इति शेषः । तथाचान्तःकरणेनात्मनः करणीयोऽतिशयः पूर्वमप्राप्तः कोवाऽस्तीति भावः ॥ **तदभ्युपगमेनेति** । उपकार्यत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । एवं स्वनाशार्थमित्यनेन क्रियमाणम् ॥ **आत्मेति** । जीवेत्यर्थः । अयमात्ममोक्षानुसन्धानेन प्रकृतिप्रयत्न इत्यर्थः ॥ **तर्हीति** । उक्तस्वभावोपेतप्रकृतेः सर्वदा सत्त्वादित्यर्थः ॥ **तर्हीति** । भागार्थप्रवृत्तेः स्वभावत्वादिति भावः ॥ **विरोधादिति** । मोक्षार्थं च प्रवृत्तिरिति परस्परविरुद्धोभयस्वभावकल्पने परस्परविरोधेनैकमपि कार्यं न स्यात् । तथा च मोक्षावुभावपि न स्यातामित्यर्थः । अविरोधे उभयस्वभावयोः प्रकृताविति शेषः ॥ **व्यवस्थापकेति** । एतादृशकाले भोगार्थैतादृशकाले मोक्षार्थेति व्यवस्थापकाभावेन युगपद्भोगमोक्षौ स्यातामित्यर्थः । व्यवस्थापकमाशङ्कते ॥ **भोगेष्विति** । उपभुक्तेषु तदुपभोगानन्तरमित्यर्थः । तदर्थं मोक्षार्थं । ननु मुमुक्षुर्न स्यात्तथा च न प्रयतेतेत्यापादनमयुक्तम् । अन्तःकरणस्यैव जीवमोक्षार्थं मोक्षकामनायाः प्रयत्नस्य चाङ्गीकारेणेष्टापत्तेरिति चेत्तत्राह ॥ **परप्रवृत्तेरिति** । परार्थं प्रवृत्तेरित्यर्थः । स्वप्रयोजनभावाभावयोः पक्षयोरुक्तदूषणाभ्यामिति शेषः । तथा हि । परार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टमदृष्टं वा किञ्चित्स्वप्रयोजनमुद्दिश्य वा तत् । केवलं कृपालुत्वेन परप्रयोजनोद्देशेन वा । नाद्यः । अदर्शनात् । न द्वितीयः । स्वनाशार्थं च को यतेदित्युक्तत्वादित्येवं स्वप्रयोजनभावाभावपक्षयोरुक्ताभ्यां परार्थप्रवृत्तेरुपयुक्तत्वादित्यर्थः । ननु यती प्रयत्न इति धातोर्विधिलिङात्मनेपदत्वाद्यतेतेति त्रयतेतेति स्यान्न यतेदिति परस्मैपदमिति तत्राह ॥ **बहुलमेतदिति** । एतत् अयं धातुरात्मनेपदी अयं धातुः परस्मैपदीत्येवं प्रदर्शनं बहुलं प्रायिकम् । अभियुक्तव्यवहारश्चेदन्यथाऽपि ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ **यदुक्तमिति** । तथा च न मुच्येतेत्यनेनेत्यर्थः । तेऽपि मायिनः । असत्कल्पं शून्यतुल्यम् । अङ्गीकारित्वे तद्विषये । अङ्गीकृतम् । बहुजीववादाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **तदिति** । तेषां जीवानां परस्परत एकस्य जीवस्यापरजीवापेक्षयैक्यमेवाङ्गीकृतप्रायमित्यर्थः । मायिनाऽप्येतमेवाङ्गीकृतमिति हृदयम् । ननु स्वरूपे विशेषाभावेऽपि जननाद्युपाधिभेदेन भेदोऽस्त्येवेत्यत आह ॥ **मायावा-**

दिन इति । विशेषो मायिभ्यः साङ्ख्यस्य । प्रक्षिप्येत्यनन्तरं साङ्ख्यो निराकृत इति वर्तते ॥ २-२-१ ॥ ॥ ॐ **अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्** ॐ ॥ ॥ **क्षियन्तीति** । निवसन्तीत्यर्थः । क्षि निवासगत्योरिति धातुः ॥ **इति सिद्धमिति** । तथा चास्तीश्वर इत्येतद्यर्थमिति भावः । निर्माणकायं जगन्निर्माणोपयुक्तं लीलाविग्रहम् । एतांस्तमआदीन् । अत एव पञ्चपर्वाऽविद्येति प्रसिद्धिः ॥ **सर्वाः प्रवृत्तय इति** । अर्थक्रिया इत्यर्थः ॥ **प्रागभावानुवृत्तेरिति** । प्रागभावपरिपालनरूपाया इत्यर्थः । तथाऽपि नित्यतायाः कथं पराधीनत्वं प्राप्तमित्यत आह ॥ **अनुवृत्तेरिति** ॥ **अनतिरेकादिति** । तादृशानुवृत्तेरत्यन्ताभावपर्यवसन्नत्वेन नित्यत्वादिति भावः ॥ **अस्वरसनित्यस्येति**। अस्वाभाविकनित्यस्येत्यर्थः। दुरितप्रागभावपरिपालनरूपनित्यताया नित्यकर्माधीनत्वेन तन्नित्यताया अस्वरसत्वादिति भावः ॥ **किञ्चिदिति** । दुरितप्रागभावरूपं वस्तु ॥ **अस्मादिति** । अस्मत्कृतं नित्यकर्मेत्यर्थः । नित्यत्वं नित्यत्वोपेतम् । एवमुत्तरत्रापि नित्यत्वपदं व्याख्येयम् । किञ्चिद्गगनादिकम् ॥ **तदपीति** । गगनादिनित्यत्वमप्यस्मदधीनं कुतो नेत्यर्थः । ईश्वराधीनतामप्यङ्गीकृत्याह ॥ **तथाभूतमिति** । नित्ये विद्यमानमपि तत्रेश्वरकृत्याभावादित्यर्थः । प्रधाननिष्ठया शक्त्येश्वरो नियामयतीत्यस्याः शङ्काया व्यधिकरणत्वेनायोगान्मन्देत्युक्तम् । ननु सर्वपदार्थनिष्ठशक्तेरीश्वराधीनत्वप्रतिपादनाय नर्ते इति श्रुत्युदाहरणमसङ्गतम् । तत्र त्वदृते न क्रियत इति सर्वपदार्थक्रियाया एवेश्वराधीनत्वमुच्यते न शक्तेरत आह ॥ **शक्तिरेव हीति** । उच्यते नर्ते इति श्रुतौ । त्वदृते केनापि कर्म न क्रियते कर्तुं शक्तिर्नास्तीत्यर्थः । सन्ति सत्त्ववन्ति ॥ **सन्तीति** । सत्त्वोपेतानीत्यर्थः । तत्सत्त्वादेरपीति सौत्रचशब्दार्थकथनम् । तदेकदेशिनां विन्ध्यमतैकदेशिनाम् । आदौ प्रवर्तकौ यस्य मतस्य ॥ २-२-२ ॥

॥ ॐ **अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्** ॐ ॥ नन्वभ्युपगमवादत्वादेव तन्निराकरणं क्रियत इति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** । ननु शास्त्रप्रणेत्रा सम्पद्रूपं प्रयोजनं लब्धमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **अत्रापि पूर्ववदिति** । न तावदनेन शास्त्रेण विनेयेनातीन्द्रियार्थ उपलभ्यते

तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकः । तस्य प्रत्यक्षगोचरत्वेन शास्त्राविषयत्वात् । एवं प्रयोजनमपि न तावदतीन्द्रियं तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकम् । अनुपलम्भबाधितत्वादित्युक्तरीत्योत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । शङ्कां वैदिकवासनानिमित्तधर्माधर्मशङ्काम् ॥ **विषयेति** । धर्माधर्मावरूपेत्यर्थः । स्वयं आगमत्वेन । असामर्थ्यादित्यनन्तरमागमत्वादिनोपदर्शने चागमोपपत्त्योः प्रामाण्यापत्तिरिति वाक्यशेषः । अन्यथैतत्सूचनाभावे ॥ **इत्यवक्ष्यदिति** । दर्शनेनेत्यनुवृत्तिसम्भवाच्छास्त्रादिति व्यर्थमित्यर्थः ॥ **तच्चेति** । निष्फलपदम् । अभ्युपगमेऽप्यभ्युपगमेनापीति यावत् ॥ **इत्युक्तमिति** । स्वाभ्युपगमेनापीत्युक्त्या हेतोरङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । नन्वस्ति प्रतिभासस्तथाऽपि स भ्रम इति चेत्तत्राह ॥ **अत एवेति** । देहोऽहमिति बाधकप्रमाणाभावादेवेत्यर्थः ॥ **अस्तीति** । मम देह इति प्रतीतिर्बाधिका विपरीतप्रमेत्यर्थः ॥ **अनुमानमिति** । आत्मदेहावभिन्नावेकधर्मवत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् । यत्रैकधर्मत्वप्रतीतिस्तत्र धर्मिणोरैक्यमित्यनुमानमित्यर्थः । आत्मनि देहधर्मप्रतिभासान्यथाऽनुपपत्त्या देहात्मैक्यं स्वीकार्यमित्यर्थापत्तिः । अनुभवाच्चेत्यनन्तरं मम देह इत्यस्याः प्रतीतेः प्रत्यक्षरूपतासिद्धिरिति शेषः । तदेवापरोक्षतयाऽनुभूयमानत्वमेव । अन्यथा लिङ्गाद्यनुसन्धानाभावेऽपि जायमानायाः प्रतीतेर्यदि प्रत्यक्षरूपत्वं नेत्यर्थः । केचित्तार्किकाः । आ अविपालेति पदच्छेदम् । अविपालगोपालमारभ्येत्यर्थः । शरीराभिमानिनां मूर्खाणामविपालादीनामपीत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । तथा च तेनैव पुरुषादिसिद्धिसम्भवाज्जगदनीहमापद्यत इत्युक्तदोषः कथमित्यर्थः ॥ **अपसिद्धान्त इति** । अनुभूयमानाननुभूयमानसर्वानुमानागमाप्रामाण्यस्य स्वसिद्धान्तत्वात्तत्त्यक्त्वाऽनुभूयमानयोरेव तयोरप्रामाण्यमन्येषां प्रामाण्यमिति स्वीकारेऽपसिद्धान्त इत्यर्थः ॥ **पूर्ववदाश्रयाद्यसिद्धेरित्यादि** । यदि सर्वानुमानागमाप्रामाण्यं तर्ह्यनुभूयमानानुमानागमव्यतिरिक्तानुमानागमाप्रामाण्यस्यावसायकं न किञ्चिदस्तीत्याश्रयासिद्धिः । अथ तदनुमानागमाप्रामाण्यसाधकावनुमानागमौ यद्यङ्गीक्रियेते तर्हि साधकावनुमानागमौ प्रमाणे न वा । आद्ये सर्वानुमानागमाप्रामाण्यमिति व्याहतिः । अनयोरेव प्रमाणत्वात् । द्वितीये साधकाभावात्सर्वानुमानागमाप्रामाण्येऽतिव्याहतमयुक्तमिति

भावः ॥ **अविनाभावेति** । तद्व्याप्तलिङ्गविषयकत्वसन्निकर्ष इत्यर्थः । आदिपदेनार्थप्रतिपादनरूपाभिधैव वा शक्तिस्मृतिर्वाऽऽगमे सन्निकर्षः ॥ **चाक्षुषे श्रावणे चेति** । रसनघ्राणत्वचां गोलकानामेव साक्षादर्थसम्बन्धसद्भावादुभयोरेव ग्रहणमिति मन्तव्यम् । कुत इत्यत आह ॥ **गोलकेति** । अतीन्द्रियस्य चक्षुषोऽभावादिति भावः ॥ **तादिति** । गोलकात्मकस्य चक्षुषोऽर्थसन्निकर्षस्यादर्शनादित्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । गोलकाद्यतिरिक्तस्येत्याद्युक्तरीत्या । इदमर्थसन्निकृष्टकरणजन्यतरम् । तथा च याथार्थ्याभावान्न विपर्ययसंशययोरतिव्याप्तिरिति भावः ॥ **अनुमानादीति** । याथार्थ्योपेतेत्यर्थः । विशेष्यभाग इति शेषः ॥ **अद्यापीति** । तथा च सिद्धेऽनुमानाद्यप्रामाण्ये तद्व्यावर्तनाय विशिष्टलक्षणकरणमस्य प्रमाणलक्षणत्वे सिद्धे एतदनाक्रान्ततयाऽप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **अनवस्थेति** । संवादकप्रमाणेऽपि प्रामाण्यं पुनः संवादान्तरेणैव ज्ञेयम् । तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यर्थः ॥ २–२–३ ॥ ॐ **पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि** ॐ ॥ ॥ **यस्येति** । इच्छासहितप्रयत्नस्येत्यर्थः । फलितमाह ॥ **ज्ञानेच्छाप्रयत्ना इति** ॥ ॐ **अङ्गित्वानुपपत्तेः** ॐ ॥ २–२–४ ॥ ॥ ॐ **अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्** ॐ ॥ ॥ **अखिलं स्वातन्त्र्यं नास्तीति** । उपसर्जनभूतप्रकृत्यपेक्षाऽङ्गीकारादित्यर्थः । कुतो न चेत्यत आह ॥ **तस्यापीति** । तथा सत्यस्यैव स्वातंन्त्र्ये ॥ **स्वसिद्धान्तेति** । उपसर्जनीभूतप्रकृत्यपेक्षाऽङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **विप्रतिषेधाच्चेति** । स्वसिद्धान्तविरोधादित्यर्थः ॥ **अणिति** । अणित्वादादिभूतस्योकारस्यौकाररूपवृद्धौ औपममिति भावः ॥ **नञ्समास इति** । न औपमोऽनौपम इति नञ्समास इत्यर्थः । तथात्वे जीवान्यत्वादिविशेषणानङ्गीकारे ॥ **फलत इति** । जीवाभेदादिप्राप्त्येत्यर्थः ॥ २–२–५ ॥ ॥ ॐ **महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्** ॐ ॥ ॥ **एवमात्रेयस्येति** । परममतत्वाभावादित्यर्थः । तन्मूलयोर्द्वेषमूलयोः । धर्मे द्वेषेणाधर्मकरणादधर्मे द्वेषेण धर्मकरणाद्धर्माधर्मयोर्द्वेषमूलकत्वम् । नन्वथाऽपीच्छाया

रागरूपायाः सत्त्वात्तन्मूलकौ धर्माधर्मौ स्यातामेवेत्यत आह ॥ **इच्छाया अपीति** । ईश्वरे विद्यमानाया अपीति शेषः ॥ **पाथसीया इति** । पाथसं सलिलं जलमित्यमरः ॥ **चतुर्वर्गा इत्युक्तमिति** । तथा च चतुर्णां पार्थिवानां पाथसीयानां तैजसानां वायवीनां च परमाणूनां वर्गा इत्यर्थः । ततश्च न मनसो ग्रहणप्रसक्तिरिति भावः ॥ **सजातीयेति** । पार्थिवानामेव परस्परं संयोग आप्यानामेव परस्परं संयोग इत्यादिरूपेण सजातीयसंयोग एवेत्यर्थः । व्यावर्तनप्रकारं दर्शयति ॥ **परमाणुद्वयेनैवेत्यादिना** ॥ **निरन्तरतयेति** । विरलपरमाणुभ्यो जातं मिलितपरमाणुद्वयमेव द्व्यणुकमित्यर्थः ॥ **परिणामविशेषमेवेति** । परिणामविशेषोपेतमेव द्व्यणुकमित्यर्थः ॥ **असत्कार्यवादमिति** । असतः सत्तासमवायस्यैव तन्मते जनिशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ **पूर्ववद्व्याख्येयमिति** । परमाणुपुञ्जवादमित्याद्युक्तरीत्यैवकारार्थो ज्ञातव्य इत्यर्थः । चतुर्भिर्द्व्यणुकैः ॥ **अत्र चेति** । द्व्यणुकेभ्य एव चतुरणुकमुत्पद्यत इति पक्षे द्व्यणुकेष्वणुत्वं परिमाणस्य सत्त्वात् । चत्वारोऽणवो यस्यारम्भकास्तच्चतुरणुकमिति योगसम्भवेन चतुरणुकसंज्ञा मुख्यैवेत्यर्थः ॥ **विशेषोऽभिहित इति** । नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छमित्यनेनेत्यर्थः ॥ **सामर्थ्यमिति** । प्रभुशब्दोक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ **भावेति** । महत्त्वदीर्घत्वभावस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य सूत्रे महदित्याद्युक्तिरित्यर्थः । तत्सूत्रम् । तत्र महदित्युक्तेरिति भावः ॥ **वतिरिति** । तत्र तस्येवेत्युक्तत्वेन सप्तम्यर्थस्य प्रकृतेऽयोगेन षष्ठ्यर्थ इत्युक्तम् । तर्हि महत्त्वस्यदीर्घत्वस्येत्यर्थासङ्गतिरित्यत आह ॥ **विभक्तीति** । षष्ठीविभक्तिविपरिणाम्य पञ्चम्याऽर्थो वाच्य इत्यर्थः । अथ षष्ठ्येवास्तु न तस्या विपरिणामस्तर्हि कथमित्यत आह ॥ **सकाशादिति** । अन्त्यावयविपरिमाणे व्यभिचारवारणायाह । द्रव्यसमवायिकारणेत्युक्तम् । षष्ठ्यन्तमेतत् ॥ **एवं सतीति** । तूलपिण्डपरिमाणस्यापि पक्षतुल्यतामुक्त्वा परिमाणासमवायिकारणत्वे साध्ये तूलपिंडपरिमाणं प्रति प्रचयोत्पत्तिं प्रचयासमवायिकारणताया एव सिद्धत्वेन बाधःस्यादित्यर्थः ॥ **तत्समवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्येति** । तत्समवायिकारणस्य यत्परिमाणं तत्त्वाभावस्योपाधित्वादित्यर्थः । तथा च त्र्यणुकसमवायिकारणपरिमाणत्वाभाव

आद्यानुमाने उपाधिः । द्व्यणुकसमवायिकारणपरिमाणत्वाभावो द्वितीयानुमाने उपाधिरिति भावः ॥ **परिमाणावान्तरजातेरपाकरणादिति** । महत्त्वं चैत्र दीर्घत्वं न महत्त्वं चाणुत्वं च महत्त्वं चेत्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः । अयं भावः । पाचकत्वपाठकत्वादिवत्परस्परपरिहारेण विद्यमानयोरेकत्र समावेशरूपसाङ्कर्यरूपबाधकशून्या हि जातिः । यदि द्व्यणुत्वादिकं परिमाणावान्तरजातिः परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकादिद्रव्यमात्रवृत्तिरसङ्कीर्णेति स्यात्तर्ह्येवास्माकं विरोधि स्यान्न चैवं किन्नाम परिमाणं सर्वत्रैकजातीयमेव । अणुत्ववत्त्वेव पदार्थेष्वापकृष्टवस्त्वपेक्षया महत्त्वस्य दीर्घत्वस्य चाङ्गीकारेणाणुत्वादीनां चतुर्णामप्येकत्र समावेशाङ्गीकारात् । तथा च दृष्टान्ते त्र्यणुकपरिमाणादौ साध्याव्यापकतेति भावः । साधनव्यापकत्वं चाह ॥ **पक्षीकृतादिति** । द्व्यणुकपरिमाणादित्यर्थः ॥ **द्व्यणुकादावणुत्वह्रस्वत्वे इति** । आदिपदेन परमाणुग्रहणम् । परमाणावपि ह्रस्वत्वस्य कैश्चिदङ्गीकारादेवमुक्तम् । अनेन कल्पितमिति वचनेन ॥ **उक्तप्रसङ्ग एवेति** । त्र्यणुकादिगतमहत्त्वदीर्घत्वाभ्यां चतुरणुकादिपरिमाणमपि नो भवेदित्यर्थः ॥ **अवर्जनीयेति** । तथा चाकाशादीनां घटाद्युत्पत्ताविवावश्यकल्प्यमाननियतपूर्ववर्तिद्वित्वादिसङ्ख्ययैव द्व्यणुकादौ परिमाणोत्पत्तौ सम्भवत्यां सत्यां तत्सहभूतमेतत्परमाण्वादिपरिमाणमन्यथासिद्धत्वादकारणमित्यर्थः । नन्वेवं सङ्ख्यात एव परिमाणोत्पत्तौ हस्तचतुष्टयवितस्तिचतुष्टयपरिमिततन्तुत्रयजन्ये पटे परिमाणभेदो न स्यात् । त्रित्वसङ्ख्याया अविशिष्टत्वादित्यत आह ॥ **यत्र त्विति** । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वं चाक्षुषप्रत्यक्षत्वम् । अन्यथाऽऽत्मनोऽप्रत्यक्षतापत्तेरिति ध्येयम् । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं वा महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतस्पर्शवत्त्वं वेति नियामकद्वयं ज्ञेयम् । तत्पारिवारिस्थतेजस्युद्भूतरूपाभावेन स्पार्शनप्रत्यक्षत्वाभावापत्त्या स्पर्शवत्त्वमभिहितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **त्र्यणुकादावपीति** । रूपं स्पर्शो वोद्भूतो न भवतीत्युद्भूतपदोपरिभारः । रूपं स्पर्शो वा गृह्यत एव विविच्य तु न गृह्यते सूक्ष्मत्वादिति प्राञ्च इत्येतन्मतानुसारेणेदम् । अत एव गूढाभिसन्धित्वादेव ॥ **जातियोगः स्यादिति** । तर्ह्येवैकत्र विरुद्धजातिद्वयाभावेन विरोधः स्यादिति शेषः । द्रव्यभेदो द्रव्यविशेषः । अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **तयो-**

रिति । प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोः । महत्त्वादित्यादिपदेनोद्भूतरूपस्पर्शयोः सङ्ग्रहः ॥ **अन्यथेति** । महत्त्वमेव प्रयोजकमिन्द्रियपाटवं त्वप्रयोजकमेव यदीत्यर्थः ॥ **तर्हीति** । यदीन्द्रियपाटवं महत्त्वं चेत्युभयं प्रत्यक्षतायां प्रयोजकं तर्हीत्यर्थः । गगनादेरपि महत्त्वोपेतस्यापि । कदाचिदित्यनन्तरमिन्द्रियपाटवोपेतस्यापि कस्यचित्पुंस इति शेषः ॥ **अपकृष्टेति** । उत्कृष्टमहत्त्वरूपगुणविपर्ययभूतेनापकृष्टमहत्त्वेनेत्यर्थः ॥ **तर्हीति** । यदि चाक्षुषद्रव्यानुपलम्भो महत्त्वाभावाधीनो न भवति किन्त्वपकृष्टमहत्त्वाधीन एव तर्हि गगनाद्यपेक्षयाऽपकृष्टमहत्त्वस्य पर्वतादावपि सत्त्वेन तस्याप्रत्यक्षतापत्तेरिति भावः । अपकर्षविशेषस्यापकृष्टत्वमहत्त्वविशेषस्य चाक्षुषद्रव्यानुपलम्भप्रयोजकतया विवक्षितत्वादित्यर्थः । असौ विशेषः । अत एवाव्यवस्थितत्वेनाव्यवस्थाप्रदर्शनार्थमेवेत्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । अणुत्वं च महत्त्वं चेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **शक्योपपादन इति** । तथा चोक्तप्रबन्धेन साजात्यमङ्गीकृत्य सर्वत्राणुत्वस्य वा महत्त्वस्य वोपपादनं व्यर्थमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । वैजात्ये यदि कार्यकारणभावो नेत्यर्थः । तर्हीति शेषः । आपत्तेर्विजातीयत्वात्सङ्ख्यापरिमाणयोरिति शेषः । ननु विजातीयत्वेऽपि सङ्ख्यापरिमाणयोरेव विजातीययोः कार्यकारणाभावोऽङ्गीकृतः । न विजातीययोः परिमाणयोरतः सङ्ख्ययोत्पत्तिः परिमाणस्य युक्ता न परिमाणादिति चेन्न । निर्मूलत्वादेतत्कल्पनाया इत्याह ॥ **परिमाणस्यैवमितीति** । महत्त्वाणुत्वशब्दाभ्यां परिमाणोत्कर्षापकर्षावुच्येते इत्येवं व्याख्याने बीजमाह ॥ **तथा चेति** । अणुपदार्थसिद्धौ तन्निष्ठाणुत्वरूपपरिमाणावान्तरजातिसिद्धेरित्यर्थः ॥ **तत्सिद्धौ चेति** । अणुत्वसिद्धौ तदधिकरणभूताणुपदार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ **इयत्तावच्छेदरहितमेवेति** । त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एव परिमाणं न ततोऽपकृष्टमस्तीति यत्तापरिच्छेदेत्यर्थः । अनन्तांशोपेतमनन्तांशरूपम् । अपकर्षतारतम्यं नामानन्तांशरूपत्वमेव विवक्षितमित्यर्थः । अनन्तांशरूपमपि तत्क्वचिदाश्रितमिति वक्ष्यति । उक्तरूपः पूर्वन्यायेन घटनिष्ठपरिमाणान्महत्त्वात् षष्ठभाग एवेत्यादिरूपेयत्तापरिच्छेद इत्यर्थः । ननु क्षेत्रज्ञेश्वरयोरुभयोरप्यात्मनोर्व्याप्तत्वादीश्वरमात्रग्रहणं कुत इत्यत आह

॥ **ईश्वरेति** । उत्कृष्यते उत्कृष्टं भवति । अपकृष्यते अपकृष्टं भवति । एवमुत्तरत्र ॥ **तदसिद्धाविति** । अणोरेतावद्भागताया असिद्धावित्यर्थः ॥ **विवक्षितेति** । अपकर्षकाष्ठाश्रयभूतद्रव्यासिद्धिरूपेत्यर्थः । तदेव विशदयति ॥ **अस्मादिति** । अनुत्कृष्यमाणं कस्माच्चिदपि स्वयमुत्कृष्टं न भवति किन्तुसर्वापेक्षया स्वयमेवापकृष्ट इत्यर्थः । नन्वनन्तस्यापि परिमाणापकर्षस्य पर्यवसितत्वानङ्गीकारान्न विप्रतिषिद्धमेतदित्यत आह ॥ **भावित्वं चेति** । क्वचिदाश्रितत्वरूपपर्यवसानानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **महत्त्वनिराकरणेति** । अणुत्वविश्रान्त्यधिकरणत्वेति यावत् । तथाऽवसाने वाच्ये विरोध इति भावः । निरतिशयमित्यस्यापकर्षतारतम्यं विवक्षितद्रव्यं विनाऽन्यत्रातिशयेन नास्तीत्यर्थः । एवं दृष्टान्तेऽपि ॥ **आद्ये बाध इति** । निरतिशयमित्यस्य स्वापेक्षयाऽधिकशून्यमिति यद्यर्थस्तर्हि गगनादिनिष्ठोत्कर्षे स्वापेक्षयाऽधिकशून्यत्वे विद्यमानेऽप्यपकर्षतारतम्ये महत्त्वरूपाधिकपरिमाणोपेतत्वस्यैव सत्त्वेन साध्यवैकल्यमित्यर्थः ॥ **घटादिपरिमाण इति** । उत्कर्षावधिभूतस्य सर्षपादेरपकर्षावधिभूतस्य पर्वतादेः सत्त्वेनोभयावधिमत्त्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । अपर्यवसितेः प्रकृतत्वादाह ॥ **तदितीति** । सामान्ये नपुंसकमिति सूत्रादिति भावः ॥ **अस्माकमिति** । अपकर्षतारतम्यस्येयत्तामनभ्युपगच्छतां मते । प्रत्यनुमानमियत्तासाधकम् । स एव साक्ष्येव ॥ **किन्त्विति** । साक्षिसिद्धमनन्ततामनुवदति श्रुतिरित्येव तेन तु तत्र स्वार्थसत्तानिश्चायकत्वरूपं तात्पर्यमित्यर्थः । अभ्युपेत्याह ॥ **प्रतिपादकत्वेति** । अर्थप्रतिपादने यदि तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ **समानो धर्म इति** । परिच्छेदाभावरूपमानन्त्यमुत्कर्षापकर्षयोः समानो विशेषणभूतो धर्म इति युज्यत इत्यर्थः ॥ **उत्कर्षस्यापीति** । अनल्पतापरपर्यायस्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** । बहुत्वस्यानल्पतारूपस्येत्यर्थः । नाप्यल्पत्वस्येत्यनन्तरमनल्पतारूपमनन्तत्वविशेषणमिति वर्तते । कुतो नेत्यत उक्तं विरोधादिति ॥ **दृष्टान्तान्तरमिति** । महत्त्वस्य दृष्टान्ततयोक्तत्वादित्यर्थः । एकभागानां तावत्त्वं यद्यप्युक्तं गणितशास्त्रे तथाऽपि तत्र तस्य तात्पर्यं नास्तीति चेत्तत्राह ॥ **साङ्ख्यमिति** ॥ **प्रयोजनाभावा-**

दिति । प्रयोजनस्य लोकव्यवहारस्य परार्धपर्यन्तं कृतसङ्ख्ययैव सिद्धेरिति भावः ॥ **एतामेवेति** । ननु नास्त्येव सङ्ख्यायामिति पूर्वदर्शिता-मित्यर्थः ॥ ७७ ॥ पारिमाणानन्त्यस्य देशानन्त्यशब्दवाच्यस्य । वाचकोऽनन्तशब्द इति वर्तते । सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **कोऽत्रेति** । पूर्वपक्ष्युत्तरमाह ॥ **निरर्थकेति** । एवं यदनन्तशब्दार्थभूतमनवधिकपरिमाणरूपं देशानन्त्यमुक्तरीत्योभयविधमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अनन्तशब्दस्याल्पकालत्व-मल्पगुणत्वं च यथार्थौ न भवतीत्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । देशानन्त्यशब्दार्थ इति शेषः । अविशेषादनन्तशब्दार्थत्वाविशेषात् ॥ **उक्तेति** । नन्वनेकार्थत्वमन्याय इत्युक्तेत्यर्थः ॥ **सिद्धान्त इति** । सूत्रकारसिद्धान्त इत्यर्थः । यद्वा बाधकमुक्तमेवेत्याह ॥ **सर्वत्रापीति** । इत्येवेत्यनेनैव बाधकमुक्तमिति शेषः । तद्विशदयति ॥ **न हीति** ॥ **तत्प्रसङ्ग इति** । घटादेरपि तत्र तत्र स्थितस्याकाशादेरिव तत्तत्परिमाण-त्वप्राप्त्याऽनेकपरिमाणवत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **सर्वपरिमाणानामिति** । घटपरिमाणसदृशपरिमाणस्यापि गगने सत्त्वेन तत्परिमाणसदृशपरि-माणवत्त्वं घटे प्राप्तमेवेति भावः । तेषामप्याकाशप्रदेशानामपि ॥ **अनुमानेति** । अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमित्युक्तानुमानेत्यर्थः ॥ **ततश्चेति** । अतो नाणुत्वविश्रान्तिरित्यनेन कालात्ययापदिष्टतायास्तथा न महत्त्वस्य चेत्यनेन साध्यवैकल्यरूपदृष्टान्तदोषस्य चापरिहार्यत्वं युक्तं ज्ञेयम् । प्रकृत्यादौ प्रकृत्यादिरूपे द्रव्यान्तरेऽपीत्यर्थः ॥ **अन्वाचिनोतीति** । अप्रधानार्थान्तरसूचनमन्वाचयः । यथा वटो भिक्षामट गां चानयेत्यत्र भिक्षाटनं प्रधानं गवानयनं पाक्षिकम् । भिक्षाटनसमये यदि गौर्लभ्यते तर्ह्यानय नोचेन्नेति । एवमिह सदानन्त्ययुतमिति नित्यदा देशान-न्त्ययुतत्वमुक्तम् । अनेन कालरूपलक्षणेषु देशानन्त्येष्वनित्येष्वतिव्याप्तिपरिहारसूचनमपि भवतीत्यतिव्याप्तिपरिहारेऽप्रधानम् । यद्यतिव्याप्तिपरिहार एव पूर्वलक्षणयोरिवात्रापि प्रधानं प्रयोजनं स्यात्तर्ह्यव्याकृताकाशे प्रकृत्यादौ चातिव्याप्तिरवश्यं परिहार्या स्यान्न च पर्यहार्षीत्तेन ज्ञायते तत्र न भार इत्यतोऽ-यमन्वाचयः । तथा च कालक्षणादिव्यावर्तकमात्रमेवेदं लक्षणमिति भाव इत्याहुः ॥ **प्रसङ्ग इति** । यदि साक्षिनामकं मानं न स्यात्तदाऽक्षजा-

देर्मानत्वग्रहो न स्यादिति तर्केऽर्थः । ननु सप्रमाणकत्वं प्रवृत्तिसामर्थ्याद्यनुमानरूपप्रमाणमादायापि पर्यवस्यतीति न साक्षिरूपप्रमाणसिद्धिरित्यत आह ॥ **प्रसक्तेति** । अस्तु साक्षी तत्प्रामाण्यं कुतः सिद्धं येन सप्रमाणकमित्युक्ते साक्षिणमादाय पर्यवसानं स्यादित्यत आह ॥ **धर्मीति** । साक्षिरूपधर्मिग्राहकेण प्रमाणेन स्वेनैव सिद्धे साक्षिप्रामाण्य इत्यर्थः । तस्य स्वप्रकाशत्वादिति भावः । पृथक् साक्षिभिन्नम् । मानं स्वसिद्धमानत्वोपेतमित्यर्थः । अनभ्यासाभ्यासदशापेक्षया प्रवृत्तीत्यादिवक्ष्यमाणेत्युक्तं दर्शयितुमाह ॥ **नेति** ॥ **असिद्धिरिति** । परमाणोरेवाभावाद्भवन्मते आश्रयासिद्धिः । परमाणुग्राहकानुमानेन निर्भागतयैव प्रसिद्धत्वादस्मद्रीत्या धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः । उभयं क्रमेण परिहरति ॥ **साक्षिणेत्यादिना** । ॥ **तेन चेति** । साक्षिणेत्यर्थः ॥ **एवमिति** । यदि साक्षिणा सभागत एव सिद्धः परमाणुस्तर्ह्यनुमानं व्यर्थं सिद्धसाधनतापत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** । एकस्मिन्नर्थे इति शेषः ॥ **सभागत्वमात्र इति** । परमाणुस्वरूपस्य साक्षिसिद्धत्वमङ्गीकृत्य सभागत्वस्य साक्षिसिद्धत्वे यो विप्रतिपद्यते तं प्रति साक्षिसिद्धं परमाणुं पक्षीकृत्य तत्सभागत्वमनुमानेन साध्यत इत्यर्थः । ननु गगनादौ संयोगित्वे सत्यपि सभागत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **गगनादीनामिति** ॥ **विशेषणेति** । पदार्थे सर्वदिक्स्थितत्वरूपविशेषणेत्यर्थः । ननु द्व्यणुकाद्यारम्भानुपपत्त्याऽस्तु परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगः । स चैकस्य परमाणोरेकेनैव परमाणुनेत्यस्तु युगपदनेके संयोगाः सन्तीति कुत इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चैकेनैवेति नियम इति** ॥ **कारणाकारणसंयोगजसंयोगप्रक्रियायामिति** । कदाचिदादौ पार्थिवाप्यपरमाण्वोरकारणीभूतः संयोगो जातः । विजातीयपरमाणुसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकत्वात् । अनन्तरं पार्थिवपरमाण्वान्तरसंयोगो जातः । आप्यपरमाणौ चाप्यपरमाण्वान्तरसंयोगः । तत्र पार्थिवपरमाणुद्वयसंयोगेन पार्थिवद्व्यणुकमुत्पन्नमाप्यपरमाणुद्वयसंयोगेन चाप्यद्व्यणुकमुत्पन्नम् । तथा च द्व्यणुकद्वयजनकत्वात्पार्थिवपरमाणुद्वयसंयोग आप्यपरमाणुद्वयसंयोगश्च कारणीभूतः संयोग इत्युच्यते । तदनन्तरमाप्यद्व्यणुकेन पार्थिवपरमाणोः संयोगो जातः । पार्थिवद्व्यणुकेन चाप्यपरमाणोः । तथा चाका-

रणसंयोग आदौ तदनन्तरं कारणीभूतः संयोगस्तज्जन्यं यत्पार्थिवाप्यद्व्यणुकद्वयं तज्जन्यो यः संयोग आप्यपार्थिवपरमाण्वोर्भवतीति तत्प्रक्रियायामित्यर्थः। तथा चैकस्मिन्पार्थिवपरमाणौ विजातीयाप्यपरमाणुसंयोग एकः सजातीयपार्थिवपरमाण्वान्तरसंयोगोऽपरः। आप्यद्व्यणुकसंयोगोऽन्य इत्येवं संयोगत्रयम्। तथैकस्मिन्नाप्यपरमाणौ विजातीयपार्थिवपरमाणुसंयोग एकः। सजातीयपरमाण्वान्तरसंयोगोऽन्यः। पार्थिवद्व्यणुकसंयोगोऽपर इत्येवं संयोगत्रयं प्राप्तम्। तथा च संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वादेकैकत्रांशत्रयसिद्धिरिति भावः। विपक्षे बाधकसूचनार्थमित्युक्तं विपक्षे बाधकतर्कमाह ॥ **तथा चेति घट-संयोग इति**। घटे पदार्थान्तरसंयोग इत्यर्थः ॥ **तदसम्भवादिति**। साक्षिसिद्धे परमाणौ तस्य यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति निर्वचनस्यासम्भवादित्यर्थः ॥ **गुणादेरिति**। गुणे गुणानाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **असम्भवादिति**। विभागस्य सामान्यगुणत्वेन द्रव्यत्वे सति विभागलक्षणगुणशून्यं परमाणुरित्युक्तेऽसम्भवादिति भावः ॥ **मेरुमन्दरयोरिति**। तत्रापि स्वस्वनिष्ठयत्किञ्चिद्वृक्षे प्रत्यन्तपर्वतादिविभागा-भावोऽस्तीति भावः। अवयवनाशात्समवायिकारणनाशात् ॥ ७ ॥ अविशेषः कार्ये इति शेषः ॥ **व्याप्त्यसिद्धेरिति**। द्वितीयतर्के हस्त-चतुष्टयवितस्तिचतुष्टयारब्धे पटे परिमाणाविशेषाभावेन व्यभिचार इत्यर्थः। आरब्धत्वमङ्गीकृतमित्यत्रारब्धपदोपरि भारः ॥ **सम्भूतानामिति**। आरम्भकाणामनारम्भकाणां चावयवानां सम्भूतानामित्यर्थः। न तु जनकीभूतावयवानामेवानन्त्यमिति भावः ॥ **तदभावेति**। विमतौ सम्भू-याप्यानन्त्योपेतावयवौ न भवत इति साधने मां प्रति सर्वत्राप्यवयवेषु सम्भूयानन्त्यमेव वाङ्गीकारिणौ वां प्रति गुणानां निरवयवत्वेनानन्ता-वयवारब्धत्वाभावेन दृष्टान्तत्वं भविष्यतीत्यत आह ॥ **गुणादाविति**। गुणादेर्निर्गुणत्वेन तत्र विसदृशपरिमाणवत्त्वरूपसाधनाभावादित्यर्थः ॥ **यावन्तं देशमिति**। आकाशप्रदेशमित्यर्थः। तथा च सर्षपावयवैर्जगति व्याप्त इत्युक्तमसदिति भावः ॥ **सम्भूतावयवानामिति**। साक्षात्सर्षपारम्भकावयवास्तदनारम्भकाश्चावयवाः सम्भूयानन्ताः। एवं साक्षान्महीधरारम्भकावयवास्तदनारम्भकाश्चावयवाः सम्भूयानन्ता इत्यर्थः

॥ **आनन्त्येऽपीति** । सर्वपारम्भकावयवानां तदनारम्भकावयवानां च सम्भूयानन्त्ये महीधरारम्भकाणां तदनारम्भकाणां च सम्भूयानन्त्येऽपीत्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । विशेषानन्त्यपार्थिवपरमाण्वानन्त्ययोर्यदि साम्यं तर्हि तेषां विशेषाणां पार्थिवपरमाणुष्वेव सत्त्वप्राप्त्येतरत्र तदभाव एवः स्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ **त्रयाणामिति** । त्रयाणां परमाणूनां संयोगाज्जातमित्यर्थः ॥ **एवमन्यदपीति** । चतुर्णां परमाणूनां संयोगाज्जातं चतुरणुकमित्यर्थः ॥ **उक्तोत्तरमिति** । परमाणोरपि स्वावयवत्वस्य साधितत्वादिति भावः । दूषणान्तरमाह ॥ **निरवयवत्व इति** ॥ **तदिति** । कार्यमित्यर्थः ॥ **अगन्धमस्नेहमिति** । पार्थिवपरमाणुजन्यत्वात्तस्मिन्कार्ये गन्धेन भाव्यम् । आप्यपरमाणुजन्यत्वात्स्नेहेन भाव्यम् । तथा चाप्यपरमाणुजन्यत्वात्तत्कार्यमगन्धमापद्येत कारणीभूताप्यपरमाणादौ गन्धाभावात् । पार्थिवपरमाणुजन्यत्वात्तत्कार्यमस्नेहमापद्येत । तत्कारणीभूतपार्थिवपरमाणादौ स्नेहाभावादित्यर्थः ॥ **अगन्धमरूपमिति** । अरूपमपाकजरूपरहितम् । पार्थिवपरमाणुजन्यत्वात्तस्मिन्कार्ये गन्धेन भाव्यम् । तैजसपरमाणुजन्यत्वादपाकजरूपेण भाव्यम् । तथा च तैजसपरमाणुजन्यत्वात्तत्कार्यमगन्धमापद्येत । कारणीभूततैजसपरमाणौ गन्धाभावात् । पार्थिवपरमाणुजन्यत्वात्तत्कार्यमपाकजरूपाभाववदापद्येत । तत्कारणीभूतपार्थिवपरमाणावपाकजरूपाभावादित्यर्थः ॥ **एकस्येति** । समवायिकारणीभूतैकपरमाणुनिष्ठस्यैकस्य गन्धस्येत्यर्थः । एकैकस्य गन्धादेरारम्भकत्वे बाधकमाशङ्कते ॥ **अपेक्षणीयेति सततेति** । प्रलयेऽप्येकस्य परमाणोस्तद्गन्धस्य च सत्त्वात्कार्यं स्यादित्यर्थः । अपेक्षणीयत्वमुपपादयति ॥ **समवायीति** ॥ **अन्यथेति** । अनेकेषां गन्धादीनां कार्ये गन्धाद्यारम्भकत्वपक्षेऽपि प्रलयेऽनेकेषां परमाणूनां तद्गन्धस्य च भावात्कार्यं स्यादेवेत्यर्थः । कार्यद्रव्योत्पत्त्यपेक्षामङ्गीकृत्य समाधिः समानः । कार्यजेत्यस्योत्पन्नं यत्कार्यं द्रव्यं तत्रत्या इत्यर्थः ॥ **ततश्चेति** । एकस्मिन्नपि परमाणौ विद्यमानो य एको गन्धः स एव कार्ये भवतीत्यङ्गीकारादिति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । यदि पार्थिवाप्यपरमाणवो विजातीया

मिलित्वा कार्यारम्भका इत्यर्थः। व्यहार इदं पार्थिवमिदमाप्यमित्यादिरूपः॥ **वैशेष्यादिति**। तत्तद्भागबाहुल्यापेक्षयेत्यर्थः। सम्प्रतिपन्नं यत्सजातीयतन्त्वारब्धं पटादिकार्यं तद्दृष्टान्तेन कार्यत्वादिति हेतुनेति शेषः। विप्रतिपन्नानां द्व्यणुकादीनाम्॥ **आरम्भकेति**। तथा च घटादिदशसङ्ख्याकावयवजन्यं तथा चतुरणुकत्र्यणुकचतुष्टयजन्यं त्र्यणुकं द्व्यणुकत्रयजन्यं द्व्यणुकं परमाणुद्वयजन्यमित्यारम्भकसङ्ख्यापकर्षस्य तारतम्यमित्यर्थः। आरम्भकत्वं त्र्यणुकारम्भकत्वम्। तथा च न द्व्यणुकत्रयसंयोगजन्यत्वमिति भावः। बहुत्वाभावे द्व्यणुक इति शेषः। कार्ये त्र्यणुके॥ ७॥ अनियतसङ्ख्यैः सजातीयैः॥ **विजातीयैर्विसदृशैश्चेति**। न च विजातीयत्वं विसदृशत्वं चैकमेवेति वाच्यम्। विजातीययोरपि ब्राह्मणक्षत्रिययोर्मुखादिसादृश्यदर्शनात्। सजातीययोरपि ब्राह्मणयोर्मुखादौ वैसादृश्यस्यानुभवसिद्धत्वाद्विजातीयत्वं विसदृशत्वं च भिन्नमेवेति ज्ञातव्यम्। एवमेव सजातीयत्वं सदृशत्वं च भिन्नमेवेति च ज्ञातव्यम्। अत एव सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हीति वक्ष्यति॥ **अनुमानं चेति**। द्व्यणुकादिकार्यमनियतसङ्ख्याकसजातीयविजातीयविसदृशकारणजन्यं कार्यत्वाल्लोष्ठादिकार्यवदित्यनुमानमित्यर्थः॥ **आगमेति**। विजातीयैर्विसदृशैश्च तत्तैर्ब्रह्माण्डोत्पत्तेरागमसिद्धत्वादिति भावः। अत्र विजातीयादिजन्यत्वे॥ **भ्रान्तिरिति**। उक्तानुमानागमजन्यं ज्ञानमित्यर्थः॥ **उक्तमिति**। द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयत इत्युक्तमित्यर्थः। व्युत्क्रमेण पृथिव्यादिक्रमेण। समवायिन्यतिव्याप्तिमुपपादयति॥ **तन्त्विति**॥ **तन्तावित्ति**। तन्तुपटयोरुभयोरपि द्वित्वं प्रति समवायिकारणत्वादिति भावः। निमित्ते तामुपपादयति॥ **शरीरेति**॥ **न च तथेति**। अयमर्थः। पटस्य समवायिकारणत्वेन कारणत्वे सत्यपि समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन कारणत्वावधारणं विवक्षितम्। प्रकृतकार्यसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं कारणतावच्छेदकत्वेन विवक्षितमिति यावत्। न चेदं कारणतावच्छेदकं पटेऽस्ति। तथात्वे घटपटयोरुत्पन्नस्य द्वित्वस्य पटः कारणं न स्यात्। समवायिकारणीभूतघटप्रत्यासन्नत्वात्। तथाऽपेक्षाबुद्धावपि नेदं कारणतावच्छेदकमस्ति। तथात्वे घटपटयोरुत्पन्नं द्वित्वं प्रत्यपेक्षाबुद्धेः कारणत्वं न स्यात्। समवायि-

कारणीभूतघटपटोभयाप्रत्यासन्नत्वात् । तथा च नात्रभूतसामर्थ्यम् । तन्तुद्वयसंयोगादौ तु वर्तत इदम् । अन्यानिष्ठस्य तददर्शनादिति ॥ **विषयबुद्धेरिति** । इष्टार्थोपलब्धौ सुखमनिष्टार्थोपलब्धौ दुःखमिति प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । कारणतावच्छेदकमत्रोपपादयति ॥ **न हीति** । तन्त्वन्यघटगताद्वित्वं प्रति पटो न कारणं तथा न हीत्यर्थः ॥ **आत्मनीति** । तथा च व्यापकबुद्धिसमवायिकारणीभूतात्मप्रत्यासन्नत्वं न व्याप्यबुद्धाविति नात्रोक्तमवच्छेदकमस्तीत्यर्थः ॥ **आद्येति** । तत्रापि द्वितीयादिशब्दसमवायिकारणीभूताकाशप्रदेशगतत्वं नाद्यशब्देऽस्तीत्यर्थः ॥ **तदिति** । असमवायिकारणत्वेत्यर्थः ॥ **समानमिति** । एकात्मगतत्वेनेत्यर्थः । अन्यत्र तुरीतन्तुसंयोगे ॥ **तच्चेति** । अप्रामाणिकत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ **नानुमानादिति** । यथाऽऽहुः । कणादसुगतौ पुनरनुमानं च तच्चेति । तत्र परमाणुसद्भावे । तत्परमाण्वादिकम् ॥ **एकैकत्रेति** । परमाणुपरिमाणतारतम्यं द्व्यणुकपरिमाणतारतम्यमिति वा साधने एकैकत्र एकैकनिष्ठे परिमाणे तारतम्याभावादित्यर्थः । द्व्यणुके व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम् । रूपरूपत्वयोस्तद्वारणाय द्रव्यपदम् । सामान्ये व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीत्युक्तम् । गगनादौ तद्वारणाय चाक्षुषपदम् । मनसि व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीत्युक्तम् । गगनादिवारणाय क्रियावत्त्वे सतीत्युक्तम । परमाणौ व्यभिचारवारणाय महदिति द्रव्यविशेषणम् । द्व्यणुके व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम् । ननु चाक्षुषद्रव्यत्वमस्तु महत्त्वं माऽस्त्विति शङ्का न युज्यते । महत्त्वाभावे चाक्षुषद्रव्यत्वमेव न स्यादिति हेतूच्छित्तिरेव बाधिकेत्याशङ्क्ते ॥ **महत्त्वमिति** । क्वचित् त्र्यणुकरूपे द्रव्ये । अन्यन्महत्त्वातिरिक्तम् । तथा सति चाक्षुषद्रव्यतायां प्रयोजकद्वयकल्पने ॥ **धर्मीति** । चाक्षुषद्रव्यत्वे महत्त्वं कारणं प्रकल्प्यते न च त्र्यणुके महत्त्वं प्रसाध्य तस्य महद्द्रव्यस्य परमाणुत्वं न सम्भवतीति तदतिरिक्तं किञ्चित्परमाण्वाख्यं धर्मिकल्पनीयमिति धर्मिकल्पनात इत्यर्थः ॥ **धर्मेति** । चाक्षुषद्रव्यत्वेन सिद्धे त्र्यणुकाख्ये द्रव्ये महत्त्वातिरिक्तप्रयोजकीभूतं कञ्चिद्धर्मं कल्पयित्वा तस्यैव परमाणुत्वकल्पनं लघ्वित्यर्थः ॥ **को विरोध इति** । विरोधस्य वस्तुव्यपक्षयेत्यनेन परिहृतत्वादिति भावः ॥ **महतोऽपीति** । ननु

महत्त्वे सति चाक्षुषत्वमस्तु । अकार्यत्वमेवास्त्विल्यप्रयोजकता न युक्ता अकार्यस्य द्रव्यस्य महत्त्वे सति चाक्षुषत्वादर्शनादिति चेन्न । यथाऽकार्यस्य महद्द्रव्यस्य कुत्रापि प्रत्यक्षत्वानुपलब्धावप्यात्मरूपमहद्द्रव्यस्य तत्कल्पितमेवमकार्यस्य महद्द्रव्यस्य कुत्रापि चाक्षुषत्वानुपलब्धावपि त्र्यणुकाख्ये द्रव्ये चाक्षुषत्वोपपत्तेः । अन्यथाऽऽत्मनो तन्न स्यादिति भावः ॥ **परमेति** । ननु द्वितीयहेतौ महत्त्वे सति क्रियावत्त्वेऽप्यकार्यत्वमस्त्विति न युज्यते । अकार्यस्य महतो गगनादेरिव क्रियावत्त्वमेव न सम्भवतीति हेतूच्छित्तिरिति चेन्न । अकार्यस्य परममहत एव क्रियावत्त्वं न युक्तं गगनादिवत् । त्र्यणुकरूपकार्यद्रव्यस्यापरममहत्त्वाद्युक्तं क्रियावत्त्वमिति भावः ॥ **कारणमिति** । तथा च त्र्यणुकनिष्ठजन्यमहत्त्वस्यासमवायिकारणभूतबहुत्वसङ्ख्याधिकरणं त्र्यणुकसमवायिकारणभूतं किञ्चिद्द्रव्यं कल्पनीयमिति तदेव द्व्यणुकमिति हृदयम् । उपपत्तेस्त्र्यणुकनिष्ठमहत्त्वस्येति शेषः ॥ **नेतीति** । त्र्यणुकमहत्त्वं न नित्यं चाक्षुषमहत्त्वाद्घटमहत्त्ववदित्यर्थः । गगननिष्ठमहत्त्वे व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम् ॥ **बाधकेति** । तथा च चाक्षुषमहत्त्वेऽपि नित्यत्वमस्त्विति भावः ॥ **अत एवेति** । उक्तरीत्या कार्यत्वसाधकहेतोरप्रयोजकत्वादित्यर्थः । कार्यद्रव्यत्वं सावयवत्वसाधकमित्यर्थः ॥ **मेरुसर्षपादीनामिति** । अनन्तावयवारब्धत्वाभावादिति भावः ॥ **दूषितेति** । आनन्त्येऽपि कालक्षणाद्यानन्त्य इव तारतम्यसद्भावान्नोक्त दोष इति दूषितमिति भावः ॥ ७७ ॥ प्रामाणिकपरित्यागहेतुत्वादियमनवस्था दूषणमित्याशङ्कते ॥ **घटादीति** । आरम्भकानन्तावयवपरम्पराङ्गीकारेऽनन्तावयवानामुत्पत्तावेव कालस्य पर्यवसितत्वाद्घटादिकार्यस्योत्पत्तुमवकाशस्यैवाभावेन घटादिकार्यानुत्पत्तेर्बाधिकायाः सत्त्वादियमनवस्था दूषणमिति भावः ॥ **यदुक्तमिति** । विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानत इत्यनेनेत्यर्थः । तत्र तस्यैवेति षष्ठीसप्तम्यर्थयोरसम्भवात्तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरित्यनेन क्रियातौल्ये इयं वतिरित्याह ॥ **तुल्यमिति** । अनुव्याख्यानस्य भावमाह ॥ **न केवलमित्यादिना** । स्वतः स्थूल्येन सदृशेन द्रव्यान्तरेण युक्तः स्वतः स्थूल्येन सजातीयेन द्रव्येण युक्त इति प्रयोगद्वयम् । सदृशेन सजातीयेन वेत्यत्र विजातीययोरपि

ब्राह्मणशूद्रयोः सादृश्यदर्शनेन सदृशजातीयशब्दौ भिन्नार्थावेवेति ज्ञातव्यम् । परिमाणोत्कर्षानन्त्यमनभ्युगच्छतामित्येव पाठः ॥ **सम्बन्धाभावादिति** । ईश्वराकाशयोरुभयोरपि व्याप्तत्वेन क्रियाभावात्तज्जन्यः संयोगो न युक्त इत्यर्थः ॥ **सम्बन्धाभावादिति** । स्वस्य स्वेनेत्यर्थः ॥ ७॥

॥ **प्रस्तुतेति** । विमतो देश इत्याद्यानां शशशृङ्गादिसाधकानां व्याप्त्याद्यभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । समुच्चये परस्परमिति शेषः । अव्यभिचारस्य मूलत्वमुपपादयति ॥ **अव्यभिचार इति** ॥ **न प्रतिबन्दीति** । पशुत्वाच्छशोऽपीत्युक्तेत्यर्थः । न परमाण्वाद्यनुमानानां प्रमाणावधृतव्याप्त्यादीत्यनुवर्तते । तत एवाव्याप्त्याद्यभावादेव ॥ **तदिति** । प्रत्यक्षाद्यनवधृतव्याप्त्यादिकस्य । ततः सहदर्शनात् । अवसीयेत व्याप्तिः । तर्हि व्यभिचारदर्शनसहकृतसहचारदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वे ॥ **साध्याभिमतेति** । साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वे । मूले व्याप्तिरित्यस्य व्याप्तिग्रहोपयोगिनीत्यर्थः । एतत्प्रमाणेन सर्वथा व्यभिचाराभावज्ञानम् । प्रकारः प्रमाणेन व्यभिचाराभावनिश्चयप्रकार इत्यर्थः ॥ **स चेति** । व्यभिचारसन्देह इत्यर्थः ॥ **न तावद्व्यभिचारचिन्हेति** । अत्र व्यभिचारचिन्हशब्दो लिङ्गपरः । लिङ्गाभावे व्यभिचारोद्भावनायोगेन लिङ्गस्यापि व्यभिचाराचिन्हत्वात् व्यभिचारचिन्हं यस्येति व्युत्पत्त्या वा लिङ्गग्राह्यम् । अत्र मात्रशब्दो द्रष्टव्यः । तथा च न लिङ्गदर्शनमात्रजन्य इत्यर्थः । तर्हि केन जन्य इति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । साधारणधर्मदर्शनजन्य इत्युत्तरमाह ॥ **भूय इति** ॥ **अदृष्टेति** । तत्कालमात्र इत्यर्थः ॥ **दृष्टा इति** । शतशः । सहचरितयोरपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्वज्रे व्यभिचारो दृष्ट इत्यर्थः । व्यभिचारसन्देहानिरासकं तर्कमाह ॥ **तत्रेत्यादिना** । तन्निमित्तान्तरम् । सर्वत्राप्येवं निर्बीजशङ्कोत्पत्तौ बाधकमाह ॥ **सर्वेति** । मीमांसस्तर्कः ॥ **सुकर एवेति** । व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्त्यनुमानस्थले ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमित्यर्थः । नास्ति सर्वानुमानोच्छेदकत्वात् । मधुरो रसः सप्तमरसवानित्युक्तेऽप्रसिद्धविशेषणतापत्तेराह ॥ **लवणादीति** । तथा च दृष्टान्ते लवणादिपञ्चकव्यतिरिक्तपक्षीभूतमधुररसमादाय साध्योपपादनं पक्षे तु सप्तमरसमादायेति ज्ञेयम् । पक्षेऽपि दृष्टान्तवदेव

साध्योपपादने बाधापत्तेरिति च ज्ञेयम् ॥ **बाधितत्वादिति** । तथा च बाधोन्नीतपक्षेतरत्वं व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावाद्दूषणमेवे-त्यर्थः । कथं तर्हि प्रकृते बाध इत्यत आह ॥ **परमाण्विति** । तथा च परमाण्वादिसाधकानुमानेऽपि पक्षेतरत्वमुपाधिरित्यर्थः ॥ **अयोग्यमिति** । योग्यानुपलब्धेरभावग्राहिकाया अभावादिति भावः । अयोग्यत्वं कल्प्यमनुपलम्भबाधपरिहारायेति शेषः ॥ **तस्मिन्निति** । अनुपलम्भबाधाभावादिति भावः । एतदिति परमाण्वादिसाधकानुमानप्रामाण्ये परमाण्वादिसिद्धावनुपलम्भबाधपरिहारायायोग्यत्वं कल्प्यम् । कल्पिते च तस्मिन्नुक्तबाधाभावादनुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोपेतमेवेत्यर्थः । साम्यमनुपलभ्यमानपरमाण्वादिकल्पनेऽपि गौरवमित्यर्थः । प्रमितेऽनेनानुमानेनैव प्रमिते परमाण्वादौ । समानमनेनैवानुमानेन सप्तमरसादेरपि प्रमितत्वादिति भावः । तस्मादेवं केवलानुमानवेद्यत्वेऽ-तिप्रसङ्गात् । प्रतिबन्दी सप्तमरसादिकं न साक्षिसिद्धमिति तदनुमानाप्रामाण्यं परमाण्वादिकं तु साक्षिसिद्धमिति तदनुमानं प्रमाणमित्युक्त्या सा प्रतिबन्दी मोचनीयेत्यर्थः ॥ ॐ **उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः** ॐ ॥ कार्यकारणयोः सम्बन्धः समवाय इत्युक्ते निमित्तकारणे-नापि कार्यस्य सम्बन्धः समवायः स्यादतो व्याचष्टे ॥ **कार्यकारणशब्दाविति** ॥ **सूचयतीति** । तथा च समवाय एवेर्यते न संयोगः । समवायश्चेहप्रत्ययसिद्ध इति भावः ॥ **अभिन्नमिति** । तथा चेहप्रत्ययस्यैवाभावेन किं समवायेनेत्यर्थः ॥ **भिन्नाभिन्नमिति** । तथा च भेदस्य सत्त्वात्तेनैवेहप्रत्ययोपपत्तौ न समवायेन कृत्यमित्यर्थः । तमेव विशेषं व्यनक्ति ॥ **न ययोरिति** । तथा च यदि भेदसद्भावमात्रेणैवेहप्र-त्ययस्तदैकनिष्ठगुणेनापि मन्दरो गुणी स्यात् । अतो भेदेऽपि पुनर्गुणगुण्यादिव्यवहारानिर्वाहाय समवायोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः ॥ **पदार्थान्तरेति** । षट्कसङ्ख्यापूरकसमवायरूपेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । व्यपदेशभेदादिरूपे प्रमाणे सत्यपि यदि भेदो नेत्यर्थः ॥ **द्रव्यमात्रेति** । अयं तु समवायो गुणादावप्यस्तीति भावः । तदुपपादयति ॥ **विभिन्नेति** । विभिन्नस्वभावे वस्तुनि भेदाभाव इति यावत् । प्रकृते च भेदस्यैव

सत्त्वादिहप्रत्ययोऽबाधित एवेति भावः । तन्तुपटसमवायस्येह तन्तुषु पट इति तन्त्वाधारकपटाधेयकविशिष्टप्रत्ययनिर्वाहकस्य ॥ **एतदिति** । एतस्येह तन्तुपटयोः समवाय इति विशिष्टप्रत्ययस्येत्यर्थः । तं प्रतीति यावत् ॥ **सिषाधयिषितत्वादिति** । तथा च तन्तुपटयोः समवाय इति तन्तुपटाधारकसमवायाधेयकविशिष्टप्रत्ययनिर्वाहकः कश्चिदाधेयादन्य एव समवायोऽङ्गीकार्यो न तु स एवेत्यर्थः । इह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टप्रत्ययः सम्बन्धपूर्वक इति साध्ये दूषणान्तरमाह ॥ **इन्द्रियेति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि विशिष्टप्रत्ययजनकत्वादित्यर्थः ॥ **विषयसप्तमीमिति** । तसेः सार्वविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । सा च विषयत्वार्थिका । तथा चेहेतिप्रत्ययो यद्विषय इत्युक्त्या समवायस्य प्रतीतिविषयत्वं लभ्यत इत्यर्थः ॥ **तत्प्रतीति** । अप्रतीतस्य कारणत्वेऽतिप्रसङ्गो वक्ष्यमाणो ज्ञेयः ॥ **यद्वेति** । विमतः समवायसम्बन्धः प्रतीतः सन्नेवेहप्रत्ययकारणं सम्बन्धत्वादिह कुण्डे बदराणीति विशिष्टप्रत्ययनियामकसंयोगवदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । अत्र साध्यवैकल्यमाशङ्कते ॥ **कुण्डेति** । तद्विपर्यात्संयोगभ्रमेण । ननु विमतःसंयोगो न प्रतीतः सन्निहप्रत्ययादिव्यवहारकारणं सम्बन्धत्वात् । स्वस्वामिभावादिसम्बन्धवदित्यनुमानेन संयोगस्याप्रतीतस्येहप्रत्ययकारणत्वसिद्धेः । पुनरुक्तानुमाने साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्यात्र दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्याह ॥ **स्वस्वामीति** । तथा च प्रत्युत सम्बन्धत्वेन हेतुना स्वस्वामिभावसम्बन्धदृष्टान्तेन संयोगस्यापि प्रतीतस्यैवेहप्रत्ययादिव्यवहारकारणत्वमनुमेयमित्याशयः । अत्र साधनवैकल्यमाशङ्कते । तर्हि स्वस्वामिभावादिदृष्टान्तेन सम्बन्धत्वेन हेतुना संयोगस्य सतीत्येहप्रत्ययहेतुत्वाभावसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिरित्याह ॥ **संयोगस्यापीति** । तथा च न तत्र सम्बन्धत्वहेतुरस्तीति भावः । किञ्च स्वस्वामिभावादीनामद्विष्ठत्वेन सम्बन्धत्वाभावमङ्गीकृत्योक्तानुमाने साधनवैकल्यं यद्युच्येत तर्हि समवायस्यापि सम्बन्धत्वं न स्यात् । तावाश्रित इत्युक्तसम्बन्धलक्षणाभावात् । तथा चेह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टप्रत्ययः सम्बन्धपूर्वक इति त्वदीयानुमानं बाधितविषयं स्यादित्याह ॥ **किञ्चैवमिति** ॥ **एवं तर्हीति** । एतावता प्रबन्धेन प्रतीतस्यैवेहप्रत्ययकारणतामुपपाद्यानवस्था

यदि दीयत इत्यर्थः ॥ **नानैकान्त्यमिति** । इह तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्यये ॥ **साध्येति** । सम्बन्धपूर्वकत्वरूपसाध्येत्यर्थः ॥ **साधनेति** । इहप्रत्ययत्वरूपसाधनेत्यर्थः । तथा चाबाधितेहप्रत्ययत्वप्राप्त्याऽनैकान्त्यानुकूलैवेयमनवस्थेत्यर्थः ॥ **साध्यबाधनेनैव साधनेति** । तन्निरूपितव्याप्त्युपेतेहप्रत्ययत्वरूपसाधनेत्यर्थः । तथा चाबाधितेहप्रत्ययत्वाभावान्नानैकान्त्यमिति भावः । अनवस्थेत्यतःपूर्वमारोपितसम्बन्धपरम्परयाऽपीति शेषः । तदुपपादयति ॥ **आरोपितेति** ॥ **प्रतीतौ चेति** । तथा चारोपस्यापि प्रतीतित्वेन तत्परम्पराया अपि प्रतीतिपरम्परात्वादिति भावः ॥ **एवं वदतेति** । विशिष्टप्रत्ययस्य सम्बन्धारोपपूर्वकत्वमेव सम्बन्धस्य न स्वरूपेण सत्त्वमित्येवं वदतेत्यर्थः । इहप्रत्यय इह तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्ययः । तन्तुपटादाविह तन्तुषु पट इत्यादौ । क्वचित्सिद्धस्यान्यत्र विद्यमानस्य । तदसिद्धिरारोपासिद्धिः । प्रधानाभावादिति भावः । तथा च यदीह तन्तुषु पट इत्यत्र स्वरूपेण समवायः सिद्धः स्यात्तदैव तत्र सिद्धस्य समवायस्येह तन्तु पटयोः समवाय इत्यत्राप्यारोपः स्यादन्यथा नेति समवायासिद्धिर्नेति भावः ॥ **तन्तुपटादावपि तदारोपमात्रेणेति** । इह तन्तुषु पट इत्यात्रापि सम्बन्धिसम्बन्धभावारोपमात्रेणेत्यर्थः । आत्मन समवायस्य । कुतो नावश्यं स्वातिरिक्तसम्बन्धसापेक्षतेत्यत आह ॥ **क्वचिदिति** । इह तन्तुपटयोः समवाय इत्यत्रेत्यर्थः । स्वनिर्वाहकः स्वस्मिन्नाश्रयाश्रयिभावनिर्वाहक इत्यर्थः ॥ **समवायलक्षणावृत्तिरिति** । समवायसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **तस्याभिन्नत्वादिति** । समवायस्यैकत्वादित्यर्थः ॥ **तस्या इति** । आत्मधर्मभूताया उपलब्धेरित्यर्थः ॥ **समवायस्य चेति** । तथा च तद्गतत्वादिधर्मैर्बहुभिरेकस्य समवायस्य च सम्बन्धरूपः समवाय एक एव न युक्त इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । तद्गतत्वादेः समवायस्वरूपत्वेऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः ॥ **तत्र पृच्छाम इति** । तद्गतत्वादेः समवायस्वरूपत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ **कल्पनेति** ॥ **अपर्यायशब्दवाच्यतादेर्मुख्येति** । यथा सदा तीरादौ गङ्गादिशब्दव्यवहाराभावेऽपि कदाचिन्मुख्यभूतप्रवाहे गङ्गादिशब्दव्यवहारोऽस्ति तद्वत्प्रकृतेऽ-

पर्यायव्यवहारादेरौपचारिकत्वं कल्पयता कदाचित्पर्यायशब्दवाच्यता समवायतद्धर्माणां वाच्या । न चासावस्तीत्यर्थः । नेत्यारभ्य समाध्यभिधानप्रकारः । अनुपपत्तिरपर्यायशब्दव्यवहारादेः । विशेषात्मकं सविशेषाभिन्नम् । इदानीं मूलं योजयति ॥ **तथा चेति** । तन्मात्रं निर्विशेषाभिन्नम् । तद्विशेषाः समवायेन सविशेषाभिन्नाः । न द्रव्यविशेषा द्रव्येण न सविशेषभिन्ना इत्यर्थः ॥ **प्रकृत इति** । कदाचिद्वा मुख्यः पर्यायव्यवहार- इत्यर्थः । अस्ति कदाचिन्मुख्यो व्यवहार इत्यौपचारिकत्वं कल्प्यमिति युक्तमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **यदाऽपीति** ॥ **अत इति** । तच्च विशेष एवेति शेषः । सदा नानाव्यवहृतेरपर्यायव्यवहारस्य हेतुर्न कदापि पर्यायव्यवहारस्येत्यर्थ इत्याह ॥ **सदेति** ॥ **स स्यादिति** । यत्रानेकत्वं तत्राभेदापरपर्यायमेकत्वमिति विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ **न चैवमिति** । यत्रानेकत्वं तत्र भेद इति न व्याप्तिरप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु भेदाभावेऽनेकत्वमेव न स्यादिति हेतूच्छित्तिरूपबाधकसद्भावान्नाप्रयोजकतेति चेत्तत्राह ॥ **भेदप्रतिनिधिनेति** । भेदाभावेऽपीति शेषः । तथा च तर्कोऽप्यन्यथासिद्ध्याऽप्रयोजक एवेत्याशः ॥ **ईश्वराख्येति** । ईश्वररूपे द्रव्ये विद्यमानानां तेनाभिन्नानां ज्ञानादिधर्माणाम् । अन्यत्रेश्वररूपद्रव्याभिन्नद्रव्यैःस्थितानां विशेषाणां धर्माणामनन्तत्वं नामानेकत्वमित्यर्थः । विशेषत्वसिद्धये धर्मत्वसिद्धये । तदनैकान्तिकमिहप्रत्ययस्य न समवायसाधकत्वमिह कुण्डे बदराणीत्यत्र भूतले घटो नास्तीत्यत्र च व्यभिचारादित्यर्थः । अपर्यायव्यहारादिकं विशेषसाधकमिति शेषः । न हि घटपटयोरपर्यायशब्दवाच्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या विशेषः कल्प्यते । तस्मादपर्यायव्यवहारादिना सविशेषः सिद्ध इति न वाच्यमिति भावः । व्यपदेशभेदादिरपर्यायशब्दव्यवहारः ॥ **तदिति** । समवयस्य तद्गतत्वादिधर्माणां च भेदाभावेऽप्यपर्यायशब्दवाच्यत्वस्य सत्त्वात्समवाये व्यभिचारः । भेदं विना विशेषेणैवापर्यायशब्दव्यवहारोऽन्यथासिद्धश्चेत्यर्थः ॥ **अभेदप्रमाणमपीति** । गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलम्भरूपमभेदसाधकं प्रमाणमपि तादृग्व्यभिचार्यन्यथासिद्धं चेत्यर्थः । व्यभिचारः कुत्रेत्यत आह ॥ **तस्यापीति** । अन्यथासिद्धेर्विवेकेनानुपलम्भस्याभेदसाधकस्य हेतोरभेदं विनाऽ-

युतसिद्धत्वेनान्यथासिद्धमित्यर्थः ॥ **स्वभावभेदेति** । स्वभावविशेषेत्यर्थः । ननु भेदाङ्गीकारे द्रव्यादिष्वन्तर्भावो न सम्भवतीत्यभेदः स्वीकार्य इति चेत्तत्राह ॥ **तेषां चेति** । क्वचिद्गुणगुण्यादौ । क्वचित्समवाये निष्ठे तद्गतत्वादौ । अभेदवादे तदभाव इत्यन्वयः । अभेदपक्षे तत्कल्पनागौरवस्याभावे च सतीत्यर्थः । ननु गुणिगुण्यादौ भेदस्य प्रतीयमानत्वात्तमङ्गीकृत्य समवायोऽङ्गीकार्यः । तद्गतत्वादेः समवायेन भेदस्य प्रतीयमानत्वात्सवायमनङ्गीकृत्य विशेष एवाङ्गीकार्य इत्यस्त्येव विशेषकारणमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **भेदेति** । प्रत्युत गुणादेर्गुण्यादिनाऽभेद एव प्रतीयते न भेद इति वक्ष्यामः । एकस्मिन्नेव समवाय इत्यन्वयः ॥ **सम्बन्धप्रतीतिरेवेति** । तन्तुपटयोः समवाय इति प्रतीत्यभावेऽपि तन्तुपटयोः सम्बन्ध इति सम्बन्धप्रतीतिरेव समवायप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **तस्या इति** । सम्बन्धप्रतीतेरित्यर्थः तयोरभेदाङ्गीकारादिति भावः । ईश्वरसाक्षात्कारविषयत्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय जन्यपदम् । योगिसाक्षात्कारविषयत्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय योगजधर्माजन्येत्युक्तम् ॥ **सम्बन्धतत्प्रत्ययोरिति** । सम्बन्धस्यैवासिद्धया द्वितीयानुमाने आश्रयासिद्धिः । तत्प्रत्ययस्यैवासिद्धया प्रथमानुमान इति विवेकः ॥ ७ ॥ नाप्यनुमानं तन्तुपटप्रत्ययस्य सम्बन्धपूर्वकत्वसाधकमिति शेषः ॥ **इहेदमितिप्रत्ययस्येति** । अतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वसाधकाबाधितेहप्रत्ययत्वस्येत्यर्थः ॥ **दूषितत्वादिति** । इह तन्तुपटयोः समवाय इत्यत्र व्यभिचारेणेत्यर्थः ॥ **अभाववादिति** । इह भूतले घटो नेत्यत्रेहप्रत्ययो यथाऽतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वाभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धेनान्यथासिद्धस्तथाभावेऽप्यस्त्वित्यप्रयोजकत्वरूपान्यथासिद्धिरित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिर्नेत्याशङ्कते ॥ **इह तन्तुष्विति** । अनेनाश्रयत्वं प्रतीयते । अयं पट इत्याश्रितत्वं प्रतीयत इति नोक्तानुमानद्वये स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ **तदिति** । आश्रयत्वाश्रितत्वेत्यर्थः । तत्सिद्धिराश्रयत्वाश्रितत्वरूपहेत्वोः सिद्धिः । भूतलविशेषणे भूतलं प्रति विशेषणे । तथा च ज्ञातं भूतलमित्यत्र विचारो ज्ञानस्यात्मसम्बन्धत्वेन भूतलसम्बन्धत्वाभावादित्यर्थः ॥ **समवायाभावयोरिति** । समवायस्तद्गतत्वधर्मयोरभावभूतलयोश्चेति योज्यम् । साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ **तत्रापीति** ।

॥ **तस्येति** । सम्बन्धिघटितत्वलक्षणाभावादिति भावः । ननु सम्बन्धवन्त इत्यत्रमतुबर्थः सम्बन्धः स्वयं समावाय एवेत्याशङ्क्याह ॥ **समवाय इति** । निरस्तं स स्वनिर्वाहकश्चेत्यादित्यादिनेत्यर्थः ॥ **व्यावृत्तेश्चेति** । ततश्चार्थान्तरतेत्यर्थः । एतद्घटसम्बन्धमलब्ध्वा स्थितेऽपि घटे एतद्घटसम्बन्धयोग्यता वर्तत एवेति न व्यभिचार इत्यतो योग्यताया अप्यभावं सूचयितुं विनष्ट इत्युक्तम् । नन्वेतद्घटसम्बद्धमलब्ध्वेत्ययुक्तम् । तत्स्थितिदशायामेतद्घटसम्बन्धभूतलसम्बन्धसत्वेन परम्परासम्बन्धस्य सत्त्वादिति शङ्कते ॥ **तत्रापीति** ॥ **मृदिति** । मृत्संयुक्तभूतलस्य घटसम्बद्धत्वान्मृद्घटसम्बद्धेत्युच्यत इति सिद्धसाधनतेत्यर्थः ॥ **साध्येति** । अजसंयोगमादायाकाशे कालादिना सम्बद्धत्वमस्तीति शङ्कितुर्हृदयम् । साध्यवैकल्यं दातुश्चाजसंयोगो नास्तीति ॥ **संयोगत्वेति** । स्वातिरिक्तेति स्थाने एतद्विशेषणदाने इत्यर्थः ॥ **तदिति** । अप्रसिद्धविशेषणतेत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । अभावशब्देनाभावस्तद्धर्मो ज्ञेयत्वादिधर्मश्चोपलक्ष्यत इत्यर्थः । अजहत्स्वार्थलक्षणायां स्वार्थस्यापि लक्ष्यत्वादिति भावः ॥ **सम्बन्धेनेति** । तन्तुपटयोः सम्बन्धस्य सत्त्वेन घटपटादिबुद्धितस्तन्तुपटादिबुद्धिर्विशिष्यते घटपटयोः सम्बन्धाभावादित्यर्थः । कुण्डबदरादिप्रतीतितोऽपि सम्बन्धवस्तुप्रतीतितोऽपीत्यर्थः ॥ **न चावयवेति** । नापीत्यर्थः । यद्यवयवावयविनौ भिन्नौ स्यातां तर्ह्यवयवनिष्ठरूपाद्रसाद्वाऽवयविनिष्ठरूपरसयोर्द्वैतत्वं भेदोऽनुभूयेत । न चानुभूयत इत्यर्थः । भेदाविषयत्वाद्भिन्नवस्तुविषयकत्वात् । उपेताऽभेदप्रतीतिः । स्वकार्यं भेदव्यवहारम् । स्वकार्यमभेदव्यवहारम् । व्यवहारेण शुक्लः पट इत्यादिभेदव्यवहारेण लोकवेदयोर्दृष्टः ॥ ७ ॥ धर्मैक्येपि धर्मिणा तन्निष्ठत्वादिधर्माणामैक्येऽपि ॥ **तन्तुषु पट इति** । पटेऽवयवनिष्ठत्वं धर्मतया प्रतीयत इत्यर्थः । त एव पटपदार्था एव । एषां पदार्थानां । कार्यद्रव्यादाववयवादिनिष्ठत्वमेव नास्ति । अनाश्रितत्वाभ्युपगमादित्यतो नैवमङ्गीकृतं त्वयेत्याह ॥ **आश्रितत्वं चेति** ॥ **स्ववृत्तीति** । अवयवादिनिष्ठत्वं समवायेऽपि तावदस्ति । यद्ययं धर्मः समवायः स्यात्तर्हि स्ववृत्तिः समवायस्यात्माश्रयादयुक्तेत्यर्थः ॥ **स एवेति** । समवाय एवेत्यर्थः ॥ **किञ्चाधारीति** । अवयवावयविनोराधाराधेयभावनियामक-

सम्बन्धो हि समवायः । आधाराधेयभावरूपमेवावयवादिनिष्ठत्वं जातं नान्यात् । तथा चास्य समवायरूपत्वे आधारित्वमाधारित्वनियामकत्वमाधारत्वं तन्नियामकत्वं समवायस्य न स्यात् । नियम्यनियामकभावस्य भेदव्याप्तत्वेनाभेदे तदयोगादित्यर्थः ॥ **उक्तरीत्येति** । आश्रयव्यापित्वस्य समवायेऽपि सत्त्वेन तस्य समवायत्वे तस्य स्ववृत्त्यनुपपत्तेरित्युक्तरीत्येत्यर्थः । वृत्तिमात्रमाश्रयवृत्तिमात्रघटक एव समवायो न व्यापित्वघटक इत्यर्थः । अतिरिक्तं समवायात् । तदाश्रयव्यापित्वम् । तस्याप्युक्तधर्मस्यापि ॥ **एवमिति** । प्रदेशवृत्तित्वस्य द्रव्यादौ नान्तर्भावः । गुणादावपि सत्त्वादित्युक्तरीत्या निरस्तमित्यर्थः । परापरभावो व्याप्यव्यापकभावः । उद्भूतत्वं रूपत्वं विहाय स्पर्शेऽस्ति । रूपत्वं चोद्भूतत्वमपहायेन्द्रियगतरूपादौ । समावेशस्तु घटरूपे इति साङ्कर्यमित्येतद्भङ्ग्यन्तरेणाह ॥ **यदि हीत्यादिना** ॥ **रूपत्वमिति** । यत्रोद्भूतत्वं तत्र रूपत्वमिति रूपत्वस्य व्यापकत्वे सर्वमप्युद्भूतं रूपमेवेति प्राप्त्या स्पर्शस्योद्भूतत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ **उद्भूतत्वमिति** । यत्र रूपत्वं तत्रोद्भूतत्वमित्युद्भूतत्वस्य व्यापकत्वे सर्वमपि रूपमुद्भूतमेवेति प्राप्त्या चक्षुषस्तत्रवारिस्थतेजोगतरूपस्याप्युद्भूतत्वप्राप्त्या महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपत्वाच्चक्षुरादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्त्याऽतीन्द्रियत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ **एकार्थेति** । चतुर्विंशतित्वं गुणश्चेत्येतदुभयमेकस्मिन्नर्थे द्रव्ये समवेतमित्यर्थः ॥ **प्रत्येकमिति** । तथा च चतुर्विंशतित्वरूपयोरुभयोरप्येकस्मिन्द्रव्ये समवेतत्वेनोक्तनिमित्तसत्त्वादेकस्मिन्रूपेऽपि चतुर्विंशतित्वव्यवहारः स्यादित्यर्थः ॥ **अपर्यायेति** । इदं गुणेषु सर्वेषु रूपरसाद्यपर्यायचतुर्विंशतिशब्दवाच्यत्वमस्तीति तत्र चतुर्विंशतित्वव्यवहारोऽस्ति न रूपेऽपर्यायचतुर्विंशतिशब्दवाच्यत्वरूपनिमित्ताभावादिति भावः ॥ **शब्देऽपीति** । शब्दस्य मुख्यगुणत्वेन तत्र सङ्ख्याया अभावेनापर्यायचतुर्विंशतिशब्देत्येतद्वचनमयुक्तमिति भावः । शब्दे चतुर्विंशतित्वं घटयितुं निमित्तं व्याख्याति ॥ **चतुर्विंशतीति** । वाच्यत्वमित्यत्र निमित्तं गुणेषु चतुर्विंशतित्वव्यवहार इति शेषः ॥ **बधिरेति** । चतुर्विंशतित्वस्य सङ्ख्यात्वान्निरुक्तशब्दघटितनिमित्तज्ञानाभावेऽपि बधिरस्य रूपादिषु चतुर्विंशतित्वसङ्ख्याव्यवहारस्य जायमानत्वेन नात्रैतन्निमित्तमित्यर्थः ।

आदिपदेनाव्युत्पन्नस्यैतन्निमित्तज्ञानाभावेऽपि चतुर्विंशतिसङ्ख्याका एते घटा इति व्यवहारस्य जायमानत्वान्नेदमत्र निमित्तमिति भावः ॥ **धर्मेति** । तन्निष्ठत्वादीत्यर्थः ॥ **अभाव इति** । द्रव्यादिषु षड्लक्षणान्यतमराहित्यमेवाभावत्वमभिप्रेतमतस्तन्निष्ठत्वादिरूपधर्मपदार्थस्याभावेऽन्तर्भावो युक्त इत्यभिप्राय इति ध्येयम् । तद्धर्माणामभावनिष्ठानां तन्निष्ठत्वादिधर्माणाम् ॥ **अभाव इत्यपीति** । ततश्च गुणादेरप्यभावत्वं स्यादिति भावः । अवस्थाप्रयुक्ते द्रव्ये भेदोऽवस्थाभेदः । उक्तदोषो द्रव्यत्वाद्यन्तर्भावसम्बन्धरूपः ॥ **स्वक्रियेति** । अस्तित्वमिति व्यवहारेणास्तित्वज्ञानस्य सत्त्वेन न ज्ञेयमित्युक्ते स्वक्रियाविरोधः । अस्तित्वमित्युक्ते तच्छब्देनैवाभिधेयत्वप्राप्त्या नाभिधेयमित्युक्तेऽपि तथेति ज्ञेयम् ॥ **अन्यथेति** । अस्तित्वादिधर्मेष्वस्तित्वादिकमनुभवसिद्धमपि यदि नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अस्तित्वादिधर्मगता अस्तित्वादिधर्माः ॥ **विभिन्नेति** । विभिन्न-धर्मेत्यर्थः । अत एव नाङ्गीकृत इत्युक्तमुपपादयितुं परिशेषमाह ॥ **न तावदित्यादिना** ॥ **सत्तान्तरेति** । सत्तानिष्ठा सत्ता न स्वयमेव येनात्माश्रयः किन्त्वन्यैवेत्यर्थः । प्रतीते सत्ता सतीति सत्तायां सत्तावत्त्वे प्रतीते सतीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । स्वनिष्ठत्वेन प्रतीतत्वेऽपि यद्यात्माश्रयत्वं दोष इत्यर्थः । यतः प्रमेयत्वात् ॥ **विपक्षत्वादिति** । शब्दः प्रमेयोऽभिधेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वस्यैव विपक्षत्वेन व्यभिचार इति भावः । न चेत् प्रकृतानवस्थादूषणं न चेदित्यर्थः ॥ **धर्मेति** । अस्मदुक्तधर्मानवस्था सामान्यानवस्था गुणानवस्था च । तस्या इति जात्येकवचनम् । विमतायास्त्वया दूषणत्वेनाङ्गीकृताया अप्यनवस्थायाः । अनुसरणीयतामाशङ्कते ॥ **अनवस्थेति** । एवमेव प्रामाणिकपरित्यागरूपत्वाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । शशविषाणपरित्यागस्यापि दूषणत्वं स्यादित्यर्थः । न स्यादित्यर्थः । न स्यादित्यत्र दूषणमित्यनुवर्तते ॥ **न पुनरिति** । तथा च धर्मसामान्यपरम्परा चानिष्टरूपेति न दूषणमिति हृदयम् । अत एव प्रामाणिकपरित्यागादिरूपत्वादेव । शशविषाणपरित्यागस्य तथात्वाभावादिति भावः ॥ **व्यवहारेति** । भेदकार्यसामानाधिकरण्यव्यवहारेत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रतीत्यपलापादित इत्यत्रादिपदेन विनैव बाधकेन भ्रान्तित्वकथनाच्च बिभ्यत

इत्यर्थः । प्रतीत्यनुसारेण गुणसामान्यादौ गुणसामान्याद्यनुसरण इति यावत् ॥ **एकमिति** । अनवस्थाया दूषणत्वाङ्गीकारे तद्भयेन प्रतीत्यपलापो दोषः स्यात् । प्रतीत्यपलापभयेन तदादरे चानवस्था स्यादित्यर्थः । द्वयं प्रतीत्यपलापानवस्थारूपम् । मूले नानवस्थेत्युक्तम् । कुतो नानवस्थेत्यत आह ॥ **अप्रामाणिकेति** । एषाऽनवस्था । तथा च गुणादीनां तद्वत्त्वं प्रतीतिसिद्धमिति नाप्रामाणिकत्वं परम्परायाः । तेषां चानन्यत्वाङ्गीकारान्नापर्यवसितपरम्परेत्यर्थः ॥ **तदिति** । अभेदस्येत्यर्थः ॥ **यद्वेति** । तथा च सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वेन हेतुनाऽवयवावयव्यादीनां भेद एव साध्यत इत्यर्थः । समुच्चयेऽभेदस्य । उपलक्षणं कस्मात्कार्यमित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । यत्र सति धर्मिणि धर्मस्य नाशस्तत्र भेद इत्येवोक्त इत्यर्थः । उपलक्षणं कृत्वा यत्र सत्स्ववयवेष्ववयविनोऽभाव इति सामान्येनैवोक्तौ यत्र युगपद्विनाशस्तात्राप्यवयवव्युत्पत्तेः प्राक् सति धर्मिणि धर्मस्याभावः । प्रागभावो वर्तत एवेति तत्सङ्ग्रहोऽपि जात एवेति भावः । सिद्धसाधनतामुपपादयति ॥ **सत्युपादान इति** । भागासिद्धिमुपपादयति ॥ **गगनेत्यादिना** । निर्वाहकमित्यनन्तरमभेदमेवाङ्गीकृत्येति शेषः । विनाशं भेदकार्यभूतम् ॥ **सकलेति** । व्यवहारविनाशरूपोभयेत्यर्थः । प्रसज्यते यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्न यथा रामरूपाभिन्ननारायणाभिन्नं कृष्णरूपं रामरूपेणाभिन्नमिति व्याप्तिबलादित्यर्थः । भूमेरेतद्दशास्थले भेदाभेदाविति भेदाभेदस्थल इत्यर्थः । ग्राह्यं सङ्ग्राहकत्वेनेत्यर्थः । ननु द्वित्वादीनामत्यन्ताभेद एत्रावयविनाऽस्तु न भेद आश्रयाणां परस्पराभेदरूपं सङ्करं च विशेष एव निवारयिष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ **तत्रापीति** ॥ **किं भेदवन्त इति** । एकत्वपरिमाणगुरुत्वादीनामनित्यद्रव्याश्रितानामप्यत्यन्ताभेद एव भवद्भिः स्वीकृतः । तेऽपि धर्माः किमर्थं न भेदवन्तो भवन्ति । तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वरूपभेदसाधकयुक्तेरत्रापि सत्त्वादित्यत आह ॥ **तेषामपीति** । प्रथमं निर्गुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते । पश्चात्तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्त इति स्थितेरिति भावः ॥ **कालादीति** । उत्पत्तेः प्राग्भेदोऽनन्तरभेद इति कालभेदेनेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गो घटतदभावयोरपि विरोधाभावरूपः ॥ **समुच्चय इति** । न केवलं

भेदाभेदौ विशेषेण विरुद्धौ किन्नाम दृष्टिप्रमाणतश्चेत्यर्थः ॥ **हेतुजनिता दृष्टिरिति** । अनुमानजनिता प्रतीतिरित्यर्थः । एते प्रतीती । अवगतयोः सतोः । अवगतत्वादिति यावत् ॥ **निदर्शयतीति** । शीतोष्णादौ विरोधः परस्परपरिहारेणैव सत्त्वदर्शनप्रमाणकः । रूपरसादावविरोधः सहदर्शनप्रमाणक इत्यर्थः । यदि विरुद्धत्वेन प्रतीतावपि भेदाभेदौ **न विरुद्धौ** तर्हि विरोधोद्भावनं कुत्र कार्यमित्यत आह ॥ **सर्वत्रेति** ॥ **न स्यातामिति** । चेतनानामपीति शेषः ॥ ७ ॥ ॥ **इत्यत आहेति** । इत्याशङ्कायां चेतनस्वरूपेऽयावद्द्रव्यभाविनो धर्मा एव न सन्ति सर्वेषां नित्यत्वादित्युत्तरमाहेत्यर्थः । ननु सर्वेऽपि धर्मा नित्या एव तैश्चात्यन्ताभेदे द्वित्वेनाप्यभेदप्राप्त्याऽऽश्रययोरप्यभेदः स्यादत आह ॥ **द्वित्वादीति** ॥ **अभिभवेति** । सति धर्मिणि ये उच्छेदवन्तो धर्मास्ते भिन्नाभिन्ना इत्युक्ते दीपप्रकाशो दीपात्यन्ताभिन्नोऽपि यदा सौरप्रकाशेनाभिभूतोऽस्ति तदा सति धर्मिणि दीपे तत्प्रकाशेऽभिन्नेऽभिभवरूपोच्छेदसद्भावेन दीपेन भिन्नाभिन्नः प्रसज्येतेत्यर्थः । अभिभवोऽभिभूतं वस्तु । सामस्त्येच्छेदिनः समूलोच्छेदिनः । अत एवास्वरसात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । धर्माः स्वासद्भावदशायां भेदिन इत्येतदयुक्तमित्यत आह ॥ **विनष्टस्येति** । धर्मस्यैवाभावे कस्य धर्मिणः सकाशाद्भेदश्चिन्त्यत इत्यर्थः । स्वसद्भावदशायामभेदिन इत्युक्ते तदानीं भेदाभावेनात्यन्ताभेद एवोक्तः स्यादोमिति चेत्तत्राह ॥ **प्रागिति** । धर्माणां विनाशात्प्राग्धर्मिणाऽत्यन्ताभेदेऽङ्गीक्रियमाणे सति धर्मिणि धर्माणां विनाशो न सम्भवतीत्यर्थः । मिथो भेदाभेदयोरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ **तेनेति** । अयावदवयवभाविनामभेदस्यापि कथनेनेत्यर्थः ॥ **घटसंयोगो हीति** । घटानिष्ठः संयोगो घटांशसंयोगजन्यो यथा हस्ततरुसंयोगजन्यः कायतरुसंयोग इत्यर्थः ॥ **घटांशे वृत्तिरित्यपीति** । घटादत्यन्ताभिन्नघटांशेत्यर्थः । अत्यन्तभेदेऽप्येकसंयोगस्यापरसंयोगत्वेऽतिप्रसङ्गमेवोपपादयति ॥ **तथा सति हीति** । प्रमाणविरोधमेवोपपादयति ॥ **घटेत्यादिना** ॥ **साध्यविकल इति** । रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वेनांशावृत्तित्वघटितं साध्यं नास्तीत्यर्थः । हेतौ तदन्येत्यत्रात्यन्तभेदविवक्षायामाह ॥ **स्वरूपासिद्ध इति** ।

घटतदंशयोरभेदेन तदन्यत्वाभावादिति भावः। भेदमात्रविवक्षायामाह ॥ **अन्यथासिद्धौ वेति**। घटांशवृत्तिसंयोगस्य तदन्यवृत्तित्वेऽपि घटसंयोगत्वं सम्भवति। अभेदस्यापि सत्त्वादित्येवं भेदाभेदाभ्यामन्यथासिद्धो वेत्यर्थः ॥ **न्यायेनेति**। घटसंयोगो घटांशे वर्तत इति न्यायेन ॥ **अभावादिति**। जन्यजनकाभावानङ्गीकारादिति भावः ॥ **एवं तर्हीति**। यद्यंशांशिनोरभेदेनांशसंयोगस्तर्हि परमाणोरपि घटांशत्वात्तत्संयोगोऽपि घटसंयोगः स्यादित्यर्थः। अत एव हस्तकाययोरभेदादेवोपपद्यन्ते। न ह्यत्यन्तभेदे एकस्याशुचिसंयोगेऽपरस्य क्षालनं युक्तम्। देवदत्तस्याशुचिसंयोगे देवदत्तस्य क्षालनादर्शनादित्यर्थः। अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **हस्ततरुविभागातिरिक्तस्येत्यादिना** ॥ **भवतीति**। तथा चाभेदेन हस्ततरुविभागस्यैव कायतरुविभागत्वात्तत्र च हस्तकर्मण एवासमवायिकारणत्वं न विभागस्येति भावः ॥ **विवादाध्यासित इति**। कायतरुविभाग इत्यर्थः। न कर्मासमवायिकारणक इति किन्तु हस्ततरुविभागासमवायिकारणक इत्यर्थः ॥ **कर्मैकार्थेति**। कर्मणो हस्तनिष्ठत्वाद्विभागस्य च कायवृत्तित्वान्न कर्मैकार्थसमवेतत्वात्कायतरुविभागस्येत्यर्थः। तथा च विभागासमवायिकारणकत्वमेव वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **शब्दवदिति**। आद्यशब्दस्य संयोगविभागासमवायिकारणकत्वाद्द्वितीयादिशब्दस्य पूर्वशब्दासमवायिकारणकत्वेन साध्यमस्तीति ध्येयम्। अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **असिद्धतयेति**। हस्तकाययोरभेदात्कायतरुविभागस्यैव हस्ततरुविभागत्वेन कर्मणश्च हस्तनिष्ठत्वात्कायविभागस्यापि हस्तनिष्ठत्वात्कर्मैकार्थसमवेतत्वमस्तीति स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयः कारणमात्रविभागजविभागः ॥ **क्रमेति**। तन्तुकर्मणा सक्रियस्य तन्तोस्तन्त्वन्तरान्निष्क्रियाद्विभागस्तस्मात्कारणमात्रविभागात्सक्रियस्य तन्तोस्तन्त्वन्तरावच्छिन्नाकाशविभाग इति क्रमेत्यर्थः। अन्यथोक्तरीत्या क्रमकल्पने। आकाशादिदेशात्सक्रियस्याङ्गुलेर्निष्क्रियाङ्गुल्यवच्छिन्नाकाशदेशाद्विभाग इत्यर्थः। विभागादङ्गुलिद्वयविभागात् ॥ **इति स्यादिति**। तथा च कारणमात्रविभागजोऽपि विभागः स्वीकार्य इति भावः ॥ **अविरुद्धत्वादिति**। अङ्गुलिद्वयसंयोगस्य वाऽङ्गुल्याकाशसंयोगस्य वा द्रव्यानारम्भ-

कत्वेनाङ्गुलिद्वयविभागाकाशविभागयोरपि द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधित्वेन वक्ष्यमाणविरुद्धत्वाभावादिति भावः ॥ **न ह्यविरुद्धात्कारणादिति** । तन्तुकर्मरूपादविरुद्धात्कारणादुक्तप्रकारेण विरुद्धं यत्कार्यं तन्त्वन्तरविभागाकाशविभागरूपं तन्न भवतीत्यर्थः । अविरुद्धात्कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं न हि भवतीति नियमस्य स्थलद्वये व्यभिचारमाह ॥ **एकस्मादेवेत्यादिना द्रव्यारम्भकेति** । तन्तुकर्मणा जातस्तन्त्वन्तरसंयोगः पटरूपद्रव्यारम्भक इत्यर्थः ॥ **संयोगविभागेति** । तद्रूपविरुद्धकार्येत्यर्थः । द्रव्यारम्भकानारम्भकेति कार्ये विरुद्धत्वं दर्शयितुमुक्तम् ॥ **नन्विति** । तन्त्वन्तरसंयोगाकाशसंयोगयोरुभयोरपि निष्क्रिये तन्तौ सहावस्थानदर्शनादिति भावः ॥ **को विरोध इति** । सक्रियतन्त्वन्तरानिष्ठविभाकाशविभागयोरुभयोरपि निष्क्रिये तन्त्वन्तरेऽपि सहदर्शनेन स्वरूपतो विरोधइत्यर्थः। नन्वेवमुक्तविभागयोरविरोधे तत्र विरोधप्रतीतिः कथमित्यतो विरुद्धोपाधिद्वयनिबन्धनैवेत्याह ॥ **द्रव्यारम्भेति** । तथा च तन्तुकर्मणैव सक्रियस्य तन्तोस्तन्त्वन्तराकाशविभागौ युगपदेव भवतो नोक्तक्रमेण येन कारणमात्रविभागजोऽपि विभागः स्वीकार्यः स्यादित्याशयः । तन्तुकर्मणो नोभयविभागजनकत्वं किन्त्वेकविभागजनकत्वमेवेत्याशङ्कते ॥ **तन्तुद्वयेत्यादिना** ॥ **तन्त्वाकशविभागे इति** । तन्तुविभागाकाशविभागे इत्यर्थः । अत्र पक्षे विशेषणबलात्तन्तुद्वयविभागजनकत्वे सत्यप्याकाशविभागजनकत्वाभाव एव एकसत्त्वे द्वयमिह नास्तीति प्रतीत्या साध्यत इति ज्ञेयम् । द्रव्यान्तरं घटादि । तदारम्भको यः संयोगः कपालद्वयसंयोगस्तद्विरोधिविभागजनकं यत्कपालगतं कर्म तद्वदित्यर्थः । इत्यनुमानम् । आभाससमानयोगक्षेमत्वमेव दर्शयति ॥ **तन्त्विति** । सम्प्रतिपन्नकर्म घटादिकर्म । तत्र प्रयोगे । अन्यत्र त्वदनुमाने । तदेवोपपादयति ॥ **विभागद्वयेति** । तन्तुद्वयविभागाकाशविभागेत्यर्थः । कर्मत्वादित्यत्राङ्गुलिकर्मवदिति शेषः । विभागेन तन्तुद्वयरूपकारणमात्रविभागेन कर्मणस्तन्तुनिष्ठस्येति शेषः । सिद्धसाधनं सत्प्रतिपक्षानुमानमिति शेषः ॥ **विमतं कर्मेति** । तन्तुकर्मेत्यर्थः । एकसत्त्वे द्वयमिहनास्तीति द्वित्वावच्छिन्नाभावाङ्गीकारेण तन्तुकर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगभूततन्तुद्वयसंयोगविरोधिभूतताद्विभागजनक-

त्वेऽप्याकाशसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकत्वेन द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोध्याकाशविभागजनकत्वं नास्तीति तदुभयविभागजनकं न भवतीति साध्यं युक्तमिति ज्ञेयम् । अत्राङ्गुलिकर्मदृष्टान्तस्तत्राङ्गुलिद्वयसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकत्वेन द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाभावात्तदनारम्भकाकाशसंयोगविरोधितद्विभागजनकत्वाभावाच्चोभयजनकत्वाभावोऽस्तीति तत्र साध्यं ज्ञेयम्। विमतं कर्म श्येनकर्मवदिति दृष्टान्तो ज्ञातव्यः । अत्रापि तन्तुकर्मणो द्रव्यारम्भकतन्तुद्वयसंयोगारम्भकत्वेऽपि द्रव्यानारम्भकाकाशसंयोगजनकत्वाभावेनोभयारम्भकत्वाभावोपपादनं ज्ञेयम् । श्येनकर्मणि दृष्टन्तेऽपि द्रव्यानारम्भकश्येनस्थाणुसंयोगारम्भकत्वे सत्यपि द्रव्यारम्भकसंयोगारम्भकत्वं नास्तीत्युभयारम्भकत्वाभावो ज्ञेयः । आभासतुल्यत्वादित्यनेनैतेनेत्युक्तं विवृतं भवति। तर्कपराहतिमाशङ्कते ॥ **यदीति** । तर्केऽप्रयोजकतापरिहाराय यदाकाशेत्यादिना व्याप्तिरुच्यत इति व्याख्येयम्॥ **अङ्गुलिकर्मवदिति** । अङ्गुल्यन्तरावच्छिन्नाकाशविभागेऽनेकत्वमस्ति । तथाऽङ्गुलिद्वयसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकत्वेन तदारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाभावेन साध्यमस्तीति ज्ञेयम् ॥ **तन्त्वन्तरविभागेति** । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिभूतेर्थः । अनेनैव न्यायेनोत्तरवाक्यमपि व्याख्येयम्। अजनकत्वे तन्तुकर्मण इति वर्तते । तन्त्वन्तरात्तत्प्रदेशस्थद्रव्यभूतात् ॥ **तन्तोरिति** । द्वितन्तुकावयवभूतस्य तन्तोरित्यर्थः ॥ **आकाशविभाग इति** । द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशदेशविभाग इत्यर्थः । विभागजः सक्रियतन्तुनिष्ठविभागजः । न तु कर्मजस्तन्तुकर्मजो न भवतीत्यर्थः ॥ **सकर्मकस्येति** । सकर्मकस्य तन्तोराकाशविभागो यथा सक्रियतन्तुनिष्ठविभागाद्भवति तथाऽकर्मकस्य यस्तन्तुराकाशसंयुक्तः संस्तथैवास्ते तस्याक्रियस्यापि तन्तोराकाशाद्विभागः कस्मान्न भवतीत्यर्थः । नन्वसमवायिकारणभूतविभागस्य सक्रिये तन्तावेव सत्त्वेन तत्रैवाकाशदेशविभागो जायते न निष्क्रिये तन्तौ तत्रासमवायिकारणविभागस्याभावादिति चेत्तत्राह ॥ **विभागस्येति** । उभयत्रापि सक्रिये निष्क्रिये च तन्तावित्यर्थः । एतद्दोषपरिहारं शङ्कते ॥ **उत्तरविभागेति** । सक्रियस्य तन्तोर्द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशदेशविभागे तन्तुकर्मणो निमित्तकारणत्वादित्यर्थः । तथा चाक्रिये

तन्तौ द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशविभागो न सक्रियतन्तुनिष्ठविभागेन जायते। निष्क्रिये तन्तौ निमित्तकारणीभूतकर्माभावादिति भावः। कर्मणो निमित्तकारणत्वं न सम्भवति। अन्यथासिद्धपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वावधारणं वाच्यम्। तदिह न सम्भवति। तन्तुकर्मण आद्यो यो विभागस्तन्त्वन्तरविभागस्तज्जनकत्वेनान्यथासिद्धत्वेनाकाशविभागे कारणत्वानवधारणादित्याह ॥ **आद्यविभागेति** ॥ **अनवधारणादिति**। तथा च निमित्तकारणत्वं दूरोत्सारितमिति भावः ॥ **अनिवारणादिति**। तन्तुकर्मण आकाशविभागेऽसमवायिकारणत्वस्यैव सम्भवेन निमित्तं कारणमित्येतदयुक्तमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति**। असमवायिकारणलक्षणस्य सत्त्वेऽप्यसमवायित्वाभाव इत्यर्थः ॥ **अतिव्याप्तेरिति**। उत्तरविभागासमवायिकारणे सक्रिये तन्तौ कर्मणः प्रत्यासन्नत्वात्कारणत्वाच्च तन्तुकर्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ **छलत्वेनेति**। यो यस्यांशिनः संयोगः स तदंशे वर्तते। निरंशस्य तु संयोगः क्व वर्ततामतः परमाणोः संयोगे सति तद्वृत्त्यर्थमंशोऽङ्गीकरणीय इत्यभिप्रायेणोक्तस्यांशतः संयोगो भवतीत्यस्मद्वाक्यस्यांशिनः संयोगोंऽशसंयोगेन जायत इत्यस्मदनभिप्रेतार्थान्तरं कल्पयित्वाऽनवस्थारूपदूषणस्य छलत्वादिति भावः। कश्चिदर्थमभिप्रेत्य प्रयुक्ते वचने पुनरनिष्टमर्थमारोप्य तन्निषेधश्छलं मतमिति वचनादिति द्रष्टव्यम् ॥ **ततश्च संयोगाभाव एवेति**। तथा च तत्रैव कालपर्यवसानापत्त्या प्रकृतघटसंयोगरूपकार्यस्योत्पत्तमवकाशाभावेन मूलक्षयादिति भावः ॥ **अत्रेति**। विपर्ययपर्यवसान इत्यर्थः ॥ **घट एवेति**। अंशिन्येवेत्यर्थः ॥ **उपाधिभेदादिति**। अंशिन्येवेत्यर्थः। एकत्रैव न स्वाभावसामानाधिकरण्यं विरुद्धत्वात्किमभेदेनेति वाच्यम्। कुत इति चेत्। अविरुद्धविषयत्वसम्भवादित्याह ॥ **न हीति**। ननु यद्यंशानामेव संयोगाभावाधिकरणत्वं तर्ह्यंशवृत्तिः संयोगो न घटसंयोगः स्यात्। अन्यथा पटवर्तिनोऽपि संयोगस्य घटीयत्वापत्तेरित्यत आह ॥ **अंशांशिनोरिति**। अपास्तत्वात् अंशांशिनोरभेदेनेत्यादिनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ **अनपेक्षाहेतोरिति**। अणूनां प्रथमापेक्षां विनैवेत्युक्तानपेक्षहेतोरित्यर्थः। निराकरणमणुत्वं च महत्त्वं चेत्यादिना

कृतम् ॥ ७ ॥ ॥ तद्भावे व्यतिषङ्गविशिष्टतन्तूनां भावे । एवं तर्हीत्यस्य विशदनं व्यतिषक्तेति ॥ **परमाणुपुञ्जेति** । तद्वादेऽप्युपादानसमूह-
व्यतिरेकेण कश्चनातिरिक्तोऽवयवी नास्तीत्यर्थः । ननु व्यतिषङ्गानन्तरं पटस्य जायमानत्वादिति भेदे प्रमाणमुक्तमिति चेत्तत्राह ॥ **जायतां
नामेति** ॥ **विवक्षितेति** । व्यतिषिक्ततन्त्वभिन्नः पट इति विवक्षितार्थस्याचक्ष्महे । तथा च व्यतिषङ्गस्य कुविन्दव्यापारत्वेन तदनन्तरं
जायमानत्वेन लिङ्गेन व्यतिषङ्गाद्भेदसाधनमिष्टमिति भावः । तदभेदे एकेनावयविनाऽनेकेषामवयवानामभेदे । अभेदो यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेना-
भिन्नमिति व्याप्तेरिति भावः । एतद्व्याप्तिबलादेवोत्तरत्राप्यभेदोपपादनं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ ॥ भेदोऽनेकावयवाभिन्नत्वादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि भेदोपपादनं
ज्ञेयम् । भेदोऽनेकत्वम् ॥ **एकद्रव्यगत्वेऽपीति** । तथा च चेतनाभेदो युक्त उक्तदोषाभावादिति भावः । एवमुत्तरवाक्यभावोऽपि ज्ञेयः । द्रव्याभेदो
द्रव्याणामभेदः । तस्य सामान्यस्य । द्रव्यगुणकर्माणि व्यक्तय उच्यन्ते । द्रव्ययोरिति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बद्ध्यते ॥ **आपादकासिद्धिरिति** ।
संयोगादेर्गुणस्यानेकत्वेनैकेन गुणेनाभिन्नत्वं नास्तीत्यापादकासिद्धिरित्यर्थः ॥ **सम्बन्धितयेति** । घटपटयोः संयोग इति घटपटोभयाश्रितत्वेने-
त्यर्थः । तथात्वे एकैकाश्रितत्वे । ननु तर्ह्येकैकाश्रितत्वे एकस्मिन्संयुक्तादिप्रत्ययः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह ॥ **अतिप्रसङ्गाभावश्चेति** ।
एकैकाश्रितत्वेऽपि प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तदप्रतीतौ धर्मिभूतैकैकमात्रप्रतीतौ तत्र संयोगो न प्रतीयत इत्यर्थः ॥ **घटधर्म इति** । प्रतियोगिभूतघटे-
त्यर्थः । पटधर्मः प्रतियोगिभूतपटधर्म इत्यर्थः ॥ **पृथक् पृथगेवेति** । एकप्रतियोगिकमपरनिष्ठं चेत्यर्थः । अनेकाश्रितत्वमुपपादयति ॥ **प्रति-
योगीति** । यो यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्म इति व्याप्तिबलादेकाश्रितत्वं वक्तव्यम् । न हीमौ भेदवन्तावित्यादौ प्रतियोगिनिरूपितत्वं प्रतीयते ।
अत एकाश्रितत्वे न मानमस्तीत्यर्थः ॥ **शुक्ला इम इति** । अनेन यथैव च पदार्थानामित्येतदुक्तार्थम् । ननु भिन्ना इम इत्यादिप्रतीतावप्ये-
कस्यैव भेदस्यानेकाश्रितत्वं प्रतीयत इति चेत्तत्राह ॥ **न च विशेषप्रमाणेति** । एकस्यैवानेकानिष्ठत्वे विशेषप्रमाणं नास्तीत्यर्थः । अन्यो विधिः ।

भेदवन्ताविमाविल्यत्रानेकाश्रित एक एव भेद इति त्वयोच्यमानः प्रकारः ॥ **प्रतीयत इति** । भेद इत्येकवचनबलादिति भावः ॥ **अत्रेति** । एकस्यानेकाश्रितत्व इत्यर्थः । वचनलिङ्गा वचनलिङ्गेनानुमेयाः । अनुमाने । अयं पुरुष एकार्थविषयप्रतीतिमान् एकवचनप्रयुक्तत्वादित्यनुमानेऽनै-कान्तिकत्वम । विप्राणां भोजनमित्यत्रैकवचनप्रयोग एकार्थविषयप्रतीतिं विना समुदायविषयत्वेनाप्युपपन्न इत्यन्यथासिद्धिः । नन्वेकेन संयोगादि-नाऽभिन्नत्वात्तदाश्रयाणामप्यभेदःस्यादिति दूषणं यद्यपि नास्ति संयोगस्यानेकत्वेनापादकासिद्धेस्तथाऽप्येकेनावयविनाऽभिन्नत्वादवयवानामभेदःस्या-दिति यद्दूषणमथाऽपि स्यादित्यादिना ग्रन्थेनोक्तं तदपरिहार्यमेव । तत्र संयोगादिन्यायासम्भवादित्यत आह ॥ **अवयाविनस्त्विति** । नन्वेकावयव्यभिन्नत्वेऽवयवानामप्यन्योन्यमभेदः स्यादुक्तव्याप्त्येत्यस्ति दोष इति चेत्तत्राह ॥ **आकाशस्येति** । अभेदवदत्यन्ता-भेदवत् । अङ्गीकृतत्वात्तथा चेष्टापत्तिर्गगनावयविविषये इति भावः । ननु तर्हि तत्र माऽस्तु । तथाऽप्येकेन पटरूपेणावयविनाऽभिन्न-तन्तूनां परस्परमभेदः स्यादित्यापाद्यत इति चेत्तत्राह ॥ **पटस्येति** । यादृशेन व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टतन्तुसमुदायेन ॥ **स एक एवेति** । तथा च तत्रावयवभूतस्य विवक्षिततन्तुसमुदायस्यैकत्वेनावयवाभेदः स्यादित्यापादनमिष्टमित्यर्थः । ननु तन्तूनां विशिष्टाकारस्यैव पटत्वात्तदभिन्नानां विवक्षितविशेषतन्तूनामपि परस्परमभेदः स्यादुक्तव्याप्त्येत्यत आह ॥ **व्यतिषक्तानामिति** । असौ पटः ॥ **स चेति** । तन्तुनिष्ठः पटरूपो विशिष्टाकारः । भिन्नाभिन्नत्वे उक्तामुक्तिं स्मारयति ॥ **आगान्तुकत्वादिति** । केवलतन्तुषु सत्स्वपि पटरूपविशिष्टाकारस्यासत्त्वादित्यर्थः । तन्तुभ्यो व्यतिषङ्गविशेषरहिततन्तुभ्यः ॥ **नन्वेवमिति** । एकस्यैवावयविनः पटादेरनेकावयवैर्भेदाभेदाङ्गीकारेणावयवानामभेदापत्तिरूपदोषो यदि परिह्रियत इत्यर्थः ॥ **उक्ताक्षेपेति** । एकेन संयोगादिनाऽभिन्नयोर्घटपटयोरपि परस्पमभेदापत्तिर्यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तेरित्युक्तस्या-क्षेपस्य संयोगादिना भेदाभेदाङ्गीकारेणोक्तदोषाभावात् । उक्तव्याप्तेश्चात्यन्ताभेदस्थलविषयत्वादिति समाधानं सम्भवतीत्यर्थः । संयोगस्यैकस्यैवानेका-

श्रितत्वं नास्तीति वस्तुस्थितिः ॥ **अजेति** । यः कालाकाशयोर्नित्यः संयोगस्तस्यैकस्यैवाश्रयेणाभेद उक्तव्याप्तिबलादाश्रयाणामप्यभेदः स्यादित्या-शङ्कायामयावद्द्रव्यभावित्वेन भेदाभेदयोः सत्त्वान्नोक्तदोष इति समाधानं न सम्भवति । अजत्वादेव तस्यायावद्द्रव्यवृत्तित्वाभावादतस्तत्र संयोगो द्विष्ठ एव न भवतीत्यापादकासिद्धिरित्येव समाधानं वाच्यमिति भावः । स एवाजसंयोग एव ॥ **प्रमाणाभावादिति** । संयोगस्यान्यतरक-र्मोभयकर्मजत्वनियमात्कालाकाशयोश्च कर्माभावान्नाजसंयोगोऽस्तीति भावः । प्राक् कर्माभावदशायाम् । ननु नायं दोषः परमाणुकर्मणा यस्मिन्नाका-शांशे संयोगो जायते तस्य परमाणुसंयोगस्य पूर्वं कर्माभावदशायां तस्मिन्नेवाकाशांशेऽसत्त्वेऽप्यकाशेंऽशानां भेदाद्बहुत्वाङ्गीकारात्तदंशभिन्नाकाशां-शान्तरेण परमाणोः संयोगोऽस्त्येवातः प्रागसंयोगप्रसंगादित्येतदयुक्तमित्याशयेन शङ्कते ॥ **अंशभेदान्नेति चेदिति** । स्वाभाविकस्याकाशेंऽ-शस्येति शेषः ॥ ७ ॥ **परिहार इति** । ब्राह्मणत्वस्य व्यक्त्यभेदे तासामपि परस्परमभेदः स्यादित्याक्षेपेऽयाद्द्रव्यभावित्वेन खण्डितत्वाद्भेदा-भेदोक्त्या परिहारः सम्भवतीत्यर्थः । सत्यपि धर्मिणि रसविक्रियादिना ब्राह्मण्यनाशस्य मासेन शूद्रो भवति ब्राह्मणो रसविक्रियादित्यागमसिद्धत्वादिति भावः । अतो यावद्द्रव्यभावि नरत्वाद्येव गृहीतम् । ननु संयोगादिवन्नरत्वादेरपि प्रातिस्विकत्वे संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् । नरत्वादि चेति तत्रैव कस्मात्संयोगादिसमकक्षत्वेन नोक्तमतो वाक्यभेदो व्यर्थ इत्यत आह ॥ **उपपादनमिति** । योगो वाक्यम् ॥ **सूचयतीति** । येन नरत्वादिकं नानेकानुगतमेकैकप्रतीतौ प्रतीयमानत्वाद्व्यतिरेकेण द्वित्वादिवदित्यनुमानं सूचयतीत्यर्थः ॥ **न च प्रतियोगिनिरूप्यमिति** । यो यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्म इत्युक्तव्याप्तिबलात्संयोगनरत्वादिवदेकमात्राश्रितं स्यादिति भावः । कुतो न प्रतिनिरूप्यं द्वित्वमित्यत आह ॥ **धर्मितयेति** ॥ **पक्ष इति** । नरत्वादिसामान्यस्यैव पक्षत्वादिति भावः ॥ **जातीति** । यदि सादृश्यं जातिस्तर्ह्यश्वत्वेन रासभत्वेन च साङ्कर्यं स्यादित्यर्थः । सादृश्यं रासभसादृश्यम् । कथमिति चेदित्थम् । यदश्वत्वाद्रासभसादृश्यं परं व्यापकं तदा यत्राश्वत्वं तत्र सर्वत्रापि

रासभसादृश्यमिति व्याप्तिः स्यात् । न चैषा सम्भवति । अश्वान्तरे रासभासदृशे व्यभिचारात् । यदि वा रासभसादृश्यमपरं व्याप्यं तदा यत्र रासभसादृश्यं तत्राश्वत्वमिति न व्याप्तिः । रासभसदृशे रासभान्तरे व्यभिचारात् । समावेशस्तु रासभसादृश्याश्वत्वयो रासभसदृशे । कस्मिंश्चिदश्वे तथाऽश्वसादृश्यमपि न जातिः । रासभत्वेन साङ्कर्यात् । अश्वसादृश्यं रासभत्वं विहायाश्वान्तरेऽस्ति । रासभत्वं चाश्वसादृश्यं विहाय रासभान्तरेऽश्वासदृशेऽप्यस्ति । तयोः समावेशस्त्वश्वसदृशे कस्मिंश्चिद्रासभेऽस्तीत्येवं जातिसाङ्कर्यं भङ्ग्यन्तरेणोपपादयति ॥ **अस्ति हीत्यादिना** । अस्ति हीत्यनेन समावेश उक्तो ध्येयः । ननु न साङ्कर्यम् । द्रव्यस्य ये गुणा ये चावयवा यच्च कर्म तन्निष्ठानि यानि सामान्यानि तेषामेव सादृश्यसंज्ञकत्वात् । तथा च रासभसादृश्याश्वत्वयोर्नैकत्राश्वे समावेशः । रासभसादृश्यस्याश्वभिन्नेऽश्वावयव एव सत्त्वेनाश्वत्वजातेश्चाश्वरूपावयविन्येव सत्त्वेन तयोरेकत्र समावेशायोगात् । तथाऽश्वसादृश्यरासभत्वयोरपि न समावेशो रासभे । अश्वसादृश्यस्य रासभावयवे सत्त्वेन रासभरूपावयविन्येव रासभत्वजातेः सत्त्वेन तयोरेकत्रासमावेशात् । तथा च सादृश्यस्य सामान्यरूपत्वे दोषाभावान्न पक्षे व्यभिचारचोदना युक्तेत्याशयेन शङ्कते ॥ **न सादृश्यमित्यादिना** ॥ **गौरिति** । एतद्व्यवहारेण गोरूपावयविन्येव गवयसादृश्यस्य प्रतीयमानत्वेन तस्यावयवनिष्ठत्वे व्यवहारेऽमुख्यः स्यादित्यर्थः । तमेव दर्शयति ॥ **न हीत्यादिना** ॥ **इत्यादेरिति** । द्विवचनस्येत्यर्थः ॥ **प्रतियोगिन इति** । सादृश्यस्यानेकवृत्तित्वे प्रतियोगिवृत्तित्वप्राप्त्या तस्य धर्मित्वं प्राप्तं तन्न सम्भवतीत्यर्थः । ननु सादृश्यस्यैकैकाश्रितत्वे एकप्रतीतौ प्रतीतिः स्यादिति चेत्तत्राह ॥ **एकाश्रितत्वेऽपीति** । भावे क्तःप्रत्यय इत्याशयेनोक्तं विनष्टं विनाश इति ॥ **सहाविनष्टं साविनष्टमिति** । सहस्य स इति सूत्रादिति भावः । इदमविनष्टम् । सामान्यसत्त्वं प्रमाणाविरुद्धमित्यादिनाऽन्वयः । एतयोर्नष्टानष्टनरवर्तिनोर्नरत्वयोः । प्रत्यभिज्ञानं यन्नष्टाश्रितं नरत्वं तदेवेदं नरत्वमित्येवंरूपम् ॥ **स्वरूपत इति** । तथा चैवं प्रत्यभिज्ञैव नास्तीत्यर्थः ॥ **प्रमाणत्वेनेति** । यद्येवमस्ति प्रत्यभिज्ञा तर्ह्यप्रमाणमेव भ्रमरूपेत्यर्थः ।

भेदस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तद्बाधादिति भावः । अन्योन्यं रूपरसादेः परस्परमित्यर्थः ॥ **स्वरूपैरिति** । तथा च स्वैरभिन्नाः स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्चेति योज्यम् ॥ ७ ॥ नन्वामघटस्य पाकेनापरमाण्वन्तभङ्गे तन्निष्ठस्यामत्वस्यापि नाशेन श्यामत्वस्यापि यावद्द्रव्यभावित्वात्कथमयावद्द्रव्यभाविधर्मत्वमनिवृत्तविनाशारित्त्वत्यनेनोच्यते । पीलुपाकप्रक्रिययाऽऽश्रयस्यापि नाशेनानिवृत्तेऽप्याश्रये विनाशाभावादित्याशङ्कते ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **अग्न्यभिघातादिति** । अग्निरूपस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसम्बन्धरूपादित्यर्थः ॥ **नोदनाद्वेति** । आमघटे जलेन पूर्णे सत्यामद्रव्यस्य जलेन सम्बद्धस्य जलरूपद्रवद्द्रव्यसम्बन्धरूपान्नोदनाद्वेत्यर्थः ॥ **जायन्त इति** । पार्थिवपरमाणुरूपादिगुणा जायन्त इत्यर्थः । उत्पन्नपाकजेषूत्पन्नाग्निसंयोगजन्यरूपादिमत्स्वित्यर्थः । नोदानादिना नाशो नाप्रमाणिकः । यतः कार्यमेव कारणसद्भावे मानमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नोदनादीत्यादिना** । तथा द्रव्यान्तरोत्पत्तिरपि नाप्रामाणिकीत्याह ॥ **तथेत्यादिना** ॥ **परमाणुष्विति** । यथा सत्स्वेव परमाणुषु पाकेन पूर्वरूपनिवृत्तिरूपान्तरोत्पत्ती भवतस्तथा सत्येव कार्यद्रव्ये पूर्वरूपोत्तररूपविनाशोत्पत्त्योः सम्भवेन कार्यद्रव्यनाशस्यावक्तव्यत्वादित्यर्थः । तथा च पिठरपाकप्रक्रियैवास्तु न पीलुपाकप्रक्रियेति भावः । कार्यद्रव्यनाशोऽनुमानसिद्धत्वात्स्वीकार्य इत्याशङ्कते ॥ **पार्थिवेति** । उत्पद्यन्ते पार्थिवावयविरूपादय इति वर्तते । यदा कारणगुणजन्यत्वं रूपादेस्तदा कार्यद्रव्यनाशेन द्रव्यान्तरमुत्पद्यते ।; तत्र च गुणाः कारणगुणेभ्यो जायन्त इति स्यादिति भावः ॥ **क्वचिदिति** । अवयविरूपादेराश्रये सत्यपि विनाशस्य सम्भवादाद्यानुमानेऽप्रयोजकता । तथा सत्येवावयविद्रव्येऽवयविरूपादेर्घटाग्निसंयोगरूपपाकासमवायिकारणत्वे सम्भवति सति कार्यद्रव्यनाशमङ्गीकृत्य कारणगुणेभ्य एवोत्पत्तिर्नैव वाच्या । तथा च द्वितीयानुमानेऽप्यप्रयोजकतेति भावः ॥ **अन्यथेति** । यदि रूपादेःस्वाश्रयविनाशेनैव नाशः कारणगुणेभ्य एव चोत्पत्तिरुच्यत इत्यर्थः स्यात् । तथा च समवायिकारणनाशेन द्रव्यनाशः क्वापि न स्यात् । क्वचिद्दृष्टत्वात्तदङ्गीकारे प्रवृत्तेऽपि तत्तुल्यमिति हृदयम् ॥ **तत्रेति** । यत्रावयवेऽग्निसंयोगो नास्ति तत्रेत्यर्थः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह

॥ **तथा चेति** । तथाऽप्यवयविनाशः कुतो नेति चेत्तत्राह ॥ **संस्थानेति** ॥ ७ ॥ ॥ **अविशेषादिति** । निमित्ताभावोपदेशाभावयोरविशेषादित्यर्थः ॥ **सामान्यरहितेष्विति** । भूतत्वमूर्तत्वरूपजातिरहितेष्वित्यर्थः ॥ **भूतेति** । अनेकेषु पृथिव्यादिपञ्चकेष्विदं भूतमित्याद्यनुगतव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्यैकस्य भूतशब्दस्य सङ्गतिग्रहणं वाच्यम् । न हि तत्रानुगतं भूतत्वं सामान्यं जातिरूपमस्ति । मूर्तत्वेन साङ्कर्यात् । एवमाकाशं विना मनःसहितेषु पृथिव्यादिषु मूर्तशब्दव्यवहारेण मूर्तशब्दस्य सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम् । न हि तत्रापि मूर्तत्वमनुगतं सामान्यमस्ति । मूर्तत्वेन साङ्कर्यादिति भावः । गुणाश्रयत्वमवच्छिन्नपरिमाणत्वं चेति द्वन्द्वः । बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वं भूतशब्दव्युत्पत्तौ निमित्तमवच्छिन्नपरिमाणत्वं मूर्तशब्दव्युत्पत्तौ निमित्तमिति विवेकः । इन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वस्यैव भूतशब्दव्युत्पत्तौ निमित्तत्वे मनोरूपान्तरिन्द्रियग्राह्यज्ञानादिगुणाश्रयत्वस्यात्मन्यपि सत्त्वात्तत्रापि भूतशब्दव्युत्पत्तिः स्यादतो बाह्येति । एवं तर्हि परमाणौ भूतशब्दव्युत्पत्तिर्न स्यात् तद्गुणानां बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वेनोक्तनिमित्ताभावादिति चेन्न । तत्रापि बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणसजातीयगुणाश्रयत्वस्य सत्त्वात् । एवं तर्ह्यात्मन्यपि पुनर्भूतशब्दे व्युत्पत्तिःस्यात्तत्रापि बाह्येन्द्रियग्राह्यघटादिनिष्ठैकत्वादिसङ्ख्यारूपगुणसजातीयगुणाश्रयत्वस्य सत्त्वादतो बाह्यैकेन्द्रियेत्येकपदमपि देयमत्रेत्याहुः । उपाधीनां तद्घटकपदार्थानाम् । ॥ **अनुगतेति** । इन्द्रियत्वगुणात्वादिरूपानुगतसामान्याश्रयत्वादित्यर्थः । तथा चेन्द्रियत्वादेरनुगतत्वेनेन्द्रियादीनामप्यनुगतत्वात्तद्घटितोपाधीनामप्यनुगतप्रायत्वमिति भावः । व्यावृत्तेष्वननुगतैकैकव्यक्तिषु कुतोपपद्यत इत्यत आह ॥ **नियमव्यभिचारयोरिति** । अन्वयव्यतिरेकयोरित्यर्थः । न ह्येकस्मिंस्तन्तौ पटकारणत्वं गृहीतं शक्यं तथा सति क्वचिद्रासभसद्भावदशायामपि पटोत्पत्तेस्तस्यापि कारणत्वं गृह्येत । न वैतत्तन्त्वभावे पटाभाव इति व्यभिचारो व्यतिरेको वा गृहीतुं शक्यते तथा सत्येतत्तन्त्वभावेऽपि कदाचित्पटोत्पत्तिशङ्कापत्तेः । अनुगतसामान्याङ्गीकारे तु तन्तुत्वावच्छिन्ने सति पटत्वावच्छिन्नं भवति तदभावे तदभाव इति तन्तुत्वावच्छेदेन पटत्वावच्छेदेन च कार्यकारणभावग्रहणे नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अन्वयव्य-**

तिरेकेति । व्यासीत्यर्थः । असावनुगतप्रत्ययः । व्यावृत्तेष्वननुगतैकैकव्यक्तिषु । कुतो न सम्भवतीत्यत आह ॥ **भ्रान्तत्वेति** । भावे क्तः । अनुगतप्रत्ययस्यानुगतनिमित्तविषयकत्वावश्यम्भावात्तदभावेऽपि तद्विषयकप्रत्ययस्य भ्रमत्वं स्यादित्यर्थः । अतद्व्यावृत्तिरूपान्यापोहस्याभावरूपस्य निमित्तस्य सर्वत्र विधिरूपानुगतप्रत्ययनिमित्तत्वमननुभाविकम् । भावरूपानुगतसामान्याङ्गीकारे तु नायं दोष इत्याह ॥ **तथा चेति** ॥ **बहवो हीति** । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यैर्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः । सिद्धपदस्य वृद्धा इत्युक्तेरिति भावः । उपदेशात आप्तवाक्यादित्यर्थः । बहुलां कपिलाम् । बहुला कपिला धेनुरित्यमरः ॥ **कार्यप्रतिपत्तिरिति** । आनयनादेः कर्तव्यताप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ **सादृश्यव्यापिकेति** । सादृश्यस्य व्यापिकेत्यर्थः ॥ **शब्दशक्तीत्यादि** । यथा परमते गोपदस्य गोत्वरूपजातौ शक्तिः । तथा चानुगतं गोत्वमेव गोपदशक्यम् । तत्पदशक्तिविषयः । तदेव च गोपदप्रवृत्तौ निमित्तम् । न हि तथा सादृश्यमस्माभिरुच्यमानं गवादिपदशक्तिविषयः । गोपदस्य सादृश्ये शक्तिर्नेति यावत् । गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वाऽभ्युपगम्यते । यद्यनुगतं सादृश्यमेव पदशक्यं प्रवृत्तिनिमित्तं चेदभ्युपगम्येत । तर्ह्येव सादृश्यमप्यनुगतं चेत्किं सामान्येनापराद्धम् । व्यावृत्तत्वे कथं सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गत्वमिति दूषणावकाशः स्यान्न चैवमभ्युपगम्यते किन्नाम लिङ्गतयेत्यर्थः ॥ **सादृश्यव्यापिकेति** । गोशब्दवाच्यत्वं प्रति सादृश्यस्य व्याप्यतेत्यर्थः ॥ **अश्वेऽप्यस्तीति** । चतुष्पात्त्वादिसादृश्यमश्वेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ **प्रसङ्ग इतीति** । तथा चोक्तानुमाने व्यभिचार इति भावः ॥ **एवं प्रसङ्गस्येति** । यदि गोशब्दप्रवृत्तौ जातिर्निमित्तं तर्हि गवादिनिष्ठद्रव्यत्वादिजातेरश्वेऽपि सत्त्वेन तत्रापि गोशब्दप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । जातिविशेषो गोत्वरूपः ॥ **अस्तीति** । तथा च विशेषेष्वनुगतसामान्यानङ्गीकारात्तत्रानुगतव्यवहारो न स्यादित्यर्थः ॥ **अनुगताश्रय इति** । अनुगताश्रयघटित इत्यर्थः । तथा च विशेषेष्वनुगतव्यवहारेऽनुगतजातेर्निमित्तत्वाभावेऽप्यनुगतं यद्द्रव्यत्वं तदाश्रयभूतं यद्यावन्नित्यद्रव्यजातं तद्घटितो यावन्नित्यद्रव्यवृत्तित्वरूपो य औपाधिको धर्मः स

एव विशेषेष्वनुगतव्यवहारे निमित्तभूत इति भावः ॥ **स्वरूप इति** । स्वस्मिन्नातिव्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ तस्यां जातित्वरूपजातौ । तस्या जाति-निष्ठाया जातित्वरूपजातेः । तथा चोपदेशस्यानन्त्येन कर्तुमशक्यत्वादित्युक्तदूषणावकाशो नेत्यर्थः । ज्ञापकतया लिङ्गत्वेनेत्यर्थः । एवं चास्मन्मते सादृश्यस्य लिङ्गत्वात्तज्ज्ञानं क्वचिदुपदेशेन सम्भवति । न हि तद्वत्त्वया जातेर्लिङ्गत्वमङ्गीकृतमिति भावः ॥ **किन्तु निमित्ततयेति** । जातित्वे जातिशब्दः किं प्रयुक्त इति शङ्कायामुपदेशाधीन इत्येतदसङ्गततरम् । यथाऽस्मन्मते सादृश्यं शब्दवाच्यत्वे लिङ्गत्वेनोपयुज्यते इति क्वचिदुपदेशो लिङ्गभूततज्ज्ञापकत्वेनोपयुज्यते । तथा त्वन्मते जातिर्न ज्ञापकतया लिङ्गत्वेनोपयुज्यते किन्नामायं शब्दोऽस्मान्निमित्तात्प्रवर्तत इति शब्दप्रवृत्तौ निमित्ततया । ततश्च जातित्वे जातिशब्दः केन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्तत इत्याशङ्कायामुपदेशाधीनो जातित्वे जातिशब्द इत्यस्यासङ्गतत्वात् । न ह्युपदेशो जातित्वे जातिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येनेदं वचनं सङ्गतं स्यादित्यर्थः । व्यतिरिक्तं व्यक्तिव्यतिरिक्तम् ॥ **अपर्यायत्वादिति** । यथा घटकरीरशब्दयोः पर्यायत्वाद्घटत्वं करीरादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं दृष्टमेवं सद्व्यक्तिशब्दयोः पर्यायत्वे हि सत्ताव्यक्तिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं स्यात् । न चैव-मित्यर्थः ॥ **अनेकवाचक इति** । एकवाचकत्वे तच्छब्दस्य तत्र प्रवृत्तौ न जातिर्निमित्तम् । व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वेन तत्र जातेरभावात् । यथाऽऽकाशत्वमिति भावः । तस्यां व्यक्तित्वजातौ । अन्यासु द्रव्यत्वाद्यासु । सा व्यक्तित्वजातिः । तस्यां व्यक्तित्वजातौ । तत्र व्यक्तित्वे । साऽपि व्यक्तित्वरूपव्यक्तिनिष्ठा व्यक्तित्वजातिः ॥ **न स्यादिति** । विशेषेष्वनुगतस्वरूपत्वजात्यङ्गीकारे तेषामपि साजात्यापत्त्यैकस्मिन्पार्थिवे परमाणौ सजातीयपरमाण्वान्तरव्यावृत्तिबोधकत्वं न स्यादित्यर्थः । रूपहानिरिति त्वदुक्तेरिति भावः ॥ **स्वरूपे चेति** । स्वरूपत्वजात्यङ्गीकारे इति वर्तते । समवायस्वरूपस्य तन्निष्ठस्वरूपत्वस्य च न संयोगोऽद्रव्यत्वात् । नापि समवायः । समवायान्तराभावात् । तस्यैव चाङ्गीकारे आत्माश्रयात् । तथाऽ-भावस्वरूपतन्निष्ठस्वरूपत्वयोश्च न संयोगसमवायौ । उक्तरीत्याऽसम्भवादेवेत्यर्थः । रूपहानिरसम्बन्ध इति समवायस्वरूपे जात्यङ्गीकारे सम्बन्धा-

भावस्य बाधकतया परेणोक्तत्वादिति भावः ॥ **अङ्गीकुर्यादिति** । एवमङ्गीकारे तु नोपप्लव इत्याशयः । सूचितं विपर्ययपर्यवसानं दर्शयति ॥ **अनवस्थादीति** ॥ **स्वरूपानिबन्धनत्वेति** । जातित्वस्वरूपानिबन्धनत्वेत्यर्थः । तथा च जातित्वं स्वनिर्वाहकमिति भावः । एवमग्रेऽपि ॥ **उपाधिनिबन्धन एवेति** । यावन्नित्यद्रव्यवृत्तित्वरूपोपाधीत्यर्थः । जातिनिबन्धनतायामेव ह्यसम्बन्धरूपं जातिबाधकमिति भावः ॥ **समवायादाविति** । समवायेऽङ्गीकृतेन स्वरूपत्वसामान्येन सह स्वरूपमेव सम्बन्धः । असम्बद्ध इत्यस्यातिरिक्तसम्बन्धाङ्गीकारविषयत्वात् । आदिपदेनाभावो ग्राह्यः । तथा चाभावेऽपि स्वरूपत्वसामान्येन सह स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यर्थः । क्वचिद्द्रव्यादौ । क्वचित्सामान्यादौ । क्वचित्समवायाभावयोः । नन्वनुगतजात्यभावेऽपि गोत्वादीनां सामान्यशब्दवाच्यत्वं न सम्भवति । समानानां सदृशानामनेकेषां भाव एको धर्म एव हि सामान्यम् । तथा चानेकानुगतत्वरूपतल्लक्षणाभावात्सामन्यशब्दवाच्यत्वं कथमित्याशङ्कते ॥ **नन्वनुगतत्वाभाव इति** । उक्तरीत्या सामान्यशब्दो गोत्वादौ न यौगिकः । तथात्वे रूपादिविशेषापेक्षया गुणे उत्क्षेपणादिविशेषापेक्षया कर्मणि च सामान्यशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । न हि गोत्वादिकमिव गुणकर्मणी अप्यनुगते । अतोऽवान्तरभेदभिन्नसर्वविशेषात्मके वस्तुनि रूढः । तथा चावान्तरभेदभिन्नरूपादिसर्वविशेषात्मकत्वादननुगतोऽपि गुणः सामान्यमित्युच्यते । एवमवान्तरभेदभिन्नोत्क्षेपणादिसर्वविशेषात्मकत्वादननुगतमपि कर्मसामान्यमित्युच्यते । एवमिहापि तत्तद्गोत्वादीनामननुगतानां प्रातिस्विकानां विद्यमानत्वात्तत्तद्गोत्वादिरूपसर्वविशेषात्मकत्वादननुगतमपि गोत्वादिकं सामान्यमित्युच्यते । तथा चावान्तरभेदवत्त्वमेव सामान्यशब्दार्थ इत्याह ॥ **गुणकर्मवदिति** ॥ **भेदस्येति** । भेदवत्त्वस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ शाब्दसामानाधिकरण्यमेकविभक्त्यन्तपदवाच्यत्वम् । भिन्नविभक्त्यन्तपदवाच्यत्वं वैय्यधिकरण्यम् । एताभ्यां विशेषणोपलक्षणयोर्भेदमाचक्षत इत्यनुवर्तते । व्यवस्थितिर्व्यावृत्तिस्तद्बोधसमये यत्सत्तद्विशेषणम् । यथा दण्डो देवदत्तस्य । व्यावृत्तिबोधसमये यदसत्तदुपलक्षणम् ।

यथा काको गृहस्येति । एताभ्यां विशेषणोपलक्षणयोर्भेदमाचक्षत इति सम्बन्धः । अनुभवादिविरोधं क्रमेणोपपादयति ॥ **न हीत्यादिना** । नन्वननुभूयमानस्याप्यतिरिक्ततया सत्त्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **न त्रयातिरेक इति** । पचनाद्युपाधिपुरुषतत्सम्बन्धेभ्योऽतिरेको भेदो न । उपाधिसम्बन्धरूपावच्छित्तेरिति शेषः । अविशेष एकत्वस्य पुरुषे स्वाभाविकत्वादुपाधिकथनं व्यर्थमित्याशयः । तस्या व्यवच्छित्तेः ॥ **पदार्थेति** । पदप्रतिपाद्यत्वेत्यर्थः । सा हि व्यवच्छित्तिः । एकं विज्ञानं वेत्यन्वयः ॥ **बाह्यार्थतयेति** । तथा चान्तरज्ञानरूपत्वकथनमयुक्तमिति भावः । अन्यथा बाह्यतयाऽनुभूयमानस्यापि ज्ञानरूपत्वे ॥ **उदाहरणेति** । अग्निमत्त्वरूपविशिष्टोदाहरणनिष्ठत्वेनाग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यत इति प्रश्नः कृतः ॥ **समस्तानामिति** । त्रितयमपि प्रत्येकं विशिष्टमिति पक्षे त्रयाणामपीत्यर्थः । उत तत्रान्यतमदिति पक्षे व्यस्तानामित्युक्तम् । एकैकस्य वेति यावत् । कुतः षष्ठया निर्दिष्टः सम्बन्ध एव । विशिष्टेऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानवेद्य इत्याशङ्कायामेवशब्दद्योतितं प्राधान्यं तस्योपपादयति ॥ **अन्यस्य सर्वस्येति** । अन्यस्य सर्वस्य पर्वतस्य वाऽग्निसंयोगस्य वा प्रत्यक्षादिमानान्तरतः सिद्धत्वेन पर्वतस्येति षष्ठया निर्दिष्टो यः सम्बन्धस्तस्यैवानुमानवेद्यतया प्राधान्यमिति सूचयितुमेवशब्द इत्यर्थः । समवाये ऐन्द्रिक इति मतानुसारेण प्रत्यक्षेण वेत्युक्तम् । अतीन्द्रिय इति मतानुसारेणानुमानेन वेत्युक्तम् । इह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टप्रत्ययः सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धनिबन्धनोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । नन्वस्तूक्तानुमानेषु सिद्धसाधनता । अथाऽपि याथार्थ्यरूपं प्रामाण्यं त्वक्षतमेवेति को दोष इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **केनचिदिति** । उपाधिना विशेषणेन वोपलक्षणेनेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । न धर्मिस्वरूपमात्रमनुमानवेद्यम् । सिद्धत्वात् । असिद्धौ चाश्रयासिद्धेरित्युक्तदोषादित्यर्थः । पर्वतस्यैवाग्निमच्छब्दार्थत्वे पौनरुक्त्यं चेत्याह ॥ **पर्वत इति** । समवायस्येत्यनन्तरमसिद्धया साध्यत्वमिति शेषः ॥ **औपाधिकभेददर्शनादिति** । उपाधिकृतभेददर्शनादित्यर्थः । औपाधिकस्य स्वाभाविकस्य चेत्यत्र स्वाभा-

विकस्येत्यन्यशब्दार्थः । ननु यथैकस्मिन्नेव पटे नीलरूपविशिष्टत्वपीतरूपप्रकारभेदेनैकस्यैव पटस्य भावाभावौ न विरुद्धौ तथैकस्मिन्नेव रूपसमवाये स्वाभाविकेऽभेदे सत्यप्यौपाधिको भेदः सम्भवति । तयोर्भेदाभेदयोरौपाधिकत्वस्वाभाविकत्वरूपप्रकारभेदेनाविरोधसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **ननु प्रकारेत्यादिना** । नन्वित्यनन्तरं देशकालादिभेदेन वेति शेषः । जन्यगम्ययोरर्थयोर्वाच्ययोः सतोः ।" तथा चोपाधिशब्दात् शैषिके शेषे इत्यधिकृत्य विहिते ठक्प्रत्यये कृते ठस्येक इतीकादेशे यस्येति चेत्यनेन भसंज्ञकस्य धकारस्थस्येकारलोपे उकारस्यौकाररूपवृद्धौ सत्यामौपाध इक औपाधिकेति रूपम् ॥ **तथा सतीति** । यद्युपाधीनामेव भेदस्तत्प्रयुक्तो भेदः समवाये नास्ति तर्हि समवायस्य भेद इति न स्यात् । तथा च समवाये भेदाभावेनैकत्वस्यैव सत्त्वेन तस्य तन्तुपटादौ सिद्धतया धूमानुमाने सिद्धसाधनता चेत्युक्तदोषपरिहारोऽपि न स्यादित्यर्थः ॥ **न चैवं प्रकृत इति** । नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभाव इव समवायेऽप्यौपाधिकभेदसद्भावेऽपि स्वाभाविकभेदो नास्तीत्येवं विधिनिषेधौ विशिष्टविषयावेवेति भिन्नविषयत्वेनैव विरोधाभावो न प्रकारभेदेनेति न वाच्यमित्यर्थः । कुतो न चेत्यत आह ॥ **भेदविशेषेति** । स्वाभाविकभेदाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **भेदाऽन्तरेति** । औपाधिकभेदेत्यर्थः ॥ **विशेषणविषयाविति** । विधिनिषेधाविति वर्तते । समवायभेदे स्वाभाविकत्वरूपविशेषणनिषेध औपाधिकत्वरूपविशेषणविधिरित्यर्थः ॥ **असत्त्वप्राप्त्येति** । भेदप्रतीतेरप्रमात्वे भेदस्यासत्त्वप्राप्त्या वास्तवाभेदस्यैव प्राप्तेरिति भावः ॥ **उपाधीनिति** । यद्युपाधिना समवाया आरोपिता एव प्रतीयन्ते तर्ह्यारोपितस्यान्यत्र सत्त्वेन भाव्यम् । तत्र च प्रधानभूतसमवायस्य प्रतीतिर्विनोपाधिसम्बन्धं केवलं समवाय इति न सम्भवति । तथाऽत्राप्यारोपित एवेति कुत्रापि तस्य सत्त्वं न स्यादित्यविद्यमानतैव सर्वत्र प्राप्ता । न हि शशविषाणं लभ्यते कुत्रचिदारोप्यते । तस्य कुत्रापि सत्त्वाभावात्तद्वदिति भावः । अग्निसंयोगमात्रं चेद्व्यवेत्सिद्धसाधनमिति समवायैक्ये सिद्धसाधनतारूपमनुव्याख्यानोक्तं दूषणमुपलक्षणमित्याह ॥ **एतच्चेति** ॥ **आगमेति** । समवायैक्ये

आगमस्यापि ज्ञातज्ञापकत्वापत्त्याऽप्रामाण्यमेव स्यादित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ **पदार्थानामिति** । नदीतीरे फलानि सन्तीत्यत्रोक्तरीत्या नद्यास्तीरस्य वा फलानां वा सत्ताया वा संयोगरूपसम्बन्धमात्रस्य वा फलादिसम्बन्धमात्रस्य वा सिद्धत्वे नदीतीरस्य यः फलसंयोगः सोऽसिद्धो वाक्यप्रतिपाद्य इति वाच्यम् । तत्रापि समवाय एव षष्ठ्यर्थ इति तस्य सर्वत्रैकत्वेन सिद्धत्वाज्ज्ञातज्ञापकतया वाक्यस्यानुपादेयता स्यादेव । तथा च प्रामाण्यं दुर्वारम् । याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यप्रयोजकं मानत्वमेतीत्युक्तेः । एवमेव सर्ववाक्येषु ज्ञेयम ॥ ७ ॥ ॥ तदर्थस्य घटजनिप्रयोजनकस्य । तस्य कुलालव्यापारस्य । सिद्धस्यापि ज्ञातस्यापि । साधनं ज्ञापनम् । धारावाहिकज्ञाने दर्शनादिति भावः । सिद्धस्योत्पन्नस्य । साधनमेवोत्पादनमेव ॥ **औपाधिक इति** । प्रागसत उपाधिप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ **कर्तव्याभावादिति** । तथा च यः प्रागत्यन्तमसंस्तस्य सत्त्वे करणं शतेनापि यत्नानामसम्भावितमिति पूर्वं सत्त्वमङ्गीकार्यमिति शेषः । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ **सत्करणस्येति** । ततश्च समवायस्य नित्यतया पूर्वं सिद्धत्वात्तदर्थकस्य कुलालादिव्यापारस्य निष्फलत्वमनिवार्यमिति वाक्यशेषः । स्वरूपलाभः सत्तासमवायातिरिक्तस्वरूपलाभः ॥ ७ ॥ ॥ ननु विशिष्टाकारस्य सर्वज्ञस्येश्वररूपविशेष्येणात्यन्ताभेदे ईश्वरसर्वज्ञशब्दयोः पर्यायत्वप्राप्त्येश्वरः सर्वज्ञ इत्यपर्यायशब्दव्यवहारो न स्यादित्यत आह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **अस्तीति** । अतोऽत्यन्ताभेद एव वाच्य इत्यर्थः । संयोगविशेषो व्यतिषङ्गरूपः । ननु भेदाभेदयोरेकवस्तुस्वरूपत्वेन तयोरैक्यरूपं साङ्कर्यं परस्परकार्यकारित्वरूपं वा साङ्कर्यं स्यादित्यत आह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **उक्तप्रकारत्वादिति** । औपाधिकादिकं द्विविधम् । तत्र यावद्विशेष्यभावि चेद्विशेष्येणात्यन्ताभिन्नं न चेद्भिन्नाभिन्नमित्युक्तप्रकारत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वत इत्यनेन । औपाधिको भेद उपाधिकृतो भेद इत्यर्थः । स्फुटीकरणाज्ज्ञापनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ **दृष्ट इतीति** । तथा च तद्वद्भेदहीनेऽपि समवाये औपाधिको भेदो जायत इति नोक्तसिद्धसाधनत्वदोष इत्यर्थः । स्यादिदं यदि भेदहीनेऽप्याकाशे उपाधिना भेदो जायेत । न चैवम् ।

अंशादिनाऽत्यन्ताभिन्नेऽप्यव्याकृताकाशे भेदप्रतिनिधिविशेषनिबंधना अनेकेंऽशाः सन्ति । त उपाधिभिर्ज्ञाप्यन्त एव । न ह्येवं समवाये भेदोऽस्ति । य उपाधिभिर्ज्ञाप्येत । अतो दृष्टान्तोऽसम्प्रतिपन्न इत्युक्तदोषतादवस्थमेवेत्याह ॥ **विशेषेणेति** । एतदुपपादनं च खेपि देशान्तरस्य सः ज्ञापको विद्यमानस्येत्यन्यत्र स्पष्टम् । अनेन स्वभावतोऽभिन्ने गगनादावौपाधिकभेददर्शनादिति पूर्वपक्षसमयोक्तं निरस्तं भवति । अभावस्याखिलाः धर्माभावाः स्युर्भावना चाखिला धर्मा अभावरूपा इत्युक्तम् । न ह्यभावे स्थिताःसर्वे धर्माभावरूपाः । अज्ञातृत्वादीनां तदभावात् । न वा भावे स्थिता सर्वे धर्मा भावरूपाः । अज्ञातृत्वादीनां तदभावात् । न वाऽभावे स्तिथाः सर्वे धर्मा अभावरूपाः । ज्ञेयत्वादेस्तदभावादित्यत आह ॥ **अखिला इतीति** । निषेधस्याभावस्य बुद्धेर्विषयोऽभावः । भावबुद्धिविषयो भाव इत्यात्माश्रयापत्तेरत आह ॥ **सामानाधिकरण्यमिति** । अनेन निषेधरूपत्वं बुद्धौ स्वाभाविकमेव नाभावविषयकत्वप्रयुक्तम् । स्पष्टत्वसाक्षात्त्ववदतो नात्माश्रय इत्याशयः । विशेष्यविशिष्टयोरित्यत्र ॥ **उपपादकमिति** । भावरूपस्य विशेष्यस्य धर्मित्वादभावरूपस्य विशिष्टस्यापि धर्मत्वात्तयोरैक्यमिति भावः ॥ **उक्तोऽतिप्रसङ्ग इति** । यद्येवमुपपाद्यभावाभावयोरैक्यमुच्यते तर्हि घटतदभावयोरप्यैक्यं स्यात् । घटस्याभाव इति तत्रापि धर्मधर्मिभावदर्शनादिति भावः ॥ **इदमुक्तमिति** । उपपादकमेवेदमित्यभिप्रेत्य तत्रोक्तातिप्रसङ्गपरिहाराय प्रत्यक्षादिप्रमाणत इति साध्यमित्यर्थः । भावाभावयोरैक्यं न प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमतो नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ७ ॥ सत एवात्यन्तसत एव ॥ **घटात्मनाऽभाव इति** । असन्नित्यर्थः । तदात्मना कारणात्मना भावः सन्नित्यर्थः ॥ **सम्भावने त्विति** । एकस्यैव भिन्नत्वमभिन्नत्वं सत्त्वमसत्त्वं चाविरुद्धमित्यत्र यथैकस्यैव भावत्वमभावत्वं च दृष्टमित्येतत्सम्भावकमेव निश्चायकमिति भावः । नाशोत्तरं च सत्त्वात्प्रध्वस्तभेदस्य सत्त्वं युज्यत इत्येतदुपपादकम् ॥ **न हीति** । उत्पत्तेः प्राक् सत्त्वात्कर्तृत्वं कर्मत्वं च युज्यत इत्यस्योपपादकम् ॥ **नापीति** । ॥ **पृथगिति** । कारणसत्ताव्यतिरेकेणेत्यर्थः । ननु प्रध्वस्तभेदप्रतिपादकं नष्टानामपीति वाक्यम् । अनुत्पन्नस्य कर्तृत्वादिप्रतिपादकम् घटो जायत

इत्यादिवाक्यं चोपचरितार्थं किन्न स्यात्। अत एव प्रध्वस्तभेदसत्त्वमनुत्पन्नस्य कर्तृत्वादिकं व्यवहारमात्रमेव न तु तदनुसारेण तथाऽवगमः कल्पनीय इति चेत्तत्राह ॥ **न चेति** ॥ **यच्चोक्तमिति**। तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीत्यनेन प्रध्वस्तस्य प्रध्वंसस्य भेदः पृथक्त्वमिति व्याख्यानात्। ननु प्रध्वंसे पृथक्त्वाभावे प्रागभावघटाद्यभेदरूपं साङ्कर्यं स्यादित्यत आह ॥ **स्वरूपभेदेनैवेति**। अनेन गतिमति प्रागुक्तार्थस्मारणेन। लौकिका वैदिकाश्च शब्दा इत्यन्वयः। उपालम्भादित्यनन्तरं धर्मधर्मिणोरैक्यादिति शेषः ॥ ७ ॥ ॥ **धर्मिणामिति**। धर्मिणमवगाह्य विषयीकृत्य तौ संशयविपर्ययौ जायेते इत्यर्थः ॥ **तदिति**। धर्मीत्यर्थः। न चेत्संशयविपर्ययौ धर्मिणमवगाह्य नोत्पद्येते चेदित्यर्थः। निर्विषयकत्वान्निर्धर्मिकत्वात्। ॥ **सुतरामिति**। धर्मिज्ञानाभावादेव संशयविपर्ययौ कुत्र स्यातामित्यर्थः। कमपि धर्मिणम् ॥ **भावोति**। भेदनं भेद इत्येवंरूपेणेत्यर्थः। कथञ्चनेदमुदितमभ्युपगम्योक्तमित्यर्थः। करणसाधनतापक्षे दोषान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अतो धर्मेति**। अयमर्थः। यदि विदारकात्मक-भेदरूपो धर्मो धर्मिणः सकाशाद्भिन्नः स्यात्तर्हि धर्मिणि वर्तत इति स्यात्। तथा च यथा केशाद्भिन्नं लवित्रादि यत्केशादिसम्बन्धि तद्विदारयति तद्वदयं भेदोऽपि स्वसम्बद्धं धर्मिणं विदारयेदिति स्यात्। न चैवम्। किन्तु तस्य विदारकस्वरूपस्य भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वाङ्गीकाराद्धर्म्यपि लवित्रादि-वदन्यस्य विदारकमेव जातम्। ननु स्वात्मनः स्वयं विदारकम्। लवित्रादावदर्शनात्। तस्मात्स्वस्मिन्नपि विदारणापत्तिरिति दूषणमलग्नकमिति ॥ **भेदस्येति**। अनेकत्वैकार्थसमवायिनो भेदस्येत्यर्थः ॥ **सामानाधिकरण्याभावादिति**। तस्य भेदगर्भत्वादिति भावः ॥ **द्वित्वमिति**। घटपटनिष्ठं द्वित्वमेकं स्तम्भकुम्भनिष्ठं तु द्वित्वं द्वितीयमिति प्रयोगदर्शनाद्द्वित्वं धर्मितयैकत्वं धर्मतया प्रतीयत इत्यर्थः। एकत्वाभावेऽप्येकत्वानेकत्व-रूपगुणाभावेऽपीत्यर्थः। कुत इत्यत आह ॥ **स्वरूपस्येति**। वस्तुस्वरूपस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वाभावेन तदात्मकभेदस्यापि प्रतिनिरूप्यत्वं न स्यादतः प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु स्वस्मादिति परिहारोऽयुक्त इत्यर्थः। ततोऽपि किमित्यत आह ॥ **तथा चेति**। तथा च प्रतियोगिनो

हीति समाधेरयुक्तत्वाद्विदारकात्मनो भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे स्वस्मिन्नेव विदारणप्राप्त्या शून्यतापत्तिरिति भावः ॥ **स्वतः परत इति** । स्वरीत्या शङ्कितुर्मायावादिनो रीत्या परेषां प्रतिवादिनामस्माकं च रीत्येत्यर्थः ॥ **व्याप्तीति** । यत्परसापेक्षं तत्परनिरपेक्षस्वरूपं न भवतीति व्याप्तिरित्यर्थः । उभयं क्रमेणोपपादयति ॥ **यथेत्यादिना** ॥ **परेति** । जीवरूपप्रतियोगीत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपं परानिरपेक्षब्रह्मस्वरूपाभिन्नम् ॥ **परत्वेति** । अयमस्मात्पर इति प्रतियोगिसापेक्षं परत्वादिकं तन्निरपेक्षपिण्डरूपद्रव्येणाभिन्नमित्यर्थः ॥ **वस्त्वेति** । तदनिरूप्यवस्तुस्वरूपत्व इत्यर्थः । भेदः परनिरूपितत्वस्वभावः । वस्तुस्वरूपस्य परनिरूप्यभेदाभिन्नस्य । अपरनिरूप्यत्वं परनिरूप्यत्वाभावम् । अन्यथा विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वमेव न स्यादित्यर्थः । अपेक्ष्य भेदांशे । अनपेक्ष्य वस्तुस्वरूपांशे । कथमित्येतावत्स्यादित्यन्वयः । एतावदेवाशङ्कनीयं स्यादित्यर्थः ॥ **तत्रोत्तरं तत्रापीति** ॥ **सैवेति** । एकैव भेदप्रतीतिरेकैव वस्तुप्रतीतिर्वा । उभयां प्रतियोग्यादिप्रतीतिसापेक्षत्वं चेति द्वयीं गतिं नाश्नत इत्यर्थः । द्वयमभेदेऽप्येकस्मिन्नेव वस्तुनि । प्रतियोगिसापेक्षा न पट इति भेदप्रतीतिरेका तन्निरपेक्षोऽयं घट इति घटत्वेन वस्तुप्रतीतिरेकेति प्रतीतिद्वयम् । नन्वभेदादेव प्रतीतिद्वयमित्येतद्विरुद्धमित्यत आह ॥ **तच्च प्रतीतिद्वयमिति** ॥ **प्रतियोगित्वेति** । प्रतियोगिकत्वेत्यर्थः । अङ्गीकृत्य भेदस्य विदारणात्मत्वमिति शेषः । स च धातुः व्याख्यातो भिदिर् विदारणे इति पाणिनिना । भेदशब्दो भिद्धातुनिष्पन्नः ॥ **विभागाख्येति** । विदारणात्मको यो विभागस्तद्रूपगुणेत्यर्थः । गुणशब्दोपारि भारः । स्फुटितः कपालद्वयविभागवान् ॥ **एतदेव चेति** । अन्यत्वमन्योन्याभावस्यैव धर्मिस्वरूपत्वाभिप्रायेण भेदो वस्तुस्वरूपमित्युक्ते विभागरूपार्थं गृहीत्वा तद्दूषणं छलोत्तरमिति ज्ञेयम् ॥ **ज्ञातः परमिति** । यो मायावादी । अस्माभिः पराजितः सन्निरुत्तरतया तूष्णीमास्ते तस्यैवौष्ठाविति तस्य निरुत्तरत्वकथनेन स्वरूपभेदेऽनुपपत्तिर्नास्तीति सूचितम् । ओष्ठयोः संयुक्तत्वेनानुपपत्तिकथने तस्यासामर्थ्यादिति भावः । अन्यथा सविशेषणविशेष्ययोः स्वरूपत्वेऽप्यभिन्नत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभाव-

सम्बन्धावभासस्य विशेषबलेनानिर्वाह इत्यर्थः । संशयविपर्ययावद्वितीयत्वादिधर्मसमूह इति शेषः । विशेषबलेन ज्ञाताज्ञातत्वेऽत्रोक्त्वा संशयाद्यु-पपत्तिर्न क्रियते । किन्तु ब्रह्मणि प्रतीतेऽपि तदभिन्नानामप्यद्वितीयत्वादीनामविद्यारूपदोषवशादप्रतीत्या संशयाद्युपपत्तेरिति यदुच्यते तर्हि इतरभेदस्य घटादिस्वरूपत्वेन धर्मिण इतरासङ्कीर्णतया प्राग्गृह्यमाणत्वेन भेदाग्रहरूपनिमित्ताभावेन संशयाद्यभावेऽपि सादृश्यादिरूपदोषेण सम्भवत्येवेत्याह ॥ **अविद्येत्यादिना** । तत्र धर्मिस्वरूपान्तः ॥ **प्रशिथिलेति** । सम्भावनामात्रस्यासाधकत्वेन साधकप्रमाणभूतायाश्च व्याप्तेस्तर्केऽभावेन प्रशिथिलमूलत्वं तर्कस्येत्यर्थः । तदभावात्परिकरवतो यद्भवति तत्परिकरस्यापि भवतीति व्याप्तेरभावादित्यर्थः । तदपि व्यभिचारस्थलभूतमुदाहरणमपि । दृष्टान्तं लम्बकर्णमानयेत्यादिकम् । तत्र धर्मिणि । तत्र दृष्टान्ते । लौकिको दृष्टान्तो मया न स्वीक्रियते । परिकरवतो यद्भवतीत्यादिव्याप्तेर्लम्ब-कर्णादिदृष्टान्ते भवद्भिरङ्गीकारात्तन्न्यायेन भदस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽप्यापादनं क्रियत इत्याशङ्कते ॥ **परसिद्धेनेति** । तर्हि धर्मिभेदस्य धर्मि-स्वरूपत्वे प्रतियोगिनोऽपि धर्मिणि निमज्जनं स्यादिति यन्मायावादिनाऽऽपादनं क्रियते तस्मिंस्तर्के व्याप्तिग्रहणाय स्वरीत्या दृष्टान्ते तस्य पारमार्थि-कस्याभावेन व्याप्त्यभावात्सम्भावनामात्रस्य चासाधकत्वात्प्रशिथिलमूलत्वं स्वतर्कस्य परो मायवादी स्वसिद्धान्तसिद्धेन दृष्टान्ताभावप्रयुक्तव्याप्त्यभावा-दिना प्रतिपत्स्यत इत्याह ॥ **तर्हीति** ॥ ७७ ॥ सः समुद्रः ॥ ॥ ॥ **नियमादिति** । तथा च साधनव्यापकतेति भावः ॥ **अयं नियम इति** । यः सुखी स दुःखी भवत्वितीश्वरेच्छाविषय एवेति साधनोपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावरूपनियम इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । वन्हा-वपि धूमेन सहदर्शनसद्भावादिति भावः । नियामकं साध्यव्यापकतानिश्चायकम् ॥ **वक्तुमिति** । तथा च न साध्यव्यापकता वक्तुं शक्येत्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थपरित्यागमिति** । आनन्दश्रुतेरानन्दार्थकत्वमनङ्गीकृत्य यद्दुःखभावविषयकत्वमुक्तं तद्वारयितुमित्यर्थः ॥ **इष्टापत्तितोति** । यदी-श्वरः सुखी स्यात्तर्हि दुःखी स्यादिति तर्के इष्टापत्तिः । तस्यापि दुःखाङ्गीकारात् । न च निर्दुःखश्रुतिविरोधः । तस्या दुःखाभावरूपार्थपरत्वं

विनाऽऽनन्दादिसद्भावरूपार्थान्तरेऽपि योजयितुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **अनुमानं चेति** । ईश्वरो न सुखी निर्दुःखत्वाद्घटवदित्यनुमानमित्यर्थः ॥ **तत्सिद्धौ चेति** । तद्बाधादित्यर्थः ॥ **सति च तस्मिन्निति** । तद्बाधाभावादित्यर्थः ॥ **स्वार्थपरत्वमिति** । प्रथमा बाधकाभावमिति द्वितीयाऽपेक्षत इति सम्बन्धः । तस्य स्वार्थपरत्वस्य । परम्परया पापद्वारेत्यर्थः ॥ **अनुमानानुग्राहकमिति** । ईश्वरः सुखरहितो दुःखरहितत्वाद्घटवदित्यनुमानस्यानुग्राहकं सुखवांश्चेद्दुःखवान्प्रसज्येत । देवदत्तवदिति तर्कमित्यर्थः । तर्हि श्रुतिः क्वचिदनुमानबाधः कथमुच्यत इत्यत आह ॥ **क्वचिदिति** ॥ **एवमेव तात्पर्यमिति** । श्रुतिदृष्टो धर्मस्तद्दृष्टं तत्फलं वाऽनुमानविरोधात्त्याज्यं स्यादिति यावदिति पूर्वरीत्येत्यर्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । प्रत्यक्षेणाप्यसिद्धैरिति ज्ञेयम् । स्वस्यानुमानस्य ॥ **अग्नीति** । उष्णतयेति शेषः ॥ **अत एवेति** । ईश्वरविषयेऽनुमानमात्रस्यानुपयोगित्वादेवेत्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । अष्टगुणत्वादिसाधनस्य वा तदुपयुक्तविग्रहराहित्यादिसाधनस्य वाऽनुमानेन कर्तुमशक्यत्वेन सर्वगुणपूर्णत्वे बाधकलेशाभावादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अनुमानमात्रस्येश्वरेऽनुपयोगकथनेन सर्वगुणपूर्णत्वकथने यदि न तात्पर्यमित्यर्थः । यदीश्वरः सुखी तर्हि दुःखी स्यादिति तर्कबाधकत्वेनोक्तानन्दश्रुतावेवानुपपत्तेः परिहृतत्वादानन्दवानित्येवोच्येतेति लाभः । तस्यापि वृत्तिलाभस्यापि ॥ **अङ्गीकार इति** । तथा चादौ द्व्यणुकाद्युत्पत्त्याभावमेवेत्यर्थः । वस्तुतस्त्वित्युक्तमाचार्यानभिप्रेतं कुत उच्यत इत्यत आह ॥ **अत एवेति** । तद्विशेष एव सृष्टिविषयकेच्छासंहारविषयकेच्छारूपः ॥ **औपाधिक इति** । सृष्ट्याद्युपाधिनिबन्धनो भेद इत्यर्थः । ग्रहणात्तथा च विलक्षणे काले इत्यर्थस्ततश्चार्थात्कालविशेष एवेत्युक्तं भवति ॥ **व्यर्थश्चेति** । कालभेदाभ्युपगमेऽपि तस्य नित्यत्वेन सदा सृष्ट्यादिप्रसङ्गस्यानिवारणादित्यर्थः ॥ **तदिति** । कालभेदोत्पत्तावित्यर्थः । विद्युतः पुरुषादिति सामानाधिकरण्यमित्यभिप्रेत्य तत्र विद्युच्छब्दं निर्वक्ति ॥ **विशेषणेति** । कालोपाधीनामक्षिपक्ष्मसंयोगादिरूपनिमेषाद्युपाधीनाम् । पृथगेव कालादित्यर्थः । ननु नैवं समाधानं कर्तुं शक्यम् ।

ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेन सद्भावेऽपि सृष्ट्यादिरूपकालविशेषभावेन सा मोघा स्यादित्यत आह ॥ **कालविशेषेति** ॥ **भावे वेति** । कालान्तरस्य सत्त्वे तेनैव सृष्ट्याद्युपपत्तौ तस्मिन्कालान्तरे एतत्कालसृष्टिर्व्यर्थेत्यर्थः ॥ **तस्यापीति** । अधिकरणीभूतकालान्तरस्यापीत्यर्थः ॥ **कालान्तरेति** । तथा चानवस्थेति भावः । स्वोद्दिष्टे स्वसङ्कल्पिते ॥ **तस्येश्वरेच्छायत्तत्वादिति** । तथा च सृष्टिसंहाररूपकालविशेषे प्राप्ते तदुपाधिकसिसृक्षासञ्जिहीर्षारूपेच्छाप्राप्तिस्तत्प्राप्तौ च तदायत्तकालविशेषप्राप्तिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **नेतरेतराश्रयत्वमिति** । कालविशेषाणामौपाधिकत्वाङ्गीकार एवेतरेतराश्रयो न स्वाभाविकानामीश्वराधीनत्व इत्यर्थः ॥ **कालादिवैचित्र्येति** । कालविशेषभावाभावप्रयुक्तः सृष्ट्यादेः समवायनियम इति काले वैचित्र्यकल्पनयेत्यर्थः । आदिपदेनेच्छायामप्यवान्तरवैचित्र्यमङ्गीकृत्य तद्व्यक्त्यव्यक्तिप्रयुक्तसृष्ट्यादिसमयनियम इति इच्छायामपि वैचित्र्यकल्पनया किमित्यर्थः । नन्वेवमेव कल्पने सर्वदा सृष्ट्यादिः स्यादित्युक्तदोष इत्यत आह ॥ **यावतेति** । कालविशेष एव सृष्टिर्भवति । कुतः । कारणस्य तदानीमेव कार्यजनकत्वस्वाभाव्यात् । कार्यस्य च तदानीमेवोत्पद्यमानत्वस्वाभाव्यादित्यर्थः ॥ **अन्तत इति** । काले इच्छायां च वैचित्र्यविशेषमङ्गीकृत्यापि तत्र प्राप्तेतरेतराश्रयदोषपरिहाराय विशेषाणां स्वाभाविकत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । आदावेव कालेच्छाद्यमनङ्गीकृत्येत्यर्थः । एकत्रेश्वरे स्वाभाविकविशेषवतोऽपि कालस्येश्वराधीनत्वादेकत्रेत्युक्तम् । अनेकत्र कार्ये कारणे च ॥ **तदिति** । स्वभावेत्यर्थः ॥ **रूपवत्त्वादिति** । चतुर्णां पक्षीकारे भागासिद्धिप्रसङ्गात्त्रयाणां पक्षीकरणमिति ज्ञातव्यम् । साक्षिणैवेत्यनन्तरं सावयवतयैवेति शेषः । परमाणूनां रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वानुमित्या किं प्राप्तमत आह ॥ **अनित्यत्वे चेति** । अनुमानेऽप्रयोजकतामाशङ्क्यानुकूलतर्कमाह ॥ **यदि चेति** । रूपत्वाविशेषाद्धटादेरनित्यता स्यादिति यावदित्यत्रापीष्टापत्तौ चोदितायां बाधकमाह ॥ **तथाऽपीति** । तथा च घटादादिकमारभ्य द्व्यणुकादिपर्यंतं कार्यतयाऽत्रप्रतिपन्नमपि यदि नित्यमङ्गीक्रियते तर्हि परमाणोः किं प्रति कारणत्वं स्यात्कार्यस्यैवाभावात् ।

कारणत्वाभावे च मूलकारणत्वं दूरोत्सारितमिति भावः ॥ **सम्बन्धमात्र इति** । तच्च बाध्यबाधकरूपमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । करणत्वविवक्षायां श्रुतिभिरिति तृतीया स्यादित्यर्थः ॥ **श्रुतयश्चेति** । तथा चाशाशस्य नित्यत्वाङ्गीकारे तद्विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ २–२–६ ॥

॥ ॐ **समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः** ॐ ॥ एतेषामणूनाम् । अवयवानाम् परमाणूनाम् । अनैकान्त्यं नित्यभूते सन्तान इति शेषः । ज्ञानमालयज्ञानम् । नन्वसमुदितपरमाणूनां सर्वत्र सत्त्वेऽपि समुदायाभावान्न सर्वत्र गोघटादिबुद्धिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **समुदायस्य चेति** । तथा च समुदायाभावोऽसिद्ध इति भावः ॥ **समुदायाङ्गीकारेति** । विरलानेकपरमाणूनां सदा सत्त्वेन तज्जन्यसमुदायस्यापि सदा सत्त्वात्प्रलयो न स्यादित्यतिप्रसङ्गस्यापरिहारेण समुदायाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यर्थः । यद्वैको महानित्यादिविरोधपरिहाराय महत्त्वेन्द्रियकत्वसमर्थनाय हि समुदायोऽङ्गीक्रियते । न चैवं सति तौ समर्थितौ भवतः । कारणस्य स्वसदृशकार्यजननस्वभावत्वेन विरलानेकपरमाणुभ्यः सम्मेलनरूपसमुदायो-त्पत्त्ययोगेन समुदायस्यानेकरूपतैव वाच्या । अनेकपरमाणव एव समुदायः । तदनेकत्वमेव समुदायत्वमिति वाच्यमिति यावत् । तथा च विरल-परमाणुभिरनेकपरमाणुरूपसमुदायाङ्गीकारेऽपि महत्त्वेन्द्रियकत्वयोर्न समर्थितवादन्योन्यसंयोगरूपसमुदायस्यैव महत्त्वाद्युपपादकत्वात् । तथा चैको महानित्यादिप्रत्यक्षप्रत्ययविरोध इति पूर्वोक्तातिप्रसङ्गनिवारणात्समुदायाङ्गीकारो व्यर्थ एवापन्न इत्यर्थः ॥ **इतरेतरेति** । समुदितानेकतः समुदायः । समुदाये सत्यनेकेषां समुदितत्वमित्येवमितरेतरापेक्षोत्पत्तिकत्वेनेत्यर्थः ॥ **स्थायितायां चेति** । अनेकेषामेककालाद्यवच्छेदेन मेलनरूपः समुदायिनां स्थायित्व एव सम्भवति न क्षणिकत्व इत्यर्थः ॥ ॐ **इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्** ॐ ॥

॥ **तथा तथेति** । गोघटाद्याकारेणेत्यर्थः । अर्थेन्द्रिययोरग्राह्यग्राहकयोः । अनालम्बनानधिपतिरूपयोरिति यावत् ॥ **उभयथेति** । कारणसादृश्यं कार्ये कार्यसादृश्यं कारण इति च पक्ष इत्यर्थः ॥ **समुदायवेदनस्येति** । कारणसादृश्यं कार्य इति पक्षे कार्यभूतयोः संयोगिरू-

रूपयोर्ग्राहकयोरालम्बनाधिपतीन्द्रिययोरिति यावत्। कारणीभूते ये अर्थेन्द्रिये अग्राह्यग्राहकरूपे अनालम्बनानधिपतिरूपे तयोः **सादृश्यं** वाच्यम्। तथा चालम्बनार्थाधिपतीन्द्रिययोरप्यनालम्बनानाधिपतित्वप्राप्त्या वेदनसामग्र्या अभावेन समुदायवेदनमेव न स्यात्। तथा कार्यसादृश्यं कारण इति पक्षे आलम्बनाधिपतीन्द्रियसादृश्यस्यैव कारणयोः सत्त्वे तयोरप्यालम्बनाधिपतित्वप्राप्त्या समुदायवेदनसामग्रीसद्भावात्तस्य कादाचित्कं न स्यादित्यर्थः ॥ **कपोतेति**। रूपविशेषस्य संज्ञेति द्रष्टव्यम्। पक्षद्वयमुभयसमाहाररूपम् ॥ **उपलक्षणमिति**। क्षणस्येति शेषः ॥ **विशेषानापादका इति**। परमाण्वादिरूपे कारणे क्षणे चेत्यर्थः ॥ **आद्ये त्वस्यादृष्टक्षणस्येति**। अस्येन्द्रियानालम्बनपरमाणूनामिन्द्रियालम्बनपरमाणुजनकत्वरूपविशेषसम्पादकत्वस्येत्यर्थः ॥ **कारणाभावादिति**। इन्द्रियालम्बनपरमाणुषूक्तरूपविशेषं तदाऽऽपादयेद्यदि स्वयं विशेषापादकपूर्वपूर्वादृष्टजन्यं स्यात्। न चैतदस्ति। कारणाभावात्। इन्द्रियानालम्बनपरमाणुष्वस्यादृष्टस्योक्तरूपविशेषापादकत्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ **सहकारिण्यप्यस्येति**। पूर्वपूर्वसहकारिक्षयादिविशेषानापादकास्तर्ह्यस्यादृष्टस्य विशेषापादकत्वं न सिध्यति। कारणाभावात्। विशेषानापादकसहकारिजन्यमप्यदृष्टं सहकार्यन्तरवशाद्विशेषानापादयिष्यतीति यदि तदा सहकार्यन्तरेऽप्यस्य साम्यमित्यादि ज्ञेयम्। विशेषानापादयिष्यति चेदित्येतदुपरि विकल्पं करोति ॥ **विशेषेत्यादिना** ॥ **उभयत्रेति**। पूर्वपूर्वादृष्टक्षणा विशेषानापादकास्तदाऽऽपादका वेति पक्षे विशेषानापादकादृष्टजन्योऽप्ययमदृष्टक्षणः सहकारिवशाद्विशेषानापादयिष्यतीत्यत्र विकल्पिते विशेषापादकमप्यदृष्टं किं विवक्षितस्यैव कारणस्य विशेषमापादयति कारणमात्रस्यैवेति पक्षे चेत्युभयत्रेत्यर्थः। द्वितीयौ पूर्वोत्तरादृष्टक्षणा विशेषापादकास्तथा विशेषापादकमप्यदृष्टं कारणमात्रस्य विशेषमापादयतीति द्वितीयत्वेनोक्तपक्षावित्यर्थः। क्षेपो विक्षेपो विलम्बः ॥ **उपलक्षणमिति**। क्षणस्येति शेषः ॥ ७ ॥ ननूत्पत्तिविनाशयोर्द्वित्वाद्विनाशोत्पत्ती इति वाच्यम्। बहुवचनं कथमित्यत आह ॥ **अनेकपदार्थेति**। तथा च व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनमिति भावः ॥ **प्रत्यक्षयोग्येति**। येन

पूर्वोत्तरक्षणयोरर्थस्य प्रत्यक्षानुपलम्भेनासत्त्वं सिद्ध्येदित्यर्थः। ननु सूच्यग्रेण परमाण्वपगमस्य प्रत्यक्षेण दृष्टत्वात्तत्र प्रत्यभिज्ञैव नोदेतीति चेत्तत्राह ॥ **न च परमाणुरिति**। सूच्यग्रेणापगतः परमाणुगतः परमाणुः ॥ **शक्यनिश्चयाविति**। यदि शक्यनिश्चयौ स्यातां तर्हि प्रत्यक्षेण घटे भेदस्य दृष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञोदय एव न स्यात्। उदेति च प्रत्यभिज्ञा। तथा च वस्तुगत्या सूच्यग्रादिनाऽपगतपरमाणौ घटे जायमाना प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरेवेति भावः ॥ **अशक्यत्वादिति**। तथा च तत्रापि परमाण्वपगमस्य वस्तुनो विद्यमानत्वात्तत्र जायमानप्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ **तद्विशेषाभाव इति**। अवयवसंश्लेषाख्योत्कर्षरूपोत्कर्षरूपविशेषाभावः प्रत्यक्षेण स्फाटिकेऽवगन्तुं न शक्यः। येन प्रत्यभिज्ञा नोत्पद्येतेत्यर्थः। तथा च तद्विशेषस्यावगन्तुमशक्यत्वादेवात्तत्रावयवसंश्लेषो यदि नष्टोऽस्ति तत्र च प्रत्यभिज्ञा यदा जाता तदा सा भ्रम एवेत्याशयः। स गुरुत्वापकर्षः। तथा च तत्रापि प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरिति भावः। नन्वस्तु तर्हि सामान्ये प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **सामान्यादिकमिति** ॥ **अत इति**। अवयवावयविनोर्भेदाभेदाङ्गीकारेणाभेदस्यापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **यदि हीत्यादि**। अभेदः प्रत्यभिज्ञाविषयोऽङ्गीक्रियत इत्यत्र यदा तु कालादिसम्बन्धो विषय इत्यत्र चाभेदः शब्दसम्बन्धशब्दोपरिभारः। तथा च पूर्वमते तदेवेदमित्यत्र पूर्वकालविशिष्टमेतत्कालविशिष्टं च वस्त्वेकमित्यर्थः। द्वितीयमते तु तदेवेदमित्यस्य पूर्वकालसम्बन्ध्येतत्कालसम्बन्धीति कालद्वयसम्बन्धमात्रविषयकत्वमेवार्थो नाभेद इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ **क्षणिकत्वसाधकस्येति**। पारिमाणभेदस्येत्यर्थः। अनुमानस्यासत्त्वरूपहेतोः ॥ **बाधितेति**। प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ **भवदनुमानस्यापीति**। अक्षणिकत्वसाधकस्य सत्त्वहेतोरित्यर्थः ॥ **क्षणिकताऽभावस्येति**। क्षणमात्रावस्थायिस्वरूपक्षणिकत्वाभावस्येत्यर्थः ॥ **अभावो निस्स्वरूप इतीति**। प्रमित्यविषय इत्यर्थः। तथा चाभावरूपेऽत एव निस्स्वरूपे आकाशे सत्त्वरूपस्वरूपसत्त्वं नास्तीति भावः। यत्र भावस्तत्र धर्मोऽति देशतो व्याप्तिर्नेत्याह ॥ **भूतलस्येति**। यत्राभावस्तत्र प्रतियोग्यपि न व्याप्तिरित्याह ॥ **प्रतियोगिनेति**। यद्यपि

ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायदेशे सत्त्वेन प्रतियोगिनो देशतः सादृश्यमस्ति तथाऽप्यत्यन्ताभावविवक्षयेदमिति द्रष्टव्यम् । तथा यदाऽभावस्तदा धर्मीति कालतो व्याप्तिरप्यतीतधर्मिकतया यदाऽभावो ज्ञायते तदा नास्ति । अथाऽपि कथञ्चिद्वर्तमानधर्मिस्थलेऽस्त्येवायं नियमोऽथाऽपि यदाऽभावस्तदा प्रतियोगीति नियमः कालिको न सम्भवत्येवेत्याह ॥ **द्वितीयस्त्वित्यादिना** ॥ **एकज्ञानेति** । अत्रेदं नास्तीति धर्मिप्रतियोग्यभावानां युगपज्ज्ञानविषयत्वेन प्रतीयमानत्वात्स एव सम्बन्ध इत्यर्थः । इयमप्याकाश इति प्रतीतिरपि ॥ **नञ्वर्जितेति** । नञर्थानुल्लिखितव्यवहारविषयत्वादित्यर्थः ॥ **अतादृशीवेति** । अभावाविषयकत्वेवेत्यर्थः ॥ **तथात्वेति** । नीलादिप्रतीतिरपि वस्तुतोऽभावभूतनीलादिगोचरैव तथाऽपि प्रलयादिवदतादृशीव प्रकाशत इति स्यादित्यर्थः । अनुभवविरुद्धत्वान्न नीलादिप्रतीतेरभावविषयकत्वं यदि तर्ह्याकाशादिप्रतीतावपि सममेतदित्याह ॥ **साम्यादिति** । ननु नीलादिप्रतीतेरभावगोचरत्वे को दोष इति चेत्तर्हि नीलादेरभावत्वापत्त्या भावत्वाख्यसत्त्वेन हेतुना नीलादिप्रपञ्चस्य क्षणिकता साधयितुं न शक्यते स्वरूपासिद्धेरित्याह ॥ **तथा चेति** । यद्यधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते तर्हि किमायातं प्रकृत इत्यत आह ॥ **व्यापकेति** । तस्य मूर्ताभावस्य ॥ **धर्मीति** । मूर्ताभावाधिकरणभूत इत्यर्थः ॥ **नाम्न्येवेति** । मूर्ताभावं प्रति धर्मी यः स आकाशभिन्न इति त्वयोच्यते मया तु स एवाकाश इत्युच्यत इत्येवं नाम्न्येव विवाद इत्यर्थः ॥ **तस्य तेनेति** । शिंशुपात्ववृक्षत्वयोस्तादात्म्येन व्याप्त्यवधारणप्रकारः ॥ **तज्जातीयस्येति** । धूमजातीयस्य वन्हिजातीयेनेति तदुत्पत्त्या भिन्नस्थले तदवधारणप्रकारः ॥ **ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ** ॥ **आगमादेरपीति** । यादृशशक्त्युपेततया पदानि जातानि तादृशान्येवेमानि पदानीत्यादि यथा स्यात्तथा न ज्ञेयम् । ततश्च वाक्यार्थज्ञानं कुत इत्यागमस्थलेऽपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । ननु त्यागे पुरुषस्य कर्तृत्वात्स्यादिति क्रियायां च भिदायाः कर्तृत्वेन समानकर्तृकताया अभावात्कथं क्त्वाप्रत्यय इत्यत आह ॥ **अङ्गीकार्येति** । तथा च त्यागाङ्गीकाररूपयोरुभयोः क्रिययोरेकपुरुषकर्तृकत्वान्न दोष इत्यर्थः

॥ **तर्कस्येति** । क्षणिकत्वसाधकानुमानानुग्राहकस्य ननु यदि नीलादिकमित्यादिनोक्तानुकूलतर्कस्येत्यर्थः । एतेनैवेत्युक्तं विवृणोति ॥ **यदि भेदस्येति** । पूर्वोत्तरक्षणयोरारमादिभेदस्य क्षणिकत्वस्येति यावदित्यर्थः ॥ ३८ **असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा** ३८ ॥ अन्यथा पूर्वमसतोऽपि कारणत्वे । सर्वं पूर्वं विद्यमानम् । सर्वस्य पश्चाद्भाविनोऽपि पदार्थस्य कार्यं स्यादित्यर्थः ॥ **एवमन्यस्यापीति** । उक्तविकल्पाभ्यां कारणत्वेनाभिमतस्य कार्यं यथा न भवत्येवमन्यस्यापि कार्यं न भवतीत्यर्थः । विशेषदर्शनं परिमाणभेददर्शनम् । बाधकं स्थैर्यदृशः । न बाधकं स्थैर्यदृशः । न बाधकं विशेषदर्शनस्य ॥ **अन्यथेति** । एवं व्यवस्थापनमकृत्वा स्थैर्यदृग्विशेषदर्शनयोर्बाध्यबाधकभावः सत्प्रतिपक्षता वा यद्युच्यत इत्यर्थः । दृष्टान्ते फलादौ ॥ **साध्येति** । क्षणिकत्वरूपेत्यर्थः । ननु दिशां बहुत्वादिशश्च सुखं च दिक्सुखानीति वक्तव्यम् । दिक् च सुखं चेति विग्रहमित्यभिप्रेत्य दिक्सुखे इत्युक्तिः कथं विग्रहकाले दिक्चेत्येकवचनायोगात्तासां बहुत्वादित्यत आह ॥ **एकवचनमिति** । विग्रहकाल इति शेषः ॥ ३७ ॥ द्विविधं प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्विविधमित्यर्थः । कुतो द्वैविध्यमित्यत आह ॥ **प्रमेयेति** । परोक्षापरोक्षरूपप्रमेयेत्यर्थः । तत्र तस्यैवेत्यस्यायोगादाह ॥ **मायावादिनेति** ॥ **अप्रसक्तेरिति** । तस्यापि सूत्रोत्पत्त्युत्तरकालीनत्वादित्यर्थः ॥ **लिङ्गाभावादिति** । बाह्याकारस्यानुमेयत्वे तदनुमापकस्य लिङ्गस्याभावात्कुत्र व्याप्तिसिद्धिः स्यादिति दूषणान्तरम् । नीलज्ञानानन्तरं पीतज्ञानोत्पाददर्शनादित्यत्रैव दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** । अयमर्थः । पूर्वाकारेणैवोत्तराकारो जन्यते । न चोक्तदोषः । ज्ञानं नीलाकारं ज्ञानं स्वेन विसदृशं पीताकारं ज्ञानरूपं कार्यं जनयति । कथमिति चेत् । आन्तरवासनादिरूपसहकारिवशादिति ब्रूमः । तथा च न तदर्थं बाह्योऽर्थः कल्प्य इति । कुत इत्यत आह ॥ **दृष्टेनैवेति** । इदं नीलमिति नीलादेर्बाह्यत्वानुभवः । आन्तरत्वाभावानुभवप्रदर्शनं नाहं नीलमिति ॥ **सत्पुरुषेति** । तथा च कोऽनुगृह्णीयादित्यस्य कः सज्जनो गृह्णीयान्न कोऽपीत्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु स्वत एव सज्जनेनेदं मतं न गृह्यतेऽतो

वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्निराकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चैवमिति** । कुतो न वैय्यर्थ्यमित्यत आह ॥ **उक्तार्थेति** । उक्तार्थानुसन्धान इति मूले शेषोक्तिः । तथा च सज्जनस्यापि यद्यस्मदुक्तं तन्निराकरणप्रकारानुसन्धानं स्यात्तदैव न गृह्णीयात् । नो चेद्गृह्णीयादेव । ततस्तस्य सज्जनस्य तन्मतग्रहणप्रयोजकभूतोक्तार्थानुसन्धानायास्माभिर्निराकरणं कृतमिति न तस्य वैय्यर्थ्यमिति भावः ॥ २–२–७ ॥ ॥ ॐ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॐ ॥ एतदुक्तं निर्लेपमिति वाक्यम् ॥ **दोषाभावमात्रेणेति** । अन्यापोहेनेत्यर्थः । उपायोपेये मोक्षसाधने धर्मादौ मोक्षे चेत्यर्थः ॥ **शून्यमुक्तरूपमिति** । यदि शून्यमुक्तरूपं शुद्धसर्वगत्वादिरूपं तर्ह्यखिलं शून्यमित्यनेनाशुद्धासर्वगतादिरूपजगताऽनन्यत्वं कथमुक्तमित्यर्थः ॥ **तत्किमिति** । यदि शून्याविद्याकल्पितत्वेन जगदारोपितं स्यादित्यर्थः । असद्भवत्येवेति चेत्तत्राह ॥ **तथात्वे वेति** । असत्त्वे वेत्यर्थः । तस्य चेति चशब्दसमुच्चये दूषणमाह ॥ **सत्त्वारोपादिति** । ननु व्यवहारस्यापि सत्त्वेऽद्वैतहानिरित्यत आह ॥ **व्यवहारस्यापीति** । तस्यापारमार्थिकसत्त्ववतः शून्यस्य । तदभावो न तु पारमार्थिकसत्त्वाभावो व्यवहारविरोधीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । अनुमानं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वादेवासतः सकाशात्सत उत्पत्तेः क्वाप्यदृष्टत्वेन तन्मूलकमनुमानमपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ॐ **उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः** ॐ ॥ उपादानात्स्वीकारात् । आदिपदेन प्रयत्नः । यद्वस्तु तत्पुरुषेच्छाधीनोत्पत्तिकमित्ययुक्तम् । शून्ये मद्रीत्या व्यभिचारादित्यत आह ॥ **कार्यत्वादिति** ॥ **समीकृत इति** । ईश्वरस्य सर्वकारणत्वे तत एव गोधूमाद्युत्पत्तौ सम्भवत्यादेशादिति योऽन्यर्थ इत्यर्थः ॥ ॐ **नाभाव उपलब्धेः** ॐ ॥ असत्प्रकाशनमविद्यमानप्रकाशनम् । ननु विवृतेरपि निवृत्तौ किमायातं प्रकृत इत्यत आह ॥ **बाधकेति** ॥ ॐ **वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्** ॐ ॥ ननु बाधकप्रत्ययस्य बाध्यत्वेऽपि न प्रपञ्चप्रत्ययस्य याथार्थ्यसिद्धिः । परमार्थतः प्रत्ययद्वयस्याप्यसत्त्वाङ्गीकारात् । न हि वन्ध्यापुत्रस्य श्यामत्वाभावे गौरत्वं सिध्यतीति चेत् । सत्यम् । आस्तां तदीया परमार्थचिन्ता

व्यावहारिकीं मर्यादामवलम्बमानेन परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वमङ्गीकार्यमेव । ततश्च प्रपञ्चबाधप्रत्ययस्य बाध्यत्वे प्रपञ्च-प्रत्यस्य याथार्थ्यमनिवार्यमेवेत्याह ॥ **तिष्ठत्विति** । संवादतः प्रपञ्चप्रत्ययस्य । कादाचित्कस्य तन्नास्तिता प्रत्ययस्य ॥ **अदृष्टत्वादिति** । पारमार्थिकस्वरूपस्य कल्पितत्वसाधकदृश्यत्वहेतोरभावादित्यर्थः । ननु प्रत्ययत्वहेतोः प्रपञ्चनिवृत्तिप्रत्यये व्यभिचार इत्यत आह ॥ **हेतुश्चेति** । तथा च तन्निवृत्तिप्रत्यये न प्रपञ्चप्रत्ययत्वमिति न व्यभिचारः । समीकरणान्तरं सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्ग इत्यादि । नन्वसत एव कारणत्वाङ्गीकारेऽप्यतिप्रसङ्गपरिहारस्त्वसतोऽपि विचित्रस्वभावाङ्गीकारेण भविष्यतीत्यत आह ॥ **न हीति** । कुतो न हीत्यत आह ॥ **असत्त्वेति** । निःस्वभावत्वस्यैवासत्त्वेनासतोऽपि स्वभावभेदाङ्गीकारे निःस्वभावत्वरूपासत्त्वव्याघातादित्यर्थः ॥ **आगमेति** । आरम्भणाधिकरणोक्तागमस्तु शक्तोऽपि ह्यन्यथाकर्तुं । स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदेत्येवंरूपः । नन्वेवं तर्हीश्वरस्यादिसृष्टौ निमित्तकारणभूतब्रह्माद्य-पेक्षा कुत इत्यत आह ॥ **ब्रम्हादीनिति** ॥ **अन्यथासिद्धिमिति** । सदित्युपलम्भेन न विश्वस्य सत्यत्वसिद्धिरसदेव विश्वं सत्त्वेन प्रतीयत इत्यङ्गीकारादित्युक्तान्यथासिद्धिमित्यर्थः । वर्णदैर्घ्यादीनामित्यादिपदेन सवितृसुषिरादेर्ग्रहणम् । तर्हि सत्त्वाविशेषाच्चाक्षुषत्वादीनामपि साधकत्वं स्यादि-त्यत आह ॥ **चाक्षुषत्वादीनामिति** । पक्ष आरोपाभावादित्यर्थः ॥ **यत्रोदाहरण इति** । सवितृसुषिरादौ तत्र साधकत्वात्तस्य च सत्यत्वा-दिति भावः । यत्र च वर्णदैर्घ्यादौ ॥ **तत्र मिथ्यात्व इति** । वर्णेषु वर्णदैर्घ्यं नाम दीर्घध्वनिव्यङ्ग्यत्वमेव नान्यत् । तच्च सत्यत्वमेवेति भावः । यत्र वर्णदैर्घ्यादौ । ननु नानवस्था सर्वमसत्यं साधकमित्येवैकेनैव प्रमाणेन साध्यते न परम्पराऽङ्गीक्रियते । तथाऽस्तु वा परम्परा तथाऽपि नानवस्था । सत्त्वासत्त्वोदासीनेन प्रमाणेन साध्यसिध्यङ्गीकारादित्यत आह ॥ **न हीत्यादिना** । अङ्गीकार्यात्सत्त्वासत्त्वोदासीनस्य प्रमाणस्य बुद्धावेवानारोहेण तेन साध्यसिद्ध्ययोगादित्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । जडत्वादिहेतुना सर्वस्यापि मिथ्यात्वसाधनात्स्वस्यापि सर्वान्तःपातित्वेन स्वस्मि-

त्वमपि मिथ्यात्वं साधयतीत्यङ्गीकृतं तत्र स्वस्मिन्स्वस्याभावे तत्र हेतोरेवाभावेन मिथ्यात्वसाधनमयुक्तमित्यपसिद्धान्तः । जडे जडत्वाभावे तस्य चेतनत्वापत्त्या वाऽपसिद्धान्तः । बाध्यत्वं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् । शक्यग्रहणं साक्षिणा ॥ ७ ॥ ॥ **न हीति** । तथा चाप्रामाणिकेन शून्यज्ञानबाध्यत्वरूपधर्मेण प्रपञ्चो न प्रातिभासिकविलक्षण इत्यर्थः । अन्यथा स्वस्मिन्बाध्यत्वाभावे ॥ **एवमेवेति** । भ्रान्तेः प्रपञ्चस्य विशेषः प्रमाणगम्यत्वादिरेवेति कस्मान्नोक्तमित्यर्थः । प्रमाणगम्यत्वाद्भ्रान्तिवैलक्षण्यमित्युक्ते प्रमाणानामतत्त्वावेदकताशङ्कायां तत्त्वावेदकत्वं समर्थनीयम् । अथाऽपि तथाऽर्थक्रियाकारित्वाद्भ्रान्तिवैलक्षण्यमित्युक्तेऽर्थक्रियाया अपि मिथ्यात्वान्न तथा तद्वैलक्षण्यमिति शङ्कायां तस्याः सत्त्वं समर्थनीयम् । स्वप्नकामिनीसम्भोगादौ व्यभिचारशङ्कायामसतः स्वाप्नकामिनीसम्भोगस्य नार्थक्रियाकारित्वं किन्तु सत्यस्य नार्थक्रियाकारित्वेन सत्यतासिद्धिः । प्रमाणानां तत्त्वावेदकत्वादिकमपि ॥ ७ ॥ निरस्तं तज्ज्ञानस्यैवेति बहुसंविधेयमिति तथा नोक्तमित्याह ॥ **तथेत्यादिना** ॥ **तदपीति** । प्रमाणाभावेन प्रपञ्चाद्व्यावर्त्यत इति विवेकः । विज्ञानादिति श्लोकेन । प्रसिद्धपदार्थतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वमनभ्युपगमेन तदितरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं प्रमाणाभावेन प्रपञ्चाद्व्यावर्त्यत इति विवेकः । प्रत्यक्षेऽपि दृश्येपीत्यनेन दृश्यत्वरूपहेतूच्छित्तिरूपबाधकमुक्तं वेदितव्यम् । अप्रत्यक्षतायां प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यतायाम् । एवमुत्तरत्र । सोऽप्यनेकभेदभिन्नः प्रपञ्चोऽपि । विशेष्यतया व्यावर्त्यतया । घटपटयोर्विशेष्यतयैवेति यावत् । एकस्य भेदस्य द्विष्ठत्वपक्षे प्रतीतिमुपपाद्यैकप्रतियोगिकोऽपरधर्मिक इति पक्षे तद्ग्रहणे प्रकारमुपपादयति ॥ **यद्वेति** । तदेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **भेदप्रतीताविति** । द्वित्वप्रतीतिकार्यत्वाद्भेदप्रतीतेरित्यर्थः ॥ **एवं विशेष्यतयेति** । घटपटयोर्भेदो घटात्पटस्य भेद इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **तन्निरूप्यत्वादिति** । तस्य भेदस्य धर्मिप्रतियोगिनिरूप्यत्वादित्यर्थः । कुतो न शक्यत इत्यत आह ॥ **तथात्व इति** । भेदाग्रहे यदि धर्मप्रतियोगिभावो ज्ञायत इत्यर्थः । यस्तु वैशेषिकादिः । तथा चानैकान्त्यमित्याह ॥ **न हीति** ॥ **नियमोऽस्तीति** । द्वौ नञाविति न्यायेन नियमो लक्ष्यत

इत्यर्थः ॥ **यज्ज्ञाने यत्सर्वथेति** । नियमेनेत्यर्थः । किञ्च यद्घटग्रहेऽगृह्यमाणत्वरहितं तद्घटस्वरूपं यथा घटस्वरूपमिति विशेषव्याप्तिर्न विवक्षिता किन्तु यज्ज्ञाने यत्सर्वथोपलभ्यते तत्तस्य स्वरूपमिति सामान्यव्याप्तिरेव विवक्षिता । न च व्यभिचारः । दण्डरूपविशेषण-सम्बन्धेन दण्डित्वरूपं विशिष्टं नामाकारान्तरं विशेष्ये च जायत इति पक्षे दण्डिज्ञाने विशिष्टरूपाकारान्तराविषयके दण्डविषयकत्वाभावात् । दण्डविषयकं यद्विशेषणज्ञानं तद्विशिष्टरूपाकारान्तरविषयकज्ञानकारणमेव । तज्ज्ञानानन्तरं विशिष्टज्ञानं जायते शैघ्र्यात्क्रमो न ज्ञायत इति न व्यभिचार इत्याह ॥ **किञ्चेत्यादिना** । अन्यतरप्रतीतौ घटप्रतीतौ भेदः प्रतीयते तत्प्रतीतौ च घटः प्रतीयत इति नियमेनान्यतरप्रतीतौ । उत्तरकालं निर्विकल्पकोत्तरकालं ॥ **यथेति** । प्रतीत्यनन्तरं प्रतियोगिस्मरणे जाते सादृश्यादिकं प्रतीयत इत्यर्थः ॥ **न प्रतीयेतेति** । आदाविति शेषः । तथाऽस्यामुनाभेद इतीत्यर्थः । भेदं वस्तु । तथा धर्मिप्रतियोगितया । कुतो न शक्यत इत्यत आह ॥ **एकस्मिन्निति** ॥ **तदिति** । घटाद्घट इति धर्मिप्रतियोगितयोद्देशप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **तदिति** । धर्मिप्रतियोगितयोद्देश्यत्वेत्यर्थः । तथा च भेदज्ञानं नापेक्षितमिति नान्योन्याश्रय इति भावः ॥ **दूरस्थेति** । तत्रापि वास्तवभेदस्य सत्त्वादिमावित्युद्देश्यत्वसम्भवाद्भिन्नावित्येव प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । तथा च तत्र वास्तवभेदे सत्यपि दूरस्थत्वसादृश्यादिदोषवशादुद्देष्टुमशक्यत्वेनाभेदप्रत्यय एव भवतीत्यर्थः । वस्तुदर्शने आदाविति शेषः । तथाऽस्यामुना भेद इतीत्यर्थः । घटदर्शने तद्भेदः पटाद्भेदः । विना भेदेन धर्मिणो घटस्य सकाशाद्भेदेन विना । उपलब्धव्यो न्यायसाम्यादित्यर्थः ॥ **भेदादर्शने चेति** । धर्मिप्रतियोगिनोरिति शेषः । उत्तरत्र न हीति वाक्ये । एवं विधः स्वस्मात्स्वयं भिन्न इत्येवं रूपः ॥ **एकस्येति** । एकस्य पुंसः पटाद्घटो भिन्न इति या प्रतीतिस्तद्विरोधः स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **सर्वेति** । सर्वेषां पुंसाम् । एकस्य प्रतीतिविरोधेन वस्त्वभावो न सिध्यति । वास्तवशुक्तिप्रतीतेरिदं रजतमित्येकप्रतीतिविरोधो न शक्यभाव एव सिध्येदिति व्यभिचारादित्याह ॥ **नाद्य इति** । असिद्धेः ।

सर्वेषां पुंसां घटाद्घटो भिन्न इति प्रतीतेरसिद्धेरित्यर्थः। कस्यचित्स्वस्मात्स्वयं भिन्न इत्यपि प्रतीतिर्भवतीति भावः। एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **कदाऽपीति**। पटाद्घटस्य भेद इति विपरीतव्यवहारेण चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ धर्मिप्रतीत्यपेक्षयाऽन्योन्याश्रये दत्ते तत्स्वरूपत्वमङ्गीकृत्य तत्परिहारो यथा क्रियते एवं प्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षयाऽपि नान्योन्याश्रयः। भेदस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वस्याप्यङ्गीकारादिति कश्चिद्वैय्यात्याद्वदिष्यति। तदर्थं प्रतियोगिस्वरूपत्वं धर्मिस्वरूपत्ववन्नाङ्गीकार्यम्। ततश्च प्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षयाऽन्योन्याश्रयः स्यादेवेत्याशयेन विकल्पयति ॥ **उत प्रतियोगिनोऽपीति**। यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तिबलात्प्रतियोगिनो धर्म्यभिन्नभेदाभिन्नत्वे धर्मिप्रतियोगिनोरप्यैक्यं स्यादित्याह ॥ **अद्वैतेति** ॥ **नान्योन्याश्रयत्वमिति**। भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेन प्रतीतिद्वयाभावादिति भावः। भेदस्य स्वरूपतो ज्ञाने भेदस्य घटस्वरूपत्वेन घटत्वादिना रूपेण ज्ञाने ॥ **प्रतियोगिस्वरूपेति**। वस्तुगत्या प्रतियोगिभूतस्य घटस्य पटत्वेन रूपेणेत्यर्थः ॥ **एतद्भेदेति**। पटप्रतियोगिकघटधर्मिकभेदरूपप्रत्येतव्यभेदेत्यर्थः। प्रतियोगिस्वरूपज्ञानं च तत्स्वरूपभेदेनैवोपपन्नमिति भावः। कथमित्यत आह ॥ **तद्धीति**। विशेषज्ञानमित्यर्थः। धर्मिणः पटस्य सकाशात् ॥ **भेदेन प्रतिपन्नस्य घटस्य स्वतोऽपीति**। भेदेनाप्रतिपन्नस्यापि प्रतियोगित्व इति शेषः ॥ **प्रतियोगिस्वरूपेति**। पटप्रतियोगिकघटधर्मिकेत्यर्थः। धर्मिणो घटप्रतियोगिकपटधर्मिकभेदरूपप्रत्येतव्यभेदे यो धर्मी पटस्तस्य प्रतियोगितायां प्रतियोगिस्वरूपभेदप्रतीतौ प्रतियोगितायां स एव न्यायो धर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगित्वमन्यथा वेत्युक्त एव न्याय इत्यर्थः। ततश्च घटस्य भेदप्रतीतौ घटस्य प्रतियोगित्वापत्त्या घटप्रतियोगिकपटधर्मिकभेदरूपप्रत्येतव्यभेदसिद्धिः। एतद्भेदसिद्धौ पटस्य प्रतियोगित्वापत्त्या तत्प्रतियोगिकघटधर्मिकभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्याह ॥ **तथा चेति** ॥ **वस्तुत इत्यादि**। अयं भावः। न हि प्रत्येतव्यभेदाधिकरणप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन ज्ञातस्य प्रतियोगित्वमपेक्षितं येनोक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयः स्यात्किंतु गोर्गवयसादृश्यज्ञानाभावेऽपि

वस्तुतो गवयसादृश्यवतो गोत्वादिना प्रतीतिमात्रेण गवयविसदृशत्वेनाप्रतीतिमात्रेण वा गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वबुद्धिवद्वस्तुतः प्रत्येतव्यभेदाधिकरणप्रतियोगिकभेदवतो घटादेर्घटत्वादिना प्रतीतिमात्रेण प्रतियोगित्वोपपत्तेस्तन्मात्रमेवापेक्षितमित्यर्थः । ननु घटत्वादिना प्रतीतिमात्रेण प्रतियोगित्वज्ञाने पटाद्यभिन्नतया ज्ञातस्यापि घटादेः पटधर्मिकभेदप्रतियोगित्वं ज्ञायेतेति चेन्न । तदा घटत्वादिना ज्ञानाभावात् । पटाद्यैकेनाप्रतीतस्य घटस्य घटत्वादिना ज्ञानमात्रेण प्रतियोगित्वमुपपद्यत इति वोच्यमानत्वाददोषः । ननु वास्तवान्योन्यप्रतियोगिकभेदस्य दूरस्थवनस्पत्योः सत्त्वेन तत्राप्ययमस्माद्भिन्नोऽयं चास्माद्भिन्न इत्यन्योन्यप्रतियोगिकतया विशिष्टभेदज्ञानं स्यात्ततश्चाभेदप्रत्ययो न स्यादित्यत उक्तमसतीत्यादि । तत्र च सादृश्यादि प्रतिबन्धकमस्तीत्यर्थः ॥ **विशिष्टेति** । घटात्पटस्य भेद इति घटादिविशिष्टभेदेत्यर्थः । ननु यथा धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा इत्युक्तं तथा विशेषणं विशेष्यं च तद्भावस्तद्भेदाश्चेति कुतो नोक्तमत आह॥ **अत्रेति** । भेदो हि कस्यचिद्विशेषणतया वा विशेष्यतया वा प्रतीयते न भेद इत्येवातो विशेषणं विशेष्यं चेत्युक्त्यैव तद्भेदोऽप्युक्त एवेति भावः ॥ **अत्रेति** । निर्विकल्पकप्रतीतावित्यर्थः । तथा च धर्मिप्रतियोग्यादिप्रतीतौ सत्यां भेदप्रतीतिद्वयाभावात् । एकस्यामेव निर्विकल्पकायां संविदि युगपदेव सर्वेषामवभासनान्नान्योन्याश्रयत्वमिति भावः ॥ **तद्भावयोरिति** । धर्मिप्रतियोगिस्वरूपानिष्ठयोर्धर्मित्वप्रतियोगित्वरूपयोर्धर्मयोरित्यर्थः । एकस्यैव भेदस्य द्विष्ठत्वपक्षाभिप्रायेण भेदस्येत्युक्तम् । घटपटधर्मिकं भेदद्वयमिति पक्षाभिप्रायेण भेदयोरित्युक्तम् । तथा च धर्मिप्रतियोग्यादिभेदस्य भेदयोश्चेत्यर्थः । तद्भावयोर्घटत्वपटत्वयोः ॥ **नेष्यत इति** । धर्मित्वादेर्गुणादावपि सत्त्वेन द्रव्यादावन्तर्भावायोगात् षट्पदार्थातिरेकः स्यादतो धर्मित्वादिरपरो धर्म्यादिस्वरूपाद्भिन्नो नेष्यतेऽत एतत्तद्भाव इति पृथग्ग्रहणं कथमित्यर्थः । तस्यातिरिक्तधर्मित्वादिरूपधर्मस्य । यत्रासन्निहितस्थले । युगपद्धर्मिप्रतियोगिनोरिति शेषः ॥ **सर्वत्रापीति** । सन्निहितस्थलेऽपि यत्र प्रतियोगी सन्निहितस्तत्रापीत्यर्थः । यदा धर्मी प्रतीयते तदा प्रतियोगी न प्रतीयत एव । भेदधर्मिणोर्युगपन्निर्विकल्पकप्रतीतौ प्रतीतत्वाद्धर्मिप्रतीत्यपेक्षयाऽन्योन्याश्रयाभावेऽपि प्रतियोगि-

प्रतीत्यपेक्षया तु स्यादेव प्रतियोगिभेदयोर्युगपदप्रतीतत्वेन प्रतीतिद्वयाभावान्नान्योन्याश्रयत्वमिति परिहारायोगादित्यर्थः। अतिप्रसङ्गपराहतत्वादेवं न वाच्यमित्याहुः ॥ **असन्निहितवदिति** । असन्निहितप्रतियोगिवत् । सन्निहितस्यापि प्रतियोगिनः ॥ **प्रतीतीति** । प्रतियोगिज्ञानानुभवेत्यर्थः । तथा च प्रतीतिद्वयाभावान्न प्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षयाऽप्यन्योन्याश्रय इति भावः । नन्वेवं प्रतीतिविरोधेनासन्निहितवत्सन्निहितस्याप्यज्ञानायोगेऽपि यत्र वस्तुतः प्रतियोगी न सन्निहितस्तत्र प्रतीतिद्वयप्राप्त्या तत्प्रतीत्यपेक्षयाऽन्योन्याश्रयः स्यादेवेति चेत्तत्राह ॥ **यत्र चेति** । तथा च तत्र धर्मिप्रतीत्यपेक्षयाऽन्योन्याश्रयाभावेऽपि प्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षया प्राप्तोऽन्योन्याश्रयस्तु वस्तुतोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोरित्यस्मदुक्तरीत्या परिहरणीय इति हृदयम् । तत्रापि सविकल्पकज्ञानेऽपि । तथा च यदि निर्विकल्पकेऽप्रतीतो धर्मी प्रतीयोगी वा भेदे वा सविकल्पके प्रतीयेत तदा प्रतीतिद्वयप्राप्त्याऽन्योन्याश्रयः स्यात् । न चैवम् । किन्तु धर्म्यादिकं सर्वं निर्विकल्पके प्रतीतमेव । निर्विकल्पकेऽप्रतीतं तु वैशिष्ट्यमात्रमेव सविकल्पकेऽधिकं प्रतीयते । न हि वैशिष्ट्यप्रतीत्यपेक्षयाऽन्यो न्यायः । तथा च निर्विकल्पके स्वरूपेण गृहीतो भेद एव । अस्यामुष्मादिति विशेषतः । अन्योन्यवैशिष्ट्योपेततया । एकप्रतियोगिकतयाऽपरधर्मिकतयेति यावत् । सविकल्पके प्रतीयत इति मूलयोजना । ततश्च धर्म्यादिज्ञाने सति भेदज्ञानमिति नास्ति । युगपदेव सर्वेषां निर्विकल्पकेन भातत्वादिति न सविकल्पकप्रतीतावप्यन्योन्याश्रय इति भावः । उत्तरमाह ॥ **भेदपार्थक्येति** । भूषणकारेण भेदो धर्मिस्वरूपात्पृथगित्यङ्गीकृत्य परिहारोऽभिहितः । तावन्मात्रमेवास्माभिस्त्यज्यत इत्यर्थः । विशेषप्रतीतौ घटात्पटस्य भेद इति विशेषप्रतीतौ ॥ **अयमेवेति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वेत्यनेनोक्तः । यद्यपि परमत इवास्मन्मते न निष्प्रकारकं निर्विकल्पकं नाम ज्ञानमस्ति । तथा च न तद्रीत्याऽस्माभिः परिहर्तुं शक्यते । तथाऽपि धर्म्यादय आदौ सविकल्पकज्ञानेनैव समूहालम्बनरूपेण पराभिप्रेतनिर्विकल्पकज्ञानस्थानीयेन युगपदेव प्रतीयन्ते पश्चात्सविकल्पकान्तरेण पूर्वगृहीतानां वैशिष्ट्यमात्रं प्रतीयत

नु विशेषणादिप्रतीत्यपेक्षयोक्तोऽन्योन्याश्रयः कुतो इत्युच्यत इति न्यायसाम्यमभिप्रेत्यायमेवेत्युक्तम्। यद्वा निर्विकल्पकमङ्गीकृत्यायमेवास्त्वित्यर्थः। ननु विशेषणादिप्रतीत्यपेक्षयोक्तोऽन्योन्याश्रयः कुतो इत्युच्यत इति न्यायसाम्यमभिप्रेत्यायमेवेत्युक्तम्।

घटपटौ भिन्नावित्यादेरपि न परिहृत इति चेन्न। घटपटौ भिन्नौ घटपटयोर्भेद इति विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणं धर्मिप्रतियोगिप्रकारान्न भिद्यते। तथा च धर्मिप्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षयोक्तोऽन्योन्याश्रयपरिहारेणैतस्यापि घटात्पटो भिन्नः पटाच्च घटो भिन्न इत्येतदर्थस्य संयोगश्चेत्यादिनोक्तत्वात्। मूले धर्म्यादीत्यत्र सत्त्वेन धर्म्यादिग्रहणसापेक्षेति कथं लभ्यत इत्यर्थः। परिहृतत्वादित्याह ॥ **विशेषणेति** ॥ ७ ॥ ॥ **कथमिदमिति**। ततश्च धर्म्यादिज्ञानकारणकत्वमेव तत्सापेक्षत्वमिति सापेक्षत्वलाभार्थमाह ॥ **आदिपदस्येति**। तथा च धर्म्यादिज्ञानकारणकभेदग्रहणादित्यर्थः। तथा चान्यत्वस्य क्वाप्यग्रहे वस्तुद्वयोपरिस्थित्यभावेन निराश्रयत्वात्कुत्र भावः। तदुपपत्तये प्रतिज्ञातभेददुर्ग्रहत्वोपपादनार्थम्। तद्वयन्योन्याश्रयत्वम्। अप्रतिबन्धकत्वाद्भेदज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। अन्योन्योत्पादं कार्यकारणभावाश्रयणेऽन्योन्याश्रयापादनमित्यर्थः। अन्तत इति दूषणान्तरम्। अन्ययोर्धर्म्यादिज्ञानभेदज्ञानयोः। अन्यत्तु तन्निष्ठं धर्म्यादिज्ञानभेदज्ञानयोः परस्परमुत्पत्तिम्। तद्धर्मं धर्म्यादिज्ञानभेदज्ञाननिष्ठं प्रमात्वरूपं धर्मम्। तथा च भेदप्रतीतेर्धर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षैव निवर्ततां प्रमात्वम् ॥ **लुप्यत इति**। भेदो यदि धर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षया प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयः स्यात्। तथा चान्योन्याश्रयदुष्टाया अपि भेदप्रतीतेः सांवृतत्वमेवोपपद्यत इत्या- भेदप्रतीतेः प्रमात्वे किमायातमित्यर्थः। अस्ति मम भेदप्रतीतिः सा सांवृती तथा चान्योन्याश्रयदुष्टाया अपि भेदप्रतीतेः सांवृतत्वमेवोपपद्यत इत्याशङ्कते ॥ **सांवृतीति**। अन्योन्याश्रयदुष्टस्य सांवृतत्वमपि कुतः। सांवृते स न दोष इत्यङ्गीकृतमिति चेत्। आतिप्रसङ्गादित्याह ॥ **तत्किमिति** ॥ **तेषामेवेति**। तथा च पटस्यापि व्यावहारिकत्वादन्योन्याश्रयस्य च व्यावहारिकत्वाप्रतिबन्धकत्वस्य त्वयोच्यमानत्वादि- त्यर्थः। घटपटनिष्ठो भेदो घटपटाभ्यां भिद्यते। तदुभयप्रतियोगिकभेदवानिति यावदित्येवं भेदान्तरेणायं भेदो भेद्यो भेदवान्। सोऽपि तथेत्यनवस्थे- त्याह ॥ **भेदस्यापीति**। भिन्ने वस्तुनि घटादौ ॥ **अभेदेनेति**। वस्तुप्रतीत्यनन्तरं भेदः प्रतीयत इत्युक्ते आदौ तद्वस्त्वभेदेनैव प्रतीत-

मित्यायातीति ज्ञेयम् । सत्ता वोपलक्षणमिति शेषः । तथा च सत्तोपलक्षितमित्यर्थः ॥ **आद्य इति** । सत्ताविशिष्टे सत्ताया आश्रयप्रसङ्गे-नाभावादित्यर्थः । द्वितीये सत्तोपलक्षणतया कारणेऽस्ति वस्तुतो नास्तीति प्राप्तम् । तथा चासत एव कारणत्वम् ॥ **सर्वस्यापीति** । तथा हि । अभेदस्याप्यभेदान्तराभेवत्वेऽनवस्था । तथाऽभिन्नेऽभेदनिवेशश्चेत्तेनैवाभेदेनाभिन्नतायामात्माश्रयत्वम् । अभेदान्तराङ्गीकारेऽनवस्था । भिन्नेऽभेदनिवेशश्चेद्भिन्नयोरपि घटपटयोः परस्परमभेदापत्तिः । तथा न तावत्प्रत्यक्षेणाभेद एव दृश्यते । अभेद इत्येव प्रतीतेरभावात् । वस्तुनोऽपि प्रतीतौ न तावदभेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिः । उक्तदोषात् । नापि वस्तुप्रतीतिपूर्विका भेदप्रतीतिः । तर्हि तद्वस्त्वादौ भेदेनैव प्रतीयत इत्यायातम् । तथा च भेदेन प्रतीतेऽभेदप्रतीतावतिप्रसक्तेः । न च युगपत् । अभेदप्रतीतिं प्रति वस्तुप्रतीतिः कारणत्वेन यौगपद्यायोगात् । न च प्रकारान्तर-मस्ति । तथाऽसत्ताविशिष्टं कारणम् । कारणेऽसत्ता वा । आद्येऽसत्ताविशिष्टेऽसत्ताया आत्माश्रयेणाभावात्सत एव कारणत्वम् । द्वितीयेऽसत्त्वस्योप-लक्षणतया कारणे तन्नास्तीति प्राप्तम् । तथा च सत एव कारणत्वमित्येवं सर्वस्यापि स्वव्याघातकत्वाज्जात्युत्तरत्वमित्यर्थः । जात्युपयुक्तायुक्ताङ्गा-दिवत्त्वं दर्शयति ॥ **भेदस्येत्यादि** । नन्वत इनिठनावित्यकारान्तादेवेनेर्विधानान्मायाशब्दस्य चाकारान्तत्वात्कथमतदन्तादिनिरित्यत आह ॥ **मायेति** । व्रीह्यादिगणे आकारान्तादपीनिरस्ति । वनमालीति दर्शनादित्यर्थः ॥ **बाह्येति** । स्वरूपातिरिक्तस्य जगदादिबाह्यपदार्थघटितस्य जगत्कारणत्वादिरूपलक्षणस्योभाभ्यामुभयोरङ्गीकारेण तद्भेदाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **इत्येवेति** । भ्रान्तिवैलक्षण्येनैव सत्यत्वं साधितवान्न तु दृश्यत्वस्य हेतोः सत्यत्वमिथ्यात्वे विकल्प्य तद्दूषणविषये प्रयत्नं न चकारेति भावः ॥ **सूत्रत्वेति** । काठिण्न्यायसूचनादेव सूत्रमित्यर्थः ॥ **तदपीति** । दृश्यत्वं सत्यं मिथ्या वेत्येतदपीत्यर्थः ॥ **इत्युक्तत्वादिति** । तथा च स्फुटदूषणस्य सूचितत्वं न वक्तव्यमिति भावः ॥ **उभयेति** । एकसत्त्वे द्वयमिह नास्तीति न्यायेनेदम् । तथा च प्रमाणविरुद्धत्वमेव सूचितमित्यस्तु । न निष्प्रमाणकत्वसूचनमित्यर्थः ॥ **स्वमवादिति** ।

दृश्यत्वादिमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदित्यनेन व्याख्यातमित्यर्थः ॥ २–२–८ ॥ **ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ** ॥ ॥ **विज्ञानेति** । घटज्ञान-सन्ततिः पटज्ञानसन्ततिरिति विज्ञानसन्ततीनां तथैकस्यामपि घटज्ञानसन्ततौ विज्ञानभेदस्य पूर्वोत्तरज्ञानभेदस्येत्यर्थः । नन्वनुरूपोपसर्गपूर्वकस्यैव भवतेरनुभवार्थत्वं युक्तं न केवलं भवतेः । प्रकृते चानुरूपोपसर्गाभावात्कथमनुभवार्थत्वमत आह ॥ **उपसर्गा हीति** । तथा च भवतेरेवानुभव-वाचकत्वमित्यर्थः । यथाऽऽहुः । धातावेव विलीनोऽर्थ उपसर्गेण काश्यते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥ **आद्यास्त्विति** । ज्ञेयं स्वरूपेण सदेव विज्ञाने आरोपितमित्येतन्नाभाव उपलब्धेर्वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यतीताधिकरणन्यायेन निरस्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । तथा चानुपलब्धेरित्यस्य ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकताया प्रत्यक्षेणानुपलब्धेरित्यर्थः ॥ **अनुमानात्त्विति** । यत्प्रकाशते तद्विज्ञानं यथा ज्ञानं । प्रकाशन्ते च नीलादय इत्यनुमानादित्यर्थः । अन्यथाऽनुमानेनैव प्रत्यक्षस्य बाधे वन्हिरनुष्ण इत्यनेनानुमानेनैव स्पार्शनप्रत्यक्षस्य बाधापत्त्या काला-त्ययापदिष्टरूपबाधोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्व इत्यनन्तरं तद्विरोधाभावादिति शेषः । तस्मिंश्च सतीत्यनन्तरं तद्विरोधादिति शेषः ॥ **प्रागुक्त एवेति** । अनुपलब्धेरित्यनेन सूत्रखण्डेनेत्यर्थः ॥ **अनुभवस्यैव विरुद्धत्वादिति** । तस्यानुभवविरोधकथनपरतया व्याख्यातत्वादिति ज्ञेयम् ॥ **प्रमेयान्तरेऽपीति** । तथा च केशोल्लुञ्छनसप्तघटिकाभोजनादिरूपतदीयप्रमेयान्तरेऽप्यनुभवविरोधं वक्तुं प्रागुक्त एवानुभवविरोधः पुनरुक्त इति न दोष इत्यर्थः ॥ २–२–९ ॥ ॥ **ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ** ॥ गतिहेतुर्मोक्षहेतुः । स्थितिहेतुः संसारहेतुः । सङ्घातरूपं कार्यरूपम् । अणुरूपः सूक्ष्मः । अणुव्यतिरिक्तानि काले व्यतिरिक्तानि ॥ **ते चेति** । अस्तिकाया इत्यर्थः । षण्णां द्रव्याणां मध्यकालातिरिक्तपञ्चद्रव्याण्यस्तिकायशब्दवाच्यानीत्याह ॥ **जीवास्तिकाय इत्यादिना** ॥ **येनेति** । यदि तानि प्रमाणानि नाभासभूतानि तत्पक्षानङ्गीकारे च तेनोक्ता दोषाश्च यदि नाभासास्तर्ह्येव ते पक्षा अनुसरणीया इत्यर्थः ॥ **तदुक्तविपक्षेति** । सत्त्वे

प्रमाणमभिधाय तद्विपक्षेऽसत्त्वपक्षे दूषणमुक्तवन्तोऽनस्तद्दोषानुसारेणासत्त्वपक्षपरित्यागोऽपि कार्यं स्यादित्यर्थः ॥ **कथितैव गतिरिति** । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामाविष्टः स्यादित्युक्तैव गतिरित्यर्थः । एवं वादिनो विश्वं सदेवेति वादिनः । असदेवेति वादिनः । सदसदेवेति वादिनः । सदसद्विलक्षणमेवेति वादिनः । सत्त्वे सति सद्विलक्षणमेवेति वादिनः । असत्त्वे सत्यसद्विलक्षणमेवेति वादिनः । सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणमेवेति वक्तारो वादिनो न हि प्रसिद्धा येन तद्वाग्युक्तमार्गानुसरणाय सप्तभङ्गिता विश्वस्य त्वयाऽङ्गीकार्या स्यादित्यर्थः ॥ **रूपभेदेनेति** । येन रूपेण सत्त्वं तेनैव रूपेणासत्त्वं नोच्यते किन्तु रूपान्तरेणेत्यर्थः । क्रमानेकान्ते क्रमेणाक्रमानेकान्ते रूपभेदेन ॥ **क्षणभङ्ग इति** । जैनानां मते जगतः स्थायित्वादिति भावः । रूपाभेदेन येन रूपेण सत्त्वं तेनैव रूपेणासत्त्वमिति रूपाभेदेनेत्यर्थः । ॥ **प्रसङ्गहेत्विति** । दृष्टहानेरमग्रहस्य स्वव्याहतत्वस्य च प्रसङ्गे आपादने । अविशेषोऽनैकान्तभङ्गलक्षणहेतोरनुषङ्गिदोषान्तरं सूचितहेतुं च वक्तुमाह ॥ **अयमर्थ इति** । तदेत्यारभ्याविशेषादित्यन्तेन दृष्टहान्यनुषङ्गिदोषान्तरं कथितम् । यदि वेत्यारभ्य निर्माणमपि न स्यादित्यन्तेना-प्रामाणिकस्वीकाररूपामग्रहानुबन्धिदोषान्तरमुक्तम् । यदि चेत्यारभ्य कृतत्वादीत्यन्तेन स्वव्याहतत्वानुबन्धिदोषान्तरमुक्तमिति ध्येयम् । अविशेषाद-नैकान्तभङ्गप्रसङ्गादिति हिशब्दसूचितहेतुप्रदर्शनं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ ॐ **एवं चात्मा कात्स्न्र्यम्** ॐ ॥ तत्र देहे । प्रभाऽनुभवो यस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । उक्तानुमाने यद्यप्रयोजकतेत्यर्थः । बाधकं तर्कमाह कमनीयेति ॥ **सर्वाङ्गीणेति** । सर्वाङ्गसम्बन्धीत्यर्थः ॥ **न तात्पर्यमाहेति** । तदप्यलं दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभावादित्येतद्वाक्यं समग्रं न च पर्यायादपीति सूत्रतात्पर्यकथनपरमेव । तत्र तदप्यलं दुष्टमित्येतावन्मात्रमेवैवं चेत्यादिसूत्रतात्पर्यकथनपरमित्याशयः ॥ **उभयथेति** । अकार्त्स्न्यं स्यादतिरेकश्च स्यादित्युभयथेत्यर्थः ॥ **एतदर्थत्वेनेति** । अकार्त्स्न्यादिप्रसङ्गादिति दोषमुक्त्वोभयथा कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरित्यर्थलाभायेत्यर्थः ॥ **इति वाक्यमिति** । उत्तर-

सूत्रतात्पर्यकथनपरमपि वाक्यमत्र योज्यमित्यर्थः। तत्र नानाशरीरेषु प्रवेशादित्यनेनाकात्स्न्यातिरेकौ तात्पर्यतो लब्धौ। उभयथा कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरन्यथाभावादित्यनेनाभिप्रेतेत्याह ॥ **तत्रेति**। त्वदुक्तस्य कायपरिमाणत्वस्यान्यथाभावः प्राप्तः ॥ **ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ** ॥ पर्यायं क्रमम्। स्वरूपनाशरूपेत्यर्थः ॥ **एवं विधेनि**। यथा देहस्येत्याद्युक्तप्रकारेण ॥ **अवस्थापर्यायेति**। सति धर्मिण्यवस्थाभेदेनेत्यर्थः॥ **व्यभिचारादिति**। सर्वेषु परमाणुष्वप्यसंयुक्तेषु संयुक्तत्वरूपस्य पार्थिवेषु तेषु पाकजरूपवत्त्वादिरूपान्यथाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ **परिमाणेति**। न हि परमाणुषु परिमाणव्यत्ययलक्षणान्यथाभावोऽस्ति तस्य यावद्द्रव्यभावित्वाङ्गीकारादित्यर्थः। अन्यथाभावमात्रेण यादृशतादृशान्यथाभावेन। अनित्यतायां निबन्धनं हेतुः। तादृशं यावल्लक्ष्यभावि। कोऽयं रूपविशेषो यो नाशव्याप्य इत्यत आह ॥ **स वेति**। तुशब्दोऽनुक्तो विशेष एवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति**। यस्येत्यनेनान्वयाकरण इत्यर्थः ॥ **व्याप्तेति**। मूलेन यदन्यथाभावित्वाद्रूपादिमत्त्वाच्चानित्यता स्यादात्मन इत्युपपादनं कृतं तत्राशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **सम्प्रतिपन्नेति**। वादिप्रतिवादिनोरिति शेषः। यथा वह्निर्माऽस्त्विति वन्ह्यभावरूपव्याप्यारोपे धूमाभावरूपानिष्टापादनं क्रियते। तत्र वन्ह्यभावधूमाभावयोर्व्याप्तिरुभयसम्मता तद्वदिहनास्ति। अविशेषान्यथाभावरूपादिमत्त्वाख्यापादकरूपव्याप्यस्यानित्यत्वरूपव्यापकेन व्याप्तेर्मन्मते सत्त्वेऽपि भवद्भिरनङ्गीकारात्। अतो व्याप्तेरुभयवादिसम्मतत्वान्नास्य तर्कत्वमित्याशयः ॥ **व्याप्येति**। आत्मन्यन्यथाभावरूपादिमत्त्वरूपो व्याप्यमापादकं यथा पराभ्युपगतमङ्गीकृत्यापाद्यते। एवं व्याप्तिरपि पराभ्युपगतैव स्वीक्रियत इत्यर्थः ॥ **क्वचिदाश्रयस्येति**। क्वचित्तर्के परसिद्धमाश्रयमङ्गीकृत्य तर्कप्रवृत्तिः। यथा समवाये समवायो यदि स्यात्तदाऽनवस्था स्यादित्यादौ ॥ **ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ** ॥ ॥ **अन्त्येति**। लोकाकाशं विहायान्त्यालोकाकाशसम्बन्धिनी याऽवस्थितिरित्यर्थः ॥ **ततश्चेति**। तस्या अन्त्यावस्थितेरङ्गीकारादित्यर्थः।

सूत्रेऽध्याहारमाह ॥ **आत्मन इति** ॥ **प्रमितत्वे त्विति** । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमलक्षणान्यथाभावस्येति शेषः । तस्य निरुक्तान्यथाभावरूपहेतुमतो भूसागरादेरित्यर्थः । व्यर्थं सिद्धसाधनत्वादित्यर्थः ॥ **पूर्ववदेवेति** । यथा संस्थानापगमश्चेदित्यस्य नाशहेतुतयेष्यत इति पूर्वेण सम्बन्धस्तथा यः कश्चिदन्यथाभावो यदीत्यस्यापि नाशहेतुतयेष्यत इति पूर्वेणैव सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **एवमपीति** । यादृशतादृशान्यथाभाववतोऽपि मुक्तात्मनो नित्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । भूधरादीनामप्यविवक्षितविशेषान्यथाभावेन हेतुना भूधरादेरनित्यतयैव यदि साध्यत इत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** । आत्मनीति शेषः ॥ **तदिदमुक्तमिति** । एवं च हेतोरनैकान्त्यपरिहारायात्मभूधरयोरुभयोरपि नित्यत्वात् । नित्यत्वस्याङ्गीकार्यत्वापातादिति सूत्रयोजना द्रष्टव्या ॥ **अवयवेति** । अस्त्ययं हेतुर्भूधरादौ न त्वात्मनीति न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धत्वादिति** । निरुक्तहेतोरित्यर्थः । ननु यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्तौ य आत्मनि व्यभिचार उक्तः स न युक्तः । यतो रूपादिमत्त्वं भौतिकत्वरूपविशेषणसहितमुपादीयते । तथा च यद्भौतिकरूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्त्यङ्गीकारादात्मनि च भौतिकरूपाभावान्न व्यभिचारः । ततश्चात्मनोऽनित्यता भवेदित्यापादनमयुक्तमिति भावेनाशङ्कते ॥ **रूपादिमत्त्वमिति** ॥ **वैयर्थ्येति** । भौतिकत्वविशेषणस्येत्यर्थः । अस्मन्मते ईश्वरे व्यभिचारवारकतया सार्थक्यात्परस्येत्युक्तम् । तदुपपादयति ॥ **न हीति** । येन तत्र व्यभिचारवारणाय भौतिकत्वविशेषणं सार्थकं स्यादिति शेषः । ननु यदि रूपादिमदपि नित्यं परेण नाङ्गीकृतं कथं तर्हि भवद्भिर्यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्तेरात्मनि व्यभिचार उक्त इति तटस्थाशङ्कां परिहरति ॥ **आत्मनस्त्विति** । प्रभावतः प्रदीपादेरिव रूपस्पर्शापत्तेरिति रूपादिमत्त्वमापाद्य व्यभिचारो दत्तो न तु परेणात्मनो रूपादिमत्त्वमङ्गीकृतमिति । तथा च व्यर्थविशेषणत्वमपरिहार्यमिति भावः । आपाद्यदूषणदानेऽपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । स्वसिद्धान्तः । नन्वात्मनो रूपादिमत्त्वं यदि क्षपणकसिद्धान्तस्तर्ह्यत्रैवात्मनि व्यभिचाराद्यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्त्यभावेन तदर्थं भौतिकविशेषणस्य परेणावश्यं देयत्वात् । यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्त्याऽऽत्मनोऽनित्यता भवेदित्यापादनमयुक्तमेवेत्यत आह ॥ **रूपादिमत इति** । तथा च भौतिकत्वरूपं विशेषणं त्यक्त्वा यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्तिः परेण यद्यङ्गीक्रियते तदेव व्याप्त्या तयेति पूर्वोक्तातिप्रसङ्गो व्याख्यातव्य इत्यर्थः । यदि भौतिकत्वविशेषणं दत्वा व्याप्तिरुच्यते तदाऽस्मदनुमतिरेवेति हृदयम् । तत्परि-

माणत्वापत्तौ वृक्षपरिमाणत्वापत्तौ सत्याम्। इति यद्धेतुकथनं तदित्यन्वयः। तद्विवृणोति ॥ **यदीत्यादिना** ॥ **न हीति** । यदि स्थावराणा सात्मकताऽङ्गीकारे स्थावरादिविकारेणात्मनोऽपि यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमः स्यात्तर्ह्येव तस्यानित्यत्वप्राप्त्या तेषामनात्मता स्वीकार्या स्यादित्यर्थः। तथा चाभ्युपगतं परेण स्थावराणामनात्मत्वम्। तेन ज्ञायते विकारत्वमात्रमेवानित्यत्वे प्रयोजकत्वेन जैनेनाङ्गीकरणीयमिति। तत्र च व्याप्त्या तयत्युक्तं दूषणं युक्तमिति भावः। किन्त्वन्यथाभावमात्रमिति पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थमित्यन्वयः। आपादनप्रकारं दर्शयति ॥ **हस्तादिसर्वशरीरेष्विति** । उपपादनप्रकारं दर्शयति। उत्पत्तीति ॥ **सूत्रखण्डस्येति** । यथा स्थास्नुष्वात्माङ्गीकारे विकारे विकारप्राप्त्या तेषामनात्मकत्वं स्वीकृतमेवमेव सर्वशरीराणामपि सात्मकत्वाङ्गीकारे तद्विकारेण तत्रत्यात्मनोऽपि विकारप्राप्त्या तेषामपि सात्मकता न स्वीकार्या। कुतः। अविशेषात्। स्थास्नूनामनात्मकत्वे उक्तन्यायस्य हस्तादिशरीरानात्मतास्वीकारेऽप्यविशिष्टत्वात्। अन्यथा तदपि न स्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **तस्यास्तस्याश्चेति** । देहव्याप्त्यै पुरुषस्य या विकृतिस्तस्यास्तथा स्थास्नुतनौ या विकृतिस्तस्याश्चेत्यर्थः ॥ **परिनिष्ठेति** । अनित्यत्वसाधकविकृतौ महत्त्वमेतावदिति परिनिष्ठेयत्ताविनिश्चयस्तत्कल्पन इत्यर्थः ॥ **तदभावादिति** । परिनिष्ठितमहत्त्वस्याभावादित्यर्थः। तथा च केषाञ्चिद्वृक्षाणां सात्मकत्वं स्यादिति भावः ॥ **तदविरोधेनेति** । वृक्षविशेषसाधारण्येनेत्यर्थः। तथा च न सात्मकत्वं तेषामिति भावः ॥ **तद्भावादिति** । तदविरोधेनाङ्गीकृतपरिनिष्ठितमहत्त्वस्य भावादित्यर्थः। तथा च तेषामपि सात्मकत्वं न स्यादिति भावः ॥ **आचक्ष्महे इति** । येन तन्न्यायेन हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मकता स्यादिति शेषः। सोऽपि श्रवणाद्यभावोऽपि ॥ **तदिति** । श्रवणादीत्यर्थः। अयं विकासः ॥ **स्वभाव एवेति** । श्रवणाद्यभावेऽपि भवतीत्यर्थः ॥ **तत्प्रसङ्गादिति** । मुखविकासस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा च राजादेरपि श्रवणं न कल्प्यमिति भावः ॥ **स्पर्शविशेषादिति** । अतिशीतादत्युष्णाच्च स्पर्शादित्यर्थः। कार्श्यं शुष्कता। अशुष्यतो वृक्षस्य। शोषाभावेनावस्थानमिति यावत्। उत्कोरकत्वं कुड्मलवत्त्वम्। तिलकवृक्षोऽशोकवृक्षः। केचित्तार्किकाः। आध्यात्मिकवायुः शरीराभ्यन्तरचारी प्राणवायुः ॥ **भस्मेति** । भस्मगुलिकं चेदुदके स्थाप्यते तर्हि तदुदकमुपर्युपसर्पतीति प्रत्यक्षसिद्धं तेन तत्राप्याध्यात्मिको वायुरनुमीयेत। तथा च भस्मगुलिकमपि सात्मकं स्यादिति भावः। इति प्रसिद्धशरीरा-

विशेषादिति यत्पूर्वमुक्तं तत्सूत्रखण्डस्यार्थान्तरकथनपरमित्याह ॥ **एतेनेति** ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । स्थावराणामिन्द्रियत्वे प्रसिद्धशरीरविशेषा-स्थावराणामनात्मता नेत्येवंप्रकारान्तरेणेत्यर्थः ॥ **एवमाशङ्कनीयमिति** । उत्सूत्रितं कस्माद्वर्णितमित्यर्थ ॥ **इदमिति** । सूत्रारूढताप्रतिपाद-कम् । एवं चेत्यनुव्याख्यानमित्यर्थः ॥ २–२–१० ॥ **ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ** ॥ **टीकात इति** । सन्न्यायरत्नावल्या इत्यर्थः ॥ **ॐ सम्बन्धानुपपत्तेः ॐ** ॥ ॥ **अपसिद्धान्तान्यतरासिद्धी इति** । शिवो न जगत्कर्तेति साधनेऽपसिद्धान्तोऽशरीरत्वादिति हेतोरन्यतरासिद्धिरित्यर्थः ॥ **कर्तृत्वानुपपत्तिरिति** । त्वन्मत इति शेषः । न कश्चिद्दोष इत्युक्तं विवृणोति ॥ **शिवस्वरूपस्येत्यादिना** । शिवो न प्रसिद्ध इति द्वितीयपक्षोक्ताश्रयासिद्धिं परिहरति ॥ **शिवस्वरूपस्येति** । शिवः प्रसिद्ध इत्याद्यपक्षोक्तधर्मिग्राहकमानविरोधोऽप्येतेनैव परिहृतः । शिवस्वरूपमात्रग्राहकस्यैव श्रुत्यादेर्धर्मिग्राहकप्रमाणत्वेनाङ्गीकृतस्तथा तेन जगज्जन्मादिकर्तृत्वाप्रतिपादनात् । नन्वथाऽपि किञ्चेत्यादिनोक्ता-पसिद्धान्तादिदोषस्तु स्यादेवेत्यत आह ॥ **परसिद्धेनेति** । धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावादित्यत्र धर्मिग्राहकविरोधेत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाऽपसि-द्धान्तादिकमुच्यते । धर्मिग्राहकविरोधाभावस्य पूर्ववाक्येनैव लब्धत्वेन परसिद्धेनेति वाक्येन धर्मिग्राहकविरोधाभावोपपादनालाभादिति द्रष्टव्यम् । तथा च न दूषणेऽपसिद्धान्तादिदोष इति भावः ॥ **एतेनेति** । अशरीरस्य कर्तृत्वायोगेनेत्यर्थः ॥ **अन्यथायोज्या इति** । रुद्राणामेकादशत्वेन प्रधानरुद्रातिरिक्तरुद्रपरा भवद्दुदाहृतश्रुतय इति भावः ॥ **कारकेति** । एतादृशं च कर्तृत्वं न शरीरसापेक्षमिति भावः ॥ **न शरीरित्वमिति** । येनाशरीरस्यापि कर्तृत्वायोग इति भावः ॥ **तच्चेति** । कारकप्रयोक्तृत्वरूपं कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ सुषुप्तिव्यावृत्तये जाग्रतामित्युक्तम् ॥ **परिदृष्टेति** । कुलालादौ परिदृष्टं यत्सामर्थ्यं यज्ज्ञानेच्छासाहित्येन प्रयत्नवत्त्वरूपं कर्तृत्वं तदनुसारेणेश्वरेऽपि कल्पनीयमित्यर्थः । एवं ज्ञानेच्छावत्त्वम् । दृष्टमपि ॥ **शरीरनियमेति** । यत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वं तत्र शरीरमिति नियमेत्यर्थः । एवमनुपयुक्तमितीत्यर्थः । व्यभिचारमाशङ्कते ॥ **शरीरेति** । ॥ **तेनैवेति** । ननु तच्छरीरविशिष्टस्तच्छरीरं प्रेरयतीत्यङ्गीकारे एकस्यैव शरीरस्य प्रेर्यकोटौ प्रेरककोटौ च प्रवेशादात्माश्रय इति चेन्न । एक-देशः कर्ता समुदायः कर्मेति नात्माश्रय इत्याहुः । निरस्तत्वादित्युक्तं विशदयति ॥ **अन्यथेति** । शरीरं जन्यज्ञान एवोपयुक्तमिति यदि शरीरम-

नुपयुक्तमित्यर्थः । प्रसङ्ग एवं तर्हीत्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ** ॥ मायादेः प्रकृत्यादेः ॥ **अन्यथेति** । आदि-सृष्टेः प्राक् प्रकृत्यादिकारकचक्रानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **सृष्टीति** । उपादानाद्यभावादिति भावः ॥ **तथा भोगहेतुत्वस्येति** । तथात्वं भोग-हेतुत्वम् । तथाभावस्यापि कर्मार्जितत्वस्यापि भोगसम्भवादित्युक्तं किं तत इत्यत आह ॥ **भोगादिमतश्चेति** । अनेनेत्यनन्तरमीश्वरो जगत्कर्ता न निरधिष्ठानत्वादित्यनुमान इति शेषः । अनेनान्वयव्याप्तिप्रदर्शकेन ॥ **ॐ अधिष्ठानुपपत्तेश्च ॐ** ॥ व्यतिरेकाविनाभावेन व्यतिरेक-व्याप्त्या । व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः ॥ **उपपादितेति** । व्यतिरेकव्याप्त्या व्यभिचारपरिहारस्य कृतत्वादिति भावः ॥ **गगनादाविति** । ततश्चा-साधारण्याभावे कतिपयसपक्षवृत्तित्वमेव प्रयोजकं न सर्वपक्षवृत्तित्वम् । मा हि भूद्धूमानुमानस्याप्ययोगोलकेऽवृत्त्याऽसाधारण्यमिति भावः ॥ **उभ-यसम्बन्धीति** । यदुक्तमधिष्ठानानुपपत्तिरिति तन्न । कारकचक्रस्यैवाधिष्ठानस्य सत्त्वादिति परिहारस्य भोगादिप्राप्त्या निरासेन तथा सम्बन्धा-नुपपत्तिरपि नास्ति । जगत एव तच्छरीरत्वेन सम्बन्धसम्भवादिति परिहारस्यापि भोगादिप्राप्त्या निरासादित्युभयसम्बन्धीत्यर्थः । आकाशादिरूपा-धिष्ठानसत्त्वात्स्पर्शवदित्युक्तम् । नन्विहेदं जातमिति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्येहप्रत्ययविषयभूतं भूम्यादि किञ्चिदधिष्ठानमङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ **इहेति** । गगनाद्यधिष्ठानं च न स्पर्शवदिति भावः । अत एव व्याप्त्युपपादनार्थमेव । तदहेतुत्वाद्भोगादिप्राप्त्यहेतुत्वात् । असौ लीलया गृहीतः ॥ **तादिति** । भोगादीत्यर्थः । उक्तं लील्येत्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ **अनुमानादिति** । लीलागृहीतं शरीरं सुखदुःखादिभोगप्राप्तिहेतुः शरीरत्वात्सम्मतशरीरवदि-त्यनुमानेन भोगायतनत्वस्यानुमानादित्यर्थः । गरीयान् अदेहित्वपक्षस्य तेनाङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ **पशुपतेरप्येवमिति** । सकलदोषपरिहारेणे-त्यर्थः । ननु द्वितीयकोटेरनङ्गीकारान्नान्योन्याश्रय इत्याशङ्क्याह ॥ **अन्यत इति** । अनुमानादित्यर्थः । एवं विधातासिद्धौ जगत्कर्तृतायाःसिद्धौ । अनेन पाशुपतशास्त्रेण । दूषणान्तरमाह ॥ **स चेति** । तादृशं शिवस्यैव विधातात्प्रतिपादकम् ॥ **न चैवमिति** । श्रुतिप्रामाण्यम् । एवं पाशु-पतशास्त्रवद्दुरवधारणं न चेत्यर्थः । अन्यथाऽनादिनित्यत्वाभावे । ननु मनस इति श्रुतौ देहवत्त्वस्य ततो जगज्जन्म च श्रुतत्वेऽपि सहस्रेति श्रुतावी-श्वरस्य देहवत्त्वश्रवणेऽपि ततो जगज्जन्माश्रवणाच्छ्रुतिद्वयेनेति कथमुक्तमित्यत आह ॥ **ब्राह्मणोऽस्येति** ॥ **उपपत्तिसाध्य इति** । न ते

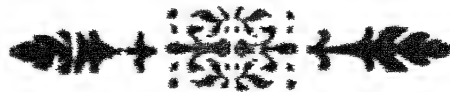
विष्णो जायमान इति श्रुतौ भवतो देहस्यानादिनित्यत्वरूपो विवक्षितोऽर्थो जातादिभिरप्राप्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्यैव प्रतीतेन स्फुटम्। सहस्रशीर्षेति श्रुतौ ततो हरेर्जगतो जन्म ब्राह्मणोऽस्येति वाक्यशेषबलादेव प्रतीयते न स्फुटमित्यर्थः ॥ **सिद्धत्वेति**। अन्यथाऽनुपपत्त्यैवेत्यर्थः। एतदेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **तत्सम्भवतीति** । जगज्जन्मादिकारणत्वमित्यर्थः । तथा च सकलजगज्जन्मादिकारणत्वमित्यर्थः । तथा चार्थतस्वत एव सिद्ध-जन्मादिदोषरहितदेहवत्त्वोपपादकं सदेह इत्यादिश्रुतिद्वयकथनं व्यर्थम् ॥ **उपपत्तीति** । न हि दोषेष्वित्युक्तोपपत्तीत्यर्थः । सोऽपि श्रौतदोषा-भावोऽपीत्यर्थः । दोषाभावे प्रतिपादकश्रुतिर्दर्शितेति यावदिति भावः ॥ **तदिति**। अविरोधविरोधेत्यर्थः। तथाविधस्य जगज्जननादिहेतोः। अस-मञ्जसत्वम्। श्रुतयोऽस्य देवस्येत्याद्याः ॥ **समन्वयेति**। उपक्रमादिप्रमाणकशक्तितात्पर्यलक्षणसम्बन्धरूपसमन्वयग्रहणेनेत्यर्थः। एता नामानी-त्यादिकाः। पक्षपातशून्येति समशब्दार्थकथनम् ॥ २–२–११ ॥ ॥ ॐ **उत्पत्त्यसम्भवात्** ॐ ॥ तस्याचारभेदस्य। तेनाचारभेदेन ॥ **उक्तार्थेति**। भगवत्सर्वोत्तमत्वरूपोक्तार्थेत्यर्थः। समानस्तथा च सौरादिमतं न पृथगाक्रियत इत्यर्थः। इत्यत इति हेतोः। एत एव महाषामद एव ॥ **नन्वचतुरेति सूत्रेणेति**। स्त्रीपुंस् इति स्थिते अचतुरेति सूत्रेण समासान्ताच्प्रत्यये स्त्रीपुंसेति भवति ॥ **द्वन्द्वेति**। तथा च तत्र सूत्रे स्त्री च पुमांश्चेति द्वन्द्वसमासविवक्षितत्वात्तत्परतः समासान्तोऽच्प्रत्ययो विहितः। प्रकृते स्त्रीपुम्भ्य इत्यत्र न द्वन्द्वसमासो विवक्षितः किन्तु स्त्रीभिः सहिताः पुमांसः स्त्रीपुमांसस्तेभ्यः स्त्रीभ्य इति मध्यमपदलोपीसमासरूपतत्पुरुष एव विवक्षित इति हेतोर्न द्वन्द्वोऽभिप्रेत इति तस्मात्स्त्रीपुम्भ्य इति भवि-ष्यतीत्यर्थः ॥ **तव्द्यभिचारेति**। यत्र केवलस्त्रीत्वं तत्रापत्यप्रसवितृत्वाभाव इत्यन्वयव्याप्तौ व्यभिचारपरिहारार्थमित्यर्थः। अत्र केवलस्त्र्यप्यपत्यप्रसवित्री किन्न स्यादिति व्यभिचारशङ्कायां सा न सम्भवतीत्युच्यते। दृष्टा पुम्भ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुम्भ्यो वा विशेषतो दृष्टा। केवलस्त्रियः सकाशादुत्पत्तिर्नि-र्दिष्टा येन व्यभिचारः स्यादतो व्यभिचाराभावादुक्तान्वयव्याप्तिः समीचीनेत्येवं वक्तुं दृष्टेत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ **अपाकर्तुमिति**। ईश्वरो न जगत्प्रसविता केवलपुरुषत्वादिति सत्प्रतिपक्षानुमानं व्यभिचाराख्यदोषेण निराकर्तुमित्यर्थः ॥ **प्रागिति**। केवलाभ्य इत्येतत्प्रागित्यर्थः। तर्हि स्त्रीपुम्भ्यो वा विशेषत इत्येतद्व्यर्थमित्यतः सत्प्रतिपक्षानुमानेऽसिद्धिरूपं दोषान्तरं वक्तुं सार्थकमित्याह ॥ **असिद्धं चेति**। नन्वस्यां योजनायां केवलाभ्य इत्येतद्व्यर्थमित्यत

तत्रान्वयव्याप्त्युपपादकामिदं वाक्य-आह ॥ **केवलाभ्य इति** । अत्र शक्तिर्नापत्यप्रसवित्री । केवलस्त्रीत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति पूर्ववदनुमानं विवक्षितम् । मुक्तरीत्येति भावः । अस्य दोषस्य केवलस्त्रीसकाशादेवोत्पत्त्यभावरूपस्य दोषस्य ॥ **उपपादनायेति** । दृष्टा पुम्भ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुम्भ्यो वा विशेषतो दृष्टा केवलाभ्यः स्त्रीभ्यो न दृष्टा । अतस्तेन महावामेन केवलस्त्रीसकाशादेवोत्पत्तिः स्वीकृताऽत उत्पत्त्यसम्भवादिति दोषस्तस्यैवासाधारण्य इत्यसाधारण्योपपादनायेत्यर्थः ॥ **ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ** ॥ ॥ **ज्ञानादिकरणाभावादिति** । मया शक्तेः साचिव्यमाचरणीय-मित्येवं ज्ञानेच्छादिजनकसामग्र्यभावादित्यर्थः ॥ **तदनुपपत्तेरिति** । साचिव्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तदोषादिति** । केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य इति प्रागुक्तेत्यर्थः । ननु शिवदेहोत्पादने केवलाया एव शक्तेः सामर्थ्यमङ्गीक्रियत इत्युत्पत्त्यसम्भवरूपप्रागुक्तदोषो नेत्यत आह ॥ **अन्यत्रापि तथेति** । शिवदेहेतरकार्योत्पादनेऽपि ॥ **स्वाभाविकेति** । अजन्मेत्यर्थः ॥ **ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रति-षेधः ॐ** ॥ उपेतं वस्तु । तत एव वेदादेव । वेदे विष्णोरेव सार्वज्ञादिप्रतिपादनेन शिवशक्त्योः सार्वज्ञमिति मतं विरुद्धं स्यादिति भावः । तथा-विधं सर्वप्रपञ्चविषयकज्ञानोपेतम् । एवं यदि शैवमतप्रवेशः । सिद्धान्त्युत्तरमाशङ्कते ॥ **शाक्तस्येति** ॥ **ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ** ॥ वेदस्य विप्रतिषेधो निन्दा । अत्र पञ्चरात्रे । बलवद्विवेकं महान्तं विचारम् । अन्यत्र पञ्चरात्रस्थलान्तरे । परमसंहितारूपे प्रदेशान्तरे । वेदविप्रतिषेधो भवतीत्यनुवर्तते ॥ **वस्तुविकल्पेति** । विरुद्धानेकसङ्ख्यादिशास्त्रोक्तवस्तुन एकप्रकारत्वायोगादित्यर्थः । श्लोकानां कृतं शतसहस्रऋषीन्प्रत्युवा-चेत्यन्वयः ॥ **शास्त्रद्वयेति** । वेदैश्च पञ्चरात्रैश्चेत्युक्तं वेदपञ्चरात्ररूपशास्त्रद्वयेत्यर्थः । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यत्रत्यकृत्स्नशब्दकृत्यं वक्तुमाह ॥ **स्यान्मतमित्यादिना** । विद्यमानत्वेनेत्यतःपरं साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल इत्यादिना साङ्ख्यादिशास्त्राणामप्रामाण्यमभिधायेति शेषः । विशेषत इत्यनन्तरं पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यनेनेति शेषः ॥ **अङ्गीकारेति** । जायत इत्यस्य प्रादुर्भावरूपवक्ष्यमाणत्वादत्रोत्पत्तिरूपमेवार्थमङ्गीकृत्या-हेत्यर्थः । अभूतभवनं प्रागभावप्रतियोगित्वरूपम् । स्वरूपेणैवोत्पत्तिरिति यावत् । विप्रतिपन्नं ज्ञोऽत एवेति सूत्रे न जीवोत्पत्तिः प्रतिपाद्या किन्तु जीवस्य ज्ञानरूपत्वमेवेति यदि परो वदेदित्यर्थः ॥ **न त्विति** । तथा च न श्रुतिसूत्रयोर्व्यभिचार इति भावः । तज्जीवजननम् । तथोपाधिविषयत्वेन ।

असावनादिकर्मसम्बन्धः । अन्यथोपाधिविषयतया । इह पञ्चरात्रे । मुख्यार्थं जायत इत्यस्याभूत्वाभवनरूपम् । अमुख्यार्थमुपाधिविषयत्वरूपम् । मुख्यार्थेऽभूत्वाभवनरूपे । हेतोः पञ्चरात्रमप्रमाणमभूत्वाभवनरूपजीवोत्पत्तिप्रतिपादकत्वादित्यनुमाने हेतोरित्यर्थः । वेदादावित्यत्रादिपदेन सूत्रग्रहणम् । अतः स्पष्टमनुक्तत्वात् । सावकाशमिदमभूत्वाभवनं वेदाद्युक्तमन्यथोपाधिविषयतया योज्यम् । अतो न व्यभिचार इति भावः ॥ **तदपीति** । अभूत्वाभवनज्ञापकस्य संसारसादित्वादेः स्पष्टमवचनमपीत्यर्थः ॥ **समानमिति** । तथा च स्वरूपासिद्धिरिति भावः ॥ **व्यभिचारादिति** । वस्तुतः करणभूतः कुठारः कर्तुर्देवदत्ताज्जायत एवेति व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकृते सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायत इति वाक्ये ॥ **तथात्वासिद्धेरिति** । तथात्वस्य यस्यां क्रियायां ज्ञानलक्षणायां यत्करणं मनोरूपं करणं तत्तत्क्रियाकर्तुर्ज्ञानलक्षणक्रियाकर्तुः सङ्कर्षणसंज्ञकजीवस्य सकाशाज्जायत इत्येवंरूपार्थप्रतिपादनस्यासिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि पुरुषात्कर्तुर्मनो जायते तथाऽपि यदाऽयं ज्ञातृत्वावस्थापन्नस्तदैव तज्ज्ञानकर्तृत्वावस्थोपेतादेवैतन्मनो जायत इत्युक्तवाक्यस्यार्थं यदि ब्रूमस्तदैव न च कर्तुः करणमित्यनेन यस्यां क्रियायां यत्करणं तत्क्रियाकर्तुर्न जायत इति त्वदीयं दूषणं सङ्गच्छेत । न ह्येवं प्रकृतवाक्यस्यार्थोऽस्माभिरुच्यत इति भावः ॥ **तथात्वस्येति** । प्रकृते सङ्कर्षणनामकाज्जीवात्प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायत इत्युक्तवाक्ये यथादिकालीनजननरूपो जननविशेषः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः स्यात्तदैव भगवतः सकाशादुत्पत्त्यभिधायकैतस्मादिति त्वदुक्तश्रुतिविरोधः स्यात् । न चैवम् । उक्तवाक्यस्य प्रकृते तथात्वासम्मतेः । आदिकालीनजननप्रतिपादकत्वस्यास्माकमसम्मतेरित्यर्थः ॥ **दोष इति** । अहङ्कारस्यापि मनोवृत्तिविशेषस्य करणरूपत्वान्न कर्तुः प्रद्युम्नसंज्ञकान्मनस उत्पत्तिः सम्भवतीत्युक्तदोष इत्यर्थः ॥ **परिहरणीय इति** । तथा हि किं करणमुक्तरीत्येत्यर्थः । जीवपदस्य प्रसिद्धो जीव एव यथाश्रुतार्थः । आदिपदेन जायत इत्यस्य स्वरूपेणोत्पत्तिरेव यथाश्रुतोऽर्थः ॥ **सूत्रद्वयेति** । उत्पत्त्यसम्भवान्न च कर्तुः करणमिति सूत्रद्वयेन वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इति पञ्चरात्रवाक्ये यः परेणारोपितो दोषोऽप्रामाण्यरूप उक्तस्तत्परिहारो भगवत्पादैरत्र दोषः क इत्यादिनाऽभिहित इत्यर्थः ॥ **पूर्ववदेवेति** । कामे मनःशब्दप्रवृत्तिमुपपादयितुं मनोभिमानिन इत्युक्तम् । अभिमानिन्येवाभिमन्यमानशब्दस्य मुख्यतः प्रवृत्तेः । प्रद्युम्नसंज्ञकस्य भगवतो जनेरभावात्कामस्येत्युक्तमित्येवमभिमानिकामशब्दयोः प्रयोजनं जीवाभिमानीत्युक्तरीत्या द्रष्टव्यम्

॥ **अत एवेति** । अत्र जायत इत्यस्य प्रादुर्भावरूपजनिरूपार्थकथनादेव । उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपीत्यनेन यो जायत इत्यस्योत्पत्तिरूपार्थमङ्गीकृत्य व्याख्यानरूपप्रकारः सोऽभ्युपगमवादेनेति ज्ञायत इत्यर्थः । अत एव पूर्वमेतद्वाक्यव्याख्यानिकासमयेऽङ्गीकारवादेनाहेत्युक्तम् । तथैव जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन परिहारोऽभिहित इति चोक्तम् । **अर्थान्तरेति** । शेषादिजीवानां देहादौ प्रादुर्भावविवक्षया तथा हरेश्च प्रादुर्भावविवक्षया प्रयुक्तस्य वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथाऽनुवादमिति** । अभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिप्रतिपादकत्वरूपार्थान्तरं कल्पयित्वोत्पत्त्यसम्भवादिति पञ्चरात्रदूषणं क्रियते छलत्वादित्यर्थः । इयमुक्तिश्चतुर्व्यूहत्वोक्तिः । भेदपदं भेदस्थानम् । शाण्डिल्यवर्तने वृत्तान्ते पञ्चरात्रेणाभिधीयमाने कथिते सतीत्यर्थः । वाक्यद्वये यदि विद्यादिति भगवान् शाण्डिल्य इति वाक्यद्वय इत्यर्थः । तथा वेदार्थपूरकत्वम् । एवमुत्तरत्र । अन्यत्रान्यः । उक्तरीत्या मायावाद्युक्तरीत्या । केचिद्रामानुजाः ॥ **पक्ष इति** । पक्षः पूर्वपक्षो विपरिवर्तत इत्यर्थः । प्रतिपादनस्य प्रतिपादकस्य ॥ **अस्मिन्नपि तन्त्र इति** । पञ्चरात्र इत्यर्थः । तथा च वासुदेवादिति वाक्यं यदि जीवोत्पत्त्यभिधायकं स्यात्तदैव परस्परविरुद्धत्वात्पञ्चरात्रमप्रमाणं स्यान्नचैवं किन्नाम तद्वाक्यं विज्ञानादिशब्दवाच्यपरब्रह्मप्रतिपादकमित्यर्थः । सम्बन्धो भवतीति शेषः । स हि पुरुषशब्दवाच्यो जीवः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्कायामित्यादिना** । तच्छङ्कां पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्काम् । एतावदधिकरणमेतावत्सूत्रोपेताधिकरणम् । एतत्पञ्चरात्रप्रामाण्यसमर्थनम् । अत्रास्मिन्पादे । न प्राज्ञत्वादिति वासुदेवादिति पञ्चरात्रवाक्यप्रमाणम् । न । कुतः । प्राज्ञत्वात् । प्राज्ञस्य भगवतोऽत्र प्रतिपाद्यतयाऽङ्गीकारादित्येव सूत्रं स्यादित्यर्थः । प्राज्ञपदं च ब्रह्माणि । अत्र शास्त्रे । वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि । तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदिति प्रयुक्तमस्तीति न प्राज्ञत्वादित्युक्ते न ह्यत्रेत्युक्तदूषणावकाशो नेत्यर्थः । कृतं सूत्रकारेण ॥ **सद्विषयत्वादिति** । सज्जनान्निगृह्य बलात्कारेण निर्बन्धं कृत्वा तैः सह कथां न कुर्यादित्यर्थः ॥ **इतिशब्दः किञ्चिदर्थ इति** । किञ्चिद्रूप इत्यर्थः । नन्वविद्यमानोपासकापेक्षया विद्यायामेव रतानामन्यथोपासकनिन्दाकर्तॄणामधिकं तमः कुतः । तदपेक्षयैषां दोषित्वाभावादिति चेदुच्यते । विद्यायां रतत्वप्राप्त्याऽन्यथोपासकानामवश्यं निन्द्यत्वमज्ञातमस्तीति प्राप्तम् । ज्ञात्वाऽपि निन्दाया अकरणे तदपेक्षया महान्दोषः । यथा सन्ध्यादेःकर्तव्यत्वविधिः

शूद्रैः परित्यक्तश्चेन्न तेषां तेन दोषः । तान्प्रति तद्विधेरप्राप्तत्वात् । ब्राह्मणैस्तु परित्यक्तश्चेत्तदपेक्षया भूयान्दोषो भवति । तान्प्रति तद्विधेः प्राप्तत्वेन प्राप्तपरित्यागित्वादिति भावः । यथोक्तं बृहदारण्यकभाष्ये एतच्छ्रुतिव्याख्यानसमये सप्तमाध्याये । अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिराहारिणो हि दोषवानित्यादि ॥ **अनन्येति** । य उ विद्यायाश्रता इत्यस्य ये तस्या नैव निन्दका इति लब्धार्थकथने ये विद्यायामेव रतास्ते ततो भूय इव तमो विशन्तीत्येवार्थकथने विद्याया अमृतसाधनत्वोक्तिविरोधः स्यात् । अतो विद्यायामेव रता इत्यस्य ये तस्या अविद्याया नैव निन्दका इत्येव लब्धोऽर्थो वर्णनीय इत्यर्थः । ननूभयामित्यनेनैव विद्याऽविद्यासमुच्चयस्य लब्धत्वात्तद्वैति व्यर्थमत आह ॥ **सद्वेत्तानि** । अयमर्थः । न निगृह्णीति स्मृतेः मद्विषयत्वेन सङ्कोचरूपोऽर्थ इत्यर्थः । तथा च तत्त्वज्ञानस्य स्वपक्षसाधनेन तद्विरोधिभूतपरपक्षनिराकरणेन च ज्ञायमानत्वात् । सतां परत्वाभावात्तैः साकं कथां कृत्वा तन्निरासः किमिति कार्योऽतो ये विरोधिनस्तत्पक्ष एव वक्तान्निराकार्योऽन्यथा तत्त्वज्ञानानुपपत्तेरित्युपपत्त्योक्तरूपः सङ्कोचः कार्य इति । सिद्धत्वान्मन्त्रद्वयोदाहरणं व्यर्थमिति भावः ॥ **आगमेति** । न निगृह्य कथां कुर्यादित्यागम इत्यर्थः । प्रत्यवतिष्ठमानः स्यादेतदित्यादिना शङ्कमानः । तथैवागमावष्टम्भेनैव बोधनीय इत्यर्थ इत्यशेषमनवद्यम् ॥ २–२–१२ ॥ इति श्रीमद्वनुमत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २–२ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ननु पूर्वं पादद्वये विरोधस्य परिहृतत्वादत्र करिष्यन्निति कथमुक्तमित्यत आह ॥ **करिष्यन्निति** । तथा चास्मिन्नध्याये कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थो द्रष्टव्यः । तदुपपादयति ॥ **सूत्रकृतेति** ॥ **ॐ न वियदश्रुतेः ॐ** ॥ तेषां विभागादिहेतूनाम् । उपजनो जन्म तस्यैव वस्तुन एव । असौ विशिष्टाकारस्योपजनः । श्रुत्यादावुक्तं जन्म एवमेव व्याख्येयमित्यन्वयः । नन्विहाकाशभाव इत्यत्रैकप्रत्यय-निर्दिष्टस्य नाकाशता । किन्तु तदुपादानमेव । प्रागभावस्योपादानाश्रितत्वादित्यत आह ॥ **उपादानाश्रितेति** ॥ **तदिति** । उपादानेत्यर्थः ॥ **प्रकृतिरिति** । तथा च नोपादानाभाव इति भावः ॥ **इदमुच्यत इति** । प्रदेशरूपमव्याकृताकाशमङ्गीकृत्य मूर्ताभावरूपाकाशस्याभूत्वा-भवनरूपजननं श्रुतिसूत्रयोर्वियदादिपदेन विवक्षितमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ **न ततोऽतिरिक्तोऽस्तीति** । प्रदेशरूपमव्याकृताकाशमनङ्गीकृत्य मूर्त-द्रव्याभाव एवाकाश इत्युच्यत इति द्वितीयं पक्षं निराकरोतीत्यर्थः ॥ **पतत्रिणोऽभाव इति** । यत्रासौ नास्तीत्यनेनोक्त इत्यर्थः ॥ **परस्य च भाव इति** । तत्र पतितव्यमित्यनेनोक्त इत्यर्थः ॥ **तदिति** । भावाभावविशेषणीभूतमधिकरणमित्यर्थः । अतिरिक्तं मूर्तद्रव्याभावातिरिक्तम् ॥ **निराकाशत्वेति** । सृष्ट्युत्तरकाले मूर्तपदार्थानामेव सत्त्वेन तत्प्रागभावप्रध्वंसयोरभावत्तद्रूपाकाशाभावेन निराकाशत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । मूर्त-पदार्थप्रागभावप्रध्वंसयोरेवाकाशत्वे दूषणान्तरमाह ॥ **प्रागभावेत्यादि** । तथा च घटादिमूर्तपदार्थप्रागभावप्रध्वंसयोर्मृदाद्युपादाननिष्ठत्वेन तत्रोपा-दाने आकाशसत्त्वप्राप्त्या मृदाद्युपादाने आकाशमस्तीति बुद्धेरापत्तेः । अन्यत्रानुपादाने आकाशो नास्तीति बुद्ध्यभावस्य चापत्तेरित्यर्थः ॥ **अत्य-न्ताभावेति** । त्रैकालिकाभावेत्यर्थः । अन्योन्याभावो धर्मिस्वरूपमित्यस्मन्मतानुसारेण पट इत्युक्तम् । तार्किकादिरीत्या तन्निष्ठो वेत्युक्तम् ॥ **तत्रा-काशबुद्धीति** । आद्यपक्षे पटेऽयमाकाश इति बुद्धिः स्यात् । द्वितीयपक्षे पटे आकाशोऽस्तीति बुद्धिः स्यादित्यर्थः । विशेषानविवक्षित्वा सामा-न्यमात्रं विवक्षितमित्याशयेनोत्पत्तिविनाशशीलोऽयं तुरीयाभाव इति पक्षमभिप्रेत्य वा शङ्कते ॥ **मूर्तद्रव्येति** । पौनरुक्त्यपरिहारायाह ॥ **वाक्येति** । अत्र श्रुतौ । विनायक आकाशशब्दोक्त इत्येव वाक्यम् । स च देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयत इत्यपरं वाक्यमिति वाक्यद्वयेत्यर्थः ॥ **के-नेति** । तथा च येन संसर्गः स एवाकाश इत्यर्थः ॥ **तुशब्देनेति** । नीलरूपस्यानुद्भूतत्वरूपविशेषं तुशब्देन सूचयतीत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** ।

आकाशो नीलिमेदेतीति श्रुतीत्यर्थः। ईश्वरेच्छयैव विनाशकारणमिति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** ॥ **तदपीति** । उत्पत्तिमतो विनाशनियमाद्विनाशो कारणान्तरमपि कल्पनीयमित्यर्थः ॥ २–३–१ ॥ ॥ ॐ **असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः** ॐ ॥ ननु वियत्पदेन रूपादिगुणानुपलक्ष्य तेषामप्युत्पत्तिर्निर्णीतेति न शक्यते वक्तुम्। अस्त्विति सूत्रोक्तोत्पत्तिश्रुतिसद्भावरूपयुक्तेर्वियदादिगुणिषु सम्भवेऽपि न गुणेषु सम्भवति। कुत इति चेत्तत्राह ॥ **रूपादीनामिति** । तथा चोक्तन्यायेन रूपादिगुणानामुत्पत्तिनिर्णयस्य शक्यत्वमित्यभ्यधिकाशङ्कयैतदधिकरणमारभ्यत इति भावः। प्रतिज्ञादिभ्य इदं सर्वमसृजतेत्यादिभ्यः ॥ **अन्यथेति** । समानन्यायाक्रान्तस्यापि वक्तव्यत्व इत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । पूर्वेणेदं गतार्थं समानन्यायत्वादिति शङ्कायां तत्राप्यभ्यधिका शङ्का प्रदर्श्यते। सा न स्यादित्यर्थः ॥ **एतदेवेति**। भगवदितरपदार्थोत्पत्तिर्वियदधिकरण एव निर्णीय तदेवप्रमेयमित्यर्थः ॥२–३–३॥ ॥ ॐ **व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति** ॐ ॥ व्याख्याने निमित्तमाह ॥ **स्वरूपैक्यस्येति**। ॥ २–३–१३ ॥ ॐ **पृथगुपदेशात्** ॐ ॥ तत्रैवाच्छेदं छित्वा भोगं प्रदाय पुनरेकतासम्पादन एव ॥ **सूत्रादिति** । णीञ् प्रापणे ञकारोऽनुबन्धार्थः। तथा चास्मात् ष्ट्रन्प्रत्यये न् इत्यस्य लोपे षः प्रत्ययस्य । प्रत्ययस्यादेः षस्य लोपः स्यादिति षकारलोपे नीत्र इति स्थिते गुणे नेत्रेति प्रातिपदिकम् । लोकस्तु भुवने जन इत्यभिधानमभिप्रेत्याह ॥ **जनेति** । एष ब्रह्म एष इन्द्र इत्यादिना प्रागेवेत्यर्थः ॥ **लोकातीतेति** । अलोकपदोक्तेत्यर्थः ॥ **सिद्धान्ताननुगुणं चेति** । ब्रह्मात्मत्वं प्राप्तस्य जीवस्य त्वन्मते भोगानङ्गीकारादित्यर्थः। शेषभूतो भृत्यभूतः। नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्त्वात्कथं तद्विषयिणी बुद्धिरसतोऽप्रतीयमानत्वादतो बुद्धिद्वारा प्रतियोगित्वं कथं युक्तं स्यादित्यत आह ॥ **अत्यन्तासतोऽपीति** । अतिपत्यातिक्रम्य ॥ **विकल्पकत्वादिति** । निर्धर्मकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म निरुपाधिकं मिथ्यात्वं तु सोपाधिकम् । सोपाधिकनिरुपाधिकयोश्चैक्यं विरुद्धमिति भावः । द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोरुभयोरपि पक्षेऽसिद्धिरित्यर्थः । द्वैतवादिनो भेदवादिनः पक्षेऽसिद्धिः साधनविकलश्च दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ **आक्षेपसिद्धिरिति** । सत्त्वाभावाक्षेपकस्य बाधस्यासिद्धिरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । स्वभावभङ्गुरस्यापि बाध्यत्व इत्यर्थः। तत्साधनेऽन्यथाविज्ञातस्येत्युक्तबाध्यत्वसाधने । अप्रवृत्तस्याविर्भावादिरूपप्रवृत्तिशून्यस्य । अप्रवृत्तस्यासत्त्वेनाविद्यानु-

पादानकस्य यद्यपि भेद इति । तथा च विरुद्धधर्माध्यक्षीकरणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षश्रुतीति** । प्रत्यक्षं च श्रुतिश्च ताभ्यां जीवेश्वरग्राहकत्वेनोपजीव्याभ्यां बाधितत्वादित्यर्थः । यदि विरुद्धयोरपि प्रामाण्यं तर्हीदं रजतमिति ज्ञानयोरपि प्रामाण्यादिष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **भ्रान्तीति** । ननु भेदाभेदविषययोरुभयोरपि ज्ञानयोः प्रामाण्यमिष्टमेव । तर्हि वस्तुनो द्वैरूप्यं स्यादिति चेत् । जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदाङ्गीकारेण तद्विषयकज्ञानयोः प्रामाण्यसम्भवादित्यत आह ॥ **न चेति** । ननु पुनरुभयोरपि भेदाभेदज्ञानयोः प्रामाण्यं युक्तमेव । भेदाभेदाङ्गीकाराज्जीवब्रह्मणोः । न च वक्ष्यमाणरीत्याऽनुपपत्तिः । एकदैव भेदाभेदाङ्गीकारे हि दोषः स्यात् । न चैवम् । किं नाम क्रमानैकान्तत्वादिरीत्या कालभेदेन । तथा च भेदस्यापि सत्त्वाद्युक्तं विरुद्धयोरपि तज्ज्ञानयोः प्रामाण्यमित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **द्वयोरपीति** । तथा च भेदप्रमाणस्य सावधारणत्वेनाभेदनिषेधकत्वादभेदप्रमाणस्यापि तादृशत्वेन भेदनिषेधकत्वात्तद्रीत्याऽप्युभयाङ्गीकारोऽयुक्त इत्यर्थः । यदेति श्रवणात्तदेत्यध्याहृतम् । स एवेत्यत्राप्येवमेव व्याख्येयमित्यन्वयः । उपलक्षणया भेदग्राहि प्रत्यक्षं ग्राह्यमित्यर्थः । तथा च स एवागमादिरेवेत्यर्थः ॥ **अनिर्वाच्यतेति** । प्रमाणाप्रमाणवैलक्षण्येनानिर्वाच्यतेत्यर्थः । तदिहाप्युचितमित्यन्वयः ॥ **प्रत्यक्षागमयोरिति** । भेदग्राहकयोरित्यर्थः । अनुमानागमौ प्रत्यभेदसाधकानुमानागमौ प्रतीत्यर्थः ॥ **निषेध्यसमर्पकतयेति** । निषेध्यभूतभेदसमर्पकतयेत्यर्थः । कुत इत्यतोऽभेदस्य भेदनिषेधरूपत्वादित्यभिप्रेत्योपपादयति ॥ **भेदनिषेधो हीति** ॥ **अनुमानेनागमेन वेति** । अभेदसाधकेत्यर्थः ॥ **नन्वेवं तर्हीति** । समुत्थानवता खलु नेदं रजतमिति ज्ञानेन विरोध इदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्यमेष्टव्यम् । अस्याप्रामाण्ये नेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्थानमेव दुर्लभं दूरे तद्बाधमित्यर्थः ॥ **रजता विशिष्टं वस्त्विति** । रजतत्वाविशिष्टमिदं पदार्थमित्यर्थः ॥ **युज्यत एवेति** । तथा च यदंशे उपजीव्यत्वं तदंशे नाप्रामाण्यं यदंशेऽप्रामाण्यं तदंशे नोपजीव्यत्वमिति भावः । इयमपि श्रुतिर्यः सर्वज्ञ इति श्रुतिः । उपजीव्यप्रवृत्ताभ्यामिति शेषः । अनुमानागमाभ्यामभेदसाधकाभ्याम् । नन्वत्रापि सार्वज्ञ्यादिवैशिष्ट्यांशस्य बाधकप्रमाणविरुद्धत्वेन तदंशेऽप्रामाण्यं किन्न स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चायमत्रेति** । बाधकौ सार्वज्ञ्यादिवैशिष्ट्यांशस्य । बाधितत्वेनाभेदानुमानादिनेति शेषः । श्रुतेरर्थः सर्वज्ञ इत्यस्याः । अनुमानादेरभेदानुमानादेः ॥ **कथञ्चेति** । अभेदा-

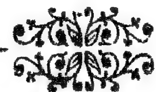
नुमानादेरर्थः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिबाधकत्वं कथं केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ **वैपरीत्यापीति** । तथा च यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेरपि विरोधित्वात्तयैवानुमानाबाधोऽस्त्वित्यर्थः ॥ **नापीति** । तथा च श्रुतेरुपजीव्यत्वेन तत्प्रवृत्त्यनन्तरमेवानुमानस्य प्रवर्तनाद्विरोधिरूपं यदनन्तरमुत्तरज्ञानमनुमानजं तदेव श्रुतिबाधकमिति न वैपरीत्यमित्यर्थः । दर्शनात्तथा चेदं रजतमित्यस्यापि विरोधिरूपोत्तरज्ञानत्वेन शुक्तिरियमिति ज्ञानबाधकत्वमपि स्यादित्यर्थः । अनुत्तरमुत्तरत्र केनापि ज्ञानेनानुत्पत्तव्यमित्यर्थः । इदं शुक्तिरियमित्यनन्तरं जायमानमिदं रजतमिति ज्ञानम् । सोत्तरं नेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्तरत्र जननादित्यर्थः । सम्भवादसञ्जातबाधकस्थल इत्यर्थः । तथा च शुक्तिरियमिति ज्ञानं बाधकं स्यादित्युक्तं दूषणं सुस्थमिति हृदयम् ॥ **न चैवमत्रापीति** । अभेदानुमानागमादेः परीक्षितत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अयं विभाग इति** । तथा च त्वदुक्तो यद्धर्मिग्राहकं न तद्विरोधोऽनुमानादेर्यच्च विरोधि न तद्धर्मिप्रमाणमित्यर्थविभागो न युक्त इत्यर्थः । यत्सार्वज्ञादिधर्मग्राहकं तदेवोपजीव्यमस्तु स्वरूपवद्विशिष्टांशेऽपि बाधकाभावसाम्यात् ॥ **विषयभेदेनेति** । स्वरूपप्रकाररूपविषयभेदेनेत्यर्थः ॥ **पूर्व एवाभिप्राय इति** । स्वरूपवद्विशिष्टांशेऽपि बाधाभावसाम्यादिति भावः ॥ **सामानाधिकरण्यमिति** । समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकयोरेकाधिकरणसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **न्यायसाम्येति** । धर्मिस्वरूपज्ञानप्रामाण्ययोर्न्यायः प्रकारो बाधाभावादिस्तस्य धर्मज्ञानप्रामाण्येऽपि साम्यादिति भावः ॥ **साम्येऽपीति** । धर्मिज्ञानधर्मज्ञानप्रामाण्ययोरित्यर्थः ॥ **अंशत इति** । एकज्ञानपक्षेऽशतो विषयभेदेन प्रामाण्याप्रामाण्ये वदतो ज्ञानद्वयमङ्गीकृत्यैकं प्रमाणमपरमप्रमाणमिति वदतोऽतिप्रसङ्गमाहेत्यर्थः । विशिष्टाकारं प्रकारांशं प्रति । विशिष्टज्ञानं प्रकारविषयकं ज्ञानम् ॥ **अविशेषादिति** । ज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । अनुमानागमयोरभेदसाधकयोः । एकमेव ज्ञानमिति पक्षे योजनान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । द्वयैकशब्दयोरर्थभेदकथनेनैव यद्वेत्युक्तम् ॥ **परमाणुत्वस्येति** । निरवयवत्वस्येत्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** । परमाणुसावयवसाधकानुमानं स्वरूपमात्रं चेद्धर्मीकृत्य प्रवर्तेत तर्हि द्व्यणुकादिस्वरूपमादाय सिद्धसाधनता स्यात् । तस्मात्परमाणुस्वरूपं पक्षीकृत्यैव प्रवर्तेत इति वाच्यम् । तथा च निरवयवत्वस्यैव परमाणुपक्षीकृत्यैव प्रवर्तेत इति वाच्यम् । तथा च निरवयवत्वस्यैव परमाणुत्वात्सावयव इति साधने धर्मिग्राहकबाध एवेत्यर्थः ॥ **स्वरूपेति** । अत्रापि चिन्मात्रस्य सिद्धत्वाच्चिच्चिदभिन्नेति साधने

सिद्धार्थतैव । अतः सार्वज्ञादिविशिष्टस्यैव धर्मीकार्यत्वेऽत्रापि धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः ॥ **धर्मित्वादिति** । अभेदज्ञानं न जीवेश्वरस्वरूपविषयं किन्त्वभेदविषयकमेवेति भावः ॥ **स्वरूपेति** । भेदश्रुतिस्वरूपेत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षेणैवेति** । श्रुतिस्वरूपं श्रवणेन सिद्धं तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यं साक्षिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । यदि प्रतिषेध्यसमर्पकज्ञानविरोधोऽप्युत्तरज्ञानस्याप्रामाण्यमावहति तर्हि को दोष इति चेत् । तर्हि प्रतिषेध्यरजतसमर्पकेदं रजतमिति ज्ञानविरोधेन नेदं रजतमिति निषेधशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादित्याह ॥ **निषेधेति** । ननु नेदं रजतमित्यादिनिषेधशास्त्रस्य नाप्रामाण्यम् । अप्रमाणप्राप्तप्रतिषेधरूपत्वात् । अप्रामाणप्राप्तप्रतिषेधरूपनिषेधशास्त्रस्यैव प्रामाण्याभ्युपगमात् । प्रकृते चाभेदस्य प्रमाणप्राप्तत्वेनाप्रमाणप्राप्तत्वाभावात् । ततश्च भेदप्रमाणस्य प्रमाणप्राप्तप्रतिषेधरूपत्वेन स्वयमेव तद्विरुद्धत्वादप्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । प्रतिषेधो येन तद्विरुद्धत्वात्प्रतिषेधकं भेदप्रतिपादकं वाक्यप्रमाणं स्यादिति वाक्यशेषः । नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्रेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **अनपेक्षत्वोपलक्षणमेतदिति** । उपजीव्यविरोध उपजीव्यानुमानविरोधः । ईश्वरभेदकधर्मिणीश्वरोद्भेदकधर्मोपेत इत्यर्थः ॥ **समानमेतदिति** । तथा चानुभवप्रामाण्यनिश्चये सति तद्विरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यम् । तस्मिंश्च तद्विरोधाभावादनुभवप्रामाण्यनिश्चय इत्यन्योयाश्रयत्वं समानमित्यर्थः ॥ **अनुभवस्येति** । तथा च यथा श्रुत्यप्रामाण्यं निश्चितप्रामाण्यकानुभवविरोधसापेक्षं न तथाऽनुभवप्रामाण्यमप्रमाणभूतश्रुतिविरोधाभावसापेक्षम् । अनुभवयस्य साक्षिरूपत्वेन स्वत एव तत्प्रामाण्यस्य सिद्धत्वादिति नास्मत्पक्षेऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि मत्पक्षेऽपि नान्योन्याश्रयः । श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयस्यानुभवे विरोधाभावानपेक्षत्वादत आह ॥ **श्रुतेरिति** । श्रुत्यपेक्षया साक्षिरूपानुभवस्य प्रबलत्वेन श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयस्यानुभवविरोधाभावापेक्षत्वं वाच्यमेवेति स्यादेव त्वत्पक्षेऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अनुभवस्योपजीव्यभूतस्य प्रबलत्वात्तत्प्रामाण्यमुपजीवकश्रुतिविरोधाभावसापेक्षं न भवतीत्यनङ्गीकृत्य यद्यस्माकमन्योन्याश्रयो दीयत इत्यर्थः ॥ **धर्मीति** । परमाणुः सावयव इत्यादौ यत्र धर्मिग्राहकविरोधो दीयते तत्र सर्वत्रापि धर्मिग्राहकस्यानुभवस्य प्रामाण्ये सिद्धे तद्विरोधादनुमानादेरप्रामाण्यं सति तस्मिंश्च तद्विरोधाभावाद्धर्मिग्राहकस्य प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात्तत्र धर्मिग्राहकानुभवस्योपजीव्यतया बलवत्त्वेन तत्प्रामाण्यमुपजीवकानुमानविरोधाभावापेक्षं न भवतीत्येव समाधिर्वाच्यः । स च समः प्रकृतेऽपीति । तर्हि यद्युप-

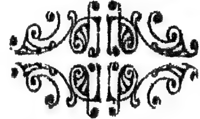
जीव्येनोपजीवकस्य बाध इत्यर्थः ॥ **अयुक्तं स्यादिति** । इदं रजतमिति ज्ञानं विना नेदं रजतमिति ज्ञानस्योत्थानासम्भवेनेदं रजतमिति ज्ञानस्यापि नेदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः ॥ **उपजीव्येति** । उपजीव्येनोपजीवकं बाध्यत इति न्यायस्येत्यर्थः ॥ **तदन्येति** । यत्रोपजीवकं परीक्षितं न भवति । उपजीव्यं च परीक्षितं तद्विषयत्वादित्यर्थः ॥ **किमनेनेति** । उपजीव्योपजीवकभावेनेत्यर्थः । तथा च प्रकृते नेदं रजतमिति ज्ञानप्रामाण्यं निश्चितमस्तीति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । परीक्षितप्रामाण्येनोपजीवकेनोपजीव्य सा तथाभूतस्य बाधो यद्यभ्युपगम्यत इत्यर्थः । नन्वेवमेव दुःखादिसत्तामन्तरेणानुभवस्याप्यर्थान्तरे प्रामाण्यमस्त्वित्यत आह ॥ **न च दुःखसत्तामिति** । एवं च तद्विरोधो नास्तीत्याह ॥ **न चेति श्रुतीति** । अद्वैतश्रुतीत्यर्थः ॥ **तद्वृत्तीति** । श्रुतिविषयकवृत्तिज्ञानेत्यर्थः । शिष्टमबाधितमेव तदित्यस्य व्याख्यानमित्यर्थः । यद्यप्यप्रामाण्योत्पत्तौ दोषः स्वरूपसन्नेवोपयुज्यते । तथाऽपीदमप्रमाणं दोषजन्यत्वादिति यदाऽप्रामाण्यं ज्ञायते तदा दोषोऽवश्यं ज्ञातव्य एव । अन्यथाऽज्ञातदोषेणापि पुंसेदंदोषजन्यत्वेनाप्रमाणमित्यप्रामाण्यं विज्ञायेतेत्यतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ **तद्ग्रहेति** । करणदोषादिविषयकज्ञानेत्यर्थः । ऊरीकृत्य च तान्सर्वान्व्यवहारः प्रवर्तत इत्यत्र कथमूरीकरणप्रवृत्तिरूपक्रिययोर्व्यवहाररूपैककर्तृकत्वम् । वस्तुगत्योरीकरणे पुरुषस्यैव कर्तृत्वात् । प्रवृत्तौ व्यवहारस्य कर्तृत्वादित्यत आह ॥ **गौणमिति** । अत एवास्वरसादाह ॥ **यद्वेति** । कारणीकरणरूपक्रियायां च व्यवहारस्यैव कर्तृत्वमिति न कोऽपि दोषः । अस्यापीत्यत्र योऽपिशब्दो यद्यपीत्यर्थे इत्याह ॥ **यद्यपीति** ॥ **तद्विषयतेति** । भगवत्स्वातन्त्र्यप्राधान्यविषयतेत्यर्थः । यत्र त्वस्येत्यादिपदेन परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीत्यादिवाक्यं ग्राह्यम ॥ **विशेषोक्तीति** । विशिष्यमुक्तेनाभेदोक्तीत्यर्थः ॥ **तत्संसारिणीति** । ज्ञानादिना सादृश्यम् ॥ **अमुक्तेरिति** । अमुक्तप्रतियोगिको भेद इति प्रतियोगिविशेषानुक्तेरित्यर्थः ॥ **नित्यत्वादेति** । भगवतस्तद्विज्ञानादेश्चेत्युभयोरपि नित्यत्वात्तत्सादृश्येन निमित्तेन विज्ञानं ब्रह्मेत्यादिव्यपदेशोऽमुख्य इत्यर्थः ॥ **अत्यन्ताभेदोक्तिरिति** । प्राज्ञे विज्ञानादिभिरित्यर्थः ॥ **असङ्कुचितवृत्तिरिति** । तथा च भेदाभेदाङ्गीकारेण प्राज्ञवदित्यस्य प्राज्ञे भगवति यथा विज्ञानादिभिरभेदव्यपदेशोऽत्यन्ताभेदव्यपदेशोऽमुख्यस्तद्वदित्येव सूत्रार्थोऽस्तु । तथा च न जडविषय एवायं दृष्टान्तः किन्तु विज्ञानादिविषयकोऽप्यस्त्विति भावः । किन्तु सर्वेषामित्यनन्तर-

मित्याहेति शेषः । हेयत्वमेवेति निग्रहशब्दार्थः ॥ २-३-१४ ॥ ॥ ॐ **अंशो नाना व्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके** ॐ ॥ ॥ **भेदसद्भावादिति** । भेदस्यापि सद्भावादित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । कस्यामप्यवस्थायाम् ॥ **विशेषेति** । भेदाभेदनिषेधकेत्यर्थः ॥ **एतदर्थमिति** । भेदाभेदाङ्गीकारेण सूत्रोदाहृतश्रुतिद्वयसामञ्जस्यमस्त्विति शङ्कापरिहारार्थत्वेनेत्यर्थः । पूर्वं न केनचिदित्यारभ्य केनचिदित्यन्तमेकं वाक्यं कृत्वाऽभेदश्रुतयोऽशत्वादित्यपरं वाक्यं कृत्वा योजितम् । इदानीमभेदश्रुतयोऽशत्वादुपपद्यन्त इत्युक्तौ भेदाभेदाश्रयणेनेत्युक्तशङ्कोत्तरत्वेन न केनचिदिति श्रुतेर्भेदाभावादित्येकवाक्यतया योज्यमित्यर्थः । जीवेषु भिन्नत्वेऽप्यंशत्वमङ्गीकृतं यथा तथाऽभेदेऽप्यंशत्वस्य दृष्टत्वादभेदोऽप्यङ्गीकार्य इत्याह ॥ **मत्स्यादिष्विति** ॥ **इत्याद्यन्यस्येति** । आदिपदेन जडं यथेत्यस्य सङ्ग्रहः । अन्यस्य भिन्नांशस्य ॥ **सर्वस्याः पृथिव्या इति** । कठिनभूतमेरुहिमवदादिसहितायाः सर्वस्या अपि पृथिव्या इत्यर्थः ॥ ॐ **अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्** ॐ ॥ **हेत्वोरिति** । देहदोषदुष्टत्वादनुग्राह्यत्वरूपहेत्वोरित्यर्थः ॥ **अनुग्राह्यश्चेत्यादाविति** । यतोऽनुग्राह्यो यतश्च तत्प्रसादान्मोक्षिणोऽतः पृथगित्यन्वयः ॥ **देहदोषेति** । देहदोषालिप्तत्वाच्च विष्णोः संसारिणः पृथगित्यर्थः । उपलक्षणं तत्प्रसादायत्तप्रतिबन्धनिवृत्तेर्देहदोषालिप्तत्वस्य चेत्यर्थः ॥ ॐ **असन्ततेश्चाव्यतिकरः** ॐ ॥ ॥ **एवमिति** । असन्ततेरिति सूत्रवदेवेत्यर्थः । तत्प्रकारस्त्वनुज्ञापरिहाराविति सूत्रम् । तज्जीवानां परमेश्वराद्भेदमेव साधयत्प्रतीयते न तु मत्स्यादीनामभेदमपीत्याशङ्कायां मत्स्यादिरूपाणामनुज्ञापरिहारौ न स्तः । अतोऽभेद इत्युपलक्षणया योज्यमित्यर्थः । तदर्थमुक्तशङ्कापरिहारार्थम् ॥ **तदनन्तरमिति** । लयानन्तरमित्यर्थः । सृष्टिकाल इति यावत् ॥ **सङ्कर्षणादिति** । सङ्कर्षणाच्चापि जयातनूजो बभूव साक्षाद्बलसंविदात्मा सूत्रं च वायुरिति वचनादित्यर्थः ॥ **सरस्वतीभारत्याविति** । प्रद्युम्नत इति शेषः । प्रद्युम्नतश्चाथ कृतौ स्त्रियौ द्वे । प्रजज्ञतुर्यमले तत्र पूर्वा प्रधानसंज्ञा प्रकृतिर्जनित्री श्रद्धा द्वितीयेति ॥ **प्रकृतिमानिन्याविति** । तदवान्तरमानिन्यावित्यर्थः ॥ **प्रकृतिपुरुषाभ्यामिति** । अनिरुद्धशान्तिभ्यामित्यर्थः । महत्तत्त्वाभिमानिपुन्नामकब्रह्मणो वासुदेवान्मायादेव्यां सूक्ष्मरूपेणोत्पन्नत्वात्पुनर्महत्तत्त्वाभिमानिब्रह्मण उत्पत्तिकथनं स्थूलरूपेणेति ज्ञातव्यम् । यथोक्तम् । देवांश्चतुर्वर्णगतान्समस्तान् सङ्गृह्य बीजा-

त्मतयाऽनिरुद्धो न्यधत्त शान्त्यां त्रिगुणात्मिकायाम् । ततो महत्त्वतनुर्विरिञ्चिः स्थूलात्मनैवाजनीति ॥ **पञ्चम्यन्तामिति** । तथा च सप्तम्यन्तं सन्न पूर्वत्र सम्बध्यत इति ज्ञातव्यम् । ननु ज्ञानसन्ततिरिति कथम् । न चैकवद्भावेनोपपत्तिः । अथाऽपि सनपुंसकमिति नपुंसकत्वप्राप्त्या ज्ञानसंसृतीति स्यादत आह ॥ **द्वन्द्वेति** । ततश्च छन्दस्त्वाद्द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि पुल्लिङ्ग एव जातः । अतो ज्ञानसंसृतिरिति युक्तम् । द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि छान्दसो नपुंसकत्वाभाव इत्यत्र प्रयोगं दर्शयति ॥ **युवोरिति** । अत्र हि विष्णुशब्दवद्युवुशब्दः । यथा षष्ठीद्विवचने विष्णु ओस् इति स्थिते उकारस्य वकारे विष्ण्वोरिति षष्ठीद्विवचनं भवति । तथा युवु ओस् इति स्थिते उकारस्य वकारे युवोरिति षष्ठीद्विवचनं भवतीति स्थितिः । एवं च सूत्रे युवोरित्यनुपपन्नम् । युश्च वुश्च युवू तयोर्युवोरिति षष्ठीद्विवचनमपेक्षितं विष्ण्वोरितिवद्युवोरिति षष्ठ्येकवचनं कथम् । न च द्वन्द्वैकवद्भावोऽत एकवचनं युक्तमिति वाच्यम् । एकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वप्राप्त्या युश्च वुश्च युवु इति प्रथमैकवचनं स्यान्मधु इतिवत् । तथा युवुन इति षष्ठ्येकवचनं स्यान्मधुन इतिवत् । ततश्च सूत्रे युवोरित्यनुपपन्नमिति शङ्कायां तत्र यथा द्वन्द्वैकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वं छन्दःकल्पत्वादनाश्रित्य । प्रत्युत युवुशब्दस्योकारान्तपुल्लिङ्गतामेवाश्रित्य युश्च वुश्च युवुस्तस्य युवोरिति षष्ठ्येकवचनं प्रत्युक्तमिति समाधीयते काशिकाकारादिभिस्तथाऽत्रापि समाधानं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **स्थित्यादीति** । मुक्तानां सत्तादावित्यर्थः ॥ २–३–१८ ॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते श्रीमन्न्यायसुधाटीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवरणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २–३ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ श्रुतियुक्तिभ्यां श्रुतेर्विरोध इत्युक्ते श्रुत्यर्थस्यैव विरोध इति सिध्यतीत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ **वाक्यानामिति** ॥ **अर्थद्वारैवेति** । विरोधस्य स्वतोऽर्थदोषत्वादिति भावः ॥ **न प्रामाण्यनिर्णयायेति** । अन्यथा तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् ॥ **हानिरिति** । मीमांसा मेयशोधनमित्युक्तादिति ज्ञेयम् ॥ **तादृशाश्चेदिति** । स्पष्टार्थवच्छ्रुतिरित्यादिशब्दवाच्यास्ताः पूर्वपक्षीया एव युक्तयः सिद्धान्तेऽपि यदि स्युरित्यर्थः । निर्णयं सिद्धान्तस्य ॥ इति श्रीयदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते श्रीमन्न्यायसुधाटीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवरणे द्वितीयाध्यास्य चतुर्थः पादः ॥ २–४ ॥ समाप्तोऽयमध्यायः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

|| अयं ग्रंथः खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन "कर्नाटक प्रिंटिंग वर्क्स, धारवाड" मुद्रणालये मुद्रितः ।

सवणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसूनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥ ३३०४-३३-३००

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीनिवासतीर्थविरचिता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीनिवासतीर्थविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ तृतीयाध्याय: ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ननु फणच्छाया समीकृत्येति कथम् । फणानां छाया फणच्छायमिति भवति । तथा च समासे फणच्छायसमीकृत्येति भवति । छायाबाहुल्ये बाहुल्यं बहुत्वं तच्चेत्पूर्वपदार्थस्य विवक्षितं तर्हि छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्युक्तेः । अत्र च षष्ठीतत्पुरुषस्य विवक्षितत्वात् । अत एवेक्षुच्छायनिषादिन्य इति रघुवंशे प्रयोग इति चेत् । सत्यम् । तत्र हीक्षूणां बहुत्वं यथा विवक्षितं तद्वदत्र न फणानां बहुत्वं विवक्षितम् । किन्त्वहिफणस्यैकत्वमेव । तथा चाहिफणस्य छायेत्येव विग्रह इति नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥ **नाकृष्यत इति** । येन युक्तिविशेषणत्वप्राप्त्या छान्दसो निर्देश इति समाधेयं स्यादिति शेष इति ॥ **ॐ योनेः शरीरम् ॐ** ॥ **बहुकल्पनेति** । स्वर्गादवागत इत्यादिनोक्त इत्यर्थः । ते वादाः । स्वर्गादवागतो देही व्रीह्यादीतरदेहग इत्याद्या वादा इत्यर्थः । अन्यथासिद्धिर्देहं गर्भस्थितं मान्धात्रित्यादिनोक्तान्यथासिद्धिरित्यर्थः । वचनान्तरं देहं गर्भस्थितमित्येवंरूपम् । लिङ्गदर्शनं मान्धात्रादीनां विनैव बीजादिसम्बन्धेन जननदर्शनरूपम् ॥ **व्याख्यातुमिति** । तथा च बीजादिद्वारा प्राप्तयोनेः सकाशाच्छरीरमाप्नोतीति व्याख्याने उक्तार्थलाभान्नोत्सूत्रितत्वशङ्केत्यर्थः ॥ **तत्सम्बन्धेति** । बीजादिद्वारा योनिसम्बन्धेत्यर्थः । क्वाचित्को मान्धात्रादौ दृष्टः । तदभावो योन्यादिसम्बन्धेन जननाभावोऽपि न प्रतीयते सूत्र इत्यर्थः । क्वचिन्मान्धात्रादौ । तदेत्यनन्तरं मान्धात्रादिजनेरित्यर्थः ॥ **अपवाद इति** । अत्र यथा येनापवादस्तथाऽत्रापि क्वचिन्मान्धात्रादौ पुण्यविशेषेणापवाद इत्यर्थः ॥ **३–१–२०** ॥ इति वैराग्यपादः समाप्तः ॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३–१ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॐ **सन्ध्ये सृष्टिराह हि** ॐ ॥ ॐ **निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च** ॐ ॥ ॥ ॐ **मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** ॐ ॥ ॥ **लिङ्गशब्दयोरिति** । पक्षादिग्रहणायेन्द्रियापेक्षितत्वात्तस्य चोपरतत्वात् । श्रोत्रस्य वाचश्चोपरतत्वेन न शब्दस्याप्यवकाशः । लिङ्गशब्दयोरनवकाशे हेत्वन्तरमाह ॥ **अपरोक्षेति** ॥ **भविष्यतीति** । अदृष्टे चाश्रुते भावेन भाव उपजायत इत्यत्र भविष्यतीत्यर्थः ।' तर्हि तं प्रति त्रिगुणात्मकमिति विशेषणं व्यर्थमिति चेत्सत्यमित्याह ॥ **त्रिगुणात्मकेति** ॥ **अयमवधिरुक्त इति** । यावन्मुक्तिरिति मुक्तिरूपोऽवधिरुक्त इत्यर्थः ॥ **तदाऽऽत्मन इति** । प्रलये इत्यर्थः । ननु कथमेतत् । मुक्तस्यैवात्मनः सत्त्वादित्यत आह ॥ **पुमानिति** ॥ **प्रसङ्ग इति** । नाप्युत्पत्तिविनाशवन्तः । तथात्वे प्रागूर्ध्वमुपलम्भप्रसक्तेरित्यनेनोक्तः । ननु कथमेतत् । स्वप्नकाल एव सृष्ट्वेत्यनेन स्वप्नावस्थातः प्रागुपलम्भप्रसङ्ग इत्येतद्दोषपरिहारेऽपि स्वप्नावस्थात ऊर्ध्वमुपलब्धिप्रसङ्ग इत्युक्तदोषपरिहारः कथमित्यत आह ॥ **सृष्टेरिति** । तथा च स्वप्नकाल एव सृष्ट्वा दर्शयति । दर्शयित्वा च तत्काल एव नाशयतीत्यपि ग्राह्यम् । तथा चोक्तदोषपरिहार इति भावः । संस्काराणां प्रात्यक्षिकार्योपादानत्वे तेषामुपलम्भः कुतो नेत्यत आह ॥ **संस्काराणां चेति** ॥ **दर्शयतीति** । दर्शनं जनयतीत्यर्थः । तच्चिन्हस्य स्मरणादिचिन्हस्य ॥ **अत एवेति** । इदमित्युल्लेखेन स्मृतिचिन्हस्य तदित्युल्लेखस्याभावादेव स्मृतिविपर्यासः । विपरीतं स्मरणं वैपरीत्येन स्मरणं जायत इत्यर्थः ॥ **आसिद्धेरिति** । स्मृतित्वे सिद्धे तद्विपर्यासोऽयमिति कल्पितेति भावः ॥ **उपपादितत्वादिति** । संस्कारैर्भगवानेवेत्यनेनान्तरेव स्वाप्नपदार्थानामुत्पत्तेरुक्तत्वाज्ज्ञानस्याप्यान्तरत्वेन विषयसान्निध्यादसन्निहितगोचरत्वमसिद्धमित्यर्थः । असिद्धेरिदं स्मरणं संस्कारप्रभवत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । तथा च प्रकृते संस्कारस्यान्यथासिद्धत्वान्न दर्शनजनतेति भावः । तदनुपपत्तेः । तद्विषयकानुभवस्य यथार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । संस्कारप्रभवत्वं सत्यर्थस्य विशेषणं बोध्यम् ॥ **जाग्रत्त्वस्यापीति** । न केवलमर्थानामित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । सोपादानत्वसम्भवेऽपि तत्प्रतीतिर्भ्रान्तित्वोक्तावित्यर्थः ॥ **अर्थेति** । गजादिरूपार्थेत्यर्थः ॥ **अविशेषादिति** । जाग्रत्त्वस्य गजादिरूपार्थानां च सोपादानत्वाविशेषादित्यर्थः । जाग्रत्त्वस्य सोपादानत्वमसिद्धमेव । अभ्युपगम्यापि समाधत्ते ॥ **न हीत्यादिना** ॥ **कारणेत्यादि** ।

वासनादिरूपेत्यर्थः । ननु यदि बाधकाभावेनैवार्थानां सत्यतोच्यते तर्हि तदभाव एव वाच्यः । वासनाः सर्ववस्तूनामित्यादिना तत्कारणं किमर्थं निरूपितम् । तेन ज्ञायते कारणसम्भवमात्रेणैवार्थानां सत्यताऽभिप्रेतेति । ततश्च जाग्रत्त्वस्यापि संस्कारोऽस्त्येवेति सोपादानत्वसम्भवेन सत्यतायाः सम्भवात् । भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमिति कथमुक्तमित्यत आह ॥ **सामग्रीति** । असत्त्वं स्वाप्नार्थस्य । तदसिद्धिः सामग्र्यभावस्यासिद्धिः । बाध इत्यनन्तरं नार्थप्रतीतिरिति शेषः । कुत इत्यत आह ॥ **स्वाप्नेति** ॥ **नास्तीति** । तथा च बाधाभावरूपहेतुना सत्त्वं युक्तमित्यर्थः ॥ **श्रवणेति** । त्वदीयं शिरश्छिन्नं भवत्विति कस्यचिद्वचनश्रवणेत्यर्थः । अनादित्वं संसारस्य । ननु कस्मिंश्चित्कल्पे शशविषाणोत्पत्तिसम्भवेनानुभवो युक्त इत्यत आह ॥ **यथेति** । यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुत्येत्यर्थः । शङ्कते ॥ **येनेति** ॥ **कथमिति** । तथा च तत्संस्कारो न युक्त इति भावः । भ्रान्त्या तेन तज्ज्ञातमेवेति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** । तथा च येन तद्भ्रान्त्याऽपि न ज्ञातं तस्य स्वप्ने शशविषाणप्रतीतौ कथमित्यर्थः । ननु येन भ्रान्त्या जाग्रदवस्थायां शशविषाणं न ज्ञातं स स्वप्नेऽपि तच्छशविषाणं न पश्यत्येवेति किमर्थं तत्संस्कारो वाच्य इति चेत्तत्राह ॥ **नापीति** । तथा च जाग्रतिभ्रान्त्याऽज्ञातशशविषाणस्य पुंसः स्वप्ने तत्प्रतीतिसम्भवेन तत्र कथं संस्कार उपपादनीय इत्यर्थः ॥ **शशादीनां विषाणादीनां चेति** । विशकलितानामिति शेषः । सामानाधिकरण्यादेरुपादानासम्भवेनासत्त्वमुच्यत इत्यनुवर्तते । सम्बन्धविशेषस्य समवायस्य । शशविषाणयोरवयव्यवयवरूपत्वात् । उपलक्षणं सम्बन्धविशेषस्येत्यर्थः । प्रकृत्यर्थं दृश्धात्वर्थभूतं प्रत्ययम् । **ननु** यदि शशत्वविषाणित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्सम्बन्धविशेषस्य वा भ्रान्तित्वं तर्हि भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हीति जाग्रत्त्वमात्रस्यैव भ्रान्तित्वं न तु स्वाप्नार्थस्येति जाग्रत्त्वातिरिक्तार्थस्य सत्त्वोक्तिरयुक्ता स्यात्सामानाधिकरण्यादेरपि जाग्रत्त्वातिरिक्तत्वादतो विरोध इत्यत आह ॥ **यस्येति** ॥ **तदेवेति** । स्वाप्नगजादिकमेव न तु यस्योपादानं न सम्भवति बाधश्चास्ति सोऽर्थो व्यवच्छिन्न इत्यर्थः । तथा च प्रकृते सामानाधिकरण्यादेरप्युपादानाभावाद्बाधस्य च सत्त्वेन जाग्रत्त्वतुल्यत्वाद्युक्तं भ्रान्तित्वकथनमिति न विरोध इति भावः । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिमभिप्रेत्याह ॥ **जागरोपलब्धानामिवेति** ॥ **अन्यथेति** । वासनामात्रमूलकत्वाभावे बाह्यमृदाद्युपादानकत्वे च सति सा बाह्यार्थक्रिया स्यादित्यर्थः । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ **अन्यथेति** । तथा च हेतूच्छित्तिरेव बाधिकेत्यर्थः । पर्येतुं गन्तुम् । विपर्येतुम् । आन्तरत्वान्न

पार्श्वस्थैरुपलभ्यन्त इति चेत्तत्राह ॥ **आन्तरत्वस्येति** ॥ **अनुचितत्वादिति** । बाह्योपादानादिभिन्नोपादानादर्शनात्संवृते देशेऽवस्थानास-म्भवाच्चेति भावः ॥ **एतदर्थमेवेति** । यदप्युक्तमिति शङ्कापरिहारार्थमेवेत्यर्थः ॥ **प्राज्ञस्येति** । स्वप्ननिर्मातुरित्यर्थः । वैशेषिकं वियदादिनिष्ठ-मायामात्रत्वं ब्रह्मात्मदर्शनाद्बाध्यत्वप्रयुक्तं स्वप्ननिष्ठं तु प्रतिदिनं बाध्यत्वप्रयुक्तमिति विशेषोपेतमित्यर्थः ॥ **यथा संशयमिति** । भेददर्शनं प्रमाणं न वेति सन्देहानुसारेण भेदः परमार्थो न वेति प्रश्नः कार्यो न तु भेदोऽभेदोऽथवा द्वन्द्वमिति प्रश्न इत्यर्थः । भेदर्शनं प्रमाणं न वेति सन्देहानुसारेण भेदः परमार्थो न वेति प्रश्न एव भेदोऽभेदोऽथवेति वाचोभङ्ग्या क्रियत इत्याशङ्कते ॥ **सएवेति** । भेदोहि कश्चित्परमार्थो दृष्ट इत्यादिनोक्तभेददर्शनं प्रमाणं न वेति संशय एवादौ न युज्यत इत्याह ॥ **प्रतीतिरपीति** । विशेषो व्यावर्तकधर्मः । तत्रापि व्यावर्तकधर्मप्रतीतावपि । अवस्कन्दत एव प्रतीति-त्वसाम्यादिति भावः । कलुषिता प्रतीतिरेव संशयहेतुरित्यन्वयः । तद्भेदप्रतीतेर्विप्रतिपत्त्यादिकलुषितत्वम् । इत्युक्तं द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवेत्यनेने-त्यर्थः । नन्वेतद्भेददर्शनमप्रमाणं किं न स्यादित्यतआह ॥ **औत्सर्गिकं हीति** । प्रकृते चापवादकं भेददर्शनस्य नास्तीत्यर्थः ॥ **मनोयोनित्वे-नेति** । मनोनिष्ठवासनोपादानकत्वेनेत्यर्थः ॥ **सिद्धार्थनैवेति** । इदं भवति न वेति नानाकोटिकप्रश्ने एककोटौ यदि प्रमाणव्याहतिः प्राप्ता तदाऽ-परकोटेः सिद्धत्वप्राप्त्या स प्रश्नः सिद्धविषयको जात इत्यर्थः । नानाकोटिकप्रश्न एव यदि प्रमाणव्याहतिस्तदेवोक्तरीत्या सिद्धार्थत्वं न तु सर्वत्रापि प्रमाणबाधे सति सिद्धार्थत्वमिति ध्येयम् । तस्य स्वव्याहत्यादित्रयस्य । एवमेवाप्रतिपत्त्यादिहेतुभूतेत्यर्थः । तदुपपादनं विकल्पेत्यादि । स नूनमित्यादिना विप्रतिपत्तिहेतुत्वम् । न प्रतिपन्न इत्यादिनाऽप्रतिपत्तिहेतुत्वमुपपादितमिति मन्तव्यम् ॥ **प्रवृत्ता इति** । शिष्यानुकम्पया हितार्थत्वादिति भावः ॥ **अयुक्तमिति** । अन्यथा निग्रहस्थानप्राप्तौ कथाविच्छेदप्रसंङ्गेन तत्त्वनिर्णयो न स्यादिति भावः । अपराणि प्रतिज्ञाहान्यादीनि । उभयत्रापि-सिद्धान्तादौ । अपरेषु च । निगृह्यते पराजीयते ॥ **इत्युक्तमिति** । न हि सिद्धेऽप्यर्थे सन्दिहानः शतेनापीत्यादिनेति शेषः ॥ **यो हीति** । तथा च तत्त्वनिर्णयाय प्रयतमानस्तद्विरुद्धप्रश्नादिकरणे स्यादेवापराधीत्यर्थः । एवं तर्हि वादेऽपि यदि निग्रहस्थानं स्यादित्यर्थः । व्याहन्यत इत्यन-न्तरं जल्पादिवद्विजयार्थत्वं च स्यादिति शेषः ॥ **अनुवर्तत इति** । तथा च वादे तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं तत्त्वनिर्णयाविरोधिभूतं निग्रहस्थानमुद्भाव-

नीयमेव न कथावसितिकारणं भवतीति मूलयोजना ॥ **तत्रेति** । अज्ञानसङ्गूहनादावित्यर्थः ॥ **अविरोधित्वेनेति** । अप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । ज्ञातेऽपि वादिवाक्यार्थे प्राश्निकैस्तत्र चेत्पुनर्योऽनुद्धाव्य स्वमज्ञानं तस्यैवाननुभाषणमिति तल्लक्षणम् । यदि वादी स्वकीयमज्ञानं सङ्गूह्य यदपि यत्तदित्याद्यनुवादमात्रं करोति तदा तद्रूपमननुभाषणं तत्त्वनिर्णयाविरोधि प्रतिबन्धकं न भवति ॥ **अन्यतरस्येति** । वादिप्रतिवादिनोर्मध्येऽन्यतरस्येत्यर्थः ॥ **सर्वस्य चेति** । निग्रहस्थानस्येत्यर्थः । पृच्छ्यमानार्थस्य सिद्धत्वमित्यन्वयः । प्रष्टुः प्रश्नकर्तुः । प्रतिवादिनो दूषणमित्यन्वयः । प्रतियोगिनो वादिनः । प्रष्टव्यार्थस्य सिद्धत्वमेव न्यायं प्रतिवादिनः । पृच्छ्यमानार्थनिश्चयो वादिनोऽपेक्षित इत्यर्थः । कुतः प्रतिवादिप्रष्टव्यार्थनिश्चयो वादिनोऽपेक्षित इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । वादिनः प्रतिवादिप्रष्टव्यार्थज्ञानाभावे तं प्रति वादिनं प्रति ॥ **प्रश्नेति** । प्रतिवादिना क्रियमाणेत्यर्थः । तदर्थस्योत्तरवचनार्थस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वं वादिनो दूषणमित्यर्थः । प्रतिवादिसिद्धार्थप्रयोगो वादिना न कार्य इति भावः । वादिनस्तु सिद्धत्वमित्यत्र तदर्थस्येति वर्तते । कुत इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । वादिनो यदि स्वप्रयुज्यमानोत्तरवाक्यार्थः सिद्धो न स्यात्तदा प्रतिवादिनं प्रतिपादकः स्यादित्यर्थः ॥ **प्रतिवादिसिद्धत्वं दूषणमिति** । प्रतिवादिसिद्धार्थप्रयोगो वादिनो दूषणमित्यर्थः । एतदर्थप्रतिपादनाय मूलं योजयति ॥ **परिहारेऽपीति** । उत्तरवाक्येऽपीत्यर्थः । दूषणं वादिनः । अनेन कथमतिप्रसङ्गः सूचित इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । न दूषणं स्याद्वादिनः । अविशेषासिद्धार्थविषयकत्वाविशेषात् । दूषणमेव वादिनः । साध्यधर्मिणा पक्षेण । एवमुत्तरत्र ॥ **तदिति** । तत्साध्यं यावता विना न पर्यवस्यति तावान्सर्वोऽप्यर्थस्तदपर्यवसानलभ्योऽर्थ उच्यते । हेतोः पक्षधर्मताबललभ्यार्थ इति यावत् । यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यत्र सार्वज्ञ्यम् । प्रतिजानीते आश्रयव्याश्रयेति मूलेनेति शेषः । इतरत्रयाणां का गतिरित्यत आह ॥ **अप्रतीतेति** ॥ **एवमिति** । यत्राश्रयासिद्ध्यादेरदोषत्वव्यवहारः स एतदुभयविषयको यत्र तद्दोषत्वव्यवहारः स एतदुभयव्यतिरिक्ताप्रतीताश्रयत्वादिविषयः प्रतिपत्तव्य इत्यर्थ इत्याहुः ॥ **तथाविधस्येति** । बाधितविषयत्वाद्यसङ्कीर्णस्य केवलासदाश्रयस्येत्यर्थः । तदुदाहरति ॥ **यथेति** ॥ **अभावोऽपीति** । वक्तृत्वाभावरूपं साध्यमित्यर्थः । तस्यासतो वन्ध्यासुतस्य उपरञ्जयति व्यावर्तयति ॥ **यथाभाव इति** । तथा च प्रकृतेऽभावरूपमवक्तृत्वमाश्रयभूतवन्ध्यासुते

स्वसमवायं नापेक्षते । किन्नाम वन्ध्यासुतरूपाधिकरणेन निरूप्यते तत्रास्तीति ज्ञायत इत्यर्थः । सद्द्वयामधिकरणप्रतियोगिभ्याम् । तथा चाधिकरणस्य वन्ध्यासुतस्यैवासत्त्वेन तत्र वक्तृत्वाभावनिरूपणं न सम्भवतीत्यर्थः ॥ **प्रागभावेति** । घटप्रागभावदशायां प्रतियोगिनो घटस्याभावात्प्रागभावनिरूपणं न स्यादित्यर्थः । तस्य कदाचिदुत्तरकाले सत्त्वस्य ॥ **अनुपयोगादिति** । न हि कदाचित्सत्त्वमिदानीं प्रतीतिरुपकारीत्यर्थः । प्रतीत्या कदाचित्सत्त्वेऽपि घटरूपप्रतियोगिन इत्यर्थः । निरूपकत्वं प्रागभावं प्रति । वन्ध्यासुतस्याप्यधिकरणभूतस्येति शेषः । सम्भवात्तथा च वक्तृत्वाभावनिरूपकत्वं युक्तम् । वक्तृत्वाभावो वन्ध्यासुते ज्ञातुं शक्यत इति यावदिति भावः । एवं वन्ध्यासुतस्य सुतत्वं नेत्युक्ते ॥ **काल्पनिकेति** । कल्पितवन्ध्यासुते वास्तवं सुतत्वं नेत्युच्यत इत्यर्थः । उभयोरपि वास्तवत्वे किल व्याघातः स्यात् । न चैवं प्रकृत इति भावः । पक्षत्वमवक्तृत्वानुमाने ॥ **निषेधं प्रतीति** । यदि विधिरूपो धर्मः साध्यः स्यात्तदैवासतस्तं प्रति पक्षत्वं न स्यात् । निषेधरूपधर्मसाधने तु युक्तं पक्षत्वमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । निषेधं प्रत्यसतः प्रत्यक्षत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । इति यदि नाङ्गीक्रियत इति भावः ॥ **परपक्षेति** । परपक्षोऽसाधुरिति यदा साध्यते तदा तत्र परकीयपक्षस्यासतः कथमसाधुत्वे धर्मित्वमिति शङ्कायां निषेधं प्रतिपक्षत्वे बाधकाभावादित्येव वाच्यमिति भावः ॥ **स्वभावत्वादिति** । वन्ध्यासुतस्य च निरस्वभावत्वादिति भावः । नन्वसति वन्ध्यासुते चैतन्यव्यावृत्तिरूपोऽभावोऽपि हेतुभूतः कथं तस्य धर्माभावादिति चेत्तत्राह ॥ **अभावस्य चेति** । असताऽधिकरणेन प्रतियोगिना च । प्रकृते चासता वन्ध्यासुतरूपाधिकरणेन प्रतीतत्वमात्रेण निरूपणमचेतनत्वरूपहेतोर्युक्तमिति भावः । इत्युक्तं धर्माणामनेकविधत्वादित्यादिनेत्यर्थः ॥ **साध्येति** । साध्यस्य हेतुमध्ये पतितत्वेन साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वादिति भावः ॥ **निरस्ता इति** । अभावरूपसाध्यधर्माश्रयत्वस्य तादृशसाधनधर्माश्रयत्वस्य। अभावरूपधर्माधिकरणमिति व्यवहारभाजनत्वस्य । अभावसाधकप्रमाणाङ्गत्वस्य । आश्रयाभावेऽपि हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिश्च सम्भवेनोतासत इत्यादिना विकल्पिताः सर्वे पक्षा निरस्ता इत्यर्थः । तदभावे व्याप्त्याद्यङ्गसाकल्याभावे । तत एव व्याप्त्याद्यङ्गवैकल्यादेव ॥ **इत्युक्तमिति** । तथा च तत्राश्रयग्रहणं प्रत्यक्षागमाभ्यां न सम्भवतीति भावः । विधायकानां विधिरूपसाध्यसाधकानाम् । प्रत्यक्षागमरूपप्रमाणबाधितस्याविषयवृत्तित्वेन स्वातन्त्र्येणैव दोषत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह

अस्य न्यायस्य प्रत्यक्ष.गम-

॥ **यथा खल्विति** ॥ **चक्षुरादीति** । तत्र रूपज्ञत्वलिङ्गेन चक्षुरनुमेयमिति भावः । अन्यस्यानुमानमूलकस्य ।

मूलकन्यायस्य । प्रत्यक्षमूलीमूलकः प्रत्यक्षेण सम्बन्धे निगृहीते तत्र शक्तिग्रहानन्तरं तत्स्मरणसापेक्षः शब्दोऽर्थबोधको भवतीत्यागमस्य प्रत्यक्षमूलकत्वम्

॥ **व्याप्तिभङ्गाद्यनपेक्षमेवेति** । व्याप्तिभङ्गहेतुत्वं विना स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थः ॥ **कदाचिन्नेति** । असञ्जातबाधस्थल इत्यर्थः । ततोऽनु-

मानत्वनिश्चयात् । स व्यभिचार औपाधिक इत्याह ॥ **किन्त्विति** ॥ **वैयर्थ्यमिति** । तथा च व्यर्थविशेषणत्वेनैव दुष्टत्वं न व्यधिकरण-

त्वेनेति भावः । तद्धर्मेण नदीधर्मेण । तद्धर्मस्य नदीधर्मस्य । तथा च नदी वृष्टिमदूर्ध्वदेशसम्बद्धा पूरवदधोदेशसम्बन्धत्वादित्यनुमानं ज्ञेयम् ।

तद्धर्मस्य शरावादिधर्मस्य । कुलालासत्तेः कुलालासत्तिमद्देशसम्बन्धस्य । तथा च शरावं कुलालासत्तिमद्देशसम्बद्धं प्रत्यग्रत्वात् । चक्रं कुलालासत्ति

मद्देशसम्बद्धं भ्रमवत्त्वादित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । असिद्धेर्व्यधिकरणासिद्धेः । तद्युक्तिदोषत्वमेवास्तु । वचनद्वाराऽर्थदोषत्वोपपत्तेरित्यत आह ॥ **न**

चेति ॥ **धर्मादौ भवतीति** । अयं चोपपत्तिसाध्योऽर्थ इति न प्रमाणान्तराविषय इति भावः । सा चाज्ञाऽपि । तथा च त्वद्व्याप्तिरस्माकं

न निश्चितेति त्वत्समयोऽप्रयोजक इत्यर्थः ॥ **धूम इति** । ततश्च धूमो मूलेऽग्निमान्धूमत्वादित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । आस्थीयते परिमाणभेदेनावयवो-

पचयाभ्यां वेति शेषः ॥ **कार्येति** । तथा च पतनरूपकार्योत्पत्तिकाले गुरुत्वं नास्ति । एतदुपपादनायैव प्राक् देहादीनामिति वाक्यं प्रवृत्तम् ।

॥ **विभिन्नेति** । देहादीनां क्षणिकतापक्षे कारणीभूतगुरुत्वाश्रयकार्यभूतपतनाश्रयदेहयोर्भिन्नत्वादिति भावः । यदि रोहिण्युदयासत्त्या व्य.धि-

करणतयैव कृत्तिकोदयो व्याप्त इति व्यधिकरणस्थल एव रोहिण्युदयासत्तिं गमयति तर्हि व्यधिकरणत्वाविशेषाद्धूम्यादिस्थले कस्मान्न गमयति । अन्त-

रिक्षे प्रदेशविशेष एवं कस्माद्गमयतीत्यत आह ॥ **यथा चेति** । धूमाग्न्योः सामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्यव्याप्तेः सत्त्वेऽपि पर्वत एव यत्रकुत्रचित्प्र-

देशेऽग्न्यर्थी न प्रवर्तते । किन्तु प्रदेशविशेष एव तद्वादित्यर्थः ॥ **हेतुसिद्धेरिति** । हेतुना साध्यसिद्धेरित्यर्थः ॥ **साध्यविशेषणस्येति** ।

साध्यरूपविशेषणस्येत्यर्थः ॥ **दंशतीति** । एवं च स्वव्याहत्यैव दुष्टमिदं न साधकमिति भावः । कस्यचिद्धूम्यादेः शशविषाणमत्त्वेत्यन्वयः ।

असाधारणधर्मेण भूतत्वेन ॥ **दृश्येति** । दर्शनयोग्येत्यर्थः ॥ **अतीन्द्रियेति** । अतीन्द्रियस्येत्यर्थः । तथा च शशविषाणपदेन किञ्चिदतीन्द्रियं

विवक्षितमिति तस्यायोग्यतयाऽभावग्राहिकयोग्यानुपलब्धिर्नास्तीत्यर्थः । नन्वाप्तवचनात्पर्वतेऽग्निसंबंधस्य निश्चितत्वात्कथं पुनस्तत्रानुमानप्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ वा ज्ञाते वा पुनः कथं तत्र ज्ञानान्तरोत्पाद इत्यत आह ॥ **न हि सामग्रीति** । अत एव परार्थानुमाने सन्देहनियमाभावादेव । यस्याप्तवचनादिना साध्यनिश्चयोऽस्ति तं प्रत्यपि वाक्यप्रयोगेऽनुमितिर्जायत इति सिद्धसाधको नाकाङ्क्षिताभिधानरूपत्वात् । अस्मन्मतेऽसङ्गतिरेव न त्वाश्रयासिद्धता हेतोः । सिद्धधर्मस्य साधने पक्षो हि संश्रयस्तस्य च साध्यान्वितो यत इति परोक्तरीत्याऽऽश्रयासिद्ध इत्यर्थः । पक्षलक्षणे विषयपदं विशेष्यपरं । अन्यथा साध्येऽतिव्याप्तेरिति ध्येयम् ॥ **अन्यथेति** । व्याप्तेः सत्त्वस्य तदवगमस्य वाऽभावे ॥ **अनुमानत्वेति** । व्याप्तिप्रमितिसापेक्षं प्रमितेः साधनेऽनुमानमिति तल्लक्षणादित्यर्थः । उपेयत्वं साध्यत्वमनुमेयत्वमित्यर्थः । व्यासेधामो निराकुर्मः । उपायत्वं साधकत्वं ॥ **एकैकत्रेति** । अयमर्थः । यदि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या स्यात्तदैवांशे सिद्धसाधनतादोषः स्यात । न चैवम् । किं नाम पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्र साध्यसिद्धेरुद्देश्या । तथा चोद्देश्यसिद्धेरजातत्वान्नांशे सिद्धसाधनता दोष इत्यर्थः ॥ **आपरमाणोरिति** । परमाणुमारभ्य भूगोलपर्यन्तमित्यर्थः । प्रतिपाद्ये साध्ये । ननु नेदं निरात्मकमित्यभावस्य साध्यत्वेऽपि यत्र निरात्मकत्वाभाव इत्यादिव्यतिरेकव्याप्तिर्ग्राह्या । तत्र निरात्मकत्वाभावरूपप्रतियोगिप्रसिद्ध्या भाव्यमित्यत आह ॥ **अभावे त्विति** । अभावज्ञाने हि प्रतियोगिज्ञानमपेक्षितं न तु भावज्ञाने । निरात्मकत्वाभावाभावश्च नाभावरूपः । किन्तु भावरूपो विवक्षितः । अभावरूपस्य साध्यस्य योऽभावस्तस्य भावरूपत्वेन प्रतियोगिज्ञानानपेक्षत्वादिति भावः ॥ **त्यक्तमिति** । त्वदीयोक्तिविशेषेणाप्यन्वयित्वमेव प्राप्तमित्यर्थः । सात्मकत्वरूपेणोपस्थित्यभावात्कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **मन्यतेति** । न सन्ति परमाणव इति तदभावमभ्युपगच्छन्तं प्रत्येव त्वया साधनात्तस्य प्रतिवादिनस्तदभावज्ञानं कथमित्यर्थः । धर्मौ प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वरूपौ । एकत्र जीवच्छरीरे । अन्यत्र लोष्ठादौ ॥ **सम्भवत्येवेति** । ततश्च क्वचिद्दृष्टान्ते तत्प्रसिद्धिरनपेक्षितेत्यर्थः । व्याप्तिप्रतीतेरन्यथाऽनुपपन्नत्वमेव नियामकमित्यत आह ॥ **व्याप्तीति** । तथा हि । प्रत्यक्षेणोपदेशेन वेत्युक्तरीत्याऽन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु कथमतिप्रसङ्गो नास्ति । यदि तथा साधनमकृत्वा साध्यप्रसिद्धिर्न सम्पाद्यते तर्हि विश्वं सदसद्विलक्षणमित्यस्याप्यप्रसिद्धविशेषणस्य साधकत्वप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **स्वव्याहत्यादि-**

रेवेति । अनेनाप्रसिद्धविशेषणत्वस्यादूषणत्वव्युत्पादनेन तत्र ह्यप्रसिद्धविशेषणतापरिहाराय विशेषणं दीयत इति भावः ॥ **द्वितीयमिति** । केवलव्यतिरेकि प्रमाणं न वेत्यत्र विकल्पितं द्वितीयपक्षमित्यर्थः । तथा च नेति पक्षे वक्ष्याम इति यदुक्तं तदनेनोच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ **द्वयोर-पीति** । पूर्वं यद्यस्य कार्यं प्रमितं तस्य तत्कार्यतामित्यादिना परस्परकार्यत्वाङ्गीकार एव मिथः सिद्धिरिति कस्याचित्पक्षः । द्वयोरपि परस्परपूर्वभावि-त्वरूपकारणत्वाङ्गीकार एव सा मिथःसिद्धिरिति कस्याचित्पक्षः । अतस्तदनुसारेणेदमुक्तम् । पक्षद्वयेऽपि फलतस्त्वेक एवार्थः । शब्दभेदमात्रमेवेति ज्ञेयम् । सा मिथःसिद्धिः ॥ **एतेनेति** । बहुष्वपि परस्परापेक्षासाम्येनेत्यर्थः ॥ **सामान्यत इति** । अमिथःसिद्धिः किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगिनीत्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **समानेति** । तथा च तदप्रामाण्याङ्गीकारो न युक्त इति भावः ॥ **नास्तीति** । सपक्षे सत्त्वाभावादिति भावः ॥ **उक्तेति** । व्याप्त्यायौपाधिकत्वासिद्ध्यादिव्युदासार्थत्वरूप इत्यर्थः ॥ **अनुमानत्व इति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वस्यादूषणत्वे सपक्षे सत्त्वं विनाऽ-प्यनुमानत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥ **सपक्षहीनस्येति** । तत्र सत्त्वहीनस्येत्यर्थः । तर्ह्युक्तासाधारणस्याप्यनुमानत्वं स्यादिति चेत्तत्राह ॥ **असाधारण्य-स्येति** । नित्यव्यावृत्तगन्धवत्त्वाद्भूः किमनित्या वोतानित्यव्यावृत्ततद्वत्त्वात्किं नित्या वेति विरुद्धोभयपरामर्शरूपत्वेन सन्देहापादकतया साध्यप्रमि-तिजनकत्वाभावेन दूषणत्वं तस्य वाच्यं तदयुक्तम् । एकस्मिन्परामर्शेऽनुकूलतर्कादिरूपविशेषदर्शनावतारदशायामवश्यमनुमितिर्भविष्यत्येवेति दूषणत्वं न सम्मतमित्यर्थः । तदनवतारदशायां दोषत्वमेवेति चेत्तत्राह ॥ **सम्मतौ वेति** । तथा च यत्र सपक्षे सत्यपि तत्र हेतुर्नास्ति तत्रैवासाधारण्यस्य दोषत्वम् । सपक्षे सति चाभासः स्यादसाधारणस्त्वसावित्युक्तेः । भूर्नित्येत्यस्य च तादृशत्वाद्दोषत्वमेव । यत्र पुनः सपक्षस्याभावेन हेतोः सपक्षसत्त्वं नास्ति तत्रादोषत्वमेवेति व्यवस्थाश्रयणात् । केवलव्यतिरेकिणश्चैतादृशत्वान्न दोष इति वाच्यम् ॥ **भेदासिद्धेरिति** । केवलव्यतिरेकिहेतोरसाधा-रणाद्गन्धवत्त्वाद्भेदसिद्धेरित्यर्थः ॥ **सिद्धत्वं दूषणमिति** । प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिवादिसिद्धत्वं वादिनो दूषणमित्यर्थः । त्याजनीयं गुरुणा ॥ **एव-मिति** । एवमेव सिद्धसाधनतायां च न वादकथावसितिर्भवेत् । किन्तु तत्त्वनिर्णयविरोधित्वात् । गुरुं प्रति शिष्येणोद्भाव्य त्याजनीयमित्यर्थः । अव्याप्त्यादिकं व्याप्यत्वासिद्ध्यादिकम् । अन्यतरमतेनापि दूषणमाहेत्यर्थः । न सम्भवति वस्तुविकल्पप्रसङ्गादिति भावः ॥ **सिद्धे सतीति** ।

तथा च प्रकृते दृष्टान्तदोषाष्टकत्ववादिनः साध्यसाधनवैकल्ययोर्दूषणत्वस्य सिद्धत्वात्पुनस्तद्दोषत्ववचनं नियमार्थमित्यर्थः । तमेव नियमं दर्शयति ॥ **साध्येति** ॥ **अन्यथेति** । उभयवैकल्यस्यैव दोषत्वे ॥ **प्रपञ्चनमिति** । प्रयोगान्तरे तस्यान्वयदृष्टान्तत्वाभावादिति भावः । नन्वन्यतरशीत्या साध्यादिवैकल्यं नास्त्येव । वस्तुनि विकल्पाभावादिति चेत्तत्राह ॥ **अभिमानत इति** । व्याप्त्युपयोगितया व्याप्तिग्रहोपयोगितया । ननु व्याप्यत्वाभावादिति कथम् । नीलत्वविशिष्टे धूमे व्याप्त्यनपगमादिति चेन्न । व्याप्यत्वाभावादित्यस्य व्याप्यत्वग्रहाभावादित्यर्थः । तथा चैकस्मिन्धर्मिणि लघुगुरुधर्मद्वयसमावेशे लघुनाव्याप्यवच्छेदे सति गुरोरनावश्यकतेति व्यर्थविशेषणताबीजमत्रास्तीति ज्ञेयम् ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । तत्रादिपदसद्भावादिति भावः ॥ **पूर्ववदिति** । अभिमानतो द्वैविध्यस्य सद्भावादिति पूर्ववत् । इत्याद्यनुक्तेत्यत्रादिपदेन विशिष्टाभाव एव हीत्यप्यनुक्त्वेति ग्राह्यम् ॥ **दूषणं नामेति** । तथा चोद्भावयितुमशक्यं किल तद्दूषणं नाम कथं स्यादित्यर्थः ॥ **एवं सतीति** । चतुर्णां प्रश्नदोषत्वे ॥ **किमिति** । कस्मादित्यर्थः । तथा च स्वोपपादकं कस्मान्नाक्षिपतीत्यर्थः । तथा च जीवतो गृहेऽसत्त्वं सर्वथाऽसम्भविशशविषाणायितमपि प्रत्यक्षाभासात्प्रतीतं बहिःसत्त्वं बोधयति । तर्ह्यनुमानाभासात्प्रतीतं सर्वथाऽसम्भवि दहनशैत्यमपि कञ्चिदर्थं किं कस्मान्न बोधयेत् । सर्वथाऽसत्त्वाविशेषादिति भावः । तथा च सर्वथाऽसम्भवित्वादित्येतदुपपादककल्पनं न युक्तमिति भावः ॥ **सत्प्रतीति** । अनुमानाभासजन्या दहनशैत्यप्रतीतिः । अतो न तत्कमप्यर्थं बोधयतीति भावः ॥ **नास्तीति** । अतः प्रतीतमपि दहनशैत्यं कस्योपपादकं स्यात् । प्रकृते तु बहिःसत्त्वरूपमुपपादकमस्तीति तद्बोधकत्वं गृहासत्त्वस्य युक्तमित्यर्थः ॥ **तदनुपपत्तेरिति** । उपपादकानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **सेति** । बहिर्भावं विनाऽनवस्थितिः । अविनाभावरूपत्वादिति भावः ॥ **प्रमाणद्वयेति** । गृहाभावग्राहकप्रत्यक्षस्य जीवनग्राहकप्रमाणस्य च विरोध इत्यर्थः ॥ **सन्दिहान इति** । प्रत्यक्षेणानुपलम्भाद्गृहे नास्ति वा जीवित्वाद्गृहेऽस्ति वेति सन्दिहान इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । द्वयोः प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वेन सन्देहदशायामपि चेत्किञ्चिदर्थं निश्चिनुयादित्यर्थः ॥ **इतरेतरेति** । साध्यरूपे बहिःसत्त्वे सिद्धे विरोधाभावेन विशेषणविशेष्यभावोपपत्त्या हेतुसिद्धिस्तत्सिद्धौ तेन हेतुना बहिःसत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **जीवनेति** ॥ **भावेति** । सर्वथा विरोधस्यैव सत्त्व इत्यर्थः । तथा च

बहि:सत्त्वेन तदुपपादनमसम्भवीत्यर्थः । एतेनार्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावकथनेन । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो वाच्यवाचकभावसम्बन्धः ॥ **साधर्म्यादि-**
नेति । अयं गवयशब्दवाच्यो भवितुमर्हति । गोसदृशत्वादित्याद्यनुमानेनेत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । आन्तरस्य सुखादेः साक्षिवेद्यस्याभावो नियमेन
साक्षिणा गृह्यत इति कथनेनेत्यर्थः ॥ **क्वचिदितीति** । तथा चैकस्यैव ज्ञानस्य कारणद्वयजन्यत्वानभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः ॥ **इन्द्रि-**
येति । अनन्यथासिद्धेति पूरणीयम् । अत एवैतद्विशेषणस्यासिद्धिं परिहरति ॥ **बाधकेति** । अन्यत्राधिकरणग्रहणे । अन्यथा बाधकाभावेऽपी-
न्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रोपक्षयकल्पने ॥ **रूपादीति** । तत्रापीन्द्रियस्याधिष्ठानकरणभूतघटादिग्रहणे उपक्षयस्य वक्तुं सुवचत्वादिति भावः
॥ **प्रमाणान्तरेति** । प्रत्यक्षाभिन्नेत्यर्थः ॥ **जायमानस्येति** । प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि भूतले जायमानस्य घटाभावज्ञानस्येत्यर्थः ।
एतेन व्याप्त्यपेक्षयाऽर्थबोधकत्वकथनेन । स्वन्यायैः साधनं कार्यमित्युक्तमुपपादयति ॥ **तत्र साधनं स्वपरेति** । स्वन्यायैर्दूषणं चेत्यत्र
चशब्देन साधनं स्वमात्रसिद्धन्यायेनापि कार्यमित्युक्तं तदुपपादयति ॥ **क्वचिदिति** । अव्यञ्जकत्वं प्रयत्नस्य विशेषणम् । दीपाद्यानयनरूप-
प्रयत्नानन्तरं दृश्यमाने घटत्वादौ कार्यत्वाभावेन व्यभिचारवारणायाव्यञ्जकेत्युक्तम् । तत्र स प्रयत्नो घटत्वादेर्व्यञ्जक एव नत्वव्यञ्जक इत्यर्थः
॥ **उभयसिद्धेति** । स्वन्यायैः साधनं कार्यमिति साधनमुभयसिद्धन्यायेन कार्यमित्युक्तमेव । यदा तु स्वमात्रसिद्धन्यायेनापि साधनं कृत्वा परं
प्रति तत्साधनं क्रियते तदा सोऽपि न्याय उभयसिद्ध एव जात इत्यर्थः । स्वन्यायैः साधनं कार्यमित्यत्रोपलक्षणया दूषणमप्युभयसिद्धन्यायेन कार्य-
मित्युक्तं तदुपपादयति ॥ **तत्राद्यं दूषणमिति** । सामान्यवच्छब्दत्ववत् । स्वन्यायैर्दूषणमिति दूषणं स्वमात्रसिद्धन्यायेनापि कार्यमित्युक्तं तदु-
पपादयति ॥ **क्वचिदिति** । प्रयोगे शब्दो न द्रव्यमित्यत्रैव ॥ **कालेनेति** । षडिन्द्रियवेद्यः काल इति पक्षे श्रोत्रग्राह्यत्वं तत्रास्त्येवेति ज्ञेयम् ।
आद्यमिदमित्थं न भवतीत्येवंरूपम् ॥ **उभयेति** । स्वन्यायैः साधनमित्युपलक्षणया दूषणमुभयसिद्धन्यायेन कार्यमित्युक्तमेव । यदा स्वमात्रसिद्ध-
न्यायेनापि दूषणं कृत्वा परं प्रति तत्साध्यते तदा सोऽपि न्याय उभयसिद्धो जात इत्यर्थः । परन्यायैस्तु दूषणमित्युक्तमुपपादयति ॥ **द्वितीय-**
मिति । अनिष्टोपदर्शनेन यद्दूषणं तदित्यर्थः । एतदेवं द्वितीये दूषणेऽन्यतरासिद्ध्यादेरदोषत्वमेव वाच्यमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । साधने

आद्ये दूषणे चान्यतरासिद्ध्यादेर्दोषत्वाद्द्वितीये दूषणेऽपि चेद्दोषत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ **केवलान्वयिधर्मस्येति** । अविद्यमानविपक्षस्य विद्यमान-सपक्षस्य वेत्यर्थः ॥ **सामान्यलक्षणेति** । व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वरूपानुमानसामान्यलक्षणेत्यर्थः ॥ **विद्यमान एवेति** । तथा च विद्यमान एवाश्रये विद्यमानस्यैव हेतोर्व्याप्त्यपेक्षया गमकत्वमनुमानसामान्यलक्षणे विवक्षितम् । अस्ति चैतल्लक्षणं व्यतिरेकिणि । न तर्के । यद्यत्र घट इत्यत्राश्रयाभावात् । यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादित्यत्रान्यतरासिद्ध्या हेतोर्विद्यमानत्वाभावादिति भावः । निवेश्यतामनुमानसामान्यलक्षणे ॥ **समं प्रकृतेऽपीति** । एवं चान्यतरासिद्ध्यादेस्तर्केऽदोषत्वमितिभावः । यदि तर्केऽन्यतरासिद्ध्यादेरदोषत्वं स्यात्तर्हि साधनानुमानेऽप्य-दोषत्वं स्यादित्याशङ्कते ॥ **साधनेऽपीति** । विद्यमानविपक्षत्वे सत्यविद्यमानसपक्षत्वं व्यतिरेकिधर्मो दृष्टः । स धर्मः केवलान्वयिनोऽपि स्यात् । ननु विपक्षोपेतत्वमविद्यमानसपक्षत्वं च केवलव्यतिरेकिधर्मः । स कथं केवलान्वयिनः स्यात् । एकस्वभावस्यापरस्यायोगादित्याशङ्कते ॥ **तदिति** । तर्ह्यसिद्ध्यादेर्दूषणानुमान एवादोषत्वं स्वभाव इति स कथं साधनानुमाने स्यादित्याह ॥ **सममिति** । अत एव दूषणानुमानेऽसिद्ध्यादेर्न दोषत्वं किन्तु साधनानुमान एवेति सूचनायैव । साधनमुभयसिद्धन्यायेन कार्यमित्युक्त्वा साधनेऽसिद्धिर्दोष इति सूचितम् । परन्यायैस्तु दूषणमिति पर-स्यैव सिद्धैर्न्यायैर्दूषणं कार्यमित्युक्त्वा स्वसिद्धिर्नापेक्षिता । परसिद्धिरेवापेक्षितेत्युक्तत्वेनान्यतरासिद्धिर्दूषणे न दोष इति सूचितमिति ध्येयम् । अत्र तर्के । तयोर्बाधापसिद्धान्तयोः ॥ **साधनेति** । साधनं चेदमित्थं न भवतीत्येवंरूपो दूषणविशेषश्च तयोरेवेत्यर्थः । प्रसङ्गानुमानेऽनिष्टोपदर्शन-रूपदूषणानुमाने ॥ **साधनेऽपीति** । दूषणं द्विविधम् । इदमित्थं न भवतीति वाऽनिष्टोपदर्शनेन वेति दूषणेऽवान्तरभेदं प्रकल्प्याद्यदूषणे बाधा-देर्दोषत्वं द्वितीयेत्वदोषत्वमिति यथा कल्प्यते तद्वत्साधनानुमानेऽप्यवान्तरभेदं प्रकल्प्य कस्मिंश्चित्साधनानुमाने बाधादिर्दोषः कस्मिंश्चिन्नेत्यवान्तरभेदं प्रकल्प्य बाधादेरदूषणत्वं कल्प्यतामित्यर्थः ॥ **परिहारान्तरमाहेति** । तथाऽपि वा बाधापसिद्धान्तसद्भावान्न तर्कस्यानुमानत्वमिति शङ्काया इति शेषः । न सिद्धान्तस्य दूषकोऽपसिद्धान्तापादको नेत्यर्थः ॥ **आपाद्यतोपेतस्येति** । आपाद्यत्वोपयुक्तस्तर्हि लिङ्गादिशब्दयुक्तस्येत्यर्थः ॥ **सद्भावेति** । येनापसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । तदङ्गीकर्तव्यताज्ञापनम् ॥ **असिद्धेरिति** । यद्यलङ्कृतस्य निरग्निकत्वादेरसिद्धत्वस्यासिद्धेरभावा-

दित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **यदीत्यादिना** ॥ **तथा सति तर्कस्यापीति** । यदि निरग्निकत्वाङ्गीकारोऽसिद्धः स्यादित्यर्थः । धूमोऽस्तु वन्हिर्माऽस्त्वित्येवं निरग्निकत्वेन परेणाङ्गीकृते सत्ययं तर्कः प्रवर्तते । यदि सोऽसिद्धः स्यात्तर्हि तर्कोत्थानं न स्यादित्यर्थः । तथाऽपि साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनया तर्हि बाधादेरदूषणत्वं कल्प्यतामित्यतिप्रसङ्गनिरासायोक्तम् । कथमेतेनैतदतिप्रसङ्गनिरासो जात इत्यत आह ॥ **अस्मिन्निति** । बाधादेरदूषणत्वोपपादके प्रसङ्गार्थतयेत्यनेनोक्ते परिहारे सति ॥ **पूर्वोक्तेति** । दूषणेऽवान्तरभेदकल्पनया बाधादेरदूषणत्वं न साधन इत्युक्तव्यवस्थाश्रयणेत्यर्थः । कश्चिदतिप्रसङ्गस्तथाऽपि साधनेऽपीत्युक्तः । अयमर्थः । यदि निरग्निकत्वाङ्गीकारस्तर्हि निर्धूमत्वाङ्गीकारः स्यादित्यत्र न बाधादिदोष इत्येतत्परिहारकथनेन दूषणानुमानरूपे तर्के यदि स्यादित्याद्या अधिकाः शब्दाः सन्तीति सूचितम् । तथा चानिष्टोपदर्शनरूपदूषणात्मके तर्के यद्यादिशब्दानां सत्त्वात्तत्र बाधादिर्न दोषः । इदमित्थं नेत्येवंरूपे दूषणे यद्यादिशब्दानामभावात्तत्र बाधादिर्दोष इति व्यवस्थाऽऽश्रीयते । न ह्येवं साधनेऽस्ति । यदि साधने बाधादेरदूषणत्वोपपादकं किञ्चित्स्यात्तर्हि तस्मिन्साधने बाधादिर्न दोषस्तदितरस्मिन्साधने बाधादेरदूषणत्वोपपादकशून्ये साधनविशेषे बाधादिर्दोष इति साधनेऽवान्तरभेदं प्रकल्प्य बाधादेरदूषणत्वं वाच्यं स्यात् । न चैवं क्वचित्साधने बाधाद्यदूषणत्वोपपादकं किञ्चिदस्त्यतो न साधनेऽवान्तरभेदः कल्पनीय इत्यतिप्रसङ्गपरिहारो जात इति ज्ञेयम् । तत्र तर्के । असौ परन्यायः । तथात्वे परन्यायस्य साधुत्वे । तथा च साधुत्वे स्वेनाप्यङ्गीकार्यत्वापत्त्योभयसिद्धत्वेन परसिद्धत्वं न स्यादित्यर्थः । असाधुना परन्यायेन ॥ **कथमिति** । दुष्टिप्रमितिसाधनत्वाभावादित्यर्थः । अन्तरशब्दार्थोऽन्यदिति । तस्याप्यर्थोऽसङ्गतं चेति । तद्विवेचयति ॥ **छलमिति** । परोक्तस्य गृष्टिविवक्षयोक्तस्य गामानयेत्यस्य । अर्थान्तरं पृथिवीरूपम् । उत्तरं गवानयनं पृथिव्यानयनमशक्यमित्युत्तरमित्यर्थः । यद्वेत्युक्तव्याख्यानमुपपादयति ॥ **जातेरिति** । युक्ताङ्गं व्याप्त्यादि । तथा स्वव्याहत्या । यथा मेयं मानापेक्षमिति केनचिदुक्ते मेयं मानापेक्षं न भवतीति जातिवादिना दूषिते मेयं मानापेक्षं न भवतीत्यस्यैव प्रमेयस्य प्रमाणापेक्षत्वात्स्वव्याहतिर्जातौ द्रष्टव्या । तथा वक्तुर्विवक्षामनपेक्ष्य शब्दप्रतीतित्वमात्रेण यदि तर्हि गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते पृथिवीविवक्षया गवानयनमशक्यमिति छलवादिना दूषिते तद्वाक्यमपि गवानयनमशक्यमित्येवं छलवाक्येऽपि दूषणं कर्तुं शक्यमिति ज्ञातव्यम् । ततःपरं जात्यादि-

वादिनः स्वव्याघातप्राप्त्यनन्तरम् । न शक्यन्ते जात्यादिवादिना । तत्र छलजातिवादिनोरनेन प्रतिवादिना दुष्टत्वे ज्ञापनीये यः परन्यायः छलजातिवादिनोर्न्यायः प्रतिवादिना दूषयितुमादीयते सोऽसाधुरित्यर्थः । तेनासाधुना परन्यायेन ॥ **वास्तवमदुष्टत्वमिति** । दुष्टिप्रमाजनकत्वाभावः स्यादित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । दुष्टिप्रमाजनकत्वाभावो न स्यात् । दुष्टिप्रमाजनकत्वमेव स्यादिति यावत् ॥ **इत्यभिप्राय इति** । तथा चासाधुः परन्यायो नास्माभिरुपादीयते । किं नाम तादृशेन परन्यायेन परस्यैव दुष्टिप्रमोत्पत्तिः स्यादित्युच्यत इत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **न ह्यत्रेति** । एवं सति तर्केणापि दुष्टिप्रमोत्पत्तिः परस्योच्यमाना युक्तैव न चैवं दुष्टस्य न्यायस्य कथं प्रमोत्पादकत्वमिति वाच्यम् । कूटलिङ्गभ्रान्तप्रतारकवाक्ये च दर्शनात् । असन्मतेऽपि स्वयमसाधोरपि तर्कस्य विपर्ययपरतन्त्रत्वाद्युक्तं प्रामाण्यमित्यादिकमस्मदाचार्यकृतटीकायां स्पष्टमुपपादितं द्रष्टव्यम् ॥ **तर्कः शङ्कावधिरिति** । धूमोऽस्तु वन्हिर्माऽस्त्विति शङ्कायां यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति तर्कः प्रवर्तत इत्ययं तर्कः शङ्कावधिर्मतः । तत्रापि निरग्निकत्वमस्तु निर्धूमत्वं माऽस्त्वित्यप्रयोजकताशङ्कायां कार्यभूतो धूमो यदाऽङ्गीकृतस्तदा कारणीभूताग्निरप्यङ्गीकृत एव । कारणं विना कार्यायोगात् । अन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा धूमार्थं वन्हिमुपादत्ते । तत्कारणं च तन्नेति ब्रूते ॥ **स्वक्रियाव्याहतिरिति** । व्याघातावधिराशङ्केत्यर्थः । उक्तं प्रमाणत्रित्वम् ॥ **स्वक्रियेति** । वाच्यताविरहस्यैव वाच्यत्वादित्यर्थः ॥ **तत्सिद्धौ चेति** । व्याहत्याभावादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । सदादिप्रकारप्रतिषेध एव तात्पर्यं न त्वसदादिविधावित्यङ्गीकृत्य व्याहतिपरिहारे । मातृत्वमपुत्रत्वाभावः । तथा च मातेत्यस्यापुत्रत्वप्रतिषेध एव तात्पर्यं न तु पुत्रत्वविधौ । अतः पुत्राभावार्थकवन्ध्येत्यनेन विरोध इति तत्रापि वक्तुं सुवचत्वादिति भावः । निराकारतया निर्धर्मकतया ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मणः सधर्मकत्वप्राप्त्याऽपसिद्धान्तप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः प्रतियोगित्वप्राप्त्याऽपसिद्धान्तेन । ब्रह्मार्थ इत्यनन्तरं वैलक्षण्यं च तत्प्रतियोगिकान्योन्याभाव इति शेषः । धर्मित्वं धर्मवत्त्वम् ॥ **त्वप्रत्ययेति** । तस्य भावस्त्वतलाविति भावे त्वप्रत्ययस्मरणादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मत्वानधिकरणमित्युक्ते निर्धर्मकस्यापि ब्रह्मणो धर्मित्वं धर्मवत्त्वमङ्गीकार्यं स्यात् । अन्यथा त्वप्रत्ययवैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ **ब्रह्मपक्ष इति** । सच्छब्दो ब्रह्मार्थस्तद्वैलक्षण्यं नाम तत्त्वानधिकरणत्वमिति पक्ष इत्यर्थः । उक्तविधं तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावादिरूपम् ।

यस्य ब्रह्मणः । यदपेक्षया स्वाप्नप्रपञ्चापेक्षया । ततो ब्रह्मणः । तस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य । नन्वविलक्षणत्वं सत्यं स्यादित्यत्रेष्टापत्तौ चोदितायां मिथ्यात्वं ब्रह्मण इति दूषणं वाच्यम् । न हि परेणात्रेष्टापत्तिः कर्तुं शक्यते । अत इदं व्यर्थमित्यत आह ॥ **आधिकमिति** । अपसिद्धान्तातिरिक्तं स्वप्नस्य ब्रह्मप्रतियोगिकं सालक्षण्यं सत्यं चेद्ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यादित्यधिकदूषणमित्यर्थः । असौ धर्मविचारः । अङ्गीकारे निर्धर्मिकेऽपि धर्मविचारात्मकजिज्ञासाङ्गीकारे ॥ **स्वप्न इति** । तथा स्वप्नेऽपीत्यनेनोक्तः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **तथा सतीति** । ब्रह्मनिष्ठया व्यावृत्त्या ब्रह्मनिष्ठैव व्यावृत्तिर्ज्ञापनीयेत्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सधर्मत्वाङ्गीकारे श्रुतीनामखण्डार्थनिष्ठत्वहानिरित्यत आह ॥ **अखण्डेति** । अदृश्यत्वादेरभावरूपतया तार्किकाद्यभिमतगुणत्वाभावादित्यर्थः ॥ **दृष्टव्यमिति** । तथा च स्युस्त इत्यत्र विसर्जनीयस्य स इति सकारे सस्य षत्वे ष्टुत्वे च सति स्युष्ट इति भवतीति भावः । प्रतीतिं कालसम्बद्धाम् ॥ **अप्रतिभासादिति** । सत्तेत्येवं रूपेणेत्यर्थः ॥ **विधायेत्यादि** । येनोन्मत्तवचनवदप्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ **तात्पर्यलिङ्गेति** । उपक्रमादीत्यर्थः ॥ **व्यवस्थेति** । वेदयोः प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थेत्यर्थः । अस्य भागस्य सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकवेदभागस्य ॥ **धर्मरहितत्वादावपीति** । आदिपदेन प्रधानम् । तथा च धर्मप्रधानयोरभावेऽप्यारोपोऽस्त्वित्यर्थः । धर्मित्वं धर्मवत्त्वम् ॥ **धर्माभावलिङ्गकमिति** । ब्रह्म सार्वज्ञ्यादिधर्मारोपाधिष्ठानं न धर्मशून्यत्वादिति धर्माभावलिङ्गकानुमानं ज्ञेयम् ॥ **एवमनुमायैवेति** । यदि ब्रह्म धर्मशून्यं स्यात्तर्हि धर्मारोपाधिष्ठानं न स्यादित्यनुमायेत्यर्थः ॥ **उपरन्तव्यमिति** । तथा च तत्र स्वार्थानुमानं स्यादित्यर्थः ॥ **प्रतीतावेति** । प्रतीतिमेवापेक्षत इत्यर्थः ॥ **सत्तायामिति** । अधिष्ठानधर्मप्रधानयोः सत्तायामित्यर्थः । पूर्वं पूर्वारोपितो धर्मः । प्रमितिर्ज्ञातता ॥ **आगममात्रेति** । तेन पौरुषेयागमसङ्ग्रहः । ईश्वरादिज्ञानमित्यत्रादिपदेन नित्यभूतं जीवानां स्वरूपज्ञानम ग्राह्यम् ॥ **अकारणत्वादिति** । ज्ञानस्य ज्ञप्तिरूपत्वेन करणत्वाभावात् ॥ **अफलत्वाचेति** । नित्यत्वेन जन्यत्वाभावादिति भावः ॥ **पूर्वशब्देनेति** । अत्र पूर्वशब्द आद्यर्थकः । तथा चेशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातरश्च ते पूर्वाश्च ते तथेशाद्याः पूर्वा यस्य प्रमेयस्य तत्तथोक्तं तस्येत्यर्थः । नन्वत्र प्रमेयरूपविश्वसङ्ग्रहः केनेत्यत आह ॥ **प्रत्ययार्थस्त्विति** । इति प्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ **अपौरुषेयेति** । पौरुषेयागमस्येशमातृपदाभ्यां तद्वाक्य-

गृहीतत्वेन प्राप्तत्वात् । फलितमाह ॥ **सर्वप्रमाणेति** ॥ **येनेत्यत इति** । एकवचनादित्यर्थः ॥ **उभयेति** । प्रत्यक्षागमेत्यर्थः । तर्हि बाध्यबाधकभावः कथमित्यभिप्रायेण पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **प्रत्यक्षमिति** ॥ **न चेति** । न हीत्यर्थः । सत्यताग्राहिप्रत्यक्षस्याभासीकृतत्वादित्यर्थः । धर्मिणः प्रामाण्यं प्रति धर्मिणः ॥ **एवमुक्तमिति** । ऐक्यप्रमाणं मिथ्यात्वमित्युक्तमित्यर्थः । बाधः स्यादित्यत्र हेतुः साक्षिगृहीतत्वाविशेषादिति । नन्वैक्यवाक्यादेर्ब्रह्माभेदाङ्गीकारान्नाद्वैतहानिरित्यत आह ॥ **न हीति** । सोपाधिकनिरुपाधिकयोरैक्यायोगादिति भावः ॥ **नैवमिति** । ऐक्यागमरूपैक एव प्रपञ्चः प्राप्त इत्यर्थः ॥ **काक्वेति** । मानशब्दगतस्वरविशेषेणेत्यर्थः । काकुः स्त्रियां विकारो यः स्वरवर्णादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । ततश्च किंशब्दो नापेक्षित इत्यर्थः । विवक्षितावस्थाया अद्वितीयब्रह्मावस्थायाः ॥ **उक्तलक्षणेति** । अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपा मुक्तिरित्यर्थः ॥ **मुक्तिर्नामेति** । बन्धमोक्षरूपः सोपाधिको मुक्तिरूपो धर्मो निर्धर्मकात्मस्वरूपं नेत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **अनिर्वचनीयतेति** । ननु सदसद्वैलक्षण्यरूपचतुर्थप्रकारव्यवस्थितेरेवानिर्वचनीयत्वेन पञ्चमप्रकारत्वेनानिर्वाच्यतापत्तिरित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **कथमिति** । प्रतियोगितदभावयोर्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ **घटप्रध्वंस इति** । तत्र प्रतियोगितदभावयोरुभयोरपि व्यावहारिकत्वेन समसत्ताकत्वादिति भावः ॥ **सङ्ग्रहायेति** । तथा चातोऽन्यथाऽनिर्वाच्यत्वाङ्गीकारे पञ्चमप्रकारत्वाङ्गीकारे चेति योजना द्रष्टव्या । अतिदेशस्तथा काल इत्युक्तोऽतिदेशः । घटादौ व्यभिचारवारणाय चैतन्यस्य सत्त्व इत्युक्तम् । चेतनभूतस्येत्यर्थः । तर्कस्येष्टापत्तिमाशङ्कते ॥ **बन्धस्येति** । मिथ्यात्वं मिथ्यात्वेन मयाऽङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । तथा च मुक्तस्य संसारित्वापादने इष्टापत्तिः । ननु तर्हि मुक्तत्वभङ्गस्तस्येति चेन्न । आरोपितेन नीलिम्ना गगने नीरूपत्वानपायवदारोपितेन संसारेण बन्धात्यन्ताभावरूपं नापैतीति भावः ॥ **नानङ्गीकृतत्वमेवेति** । येन बन्धस्य मया मिथ्यात्वेनाङ्गीकृतत्वान्मिथ्याभूतेन बन्धेनोक्तरूपमुक्तत्वानपायात्संसारित्वं स्यादित्युक्तेऽनिष्टत्वं न स्यात् । इष्टापत्तिः स्यादिति यावदिति भावः ॥ **किन्त्विति** । तथा चाप्रामाणिकत्वादानिष्टं भवत्येवेति भावः । मिषेण व्याजेन । ननु प्रत्यक्षप्राबल्ये आगमप्राबल्यप्रतिपादकब्रह्मतर्कवचनविरोध इत्यत आह ॥ **प्राबल्येति** ॥ **प्रस्तुतत्वादिति** । सार्वज्ञादेर्मिथ्यत्वोपपादनायेति शेषः । तत्रापि दहनशैत्यानुमानेऽपि । स चौष्ण्याभावः ॥ **तेजस्येवेति** । पक्षी-

भूत एव तेजसीत्यर्थः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । दृष्टं च दहनशैत्यानुमानस्येति वचनेनेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ **अनुष्णतेति** । प्रत्यक्षेण स्पार्शनेन । इदमुपपादमनौष्ण्यताभाव इत्यादिना कृतम् ॥ **शैत्यसाधने त्विति** । तस्य भावरूपत्वेन तत्रोक्तोपपादनायोगादिति भावः ॥ **भवत्विति** । पक्ष एव प्रतियोगिनो गृहीतव्यत्वादिति भावः ॥ **अग्निमात्रेति** । पिण्डितं तेजोवन्ह्यादीत्यर्थः ॥ **स्वभावेति** । तत्रौष्ण्यस्य सौरादितेजस्येव गृहीतत्वेन पक्षीभूते वन्ह्यावग्रहणेन साध्यग्रहोपयुक्तत्वेनोपजीव्यता न सम्भवति । तत्र प्रत्यक्षविरोधस्तु दीयतेऽतः स्वभावप्राबल्यमेव वाच्यम् ॥ **तत्र प्रत्यक्षस्येति** । यदि स्पार्शनप्रत्यक्षेणैव वन्ह्युपलब्धिस्तदौष्णस्य पक्षीभूतवन्हावेव गृहीतत्वेन प्रत्यक्षस्योपजीव्यतयैव प्राबल्यं स्यादतस्तत्परिहाराय चक्षुषोपलब्धे इत्युक्तम् । नन्वथाऽपि प्रतियोगिज्ञानेन भाव्यं प्रतियोगिभूतौष्ण्यं वन्हादावेव प्रतिपत्तव्यमिति पुनरुपजीव्यविरोध एवेत्यतः सौरादीत्युक्तम् । नास्तिकानां चार्वाकाणाम् ॥ **कथं तर्हीति** । प्रतीत्यभाव इत्यर्थः । ननु युगपद्रूपद्वयाधिष्ठानं न विरुद्धम् । उभयोः स्वाभाविकत्वे किल विरोधः स्यात् । न चैवम् । शौक्ल्यस्य स्वाभाविकत्वात् । कार्ष्ण्यस्य कर्दमोपाधिकत्वादिति चेन्न । औपाधिकस्यापि कार्ष्ण्यस्य स्वाभाविकशौक्ल्यविरोधित्वात् । कुत इत्यत आह ॥ **औपाधिकस्यापीति** । पाकजरूपस्य परमाणौ नीरूपत्वविरोधित्वदर्शनादिति भावः ॥ **उक्तव्यभिचारेति** । व्यवहारात्तथाविधाज्ञानानुमाने कृष्णोऽहमित्यत्र भवद्भिर्दत्तो व्यभिचार उपाधिकृतकार्ष्ण्यसद्भावोक्त्या परिह्रियत इत्यर्थः ॥ **मश्रा इति** । क्रोशन्तीति व्यवहारमात्रमेव न ज्ञानमिति भावः । भेदादीत्यत्र देहात्मनोर्भेदप्रतीतिरादिपदेन कार्ष्ण्याद्यसंसर्गप्रतीतिर्गृह्यते ॥ **नैषां ममाहमिति धीरिति** । श्वसृगालभक्ष्ये देहेऽहमिति तादात्म्यबुद्धिर्येषां नास्ति त एव भगवत्स्वरूपं विदन्ति । येषामास्ति ते न विदन्तीत्युक्त्या पामराणां देहादावहमिति धीरस्तीति लभ्यते । तेषामपि देहात्मभेदज्ञानाङ्गीकारे पुराणादिव्यवहारो बाध्येतेत्यर्थः । उपदेशानां तं स्वाच्छरीरादित्यादीनाम् ॥ **विशदेति** । तथा च देहे येषामहमिति धीर्नास्ति स्फुटमविवेकज्ञानमस्तीत्यर्थः । त एव जानन्तीत्युक्त्या पामराणां स्फुटतरं विवेकज्ञानं नास्तीति लभ्यत इति तदभिप्रायं पुराणवचनमिति द्रष्टव्यम् । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तं तदाह ॥ **अत एवेत्यादिना** । ॥ **उपपादितमिति** । राजगौरवेण राजभृत्येनामात्य इवानुमानादिमूलप्रत्यक्षेणैव बाध इति तत्त्वनिर्णयादावुक्तमित्यर्थः । स कालत्रयबाधः ।

एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **घटादीति** ॥ **अवश्यमिति** । पुरुषान्तरगतसत्तानिषेधरूपस्य बाधस्य सत्ताग्राहिप्रत्यक्षं परकीयमपि बाधकं भविष्यत्येवेति भावः । तन्नियमं वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमम् । ननूत्तरकालग्रहणमनुमानादिप्रमाणान्तरैर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **प्रमाणान्तराणामिति** । अतीतागतौ कालावपि नासाक्षिगोचरावित्यादिनेत्यर्थः । ननु कालस्याखण्डत्वात्कथमुत्तरत्वादिवचनमत आह ॥ **येषां चेति** । अन्यथोपाधिभेदानङ्गीकारे ॥ **सर्वाख्यातेति** । वर्तमानाद्यर्थकलडाख्यातरूणां प्रत्ययानाम् ॥ **ऐक्यार्थेति** । अखण्डकालस्यैकस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भावः । अविदितविषयाया अविदितपदार्थधर्मिकायाः सम्बन्धिज्ञानाभावे सम्बन्धज्ञानाभाव इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **न हीति** ॥ **काष्ठमिति** । काष्ठस्थानीयाः पदार्थाः । कुठारस्थानीयानि पदानि । तच्छेदशक्तिस्थानीया वाचकत्वशक्तिरिति ज्ञेयम् । एवं पदार्थज्ञानाभावे तद्वाचकत्वशक्तिरपि न ज्ञातुं शक्यत इति भावः । अत्र धर्मितया सम्बन्धित्वं तत्र कर्मितया सम्बन्धित्वमिति वैषम्यमात्रमित्यवधेयम् ॥ **प्रकृतेति** । शुकवामदेवादयो मुक्ता अभूवन्नित्यादिवाक्यानामतीतानागते इति स्यादत आह ॥ **सर्वं इति** ॥ **इतरेति** । पदादिना पदार्थबोधे जाते सम्बन्धिज्ञानस्य जातत्वेन तत्र वाचकत्वरूपशक्तिग्रहः । शक्तिग्रहे सति पदपदार्थबोधकत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । तथाऽतीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वम् ॥ **प्रकृतेति** । शुकवामदेवादयो मुक्ता अभूवन्नित्यादिवाक्यैकदेशभूताभूदित्यादिलुङावन्तशब्दस्येत्यर्थः । तथा चासौ शब्दो दृष्टं वर्तमानं चक्षुरादिना सम्बन्धं सामान्यमेव गमयेत्तत्र शक्तिसद्भावात्तदेव बोधयति न व्यक्तिविशेषम् । तत्र शक्त्यभावादिति मूलार्थो द्रष्टव्यः । नन्वेकव्यक्तिकत्वान्न कालत्वजातिरित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **व्यावृत्तमिति** । अत्र सर्वत्रापि व्यावृत्तशब्देन व्यावृत्तिप्रत्ययजनकं ग्राह्यम् । किं व्यावृत्तं द्रव्येष्विति शेषः ॥ **स्यादिति** । अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वेन व्यावृत्तिप्रत्ययजनकत्वाभावादिति भावः । भेदस्य व्यक्तिभेदस्वरूपस्यानुगतधर्माधारतयाऽनुगतत्वं किं न स्यादित्यत उक्तम् ॥ **अनुगतेति** । अनुगतस्य भेदत्वस्यानङ्गीकारादिति भावः ॥ **यदर्थमिति** । सामान्यवर्जितवस्तुस्वरूपशब्दव्युत्पत्तिः कथमित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ **शक्तीति** । व्यक्तीनामनन्तत्वेन तत्र शक्तिग्रहे तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानापत्त्येतिशेषः ॥ **काष्ठमिति** । काष्ठस्थानीयाः पदार्थाः कुठारस्थानीयानि पदानि तच्छेदकत्वशक्तिस्थानीया वाचकत्वशक्तिरिति ज्ञेयम ॥ **अङ्गीकृत्येति** । जातौ शक्तिग्रह इत्याशङ्कितेऽनु-

गतजातिरेव नास्तीति वाच्यम् । तद्विना । यदि जातौ शक्तिस्तर्हि स्वरूपशब्दव्युत्पत्तिर्न सम्भवति। तत्र स्वरूपत्वसामान्याभावादित्युक्त्वा गोत्वादिसामान्यमनुगतं तेन तत्र शक्तिग्रहः सम्भवतीत्येतदङ्गीकृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । तस्य व्यक्तिद्वयनिष्ठत्वादिति ज्ञेयम् । अन्यथा सादृश्येन ॥ **एतेनेति** । तथा चातिव्याप्तिविधुरसादृश्यमेव पूर्वं किञ्चिच्छब्देन विवक्षितमिति भावः । उत्तरवाक्येऽतीतत्वविशेषितमित्यतःपूर्वमित्यर्थः ॥ **आधिक्यमिति** । स्वार्थे ष्यञ् सुखमेव सौख्यमितिवत् । अधिकमेवाधिक्यमित्यर्थः । स्मृतिमात्रेत्यत्र मात्रशब्दः केवलार्थः ॥ **समुदायेति** । तथा च स्मृतिमात्रमेवार्धमेकदेशो यस्य स्मृत्यनुभवरूपसमुदायस्य तद्रूपप्रतीतिरित्यर्थः । तथा च ज्ञानद्वयमिति लभ्यते ॥ **तथेति** । स्मृतिमात्रमेवार्धमंशो यस्याः प्रतीतेः सा तथा । तथा चैकस्याः प्रतीतेः केवला स्मृतिरेकोंऽशोऽपरस्त्वनुभवरूपः । तथा चैतदंशद्वयोपेतमेकं ज्ञानमिति लभ्यते । निरंशत्वादखण्डत्वादित्यर्थः ॥ **द्विरूपतेति** । एकस्मिन्नेव ज्ञाने विरुद्धस्मृतित्वानुभवत्वरूपधर्मद्वयसमावेशस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **तदपीति** । घटादेर्ज्ञाततया विषयत्वम् । ज्ञाततायास्तु ज्ञाततामन्तरेणेति द्वैविध्यकल्पनादित्यर्थः ॥ **गमनवदिति** । गमनमपि स्वविषये ग्रामादौ गम्यत्वं करोतिति भावः । अतीतानागतयोर्ज्ञाततायाश्च ज्ञानेष्वित्यर्थः । अन्यथा पक्षत्वानङ्गीकारे ॥ **ज्ञानमेवेति** । मयैतज्ज्ञातमिति ज्ञानगोचरं ज्ञानविषयकं ज्ञानमेव न ज्ञाततेत्यर्थः । ननु ज्ञानमेव यदि विषयतया प्रतीयते तदाऽहं जानामीति कर्तृभूतात्मनिष्ठत्वेन प्रतीतिः स्यान्न तु ज्ञात इति विषयसम्बन्धित्वेनेत्यत आह ॥ **क्रिया हीति** ॥ **स्वप्राधान्येनेति** । क्रियाप्राधान्येनेत्यर्थः ॥ **विषयधर्मतयेति** । कर्मप्राधान्येनेत्यर्थः । तथा च कर्मप्राधान्यविवक्षया विषयसम्बन्धित्वेन प्रतीतिर्युज्यत इति भावः । नन्वयं ज्ञानवान्ज्ञाततावत्त्वादित्यनुमानेनैव ज्ञानमनुमेयम् । तत्र ज्ञातताऽनङ्गीकारे ज्ञानानुमानं न स्यात् । न च ज्ञानस्यानुव्यवसायरूपज्ञानान्तरेणैव ग्राह्यत्वेन प्रत्यक्षत्वान्नानुमेयत्वम् । येन तदनुमापकतया ज्ञाततासिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वायोगादित्याशयेन तत्खण्डयति ॥ **ननु चेति** । ज्ञानस्यानुव्यवसायरूपज्ञानस्य । ज्ञानमुत्तरत्र जायमानम् ॥ **नापीति** । आगामिनो ज्ञानस्य पूर्वभाविज्ञानं विषय इत्यर्थः । नन्विदानीमेवजातं ज्ञानमिदानीन्तनज्ञानान्तरस्यैव विषय इत्यत आह ॥ **न च सहभावीति** । ग्राह्यज्ञानसमानकालीनमित्यर्थः । सजातीयात्मगुणानां यौगपद्याभावेन सहभाविज्ञानान्तरस्यैवाभावेन तद्ग्राह्यत्वं न

सम्भवतीति भावः ॥ **साक्षिगमिति** । तथा च सहभाविज्ञानान्तरं साक्षिरूपमेवास्तीति तद्ग्राह्यत्वेन प्रत्यक्षत्वं युक्तं ज्ञानस्येति भावः । सजातीयात्मगुणयौगपद्याभावात्कथं ग्राह्यज्ञानसहभाविज्ञानान्तराङ्गीकार इत्यत आह ॥ **साक्षिण इति** । साक्षिरूपं ज्ञानमात्मस्वरूपत्वेन नित्यमित्यर्थः । ननु कथं न चकास्ति । ज्ञातो घट इत्यत्र प्रथमज्ञानविषयीकृतादर्थादधिकस्य भानात्तस्या एव ज्ञाततात्वादित्यत आह ॥ **ज्ञात इत्यत्र त्विति** ॥ **भ्रमविषयत्वादिति** । जाग्रत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वादित्यर्थः ॥ **बाधविषयत्वादिति** । अत्रेदं नास्तीति बाधावधित्वादित्यर्थः । बाधाधिष्ठानत्वं नामात्रेदं नास्तीति निषेधाधिकरणत्वं ज्ञेयम् ॥ **शुक्त्यादेरपीति** । तथा च स्वाप्नगजादिकं जाग्रद्दृष्टं शुक्त्यादिकं चेत्युभयं पक्षीकृत्य भ्रमविषयत्वेनैव हेतुना मिथ्यात्वं साध्यत इत्यर्थः । किमनेनोक्तानुमाने दूषणमुक्तमित्यत आह ॥ **उभयेति** । उक्तविधाऽऽरोप्यतया निषेध्यतया च भ्रान्तिविषयरूपा । उभयाविधं स्वाप्नं जाग्रत्सम्बन्धिशुक्त्यादि चेत्यर्थः । भ्रान्तिविषयत्वादीत्यत्रादिपदेन बाधाविषयत्वं ग्राह्यम् । उभयोर्वादित्वाभावादाह ॥ **वादिनोरिति** ॥ **मिथ्या किं न स्यादिति** । धर्मिण एवाभावादिति भावः ॥ **न चेति** । परस्परविरुद्धयोरिति न्यायविरोधादिति भावः ॥ **तच्चेति** । लक्षणया व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **उभयेति** । जीववासनेश्वरप्रज्ञेत्यर्थः । तुशब्दः सौत्रः ॥ **व्याख्यात इति** । अवधारणार्थतयेत्यर्थः ॥ **यथासङ्ख्येनेति** । जैव्युपादानमेव सा निमित्तमैश्वरीत्युक्तत्वान्निर्मितं त्रातमेव चेत्यत्र जीववासनया निर्मितमैश्वर्यात्त्रातमित्यन्वयः प्रतीयते । तथात्वे ईश्वरप्रज्ञया निर्मितत्वाप्राप्त्या निर्मितत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ **विवृणोतीति** । स्वपदानि च वर्ण्यन्त इत्युक्तभाष्यलक्षणसंरक्षणायेत्यर्थः ॥ **क इति** । कर्मणि कप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **एकस्मादेवेति** । मा निर्माण इत्यस्मादेव ॥ **अधिकार्थेति** । त्रान्तमित्यर्थलाभायेत्यर्थः । पूर्वं वासनाः सर्ववस्तूनामित्यादिना ॥ **एककारणकत्वेति** । एकोपादानकत्वेत्यर्थः । तेनाद्यर्थकेन श्रौतेतिशब्देन । इति त्वित्यस्यापि श्रुतिरित्यनेन सम्बन्ध इत्याह ॥ **इति तु श्रुतिरिति** ॥ **अन्या चेति** । सा च मनोगतांस्तु संस्कारानिति भाष्योदाहृता द्रष्टव्या । ननु प्रज्ञाशब्देन वासनां लक्षयित्वा तस्या उपादानत्वं किमर्थमुच्यते । प्रज्ञाशब्दमुख्यार्थभूतबाह्यार्थज्ञानस्यैवोपादानत्वं किं न स्यादिति चेत् न । स्वप्नावस्थायां बाह्यपदार्थविषयकज्ञानस्यैवाभावादित्याह ॥ **बाह्यार्थज्ञानस्येति** । उभयस्येश्वरप्रज्ञाजीववासनारूपोभयस्य युगपद्वृत्तिद्वयं तु

गङ्गायां मीनघोषाविलत्रेवाविरुद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अत एवेति** । उभयग्रहणार्थमेव । यदि जीवत्रासनैव गृहीता विवक्षिता स्यात्तर्हि केवलं मायैव मायामात्रं सन्ध्यमिति व्याख्यायेत । स्वाप्नार्थस्य मायाशब्दोक्तवासनात्मकत्वसम्भवेन दोषाभावात् । अत ईश्वरप्रज्ञासङ्ग्रहार्थैवं न व्याख्यातम् । ननु मायाशब्देनेश्वरप्रज्ञां गृहीत्वा सन्ध्यं मायामात्रमीश्वरप्रज्ञैवेति तदात्मकत्वेनापि व्याख्यानसम्भवादित्यत आह ॥ **सन्ध्यस्येति** ॥ **एवं भावस्येति** । सर्वावस्थाप्रदर्शकत्वादेरित्यर्थः ॥ **अत एव हीति** । वासनाविकारत्वादेव हीत्यर्थः ॥ **यद्वेति** । यच्छब्दस्य मनोविकारा इत्यनेन सम्बन्धं कृत्वा वन्हिमत्त्वादेव धूमवत्त्वमित्यादाविव स्थूलत्वाभावस्पष्टत्वाभावयोर्मनोविकारित्वे हेतुत्वं लभ्यत इति पूर्वं व्याख्यातम् । इदानीं तु यस्माद्धूमवानतो वन्हिमानितिवद्यच्छब्दस्य स्थूलत्वाभावस्पष्टत्वाभावरूपहेतुभ्यामेव सम्बन्धं कृत्वा मनोविकारित्वमेव स्पष्टं साध्यमिति व्याख्यायत इति भेदः । पुरस्ताद्वासना सर्ववस्तूनामित्यादिना ॥ **भागासिद्धिरिति** । स्वाप्नाः पदार्थाः वासनोपादानकाः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । अस्पष्टत्वादिति यावत् । तथा चास्य हेतोः स्वाप्नपदार्थैकदेशे स्वाप्नकामिनीसम्भोगादावसिद्धिरित्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । तथा च कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यस्यास्पष्टत्वं यदाऽर्थस्तदा कामिनीसम्भोगादिव्यतिरिक्तस्वाप्नपदार्थः पक्षीक्रियत इत्यर्थः । तस्यांशस्य स्वाप्नकामिनीसम्भोगादिरूपस्य । ननु तस्य वासनामयत्वादिसाधकहेत्वभाव इति चेत्तत्राह ॥ **अस्पष्टत्वेति** । ननु स्वाप्नकामिनीसम्भोगादेर्वासनामयत्वसाधकमस्थूलत्वमुत्सूत्रितमिति चेत्तत्राह ॥ **अत एवेति** । उत्सूत्रितत्वपरिहाराय द्वेधेति । यद्वाह्यवन्न ते स्थूला भवन्ति । तथा तेषां स्पष्टता नेति द्वेधेत्यर्थः ॥ **भाक्तत्ववर्णनमिति** । सुप्तो हीत्यादिनेति शेषः ॥ ३–२–१ ॥ ॥ **ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ** ॥ नन्वग्नेरंशस्येत्यादिनोक्तमर्थं दूषयति ॥ **जीवस्येति** ॥ **द्वितीय इति** । द्वितीयाध्यायेऽशो नानेत्यत्रेत्यर्थः । अन्यद्वासोऽपीत्येतत् ॥ **तिरोधानेति** । ज्ञानैश्वर्यादितिरोधानेत्यर्थः ॥ **स्यादिति** । तिरोधानहेतोर्देहयोगस्य तदानीमभावादिति भावः ॥ **अविद्येति** । सूत्रे देहपदमविद्यारूपप्रतिबन्धकरूपम् । तथा च सुप्तिप्रलययोरविद्यारूपप्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्तदा नाविर्भाव इत्यर्थः ॥ **तथैवेति** । अविद्यायोगाद्वासोऽपीत्यत्र कुतो नोक्तमित्यर्थः । न ज्ञायते व्यक्तितिरोधानशब्दार्थो न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । नयतेः प्रापणार्थत्वे द्वारकामनयद्बन्धून् । अजां ग्राममनयदित्या-

दाविवात्रापि तं वासनामात्रतां नीत्वेति द्विकर्मकतापत्त्या तच्छब्दे द्वितीया स्यान्न षष्ठीत्याशयः ॥ ३–२–२ ॥ ॥ ॐ **तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह** ॐ ॥ ॐ **अतः प्रबोधोऽस्मात्** ॐ ॥ ॐ **मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्** ॐ ॥ **कारणान्तरेति** । अतिश्रमभेरीताडनादिरूपेत्यर्थः ॥ ३–२–४।५।७ ॥ ॥ ॐ **स एव कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः** ॐ ॥ केचिद्रामानुजाः । उत्तिष्ठति बहिः पुनरागच्छति ॥ **उदबिन्दोरिवेति** । समुद्रे क्षिप्तो य उदबिन्दुः स एव पुनर्नागच्छति । अपि त्वन्यो यथेत्यर्थः । अनियमः स वाऽन्यो वेत्यर्थः ॥ **समापनादिति** । तथा च कर्मशेषसमापनार्थं तस्यैवागमनमङ्गीकार्यम् । प्रत्यभिज्ञा तु योऽहं सुप्तः स एवाहमिदानीं जाग्रदस्मीत्येवंरूपा । अन्यस्यैवोत्थाने एवं प्रत्यभिज्ञा नयुक्तेत्यर्थः ॥ **शब्देभ्य इति** । स्वापात्प्रबोधप्रकरणे पठितेभ्यः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यां द्रवति बुद्धान्तायेत्यादिशब्देभ्य इत्यर्थः । विधिभ्य इत्युक्तहेतुमुपपादयति ॥ **सुप्तस्येति** । यागादिना स्वर्गाद्यभिधायकानां विधीनामनुपपत्तिः । स्वर्गं गन्तुरभावात् । यागं कृत्वा सुप्तौ मुक्तत्वस्यैव प्राप्तेरिति भावः । ब्रह्मणैकीभूतस्योद्धरणासम्भवादित्युक्तपूर्वपक्षोत्थानमेवायुक्तमित्याह ॥ **न च सुप्तस्येति** । परस्य त्वपूर्वपक्षिणो मायावादिनः ॥ **इष्टं वेति** । सुप्त्यवस्थावतो जीवस्याविशिष्टत्वेन तस्य विशिष्टभूतप्रज्ञारूपब्रह्मैक्यं तन्मतेनेष्टमित्यर्थः । ननु स एव चेत्यधिकरणव्याख्यानानन्तरं मुग्धेऽर्धेति सूत्रं व्याख्यातव्यम् । अतो मोहांश्चेति मुग्ध इति सूत्रमादौ व्याख्याय नान्य इति स एवेति सूत्रं व्याख्यायते । अतः क्रमोल्लङ्घनं कुत इत्यत आह ॥ **लाघवेति** । भगवतः सुषुप्त्याद्यवस्थाप्रेरकत्वमेकोक्त्या वक्तुमित्यर्थः । सूत्रकारस्यापि ॥ **स एव चेति** । सूत्रेण व्यवधानं कृत्वाऽन्ते मुग्ध इति मोहस्य भगवदधीनत्वकथने किं निमित्तमित्यत आह ॥ **सूत्रकृता चेति** । यदि व्यवधानमकृत्वा स्वप्नाद्यवस्थानिरूपणानन्तरमेव मोहावस्था निरूप्येत । तदा तद्वदेषाऽपि स्वतन्त्रावस्थेति विज्ञायेत । सा मा विज्ञायीति व्यवधानं कृतमित्यर्थः ॥ ३–२–६ ॥ ॥ ॐ **न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति** ॐ ॥ ॥ **अन्यदन्यथेति** । तथा च स्वत एकस्योभयरूपत्वमुपाधिरपि न सम्पादयतीत्यर्थः । तर्हि किमुपाधिकृत्यमत आह ॥ **किन्त्विति** । ॥ **तत्प्रसङ्गोऽपीति** । तारतम्यानुग्राह्यानुग्राहकभावयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **भेद इतीति** । अयमर्थः । उभयलिङ्गं भिन्नस्वरूपं नेत्युक्तौ भिन्न-

स्थानेषु विद्यमानानां समग्ररूपाणां भेदमात्रनिषेधो विज्ञायते । विशिष्टनिषेधोह्ययम् । स च विशेष्यबाधे विशेषण एव पर्यवस्यतीति । तत्राप्येकस्मिन् शरीरेऽपि । स्थानत इति तसिः सप्तम्यर्थ इत्युक्तं तद्दर्शयति ॥ **भेदे सत्यपीति** ॥ **चिच्छब्दादिति** । अत्र चिच्छब्दो ज्ञानपरः ॥ **सर्वेष्विति** । सर्वेषु भूतेषु स्थितं भगवन्तं ब्रह्मेति पूर्णमित्याचक्षत इत्यर्थः ॥ **विशेषार्थ इति** । तथा च तदव्यान्तरं महावाक्यंचेत्यर्थः ॥ **तदर्थेति** । महावाक्यार्थ इत्यर्थः । कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्युक्तत्वेन प्रकृते तयोरर्थयोरयोगादाह ॥ **इत्थम्भूतेति** । मानत्वप्रकारप्राप्ताया वेदवाचो दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वज्ञापकमित्यर्थः । कथं ज्ञापकमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ **तद्धेतुत्वं यथा निर्वहेत्तथैव मानमिति** । ननु शास्त्रस्य साक्षात्प्रयोजनकत्वात्किं विषयप्रतिपादनद्वारेण । येन तत्र विषये महातात्पर्यं वाच्यमत आह ॥ **न हीति** ॥ **तच्चेति** । प्रमाणमित्यर्थः ॥ **अवधारणार्थ इति** । निर्दोषतापरिज्ञानादित्यनेनास्य सम्बन्धो द्रष्टव्यः । परिज्ञानाच्चेत्युक्त्याऽपिशब्दः समुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति । ननु कथं द्वयोर्गुणोत्कर्षनिर्दोषतापरिज्ञानयोः समुच्चयः । उभयत्राप्यवधारणसद्भावेन परस्परं व्यावर्तितत्वादित्यतस्तद्व्यावर्त्यं दर्शयितुं नान्येन केनचिदित्युक्तं तस्यार्थमाह ॥ **नान्येन केनचिदितीति** । इत्यस्येत्यर्थ इत्यन्वयः ॥ **एतदिति** । एतयोर्गुणोत्कर्षनिर्दोषतापरिज्ञानयोरित्यर्थः । तथा च गुणोत्कर्षज्ञानादेव भवति । न त्वात्मगुणज्ञानात् । तथा निर्दोषतापरिज्ञानादेव भवति । न तु दोषित्वपरिज्ञानात् । तथैतदुभयज्ञानव्यतिरिक्तकर्मादिसाधनेन वा न भवतीत्येवमनभिमतव्यावृत्त्यर्थमवधारणमित्यर्थः । ननु सर्वाभेदेनेत्यर्थ एव किं न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । पुरुषोत्तमं सर्वाभेदेन जानातीत्युक्ते व्याघात इत्यर्थः । व्याघातप्रदर्शनार्थमेव पुरुषोत्तमशब्दः समस्तैरित्यादिना व्याख्यातः । पर्यानित्यस्यार्थमाह ॥ **निष्ठुरानिति** । सम्यग्वचो व्यक्तमुपाददे पुमानिति वाक्यव्याख्यानरूपम् । यतः पर्यङ्कशयन आह विष्णुः सनातन इति दशमस्कन्धभागवततात्पर्यं हृदि निधायाह ॥ **एतद्भगवत इति** । नन्वत्र निन्दाया एव प्रसादहेतुत्वं नेत्युच्यते । न दोषज्ञानस्येत्यत आह ॥ **निन्दा चेति** ॥ **सूचयतीति** । शब्दादेव प्रमित इतिवदिति भावः । तत्र संसारान्मोचने । सच्छब्दस्य सन्घट इत्यादाविव सत्तारूपार्थग्रहणे प्रकृतासङ्गतेस्तदर्थमाह ॥ **निर्दोषार्थ इति** ॥ **उपसंहर्तव्य इति** । अत एव सङ्क्षेपेण सर्वरूपेष्वभेदवानित्युक्तम् । अपव्याख्यानमत्राधिकरणे ब्रह्मणो निर्गुणत्वप्रतिपादनरूपम् ॥ ३–२–८ ॥

॥ ॐ **अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्** ॐ ॥ ॥ **दर्शयतीति** । पूर्वार्धेन प्रतिज्ञोत्तरार्धेन हेतुर्दर्शित इति भावः । अयं चाभासत्वरूपहेतुः सौत्रचशब्दसूचित इति ज्ञातव्यम् । सौत्रश्चशब्द आभासत्वसमुच्चयार्थतया व्याख्यात इति वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयहेतावपि ब्रह्मण एव दृष्टान्तत्वे तत्रांशत्वाभावेन साधनवैकल्यं स्यादित्यतो दृष्टान्तान्तरमाह ॥ **ईश्वरावतारवदिति** । आयत्तमधीनम् । अधीनो निघ्न आयत्त इत्यभिधानात् । कप्रत्ययार्थोऽल्पेति । नन्वाभासत्वे इयं श्रुतिः कथं मानम् । अत्रतदधीनत्वस्यैवोक्तेरित्यत आह ॥ **तदधीनत्वेति** ॥ **अत्राऽपीति** । तथा च चेतनत्वेऽप्यंशत्वेऽपीत्युक्त्योरभेदसाधकतयोक्त्योरनयोर्हेत्वोरप्रयोजकतोक्तेति ज्ञेयम् ॥ **उच्यत इति** । येन जीवस्य ब्रह्मभेदानिश्चय इति भावः । श्रुतेः प्राबल्याद्युक्तिविरुद्धार्थप्रतिपादने का भीतिरित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **अनारम्भेति** । दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशइत्युक्तेरिति भावः । सा जीवस्य भगवदाभासत्वप्रतिपादिका । यथैषा पुरुषेच्छायेत्यादिका श्रुतिः । कथञ्चिदुपचारादिना ॥ **श्रुत्यादीति** । द्वा सुपर्णेत्यादीत्यर्थः । समुदायस्य ब्रह्मणः । भवेद्युक्तमिति शेषः । अस्माकं सत्योपाधिकृतसत्यभेदवादिनाम् । आभासोद्धारो भेदश्रुतिबाधोद्धारः । तन्मते ईशस्यापि जीववत्समुदाय्यन्तर्गतत्वेन समुदाये ईशाख्याया अभावादाह ॥ **ईशशब्द इति** ॥ **एतेनेति** । जीवा ब्रह्माभिन्ना अंशत्वादित्यनुमाने मत्स्यादेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादित्यर्थः । श्रुतिद्वयं भेदाभेदश्रुतिद्वयम । परमार्थः स्वाभाविकः । तत्र तस्येवेत्यस्यासम्भवात्तेन तुल्यमिति क्रियातौल्ये वतिरित्याह ॥ **सूर्यकादिनेति** । तुल्यमुपाध्यायत्तत्वेन ॥ **उभयथेति** । उपाध्यायत्तत्वे तन्नाशेन जीवानां नाशापत्त्या निरधिकारिकतया मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यम् । तत्परिहारायोपाधीनां नित्यत्वाङ्गीकारे सदा संसारित्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवैय्यर्थ्यमित्युभयथेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । समग्रसूत्रप्रतीकग्रहणं चेदाचार्याणां विवक्षितम् तर्हि समग्रसूत्रानुवादायाथाभासा मुख्यतः सूर्यकादिवदित्यत्रोक्तस्य सूर्यकादिवदित्यस्यानुवृत्तिशङ्का स्यादित्यर्थः ॥ **एवं न कर्तव्य इति** । सूर्यकादिरित्येव कृते सति सूर्यकादिरुपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेष्विति सामञ्जस्यादित्यर्थः ॥ **इदंशब्देति** । सौत्रातःशब्देत्यर्थः । अस्मादित्यतोऽस्मादिति चेदंशब्दस्य पञ्चमीति ज्ञेयम् । इत्युक्तं सूर्यकादिवदिति दृष्टान्तोक्तं चाविवक्षितमित्यर्थः ॥ **स्वाभिप्रायेति** ।सूर्यकादिवदिति दृष्टान्तोक्त्याऽऽभासत्वरूपो हेतुः प्रास्तस्तत्रा भासत्वे उपाध्यधीनत्वादिना नाशशङ्कायां न तेन साम्यं विवक्षितम् । किन्तु तदधीनत्वादिनैवेति सूर्य-

कादिवदित्यत्रत्यं स्वस्याभिप्रायं सूत्रकारोऽत एव चोपमेति प्रकटीचकारेत्यर्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । नाशिता भवेदुपाध्यधीनत्वे सूर्यकादिवज्जड-त्वादिकं च भवेदिति द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथा हीति** । निरवधिकसुखादिसादृश्यस्याभासत्वहेतुशरीरप्रवेशे तेन जीवब्रह्मभेदसाधनं विरुद्धं स्यादित्यर्थः ॥ **न तु सूर्यकादिवदिति** । उपाध्यधीनत्वादिनेत्यर्थः । व्याप्त आभासत्वं हेतुरुपाध्यधीनतारहितेष्वपभ्रष्टदेवेष्वप्याभासत्वस्य भावाद्व्यभिचार इत्याह ॥ **उपाधीति** । भिन्नेष्वपभ्रष्टदेवेषु ॥ **भागासिद्धिरिति** । मुक्तेष्वभावादिति भावः ॥ **विरुद्ध इति** । आभासत्वस्याभेदव्याप्तत्वादि-त्यर्थः ॥ **वैधर्म्येति** । सव्येतरकरादौ किञ्चिद्वैधर्म्यमस्त्येवेति भावः ॥ **असिद्धत्वादिति** । अत्रापि प्रत्यक्त्वपराक्त्वादिरूपवैधर्म्यस्य सत्त्वादित्यर्थः । क्रियासाम्यं बिम्बचलने प्रतिबिम्बचलनरूपम् ॥ **अनैकान्त्यादिति** । देहतच्छाययोरभेदाभावादिति भावः ॥ **पृथगिति** । बिम्बं बिम्बाभिन्नम् । बिम्बरूपकारणव्यतिरिक्तकारणशून्यत्वादित्यर्थः । छायायाश्च देहक्रियावत्त्वेऽपि देहरूपकारणातिरिक्तमालोकादिरूपकारणमस्तीति न तत्र व्यभिचार इति भावः । अत एव नान्धकारे छायाप्रतीतिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **नित्येष्विति** । सर्वथा नित्यानां कारणशून्यत्वेन निरुक्तो हेतुरस्तीति व्यभिचार इत्यर्थः । निरुक्तहेतोर्नित्येषु व्यभिचारपरिहाराय पर्यवसाने कृते दोषमाह ॥ **बिम्बकारणेति** । तद्रूपकारणेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ **पृथ-गिति** । प्रतिबिंबरूपकार्यस्य बिम्बात्पृथग्दर्शनाद्बिम्बातिरिक्तमुपाधिरूपं कारणं वाच्यमिति भावः ॥ **बहुविप्लवेति** । स्पष्टदृष्टकण्टक शौक्ल्यादे-रप्यपलापापत्तेरित्यर्थः ॥ **तत इति** । एवं न्यायादित्यर्थः । तथा च प्रकृते आभासत्वविरोधत इत्यत्र तथा हि दर्पणादिना सन्निकृष्टाः प्रतिहताः परावृत्ता नयनरश्मय इत्यादिनोक्तां बिम्बप्रतिबिम्बाभेदसाधकप्रक्रियां दूषयति ॥ **यदि चेति** । न च स्वच्छत्वास्वच्छत्वाभ्यां विशेषः । प्रतिहतानां परावृत्तिरिति प्रक्रियायां स्वच्छत्वादेरनुपयोगादित्याह ॥ **न चेति** । उपलक्षणमेतदित्यादिना तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरुद्धत्वेनोक्तं कालातीतत्वं परिहरति ॥ **तत्त्वमस्यादीति** ॥ **वक्तीति** । योगरूढ्योरभावादिति भावः ॥ **व्याख्यानसमुच्चय इति** । तत आभासते तद्वदाभासत इत्या-भासशब्दव्याख्यानयोः परस्परं समुच्चय इत्यर्थः ॥ **च शब्द इति** । तत आभासत इत्यादिना कृताभासशब्दव्याख्यानद्वयापेक्षया भानमिति क्रिय-माणव्याख्यानसमुच्चय इत्यर्थः । प्रपञ्चनप्रकारं दर्शयति ॥ **तथा हीति** ॥ **नियामकमस्तीति** । पूर्वं जीवे सूत्रकारेणाभासपदस्य कुत्राप्य-

प्रयुक्तत्वादिति भावः ॥ **तदधिकरणेति** । अंशाधि करणेत्यर्थः ॥ **दोषेति** । तन्नाशेन नाशादिरूपः ॥ **एतदिति** । नोपाध्यधीनतावैश्च न जलायत्तसूर्यादिति कथनमित्यर्थः ॥ **चश्चशब्द इति** । अवधारणार्थक इत्यर्थः । ननु यद्वेत्यादिव्याख्यानेऽन्तिमैवशब्दार्थकथनात्तस्यैव वैयर्थ्य-मित्यत आह ॥ **एवशब्देनेति** । एवशब्देन प्रतिषेधतीति सम्बन्धः । किं प्रतिषेधतीत्यत आह ॥ **एकेनेति** । सौत्रचकारार्थभूतेनैवकारेणैवो-भयेहत्ववधारणसम्भवात्किमन्येन सूत्रेणैवकारेणेति शङ्कानिरासार्थोऽनुव्याख्यानगतान्तिमैवशब्द इति भावः ॥ **एकेनैव शब्देनेति** । एकेनै-वातःशब्देनेत्यर्थः ॥ **अर्थद्वयस्येति** । तदधीनत्वतत्सादृश्यरूपार्थद्वयस्येत्यर्थः । अलं सूत्र इति शेषः । तथा च सूत्रे यद्यतःशब्दद्वयं स्यात्तदा तदुभयसम्बन्धायैवशब्दमपेक्षितं स्यान्नह्येवमस्ति । अतोऽवधारणार्थकश्चशब्दो व्यर्थः सूत्र इति भावः ॥ **अर्थद्वयेनेति** । एकातःशब्दोक्तेनापीति शेषः ॥ **एकीकृत्येति** । तदधीनत्वतत्सदृशत्वाभ्यामेवेत्येकीकृत्येत्यर्थः ॥ **सूत्रगताविति** । सूचनात्सूत्रमेतौ च यदा तत्रत्यौ तदेतयोरप्यु-क्तार्थसूचकत्वमस्तीत्यर्थः । अत एवास्त्यत्र सूचनीयोऽर्थ इत्युक्तमित्यवधेयम् । भेददर्शने मानानां करणत्वेन तृतीयया भाव्यम् । अतः कथं पञ्चम्य-र्थकतसेः प्रयोग इत्यत आह ॥ **अखिलैरपि मानैरिति** । तसेः सार्वविभक्तिकत्वादिति भावः ॥ **समास इति** । भेददृष्ट्येति समास इत्यर्थः । सम्बन्धे सति लब्धमर्थमाह ॥ **अभेदेति** ॥ **प्रकारभेदस्येति** । एकस्मिन्नेव भूतले नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभावदर्शनेन नीलत्वपीतत्वादि-प्रकारभेदेन पटतदभावयोरविरोधवदेकस्मिन्नेव चैतन्ये स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वरूपप्रकारभेदेन दोषाभावस्तद्वत्त्वं च सम्भवतीत्यर्थः । तन्निमित्ते च दोषादौ । प्रयोजनं स्वर्गादि ॥ **न चेति** । अविद्यारूपोपाधिसम्बन्धम् । स्वस्य स्वार्थमिदानीं न करोति येनोक्तदोष इत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । अशे-षशक्तियुक्तश्चेदित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **उक्तेनेति** । उपाध्यवच्छिन्ने दोषस्तदनवच्छिन्ने तु नेत्यर्थः ॥ **मा हि भूदिति** । प्रत्यक्षेणाप्याप्रसिद्धिसम्भ-वादिति भावः ॥ **न चेति** । चैतन्यावच्छिन्नस्यैक्यस्यानुसन्धानं व्यापकं तन्निवृत्त्या विशिष्टस्य व्याप्यस्य निवृत्तिर्वाच्या न च तत्र विशेषणीभूतस्य चैतन्यस्य निवृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । अनुमानस्याभेदसाधकस्य । घटादौ साध्याव्यापकत्वाच्चेतनत्वरूपसाधनधर्मावच्छिन्ने साध्येऽनुस-न्धानवत्त्वमुपाधिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **अनुसन्धानं खल्वित्यादिना** ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । योगरूढ इत्यर्थः ॥ **एकप्रमाणक इति** ।

येन विरुद्धधर्मदर्शनेन निवर्तेति भावः । कृती चारितार्थः ॥ **विरुद्धेति** । तन्तुपटादिभेदसाधक इत्यर्थः ॥ **कालात्ययापदिष्टेति** । तन्तुपटा-
घभेदसाधकप्रत्यक्षविरोधभयादित्यर्थः ॥ **न चैवमिति** । चैतन्यैक्ये निरवकाशं प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । तथाऽनुसन्धानमेव तत्र प्रमाणतया वाच्य-
मिति भावः । नाममात्रमेवेत्यस्य तात्पर्यं निरर्थकमेवेतीति । ननु तर्हीश्वरीयनिर्दुःखत्वाद्यनुसन्धानमपि जीवस्य स्यादित्युक्तमित्यत आह ॥ **मुक्तस्व-**
रूपस्येति । तथा च मुक्तजीवस्य तदनुसन्धानमस्तीतीष्टापत्तिरिति भावः । अयं भवद्भिरुच्यमानः । तद्वाक्यैः सर्वज्ञभूतेश्वरवाक्यैः ॥ **ईश्वर-**
एवासाविति । यस्मात्क्षरमित्यादिबलेन यस्य भेदानुभव उक्तः स ईश्वर एव । तस्योपाध्यादिप्रतिबन्धकयुक्तत्वादैक्यानुसन्धानं नास्त्येव । समु-
दायरूपं ब्रह्म यदस्त्युक्तप्रतिबन्धकशून्यम् । तस्य त्वैक्यानुसन्धानमस्त्येवेत्यर्थः । अनेनेश्वर एवासाविति वचनेन । तथा च सर्वज्ञतया त्वदङ्गीकृतस्य
रामकृष्णादिरूपस्येश्वरस्यैव जीवपरमात्म्यैकानुसन्धानमापादयाम इति भावः । अन्यथा सार्वज्ञहानेरिति भावः । ईश्वरो ब्रह्म ॥ **ऐक्यं ताव-**
दिति । चैतन्यस्वरूपानुबन्धित्वादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । सर्वज्ञेनाननुभूयमानत्वेनैक्यस्याभावादेवेत्यर्थः । ननु कोऽभिसन्धिर्यो मूढ इत्यत आह
॥ **सर्वज्ञो हीत्यादिना** ॥ **तदनुसन्धास्यतीति** । असदैक्यमनुसन्धास्यतीत्यर्थः ॥ **न च तदुक्तमिति** । ऐक्यस्याविद्यमानत्वं न
युक्तमित्यर्थः । एतेनेत्युक्तं दर्शयति ॥ **सार्वज्ञेन** । दोषद्वयम् । मिथ्याज्ञानित्वाज्ञानित्वरूपम् ॥ **सदातनत्वादिति** । तथा च मुक्तावपि
सत्त्वेन तत्रानुसन्धानं न भविष्यतीत्यर्थः । अनुसन्धानाभावेऽपि किमित्यत आह ॥ **अनुसन्धानं चेति** । तथा च व्यापकाभावाद्व्याप्यं निवर्तेत
एव । तथा च चैतन्यानिवृत्तेरैक्यमेव निवर्तेत इति मुक्तावैक्याङ्गीकारोऽयुक्त इति भावः । नन्वस्त्येवानुसन्धानं मुक्तौ । न च तत्प्रतिबन्धकीभूतस्य
भेदस्य सत्त्वादभावः । देहादेरेव तत्प्रतिबन्धकत्वेन भेदस्य तत्त्वानङ्गीकारात् । देहादेश्चेदानीं सत्त्वान्नानुसन्धानम् । मुक्तौ त्वभावाद्युक्तमेव तत्रानुसन्धान-
मित्याशङ्कते ॥ **देहाद्येवेति** । देहादेरनुसन्धानप्रतिबन्धकत्वं व्यभिचारादयुक्तमित्याह ॥ **कायेति** । योगिनां सौभर्यादीनाम् ॥ **सौमेति** । एता-
दृक् परमात्मस्वरूपमिति परमात्मत्वनिर्धारणोपयुक्तो धर्मः क इत्यर्थः । साधकस्य जीवानां ब्रह्माभेदसाधकस्य । सर्वत्र जीवजाते । बाधकस्याभेदबाध-
कस्य । इह तु भगवद्रूपेषु ॥ **तद्भावाभावाभ्यामिति** । अभेदसाधकानुसन्धानभावादभेदबाधकस्याभासत्त्वादेरभावादित्यर्थः । स्वमते सिद्धान्ति-

मते सर्वत्र ईशाख्येत्यारभ्य बहुषु स्थलेष्वित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । तत्र भेदोऽपि न क्वचिदिति समुदायैक्यप्रयुक्तभेदमङ्गीकृत्य मत्स्यादीनां परमात्मनाऽत्यन्ताभेदकथनेनेत्यर्थः ॥ **तदुक्तमिति** । यथा भगवद्रूपाणां मत्स्यादीनां समुदाये भगवत्संज्ञा सिद्धान्तिनोदितेति यदुक्तं तदेतेन निराकृतं भवति । सिद्धान्तिभिरस्माभिस्तथा नोच्यत यत इत्यर्थः ॥ **तदिति** । तत्र भेदोऽपि न क्वचिदित्येतत्कुत इत्यर्थः ॥ **पूर्वेणैवेति** । मानेनेत्यस्य तत्र भेदोऽपि न क्वचिदित्यनेनान्वय इत्यर्थः। विवक्षितार्थे तत्र भेदोऽपि न क्वचिदित्यत्र विवक्षिते भेदे निषेधरूपेऽर्थे । एवमुत्तरत्र । तथा चैतच्छ्रुतीनामभेदविशिष्टं चैतन्यैक्यमेवाप्रतिपादकत्वात्तस्य च मयाऽप्यङ्गीकारान्नास्मद्विरोधित्वमित्यर्थः । शङ्कते ॥ **चैतन्यैक्यस्येति** । ननु मया चैतन्यैक्यमात्रेऽनुसन्धानं प्रयोजकमिति नोच्यते । किन्नामोपाधिभेदाभावविशिष्टे चैतन्यैक्ये तत्प्रयोजकत्वेनोच्यते। अस्ति चैतदेकस्मिन्देवदत्ते न ब्रह्मणि । उपाधिभेदस्यैव सत्त्वादित्याह ॥ **उपाधीति** । प्रयोज्यप्रयोजकभावे समव्याप्तिमभिप्रेत्य तत्र व्यभिचारमाह ॥ **हस्तेति** । एतद्दोषपरिहारायाशङ्कते ॥ **विश्लिष्टेति** । न दृष्टमनुसन्धानम्। स्यादेवं यद्यौपाधिकभेदाभावे सत्यभेदमेवानुसन्धाने प्रयोजकं ब्रूमः। किन्तु विश्लिष्टोपाधिकृतभेदाभावे सति। तथा च न व्यभिचारः। औपाधिकभेदसद्भावेऽप्येकस्मिन् शरीरे विश्लिष्टोपाधिकृतभेदाभावात् । न चैतत्प्रयोजकं प्रकृतेऽस्ति । उपाधीनां विश्लेषात् । अतो नानुसन्धानमिति भावः । प्रयोजकान्तराणां व्यभिचारित्वाच्चैतन्यैक्ये त्वनुसन्धानमात्रमेव प्रयोजकमिति यद्भवदभिप्रेतं तदप्ययुक्तमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । आभिमतस्यानुसन्धानव्याप्यभूतस्वाभाविकैक्यस्य॥ **उपचारितमेवेति** । तद्देहांशानां पुत्रदेहोपादानत्वादिति भावः । उपपादितमेतत्प्रथमाध्याये चतुर्थपादे । स्वतः स्वस्माज्जीवादन्यथाप्रतीतेराह ॥ **वस्तुत इति** । हेतुरभेदसाधकतया परोपन्यस्तः ॥ **असिद्ध इति** । अंशत्वव्यापकीभूतधर्मस्यात्राभावेनांशत्वस्याप्यभावापत्त्याऽसिद्ध इत्यर्थः । अंशांशिभावोपेततन्तुपटादौ व्यभिचारवारणाय चैतन्येति पदम् । अनुमाने तन्तुपटयोर्व्यभिचारवारणाय साध्ये चेतनत्वे सतीत्युक्तमिति ज्ञेयम । व्यतिरेके दृष्टान्तमाह ॥ **यथा वेति** । तदनुसन्धानम् । तस्यांशत्वस्य । कथं व्यापकत्वं येन तदभावेनांशत्वाभावापत्त्याऽसिद्धिः स्यादिति भावः ॥ **एकदेशतारूपेति** । स्वाभाविकांशत्वरूपेत्यर्थः । नैकदेशतादिरूप इत्यत्रादिपदेन बिम्बप्रतिबिम्बभावग्रहणम् । न निराक्रियते व्यापकीभूतानुसन्धानाभावेनेति शेषः । ननु यदि तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपं तदंशत्वं न निराक्रियते तर्हि

तदेवांशत्वं जीवाभेदेऽस्मन्मते हेतुरस्तु । भवदङ्गीकृतत्वेनासिद्धयभावादित्याशङ्क्यापभ्रष्टदेवतासु व्यभिचार इत्याह ॥ **तस्येति** । ननु चैतन्यैक्येऽशेषानुसन्धानस्य व्यापकतया सिद्धान्त्यभिप्रेतत्वेनेन्द्रार्जुनादौ तदभावाच्चैतन्यैक्यं न स्यादित्यत आह ॥ **न हीति** । स्वानभिमतामित्यत्र स्वशब्देन जीवोग्राह्यः ॥ **प्रतिबध्नातीति** । अंशस्याशेषानुसन्धानानङ्गीकारादिति भावः ॥ **तथैवेति** । ईश्वरशक्त्यैवेत्यर्थः । ननु तर्ह्यनुसन्धानस्यैक्यव्यापकत्वं भग्नमिति चेत्तत्राह ॥ **अनुसन्धानस्येति** ॥ **शङ्काया एवेति** । व्याघातावधिराशङ्केति वचनादित्यर्थः ॥ **तर्क इति** । यदि परमात्मनो जीवैक्यं स्यात्तदेशत्वं न स्यादिति तर्क इत्यर्थः ॥ **अनुमानं वेति** । परमात्मा नेशतोपेतो जीवाभिन्नत्वात् । यो जीवेनाभिन्नो नासावीशतोपेतः । यथा स्वेनाभिन्नो देवदत्तो नेशतोपेत इत्यनुमानमित्यर्थः ॥ **भवतामिति** । तथा चान्यतरासिद्धिरिति भावः ॥ **यदीति** । तर्कत्वज्ञापकस्य यदि पदस्यानुमानत्वपक्षे वैय्यर्थ्यादित्यर्थः । दोषो विपर्ययापर्यवसानरूपः । तथेशत्वेनानीशत्वेन च । द्वितीयार्धेऽनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेन चेच्छुतिरादिशेदित्यर्थः ॥ **प्रथमार्ध इति** । अनीशत्वेन चेच्छुतिरादिशेदित्यर्थः ॥ **तृतीय इति** । ईशत्वानीशत्वोपेततया प्रमितावीशजीवावनूद्यैक्यमात्रं चेच्छुतिरादिशेदिति तृतीयः पक्षोऽध्याहार्य इत्यर्थः । पूर्वलिङ्गविपरिणामेनाध्याहार्यमित्यनुवर्तते । कुतोऽशक्यमिति चेत् । श्रुतिबाधादित्याह ॥ **ईशताया इति** । अप्रयोजकतां चाह ॥ **किञ्चेति** । प्रामाणिकं यावदघटितं तदेश्वरशक्त्या घटनायुक्तं भवतीति बुद्धिमता ज्ञातुं शक्यत इत्यतो मन्देनेत्युक्तम् । इति वदताऽनीशजीवभेदप्रतिपादनपूर्वकमीशत्वं भगवतः पराऽस्येति श्रुतिः प्रतिपादयतीति वदतेत्यर्थः । श्रुतिविरोधोऽनुमानस्य पराऽस्येत्यादिश्रुतिविरोधः । निरवकाशानुमानं तात्त्विकाभेदसाधकत्वेन प्रबलमभेदानुमानम् । श्रुतिर्जीवभेदपूर्वकं भगवत ईशत्वप्रतिपादिका । व्यवस्थापयेदित्यनन्तरं यदा भेदपूर्वकमेव सम्यगीशत्वं श्रुतिः प्रकाशयतीत्युक्तं तदाऽस्माकं पराऽस्य शक्तिरिति श्रुतिविरोधाभावेन जीवैक्येनेशताभावविषयस्वार्थानुमानं तवैव स्यादिति सेशताऽनुपपन्नेत्युक्तं युक्तमिति भावः । किञ्चेत्युक्ताप्रयोजकतापरिहारायाह ॥ **सम्यगिति** । तथा चानीशादत्यन्तभेदेनैवेत्यर्थः । भेदमात्रेणाभेदसाहितेन । तथा चेत्यनन्तरं जीवैक्येऽपीति पूरणीयम् । कुत इत्यत आह ॥ **अनीशतेति** । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ **किमभेदेनेति** ॥ **अत्रापीति** । तथा चान्यत्रायुक्तं दृष्टमयुक्ततया परस्परपरिहारेण वर्तमानतया दृष्टमपि चेदीश्वरे प्रमाणेन

प्रमितं तर्हि युक्तं भवति तद्बलादित्यर्थः ॥ **उक्तस्येति** । अन्यत्रायुक्तत्वेन दृष्टं श्रुतिप्रमाणप्रमितं चेदङ्गीकार्यमित्युक्तस्येत्यर्थः ॥ **वस्तुवृत्तेति** । वास्तवार्थापेक्षयेत्यर्थः । ईशत्वपरिपन्थीत्यस्य भावमाह ॥ **कल्पकेति** । ईशत्वेत्यर्थः ॥ **यथा प्रकृतमिति** । तत्त्वमसीति श्रुत्याभासप्रतीतमपि जीवैक्यमीशत्वविरोधित्वान्नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । मुक्तो दुःखान्मुक्तः ॥ **स्ववाक्यगनेति** । स्ववाक्यविरोधोऽपसिद्धान्तजातिभेदेन द्विविधः । जातिश्चस्ववचनस्वक्रियास्वन्याविरोधभेदेन त्रिविधा । तथा चेशोऽनीशो दुःखी मुक्त इति द्वयं स्ववाक्यगतो यो विरोधः स्ववचनविरोधस्तस्योदाहरणमित्यर्थः ॥ **अपिपदादिति** । अयुक्तमपीशसामर्थ्येनान्येनापि योजयेदन्यस्मिन्नप्यस्तीति जानीयात् । यथाऽर्जुनादावंश्यनभिमतकरणादिरूपम् ॥ ३-२-१० ॥ ॥ **ॐ रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ** ॥ अरूपित्ववचनस्य गतिकथनार्थं प्राकृतरूपशून्यत्वादिति वाच्यम् । अप्राकृतरूपवत्त्वादिति कथमुक्तम् । न ह्यप्राकृतरूपवत्त्वमरूपित्ववचनार्थ इत्यत आह ॥ **प्राकृतरूपरहितत्वादिति** ॥ **तत्त्वाभावेऽपीति** । तैजसप्रकाशत्वाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **प्रकाशमाहेति** । ज्ञानसाधनमाहेत्यर्थः । तदनन्तरं न स्थानत इत्यनन्तरम् । अरूपवदित्यतः पूर्वमेवात एवेत्यधिकरणं सूत्रकारेण किमर्थं न कृतमित्यर्थः ॥ **हेतुत्वमपीति** ।: न केवलमरूपः किन्नाम रूपवांश्चेति समुच्चयमेव द्योतयितुमुपनिबद्ध इत्यर्थः । कथं हेतुत्वमित्यत आह ॥ **कालत्रयेऽपीति** । जीवस्य च मुक्तावशरीरत्वेऽपि न कालत्रयेऽप्यशरीरत्वमिति भेद इत्यर्थः ॥ ३-२-११ ॥ ॥ **ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयासामञ्जस्यादेवम् ॐ** ॥ आनन्दादेः फलस्य तद्रूपफलस्य । दर्शनाच्चेत्युत्तरसूत्रार्थमाह ॥ **तच्चेति** । मौक्तमानन्दादिरूपं फलमित्यर्थः । साध्यतारतम्येव सति ॥ **अन्यथेति** । साधनतारतम्याभावेऽपि चेत्साध्यतारतम्यमित्यर्थः । तस्य साधनतारतम्यस्य । असामञ्जस्यं वैषम्यादिरूपो दोषः ॥ ३-२-१२ ॥ ॥ **ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ** ॥ ॥ **अनन्तरमिति** । तथा च वृद्धिह्रासेत्यनन्तरं कस्माद्व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ **तेनैवेति** । परमत इत्यधिकरणेनैवेत्यर्थः ॥ **अनेनापीति** । वृद्धिह्रासेत्यधिकरणेनापीत्यर्थः । कथमित्यत आह ॥ **अनेनेति** । वृद्धीत्यधिकरणेन स्थानेत्याधिकरणविषयप्रसञ्जनस्यानेन कृतत्वादित्यर्थः ॥ **तेनेति** । परमत इत्यनेनेत्यर्थः । वृद्धीत्यनेन विषयोपक्षेपप्रकारं दर्शयति ॥ **न ब्रह्मादीति** । आनन्दतारतम्यस्य तत्रोक्तत्वादेतदधिकरणविषयस्तेनोपाक्षिप्तः

प्रसञ्जितः प्रापित इत्यर्थः । परमत इत्यनेन पूर्वपक्षोपपत्तिप्रदर्शनप्रकारं दर्शयति ॥ **भगवादीति** । प्रतिबिम्बत्वस्य परमत इति सूत्रे सम्बन्धपदेनोक्तत्वात् । बिम्बे भगवदानन्दे ॥ **अन्यथेति** । बिम्बभूते भगवदानन्दे तारतम्याभावेऽपि तत्प्रतिबिम्बब्रह्माद्यानन्दे तारतम्याङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **आकस्मिकत्वेति** । ब्रह्माद्यानन्दतारतम्यस्येति शेषः । यद्वेत्युक्तपक्षे परमत इत्यनेन विषयोपक्षेपादित्युक्तं तदादौ दर्शयति ॥ **यद्वाऽनेनेति** । ब्रह्माद्यानन्दस्य भगवदानन्दस्य भगवादानन्दप्रतिबिम्बतायाः सम्बन्धपदेनोक्तत्वादेतदधिकरणविषयो ब्रह्माद्यानन्दस्य प्रतिबिम्बत्वं परमत इत्यनेनोपक्षिप्तं भवतीत्याशयः । वृद्धिह्रासेत्यनेन पूर्वपक्षयुक्त्युत्थानादित्युक्तं दर्शयति ॥ **परस्परमिति** । ब्रह्माद्यानन्दादेस्तारतम्यरूपवैचित्र्यं वृद्धिह्रासेत्यनेन स्पष्टमुपपादितमेवास्तीति भावः ॥ **बिम्बाभिमत इति** । भगवदानन्द इत्यर्थः । एवं परस्येशता । अन्या जीवस्येशता चान्येत्यर्थः ॥ **उपलक्षणयेति** । भगवत आनन्दोऽपरिच्छिन्नत्वान्मुख्यो जीवानन्दस्त्वतादृशत्वादमुख्यस्तथा परज्ञानं सर्वविषयकत्वान्मुख्यं जीवज्ञानं त्वतादृशत्वादमुख्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ **पूर्वेणेति** । इति श्रुतेरत्यल्पस्तदपेक्षया तस्माद्भिन्नश्च सतत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३–२–१७ ॥ ॥ **ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ** ॥ ॥ **अस्येतीति** । कस्य स्वतः सिद्धिरित्यपेक्षायामेतादृशस्येत्यप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **तत्कर्तृत्वेति** । पूर्वपक्षिण ईश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वाभ्युपगमानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **तत्प्रयोजनत्वादिति** । पालनप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तस्याः स्थितेः उदासीनस्य सृष्टिकारणात् । प्रेरणे सृष्ट्यभावे स्वस्य स्थितिकर्तृत्वानुपपत्तेस्तदर्थमुदासीनस्य सृष्ट्यादौ प्रेरणमावश्यकमिति भावः ॥ ३–२–१३ ॥ ॥ **ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ** ॥ ननु भक्तैर्दृश्यत इति कर्तरि तृतीयया भाव्यमतो भिन्नक्रमेण सम्बन्धं दर्शयति ॥ **भक्तानामिति** ॥ ३–२–१४ ॥ ॥ **ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ** ॥ ॥ **दृष्टान्तेति** । अहिकुण्डलस्थले भेदाभेदयोरुभयसम्प्रतिपत्तेरिति भावः ॥ **अन्यथेति** । यदि क्रियादीनां व्यक्तिरपि नेत्यर्थः । उक्तव्यवहाराणामस्राक्षीदित्यादिकादाचित्कानाम् । एवमुत्तरत्रापि । तस्या व्यक्तेः । विशेषात्मता व्यक्तता ॥ **एवं तर्हीति** । शक्तिव्यक्त्योरभेद इत्यर्थः । स्याद्यक्त्यभिन्नशक्तेः सर्वदा सत्त्वादित्यर्थः । विशेषता धर्मता ॥ **स्वरूपेति** । यदा भगवत्स्वरूपेणात्यन्ताभेदस्तदा तत्स्वरूपमात्रमेवोर्वरितमित्यर्थः । सोऽपि विशेषोऽपि । तथाऽपि भगवता भिन्नत्वेऽपि ॥ **एवं प्रतिज्ञेति** । सूत्रे

हेतुदृष्टान्तयोरेवोक्तेस्तदभिन्ना इत्यनेनाचार्यैः प्रतिज्ञा दर्शितेत्यर्थः ॥ **आतश्चेति** । विपूर्वकात् ज्ञाऽवबोधनेऽस्मात्स्त्रियां क्तिनिति सूत्रेण क्तिन्प्रत्यये नकारककारयोर्लोपे विज्ञातिरिति रूपं तस्य पञ्चमी विज्ञातेरिति भवतीति हि स्थितिः । तदुपरि शङ्का । विज्ञा इति स्थिते स्त्रियां क्तिनिति प्राप्तक्तिन्बाधकत्वेनातश्चेति सूत्रेणाङ्प्रत्ययविधानादत्राङ्प्रत्यये ङकारलोपे विज्ञा अ इति स्थिते सवर्णदीर्घे उपधा इतिवद्विज्ञा इत्येव स्यात् । तथा च विज्ञाया इत्येव वक्तव्यमित्यर्थः । उत्तरमाह ॥ **क्तिन्नाबादिभ्य इति** । तथा चास्य वार्तिकस्य स्त्रियां क्तिनिति क्तिन्बाधकाङ्प्रत्ययबाधकत्वेनापवादस्यापवादे पुनरुत्सर्गस्यैव स्थितिरिति न्यायेन क्तिन्प्रत्यये विज्ञातेरिति साधुः । अतिशयो धर्मः ॥ **क्रियेति** । ससर्जेति सर्जनादिक्रियाकर्तृत्वानुपपत्तेः । इदं किमित्यत आह ॥ **सर्वेषामित्यादिना** । स्वनिर्वाहकता चेदिदं सकलं कल्प्यत इत्यन्वयः ॥ **श्रुतिविरोधेनेति** । आनंदं ब्रह्मण इत्यादिभेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । अखण्डं निर्विशेषम् ॥ **अपरश्रुतीति** । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे ब्रह्मणि क्रियादिविशेषप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यर्थः । नन्वथाऽपि श्रुतीनां सगुणब्रह्मविषयत्वे सत्यभूतं ब्रह्माखण्डं निर्गुणमित्येतद्गतमित्यत आह ॥ **तस्य चेति** । सगुणब्रह्मण इत्यर्थः ॥ **राहोरिति** । अमृतसम्बद्धशिरस एव राहुसंज्ञग्रहत्वस्य स्मृतिसिद्धत्वेन राहोः शिर इत्येतदुपचरितं यथा तथा ब्रह्मण एवानन्दरूपत्वेन ब्रह्मण आनन्द इत्येतदुपचरितमित्यर्थः ॥ **आदित एवेति** । भगवतस्तद्धर्माणां चाभेदमङ्गीकृत्य तत्र विशेषाङ्गीकरणमेव वरमित्यर्थः । स च भेदः । तद्धेतुर्विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिहेतुः । तत्प्रतीतिश्च भेदप्रतीतिश्च ॥ **सुस्थाऽनवस्थेति** । ननु विशेषणीभूतप्रतीतेरावश्यकत्वेऽपि न तद्गतं भेदान्तरमपि प्रत्येतव्यम् । न हि विशेषणीभूतो भेदोऽपि भिन्नोऽयं भेद इति प्रतीयते । येन तद्गतभेदान्तरस्यापि विशेषणतया तत्प्रतीतेरप्यावश्यकत्वेनानवस्था किन्त्वनयोर्भेद इति । तथा च कथमनवस्थेति चेन्न । विशेषणीभूतभेदस्यैव तदसङ्कीर्णतया ज्ञाने विशेषणत्वस्यानयोर्भेद इत्यसङ्कीर्णव्यवहारस्य चायोगेनासङ्कीर्णतया ज्ञातया ज्ञातत्वे वाच्ये भिन्नत्वेनैव ज्ञानस्य प्राप्तत्वात् । भिन्नत्वातिरिक्तासङ्कीर्णताया अभावादित्यभिप्रेतत्वात् । न तृतीयेऽनवस्थापत्तेरिति भेदाभेदयोर्भेदान्तराङ्गीकारेऽनवस्थान्तरं तत्रोच्यते । तत्राप्येवमेवोपपादनं द्रष्टव्यम् । तथा हि । विशेषणीभूतभेदाभेदगतं भेदाभेदान्तरमप्यवश्यं ज्ञातव्यम् । न हि सङ्कीर्णतया ज्ञातस्य विशेषणत्वम् । नाप्यन्ततो विविक्ततया ज्ञातस्य मेरोरपि मन्दरविशेषणत्वप्रसङ्गात् । दण्डसम्बन्धस्यैव देवदत्तविशेषणत्वात् । अतो

विशेषणत्वान्यथाऽनुपपत्त्यैव भेदाभेदवत्त्वेन ज्ञानमावश्यकमिति तत्राप्यनवस्था दुष्परिहरेति ॥ **भेद इवेति** । यथा भेदो ब्रह्मज्ञानरूपभेदिभ्यामभिन्नस्तद्वदित्यर्थः । विनाऽपि भेदेन ज्ञानब्रह्मरूपधर्मधर्मिणोः । उपपत्तौ विशेषणविशेष्यभावस्येति भावः ॥ **परम्परेति** । धर्मधर्मिणोर्भेद एव सत्त्वरूपभेदो धर्मधर्मिरूपभेदिभ्यामभिन्न इति परम्परेत्यर्थः । अङ्गीकारो धर्मिण इति शेषः । तटस्थः शङ्कते ॥ **अस्त्वेवमिति** । धर्माणां धर्मिणा सविशेषाभेदोऽस्त्वित्यर्थः ॥ **अनुपपत्तेरिति** । तयोश्च त्वयाऽनङ्गीकारादिति भावः । एकतरपरिशेषश्च स्यादित्याह ॥ **तन्मात्रत्व इति** । तस्य भेदस्य धर्मधर्मिमात्रत्वे धर्मधर्मिभ्यां निर्विशेषात्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । द्वित्वस्य भेदव्याप्तत्वादिति भावः । न तु घटो विशेषणत्वेन दृश्यत इत्यनुवर्तते । सहयोगे तृतीयेत्येतदुपपादयति ॥ **तथेति** ॥ **व्यावर्तकधर्मेण सहेति** । व्यावर्तकधर्मानुमेयत्वेनेत्यर्थः । अनेकेषां तदीयत्वादिहेतूनाम् ॥ **तदीयत्वेनेत्यादि** । तदीयत्वेन भेदप्रतीतिस्तद्भेदतेत्यनेनोक्ता विशेषणत्वेन प्रतीतिश्चानेनेत्यनेनोक्ता । भिन्नोऽयमित्यारभ्यविशेषत्वेनेत्यन्तेनोपपादिता । सप्रतियोगिकत्वेन प्रतीतिश्चाप्यनेनेत्यनेनोक्ता । तथाऽर्थपदार्थोऽनेन वक्तृत्वेनेत्यारभ्य सन्निकर्षमात्रेणेत्यन्तेनोपपादिता । बहुत्वेन प्रतीतिश्च बहुधेत्यनेनोक्ता । तथैवेत्यारभ्यैकधैवेत्यन्तेनोपपादिताऽनुसन्धेया । अन्योन्याभावादीत्यादिपदेन पृथक्त्वम् ॥ **यस्त्विति** । स्वरूपभद इत्यर्थः । पृथक्त्वाभावतद्रूपान् भेदांस्त्रीनहं कल्पयामीति भावः । अस्यैवान्योन्याभावरूपभेदस्यैव प्रसिद्धत्वात् । भेदशब्दार्थतयेति शेषः । अन्यस्य स्वरूपभेदस्य । तदभावात् भेदशब्दार्थत्वेन प्रसिद्ध्यभावात् ॥ **अन्यथेति** । स्वरूपभेदस्यैव भेदशब्दार्थत्वे येऽद्वैतवादिनः स्वरूपमात्रमङ्गीकृत्य भेदं नाङ्गीकुर्वन्ति तान्प्रति हि भेदस्त्वया साधनीयः । स्वरूपस्यैव भेदशब्दार्थत्वे तादृशभेदसाधनं तान्प्रति त्वत्क्रियमाणमयुक्तम् । कुत इत्यत आह ॥ **न चेति** । असद्विलक्षणस्वरूपाङ्गीकारादिति भावः ॥ **उपचार इति** । तदीयत्वव्यवहारमात्रमेव । न तद्विषयिणी प्रतीतिरस्ति । अस्ति चेत्सा भ्रमरूपैव न प्रमारूपा । तथा चोभयथाऽपि न तदीयत्वादिप्रतीतीनां भेदसाधकत्वमिति भावः । मूले तयोरपीत्यस्याभेदभेदयोरपीत्यर्थः । द्वयोरप्येकेन घटेनात्यन्ताभिन्नत्वाद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ **उचितमिति** । तथा च भेदाभेदशब्दयोः पर्यायत्वापादनं किमर्थमाचार्यैः कृतमित्यर्थः । भेदिना घटेनेत्यत्र भेदिनेत्युपलक्षणम् । अभेदिनेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथेति** । भेदाभेदयोर्घटा-

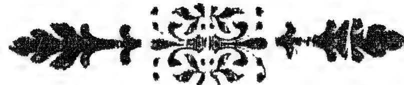
भिन्नत्वेऽपि पुनर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । ननु कथमनेन विशेषाङ्गीकारः प्राप्त इत्यतो मूलाभिप्रायमाह ॥ **घटेनेति** ॥ **अन्योन्येति** । भेदभेदिनोरभेदाभेदिनोश्चाङ्गीकृतौ यौ अभेदाविशेषौ तयोरन्योन्यसमुच्चयावित्यर्थः ॥ **परस्परमिति** । भेदस्याभेदस्य च धर्मिणा सविशेषाभेदेऽपि भेदाभेदयोः परस्परं भेद एवाङ्गीक्रियते । न त्वभेदो नापि विशेष इत्येवं सविशेषभेदव्यावृत्त्यर्थः ॥ **घटतन्मात्रत्वाभावेनेति** । यदि भेदोऽभेदो वा भेदिनाऽभेदिना वा घटेन घटकलशादिवन्निर्विशेषात्यन्ताभिन्नः स्यात्तदैव यो भेदोऽभेदेन निर्विशेषात्यन्ताभिन्नघटेनाभिन्नघटेनाभिन्न इत्यभेदेनाप्यभिन्नः स्यात् । न ह्येवमङ्गीक्रियते । किन्तु सविशेषाभेद एव । उक्तव्याप्तिश्च निर्विशेषात्यन्ताभेदस्थलनिष्ठैवातो न पर्यायत्वं भेदाभेदशब्दयोरित्यर्थः ॥ **उक्तं तत्त्वमिति** । तयोरपीत्यनेन भेदाभेदयोरपि परस्परं सविशेषाभेद एवाङ्गीकार्य इति यत्तत्त्वमुक्तमस्माभिस्तन्न त्याज्यमित्यर्थः । शब्दयोर्भेदाभेदशब्दयोः ॥ **तन्मात्रताभावेनेति** । घटकलशादिवन्निर्विशेषात्यन्ताभेदाभावेनेत्यर्थः । व्यवहृतिरपर्यायव्यवहारः । सोल्लुण्ठवचनं सापहासवचनम् । सविशेषत्वेनैव सविशेषाभेदवत्त्वेनैव ॥ **भेदाभेदयोश्चेति** । भेदस्य भेदिना घटेनाभेदेऽप्यभेदस्याभेदिना घटेनाभेदेऽपीत्यर्थः ॥ **प्रमादपाठ इति** । ननु कथं प्रामादिकत्वम् । गोऽश्वेति स्थिते ओकारस्यावादेशे गव् अश्वगवश्वेति भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । विशेषविधानपर्यालोचनयैतत्पाठस्य प्रामादिकत्वम् । तथा हि । अवङ्स्फोटायनस्याचिपरे गोरवङ् वा स्यात् । गो अग्रं गवाग्रमिति दर्शनात् । प्रकृतेऽपि गो अश्वेति स्थितेऽचिपरे गोरवाङादेशे ङकारलोपे गव अश्वेति जाते अकः अकः सवर्णदीर्घे गवाश्वेति रूपसिद्धिः । न च गोरवङादेशस्य विकल्पविधानाद्गवश्वमित्यपि भविष्यतीति कथं प्रामादिकत्वमिति वाच्यम् । स्वमते विकल्पत्वेऽपि स्फोटायनमते तु तस्य नित्यत्वमेवेति न दोषः ॥ **तत्कल्प्यतामिति** । अभेदमङ्गीकृत्य भेदव्यवहारनिर्वाहाय विशेषः कल्प्यतामित्यर्थः ॥ **विशेष इति** । अभेदमङ्गीकृत्य विशेष आपादनीय इत्यर्थः । तदापादनमयुक्तमिति भावः । कुतो न युक्तमविशेषादित्युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ **न च तत्रेति** । अविशेषः साम्यम् ॥ **तथात्वेनैवेति** । अपर्यायशब्दव्यवहारनिर्वाहहेतुत्वेनैव विशेषस्य कल्पनादित्यर्थः ॥ **पृथगर्थेति** । परापरजातिरूपेत्यर्थः ॥ **विषयेति** । धर्मीत्यर्थः । तथा च वाच्यार्थद्वारत्वाल्लक्षणाया वाच्यार्थो वाच्य एवेत्यर्थः ॥ **सा चेति** । असत्यत्वादिव्यावृत्तिः । अखण्डता निर्विशेषता ॥ **गुणकर्मादीति** । तथा च

यदि सत्ये ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतो गुणक्रियादिरूपो विशेषो न तदा तेषां गुणक्रियादिवाचिशब्दानामुक्तिर्ब्रह्मणि प्रवृत्तिरिति यावत् । न भवेदिति मूलयोजना द्रष्टव्या ॥ **अत्रापीति** । लक्ष्यपदेनापि ब्रह्म लक्ष्यमिति वाक्येऽपि ब्रह्मणि लक्ष्यपदस्य प्रयोगाल्लक्ष्यत्वरूपो विशेषः प्राप्त इत्यर्थः ॥ **अपोहेति** । अलक्ष्यव्यावृत्तीत्यर्थः । अखण्डत्वं सर्वथा भावाभावरूपसर्वविशेषशून्यत्वरूपम् । असत्त्वमज्ञानत्वमनात्मत्वमित्यत्र सर्वत्रापि न निवर्तये दित्यनुवर्तते ॥ **अविशेषादिति** । पदत्वाविशेषादित्यर्थः । तदनन्तरमित्यनन्तरं नेह नानेति श्रुतिविरोधभीत्येति शेषः ॥ **किं निवार्यत इति** । मूलस्य । तथा च सत्यादिवाक्यं तत्त्वावेदकमेष सर्वेश्वर इत्यादिवाक्यं च मायाशबलपरमिति विभागो न युक्त इति भावो ज्ञेयः ॥ **अनन्यथा-गतेर्हेतोरिति** । अन्यथा गत्यभावरूपत्वात्कारणादित्यर्थः । अखण्डखण्डवादिभ्यामभेदभेदवादिभ्याम् । ननु खण्डाखण्डशब्दस्य भेदाभेदवाचित्वा-त्कथं तदङ्गीकारिपुरुषपरत्वमित्यतोऽत्र समाधानद्वयमाह ॥ **कुन्ता इति** । यथा भल्लवाचिकुन्तशब्दस्य तद्वत्पुरुषलक्षकत्वं तथा भेदाभेदवाचिखण्डा-खण्डशब्दस्यापि तदङ्गीकारिपुरुषलक्षकत्वमित्यर्थः ॥ **इति वेति** । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तो वेत्यर्थः । तौ भेदाभेदौ । ताभ्यां धर्मधर्मिभ्याम् । तौ ताभ्यामत्यन्ताभिन्नाविति पक्षे दोषान्तरमाह ॥ **भेदाभेदयोरिति** ॥ **सम्बन्धेति** । धर्मधर्मिभ्यामित्यर्थः । न हि मेरुमन्दरीय इत्युच्यत इति भावः । अभेदेऽङ्गीक्रियमाणे सति । अनवस्थापरिहारायेति शेषः ॥ **पूर्वदोषेति** । अभिन्नश्चेत्पुरा न किमित्युक्तदोषेत्यर्थः । अदावेव भेदाभेदौ धर्मधर्मिभ्यामभिन्नाविति कुतो नाङ्गीक्रियत इति भावः । कालस्य पूर्वत्वं न प्रध्वस्तक्रियासम्बन्धो येन कालेनात्यन्ताभिन्नो न स्यात्किन्त्वित्यत आह ॥ **पूर्वत्वं चेति** ॥ **सिद्धमेवेति** । तथा च स्वस्मिन्पूर्वकाले सम्बन्धरूपं पूर्वत्वं यावद्द्रव्यभावित्वादत्यन्ताभिन्नमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । तच्चे-त्यत्र तच्छब्दस्य तस्मादित्यर्थश्चशब्दोऽवधारणार्थ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **तस्मादेवेति** ॥ **तदितीति** । तच्चेत्यत्र तेन तस्मादित्यर्थकेन तच्छ-ब्देनेत्यर्थः । सत्यत्वादिवाचकत्वं सत्यत्वाद्यभिन्नस्वार्थवाचकत्वम् ॥ **अन्वय एव नास्तीति** । तस्य भेदगर्भत्वादिति भावः । तदभिधानमन्वि-ताभिधानम् । विशेषाभिधानप्रसङ्गश्चेत्यत्राभेद इत्यनुवर्तते । आहितबलात्पर्यवसानबलात् । तत्प्रतिबन्धकत्वेन विशेषाभिधानप्रतिबन्धकत्वेन । एवं तर्हि सामान्यान्वयाभिधानमपि कुतो न प्रतिबद्धमित्यतिप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह ॥ **स चेति** । विशेष इत्यर्थः ॥ **यथानुभवमिति** । सत्यपदेन विशे-

षान्वयप्रतिपत्तेरननुभूयमानत्वेन तत्प्रतिबन्धकतयैव विशेषोऽङ्गीकार्यो न तु सामान्यान्वयाभिधानप्रतिबन्धकत्वेन। सत्यपदं सामान्यतो योग्येतरान्वितं स्वार्थं बोधयतीत्यनुभवसिद्धत्वादिति। एवं तर्हि घटे त्वचाप्रतीते सत्यभेदाद्रूपमपि प्रतीयेतेति चेत् ;। सत्यम् । सामान्यतो घटत्वेन रूपेण प्रतीयत एव। शुक्लत्वादिविशेषाकारेणाप्रतीतिस्तु विशेषबलादिति न दोष इति ध्येयम्। अन्विताभिधानाङ्गीकारे नायं दोष इत्याह ॥ **आद्यं पदमिति**। सूचयितुमस्मन्मत इति शेषः । आदितः पदात्। उत्तरपदान्याद्यं पदं सहकारीकृत्येति यावत्। तज्ज्ञानोपायत्वमन्वयज्ञानोपायत्वम्। पदानामिति शेषः ॥ **व्यवहितत्वेति**। पदानामिव वाक्यान्तर्गतत्वाभावादिति भावः। तदेवाह ॥ **सकृदिति** ॥ **प्रमाणान्तरमिति**। पदार्थानां संसर्गरूपान्वयप्रमितिकरणत्वेन प्रमाणलक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः। धूमप्रतिपादितस्य धूमजन्यज्ञानविषयस्य। वाक्यं स्फोटाख्यम् ॥ **न निर्वह-तीति**। प्रहरे प्रहरे उच्चार्यमाणेष्वाकाङ्क्षापूर्तिरूपं निराकाङ्क्षत्वमेव नास्तीत्यर्थः ॥ **एवं वदतीति**। निराकाङ्क्षपदान्येवेति पदानां निराकाङ्क्षतालक्षणविक्रियाविशेषस्य वाक्यत्वं वदतेत्यर्थः। विक्रियाविशेषो व्यतिषङ्गविशेषरूपः। न तन्तुमात्रम्। व्यतिषङ्गविशेषरहिततन्तूनां पटत्वाभावादिति भावः ॥ **स्ववाक्यमिति**। स वाक्यमित्युच्यते तच्च पदातिरिक्तमेवेति योज्यम्। पटो व्यतिषङ्गविशेषरूपः। उच्यन्ते उपचर्यन्ते। एवं तर्हि निराकाङ्क्षपदानि पुरुषनिराकाङ्क्षताकारीणि पदानि वाक्यमित्युक्त्या पुरुषनिराकाङ्क्षताकारिताख्या विक्रियावाक्यरूपा पदेष्वतिरिक्ता प्राप्तैवेत्यत आह ॥ **निराकाङ्क्षतैवेति**। यदि पुरुषनिराकाङ्क्षताकारिता न पदनिष्ठा विक्रिया कथं तर्हि पुरुषनिराकाङ्क्षताहेतुत्वं पदानामित्यत आह ॥ **जिज्ञासितेति** ॥ **तद्धेतुत्वादिति**। श्रोतुर्निराकाङ्क्षताहेतुत्वादित्यर्थः। ननु तर्हि जिज्ञासितार्थाभिधानमेव पदनिष्ठा विक्रिया सा च पद-भिन्नैवेति तदाख्यं वाक्यं पदभिन्नमेवेत्यत आह ॥ **तस्य चेति**। अर्थाभिधायकत्वस्येत्यर्थः। तथा च नेदं विक्रियारूपमागन्तुकम्। येन पदाद्भिन्नं स्यादिति भावः। निराकाङ्क्षाणीत्युक्तं भवतीत्यत्र निराकाङ्क्षाणीत्यनन्तरं तान्येव वाक्यमित्युच्यन्त इति शेषः ॥ **शाब्दीति**। शाब्दी ह्याकाङ्क्षाश-ब्देनैव शाम्यतीति न्यायादिति भावः ॥ **अतिमन्द इति**। गामानयेत्यत्र ये अत्यन्तवर्णश्रवणे गौरश्व इत्यादिवर्णमालाश्रवणे चान्वयबोधाजननादिति भावः। उपलक्षणे कोऽर्थः सम्पन्न इत्यत आह ॥ **जिज्ञासितानामिति** ॥ **पदानामेवेति**। तथा च पदैरेवान्वयस्योपपत्तिरित्यर्थापत्तिरयुक्ते-

त्यर्थः। तदतिरिक्तोऽर्थसंसर्गातिरिक्तः॥ **कुतो न भवतीति**। अनुक्तान्यनुच्चारितान्यपि पदानि पदार्थप्रतिपादनद्वाराऽन्वयं कुतो न बोधयन्तीत्यर्थः ॥ **भाव इति**। तथा चोक्ते उच्चारणरूपायामुक्तौ सत्यामित्यर्थः॥ **न व्यापार इति**। पदार्थप्रतिपादनेऽन्वयप्रतिपादने चेति शेषः। विरम्य-व्यापारश्चेतनधर्मभूत इति शेषः। तेषां जडरूपाणां पदानाम्॥ **अन्यथेति**। एवमयोगेऽपि चेतनधर्मभूतो विरम्यव्यापारो जडेषु पदेषु यद्यङ्गीक्रियत इत्यर्थः॥ **उक्त एवेति**। बुद्धिस्थत्वायेत्यनेनोक्त इत्यर्थः। अनन्विताभिधानानां पदानां सहाय्येन तादृशानि पदानि सहायीकृत्येत्यर्थः। तस्यैव तस्मा-दित्यस्यैव॥ **सम्बन्धीति**। ससम्बन्धिकपदार्थवाचिशब्देत्यर्थः। मूले गुणक्रियादिधर्माणां मध्ये कस्मिंश्चिद्विशेषधर्मे कथित इत्यर्थः॥ **पदेनेति**। या विशेषजिज्ञासा सा धर्मसामान्यज्ञानपूर्विकेत्यविनाभावबलेनैव धर्मसामान्यज्ञानं भवति नत्वेतत्पदजन्यम्। तथा चान्त्यानुमानेऽप्रयोजकतेति भावः॥ **दृष्टपदेति**। धर्मसामान्यज्ञानकारणत्वेन दृष्टं यत्पदरूपं कारणं तत्परित्यागेनेत्यर्थः। तस्य भगवतः॥ **एकेनेति**। एकेन धर्मिरूपेण च भगवतेत्यर्थः। विशेषबलेनेति भावः॥ **तुशब्देनेति**। पदनामन्विते शक्तेः साधितत्वादिति भावः॥ ३—२—१५॥ ॥ **ॐ परमतःसेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ** ॥ अन्यथा लोकविलक्षणत्वे॥ **व्युत्पत्तीति**। सम्बन्धिज्ञानाभावादिति भावः॥ **तस्य चेति**। विमतो भगवदानन्द आनन्दशब्दवाच्यः प्रसिद्धजीवानन्दसदृशत्वात्। व्यतिरेकेण घटवदित्येवं व्युत्पत्त्यर्थमनुसरणीयेऽनुमाने हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ **ततश्चेति**। एवं केनापि प्रकारेण व्युत्पत्त्यसम्भवे॥ **वेदेति**। आनन्दं ब्रह्मण इत्यादिवेदेत्यर्थः। न ह्यगृहीतसङ्गतिकः शब्दो बोधक इति भावः॥ **न केवलमिति**। अहिकुण्डलाधिकरणोक्तरीत्येति शेषः॥ **कथमिति**। केनापि प्रकारेणेत्यर्थः॥ **आहेति**। लौकिकानन्दादि-वैलक्षण्यप्रकारमाहेत्यर्थः॥ **अनुमानमिति**। विमता लौकिकसलक्षणा आनन्दादिशब्दवाच्यत्वादिति बाधकत्वेनाशङ्कितमनुमानमित्यर्थः ॥ **कुतो न प्रयुज्यत इति**। तथा च जीवानन्दादिसाधारणानन्दादिशब्दप्रयोगः कुत इत्यर्थः। उत्तरमाह॥ **तथा सतीति**। तथा च विलक्षणशब्दप्रयोगो न भवतीत्यर्थः॥ **अपव्याख्यानमिति**। निर्विशेषं निरस्तसमस्तप्रपञ्चं शुद्धं ब्रह्मैवैतेष्वधिकरणेषु प्रतिपाद्यत इत्यपव्या-ख्यानमित्यर्थः॥ ३—२—१६॥ ॥ **ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ** ॥ अचेतनस्य फलदातृत्वानुपपत्तिरूपापत्तिः। श्रुतत्वाच्चेति सूत्रोक्तारीति-

दातुः परायणमिति श्रुतिरिति ध्येयम् ॥ **अन्यथेति ।** कर्मण ईश्वरस्य चेत्युभयोः फलकारणत्वकल्पने गौरवं स्यादित्यर्थः ॥ **ॐ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ गौरवस्येति ।** ईश्वरस्य फलहेतुतायाश्च प्रामाणिकत्वान्न गौरवमिति भावः ॥ **प्रसिद्धमेवेति ।** तथा च न साम्यमिति भावः ॥ **सव्यापारीकरोतीति ।** उद्बुद्धानि करोति फलोन्मुखानि करोतीत्यर्थः । तथा चोद्बोध एव व्यापार इति भावः ॥ **यदेतदत्रोक्तमित्यादि ।** अत्र धर्माधर्मदर्शनं मूले स एवेत्यारभ्य पश्यन्तीत्यन्तेनोक्तम् । बोधयतीत्यनेन तत्प्रेरणम् । तेषामिति फलदानम् । न त इत्यादिना तदप्रेर्यत्वादिकं चोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ **अधिष्ठानभूतानीति ।** धर्माधर्मावेवाधिष्ठानभूतौ येषां तानि धर्माधर्माधिष्ठानभूतानि । धर्माधर्मशरीरकाणीति यावदित्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ ३-२-२० ॥ इति श्रीमद्वदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितटीकाऽसङ्गृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३-२ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ **हरी ॐ** ॥ वैराग्ये सति भक्तिरित्यन्वयव्याप्तिदार्ढ्याय वैराग्याभावे भक्त्यभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिमुपपादयति ॥ **न हीति** । प्रेमोत्पत्तिः स्नेहरूपभक्त्युत्पत्तिः ॥ **दृष्टत्वे तावदिति** । हेये पुत्रादौ रागवतामप्यास्तिककामुकानामुपादेये भगवति प्रेमोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वेन व्यभिचारान्न वैराग्याभावे भक्त्यभाव इति व्यतिरेको युक्त इत्यर्थः ॥ **दृढः प्रेमेति** । तथा च वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तदभावे भक्तिदार्ढ्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **युक्तिसहितश्रुतेर्विरोधं चेति** । युक्तिसहितश्रुतेः सकाशात्प्राप्तं विरोधमित्यर्थः ॥ **समीचीनः कृत इति** । सन्मार्गे प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ **यतः कुतश्चिदिति** । अकारणानन्तर्यमित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । जिज्ञासायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **तथाविधं च वेदार्थज्ञानादीति** । आदिपदेन परसमयनिराकरणादिकं ग्राह्यम् । तथा च वेदार्थज्ञानादि तथाविधमन्वयव्यतिरेकाभ्यां जिज्ञासासाधनं भवतीत्यर्थः । पूर्ववृत्तं पूर्वस्थितम् ॥ **अस्मदुक्त एवेति** । युक्तितो ज्ञातवेदार्थे इत्यादिनाऽस्मदुक्त एवाथशब्दार्थ इत्यर्थः । व्यक्तिभेदाभावान्न्योन्याश्रयत्वमित्याह ॥ **सात्विकप्रकृतेरिति** ॥ **किमितीति** । किमर्थमित्यर्थः ॥ **विपर्यय इति** । पूर्वपक्ष इत्यर्थः । कथं पूर्वपक्षस्य विपर्ययत्वमित्यत आह ॥ **मिथ्याज्ञानत्व इति** । सम्यग्ज्ञानविरोधित्वसाम्यादित्यर्थः ॥ **इत्याहेति** ॥ **वक्ष्यमाणेन वेति** । इतीत्यस्याहेति वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्ध इत्यर्थः । मोक्षार्थस्य मोक्षरूपप्रयोजनस्य । प्रधानं साध्यमित्यर्थः ॥ **समासप्रतिषेधादिति** । तथा च मोक्षादेः कर्ता मोक्षादेर्दातेत्येव षष्ठी श्रूयते न तु मोक्षादिकर्तृत्वस्य मोक्षादिदातेति च षष्ठ्याः समासो न युक्त इत्यर्थः ॥ **तथा प्रतिभासादिति** । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादावित्यर्थः ॥ **अननुसृतोऽसेवित इति** । यतोऽत इति शेषः ॥ **इत्युक्त इति ब्रवीत इति** । इत्युक्तः समुद्गतत्वेनोक्तो यः स इत्यर्थः ॥ **एनमित्युक्त इति** । एनमित्युक्ते वस्तुनीत्यर्थः । नन्विदमन्यस्य ब्रह्मशब्दवाच्यतानिषेधपरमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यत्रेति** ॥ **एतेनेति** । भगवतो मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य य एनमित्याद्युदाहृताभिः श्रुतिभिः समर्थनेनेत्यर्थः ॥ **द्वितीयहेतुव्याख्यानमिति** । भगवतो मोक्षदातृत्वे जन्माद्यस्य यतः श्रुतिमित्येको हेतुरुक्तः । शास्त्रयोनित्वादिति द्वितीयो हेतुस्तद्व्याख्यानमित्यर्थः । पूर्वं भिन्नवाक्यतया योजितमिदानीं समित्यादिकमेकमेव वाक्यमित्याह ॥ **यस्मात्समित्युपसर्गेणेति** ।

स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह ॥ **विमता न सर्ववेदवेदनार्हा इति** ॥ **यदपेक्षयेति** । ज्ञेयापेक्षयेत्यर्थः ॥ **न तृतीय इति** । आद्य-पक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वात्तृतीयत्वमस्येति ज्ञातव्यम् । विषयान्तरे रुद्रादावित्यर्थः ॥ **योगे वेति** । विरोधस्येति शेषः ॥ **अनुपपत्तेरिति** । एकेन ज्ञातस्यान्येनाज्ञातत्वप्राप्तेरित्यर्थः ॥ **वर्गार्थौ वेति** । वर्गः समुदायः । तथा च शाखाचतुष्पञ्चगतमित्यस्य शाखासमुदायगतमित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **भाष्योक्तमिति** । सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा इति भाष्योक्तमित्यर्थः ॥ **उत्सर्गस्येति** । प्रधानं प्रथमं वक्तव्यमित्युत्सर्गस्येत्यर्थः ॥ **साधारणे त्विति** । सर्वाधिकारिसाधारणे लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धनामात्मकलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपार्थनिरूपणे पूर्वोक्तं तारतम्यं चिन्तित-मित्यर्थः ॥ **प्राधान्यादिति** । अन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां लिङ्गात्मकशब्देभ्यः प्राधान्यात्तदपेक्षयाऽन्यत्रैव प्रसिद्धानामतिप्राधा-न्येऽपि तस्य महासमन्वय इत्यनेन सर्वेषामधिकाराभावेनापोदितत्वादित्यर्थः ॥ **समन्वयप्रपञ्चन इति** । कर्तव्ये सतीति शेषः । आचार्यः सूत्रकारः ॥ **अक्षादिशब्दवदिति** । यथा अक्षशब्दस्येंद्रिये द्यूतसाधने च साम्येनैव प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । परममुख्यवृत्त्यपेक्षयाऽ-मुख्यवृत्तिरेवात्रोपचारतया विवक्षितो न तु सिंहादिशब्दानां देवदत्तादाविव प्रसिद्धोपचार इत्येवं शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्नित्यादिना प्रथमाध्याये विवृत इत्यर्थः ॥ **अतिशयस्येति** । बहुलातिप्रयोगरूपस्येत्यर्थः । बहलातिप्रयोगतो रूढमित्येव साध्यं स्यादित्युक्तत्वादिति ज्ञेयम् ॥ **विरुद्धत्वा-दिति** । अनित्यनिष्ठकृतकत्वेन नित्यत्वज्ञानं यथा विरुद्धमेवमन्यनिष्ठेन लिङ्गेन भगवति समन्वयप्रतीतिर्विरुद्धेत्यर्थः । समर्थनादित्यनन्तरममुख्यया वृत्त्ये-तरपरत्वस्यापि सद्भावादिति वाक्यशेषः । लिङ्गशब्दयोरित्येतत्तात्पर्यमाह ॥ **लिङ्गात्मकानामित्यादि** ॥ **अन्यत्रेति** । आनन्दमयादिशब्दानामिति शेषः ॥ **उभयत्रेति** । भगवति कोशादौ चेत्यर्थः ॥ **तर्हि त एव पुनरिति** । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । यथा लिङ्गात्मकानां शब्दानां द्वितीय-पादेन समन्वयोक्तौ । नन्वेवं तर्हि यान्यन्तारित्यादिना शङ्काकृता तथैवोभयत्र प्रसिद्धानां नामलिङ्गात्मनां शब्दानां तृतीयपादेन समन्वयोक्तावपि त एव पुनर्विचार्या इत्यर्थः । उच्यत इत्यादिनोक्तमेव समाधानमाह ॥ **सत्यमिति** । ननु यन्नैवान्यत्र मुख्यत इत्यत्रेत्यनेनैवेतरस्यामुख्यार्थताया उक्तत्वा-द्यदधीनास्त इत्यादि पुनरुक्तमित्यत आह ॥ **अत्रेतरस्येति** ॥ **अनूद्यत एवेति** । तथा च यदधीना इत्यादिनोत्तरस्यामुख्यार्थत्वं पूर्वोक्तम-

नूद्य स्वातन्त्र्येण निमित्तेनेश्वरस्य मुख्यशब्दार्थत्वं विधीयत इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । ननु द्वितीयो जीव एवास्तीत्युत्तरत्र जीवशब्देन जडमप्युपलक्ष्यत इत्युच्यते । तत्र जडेऽवरत्वानुभवित्वाभावादाह ॥ **अवरत्वादिमत्त्वमिति** । प्रमाणं प्रमापकम् । उदाहरणमित्यर्थः । नन्वरत्वादिमत्त्वमीश्वरे कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यस्यानेन किमुत्तरं जातमित्यत आह ॥ **तथा सतीति** ॥ **उत्तराधिकरणेति** । पदाक्षरसमन्वयेन भगवत एव प्रवृत्तिनिमित्तादौ स्वातन्त्र्येण मुख्यवाच्यत्वेऽपि वाक्यान्वयन्यायेनामुख्यवृत्त्या कर्मक्रमादेरपि वाच्यत्वाङ्गीकारान्न तदभावप्रसङ्गरूपो विरोध इत्येव ज्योतिरुपक्रमादित्युत्तराधिकरणतात्पर्यमपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **फलविषय इति** । किं फलं यया सम्पन्नमिति बुद्धिरित्यर्थः । तथा च तृतीयाध्याये फलमेव कस्मान्नोच्यत इत्यर्थः ॥ **प्रागुक्तामेवेति** । वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमिति प्रागुक्तामेवेत्यर्थः । विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थ इत्यभिप्रेत्य विधानार्थमित्येतदुत्पादनार्थमिति व्याख्यातम् । तथा च भक्तेर्विधानमुत्पादनम् । येन तद्भक्तिविधानं वैराग्यं तदर्थमित्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ **वैराग्यार्थमिति यावदिति** ॥ **संस्कारेति** । वासनामयवस्तुनो मनसाऽवलोकनस्यैव ध्यानत्वेन संस्कारातिशयस्य ध्यानोपयोगित्वादिति भावः ॥ **तेनेति** । उपासनमेवोच्यत इति वचनेनेत्यर्थः । भिद्यन्ते न वेत्युक्तभेदाभेदशब्दार्थं विवेचयति ॥ **भेदाभेदाविति** । भेदाभेदशब्दार्थावित्यर्थः । किं विरोधेत्याद्यन्वयः ॥ **विरोधाविरोधाविति** । विज्ञानानि विरुद्धान्याविरुद्धानि वेत्यर्थः । वेदान्तानां किं परस्परविरुद्धार्थविषयकज्ञानजनकत्वमुताविरुद्धार्थविषयकज्ञानजनकत्वमिति भावः ॥ **गतार्थत्वादिति** । गतिसाम्यादित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **विलक्षणेति** । तथा च वेदान्तानां विरुद्धलक्षणोपेतब्रह्मज्ञानजनकत्वमुताविरुद्धलक्षणोपेतब्रह्मज्ञानजनकत्वमित्यर्थः ॥ **अखण्डत्वेनेति** । निर्धर्मकत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्राप्त्यभाव इति** । वेदान्तानां विरुद्धलक्षणोपेतब्रह्मज्ञानजनकत्वमिति कोटिप्राप्त्यभावेन विचारानवकाशादिति भावः ॥ **सगुणेति** । तथा च वेदान्तानां विरुद्धलक्षणोपेतसगुणब्रह्मप्राप्त्यादिविषयकज्ञानजनकत्वं न वेति चिन्तोपपद्यते । सगुणब्रह्मादेः सधर्मकत्वेन तत्र विरुद्धलक्षणप्रसक्तिसद्भावादिति भावः । अनेनाद्येति वचनेन । केषाञ्चित्सूत्राणां जन्माद्यस्येत्यादीनाम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ **ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ** ॥ ननु विज्ञायेत्युक्तविज्ञानक्रियायां पुरुषस्य कर्तृत्वेन भवेदित्युक्तभवनक्रियायां चोपासनस्य कर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वाभावाद्विज्ञायेति क्त्वादेशभूतल्यबनुपपत्तिरित्यत

आह ॥ **विज्ञायावस्थितस्येति** । तथा च विज्ञानावस्थावस्थानयोरमुयोरपि पुरुषकर्तृकत्वान्नोक्तानुपपत्तिरित्याशयः । ननु कुर्वीतेत्यध्याहारेण व्याख्याने भवेदित्येतदुर्वारितम् । तस्यान्वयमाह ॥ **भवेदित्यस्येति** ॥ **इत्येव वक्तव्यमिति** । उपासनं कुर्वीतेति वचनमधिकमित्यर्थः ॥ **यथाश्रुत एवेति** । सर्ववेदान्तेत्युक्तत्वात्तदनुसारेणाखिलान्वेदान्विज्ञायेत्येवोच्यताम् । तथा च निरुपचरितसर्ववेदज्ञानरूपार्थ एवास्त्वित्यर्थः ॥ **किं विशेषणेनेति** । यथा शक्तीति विशेषणेन किमित्यर्थः ॥ **संशयेति** । ब्रह्ममात्राधिकारिकत्वे ध्यानोपासनार्थिभिः स्वस्वशाखा एव श्रवणमननैर्ज्ञातव्याः । किं वा सर्वे वेदा इति संशयोऽसङ्गतः । स्वस्वशाखा एव सर्वैर्ज्ञातव्या इति पूर्वपक्षश्चासङ्गत इत्यर्थः ॥ **युक्तमुक्तमिति** । उक्तं यथाशक्तीति विशेषणं युक्तमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । गतिसामान्यानुमानेन शङ्कानिरासाभाव इत्यर्थः ॥ **ततः श्रुतिरिति** । सर्वैश्च वेदैरिति श्रुतिरित्यर्थः । महत्त्वस्य परम्परमित्यस्य निरुपचरितमहत्त्वमित्यर्थः । कथमनेन सर्ववेदज्ञत्वमुक्तमित्यत आह ॥ **वेदेन विनेति** । तथा चान्यथाऽनुपपत्त्या लब्धमिति भावः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । वेदेन विभागवन्नमहत्त्वस्य ध्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ **नियम इति** । विदित्वैवेत्यनेनोक्तनियमेत्यर्थः ॥ **भाव्यमिति** । क्रममनतिक्रम्य वर्तमानं यथाक्रममितिवद्योग्यतामनतिक्रम्य वर्तमानं यथायोग्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **समासोऽयमिति** । न भिन्नपदमित्यर्थः । तथा च यथायोग्यमखिलज्ञता यथायोग्याखिलज्ञतेति विग्रहो द्रष्टव्यः । यथेत्येकं पदं योग्येत्यपरं पदमित्येते पदे भिन्ने एवेत्याह ॥ **यद्वेति** ॥ **उच्यत इति** । आत्मज्ञानानुरूपत इत्युदाहृतवाक्य इत्यर्थः ॥ **निराकृत इति** । उदाहृतवाक्ये महत्त्वस्येत्यारभ्य नारदेत्यन्तेन निराकृते सतीत्यर्थः ॥ ॥ **ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकारात् ॐ** ॥ ननु विधेरक्षरग्रहणमात्रपरतया चरितार्थत्वसम्भवान्न तदुक्तार्थज्ञानमङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ **अध्ययनस्येति** ॥ **तथैवेति** । स्वस्वशाखापरतयैवेत्यर्थः ॥ **विपर्यय इति** । हिशब्दोक्तस्मृतिमादावुपादय स्वाध्यायस्येत्युक्तश्रुतिः पश्चात्कथं गृहीतेत्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षेति** । शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकं विशेषनिष्ठं व्याख्येयमित्याकाङ्क्षानिवर्तकतया स्वाध्यायस्येति श्रुतिः सूत्रकृताऽभिहिता । अनन्तरं शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वात्स्वाध्यायपदमपि तथैव व्याख्येयमित्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन हिशब्देन स्मृतिः सूत्रकृता गृहीतेत्यर्थः । तर्हि व्यत्ययेन व्याख्यानं किमर्थमित्यत

आह ॥ **व्याख्यानं त्विति** । श्रुत्यर्थसङ्कोचं वारयितुमुपोद्घातप्रक्रियया ऽऽदौ हिशब्दगृहीतकृत्स्नपादोपेतस्मृतिरादावुपात्तेत्यर्थः । ननु यथाशक्तिसर्वपरिज्ञानं व्यर्थम् । शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कायास्तेनाप्यनिवारणादित्यत आह ॥ **श्रुतिस्मृतीति** । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति श्रुतिस्मृतिबलादेवेत्यर्थः । स्वस्वशाखामात्रपरिज्ञानस्य निःशङ्कताहेतुत्वज्ञापकं प्रमाणं न किमपि नास्तीत्यर्थः । ननु स्वस्वशाखामात्रपरिज्ञानमपि विप्रतिपन्नाः शाखा भगवदुत्कर्षप्रतिपादकाः शाखात्वात्सम्प्रतिपन्नशाखावदिति गतिसामान्यानुमानसहितं शङ्कानिवृत्तिहेतुर्भविष्यतीति चेत्तत्राह ॥ **भूयोदर्शनं चेति** । एकस्यां सम्प्रतिपन्नशाखायां शाखात्वस्य भगवदुत्कर्षव्याप्यत्वं न गृहीतुं शक्यम् । भूयोदर्शनस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वात् । अतो निश्शङ्कताहेत्वनुमानाङ्गभूयोदर्शनसम्पादकतया यथाशक्ति परिज्ञानमेव निश्शङ्कताप्रयोजकत्वेन कल्प्यत इति भावः । नन्वध्ययनविध्यभावे माणवकस्याध्ययनमेव न सिध्येत् । अतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या नियोज्यः कल्पनीय इत्यतोऽन्यथैवोपपत्तिमाह ॥ **अध्यापनविधिनैवेति** । आचार्यस्याध्यापनं माणवकस्याध्ययनं विना न सम्भवतीत्यध्यापनविधिनैव माणवकस्याध्ययनमाक्षिप्यते । अतोऽन्यथाऽनुपपत्तिलभ्यस्याध्ययनस्य न चोदनार्थत्वं यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायादिति भावः । अध्यापनमेवाध्ययनमुपादत्त इति तदीयग्रन्थाभिप्रायमाह ॥ **स्वासिद्ध्य इति** ॥ **कथञ्चिदिति** । तथा चाध्ययने सति विधिज्ञानमित्यनङ्गीकारान्नेतरेतराश्रय इति भावः । देवाद्याः शृण्वन्तीत्यनेन समाचारे देवानां सम्यक् श्रवणादीनामाचरणेऽधिकारादित्यर्थ उक्तो द्रष्टव्यः ॥ **अर्थित्वाभावादिति** । अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते । देवानां प्राप्तफलत्वेनार्थित्वाभावान्नाधिकार इत्यर्थः ॥ **न्यायमिति** । **भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति** सूत्रोक्तं न्यायमित्यर्थः ॥ **विप्रतिपत्त्येति** । अपव्याख्यानजनितविप्रपत्त्येत्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्ताविति** । स्वाधमादपि श्रवणरूपातिप्रसक्तौ सत्यामित्यर्थः । नन्वधमाच्छ्रवणमपि तस्मात्स्वस्य ज्ञानप्राप्तिरूपदृष्टार्थसाधनं यद्यपि न भवति तथाऽप्यदृष्टार्थं भविष्यतीत्यत आह ॥ **न हीति** । किन्तु दृष्टार्थं नास्तीति भावः । संशयं छिन्द्यादित्यत्र संशपदमज्ञानविपर्ययोरप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याज्ञानविपर्ययावित्युक्तम् । ते अपि श्रुतावृत्तिवचने अपि । श्रवणादिफलमज्ञाननिवृत्त्यादिकम् ॥ **न तथात** । प्रामाणिकत्वेन केवलमभ्युपगत इति नेत्यर्थः । इत्यत इत्यभिप्रेत्य ॥ **मृगभयादिति** । मृगाः समागत्याङ्कुरं भक्षयिष्यन्तीति भयेन बीजावाप-

रूपं प्रधानं कर्म न परित्यज्यते कर्षकैस्तद्वदिति भावः। अपरसिद्धान्तत्वप्रसक्तिपरिहारायाह॥ **सकलजगज्जन्मादीति** ॥ **निर्णीयत इति** । ॥ **निर्णय इति** । तथा च निर्णीतोऽर्थ इत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । भेदश्च सर्वत इत्यनेनेत्यर्थः ॥ **गुणपूर्त्याद्यभावस्यापीति** । आदिपदेन निर्दोषत्वम्। अभेदे दोषान्वयोऽस्वातन्त्र्ये पूर्त्याद्यभावः। यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः। गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनरित्यु-क्तरीत्या स्वातन्त्र्यस्य गुणपूर्त्यादिसाधकत्वादिति भावः ॥ **इदमङ्गीकार्यमिति** । मुक्तानां तत्तन्त्रत्वमित्यर्थः । ननु जन्मादिसूत्रे स्वव्यतिरिक्तमुक्ता-मुक्तसर्वप्रपञ्चस्य यथायोगं जन्मस्थित्यादिकर्तृत्वोक्त्या तदधीनत्वस्योक्तत्वादिदमङ्गीकार्यमिति चेत्तत्राह ॥ **जन्मादिसूत्रेति** । पूर्वं निर्दोषत्वोक्तौ पार-तन्त्र्यमपि नास्तीति शङ्कानिरासकत्वेन तदनन्तरतेति वाक्यं योजितम् । इदानीं निर्दोषत्वमित्यनेन यथाऽपरसिद्धान्त उक्त एवं तदनन्तरतेत्यनेनाप्य-परसिद्धान्तान्तरमेवोच्यत इत्याशयेनाह ॥ **यद्वेति** । ननु सत्सिद्धान्तविरोधिज्ञानस्यैवान्धन्तमःसाधनत्वमुच्यते न तु तत्त्यागस्येत्यत आह ॥ **विरो-धिज्ञानमेव हीति** ॥ **अवान्तरेति** । वाल्मीक्यध्यात्मादिरामायणानामित्यर्थः ॥ **स्मृतय इति** । बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानं किं न स्यादि-त्याशङ्कानिरासायाखिला इति बहुवचनार्थं उक्त इत्याह ॥ **अखिला इतीति** ॥ **त्रिविधेति** । ब्राह्मी दैवी च कार्मिकीत्यर्थः । उत्तानार्थो नामापातप्रतीतार्थः ॥ **ऋगाद्या इति** । ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । अनुकूलाय य एतेषां ते च प्रोक्ताः सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दन इति तत्त्वनिर्णयोदाहृते प्रमाणेऽयमर्थः स्फुट इत्यर्थः ॥ **परिगणनमिति** । ब्रह्माण्डपुराणे शतापराधकथनप्रसङ्गे ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुस्त्रीगमनं तथा । ब्रह्मस्वहरणं चापि सुरापानकृतिस्तथा । हरिनिन्दा गुरोर्निन्दा देवतानि-न्दनं तथा । असच्छास्त्रादिगमनं तद्व्याख्यानकृतिस्तथा । अयोग्येषूपदेशश्च भगवद्विस्मृतिस्तथेति पातकेषु परिगणनं कृतमस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ **फलो-पकार्यङ्गभूत इति** । प्रयाजादिवदिति भावः । किं तत्फलं कथं च तदुपकारकत्वं मनननिदिध्यासनयोरित्यतस्तदुपपादयति ॥ **असम्भा-वनेत्यादिना** ॥ **निवर्तयतीति** । मननमसम्भावनां निदिध्यासनं च विपरीतभावनां विवर्तयतीत्यर्थः ॥ **तथात्वापत्तेश्चेति** । धर्मविषय-कसाक्षात्कारजनकत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ **ब्रह्मविषयस्यैवेति** । ब्रह्मप्रतिपादकस्यैव शब्दस्यैवेत्यर्थः ॥ **तद्भाव इति** । साक्षात्कारजनकत्वमित्यर्थः

॥ **धर्मादिविषयस्येति** । धर्मादिविषयकस्येत्यर्थः ॥ **दृश्यत इति** । दशमस्त्वमसीति वाक्यादहं दशमोऽस्मीति साक्षात्कारजननादित्यर्थः । करणं साक्षात्कारकरणम् ॥ **विनिगमनामिति** । शब्द एव करणमिन्द्रियं सहकारीत्येव विनिगमनं निर्धारणं कुतः प्रमाणात्क्रियत इत्यर्थः । लोचनविरहिणोऽप्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादित्यन्वयः । प्रतीतिर्मानसी । वाक्याद्दशमस्त्वमसीति कस्यचिद्वाक्यात् । त्वमसीत्युक्त्या सहकारिभूतेन्द्रियाभाव उक्तः । क्वचिच्चेत्यनेन स्पष्टं तदभावः । तथा चेन्द्रियाभावेऽपि जायमाने साक्षात्कारे इन्द्रियस्य सहकारित्वायोगाच्छब्दकरणकत्वमेवेत्यस्ति विनिगमकमिति । न च विशेषहेतुरस्तीत्युक्तदूषणं परिहरति ॥ **अस्ति चेति** ॥ **विमतं शाब्दज्ञानमिति** । वेदान्तवाक्यजन्यमित्यर्थः ॥ **अपरोक्षविषयकत्वादिति** । अहमिति जीवस्य स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वेपि न ब्रह्मणोऽपि तदभिन्नस्यापरोक्षत्वादित्यर्थः । अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यस्यापरोक्षज्ञानवृत्तित्वादिति फलितार्थः ॥ **अत एवेति** । शब्दस्यापि साक्षात्कारणतायाः प्रमितत्वादेवेत्यर्थः ॥ **आपातत इति** । विचाराभावदशायां प्रथमाक्षसन्निकर्षानन्तरमेवेत्यर्थः । अपेक्षाबुद्ध्यभावदशायामिति यावदिति भावः । रूपादिकमिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । रूपादिकं यथा प्रत्यक्षेणोपलभ्यते तथा नेति ॥ **पूरण इति** । तस्य पूरणे डडिति सूत्रेण पूरणार्थे डट्प्रत्ययविधानादित्यर्थः । ॥ **तथेति** । नापाततः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः । विशेषणस्य तथात्वात्तद्विशिष्टस्यापि तथात्वमिति भावः । नन्वयं क्रमः कस्मान्नोपलभ्यत इत्यत आह ॥ **आशुभावादिति** । क्वचिद्बहलतमे तमसीत्युक्तस्योत्तरमाह ॥ **अन्धकारादौ त्विति** । आदिपदेन लोचनविरहदशाग्रहणम् । आगन्तुकं निमित्ताधीनम् ॥ **अतथाभूतस्येति** । ब्रह्मात्माविषयकस्येत्यर्थः । अपरोक्षविषयत्वमपरोक्षार्थविषयकत्वम् । तत्रार्थे ॥ **एतज्ज्ञानेति** । अपरोक्षविषयकत्वेन यस्मिन् शाब्दज्ञानेऽपरोक्षत्वमुच्यते तज्ज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः । तदुक्तावपरोक्षत्वोक्तौ ॥ **इतरेतरेति** । शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्वेनार्थस्यापरोक्षत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विषयकत्वेन शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्वपरोक्षार्थविषयकत्वेन यस्मिन् शाब्दज्ञानेऽपरोक्षत्वमुच्यते तज्ज्ञानविषयत्वेनैवार्थस्यापरोक्षत्वं नोच्यते । किन्तु ज्ञानान्तरविषयत्वेनैवातो नेतरेतराश्रयत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **ज्ञानान्तरेति** । केषाञ्चिद्योगिनाम् ॥ **जनयेदिति** । अपरोक्षार्थविषयकत्वादिति भावः । एतद्दोषपरिहारं शङ्कते ॥ **एकपुरुषेति** ।

यस्य पुरुषस्य योऽर्थोऽपरोक्षस्तस्यैव तद्विषयकं प्रमाणमपरोक्षज्ञानजनकमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ **धूमेति** । येन पुरुषेण प्रत्यक्षेणाग्निरवगतस्तस्यैव पुनर्धूमदर्शनेनाग्न्यनुमितिर्भवति । तस्या अप्यनुमितेरपरोक्षार्थविषयकत्वेनापरोक्षत्वापत्त्याऽनुमानस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **एवंभाव इति** । अपरोक्षार्थविषयकत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वं स्वभाव इत्यर्थः ॥ **तथाऽप्यग्नाविति** । एकेन पुरुषेणैकदाऽग्निः प्रत्यक्षेणावगतः स एव यदा कालान्तरे व्यवहितो जातस्तदा तद्विषयेऽत्राग्निरस्तीति केनाचित्प्रयुक्तः शब्दोऽप्यपरोक्षज्ञानं जनयेत् । तस्यापि शब्दस्य यथा कथञ्चिदपरोक्षार्थविषयकत्वादिति भावः ॥ **ज्ञायमान इति** । अपरोक्षतया ज्ञायमानेऽर्थे प्रवर्तमानः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनक इत्यर्थः । अग्निस्तु तदानापरोक्षतो ज्ञायत इति भावः । अपरोक्षतया ज्ञायमानत्वं धर्म्यंशे विवक्षितमुत प्रकारांशेऽपीति विकल्प्याद्ये दूषणमाह ॥ **धर्मिमात्रेति** ॥ **शब्दस्येति** । शतपलपरिमितत्वरूपगुरुत्वप्रतिपादकशब्दस्येत्यर्थः ॥ **आपत्तेरिति** । गुरुत्वस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः ॥ **सप्रकारस्येति** । अपरोक्षतया ज्ञायमानप्रकारविशिष्टे धर्मिणि प्रवर्तमानः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनक इत्यभिप्रायः । तथा च शतपलपरिमितत्वरूपः प्रकारश्च नापरोक्षतया ज्ञायतेऽतो नोक्तदूषणावकाश इति भावः । अपरोक्षतया ज्ञायमानैक्यरूपप्रकारविशिष्टब्रह्मस्वरूपधर्मिणि प्रवर्तमानस्य तत्त्वमसीति शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं वक्तव्यं तन्न सम्भवतीत्याह ॥ **प्रकृत इति** । तदुपपादयति ॥ **न हीति** । ऐक्यं प्रकारभूतम् ॥ **तथा सतीति** । ऐक्यस्याप्यपरोक्षावभासविषयत्वे सतीत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्येति** । अधिगतार्थबोधकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अपरोक्षविषयत्वानुमानमिति** । विमतं शाब्दज्ञानमपरोक्षमपरोक्षविषयकत्वात्सुखादिज्ञानवदित्यनुमानमप्येतेनापास्तम् । अपरोक्षधर्मिविषयकत्वस्य हेतुत्वे शतपलपरिमितोऽयं घट इति वाक्ये व्यभिचारात् । अपरोक्षप्रकारविषयकत्वस्य हेतुत्वे उक्तरीत्या स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **प्रयोगसम्भवादिति** । अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानत्ववदिति प्रयोगसम्भवादित्यर्थः । विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकमिदमनुमानमिति चेत् । समं प्रकृतेऽपीत्याह ॥ **ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्येति** । वेदान्तवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाभावे बाधकमाशङ्कते ॥ **संसारस्येति** । **निरस्तत्वादिति** । यया दृष्ट्या प्रसन्नः सन्नित्यादिना प्रसादसाध्यत्वस्योक्तत्वादिति भावः । ननु शब्दस्यापरोक्ष-

ज्ञानजनकत्वाभावे तत्साधनस्यान्यस्याभावात्तदनुत्पत्तिरेव स्यादिति चेत्तत्राह ॥ **चित्तैकाग्र्यरूपेति** ॥ **मनस इति** । ध्यानस्य मानसक्रियारूपत्वादिति भावः । यथोक्तम् । क्रियामानसवदिति । उक्तं च टीकाकारैः । ध्यानं हि मानसी क्रियेति । तन्मनसोऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वम् । श्रुतेर्यन्मनसेति श्रुतेः । इयं श्रुतिर्मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुतिः । साऽपि यन्मनसा न मनुत इति श्रुतिरपि ॥ **परम्परयेति** । अपरोक्षज्ञानद्वारेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाभावसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । ब्रह्मविषयकशब्दवद्धर्मविषयस्यापि तथात्वापत्तेश्चेत्युक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **शब्दत्वानुमानं चेति** । विवादाध्यासितः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनको न भवति । शब्दत्वाज्ज्योतिष्टोमादिशब्दवदित्युक्तं शब्दत्वानुमानमित्यर्थः । अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **निर्निबन्धनत्वादिति** । शब्दस्य साक्षात्कारकारणत्वाभावेन लक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति भावः ॥ **तावतैवेति** । परोक्षज्ञानकरणेनैवेत्यर्थः ॥ **अपरिमितत्वादिति** । अपरिमितविशेषवत्त्वादित्यर्थः ॥ **अर्थवादोऽयमिति** । दुःशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वेन दुःखसाधनत्वादित्येवं निन्दारूपार्थवादोऽयमित्यर्थः ॥ **सम्बध्यत इति** । सम्यक्त्ववाची यथाशब्दः श्रवणमित्यादिना सम्बध्यत इत्यर्थः ॥ **सादृश्यार्थे वेति** । उपमार्थमित्यर्थः । अत्रापि यथेत्येतद्भिन्नमेव पदं न समस्तम् । यथाऽसादृश्य इति सादृश्यव्यतिरिक्तार्थ एव समासविधानात्प्रकृते च सादृश्यार्थत्वान्नसमास इत्यर्थः । तच्च निदिध्यासनम् ॥ **यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति** । आ एवेति पदच्छेदमभ्युपेत्य योजयति ॥ **यद्वेति** ॥ **सम्बध्यत इति** । तथा च यथात्मशक्ति आ सम्यक् श्रवणं मननं चाचरेदेव न तु परित्यजेदित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **कर्मधारय इति** । यथात्मभूता च सा शक्तिश्चेति कर्मधारय इत्यर्थः । यथात्मेत्यस्यार्थमाह ॥ **योग्यतानुसारिण्येति** । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिसादृश्यनियमार्थो इत्युक्तत्वादत्र यथाशब्दो योग्यतावाचीत्यर्थः ॥ **अत्रेत्यादि** । यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं चाचरेत् । यथा श्रवणं मननं चाचरेत् । तथा निदिध्यासनमप्याचरेदित्येवोपसंहर्तव्यामित्यर्थः ॥ **अधिकमिति** । कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वेत्यधिकमित्यर्थः ॥ **उक्तस्येति** । असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमित्यनेनोक्तस्येत्यर्थः ॥ ३--३--१ ॥ ॐ **उपसंहारोऽर्थभेदाद्विधिशेषवत्समाने च** ॐ ॥ **उक्तन्यायादिति** । तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ग्रहण एव हि । तदन्येषां यथायोग्यमखिलज्ञप्तिरिष्यत इत्युक्तन्यायादित्यर्थः ॥ **इति वर्तत इति** । अत्र यथाशब्दोऽधिकरणान्तरव्याख्या-

नसमुच्चये ।यथात्मशक्त्याऽऽत्मशक्त्यैवेति पदोपर्येव भारः॥ **मोक्षाभावहेतुत्वादिति**।मोक्षाभाववतामपि केषाञ्चिद्रागादिदोषशून्यानामपि सत्त्वादिति भावः॥ ३—३—२ ॥ **ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ**॥ ते रागादिदोषाः । तेषां रागादीनाम्॥ **स्तन्यादिकामादेरिति** । तदनुभूतरयेत्यर्थः ॥ **बाहुल्याभावेति** । एकोऽपि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्क इति न्यायादिति भावः ॥ **रागादिवदिति** । दोषा रागादयश्च त इति वचनाद्रागादिदोषवदित्यर्थः ॥ **गुणाभावरूप इति** । महोद्यमाभावो गुणसामान्याभावरूपो न भवति । महोद्यमो नास्तीत्युक्तेऽल्पोद्यमरूपगुणस्यैव प्राप्तेरतो महोद्यमाभावो नामोद्योगस्याल्परूप एवेत्यर्थः ॥ **वर्गत्रयादिति** । उत्तमसमसज्जनरूपाधमरूपवर्गत्रयादन्यत्रेत्यर्थः । ननु दर्शने पुरुषस्य कर्तृत्वेन जायत इत्युक्तजननरूपक्रियायां मुक्तेः कर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वाभावात्क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत उक्तं कर्माणि क्षपयत इति । तथा च दर्शनकर्मक्षपणक्रिययोरेकपुरुषकर्तृकत्वाद्युक्तः क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । द्रोहो दुःखम् ॥ ३–३–३१ ॥ **ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ** ॥ **उपासनास्वरूपेति** । यमाद्यङ्गानामुपासनास्वरूपोपकारकाङ्गत्वोक्त्या यमादिजन्यं ज्ञानजनकमुपासनमिति तत्स्वरूपं निरूपितमेवेत्याशयः॥ **वाक्यार्थमिति** ।सामान्ये नपुंसकमिति वचनादिति भावः । ननु प्रत्यक्षेण दृष्टमिति सम्भवेऽपि तदितरप्रमाणेन दृष्टमित्युक्तमतो व्याचष्टे ॥ **दृष्टमवगतमिति** ॥ **बाधकेति** । मोक्षानङ्गीकार इत्यर्थः । प्राकृतानामस्मदादीनाम् ॥ **षष्ठ्येति** । दृष्टिरिति कृदन्तत्वेन कृद्योगसद्भावात्तद्योगे कर्तरि षष्ठ्या विहितत्वात्पुरुषस्येति वाच्यमित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र शेष इति पूर्वसूत्राच्छेष इत्यनुवर्तते । तथा च कृद्योगे कर्तृकर्मत्वाविवादस्याशेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च प्रकृते पुरुषस्य कर्तृताया विवक्षितत्वेन शेषत्वविवक्षाया अभावान्न कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रस्य प्रसक्तिरतो युक्ता तृतीयेति शङ्कते ॥ **शेषविवक्षायामिति** । योगे कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे ॥ **शेष इति** । निवृत्तमित्युक्तत्वादित्यर्थः । तथा च कृद्योगे कर्तृकर्मत्वविवक्षायां षष्ठीविधानात् षष्ठ्यैव भवितव्यमित्यर्थः । करणे वेत्यनन्तरं तृतीयेति वर्तते । न तु पुरुषस्य कर्तृत्वात्कथं तस्य करणत्वमित्यत आह ॥ **तदीयप्रत्यक्षेणेति यावदिति** ॥ **क्रियमाणेति** । तथा च पुरुषेण क्रियमाणा उत्पाद्यमाना मुक्तिदृष्टिरित्यर्थः । तथा च पुरुषेणेत्यस्य दृष्टिरित्यनेनान्वयाभावेन कृद्योगाभावान्न षष्ठीशङ्काप्राप्तिरिति भावः ॥ **महीयस्त्वमिति** । अतिशायिनेतरबीयसुनावित्यतिशये ईयसुनो

विधानात् । तथा चातिशयेन महत्त्वमिति भावः । भूतपरिणामो नाम देहे कश्चन विकाररूपः । योगो नामेश्वरे मनःप्रणिधानम् । परिचयः परिचितिः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **दोषदर्शने इत्यादिना** ॥ **तत्रेति** । लोकायताचार्यवचसीत्यर्थः ॥ **लोके तथेति** । एकत्र विश्वासेऽन्यत्रापि विश्वासदर्शनादिति भावः ॥ **हेतुसमुच्चय इति** । अप्रामाण्ये हेत्वन्तरसमुच्चय इत्यर्थः ॥ **न स्वरूपेणेति** । सुखदुःखावाप्तिहान्योरन्यतरत्वाभावादिति भावः । उपकुर्वन्ति द्रव्यदानादिना ॥ **तत इति** । अप्रेक्षावत्प्रणीतत्वादित्यर्थः । दृष्टस्याप्यज्ञ इति व्याहतमतो व्याचष्टे ॥ **दृष्टस्येति** । अप्रामाण्यमप्रमापकत्वम् । अनाप्तत्वमिति यावत् । प्रामाण्यं प्रमापकत्वमाप्तत्वमिति यावत् ॥ **निमित्ताभावेनेति** । अतीन्द्रियार्थज्ञाननिमित्तभूतयोगद्धर्याधमावेनेत्यर्थः । लोकयताचार्यस्य योगिनः प्रतिपक्षत्वासम्भवादित्यन्वयः । योगिन इति कर्मणि षष्ठी । योगिनं प्रतीत्यर्थः । प्रतिपक्षत्वासम्भवे निमित्तकथनाय योगिद्धर्येत्याद्युक्तम् । ईश्वरसाम्यव्यावृत्त्यर्थमुक्तं सम्भावितसार्वज्ञेति ॥ **सर्वस्येति** । कस्यापि भागस्येत्यर्थः । चशब्दसमुच्चेयं प्रमाणमेव दर्शयति ॥ **वेदेन चेति** । मोक्षप्रतिपादकानि वेदवाक्यानि कानि यैर्मोक्षसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **मोक्षप्रतिपादकानि चेति** ॥ **सर्वस्यापीति** । कस्यापि भोगस्येत्यर्थः । अपरे तार्किकाः ॥ **अनुमिमत इति** । अनुमानेन मोक्षं साधयन्तीत्यर्थः ॥ **दीपज्वालासन्ततिवदिति** । करदीपज्वालासन्ततिवदित्यर्थः । तमेवांशे बाधमुपपादयति ॥ **नित्यसंसारिणामिति** । सकलजीवमध्ये तेषामपि पतितत्वेन तद्गतदुःखसन्ततेरपि पक्षकोटिनिविष्टत्वेन तस्या अत्यन्तमुच्छेदाभावाद्बाधः नित्यसंसारित्वेन तेषां मोक्षाभावादिति भावः ॥ **सोऽपीति** । पार्थिवपरमाणादौ पाकजरूपादिसन्तानेत्यर्थः ॥ **दुःखान्येवेति** । समुदायस्य समुदाय्यनतिरिक्तत्वादिति भावः । **तद्धर्म इति** । समुदायिनां दुःखानां धर्मभूतस्तदातिरिक्तः कश्चित्समुदाय इत्यर्थः । अनङ्गीकुर्वता चार्वाकेण ॥ **अत एवेति** । सिद्धसाधनतापरिहारार्थमेवेत्यर्थः । अस्यात्यन्तपदस्य । अत एवेत्युक्तं विशदयति ॥ **न हीति** ॥ **शङ्कतेति** । एवं शङ्कायामेव हि निश्शेषतयोच्छेदः साध्यत इति भावः । दीपज्वालासन्ततिः करदीपज्वालासन्ततिः । एवं ज्वालान्तरानुत्पादेन । कुतो नैवमुच्छिद्यत इत्यत आह ॥ **तत्रैवेति** । करदीपिकायामेव ॥ **फूत्कारेणेति** । परमात्मनि कार्यविशेषगुणवत्त्वाभावादित्यपरः पक्षीभूते प्रकारः शेषः ॥ **न द्वितीय इति** । तद्धर्मः

कश्चिदिति द्वितीयः पक्षो नेत्यर्थः ॥ **अनङ्गीकारादिति** । अनङ्गीकारे तेषां द्रव्याद्यन्तर्भावासम्भवेन षट्पदार्थातिरेकः स्यादिति भावः । तामेवोपपादयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । दुःखनाशासिद्धेरिति भावः ॥ **आत्मा कदाचिदिति** । इदानीमात्मनि विशेषगुणोपलम्भेन तद्ध्वंससाधने बाधः स्यादतः कदाचिदित्युक्तम् । सुषुप्तिदशायां बुद्ध्यादिविशेषगुणध्वंससत्त्वेन सिद्धसाधनतावारणायाशेषेत्युक्तम् । तदानीम्भावनासंस्कारस्य धर्माधर्मयोश्च सद्भावान्नाशेषविशेषगुणध्वंस इति नोक्तदोषः । सङ्ख्यादिसामान्यगुणानामत्मनि मोक्षदशायामपि सत्त्वेन बाधवारणाय विशेषपदम् । हेतौ घटादौ व्यभिचारवारणाय विभुत्वे सतीत्युक्तम् । ईश्वरे व्यभिचारवारणाय कार्येत्युक्तम् । कालदिशोः कार्यभूतसंयोगादिगुणवत्त्वेन हेतुसद्भावाद्विशेषगुणवत्त्वाभावेन तद्ध्वंसायोगेन साध्याभावाद्व्यभिचारः स्यात्तद्वारणाय विशेषपदम् । जगदाधारताप्रयोजकसंबन्धातिरिक्तसमवायसम्बन्धेन विशेषगुणवत्त्वस्य विवक्षितत्वान्न पुनः कालादौ व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् । इदानीमाकाशे शब्दरूपविशेषगुणस्यैव सद्भावेन साध्यवैकल्यपरिहाराय महाप्रलयावस्थायामित्युक्तम् । आकाशेऽपि स्थित्यवस्थायां कार्यविशेषगुणवत्त्वमस्ति कदाचिन्महाप्रलयावस्थायां ध्वस्ताशेषगुणवत्त्वं चास्तीत्यर्थः ॥ **असिद्धेश्चेति** । जीवात्मनामपि पक्षकोटिनिविष्टेन तेषामणुत्वस्य **ज्ञोऽतएवेति** साधितत्वेन विभुत्वरूपविशेषणस्यासिद्धेरित्यर्थः ॥ **जीवात्मेति** । ईश्वरातिरिक्तेत्यर्थः । तथा च न बाध इति भावः । तेषां मोक्षाभावादिति भावः ॥ **विशेषगुणद्रव्येति** । विशेषगुणवद्द्रव्येत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञार्थ इति** । आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगण इति प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः ॥ **हेतोरिति** । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वरूपहेतोरात्मत्वेऽभावेनासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अशेषविशेषेति** । ध्वस्तपदं परित्यज्यत इत्यर्थः । ननु प्रथमक्षणावच्छिन्नघटमादाय साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **सगुणानामेवेति** । तथा च प्रथमं निर्गुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते पश्चात्तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्त इति पक्षस्य दूषितत्वादित्यर्थः । तथ च घटादौ व्यभिचारः स्यादेवेति भावः ॥ **हेतुत्वादिति** । तथा च यत्र कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणवद्द्रव्यनिष्ठत्वाभावस्तत्र विभुत्वे सति यत्कार्यविशेषगुणवत्तद्वृत्तिजातित्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तौ घटत्वं दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् ॥ **वैयर्थ्यादिति** । विभुवृत्तिजातित्वादित्येव हेतुरास्त्विति भावः ॥ **अर्थान्तरेति** । अनेनानुमानेनाशेषविशेषगुणध्वंसस्य मोक्षत्वसिद्धेस्तस्य च मोक्षत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तथा च बाध इत्यत्र

तात्पर्यम् ॥ **कथञ्चिदिति** । आनन्दाभिवृद्धिरूपमुक्त्यंशे इत्यर्थः ॥ **साधनज्ञापनस्यापीति** । मोक्षसाधनभूतधर्मज्ञानज्ञापकस्यापीत्यर्थः ॥ **साधनत्वादिति** । साधनकोटिनिविष्टत्वादित्यर्थः ॥ **यत्सिद्धान्तेनेति** । भगवज्ज्ञानमित्यर्थः । वाक्येन जिनदर्शितवाक्येन । रूपरसादिविषयान्प्रति स्थितस्याक्षस्यैकत्वाभावादक्षमित्येकवचनानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **जाताविति** । तथा चाक्षिणीत्यर्थः । अदोषेण विषयेण ॥ **तत्प्रत्यक्षमिति** । त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षमित्यर्थः । अनुमेति प्रकीर्तितमिति वक्तव्यमित्यत आह ॥ **माऽनुमेति** । नन्वागमस्य ज्ञानकरणत्वेन गमयतीति कथं कर्तृत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **करणे कर्तृत्वोपचार इति** । ननूपचार इति कुतो व्याख्येयं मुख्यमेव कर्तृत्वं किं न स्यादित्य आह ॥ **ग्रहेत्यादि** । आगमशब्दस्तावदाङ्पूर्वकाद्गम्लृगतावित्यस्मादप्प्रत्यये पकारलोपे च सति निष्पन्नः । सचाप्प्रत्ययो ग्रहेत्यादिसूत्रेण गमधातोः कर्तृकारकभिन्नकारकविवक्षायामेव विहितो न कर्तरि । अतः कर्तृत्वमुपचरितमित्येव व्याख्येयमिति भावः ॥ **कुत इति** । इदं प्रवृत्तिनिमित्तमिति शेषः । वाक्यं दर्शयेदित्ययुक्तमत आह ॥ **प्रतिपादयेदिति** ॥ **सम्यक्त्वं दुर्लभमिति** । अत एवागमलक्षणे सम्यक्त्वेत्यपि ग्राह्यमित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **तथेति** । अन्धपरम्पराया निर्मूलमेवेत्यर्थः । अविषयत्वात्तत्प्रत्यक्षाविषयत्वात् ॥ **अत एवेति** । प्रत्यक्षाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तितेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **दुरधिगमेति** । परचित्तवर्तिन्यास्तस्या अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ॥ **उक्तविधयेति** । तत्त्वज्ञानादिलक्षणा खल्वाप्तिरित्युक्तविधयेत्यर्थः । ननु नाप्तिर्बाधिता जिनस्य प्रत्यक्षेण धर्मादितत्त्वज्ञानसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **अन्येषामिति** । अर्थे धर्मादिरूपे ॥ **सप्रतिपक्षत्वादिति** । जिनोऽन्याप्रत्यक्षधर्मादिविषयकप्रत्यक्षवान्न भवति । पुरुषत्वाद्रथ्यापुरुषवदिति सप्रतिपक्षत्वादित्यर्थः ॥ **प्रकृत इति** । मोक्षसाधनविषय इत्यर्थः । अत एव निर्धारणोपायाभावादेव ॥ **निःस्वेदत्वादिकामिति** । यः स्खलितवाक् चोरादिस्तद्देहे स्वेदादिकं दृश्यते । अयं तु स्वेदादिरहित इति तद्राहित्यं जिनस्यास्खलितवाक्त्वे लिङ्गमित्यर्थः । अयं प्रसङ्गः । जीन इवोक्तरीत्याऽऽप्त्यनिश्चयरूपः । तथा च तद्वाक्येनापि धर्मादिसिद्धिर्न स्यादिति भावः । वेदमूलकत्वेऽन्धपरम्परात्वं न शङ्कनीयमित्याशयेनोक्तं मूलानपक्षेति ॥ **तत्र हेतुरपौरुषेयतयेति** । परोपन्यस्तानुमाने विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वादित्याद्यनुमाने ॥ **तदभावादिति** । क्रमेण प्रत्यक्षादिलक्षणा-

भावादित्यर्थः ॥ **पुद्गलशब्देनैवेति** । आत्मोच्यत इति वर्तते । पुद्गलशब्दो जरज्जैनैरात्मवाचित्वेन स्वीकृत इति समयपाद उक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ **दूषित इति** । तथा च सप्तभङ्गिनो ये दोषा उक्ता अतोऽपि जिनः स्खलितवागिति कस्मादत्र नोच्यत इत्यर्थः ॥ **एतदपीति** । पुद्गलस्वरूपविषये स्खलितवाक्यं पूर्ववाक्येनैव पुद्गलस्वरूपसाधकाभावोक्त्या सिद्धमित्यर्थः ॥ **आत्मव्यावृत्त्यर्थ इति** । आत्मस्वरूपस्याभावत्वव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः । तथा च भावाभावयोरैक्यायोगादिति भावः । न सुखमित्यनन्तरं भावरूपं सदिति शेषः ।: अभावभूतं सत् । तदभावो दुःखाभावः । तद्दुःखम् । प्रतियोगि दुःखम् । तात्त्विकं स्वाभाविकम् । तद्भावत्वम् ॥ **तथात्वादिति** । स्वान्योन्याभावरूपघटाद्यन्योन्याभावरूपत्वादित्यर्थः । कर्मणि व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति । **कर्मण इति** । तथात्वं मोक्षदत्वम् । स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **ज्ञानं त्विति** । ॥ **चैतन्यमेवेति** । चेतयत इति चेतनो ज्ञानवानिति यावत् । तस्य भावश्चैतन्यम् । तथा च ज्ञानं चेतनधर्म एव न चेतनं ज्ञानाश्रय इत्यर्थः । तथा च नासिद्धिरिति भावः ॥ **सुखद इत्युक्तमिति** । सुखमात्रदाताऽपि न हीति तदर्थः ॥ **पक्षद्वयमिति** । आत्मज्ञानं साक्षान्मोक्षसाधनत्वपक्षमात्मप्रसादद्वारा मोक्षसाधनत्वमिति पक्षद्वयमित्यर्थः । दुःखिज्ञानत्वाद्दुःखिविषयकज्ञानत्वात् ॥ **देवदत्तज्ञानवदिति** । देवदत्तविषयकज्ञानवदित्यर्थः ॥ **ईश्वरज्ञान इति** । स्वमत इति शेषः । नन्वीश्वरप्रसादस्यैवात्यान्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वेनेश्वरज्ञानस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावादीश्वरज्ञाने हेतुवत्साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचारोऽतो दुःखिपदमनपेक्षितमेवेति चेत्सत्यमित्याह ॥ **तस्यापीति** । ईश्वरज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ **स्वातन्त्र्ये हीति** । यदि नाम न तस्य वशे सकलं कथमेव तु नित्यसुखं न भवेदिति वचनात् । न च पुद्गलविज्ञानमित्यनेनोक्ते आत्मविज्ञानं मोक्षदं न भवति । अचेतनत्वात्पटवदित्यनुमाने दुःखाविरोधित्वमेव साध्ये प्रयोजकं नाचैतन्यम् । तथा च दुःखाविरोधित्वमुपाधिः । पटादौ साध्यव्यापकत्वात् । अचेतनस्यापि पक्षीभूतस्वात्मज्ञानस्य दुःखविरोधित्वेन साधनाव्यापकत्वादित्याशयेनाह ॥ **आत्मज्ञानं देवदत्तो गामिवेति** । ॥ **करिष्यतीनि** । अचेतनत्वेऽप्युक्तरीत्या दुःखनिवृत्तिरूपमोक्षदत्वं सम्भवतीत्यप्रयोजकतेत्यर्थः । न हि दुःखिपरिज्ञानादित्यनेनोक्ते आत्मज्ञानमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्न भवति । दुःखिज्ञानत्वादेवदत्तज्ञानवदिति द्वितीयानुमानेऽपि दुःखाविरोधित्वमेवोपाधिर्दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात् । साधना-

व्यापकत्वमुपपादयति ॥ **स्वात्मज्ञानमेव चेति** । पक्षीभूतस्वात्मज्ञानस्य दुःखिज्ञानत्वेऽपि दुःखविरोधित्वादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुत्वमुक्तमिति भावः । सदेत्यस्यार्थो निरन्तरमिति । अन्तरं व्यवधानमन्तरेणेत्यर्थः ॥ **इष्टापत्तीति** । ज्ञानादुत्तरं मुक्तिः स्यादित्युक्ते इष्टापत्तिः स्यात् । किञ्चित्कालव्यवधानेन मुक्त्यङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । ज्ञानोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकाल एव मुक्तः स्यादित्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिशङ्कापरिहारायादिपदम् । तेन देहवानित्यस्य सङ्ग्रहः । यदि ज्ञानोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे मुक्तिः स्यात्तर्हि ज्ञानित्वेन त्वत्सम्प्रतिपन्नस्यापि जिनस्येदानीं देहदर्शनं न स्यादतोऽत्रापि नेष्टापत्तिर्वाच्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । आत्मज्ञानत्वेऽपि चरमं ज्ञानं मोक्षसाधनमस्त्वित्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **प्रथममेवेति** । आद्यज्ञानमेवेत्यर्थः । अविशेषाज्ज्ञानत्वाविशेषात् ॥ **समानमिति** । ईश्वरज्ञानं न मोक्षसाधनमचेतनत्वात् । किञ्चेश्वरज्ञानं न तावदामोक्षादेकम् । ज्ञानानां क्षणिकत्वदर्शनात् । तथा च यदनन्तरं मोक्षोऽभिलष्यते तच्चरमं शुकादीनां ज्ञानं न मोक्षसाधनमीश्वरज्ञानत्वात् । प्रथमादिज्ञानवत् । अन्यथा प्रथममेव मोक्षं साधयेदविशेषादिति दूषणं समानमित्यर्थः ॥ **कालादीति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्याह ॥ **कञ्चनकालमतिवाह्येति** । अतिक्रमित्वेत्यर्थः । आचरणं कर्म ॥ **कर्मण इत्यादि** । अत्र सर्वत्र कर्मशब्दोऽदृष्टपरः । अशेषदुःखविलय इत्यस्य तात्पर्यं मोक्षस्येति । उत्तरकालीनं कर्मापरपर्यायमदृष्टं न मोक्षसाधनं कर्मत्वाददृष्टत्वात्पूर्वादृष्टवदित्यनुमानमयुक्तम् । कर्मणोऽदृष्टस्यैकत्वेन पक्षसपक्षत्वयोरयोगादित्यत आह ॥ **एकस्यापीति** । कर्मणोऽदृष्टस्य ॥ **कालभेदेनेति** । उत्तरकालावच्छिन्नस्य पक्षत्वं पूर्वकालावच्छिन्नस्य सपक्षत्वमित्यर्थः ॥ **विपक्षे त्विति** । कर्मत्वेऽपि विवक्षितकाले मोक्षसाधनत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । अविशेषात्कर्मत्वाविशेषात् ॥ **द्वितीयेऽपीति** । आमोक्षप्राप्तेः क्रियाभिर्जायमानान्यदृष्टान्यनेकानीति पक्ष इत्यर्थः ॥ **अन्यत्समानमिति** । कर्मत्वादिति शेषकरणं समानमित्यर्थः । आन्तिमाऽदृष्टव्यक्तिर्न मोक्षसाधनं कर्मत्वात् । इदानीन्तनकर्मव्यक्तिवदित्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यमुपपादयति ॥ **न चानिनमेति** । अपवृज्यतेऽपवर्गवान्भवति । जिनानाम् । कर्तरि षष्ठी । जिनदर्शनाभिज्ञैरित्यर्थः । ननु कर्मजन्ये भगवत्प्रसादे गुणोत्कर्षज्ञानजन्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **कर्मादिना भवन्निति** ॥ **प्रथमानुमानेनेति** । संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धनेति प्रथमानुमानेनेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । वन्हेरपि स्फोटं प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानसङ्ग्रहार्थो

यथार्थज्ञानसङ्ग्रहार्थः ॥ **सप्तघटिकेति** । सायङ्कालस्य सप्तघटिका उर्वरिताः सन्ति ततःप्रागेव भोजनं कर्तव्यमित्यर्थः । ज्ञानाविशेषो यथार्थज्ञानम् ॥ **उपलक्षणमिति** । चशब्दस्य सप्तघटिकाभोजनसमुच्चायकत्वेन व्याख्यातत्वादित्यर्थः । ननु हनस्त च हन्तेर्धातोः क्यन्प्रत्ययः स्यान्नकारस्य चकारस्य च तकार इति सूत्रार्थः । तथा च हन्धातोः क्यच्प्रत्यये ककारचकारयोर्लोपे नकारस्य च तकारे हत्येति रूपं भवति । इदं चानुपपन्नम् । हनस्त चेत्यत्र पूर्वसूत्रात्सुपीत्यनुवृत्तेरत्र च सुबन्तोपपदस्याभावादित्यत आह ॥ **हनस्त चेत्यत्रेति** । ननु यद्यत्र सूत्रे सुपीति नानुवर्तते तर्हि ब्रह्महत्येति रूपं कथं सिध्येत् । तत्र सुबन्तस्य ब्रह्मपदस्योपपदस्य सत्त्वादित्यत आह ॥ **ब्रह्महत्यादयस्त्विति** । ब्रह्महत्यादयः शब्दा इत्यर्थः । यथा लोके राजशब्दः स्वतन्त्रः प्रसिद्धस्तथा पुरुषशब्दश्च तयोः समासे षष्ठीत्यनेन सूत्रेण विहिते सति राजपुरुष इति भवति । एवं ब्रह्मशब्दः स्वतन्त्रः प्रसिद्धस्तथा हत्याशब्दश्च । कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेयादिसम्भवमिति प्रयोगात् । तयोः स्वतन्त्रशब्दयोः समासे सति ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्येति ब्रह्महत्यादयः शब्दाः षष्ठीसमासा एव भविष्यन्तीति न तदर्थं सुपीत्यस्यानुवृत्तिः कल्पनीयेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः । ननु हत्याया मोक्षहेतुत्वं वदन्तो वादिनो न सन्त्येव तेषां साधकाभावादित्यत आह ॥ **सन्ति खल्विति** । चातुर्मास्ययागे पशुहिंसायाः प्रसिद्धत्वाच्चातुर्मास्ययाजिनः पशुहिंसोपेतचातुर्मास्ययागजनितं सुकृतमक्षयं भवति । अक्षयमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । हिंसात्मकस्य हिंसाप्रधानकस्य । तथा च हत्याया इति मूलस्य चातुर्मास्ययागीयपशुहिंसाया इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥ ७ ॥ **बौद्धाभिमतमोक्षसाधननिरासः** ॥ **प्रसादगुणेति** । इच्छारूपगुणेत्यर्थः ॥ **त्रिवृन्मूलेति** । चित्रमूलरूपौषधविशेषस्य संज्ञा ॥ **कल्प्यत इति** । तावल्लोके कल्प्यत इत्यर्थः ॥ **दृष्टस्येति** । दृष्टसामग्र्या इत्यर्थः । औषधस्य सानुपानगृहीतत्वादिति भावः । इच्छैवादृष्टसामग्रीरूपा । नन्वदृष्टसामग्रीश्वरेच्छा कुतः । पुण्यरूपमदृष्टमेव तथाऽस्तु । तथा च तद्वैकल्यमेव कल्प्यत इत्यत आह ॥ **न चेति** । ननूत्तरकाले कार्यं भवत्येव । तदनुकूलादृष्टस्य तदा प्राप्तेरित्यत आह ॥ **न हीति** । तन्मध्ये त्रिवृन्मूलादनानन्तरं विरेकात्पूर्वमित्यर्थः ॥ **शरीराशयेति** । शरीरस्थानविशेषेत्यर्थः । धातुविशेषेति यावत् ॥ ७ ॥ ७ ॥ **विज्ञानवाद्युक्तमोक्षसाधननिरासः** ॥ **द्वितैवेति** । द्वयोर्भावो द्विता भेद इत्यर्थः । अद्वैतमेकत्वम् ॥ **सामर्थ्यादिति** । मोक्ष-

साधननिराकरणप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **क्वचित्काले ह्यसाविति** । ज्ञानोदयानन्तरं कालविशेषे विलम्बेन भवतीत्यर्थः । सर्वं तदिति प्रथमा । श्रवणाद्यपरोक्षज्ञानान्तं साधानजातं किञ्चित्प्रसादमन्तरा मध्ये आधाय मुक्तये साधनं भवेत् । अपरोक्षदृक् तज्जन्यः प्रसाद इति यावत् । किञ्चिदन्तराधाय मध्येऽपि न मोक्षाय भवति किन्तु साक्षादेवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ **वैशेषिकाद्युक्तमोक्षसाधननिरासः** । संज्ञानं कायव्यूहेन भोगः ॥ **उदाहृतवचनानामिति** । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यादिवाक्यानां भोगेनेत्यन्यथाव्याख्यानस्थितौ तद्विरोधाभावेनाक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावाद्भोग एव तत्क्षयहेतुरित्यर्थापत्तिस्थितिस्तत्स्थितौ च तद्विरोधेनोक्तवचनानामन्यथाव्याख्यानस्थितिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **निरासे सतीति** । तद्विरोधेनेति शेषः ॥ **तन्निरासे सतीति** । तद्विरोधेनेति शेषः ॥ **तन्निरासे सतीति** । अर्थापत्तिविरोधाभावादिति भावः ॥ **निरास इति** । वचनानामिति शेषः ॥ **उक्तत्वादिति** । दृष्ट एवेत्यवधारणेन वाक्यानां भोगेनेति व्याख्यानेऽवकाशाभावस्य स्वत एव सिद्धत्वेनार्थापत्तिनिरासाधीनत्वाभावान्नान्योन्याश्रयोऽयमस्माकमिति भावः । विमतं कर्म । अप्रारब्धं कर्म । सम्प्रतिपन्नं कर्म । प्रारब्धं कर्म ॥ **अनुग्रहादिना विनष्ट इति** । तत्र व्रतविशेषाभावादिति भावः ॥ **विवक्षितमिति** । महानुभावानामनुग्रहस्यापि पापनिवृत्तिहेतुत्वेन प्रायश्चित्तत्वात्तेन विशिष्टे कर्मणि हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **पुण्य इति** । अकृतपापनिवृत्तिहेतुकर्मत्वसद्भावादिति भावः । उक्तहेतुं परित्यज्य हेत्वन्तरमाशङ्कते ॥ **क्षयेति** । तथा च नोक्तपुण्ये व्यभिचार इति भावः । असिद्धेर्विशेषणासिद्धेः ॥ **विहितमिति** । तथा च क्षयहेतुत्वेन विहितहेत्वन्तररहितकर्मत्वं हेतुतया विवक्षितमित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । कायव्यूहनिर्माणहेतुतया समाधेरपि विहितत्वादिति भावः ॥ **स्वीक्रियत इति** । तद्बलाद्विधिः कल्पनीय इति भावः । शङ्कते ॥ **ज्ञानानामिति** । यथाऽपरोक्षज्ञानिनां ज्ञानसामर्थ्यात्तथा क्रियमाणमपि कर्म नादृष्टजनकमतः कर्मैव देहम् । आचतुर्दशमादिति श्रुतिस्मृत्यादिकम् । अन्यविषयमज्ञानिविषयमिति कल्प्यते । ज्ञानिनां ज्ञानसामर्थ्यात्तैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽदृष्टजनकत्वाभावे तद्यथेति श्रुतिसद्भावादिति भावः ॥ **ब्रह्मण्याधायेति** । लिप्यते न स पापेनेत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ **प्राक्तनेति** । ज्ञानात्प्राचीनकर्मस्वपीत्यर्थः । अयं प्रकारोऽदृष्टजनकत्वाभावः ॥ **रागद्वेषयोरिति** । ज्ञानिन इति शेषः । प्राक्तनकर्मणां तु रागद्वेषपूर्वकत्वान्न तत्रायं

प्रकारोऽभ्युपगन्तुं शक्य इति भावः ॥ **हीनक्लेशस्येति** । रागादिहीनस्येत्यर्थः । अविद्यारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशा इत्युक्तत्वादिति भावः । रागादिपूर्वकत्वाभावोपपादनायैव प्रामादिकेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ **पाशुपताद्युक्तमोक्षसाधननिरासः** । तत्प्रयोजनं निन्दाप्रयोजनम् । तदुपपादयति ॥ **यः संसारधर्मैरिति** । संसरन्तीत्यत्रेति संसारा देहास्तद्धर्मैर्दुःखादिभिरित्यर्थः । परमशिवो भगवान् ॥ **यस्त्विति** । प्रसिद्धो महादेव इत्यर्थः । ज्ञानेनेरितो जनितो ज्ञानशब्देनोपलक्षित इति वा । ननु पशुपतिज्ञानस्यापि न मोक्षहेतुत्वं युक्तम् । पुरुषपशुज्ञानस्यैव पुरुषसूक्ते मोक्षहेतुत्वोक्तेरित्यत आह ॥ **पशुपुरुषेति** । नियम्यतया ज्ञानमपीत्यर्थः । पशुपतेरिति हेतुगर्भम् । पुरुषपशोस्तदधीनत्वेन तत्पतित्वात्तस्येति भावः ॥ **साधनवदिति** । मोक्षसाधनीभूतपशुपत्यनुग्रहवदित्यर्थः ॥ **साधनसाधनस्येति** । पशुपत्यनुग्रहसाधनपशुपुरुषज्ञानस्येत्यर्थः । सर्वाधिकत्वयोः पशावनुपपत्तेरित्यन्वयः ॥ **ततोऽवगतस्येति** । ताभ्यामवगतस्येत्यर्थः । तद्विषयस्तत्प्रतिपादकः । वाचकत्वशक्तिर्वाचकत्वरूपा शक्तिः । द्वयोर्मुक्तामुक्तयोः । तौ प्रतीति यावत् । ननु पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति सर्वस्य पुरुषेण व्याप्तत्वमेवोच्यते न तदधीनत्वमित्यत आह ॥ **व्याप्तं वशीकृतमिति** । विशेषेण प्रेरणाय भगवताऽऽप्तं प्राप्तं तत्प्रेरितं वशीकृतमिति फलितार्थ इति द्रष्टव्यम् । यदुक्तमुतशब्द ईशत्वसमुच्चायकः । न च द्वयोर्मुक्तामुक्तयोरीशत्वयोरनुक्तौ समुच्चयोक्तेरवकाशोऽस्त्यतः पूर्वार्धेऽमुक्तेशत्वमेवोक्तमिति । तदयुक्तम् । पूर्वार्धे सर्वत्वमेवोक्तम् । उतशब्दस्त्वमृतत्वस्य देवसमूहस्येशान इत्येवं देवेशानत्वरूपधर्मसमुच्चयार्थ इत्यङ्गीकारादित्यत आह ॥ **एतेनेति** । ब्राह्मणवाक्यविरोधेन पूर्वार्धस्य सर्वत्वपरत्वाभावादिति भावः ॥ **तदतिरिक्तेति** । अमुक्ताभेदस्य पूर्वार्धोक्तत्वेऽप्युत्तरार्धे मुक्ताधिपत्यस्योक्तत्वेऽप्युत्तरार्धे मुक्ताधिपत्यस्योक्तत्वेनामुक्तसर्वाधिपत्यव्यतिरिक्तमुक्तसर्वाधिपत्यवाचकमेवैतावानस्येति वाक्यार्थः । अत एव भागवतवाक्याविरोधादेव ॥ **देवत्वस्येति** । देवसमूहस्येत्यर्थः । भावभवित्रोर्धर्मधर्मिणोः ॥ **अभयस्येत्युक्तमिति** । भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिना देवानां भयावगमादिति भावः । अनूद्य यदन्नेनेत्यनूद्य । मुक्तिगेशतां मुक्तान्प्रतीशताम् ॥ **परस्परव्याघातेनेति** । पूर्वार्धे सर्वाभेदोक्त्या मुक्ताभेदस्यापि प्राप्तत्वात्पुनरुत्तरार्धे मुक्तानियामकत्वोक्तौ परस्परव्याघातप्रसङ्गेनोत्तरार्धोऽनुपपन्न एव स्यादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । पूर्वार्धे सर्वात्मकत्वस्यानुक्तत्वादिति भावः ॥ **तृतीयपक्षोऽपीति** ।

पुरुषशब्दस्य विष्णुपरत्वेबाधकसद्भावादिति प्रासिकल्पित इत्यर्थः ॥ **पूर्वोदाहृतेति** । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति पूर्वोदाहृतवाक्य इत्यर्थः । उपात्तं प्राक् सम्पादितम् । क्रियानुप्रवेशिनः स्वतन्त्रा वेति तदीयवचनाभिप्रायमाह ॥ **तच्छेषभूता इति** । क्रियाङ्गभूता इत्यर्थः ॥ **केवलविद्यात्मका इति** । अनग्नय एवार्का अग्नित्वेन ध्यातव्याः । अविद्यमानैवोपास्तिः कार्येति यावत् ॥ **इत्यादीनामिति** । आदिपदेनोभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिस्तथैव ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षो भवति नान्यथेति वाक्यस्य ग्रहणम् ॥ **परोक्षेति** । तथा च कर्मपरोक्षज्ञाने मिलित्वाऽपरोक्षज्ञानसाधनमित्येवार्थो न मिलितयोर्मोक्षसाधनत्वमिति भावः ॥ **आनन्दवृद्धीति** । तदंशे समुच्चयसाध्यत्वमस्माकमपि सम्मतमिति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ **मायावाद्युक्तमोक्षसाधननिरासः** ॥ **लब्धमेवेति** । पूर्वप्रतिपादितमहामहिमविशिष्टभगवद्वाचकत्वात्तच्छब्दस्येत्यर्थः । ननु भगवतो महामहिमरूपप्रकारप्रतिपादनेऽपि न तद्विशिष्टस्य भगवतस्तच्छब्देन परामर्शोऽङ्गीक्रियते । किन्तु विशेष्यांशस्यैवेति चेत्तत्राह ॥ **सप्रकारस्येति** । प्रकारांशस्यापि सत्यतायाः प्राक् प्रतिपादितत्वेऽपि न तत्परित्यागानुपपत्तेरिति भावः ॥ **पुरुषार्थलेशहेतुरिति** । तथा चापरपुरुषार्थसाधनत्वमपि न सम्भवतीति भावः ॥ **यागादिवेति** । अदृष्टद्वारा स्वर्गसाधनत्ववद्दृष्टद्वारा मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः ॥ **राजसेवादिवदिति** । धनादैहिकपुरुषार्थसाधनत्ववदित्यर्थः ॥ **तद्गुणेति** । सादृश्यादिनैक्यव्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः ॥ **विनैवाविद्यासम्बन्धेनेति** । अविद्यायाश्च निवृत्तत्वेन तत्सम्बन्धस्यैवाभावादिति भावः ॥ **एतेनेति** । प्रारब्धकर्मणामप्यविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तौ तेषामवस्थानायोगादिति भावः ॥ **आत्यन्तिकेति** । कञ्चित्कालमवस्थितताया अपि निवृत्तावित्यर्थः ॥ **प्रतिक्षिप्त इति** । लेशस्याप्यविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्ताववस्थानानुपपत्तेरिति भावः । दूषणान्तरमाह ॥ **लेशश्चेति** ॥ **अवयव इति** । अविद्याया इति शेषः ॥ **प्रदेश इति** । हस्तवितस्त्यादिवादित्यर्थः ॥ **अकार्यत्वादिति** । द्रव्योपादानस्यैवावयवत्वेनाविद्यायाश्चानादित्वेनाकार्यतया तदवयवाभावादिति भावः ॥ **अध्यवसायेनेति** । परोक्षनिश्चयेनेत्यर्थः ॥ **देहाभासेति** । देहावभासेत्यर्थः ॥ **मायाभिरिति** । एकस्या अपि मायाशब्दोदिताया आकारबहुत्वाभिप्रायेणैव बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वादन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु तस्याभिध्यानादिति श्रुतौ विश्वमायानिवृत्तिरिति समस्तमायानिवृत्तिरुच्यते । एकस्या अप्यविद्यायाः समस्त-

त्वमाकारबहुत्वाभिप्रायेणैवोक्तमिति चेत्तत्राह ॥ **तस्याभिध्यानादिति** ॥ **विश्वबन्धकेति** । तथा च विश्वशब्दस्य जगद्वाचकत्वेन समस्तार्थकत्वं नेति भावः ॥ **तत्कारणत्वमिति** । अविद्यालेशावस्थानकारणत्वमुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ **अनुपपत्तेरिति** । तथा चाविद्यालेशस्यानादित्वाङ्गीकारभङ्गापत्त्याऽपसिद्धान्तादिति भावः ॥ **ज्ञप्तौ त्विति** । कर्मावस्थानज्ञाने तदुपपादनभूताविद्यालेशावस्थानज्ञानं तज्ज्ञाने च सति तत्कार्यकर्मावस्थानज्ञानमिति ज्ञप्तावेवान्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **जीवन्मुक्तीति** । जीवन्मुक्तानां शुकवामदेवानामवस्थानान्यथाऽनुपपत्त्याऽविद्यालेशावस्थानादिरूपोऽर्थः कल्प्यत इत्यर्थः ॥ **भागवत धर्म प्रवृत्तय इति** । अन्यथा वातपुत्रीया ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्निति भावः ॥ **प्रयोजनं चेति** । सूत्रार्थानुवादस्येति शेषः । तदेव दर्शयति ॥ **स्वयोग्यत इतीति** ॥ ३-३-२९ ॥ ॐ **यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्** ॥ ॐ ॥ **सामान्यविशेषभावाभ्यामिति** । सामान्यविशेषवचनयोः सद्भावादित्यर्थः । तदेव दर्शयति ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **एतेन मायावादिनामपीति** । प्रथमसूत्रस्यैवायमर्थ इति तेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३-३-२० ॥ ॐ **इयदामननात्** ॐ ॥ शङ्कते ॥ **सूर्यधर्मावित्यत्रैवेति** । इयं शतरूपा । तस्याः सूर्यधर्मादिसामान्यत्वादित्यर्थः ॥ **वरुणस्येयमिति** । वरुणशब्दात्तस्येदमित्यनेन वरुणस्येयं पत्नीति यावत् । अस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्यये यस्येति चेति णकारस्थाकारलोपे णित्त्वादादिवृद्धौ वारुणेति जाते टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि वारुणीति भवति ॥ **पुंयोगे त्विति** । पुंयोगादाख्यायां यः शब्दः पुरुषे निरूढः । तस्य स्त्रियां तदभेदारोपः पुंयोगशब्दार्थः । तद्विवक्षायां तस्मात् ङीप् भवति । इन्द्रवरुणेति सूत्रेणानुक् चागमो भवति । तथा च वरुणशब्दादानुगागमे उक् इत्यस्य लोपे णकारस्थाकारस्य पररूपत्वे ङीपि वरुणानीति स्यात् । न चैवम् । प्रकृते स्त्रियां पुरुषभेदस्यैव विवक्षितत्वेन तदभेदारोपस्याविवक्षितत्वादित्यर्थः । यद्वा पुंयोगः पुरुषसम्बन्धस्तद्विवक्षायामानुगागमे ङीप् विहितः । अत्र तु पुंयोगो न विविक्षितः किन्तु पुरुषाद्विविक्ततयाऽवस्थानमेव । अत एवोक्तरीत्या तद्धिताण्प्रत्ययेन ङीप्प्रत्ययेन वारुणीत्येव रूपमिति भावः ॥ ३-३-२१ ॥ ॐ **प्रदानवदेव हि तदुक्तम्** ॐ ॥ **योग्यताचिन्तासङ्गतं तदिति** । इयदामननादिति योग्यतायाश्चिन्तितत्वात् । प्रज्ञान्तरेत्यत्रापि योग्यताया एव चिन्त्यमानत्वात्प्रज्ञान्तरेति सूत्रं योग्यताचिन्तासङ्गतमित्यर्थः ॥ **स्वेन तुल्य इति** ।

आकाशाभिमानिना गणपतिना समान इत्यर्थः ॥ **गुरोर्यद्विद्यादानमिति** । विद्योपदेशः श्रवणादीति यावदित्यर्थः ॥ ३–३–२६ ॥ ॥ ॐ **लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि** ॐ ॥ **तदित्यत्रेति** । तद्धि बलीय इति सूत्रे तच्छब्देन परामृश्यते न तु तत्पूर्वं दानापरपर्यायं श्रवणमपि येनोक्तदोषः स्यादित्यर्थः ॥ **श्रुत्या चेति** । श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुत्या चेत्यर्थः ॥ ३–३–२७ ॥ ॥ ॐ **पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्** ॐ ॥ **कर्तव्यः स्यादिति** । संशयादिनिरासस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ **प्रतिषेधवचनेनेति** । तद्धीनं नाप्नुयादिति निषेधवचनेनेत्यर्थः । अयं न्यायः । संशयादिनिरासाय गुरुस्वीकाररूपो न्यायः । विषय एव स्यात् समो गुरुरिति शेषः ॥ **गुर्वन्तरेति** । ततश्चाधमगुरुं परित्यज्योत्तमगुरुप्राप्तावपि पूर्वानुज्ञापेक्षितेति प्रतीतिनिरासायेत्यर्थः । समे विकल्प एव स्यात्पूर्वानुज्ञेति समगुरुस्वीकार एव पूर्वानुज्ञायाः स्पष्टं प्रतीयमानत्वान्मन्देत्युक्तम् ॥ **विद्यादेवतयोरिति** । विद्याभिमानिनी च प्रतिपाद्यदेवता चेति विद्यादेवते तयोरित्यर्थः । गुरुतरः परमगुरुः ॥ ३–३–२८ ॥ ॥ ॐ **परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः** ॐ ॥ ॥ **मुक्तौज्ञानादाविति** । विषयसप्तमी ॥ **अन्यत्र स्वोत्तमेष्विति** । साक्षात्स्वोत्तमापेक्षयोत्तमेष्वित्यर्थः । तेषामपि स्वोत्तमत्वादिति भावः ॥ **प्रागुक्त इति** । स्वादरः सर्वजन्तूनामित्यादिना प्रागुक्त इत्यर्थः ॥ **कर्तव्यतयेति** । विहितत्वेनेत्यर्थः । गुणैरित्यनन्तरमध्याहार्यमाह ॥ **उपेतस्य हरेरिति** ॥ ३–३–३४ ॥ ॥ इति श्रीमद्वदुपल्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३–३– ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **ॐ पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः ॐ** ॥ ॥ **अत इतीति** । सौत्रातःशब्देनेत्यर्थः ॥ **भगवद्दर्शनार्थत्वेनेति** । अपरोक्षतया विष्णोरित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **एवमुत्पन्नेत्यनेनैवेति** । दैत्यादीनां भगवदवतारदर्शनस्योक्तरूपोपासनोत्पन्नत्वाभावादिति भावः ॥ **प्रकृततत्प्रदर्शन एवेति** । ज्ञानस्य पूर्वत्र प्राधान्येन प्रकृतत्वप्रदर्शन एव चारितार्थ्यं न तु तस्योपासनासाध्यत्व इत्यर्थः ॥ **तत्र तेषामिति** । बिम्बदर्शनस्यैव मोक्षरूपपुरुषार्थहेतुत्वेन दैत्यादीनां तदवतारदर्शनं न भवतीत्यर्थः ॥ **स्वोदयादिति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । स्वोदयमारभ्येत्यर्थः । नन्वपेक्षितफलप्राप्तिरित्युक्त्या मोक्षस्यापि प्राप्तेः पुनर्विवैवेत्यनेन भवतामपि पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ **अपेक्षितफलेति** । तथा च मोक्षेतरापेक्षितपुरुषार्थप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । अतो न पुनरुक्तिरस्माकमिति भावः ॥ **मोक्षमपीति** । अपिशब्दात्तदितरपुरुषार्थग्रहणम् । तथा च न किमपि पुरुषार्थं करोतीत्यर्थः ॥ **ज्ञानशेषस्येति** । ज्ञानं शेषो यस्येति बहुव्रीहिः । अदृष्टं स्वर्गादि । दृष्टं पुत्रादि । एवं च ज्ञानं तेषां मोक्षेतरसमस्तपुरुषार्थसाधनं न भवतीत्यर्थः । अपोदितं व्यावृत्तम् । मनुष्येभ्य इति शेषः ॥ **कर्मैवेति** । अदृष्टमेवेत्यर्थः । ननु फलप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतबलवद्विरोधिसद्भावदशायां कर्मणः स्वर्गादिफलसाधनत्वं गतमेवेति कथं जैमिन्याद्युक्तिरित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **सर्वत्रैवेति** । सर्वकालेऽपीत्यर्थः । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावकालेऽपीति यावत् ॥ **अज्ञानिसामान्येनेति** । अज्ञानिनोऽपि सदसत्प्रतिवृत्तिभ्यां विशेषसद्भावेन ज्ञानिन एवासाधारणत्वाभावादिति भावः ॥ ३–४–१ ॥ ॥ **ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ** ॥ ॥ **वक्ष्यमाणेति** । अशुचित्वादिरूपेत्यर्थः ॥ **अविकर्मत इति** । विकर्मराहित्यादित्यर्थः ॥ **शास्त्रस्येति** । आनन्दतारतम्यप्रतिपादकस्य ते ये शतमित्यादिशास्त्रस्येत्यर्थः । क्षितिपापेक्षया मनुष्यगन्धर्वः शतानन्दस्तदपेक्षया देवगन्धर्वः शतानन्दः । एवं सति देवगन्धर्वापेक्षया क्षितिपः शतद्वयन्यूनानन्द इत्यस्ति । तथा च यदा मनुष्यगन्धर्वस्य विकर्मकरणेनानन्दह्रासो जातः । पञ्चाशदानन्दा जाता इति यावत् । तदा क्षितिपापेक्षया शतगुणानन्दत्वं तदपेक्षया देवगन्धर्वाणां शतोद्रिक्तानन्दत्वमिति नियमो भग्न इति भावः । ननु मनुष्यगन्धर्वानन्दस्य ह्रासेन पञ्चाशदानन्दत्वे तदानीं प्रतियोगिक्षितिपानन्दानां तादृशानन्दतारतम्यानुकूल एवानन्दविकारो जातः । एवं देवगन्धर्वाणामपि शतगुणानन्दत्वं विहाय

तदनुकूलाधिक्यमेव विकृतमित्युच्यत इति चेन्न । अप्रामाणिकत्वादित्याह ॥ **न च तदैवेति** ॥ **तेन गुणेनेति** । अधिकानन्देनेत्यर्थः ॥ **विक्रियायामिति** । अधिकानन्दतारतम्यानुकूलाधिकानन्दविकारवत्तायामित्यर्थः ॥ **इच्छाधीनेति** । ईश्वरेच्छावरणाधीनेत्यर्थः ॥ **ॐ कामकारेण चैके ॐ** ॥ **ॐ उपमर्दं च ॐ** ॥ ॥ **फलोपमर्द इति** । उपमर्दो नाशः । सर्वस्यापि फलस्योपमर्द इत्यर्थः ॥ **विरोधपरिहार इति** । अनिवर्त्यस्यापि निवृत्त्युक्तौ विरोधापत्तेस्तत्परिहाराय प्रसक्त्यर्थकप्राप्तपदप्रयोग इत्यर्थः ॥ **अनिवर्त्यतया प्रसक्तैवेति** । प्रसक्तिर्ज्ञानम् । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानं प्रसक्तिरित्यादिवचनेन ज्ञानस्यैव प्रसक्तिपदार्थतयाऽवगमात् । तथा च विषभक्षान्मृतिरावश्यम्भाविनीति लौकिकैर्ज्ञातैवेत्यर्थः ॥ **अनिवर्त्यतया प्रसक्त एवेति** । अनिवर्त्यतया लौकिकैर्ज्ञात एवेत्यर्थः । भोक्तुमारब्धं प्रारब्धमिति निर्वचनोपपादनायोत्पादितक्षयादिकमित्युक्तम् ॥ **सर्वथाऽप्यनुपमर्द इति** । तथा चाज्ञानिनामप्रारब्धस्य यथा प्रायश्चित्तेन फलह्रास एवं ज्ञानिनामपि प्रारब्धस्य ज्ञानेनोपमर्दः फलह्रासोऽस्तीति भावः ॥ **गृहदाहेष्ट्यादिवदिति** । न हीष्टिकरणेन गृहदाहो निवर्तते । किं नाम तादृशेष्टिकरणे गृहदाहवानधिकारी सम्पद्यते । एवं द्वादशाब्दव्रताचरणे क्षयरोग्याधिकारिसम्पन्न इत्येवं न तु तेन स रोगो निवर्तत इति भावः । तत्कारणत्वं क्षयापगमकारणत्वम् । दूषणान्तरमाह ॥ **मरणान्तिकेति** । प्रायश्चित्तैरसंव्यवहार्यताहेतुशक्तिनिवर्तने सति संव्यवहार्यत्वं सम्पद्यत इति न वक्तुं शक्यते । तस्य मृतत्वादित्यर्थः । ननु प्रायश्चित्तैरसंव्यवहार्यताहेतुशक्तिर्निवर्तत इत्येतन्मरणान्तिकप्रायश्चित्तविषयम् । मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन पापिनो मृतस्य पुत्रकृतश्राद्धादिभोक्तृत्वायोगाच्छ्राद्धाद्यभ्यवहारसिद्ध्यर्थमेव तत्प्रायश्चित्तं न तु संव्यवहारार्थम् । येनोक्तदूषणं स्यादित्याशङ्कते ॥ **श्राद्धादीति** । व्यवहारोदनादिरूपः ॥ **पारिव्राजकानामिति** । यदि पापी गृहस्थोऽकृतप्रायश्चित्तो मृतः स्यात्तदा श्राद्धादिभोक्तृत्वायोगात्ताधिकारसिद्ध्यर्थं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं युक्तं स्यात् । यदा सन्न्यासी पापी सन्मरणान्तिकप्रायश्चित्तमाचरितवांस्तत्र प्रायश्चित्तस्य न श्राद्धादिव्यवहारसिद्धिः प्रयोजनम् । सन्न्यास्युद्देशेन श्राद्धस्य पुत्रं प्रत्यविहितत्वेन सन्न्यासिनः श्राद्धादनाभावेन तत्कृतप्रायश्चित्तस्यासंव्यवहार्यतानिवृत्तिहेतुत्व एव वाच्ये मरणान्तिकप्रायश्चित्तानामानर्थक्यं यदुक्तं तद्युक्तमेवेति भावः ॥ **तदभावेति** । मरणान्तिकप्रायश्चित्ताचरणेत्यर्थः ॥ **अधिकरणद्वयेति** । आद्यतृतीयेत्यर्थः

॥ **द्वितीयादीति** । द्वितीयचतुर्थादीत्यर्थः । नाभ्युपयन्ति तार्किकाः । न मन्यन्ते रामानुजाः ॥ **सम्भवे व्यभिचारे चेति** । यस्य विशेषणस्य विशेष्यसम्भवो यत्परित्यागे च व्यभिचारोऽतिव्याप्तिस्तदेव विशेषणमर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः । सम्भवव्यभिचारयोः प्रकृतेऽभावं व्युत्क्रमेणोपपादयति ॥ **न च ब्रह्मादय इति** । श्रोत्रियत्वादीनां संसारिष्वसम्भवादेव संसार्येतरपक्षोऽपि निरस्त इत्याह ॥ **अत एवेति** ॥ **एतेनेति** । मुख्यतोऽकामहतत्वादेः संसारिष्वसम्भववचनेनेत्यर्थः ॥ **कामाभावेऽपीति** । सर्वथा कामाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **सम्भवादिति** । जडेषु दर्शनादित्यर्थः । तथा च कामनिमित्तोपद्रवाभावरूपाकामहतत्वे कामाभाव एव प्रयोजको नाऽकामत्वमिति भावः । त्वयोच्यमानं निमित्तं ब्रह्मादिषु नास्तीत्याह ॥ **ब्रह्मादय इति** । ननु चेतयते जानातीति व्युत्पत्त्या ज्ञानवत्त्वमेव चेतनत्वम् । एवं च सुप्त्याद्यवस्थायां ज्ञानवत्त्वाभावेन व्यभिचारस्यैवाभावेनासुप्तामूढपदं व्यर्थमित्याशङ्कते ॥ **ननु सुप्ताविति** ॥ **चैतन्ययोग इति** । चैतन्यस्य ज्ञानवतो भावश्चैतन्यं ज्ञानं तद्योगस्तद्वत्त्वं चेतनत्वमिति विवक्षिते सतीत्यर्थः । ननु सुप्तौ मोहे च कामसद्भावे चेतनत्वहेतोर्व्यभिचाराभावेनासुप्तामूढेति विशेषणोपादानं व्यर्थमित्यत आह ॥ **व्यक्तेति** । तथा च ब्रह्मादयो नाभिव्यक्तकामरहिता इति साध्यं विवक्षितम् । तस्य च सुप्त्यादावभावेन चेतनत्वहेतोर्व्यभिचारप्राप्तेऽसुप्तेत्यादिविशेषणमुपात्तम् । इदानीं तु कामराहित्यं नास्तीति सामान्येनोच्यते । सुप्त्यादौ त्वनभिव्यक्तकामसद्भावेन साध्याभावान्न व्यभिचार इति विशेषणमनुपादेयमेवेति भावः । ध्वंसस्य परेणानाशङ्कितत्वादाह ॥ **नाशोऽभाव इति** ॥ **तदेति** । उत्थानाव्यवहितोत्तरक्षणे । अवश्यत्वात्परवशत्वात् । सम्यग्जागरणाभावादिति यावत् ॥ **सन्निधेरिति** । कामशब्देनैव प्रतिपाद्यतया सन्निहितत्वादित्यर्थः ॥ **उक्तरीत्येति** । अन्तःकरणस्थानां कामानामित्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननु कथं सावकाशत्वं विशेषणस्य स्वरूपकथनपरत्वादिति चेत्तत्राह ॥ **विशेषणेति** । विशेषणस्येत्यर्थः । स्वरूप कथनपरत्वस्याव्याप्यनिश्चितत्वेन निरवकाशत्वनिश्चय इति भावः । ननु कामः सङ्कल्प इत्याद्युक्त्वैतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्नात्मधर्मः कामोऽस्ति । अतो व्यावर्त्याभावान्न विशेषणं हृदीत्येतत्किन्तु स्वरूपकथनपरमेवैतदिति न तदभावश्रुतिः सावकाशा । अपि तु निरवकाशैवेत्यत आह ॥ **एतत्सर्वं मन एवेत्यपीति** । उपद्रवाभावस्योपद्रवाभावरूपस्याकामहतत्वस्येत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । तत्कारणत्वादिति वचनेनेत्यर्थः । तच्छब्दं तच्छब्दवाच्यत्वम् ॥ **वक्ष्यमाणेति** । तथा च दुः-

खत्वं च नैवास्तीत्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **व्यावर्त्येति** । न हि मनुष्यगन्धर्वादिषु केचिदश्रोत्रियाः सन्ति येन तद्व्यावर्त्यं श्रोत्रियत्वादिविशेषणं सार्थकं स्यादित्यर्थः । विशेषणत्वेन व्यावर्तकत्वेन । यावदायासान्मुक्त इत्यत्र मुक्तो जीवन्मुक्तः । आनन्दोत्कर्षो दृश्यत इत्यत्र दृश्यत इत्युक्त्या तत्त्वस्यैवोक्तत्वेन तत्त्वं न मार्गणीयमित्युक्तमसदित्यर्थः । स्वावतारिकानुसारेणानन्दोत्कर्षो दृश्यत इत्युक्तमङ्गीकृत्य शङ्कते ॥ **आनन्दोत्कर्ष इति** ॥ **देवपदाकामादिति** । देवपदकामाद्विरक्तपुरुषादिन्द्रपदाकामस्य विरक्तपुरुषस्येत्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । एकवाक्यतामङ्गीकृत्य श्रोत्रियत्वादिति विशेषणानां परस्परसमुच्चय इत्यर्थः । मुख्यार्थे धर्मिसमुच्चयरूपे । बृहदारण्यके वचनव्यत्यासं दर्शयति ॥ **ये शतमिति** । तैत्तिरीयके तं दर्शयति ॥ **तथा ते ये शतमिति** । मानुषानन्दनिर्देश इत्यत्र मानुषशब्देन क्षितिप उच्यते । अन्येभ्योऽपि मनुष्येभ्य आनन्दश्चक्रवर्तिनामित्यादिनाऽत्रत्यमानुषशब्दस्य क्षितिपपरतया निर्णीतत्वादिति ज्ञेयम् । इतरा संसृतिः ॥ **अधीत्यादि** । आङधिपूर्वकादिङ् अध्ययनेऽस्मात् ण्वुल्प्रत्यये वकारस्याकादेशे आ इ अकेति जाते णित्वाद्धात्विकारस्यैकाररूपवृद्धावायादेशे आधि आय् अकेति जाते आधि आय् इत्यत्र यणादेशे आध्याय् अक आध्यायकेति रूपम् । उभयं मुक्तममुक्तं चेत्यर्थः ॥ **अनुवर्तनीयमिति** । वाजसनेयक इति शेषः ॥ **कारणान्तरायत्तमिति** । साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यमित्यनुमाने हेतोरप्रयोजकत्वमिति भावः । ननु कृष्यादिफले धान्यादौ तारतम्ये कारणान्तरायत्तं न कृष्यादिसाधनतारतम्याधीनमिति साध्यतारतम्येऽप्रयोजकान्तरशङ्कायाः किमुत्तरं जातमित्यत आह ॥ **दृष्टमिति** । न व्यभिचारः शङ्कनीय इत्यत्र व्यभिचारशब्देनाप्रयोजकत्वं ग्राह्यम् । साध्यं विनाऽपि हेतुरस्त्वित्यप्रयोजकताशङ्काया व्यभिचारशङ्कारूपत्वादिति भावः ॥ **तथात्वोपपत्तेरिति** । साध्याभावेन साधनत्वाभावोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धिरपीति** । साध्याभावेऽप्यनुष्ठानस्य मुक्तवल्लीलयाऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । मोक्षविशेषाप्रतिपादकत्व इत्यर्थः ॥ **इरयोर इति** । इरे इत्यस्य षष्ठी इर इति । तथा च इरयइरे इत्ययमादेशो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च ददृशिर इत्यत्र इरे इत्यस्य रे इत्यादेशे जाते ददृश्रे इति भवतीत्याहुः ॥ **उदाहृतं वाक्यमिति** । परमं साम्यमिति वाक्यमित्यर्थः । ननु ज्ञानशब्देन ज्ञेयस्योपलक्षितत्वादतीतानागते ज्ञेयमध्ये प्रभवाप्ययोरपि पतितत्वात्पुनः प्रभवाप्ययग्रहणे पुनरुक्तिः स्यादित्यत आह ॥ **प्रभवाप्ययज्ञानस्येति** ॥ **श्रोतुरिति** । उपश्रोतुरित्यर्थः ॥ **उक्त-**

गुणवत्त्वमिति । सरस्वत्यादिदृष्टाधिकगुणवत्त्वमित्यर्थः । बहुसाहस्रवर्षैणेत्यनेनेन्द्रकामयोरहङ्कारात्परमहत्तत्त्वस्थपरब्रह्मदर्शनमुक्तं मन्वादीनां च बुद्धि-तत्त्वात्पराहङ्कारतत्त्वपरमहत्तत्त्वस्थब्रह्मदर्शनमुक्तम् । तदयुक्तम् । मन्वादीनामिन्द्रकामापेक्षयाऽधिकव्याप्तिदर्शनप्रसङ्गात् । इन्द्रकामयोरत्यल्पदर्शनप्रसङ्गात् । तयोरहङ्कारतत्त्वादव्यवहितपरमहत्तत्त्वदर्शनस्यैव सद्भावादित्यत आह ॥ **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । अहङ्कारादितत्त्वेषु महत्तत्त्वांशानां सत्त्वेन सविशेषतस्तपआद्यनुष्ठानाभावकाले महत्तत्त्वविकाराहङ्कारादितत्त्वगतमेव पश्यन्ति । तदनुष्ठानकाले त्वहङ्कारबुद्धितत्त्वान्तः सूक्ष्मरूपेण स्थितमहत्तत्त्वां-शगतं पश्यन्तीत्यर्थः । एतावत्सूक्ष्मभागव्यापितया परब्रह्मदर्शनस्य बहुकालानुष्ठिततपआदिसाधनसाध्यत्वादित्याशयः । उमा यावदित्यस्यायमर्थः । उमा-पर्यन्तमनन्तांशानेव पश्यन्ति । भगवद्दृष्टगुणानामनन्तांशानेव रमा पश्यति । रमादृष्टगुणानामनन्तांशान्ब्रह्मा पश्यति । अत्रानन्तांशशब्देन कोटिधा विभक्ता-नामेको भागो ग्राह्यः । वाण्यपि ब्रह्मदृष्टानां गुणानामनन्तांशानेव पश्यति । रुद्रोऽपि वाणीदृष्टानां गुणानामनन्तांशानेव पश्यति । उमाऽपि रुद्रदृष्टानां गुणानामनन्तांशानेव पश्यति । इन्द्रकामौ तूमादृष्टानां शतांशानेव पश्यत इत्येवमुमापर्यन्तमानन्त्यद्रष्टारः । न चैवमानन्त्यद्रष्टृत्वेन ब्रह्मा-द्युमान्तानां साम्यापात इति वाच्यम् । आनन्त्येऽपि तारतम्यसद्भावादित्यवधेयम् ॥ **अदृष्टमितीति** । कुत्रापि व्यभिचारादर्शनादिति भाव इति तदर्थः ॥ **अत एवेति** । उक्तरीत्योपाधिदर्शनाभावेन तच्छङ्काऽपि तद्रीत्यैवापास्त इत्यर्थः ॥ **तत इति** । व्यभिचारशङ्काया उपाधिशङ्काधीनत्वेन तदभावे तस्याप्यभावादिति भावः ॥ **वेदाप्रामाण्येति** । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमिति वेदाप्रामाण्यहेतुत्वेनेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । दोषत्वसूचनाभाव इत्यर्थः ॥ **निराकाङ्क्षत्वादिति** । वारितावित्यनेनान्वयायोगेनाकाङ्क्षासम्पूर्तिर्नास्तीत्यर्थः । उक्तस्य कश्चनाभिप्रायो वर्णनीय इति भावेनैवेदम् । अन्यथा वारिते इत्युक्तौ सुखेन दूषणे इत्यस्याकाङ्क्षाऽपि सम्भवत्येवेति द्रष्टव्यम् ॥ **अस्ति चैतदिति** । अनुष्ठिताल्पमहा-साधनानां समफलदानरूपापादकस्य विपर्ययः । साधनवैचित्र्यमपेक्ष्य विचित्रफलदानरूपस्तस्य वैषम्याद्यापत्तिरूपापाद्यस्य विपर्ययस्तदभावरूपस्तं प्रति निर्वाहकत्वमस्त्येवेत्यर्थः । प्रयोजकत्वं प्रेरकत्वम् ॥ **आद्यदोषेति** । निर्निमित्तं विचित्रफलदातृत्वप्रयुक्तवैषम्यादिदोषपरिहारायेत्यर्थः ॥ **द्वितीयेति** । साधानभूतानादिकर्मपरम्परयाऽपि तदधीनत्वेन पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोष इत्याशङ्कापरिहारायेत्यर्थः । गूढाभिप्रायं व्यनक्ति ॥ **अत्र दृष्टत्यागा-**

दिकमिति । हरेरापरोक्षमिति भगवत्कर्तृकापरोक्षज्ञानपरिहारायेतरेषां हरिकर्मकापरोक्षज्ञानलाभाय व्याचष्टे ॥ **तान्प्रतीति** । औपाधिका अविद्याऽहङ्कारादिप्रयुक्ताः । दोषा द्वेषेर्ष्यसन्तापादयः ॥ **अत्र कथित इति** । मूले भगवत्पादैः कथित इत्यर्थः ॥ **तद्व्युत्पादनस्येति** । आपाद्यव्यापकत्वादिनोपाधित्वव्युत्पादनस्येत्यर्थः । तत्प्रकारश्चेदमुक्तं भवतीत्यादिना प्रदर्शित इति द्रष्टव्यम् ॥ **एकवचनमिति** । कारणमित्येकवचनमित्यर्थः । अन्यथा कारणानीति वक्तव्यमिति भावः ॥ **तथैव निराकरिष्यत इति** । निर्दोषतयैव द्वेषादिप्रसङ्गो निराकरिष्यत इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । तारतम्यादेः प्रामाणिकत्वेन तारतम्यमङ्गीकृत्य द्वेषादिनिरासस्यैव साम्यादिकमङ्गीकृत्य द्वेषादिनिरासद्वारत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गे हीति** । तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः स्यादित्याद्युक्तेरित्यर्थः ॥ **अस्मदुक्त इति** । युक्तिमात्रे बहुमानवतेयमपि युक्तिरङ्गीकार्येति भावो युक्तिमानिनेत्यनेन सूचितो द्रष्टव्यः ॥ **मोक्षेऽपीत्यनेनेति** । मोक्षेऽपीत्यनेन मुक्तपक्षीकारः सूचितः । तथा च तस्य तत्सूचन एव चरितार्थत्वं न तु साध्ये तत्प्रक्षेप इत्यर्थः ॥ **अपिपदेनेति** । मुक्तपक्षीकरणसूचनस्य मोक्ष इत्यनेनैव लब्धत्वादित्याशयः । अस्तु वैय्यर्थ्यमनुमानस्य किं दूषणमित्यत आह ॥ **प्राक्तनेति** ॥ **मुक्तं पक्षीकृत्येति** । अत्र मुक्तपक्षीकरणं बहिरेव द्रष्टव्यम् । न तु मोक्षेऽपीत्यनेन सूचितमित्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यमिति** । तत्राधिकसद्भावादिति भावः । ॥ **नोक्तदोष इति** । परमेश्वरे कुतश्चिदधिकत्वसद्भावेनानैकान्त्यमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । प्रकरणबलादेव ज्ञानसम्भवात्किं स्पष्टं व्याख्यानेनेत्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ ३-४-४ ॥ **ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ** ॥ ॥ **ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॐ** ॥ ॥ **प्रतिज्ञान्तरादीनामपीति** । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते ध्वनिभिः सिद्धसाधनतोद्भावने वर्णात्मकः शब्द इति वदति । तत्र च प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं दीयते तन्न स्यात् । ध्वन्यात्मकशब्दानित्यताया उभयवादिसिद्धत्वेन प्रकरणबलादेव वर्णात्मकः शब्दः प्रक्षत्वेनाभिप्रेत इति ज्ञानसम्भवात्किं वर्णात्मक इति व्यक्तमुक्तया प्रयोजनम् । तथा च प्रतिज्ञान्तरस्याकर्तव्यत्वात्तन्नामकनिग्रहस्थानस्यापि परिहारप्रसङ्गादनुद्भावनप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च कथायां स्पष्टमेव वक्तव्यम् । तथा च प्रतिज्ञान्तरकरणे तन्नामकनिग्रहस्थानोद्भावनावकाश इति भावः ॥ **कुतो न गृह्यन्त इति** । हरिश्रीस्वस्वसममुक्तेभ्योऽन्यविवक्षयेति कुतो नोक्तमित्यर्थः । यदा ब्रह्मा मुक्तेभ्यो नीचः संसारित्वादित्यनु-

मानं बाधितविषयं तदा मुक्ता ब्रह्मणोऽधिका मुक्तत्वादित्यनुमानमपि बाधितविषयत्वेनापास्तमित्याह ॥ **एतेनेति** । मुक्तेभ्योऽपि ब्रह्मणो बलज्ञानाधिकत्ववचनेनेत्यर्थः ॥ **समशब्देनापीति** । अन्यशब्दे हरिश्रीस्वसमेत्यत्र समशब्देन मुक्तानां ग्रहणं किं न स्यात् । तेषां ब्रह्मसमत्वादित्यर्थः । विमतः कालोऽतीतानागतकालः । अस्य राज्ञः । वर्तमानकालीनस्य राज्ञः । सम्प्रतिपन्नेभ्यो यदाधिक्यं तेन युक्तः ॥ **प्रसङ्ग इति** । तथा चातीतानागतसमस्तकालेऽप्येतस्य राज्ञ इदानीमिव सर्वाधिक्यं सिध्येदित्याभाससाम्यमित्यर्थः । नन्वन्यमर्धमिति कथं पुल्लिङ्गप्रयोगः । अर्धं नपुंसकमिति सूत्रादन्यार्धमिति वक्तव्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । यत्रोभयोरर्धयोः साम्यं तत्रैवार्धं नपुंसकमिति सूत्रप्रवृत्तिः । यथोक्तममरकोशकारेण । अर्धं समेंऽशकमिति । अंशके भागे समे सत्यर्धमिति नपुंसकं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च देवभागादसुरभागस्य बहुत्वेनोभयोरर्धयोः साम्याभावादन्यमर्धमिति पुल्लिङ्गोपपत्तिरित्याशयः । भेदाभेदसद्भावादन्यदिवेत्युक्तम् । बाहुशालित्वस्य देवेष्वपि सत्त्वात्किं विशिष्योच्यते दैत्यानामित्यतो बाहुशालित्वं देवव्यावृत्तं यथा स्यात्तथा व्याख्याति ॥ **अस्थान इति** । अविषय इत्यर्थः । दैत्या बाहुबलप्रयोगाविषयेषु । सज्जनेषु बाहुबलं प्रयुञ्जते । नैवं देवा इत्यर्थः ॥ **भवतामिष्टासिद्धिरिति** । सर्वस्यापि विशिष्टादृष्टस्य यः प्रवाहस्तदाश्रयत्वं तस्यैव कुत इत्यनुयोगस्यानादिविशिष्टयोग्यताया अन्यदुत्तरं नास्तीत्येवं योग्यताया अनादित्वरूपभवदिष्टसिद्धिरित्यर्थः । तत्तत्फलप्राप्त्युपाययोः प्रयत्नादृष्टयोरागन्तुकयोर्बीजभूतोऽनागन्तुकः स्वभावविशेष एवानादियोग्यतेत्युच्यत इति ज्ञेयम् ॥ **अविशेषादिति** । अदृष्टनिरपेक्षत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ **असङ्गतोऽयं प्रसङ्गः स्यादिति** । यदि परेणादृष्टस्य निष्कारणकत्वमङ्गीकृतं तर्ह्येव सर्वत्र फलादावप्याकस्मिकत्वं निष्कारणकत्वं वा स्यादित्यापादनं सङ्गच्छते । न ह्येवमङ्गीकृतं परेण किन्त्वदृष्टनिरपेक्षत्वमेवातोऽसङ्गतिपरिहारायाकस्मिकत्वविवरणं नादृष्टापेक्षता भवेदित्यनेन कृतमित्यर्थः । नन्वथाऽपि यथास्थितमूले पुनरसङ्गतिरेव । यद्यदृष्ट आकस्मिको निष्कारणको विशेषः स्यात्तर्हि सर्वत्र फलादावप्याकस्मिकत्वमदृष्टनिरपेक्षत्वं स्यादित्यापादनेऽसङ्गतिरेवेत्यत आह ॥ **एवमेवेति** । सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यादित्यापाद्यवदेवाकस्मिकोऽदृष्टनिरपेक्ष एव विशेषो दृष्ट इष्यते चेदित्येवमापादकमपि व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **दृष्टव्यापारेति** । स्वधर्मनिष्ठ इत्युक्तस्वधर्माचरणरूपेत्यर्थः ॥ **अनादियोग्यतापातादिति** । दृष्टकारणजनितेश्वरतुष्टिजनितसर्वोत्कर्ष-

सम्पदन्यत्राविद्यमाना तस्मिन्नेव यदा प्राप्ता तदाऽनादियोग्यतैव प्राप्तप्रायेत्यर्थः । तत्रैवोपासन एव । विश्वादिषु विश्वतैजसादिरूपेषु ॥ **प्रागुक्तार्थप्रपञ्चनमिति** । यावदाधिकारामित्यत्रोक्तमुक्ततारतम्यप्रपञ्चनं तावदस्मिन्पादे क्रियते । एवमेव प्रपञ्चनप्रसङ्गात्र स्थानतोऽपीति भक्तिपादोक्तं निर्दोषत्वमपि प्रपञ्च्यत इत्यर्थः । अनेनोत्तरग्रन्थेन ॥ **भगवद्दर्शनमुपदर्शितमिति** । सर्वरूपेष्वभेदेन ज्ञानरूपमित्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । एवमुत्पन्नेस्तत्रैवेत्यर्थः । बहुत्वमनेकत्वम् ॥ **अन्यथोपपत्तीति** । विशेषणेत्यर्थः ॥ **अन्यथाऽपीति** । भेदेनापीत्यर्थः । मध्यमादीनामित्यत्र मध्यमशब्देन नित्यसंसारिणो ग्राह्याः ॥ **दृष्टिरिति** । प्रत्यभिज्ञारूपेत्यर्थः । तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपि भेदं नैव प्रपश्यन्तीत्यनुवादस्य विधिसापेक्षितत्वान्मुष्टदृष्टय इति विधिवाक्यं ग्राह्यम् । तच्च प्रत्यभिज्ञा नास्तीत्यत्र हेतुप्रतिपादकं यतस्तन्मुष्टदृष्टय इत्यनन्तरं तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपि भेदं नैव प्रपश्यन्तीति योज्यमित्याशयेनाह ॥ **तन्मुष्टदृष्टयस्तेऽपीत्यनुवादो हीति** ॥ **योग्यतयेति शेष इति** । तथा च तेषामित्यस्य न प्रदर्शयतीत्यनेनान्वयः । किन्त्वध्याहृतेन योग्यतयेतिपदेनेत्यर्थः । प्रदर्शयतीत्यनेनान्वये किं दूषणमित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । तान्प्रतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **भेदाभेदौदासीन्येनेति** । इदं रजतमिति ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्य स्वरूपतो विषयतश्च भेददर्शने प्रवृत्त्यभावः । अभेददर्शनेऽन्यथाख्यात्यापत्तेर्भेदाभेदौदासीन्येनैव शुक्तिरजतरूपवस्तुद्वयप्रतीतिरित्यर्थः । व्यासक्तिर्विषयान्तरसञ्चारः ॥ **बहुत्वानुमानमिति** । बहुत्वं भेदेन विनाऽनुपपद्यमानं तमाक्षिपतीत्युक्तत्वादर्थापत्तेश्चानुमानविशेषत्वादिति भावः ॥ **अन्यथासिद्धेरिति** । विशेषेणेति शेषः । नन्वथाऽपि चतुर्भुजत्वाद्याकारविशेषाणामेव भेदसाधकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामपि विशेषेणैवान्यथासिद्धिरित्याह ॥ **तन्न्यायेनेति** । बहुत्वन्यायेनेत्यर्थः ॥ **अङ्गीक्रियत इति** । तथा च तदीयप्रत्यक्षजनितभेददर्शनानुवादित्वं युक्तमिति भावः । बहुत्वाद्यनुमानाभासेत्यत्रादिपदेनाकारविशेषग्रहणम् ॥ **परीक्षापूर्वं इति** । परीक्षापूर्वक इत्यर्थः । पूर्वं परीक्षापूर्वशब्देन प्रामाण्यनिश्चय आनीत इदानीं दर्शनपदेनैव प्रामाण्यनिश्चयो विवक्षित इत्याह ॥ **परीक्षापूर्वं दर्शनमिति** ॥ **पुराणवाक्यादेवेति** । अन्यथा पुराणवचनस्य तदनुवादित्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **प्रतिपादयत्विति** । विधायकं भवत्वित्यर्थः **अथ तथात्वनिश्चयेनेति** । प्रत्यक्षेणेत्यर्थः ॥ **परीक्षया वेति** । सजातीयविजातीयसंवादरूपानुमानेनेत्यर्थः । आक्रोशो निन्दा । ननु भेदस्य

निश्चितत्वं पुनस्तस्य निन्द्यत्वं च विरुद्धमित्यत आह ॥ **स्वाभिप्रायेणेति** । सिद्धान्त्यभिप्रायेणेत्यर्थः । स्थितमपाल्यनन्तरमक समाधगताऽस्मात्यपि ग्राह्यम् । अनुमानानां भेदसाधकानां बहुत्वानुमानानाम् ॥ **अभासत्वस्येति** । विशेषेण बहुत्वस्यान्यथासिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **उपलक्ष्यत इति** । तथा च वेधादिदर्शनमपरीक्षितमेवेत्यर्थः ॥ **परीक्ष्यत इति** । सजातीयविजातीयसंवादेन प्रामाण्यवत्तया विचार्यत इत्यर्थः । तथा च संवादादिना निश्चितप्रामाण्यकं यद्दर्शनं तत्रवेधादिकं न दृश्यत इत्यर्थः । ननु भावव्युत्पन्नस्य परीक्षाशब्दस्य कथं कर्मणि व्युत्पत्तिरित्यत आह ॥ **गुरोश्च हल इति** । गुर्वक्षरवतो हलन्ताद्धातोर्भावे कर्मणि चाकारः स्यादित्यर्थः । तथा च पर्युपसर्गपूर्वकादीक्ष दर्शन इति धातोः कर्मण्यकारप्रत्यये सवर्णदीर्घे परीक्षेति कर्मणि व्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ **परीक्षा च तदिति** । परीक्षितं च तादित्यर्थः । ननु दृश्धातोर्लुङि तस्य तिपीप् इत्यस्य लोपे दृशत् इति सिच्प्रत्यये इचित्यस्य लोपे दृश् सत् इति जाते इडागमे दृश्स् इत् इति जाते ऋवर्णादुत्तरममागमे यणोदेशे द्रेति जाते द्रक्ष् इत् इति जाते लुङि अडागमे अद्रक्ष् ईदिति जाते वृद्धावद्राक्षीदिति भवितव्यमत आह ॥ **अनित्यमिति** । आगमः सूत्रम् ॥ **पूर्वश्रुत्याऽपीति** । बहुश्रुत्येत्यर्थः । तत्र निर्दोषो हरिरेक इति सामान्येनोक्तत्वाद्वेधादिदोषाभावोऽप्यर्थासिद्ध इत्यर्थः । ननु दोषदर्शनमपरीक्षितं तदभावदर्शनं परीक्षितमित्येव वक्तव्यम् । अस्यैव विवक्षितार्थत्वान्न तु निर्दोषताया इत्यत आह ॥ **फलोक्त्येति** । दोपदर्शनस्यापरीक्षितत्वकथनस्य दोषाभावदर्शनस्य परीक्षितत्वकथनस्य च फलं यन्निर्दोषत्वं तदुक्त्येत्यर्थः ॥ **अनुमानेनैवेति** । अयं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यनुमानेन ज्ञानमनुमेयम् । बाधाभावेन लिङ्गेन च प्रामाण्यमनुमेयमित्यर्थः । तथा च परीक्षानपेक्षेति भावः ॥ **साक्षिणैवेति** । परीक्षानपेक्षेण साक्षिणैवेत्यर्थः ॥ **पृष्टभावीति** । आहितसंशय इत्यर्थः । तत्प्रकारं दर्शयति ॥ **स्थाणुतयेति** । तथा च ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहार्थेऽपि सन्देहो भवतीत्यर्थः ॥ **मनोवृत्तेर्ज्ञानस्येति** । समस्तस्यापि वृत्तिरूपज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **प्रतीयमानमिति** । सुखादिविषयकं ज्ञानं प्रमाणं वेत्यर्थः ॥ **धर्मिज्ञानेत्यादि** । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति वचनेन तत्र कदाऽपि प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहाभावेन तत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वान्न परीक्षापेक्षा । तथाऽनुमानप्रामाण्यमपि स्वत एव । वन्हिमति वन्हिप्रकारकत्वं वन्हिज्ञाने प्रामाण्यम् । तत्र लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानपक्षे धूमवान्पर्वतोऽग्नि-

मानित्यत्र वन्हिमति वन्हिप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्याप्यस्य धूमवति वन्हिप्रकारकत्वस्य गृहीतत्वेन स्वतस्त्वान्नानुमितिप्रामाण्ये संशयः । अतो न तत्र परीक्षापेक्षा । एवमेवोपमितावपि । वाच्यत्ववति वाच्यत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्याप्यस्य सादृश्यवति वाच्यत्वप्रकारकत्वस्य गृहीतत्वेन स्वतस्त्वान्न तत्रापि संशय इति न परीक्षापेक्षा । अनुव्यवसायप्रामाण्ये सन्देहाभावेन स्वतस्त्वनिश्चयान्न परीक्षापेक्षेति स्पष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥ **सर्वमानसेति** । समस्तमनोवृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः । धर्मिज्ञानादेरपि चक्षुरादिद्वारा मनोजन्यत्वेन मनोवृत्तिरूपज्ञानत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । धर्मिज्ञानादिरूपसर्वमानससङ्ग्रहाभिप्रायाभावे इत्यर्थः ॥ **यत्र ज्ञान इत्यादिकामिति** । यत्र ज्ञाने प्रामाण्यं सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनमित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । वेदबाह्यस्य वेदाप्रामाण्यवादिनो बौद्धस्य ॥ **सत्यां सामग्र्यामिति** । सङ्गतिग्रहणादिरूपायामित्यर्थः । आकाङ्क्षादिमत्पदसमूहस्यार्थप्रतिपत्तिजनकत्वस्वाभाव्याद्गृहीतसङ्गतेरर्थप्रतिभासस्य दुरपन्हवत्वादित्याशयः ॥ **अन्यथेति** । गृहीतसङ्गतेरर्थप्रतिभासानङ्गीकारे वेदप्रामाण्यवादिनो मीमांसकस्यापि तदनुदयप्रसङ्गेन वेदार्थमीमांसाऽनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । वेदबाह्यस्यापि ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यग्रहणाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **कश्चिद्विशेष इति** । ज्ञानधर्मत्वाविशेषादित्यर्थः । ननु व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वेन व्यवहार एव स्वप्रकाशज्ञाने लिङ्गमिति चेत्तत्राह ॥ **तद्व्यवहारस्येति** ॥ **अन्यथैवेति** । साक्षिप्रत्यक्षसिद्धज्ञानेनैवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । ज्ञानमिव प्रामाण्यमपि ज्ञाततामात्रेणैवानुमेयमित्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **साक्षिवेद्यतेति** । परीक्षानपेक्षसाक्षिवेद्यतापक्ष इत्यर्थः ॥ **विभाग इति** । धर्म्यादिज्ञानं प्रामाण्यं स्वतस्तदितरज्ञानप्रामाण्यं परतोऽतस्तत्रैव परीक्षापेक्षेति विभाग इत्यर्थः ॥ **निरालम्बनादिमतेति** । यत्र भ्रमे यावत्प्रतीयते तत्सर्वमप्यसदिति निरधिष्ठानभ्रान्तेः शून्यवादिभिरनङ्गीकारादिति भावः ॥ **उपपत्तीति** । इदमित्थं न भवतीति बाधदर्शनान्निरधिष्ठानभ्रान्तेर्निरवधिकबाधस्य चादर्शनात्तन्मतं बाधितमित्यर्थः ॥ **अलं पल्लवेनेति** । यदुक्तं प्रामाण्यव्याप्यस्य गृहीतत्वात्प्रामाण्यमप्यनुमितौ स्वत एव गृहीतमिति । तन्न । व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैव संशयविरोधित्वं न व्याप्यज्ञानमात्रस्य तथात्वे तैलं पृथिवी न वेति सन्देहो न स्यात् । तैलत्वस्य वस्तुगत्या पृथिवीत्वव्याप्यत्वात् । तथा च धूमवति वन्हिप्रकारकत्वादेर्वस्तुगत्या वन्हिमति वन्हिप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यव्याप्यत्वेऽपि न व्याप्यत्वेन तज्ज्ञानमस्तीति न संशयविरोधित्वं तस्येत्यपि

द्रष्टव्यम् ॥ **इहापि योज्यमिति** । दोषाभावे प्रमाणत्वमित्येव तत्प्रामाण्यस्य साक्षिणा निश्चितत्वं भवतीत्यपि योज्यम् । योजनामेव तात्पर्यतो दर्शयति ॥ **ज्ञानं गृह्णन्निति** ॥ **तत्पुनरिति** । तत्प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ **परीक्षानपेक्षेणैवेति** । सुखादिविषय इत्यर्थः ॥ **वस्तुवृत्तिसहितं यत्किञ्चिज्ज्ञानमिति** । यत्किञ्चित्पदार्थसाधारण्येन ज्ञानमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । अज्ञातधूमस्यापि नारिकेलद्वीपवासिनो यत्किञ्चित्पदार्थसाधारण्येन धूमदर्शनेऽप्यग्न्यनुमितिः स्यात् । वस्तुगत्या तस्य धूमत्वाज्ज्ञातत्वाच्चेत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **उपजीव्यत्वम्** । उपजीवकत्वम् ॥ **दूरे कालभेद इति** । कालव्यवहितेऽर्थे प्रत्यक्षं न प्रवर्तत इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तद्ग्राहिणो दोषग्राहिणः प्रत्यक्षस्य ॥ **नाङ्गीकरोतीति** । प्रामाण्यस्यार्थसत्ताघटितत्वादिति भावः । उत्पत्तेर्वाक्यप्रयोगस्य ॥ **वेदाविरोधेऽपि को दोष इति** । वेदस्य मूलत्वे खलु मूलभूतवेदविरोधेनाप्रामाण्याख्यदोषः स्यान्न चैवमित्यर्थः । तदीयं निजं ज्ञानमेव मूलमित्युक्तम् । निजज्ञानमूलत्वं न सम्भवतीत्याह ॥ **उच्यत इति** ॥ **तृतीयपक्ष एवेति** । पुराणवाक्यं दोषदर्शनमप्रामाण्यतया मन्यत इति तृतीयपक्ष इत्यर्थः ॥ **विशिष्टमिति** । परीक्षितमुपजीव्यमपरीक्षितस्योपजीवकस्य बाधकमिति विशिष्टमित्यर्थः ॥ **साक्षिणश्चेति** । जीवगतदुःखादिग्राहिण इत्यर्थः ॥ **उक्तानुपपत्तेरेवेति** । नेदं रजतमिति ज्ञानं यथा स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तमित्युक्तो दृष्टान्तो न सम्प्रतिपन्नः । तत्रापि धर्मं विहाय केवलस्य बुद्ध्यावनारोह एवेत्युक्त नुपपत्तेरेवत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । तथाऽपि बोद्धव्यस्येत्यादिनोक्तदोष इत्यर्थः । व्यावृत्तस्य वस्तुनः । ननु तन्मात्रमुपजीव्य हीति केवलमविशिष्टस्य स्वरूपमात्रस्यैवोपजीव्यत्वोक्तेस्तद्विरोध इत्यत आह ॥ **तन्मात्रशब्देनेति** ॥ **आरोप्यमात्रेति** । आरोप्यं यद्रजतत्वादिकं तद्विशिष्टमुपजीव्य बाधकज्ञानप्रवृत्तिरित्यर्थानङ्गीकारादित्यर्थः । पूर्वज्ञाने आरोप्यरजतादिव्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यं न प्रतीयते किन्नाम तत्तादितरधर्मवैशिष्ट्यमेव । तादृशमेव धर्मीकृत्योत्तरज्ञानं प्रवर्तते । न केवलं स्वरूपं धर्मीकृत्य तस्य बुद्ध्यावनारोहादिति पूर्ववाक्याभिप्राय इति भावः ॥ **अत्यन्तव्यावृत्तिरिति** । आरोप्यादपि व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ **व्यावृत्तत्वेनेति** । अतस्मादित्यर्थः ॥ **बोध्येनेति** । उपदेश्येन श्वेतकेतुनेत्यर्थः ॥ **अशास्त्रं स्यादिति** । अपूर्वताविरहादिति भावः ॥ **व्यावर्तयतीति** । अन्यथा मिथ्याभूतसर्वापेक्षत्वेन मिथ्यात्वापातादिति भावः । इत्येवेत्येवकाराभिप्रायमाह ॥ **न विरोधभयादिति** ।

॥ **इत्यपीति** । तथा च सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वं वर्तत इत्येत्र हेतोर्न विरोधभयादित्यर्थस्तदेव सर्वज्ञत्वमेव न हि धर्मिणि निवेश्यते । न तु चित्त्वादिकम् । तस्य मिथ्याभूतसर्वसापेक्षताया अभावादिति मूलार्थो द्रष्टव्यः ॥ **युप्रत्ययस्येति** । चिती संज्ञानेऽस्माल्लयुट्प्रत्यये युवोरनाकाविति युकारस्यानादेशे इकारस्यैकारूपे गुणे च सति चेतनेति रूपम् ॥ **अन्यथोत्पलेति** । स्वं च तद्रूपं चेति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य यदि रूपस्वरूपशब्दावेकार्थौ स्यातां तर्हि नीलं च तदुत्पलं चेति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्योत्पलनीलोत्पलशब्दावप्येकार्थौ स्यातामित्यर्थः । तस्य चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य ज्ञानस्य ॥ **अनागन्तुकतामिति** । चेतनस्य स्वः स्वरूपभूतो भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्या स्वाभाविकत्वापरपर्यायानागन्तुकत्वस्य सूचनादित्यर्थः ॥ **आद्यश्चशब्द इति** । ज्ञेयविहीनो ज्ञो ज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्येवं समुच्चय इत्यर्थः ॥ **व्यभिचारसमुच्चय इति** । ज्ञेयज्ञानविहीनो ज्ञ इत्यत्र च व्यभिचार इति यावत् । प्रमाणं नास्ति यदि ज्ञेयादिविहीनोऽपि ज्ञ इत्यत्र प्रमाणं स्यात्तर्ह्येव व्यभिचारः स्यादिति भावः ॥ **कारकेति** । कर्तृकर्मकारकेत्यर्थः ॥ **पर्यायाविति** । क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति वचनादिति भावः ॥ **आकाङ्क्षेति** । कर्माद्याकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ **तदन्वितत्वेति** । कर्माद्यन्वितत्वेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । कर्माद्याकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोरेव कर्माद्यन्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । कश्चिज्ज्ञानादिः । कश्चिद्वृद्धिक्षयभयादिः । अपिशब्दसमुच्चेयमतिप्रसङ्गमाह ॥ **कार्यस्य चेति** ॥ **द्वितीयप्रसङ्गस्येति** । अपिशब्दसमुच्चितस्येत्यर्थः । क्वचित्प्रलयकाले ॥ **उभयत्र व्याप्त्यभावेनेति** । ज्ञानस्य कर्त्राद्यन्वितताया: कार्यत्वं व्यापकं ब्रह्मरूपज्ञानस्य चाकार्यत्वात्कर्त्राद्यन्वितत्वं नास्तीत्ययुक्तम् । वेदवाचि व्यभिचारात् । तथा ज्ञातृत्वापरपर्यायज्ञस्यापि ज्ञानज्ञेयसापेक्षत्वस्यानित्यत्वं व्यापकमस्य च नित्यत्वान्न ज्ञेयादिसापेक्षत्वमित्यप्ययुक्तम् । नित्यवक्तरीश्वरे व्यभिचारादित्येवं व्याप्त्यभावेन कार्यत्वस्य कर्त्राद्यन्वितता व्यापकत्वस्य तथाऽनित्यत्वस्य ज्ञानज्ञेयादिसापेक्षत्वव्यापकत्वस्य चाप्यभावेन तद्विरुद्धोपलब्धिरसिद्धेत्यर्थः ॥ **व्याघातादिति** । सत्यत्वप्राप्त्या श्रुतेः स्वव्याघातप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अनुपपत्तेरिति** । वाक्याभावे प्रतिपादकाभावाद्वाक्यार्थाभावे च व्याघातरूपानुपपत्त्या वाक्यवाक्यार्थौ नेह नानेति श्रुतिप्रतिपादितमिथ्यात्वोपेततया नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ **निरवकाशमिति** । अर्थान्तरेऽवकाशाभावेन निरर्थकतयाऽप्रमाणं प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ **सङ्कोच**

इति । सिद्धान्तरीत्या नेह नानेति वाक्योक्तप्रतिषेधस्येश्वरगुणकर्मादिभेदपरतया सङ्कोचेन व्याख्याने कारणाभावेनेत्यर्थः । मुख्योऽर्थः परमत इति शेषः । मुख्यार्थे विद्यमानेत्यत्राकारप्रश्लेषेण व्याख्यायेदानीं तं विनैव व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **यः पुरुष इति** । यः पुरुषत्वेन प्रतीतः स विचार्यमाणे स्थाणुरितिवद्यदारोपितसार्वज्ञादिमत्त्वेन प्रतीतं तद्विचार्यमाणे त्वदभिन्नमिति व्याख्यानादित्यर्थः ॥ **तत्सिद्धाविति** । विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वसिद्धावित्यर्थः ॥ **तदवान्तरेति** । गन्धर्वाचास्तदवान्तरा इति वचनादित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ **ते हीति** ॥ **एवं भवितुमर्हतीति** । कृच्छ्रवती भवितुमर्हतीत्यर्थः । संवृत्ताः सञ्जाताः ॥ **अत्र च ज्ञानविद्याशब्दयोरिति** । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्त्विति वाक्ये यदेव विद्ययेति च वाक्ये इत्यर्थः ॥ **उदाहृतश्रुतिविरोधश्च पक्षद्वयेऽपीति** । अक्षयं मोक्षं कुर्वन्तीति पक्षे यदि ह वा अनेवं विदिति तत्कृतकर्मणो वैय्यर्थ्योक्तेस्तद्विरोधः । स्वर्गादिकं कुर्वन्तीति पक्षे यदेव विद्ययेति मोक्षफलकत्वोक्तेस्तद्विरोध इत्यर्थः ॥ **प्रकृतामिति** । मुक्तानां तारतम्यमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । मोक्षानुप्रवेशस्य प्रमाणसिद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्येति** । व्यर्थत्वं वेति तृतीयपक्षेत्यर्थः । व्यर्थं कर्म ॥ **करणेति** । कर्मकरणं तेषां स्वभाव एव । तथा च न तत्र प्रयोजनापेक्षेति भावः ॥ **अस्मत्पक्षेति** । मुक्ततारतम्यसमर्थनरूपास्मत्पक्षेत्यर्थः ॥ **दशामात्रमिति** । तन्तुमात्रमित्यर्थः । दशां छिनत्तीति वैदिकप्रयोगात् । तथा चात्र यथा प्राघुणिकानां दशामात्रदानस्य बाधिततया दशापदेन दशामात्रं विहाय समग्रैकदेशी पटो लक्ष्यते । एवमिहापि ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनताया बाधिततया ज्ञानपदेन ज्ञानं विहाय समग्रा भक्तिर्लक्ष्यत इतीयं जहत्स्वार्थलक्षणेत्यर्थः ॥ **प्रकारान्तरमिति** । अजहत्स्वार्थलक्षणारूपप्रकारान्तरमित्यर्थः ॥ **भक्त्यर्थ इति** । लक्षणयेत्यर्थः ॥ **परः प्रत्यवस्थित इति** । अतो दृशिग्रहणं कृतमित्यर्थः । आवश्यकी दृशिरपि न द्वेषयुता मोक्षसाधनमिति भावः ॥ **दृशिशब्दार्थो माहात्म्यज्ञानमिति** । चेतनशब्देनेश्वरस्य रमायाश्च प्राप्तिस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ **जीवजातस्येति** ॥ **योग्यतयेति** । मुक्तौ भक्तिर्नित्यसुखरूपमुक्तौ । मुक्तौ द्वेषी नित्यदुःखरूपमुक्ताविति मुक्तिद्वयविधायकमिति यथायोग्यसम्बन्धो न तु यथाक्रममित्यर्थः ॥ **अप्रतिषेधादिति** । अस्यां श्रुतावित्यर्थः ॥ **विरोधादिति** । सन्मुक्तिकारणत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **विशिष्टेति** । आनन्दाविर्भावारूपेत्यर्थः । विषयाः प्रतिपादकाः ॥ **द्वेषस्यापीति** । मुक्तिसाधनत्वमुच्यत

इत्यर्थः। प्रथमा गतिः स्मर्तव्य इत्युक्ता गतिः॥ **द्वितीयेति**। गुणानाहेत्युक्ता गतिरित्यर्थः॥ **प्रकृत्यन्तरस्येति**।नर प्राणवियोग इति धात्वन्तरस्येत्यर्थः। जीवे वेत्यतः पूर्वं वाक्यं राजपुत्र चिरञ्जीव मा जीव ऋषिपुत्रकेति। जाल्प खटारूढ।खटारूढो जाल्प इति वचनात्। वैधवेयविधावाऽपतिनी रण्डा तत्पुत्र॥ **व्यञ्जनावृत्तिरितीति**। गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्रगतो भवानिति वाक्येन भार्याया मरणं व्यज्यते। एवं वैरेणेत्यादिवाक्येन स्मरणस्य कर्तव्यत्वं व्यज्यते। एवं द्वेषाच्चैद्यादय इति वाक्येन भगवतः कृपालुत्वादिगुणा व्यज्यन्त इत्यर्थः॥ **तात्पर्यवृत्तिरिति**। वैरेण द्वेषादित्यादिवाक्यानां व्यासेन स्मरणकर्तव्यत्वकृपालुत्वादिगुणप्रतीतीच्छयैवोच्चारितत्वादियं तात्पर्यवृत्तिरित्यर्थः॥ **वाक्यलक्षणेति**। वाक्यरूपेत्यर्थः। वाक्यलिङ्गकेति यावत्। वैरेण यन्नृपतयो द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादिवक्ता भगवान्व्यासः। स्मरणकर्तव्यत्वकृपालुत्वादिगुणाभिप्रायवान्। आप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धवक्तृत्वाद्वृद्धवाक्यवदिति वाक्यलिङ्गकानुमानमित्यर्थः॥ **अपास्ता भवतीति**। षाड्गुण्यवाक्यादिति शेषः॥ **एकवचनान्त इति**। सर्वशास्त्राणां य एकोऽर्थ इत्येवमर्थशब्दैकवचनान्त इत्यर्थः॥ **महच्छब्देनेति**। मुख्यत्वापरपर्यायानन्यत्वार्थकमहच्छब्देन तात्पर्यस्य विशेषणे सतीत्यर्थः। तर्हि गुणोत्कर्षे कथं तात्पर्यमित्यत आह॥ **अर्थाक्षिप्तस्यापीति**। भक्तेर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनेऽर्थाद्गुणोत्कर्षप्रतिपादनमेव प्राप्तमित्यर्थः। यथोक्तं भक्त्यर्थं हि भगवन्महिमोक्तिरिति। तदर्थत्वाद्वाक्यार्थत्वात्। अत एवाहुः। द्विविधो हि सूत्रार्थः श्रौत आर्थश्चेति। देवे देवयोग्येति। इन्द्रादिदेवसमूहे तद्योग्येत्यर्थः॥ **ज्ञानाभावे भक्त्यभावादिति**। तथा च ज्ञानजनितया भक्त्या प्रसन्नो भगवान् अनाकुलं परिपक्वं ज्ञानं दद्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः॥ **ईरितोऽर्थ इति**। अस्माभिः प्रतिपादितोऽर्थ इत्यर्थः॥ **विशिष्टस्य हेतोरिति**। सफलभक्त्या पुरुषार्थभाक्त्वादिहेतोरित्यर्थः॥ **अमरत्वादिकमिति**। अवध्यत्वादिकमित्यर्थः सच्छलं सकपटम्। यावदेव रमया रमेश्वरमित्यादिवत्॥ **तेन भगवत्प्रीतिक्रमेणैवेति**। लक्ष्मीविरिञ्चेत्युक्तेन ब्राह्मणेत्यर्थः॥ **तदप्यनेन दर्शितं भवतीति**। वेदशब्देनागममात्रस्य गृहीतत्वादिति भावः। तत्रापि प्रवृत्तेऽपि॥ ३-४-५।६॥ ॥ **ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ**॥ ॥ **स्वातन्त्र्यतारतम्येनेति**। प्रेरकत्वतारतम्येनेत्यर्थः। तथाऽपीत्यनन्तरं वेदानामिति शेषः॥ **सामर्थ्येनेति**। प्रेरकत्वापरपर्यायस्वातन्त्र्यस्वामित्वस्य तारतम्येन सद्भावादिति भावः॥ **प्रसज्येतेति**। स्वामित्वादिविशेषादित्यर्थः। अपूर्वोक्तिर्यथाक्रममित्यंशः॥ **पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्चेति**। अशुभत्वं शुभेऽप्येषामित्यत्रैवे-

त्यर्थः । तत्प्रकारश्च यदि स्वातन्त्र्याद्देवदत्तानुष्ठितशुभफलं देवानां स्यात्तर्हि तदनुष्ठितपापफलमपि प्रसज्येत । स्वामित्वाविशेषादिति शङ्का । अन्यगतं पापं देवानां क्वचिदपि भोगाय न भवति कुतः पापेष्वप्येषां स्वातन्त्र्यात् । भगवत्प्रसादेन मैतदस्मान्प्रापदिति निवारणे तेषां सामर्थ्यसद्भावात् । मैतदेतान्प्रापदिति हरेराज्ञया चेति परिहारश्च द्रष्टव्यः ॥ **तत्रापीति** । बृहत्तन्त्रेऽपीत्यर्थः ॥ **सर्वथा मनुष्याणामिति** । तेषां सर्वथा प्रेरकत्वाभावेन तत्प्रयुक्तफलाभावात्कर्तृत्वप्रयुक्तमेव फलमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ ३–४–७ ॥ ॥ **ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ** ॥ ॥ **कुत एतदिति** । एतत्प्रमेयं कुतः प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । उपलक्षणकरणनिमित्तमाह ॥ **परम्पराया अनियतत्वादिति** । गुरुशिष्यपरम्पराया इत्यर्थः । यं शिष्यमारभ्य देवानां सहस्रगुणितफलवत्त्वं तदपेक्षया ब्रह्मणे महौघफलवत्त्वं तस्यैव शिष्यस्य पुनः स्वशिष्यं प्रति गुरुत्वे तस्यापि पुनर्गुरुत्वे उक्तसङ्ख्यायां परिनिष्ठाया अयोगेन तत्क्रमेण गणनायां या सङ्ख्या प्राप्नोति तत्परावेव सहस्रमहौघशब्दावित्याशयः ॥ **गोमात्रमिति** । क्षीरदध्यादिरूपगोरसमात्रमैहिकमेव फलं नामुष्मिकं स्वर्गादिकमस्ति । प्रत्युत यावद्गोरोमसङ्ख्याकनरकस्यैव सद्भावादिति भावः ॥ **गोमात्रफलवान्न भवतीति** । इह जन्मनि गोदानकरणेनोत्तरजन्मनि यथेष्टगोसम्पत्त्या गोरसप्राप्तिमात्रफलवान्न भवतीत्यर्थः ॥ **दत्तवस्तुफलादपीति** । इह जन्मनि दत्तं यद्वस्त्रादिरूपं वस्तूत्तरजन्मनि तज्जातीयगवादिप्राप्तिरूपं यत्फलं तस्मादप्यधिकं यद्दानफलं स्वर्गादि तद्वानित्यर्थः ॥ **ज्ञानफलादपीति** । शिष्यस्य श्रवणफलादपीत्यर्थः ॥ **प्रतिषिद्धेति** । मानस्तेभ्य इति भाष्योदाहृतश्रुतिप्रतिषिद्धेत्यर्थः ॥ ३–४–९ ॥

॥ **ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ** ॥ **ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ** ॥ इष्टफलमित्येतद्विवृणोति ॥ **सम्पूर्त्यनन्तरमेवेति** । तस्मिन्नेव जन्मनीत्यर्थः । ज्ञानमपरोक्षम् । प्रतिबन्धकमपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः ॥ **तद्भाव इति** । मुक्तिप्रतिबन्धकस्य देहान्तरापादकस्य प्रारब्धस्य कर्मणः सद्भावे त्वित्यर्थः ॥ **तदवसान इति** । भोगेन प्रारब्धकर्मावसाने मुक्तिर्लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३–४–१०।११ ॥ इति श्रीमधद्रुपल्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचितेऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३–४ ॥ समाप्तोऽयमध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ अयं ग्रंथः खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन "कर्नाटक प्रिंटिंग वर्क्स, धारवाड" मुद्रणालये मुद्रितः ।

सवणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसूनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥ ३३०४-३३-३००

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीनिवासतीर्थविरचिता समाप्ता ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीनिवासतीर्थविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ संगतिं । अंतर्भावलक्षणामानंतर्यलक्षणां वेत्यर्थः ॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ ऋजोर्विशेषणमिति । ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वं विद्यमानादृजोर्लातव्यत इत्यर्थो द्रष्टव्यः । एतद्विवृणोति ॥ यस्यै तस्मादिति । अपरोक्षज्ञानाधिकरणादित्यर्थः । यस्मिन्कल्पेऽपरोक्षज्ञानं जातमिति यावत् । तथा च यस्मिन्कल्पेऽपरोक्षज्ञानं जातं तदारभ्य शतकल्पानंतरं ब्रह्मत्वं भवति । अत एव स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिंचतामेतीत्यस्यापि स्वधर्मनिष्ठः पुमान् अपरोक्षज्ञानीति यावत् । सः शतजन्मभिः । अपरोक्षज्ञानाधिकरणभूतब्रह्मकल्पसाहित्येन शतजन्मभिः शतब्रह्मकल्पानंतरं विरिंचतामेतीति द्रष्टव्यं ॥ वर्णविकार इति । आकारस्य अकारत्वेन विपरिणाम इत्यर्थः । सूर्याचंद्रमसोश्चैवेत्यत्रत्यैवकारस्य सुतेजसावित्यनेन संबंधमुक्त्वा सुमनस इत्यनेनापि संबंध इत्याह ॥ सुमनस एवेति । न त्वन्येनेत्यर्थः । ननु श्रवणावृत्तिर्नाम येनैकेन वाक्येन तत्त्वमवगतं तस्यैव तत्त्वस्य पुनः पुनस्तेनैव वाक्येनावगतिः । यथा स एवाणिमेत्यादि । मननावृत्तिर्नाम यया एकया युक्त्या तत्त्वमनुसंहितं तयैव युक्त्या तस्यैव भूयो भूयोऽनुसंधानं । न ह्येतादृशी श्रवणाद्यावृत्तिः प्रकृते वक्तुं शक्यते । सार्धपरार्धादिकालपर्यंतमेकेनैव वाक्येन तस्यैव तत्त्वस्य श्रवणेऽसुज्ञत्वप्राप्तेः । तत्त्रिभागकालपर्यंतं तस्यैव तत्त्वस्य तयैव युक्त्यनुसंधानकरणेऽपि तथा । अतः श्रवणाद्यावृत्तिमन्यथाऽप्याचष्टे ॥ एकेन वाक्येनेत्यादिना । अन्येन वा वाक्येन । अनुसंहितस्य तत्त्वस्य तया ॥ अन्यथा वेति । युक्त्येत्यर्थः । तथा च बहुकालं तस्यैव तत्त्वस्य वाक्यांतरेण श्रवणे युक्त्यंतरेणानुसंधाने च विशेषावगतिसंभवादिति भावः ॥ सर्ववेदां-

तेति । सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणीत्येव शास्त्राभ्यासरूपश्रवणमननरूपोपासनायाः कर्तव्यत्वस्य तत्रैवो-क्तत्वादिति भावः । ॥ ४-१-१ ॥ ॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च ॐ ॥ तस्मादात्मा जनार्दन इति वक्ष्यमाण-मनूद्य व्याख्याति ॥ आत्मशब्दोदित इति । आत्मानंद इत्यत्र पदद्वयमंगीकृत्य नामद्वयाभिप्राये पुनरुक्तिप्रसंगादाह ॥ आत्मानंद इतीति । आत्मपदेन समस्तमानंद इति पदमेकमेवातो न पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ विशेषणामिति । सार्वका-लिकमित्यर्थः ॥ तटस्थेति । कादाचित्केत्यर्थः ॥ ४-१-२ ॥ ॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ प्रथमांत इति । आत्मेति सूत्रे विद्यमानात्मशब्दः प्रथमांत इत्यर्थः ॥ सप्तम्यंतेन चेहार्थ इति । अस्मिन्सूत्रे सप्तम्यंतेनार्थवानित्यर्थः । प्रथमांतस्य कथं सप्तम्यतंत्वमित्यत आह ॥ अर्थवशादिति । प्रथमाविभक्तेः सप्तमीविभक्तित्वेन विपरिणामः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ भूम्न इति । पूर्णत्वेनोपासनायाः भूम्न इति सूत्रे कथितत्वादित्यर्थः ॥ अंजसेति । अवश्यकत्वमनेन द्योत-यतीति भावः । नन्वाधिव्याधिनिमित्ताभ्यामिति वक्तव्यं तत्कथं निमित्तेनेत्येकवचनमित्यत आह ॥ द्वंद्वैकवद्भाव इति । आधिश्चव्याधिश्चाधिव्याधी । तच्च तन्निमित्तं च तेनेत्यर्थः ॥ ॥ ४-१-४ ॥ ईश्वराभाव इति । ईश्वरस्य संसार्यात्माभेदां-गीकार इत्यर्थः ॥ शास्त्रेति । सदेव सोम्येत्यादि शास्त्रे इत्यर्थः ॥ ईश्वरत्वमिति । संसारिण इति शेषः । आत्मग्रहो जीवात्माभेदेनोपास्तिः ॥ ब्रह्मण आत्मत्वादिति । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वादित्यर्थः । ब्रह्मत्वे सतीत्यत्र प्रतीकानामिति वर्तते । आत्मत्वोपपत्तेः । तथाच यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तिबलात्प्रतीकात्माभिन्नब्रह्माभिन्नत्वादात्माभि-

ब्रत्वमपि प्राप्तमित्यर्थः । आकलयेत् भावयीत ॥ विकारस्वरूपेति । ब्रह्मविकारभूतप्रतीकस्वरूपोपमर्देनेत्यर्थः । नामादि-जातस्य नामवागादिप्रतीकसमुदायस्य ॥ एवमिति । एवं सति ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्मत्वे सतीत्यर्थः । नामादीनां स्वरूपो-पमर्द इत्यन्वयः । क्षत्तरि ग्रामाद्यधिपे समर्थे शूद्रे । ननु तर्ह्यादित्यादीनामेवोपासितत्वेन ब्रह्मणोऽनुपासितत्वात्कथं ब्रह्म फलप्रदं स्यादित्यत आह ॥ ब्रह्मैव चेति । प्रतिपत्तव्यस्य प्रमितिविषयत्वस्य ॥ जीवत्वस्येति । प्रामाण्यस्यार्थसत्ता-घटितत्वादिति भावः ॥ नायं पुरुषो विषाणित्वादिति । अयं गौः अनेन विषाणित्वं पुरुषान्निवारितवानिति गम्यते। कुत इत्यत आह ॥ न हि तत्रस्थेनेति । तत्रस्थेनापि धर्मेण तन्निरासांगीकारे गवि विद्यमानेन विषाणित्वेनापि गौर्नेति निषेधप्रसंगादित्याह ॥ नायं गौरिति । अयं गोत्वेन दृश्यमानः । प्रथमसूत्रे द्युभ्वाद्यायतनमिति सूत्रे ॥ अत्र यदीति । आत्मे त्विति सूत्र इत्यर्थः ॥ प्रतिज्ञाद्वयं चेति । जीवेश्वरैक्ये परमेश्वरस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वे जीवस्यैव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्राप्तेर्न जीवो द्युभ्वाद्यायतनमित्युक्तव्याहतिरिति भावः ॥ इदं त्विति । आत्मेति सूत्रमित्यर्थः । अय-मेव जीवेश्वरभेद एव । अन्यो घटपटादिभेदः । यो भेदः स तावत्सत्यतां गत इत्यन्वयः । पदार्थानां परस्परं भेदस्य सत्यत्वोपपादनायोक्तं ॥ पदार्थानामसत्यत्व इति ॥ वाक्यार्थेति । पदसमुदायरूपत्वाद्वाक्यस्येत्याशयः । पदार्थानां यः परस्परं भेदो यश्च पदार्थानां वाक्यार्थाद्भेदः यश्च पदार्थानां ब्रह्मणः सकाशाद्भेद इति योज्यं ॥ भेदे तयोर्मिथ्या-त्वेऽसतीति । तयोर्धर्मयोर्मध्ये भेदे भेदरूपे धर्मिणि । मिथ्यात्वरूपधर्मेऽसतीत्यर्थः ॥ श्रुतयस्त्विति । त्वं वाऽहमस्मि

अहं ब्रह्माऽस्मीत्यात्मत्वोपगमप्रतिपादका इत्यर्थः । ४-१-२ ॥ ॥पूर्वसूत्रेति । आत्मेति त्विति सूत्र इत्यर्थः ॥ विष्णुदृष्टे-रेवेति । तथा च प्रतीके आत्मा न प्रतीकविषये आत्म शब्दोदितविष्णुदृष्टिर्न कर्तव्येत्यर्थः ॥ न प्रतीकोऽस्विति । तथा च आत्मशब्दस्य जीवे वाचित्वमंगीकृत्य प्रतीके आत्मा न प्रतीकविषये जीवमतिं न बध्नीयादिति न प्रतीक इति प्रतिज्ञाभागव्याख्यानकरण इत्यर्थः । ॥ प्रकृतेति । आत्मेति त्विति पूर्वसूत्रे आत्मशब्देन प्रकृतविष्णुपरित्यागोऽप्रकृत-जीवस्वीकारश्चेत्यर्थः ॥ आवर्तत इति । न प्रतीक इति सूत्रे प्रतीक इति पदमावर्तनीयमित्यर्थः ॥ नेत्यनेनेति । प्रतीकविषये विष्णुदृष्टिर्न कर्तव्येति तदर्थः । द्वितीयं आवर्तितप्रतीक इति पदं ॥ श्रुतीति । मनो ब्रह्मेत्यादि श्रुतीत्यर्थः। ॥ उभयत्रेति । प्रतीक इत्यस्य विषयसप्तम्यंतत्वपक्षेऽधिकरणसप्तम्यंतत्वपक्षे चेत्यर्थः । द्वितीयं अधिकरणसप्तम्यंतं प्रतीक इति पदं । तस्मादित्यर्थतया आद्यव्याख्यानमनुवदति ॥ यस्मात्प्रतीकेति ॥ प्रकृतश्चात्मेति । आत्मेति त्विति सूत्र इत्यर्थः ॥ ४-१-३। पूर्वसूत्रेति । न प्रतीक इति सूत्रे इत्यर्थः । प्रतीकेषु आदित्यादिषु ॥ ब्रह्मप्रतीकयोरिति । ब्रह्मादित्यादिप्रतीकयोरप्यभेदेन दृष्टेरकर्तव्यत्व इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । यद्यन्न भवति न तत्त्वेनोपास्यमिति युक्तेरमा-नत्वांगीकार इत्यर्थः ॥ तत्रापीति । प्रतीके जीवमतिं न बध्नीयादित्यत्रापीत्यर्थः । कुत इत्यत उक्तं ॥ अनैकांत्येनेति । ब्रह्मानात्मकेऽप्यादित्यादिप्रतीके ब्रह्मत्वेन दृष्ट्यंगीकारेण न हि स इत्युक्तयुक्तेर्व्यभिचारप्रसंगादित्यर्थः । ननु स नेति युक्तिः समेत्युक्तमयुक्तं । ब्रह्मप्रतीकयोरभेदांगीकारादित्याशंक्य निराकरोति ॥ न च ब्रह्मप्रतीकयोरभेद इति ।

कुतो नेत्यतो विरुद्धधर्माधिकरणत्वादित्याह ॥ ब्रह्मणः सत्वादिति । सत्यत्वादित्यर्थः । सः पारमार्थिकभेदः ॥ असिद्धिरिति । प्रतीकं जीवत्वेन नोपास्यमतत्त्वात् तादात्म्याभावादिति यावदित्येवं न हि स इत्यनेनोक्तहेतोरासिद्धिः स्यात् । पारमार्थिकभेदाभावरूपतादात्म्यस्यैव सत्वादित्यर्थः ॥ अनेन विशिष्ट इति । न हि स इत्युक्तस्तादात्म्याभावरूपो हेतुरिति शेषः ॥ असिद्धिः स्यादिति । अचेतनानां चेतनत्वेन ध्यानप्राप्त्योत्कर्षप्राप्तेर्निर्विशेषणासिद्धिः स्यात् ॥ तत एवेति । अचेतनानां चेतनत्वोपास्योत्कर्षप्राप्तेरेवेत्यर्थः ॥ सोक्तयुक्तीति । न हि स इत्युक्तयुक्तीत्यर्थः । अतत्त्वं नोपास्यमित्येवं व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वकथनमसंगतं । अतत्त्वादित्येव हेतुर्वक्तव्यो न तूक्तविशेषणविशिष्ट इत्येवं हेतोरेव निर्विशेषणत्वस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह ॥ अत्र व्याप्तेरिति । व्याप्त्यभिधानं । व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वेनाभिधानं । कथंचन को विद्वेषः स्यादिति पदानामन्वयं दर्शयित्वाऽभिप्रायमाह ॥ कथंचनेत्यादि । उन्नीयत इत्यतः इत्यभिप्रेत्य ॥ इत्युक्तेऽपीति । न केवलं पूजिते सतीत्यर्थः । प्रोक्तमितिवदिति वतिः सप्तम्यर्थे इत्याह ॥ इत्युक्ते यथेति ॥ विवेकार्थमिति । स्पष्टत्वार्थमित्यर्थः । अयं श्लोकः राज्ञास्त्विति श्लोकः । पूर्वं पूजया दर्शनमुन्नीयत इत्याशयेनैव पूज्यत इत्युक्तं न तु दर्शनं स्पष्टमुक्तमत्र च प्रोक्त इति वचनात्तस्य च प्रकर्षेण न चोपचारेणोच्यते । अपि तु वस्तुत एवेत्युक्त्या दर्शनस्य स्पष्टमवगमात् । वास्तवोक्तेर्ज्ञानाव्यभिचरितत्वात् । पूजा च न ज्ञानाव्यभिचारिणी । उत्कर्षज्ञानाभावेऽपि लोकानुकरणाय लोके पूजाया बहुलमुपलंभादित्यवगन्तव्यं ॥ न चैवामिति । ब्रह्मप्रतीकयोर्द्वयोरप्य-

भेदेन ध्यानं नांगीक्रियत इत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ प्रतीकस्य हीति । प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन विकारभूतप्रतीक-स्वरूपोपमर्देन ब्रह्मत्वं भाव्यत इत्यर्थः ॥ न तु ब्रह्मण इति। तस्य प्रतीकविकारत्वाभावेन तत्स्वरूपोपमर्दाभावादित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । प्रतीकाभावप्रसंगात् । विकारस्वरूपोपमर्देन न हि नामादिजातस्येत्यादिना ग्रंथेनेत्यर्थः ॥ भेदाभेदेति । कार्यकारणयोर्भेदाभेदावंगीकृतौ । तत्रायं विवेकः । कार्यस्य कारणाभेदः कारणस्य कार्याद्भेद इति । तथाच प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्मकार्यत्वात्प्रतीकस्वरूपोपमर्देनाभेदो ब्रह्मणाऽङ्गीक्रियते । कारणस्य ब्रह्मणस्तु प्रतीकाद्भेद एव । तथा च प्रतीकस्वरूपोपमर्देन तस्य ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणि प्रतीकता कथं ध्याता स्यात् । तस्य ततो भिन्नत्वादित्येवं भेदाभेदाभि-प्रायेणेत्यर्थः । अयं परिहार इति। द्वयोरभेदेन ध्यानदूषणं समं भवत्येव । न चैवं प्रतीकस्य हि ब्रह्मत्वं भाव्यते न तु ब्रह्मणः प्रतीकत्वमित्युक्तः परिहार इत्यर्थः ॥ परस्परमिति । कार्ये कारणप्रतियोगिकभेदाभेदौ कारणेऽपि कार्यप्रतियोगिकभेदाभेदाविति परस्परमित्यर्थः । तदुपपादयति ॥ न हीति । कार्ये कारणाद्भेदकथनस्य प्रयोजनमाह ॥ तस्मादिति। कारणेन ब्रह्मणा कार्यस्य प्रतीकस्य भेदसद्भावादित्यर्थः। अनुपमर्दितस्वरूपस्य विकारस्येत्यत्रायं हेतुः । भेदसद्भावादेव विकारस्वरूपोपमर्दो नास्तीति ॥ युक्तमुक्तमिति। ध्याते त्वेकस्य तद्भाव इत्युक्तं युक्तमित्यर्थः । इदमेव च ब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषु तद्दृष्टिः प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनामित्युक्तं दूषयति ॥ एतेनेति । प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुरिति वचनेनेत्यर्थः ॥ ४ । १ । ४ ॥ ॐइतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ कर्मपदप्रक्षेपेणेति ।

उत्तरपूर्वकर्मणोरिति कर्मपदप्रक्षेपेणेत्यर्थः । एवं ज्ञानिवदिति व्याख्याने दृष्टं ब्रह्म । पापं भस्मसात्करोतीतिवत् तद्द्वेषोऽपि दृष्टं ब्रह्म । पुण्यं भस्मसात्करोतीत्यपरोक्षज्ञानातिदेशोऽपि प्रतीयते । न चैतद्युक्तं । निर्गुणस्य ब्रह्मणः साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात् । न मे गुरोरप्यपरोक्षतां गतामिति मध्वविजयवचनात् । अतस्तेषां द्वेषपरिपूर्तिरेव पुण्यनाशसाधनमित्येवमपरोक्षज्ञानस्थाने द्वेषपरिपूर्तिरेव वक्तव्येत्याशयेनाह ॥ द्वेषपरिपूर्ताविति । पश्यतो ब्रह्म निर्द्वंद्वं हीनं च ब्रह्म पश्यत इत्यत्रापि हीनब्रह्मदर्शनं नाम तद्द्वेषपरिपूर्तिरेव नान्यत् । न मे गुरोरप्यपरोक्षतां गतं । अतो निर्गुणोपासने मा स्म विश्वसीरित्यच्युतप्रेक्षं प्रति तद्गुरुणोक्तत्वादित्यवगंतव्यमिति संप्रदायः । आदिपदेन मोक्षग्रहणनिरासायाह ॥ मोक्षेतरेति । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ न चैवमिति । कुत इत्यत आह ॥ जीवन्मुक्तानामिति । शुकादीनामित्यर्थः ॥ ४ । १ । ८ ॥ ❁ ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ तथाऽत्राप्युत्क्रांतिरिति । तथा च देहान्मोक्षस्याप्युत्क्रांतिरूपत्वेन सर्वसाधारण्यादिति भावः ॥ विभागेनेति । इतरेषामुत्क्रांतिरितिविभागेनेत्यर्थः ॥ आद्य इति ॥ प्रोक्त उदित इति । पुल्लिंगांतपाठ इत्यर्थः ॥ मोक्षानुवादेनेति । मोक्षः कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोग इति चतुष्टयं फलं तदात्मक इति यावत् । स च क्रमात्पादेषूदित इति योज्यमित्यर्थः ॥ द्वितीये त्विति । प्रोक्तमुदितमिति नपुंसकांतपाठ इत्यर्थः ॥ विपर्ययेणेति । फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षत्वं विधेयमित्यर्थः । तथाच कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोग इति फलचतुष्टयं मोक्ष इति प्रोक्तं तच्च क्रमात्पादेषूदितमिति योज्यमिति भावः । नन्वनिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपफलस्यैवैतदध्यायप्रतिपाद्यत्वात्कर्मक्षयादीनां चातथात्वात्कथं तेषामध्यायांतर्भाव इत्यत आह ॥ आत्यंतिकेति । कर्मक्षयोत्क्रांत्योरनिष्टनिवृत्तिरूपत्वान्मार्गभोगयोरिष्टप्राप्तिरूपत्वाद्युक्तस्तेषां फलाध्यायांतर्भाव इति भावः । अर्चिरादीनां लोकानामिति सामानाधिकरण्यभ्रमं निवारयति ॥ व्याधिकरण इति । अर्चिरादीनां लयाल्लोकानां महरादीनां च सप्तानां लयादित्यर्थः । अर्चिरादयोऽतरिक्षलोकांतर्गता एवेत्याशयः । सर्वश इत्यस्यार्थः ॥ सर्वेषामिति ॥ उक्तयुक्तीति । लयाच्चैवार्चिरादीनामित्युक्तयुक्तीत्यर्थः ॥ ॥ प्रायेणेत्युक्तमित्यादि । उत्क्रांतिमार्गौ देवानां न भाविष्यत इत्येतत्प्रायः कदाचिदुत्क्रांतिमार्गौ भवत इति सामान्यमेव नेत्यस्य व्यावर्त्यं । न तु मोक्षकालीनोत्क्रांतिमार्गौ व्यावर्त्यकथनपरप्रायःशब्दार्थौ । देवानां मोक्षसमये उत्क्रांतिमार्गौ न भवतः कदाचिन्मोक्षसमयेऽप्युत्क्रांतिमार्गौ भवत इति व्यावर्त्यकथनपरप्रायः-

शब्दो न भवतीत्यर्थः ॥ तस्य चेति । देवानामुत्क्रांतिमार्गौ न भविष्यत इत्यस्य व्यावृत्तिकथनपरप्रायःशब्दार्थभूतौ न भाविष्यत इत्यस्य व्यावर्त्याविवित्यर्थः । तथाच देवानां मोक्षसमये उत्क्रांतिमार्गौ न भाविष्यत इत्येतत्प्रायः । कोऽर्थः कदाचिदमोक्षसमये स्त इति । हरिं प्राप्य मुक्तिर्भूयादित्यत्र प्राप्तिभवनयोः पुरुषमुक्तिकर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाभावात् क्त्वादेशभूतल्यबनुपपत्तिरित्यत आह ॥ प्राप्यावस्थितानामिति । तथा च प्राप्यावस्थानयोः पुरुषकर्तृकत्वान्न दोष इति भावः । भू इत्यस्मात् प् इत्यस्यलोपे यासुडागमे सुट् इत्यस्य लोपे भूयादिति रूपं । सार्वधातुकत्वे भवेदिति रूपं तस्य स्यादिति द्रष्टव्यं । तत्सन्निकृष्टकरणजन्यत्वाभावेऽपि तद्विषयकत्वांगीकारे दोषमाह ॥ सर्वविषयं वेति । असन्निकृष्ट-करणजन्यत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ अनंतचतुष्टयेति । ज्ञानदर्शनसुखवीर्यरूपा जीवगणाः संसारे घातुकबंधप्रतिबद्धा मुक्तावाविर्भवंतीति जैनमतामिति समयपादे उक्तत्वादित्यवधेयं ॥ विप्रतिपन्नेति । मोक्षकालीनोर्ध्वगतिरित्यर्थः ॥ तेनेति । प्रतिज्ञायां हेतौ च विप्रतिपन्नचेतनपददानेनेत्यर्थः ॥ अचेतनगताविति । उर्ध्वगतिमात्रस्य पक्षत्वे पाषाणस्योर्ध्वमुत्क्षेपणं कदाचित् क्रियते साऽप्यूर्ध्वगतिः पक्षवत्तया आयास्यति । तत्र दुःखेतत्वसाधने बाधः यदा देवदत्त उर्ध्वलंघनं करोति तदा तदीयोर्ध्वगतौ सिद्धसाधनता च स्यादतः प्रतिज्ञायां विप्रतिपन्नेत्युक्तमित्यर्थः । ननु मंदगतौ व्यभिचारवारणाय दूरगतित्वादिति हेतुः क्रियत इत्यत आह ॥ दूरस्थत्वेति । ननु तीव्रगतित्वं हेतुरतो न मंदगतौ व्यभिचार इत्यत आह ॥ तीव्रस्यापीति ॥अपरिनिष्ठितत्वादिति । देवदत्तस्य मंदगतेरपि बालकगत्यपेक्षया तीव्रा भवत्येवेति एताव-

त्येव गतिस्तीव्रेति निष्ठा नास्तीत्यर्थः ॥ सुप्तगतावितिं । यथा गाढनिद्रया सुप्तमेव कंचित्पुरुषं हस्ते गृहीत्वा कश्चिन्नयति तदा तदीयायां गतौ व्यभिचार इत्यर्थः । ननु दुःखसाधनत्वे साध्ये सुखार्थायां देवदत्तगतौ व्यभिचारः स्यादित्यत उक्तं ॥ सुखार्थीऽपीति । एकं च तदिति एकशब्दः केवलार्थे इत्यर्थः । संख्यार्थत्वे बाधकमाह ॥ अन्यथेति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला इति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टस्यैकशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपाते सत्यैकानुमानेति स्यादित्यर्थः । ॥ उक्तत्वादिति । अनुकूलतर्काभावदशायामित्यर्थः ॥ ऊर्ध्वगतित्वाभाव इति । तथाच नाधर्मे साध्याव्यापकेति भावः । अयमप्युपाधिः स्वगतस्य दूरोर्ध्वगतौ साध्याव्यापकत्वादेव प्रत्युक्त इत्यवधेयं ॥ व्यभिचारादर्शनादेति । सुखे दुःखसामानाधिकरण्यरूपदुःखेतत्वशरीरवृत्तित्वयोः सद्भावेन कुत्रापि व्यभिचारादर्शनादित्यर्थः ॥ प्रतिरूपसाधनमिति । स्वव्यावृत्त्या पक्षे साध्याभावसाधकमित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षरूपमिति यावदिति भावः ॥ प्रथमेनैवेति । यथा नित्यः शब्दः श्रावणत्वादित्यनुमानस्य प्रतिपक्षभूतं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यनुमानं तत्र चेदुपाधिःकश्चनोद्भाव्येत । तर्हि तेन सत्प्रतिपक्षोन्नयने पुनर्नित्यत्वमेव साधितं स्यात् । ततश्च प्रथमेनानित्यत्वसाधककृतकत्वानुमानेनैव प्रतिरुद्धं । न च नित्यत्वसाधकानुमानानामनेकत्वप्राप्त्या प्राबल्यमिति वाच्यं । शतमप्यंधानां न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबंधादिति भावः ॥ अत एवोपाधिरपीति । प्रतिपक्षस्याकिंचित्करत्वात्तदुन्नायकोपाधिरप्यकिंचित्कर इत्यर्थः ॥ प्राक्तन इति । पक्षादिप्रविभागात्प्राक् व्याप्तिग्रहण-

वेलायामित्यर्थः ॥ कयाचिद्विवक्षयेति । पक्षादिप्रविभागात् प्राक् व्याप्तिग्रहणवेलायां प्रवृत्तस्योपाधेरव्याप्युन्नायकत्वाविवक्षयेत्यर्थः ॥ शरीरसमानाश्रयत्वमिति । शरीरेण सहैकस्मिन्नधिकरणे वर्तमानत्वं नाम शरीरसमानाश्रयत्वमेवेत्यर्थः ॥ गतित्वं विशिष्टमिति । चेतनत्वविशिष्टं गतित्वमित्यर्थः । पूर्वोक्तः सामानाधिकरण्यरूपः । नानुमिनुयाः एवमपि कस्मान्नानुमानं करोषीत्यर्थः । सततोर्ध्वगतिर्मुक्तिकालीना ॥ सिद्धा चेदिति । सिद्धांतिनां भवतामिति शेषः ॥ बाध इति । दुःखेतत्त्वाभावादितिभावः ॥ एतेनेति । मुक्तगतावपि गतित्वेन शरीरिवृत्तित्वसाधनादिति भावः । बुद्धरूपिणा विष्णुनेत्यर्थः ॥ अभ्युपगमकारणमिति । तत्त्वज्ञानादिमता आप्तेन बुद्धेन प्रणीतत्वादिदं मतमवश्यमभ्युपगंतव्यं । एतादृशमतस्याभ्युपगंतव्यतायाः प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । असुराणामधिकार इति कर्तरि षष्ठी । तथा चासुराणामधिकारत्वादसुरैरधिक्रियमाणत्वादित्यर्थः ॥ विवक्षुश्चेति । तथाच तन्मतमभ्युपगंतव्यमित्यर्थः । यथाभूतं परमं साम्यमित्यादि। ब्रह्मभावस्य मोक्षत्वे परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिविरोधः । साम्यस्य भेदगर्भत्वात् । सोऽश्नुत इत्यत्र ब्रह्मणा सहेति भेदोक्तेः। अन्यथांव्याख्यानं व्यावहारिकभेदपरत्वरूपं । ननु प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव चेत्यज्ञानमोहयोरुभयोरपि तमोगुणकार्यत्वेनाज्ञानमोहिता इति कथमुक्तं तमोगुणमोहिता इति वक्तव्यत्वादित्यतो लक्षणया तथैवोच्यत इत्याह ॥ तमोगुण इति । लक्षणाबीजं संबंधं दर्शयति ॥ अज्ञानकारणत्वादिति । मुख्यार्थे बाधकं लक्षणाबीजसंबंधं च प्रमाणेन दर्शयति । प्रमादिनीत्याहुः । उपमर्दः संबंधविशेषः । एकात्मवादम् एकजीववादं ॥ स्वाभाविकात्मवादमिति।

सिद्धांतरीत्या भास्करमतानुसारेणोक्तमुपाधिकृतानेकात्मवादमिति । तन्मते आत्मभेदस्यौपाधिकत्वात् । संवृत्यावच्छिन्न-मेव नानापुद्गलशब्दितामिति संबंधः । न तु स्वभावत इत्यत्र हेतुः संवृतेरिति । तत्कृतावच्छेदानां संवृतिकृतभेदानां । भास्करमत इव सत्योपाधिकृतसत्यभेदवादो नाभ्युपगत इति भावः । शब्दितमित्येतदनूद्य व्याख्याति ॥ इत्युक्तमिति। अध्याहार्यमाह ॥ भवतीति शेष इति । ॥ एषा प्रक्रियेति । तच्चित्सुखादिकमित्युक्ता यद्यपीत्यादिनोक्ता च प्रक्रियेत्यर्थः ॥ तत्कथमिति । तथा चैषा प्रक्रिया समानेत्युक्तमयुक्तमिति भावः । ननु प्राभाकरेणातत्त्वावेवेदकस्य प्रामाण्यमंगीकृतमेव । अनुभूतिः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणे तद्व्यावर्तकविशेषणादानादित्यत आह ॥ अनुभूतिः प्रमेति ॥ अतत्त्वावेदकाभावाभिमानेनेति । अयथार्थज्ञानमेव नास्तीत्याभिमानेनेत्यर्थः । भ्रांतिहेतुः । वेदस्य । तेषामपि । आकाशे नैल्यादिज्ञानानामपि । अविशेषात् अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वाविशेषात् ॥ ब्रह्मज्ञानेति । वेदस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वादाकाशनैल्यादिज्ञानस्य तदभावादित्यर्थः ॥ न त्वल्पकालेनेति । येन तेषामपि प्रामाण्यसंकेतः कार्यः स्यादिति भावः ॥ अस्यैवार्थस्येति । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वरूपार्थस्यैवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतोः प्रामाण्यानंगीकार इत्यर्थः । नागशब्दात्कुंजरं । नगशब्दाद्गिरिं । भ्रांता न भवंति खल्वित्यन्वयः । वर्णदैर्घ्यादिकं आकाशनैल्यादिवदारोपितं । उदाहरेत् अर्थप्रमापकत्वेन स्वग्रंथे पर इति शेषः । तथाच नाग इत्यादिशब्दादर्थभेदं प्रतिपद्यमाना भ्रांता न भवंतीत्युक्त्या वर्णदैर्घ्यादेर्ब्रह्मज्ञानात्प्रागबाध्यातयाऽल्पका-

लानिवर्त्यभ्रांतिहेतोर्वर्णदैर्घ्यादिज्ञानस्यातत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमंगीकृतमिति ज्ञायते । भ्रांता न भवंतीत्येतदेव प्रकृतप्रामाण्यसाधकं। तथाच तलनैल्यादिज्ञानस्यापि प्रामाण्यसंकेतः कार्य इति भावः। अविसंवादः शून्यवादिनाऽपीति। अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति सौगता इति वचनादिति भावः ॥ सत्वेतीति । तथाच सत्त्वादिधर्माणां विशेषाणामभाव उभयोः संमत इत्यनेन निर्विशेषत्वांगीकारः प्रदर्शित इति द्रष्टव्यं ॥ सत्वमपीति । निर्विशेषत्वांगीकारवत्सत्वानंदत्वज्ञानत्वांगीकारोप्युभयोः संमत इति वक्तुमादौ तत्त्वस्य सत्वं शून्यवादिनांऽगीक्रियत इत्याशयेन शून्यं नामासत्तस्य कथं सत्वं शून्यवादिनांऽगीक्रियत इत्याशंकां परिहर्तुमाहेत्यर्थः। सद्विरोधित्वमत्यंतासत्वं । आधारत्वात् अधर्माधिकरणत्वादित्यर्थः । न स्यात्मैवेति । येन कारणीभूतस्यात्मनो नाशोऽपेक्षितः स्यादिति भावः। जागरे शरीराद्यभिमानसद्भावदशायामित्यर्थः। सुप्तौ शरीराद्यभिमानाभावदशायामिति यावदित्यर्थः ॥ विनिगमनमिति । देहेंद्रियादिरूपसामग्रीवैकल्येनैव दुःखानुत्पादादनात्मनाशेनेत्यत्र किं विनिगमनमित्यर्थः ॥अत्यंतेति। तथाच न तन्नाशेन दुःखहानिरेष्टव्येत्यर्थः । विप्रकृष्टं बहिष्ठं धनादि। संनिकृष्टं अंतर्निक्षिप्तं धनादि । एवमत्रापि विप्रकृष्टं देहादि । तस्य भावस्तत्वम् । तथा च भावार्थप्रतियोगित्वमभावत्वमित्यर्थः ॥ नष्ट आत्मा घटश्चेति । नाशसमानकालीन आत्मा नाशसमानकालीनो घटश्चेत्यर्थः ॥ अप्रामाणिकावेति । ध्वंससमानकालीनप्रतियोगिनोऽप्रामाणिकत्वादित्यर्थः ॥ अनुज्ञयेति । जीवस्य ब्रह्मत्वं नाम अविद्याकामकर्मादिबद्धस्य परमानंदभोक्तृत्वमित्युक्तं स्यात् । तच्चास्माकमिष्टमेव । अविद्यापगमानंतरं जीवस्य तथाभावांगी-

कारादिति भावः ॥ मा न भूवमिति । अहं निराकाररूपं माभूवमिति न । मम निराकाररूपत्वं मास्त्विति नेति यावत् । किंतु भूयासं निराकाररूपमेव भूयासमिति लोको न ह्याशास्त इत्यर्थः । चक्षुषी निमिल्येत्यादि तुष्णीं तथा वदत इत्यर्थः । प्रतिमल्लः प्रतिवादी । यद्वा इदानीमहमिति परमप्रेमास्पदतयाऽनुभूयमानं यद्रूपं तन्मा भूवं एतद्रूपं त्यक्ष्ये इति न । किंतु भूयासमित्यमेव सर्वदा भूयासमित्येवाशास्त इति प्रसिद्धं । निराकाररूपमनुसंधायेत्थमाशास्त इति न हीत्यर्थः ॥ संवलित रूप इति । परमप्रेमास्पदतया आशास्यमानेऽहमिति चिदचित्संवलिते रूपे निराकारं रूपम- स्त्येवेत्यर्थः । अतो निराकाररूपं भूयासमित्याशीर्युक्तेति भावः । तस्य निराकाररूपस्य । ॥ अन्यस्येति । यदा मा न भूवं भूयासमित्याशासानकर्तृसाकारं तस्य निराकाररूपभवने कथमाशासा स्यात् । कुत इति चेत् । अन्यस्यान्य- स्मिन्निरुपाधिकप्रेमोत्पत्तेरसंभवादित्यर्थः ॥ स हि तस्यापीति । आत्मन इत्यर्थः । तन्नाशेन देहेंद्रियादिनाशेन । परमेष्टं अप्राकृतस्वरूपानंदाविर्भावः । अल्पेष्टं प्राकृतदेहादि ॥ उक्तमेवेति । न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानंदतेष्यत इत्युक्तमित्यर्थः । अनुभूयासमिति । आनंदानुभववान् भूयासमित्यर्थः । द्रविणवत्वे हि पारिव्रढ्यं न तु द्रविणत्व इतिवदिति भावः । नन्वानंदानुभव एव पुरुषार्थ इत्येवोच्यत इति चेत्तत्राह ॥ न चेति । आनंदस्यानुभवविषयत्व- मित्यर्थः । प्रतीयते प्रतीतिविषयो भवति । प्रत्येति प्रतीतिमान्भवति ॥ भावशब्द इति । अभावशब्दांतर्गतो भावशब्द इत्यर्थः । तथाच भवतीति भावः सन् न भवतीत्यभावोऽसन् शून्यमित्यर्थः । निवृत्तिर्ध्वंसः ॥ यथोक्त-

मिति । आत्मने दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वमुक्तमित्यर्थः । तैर्देहादिभिर्विना केवल आत्मा दुःखहेतुर्न चेत्तर्हि ते देहादन्येऽपि तादृशाः केवला न दुःखहेतवः । किंत्वात्मसहिताः । एवमात्मनो दुःखहेतुत्वं देहादेश्च दुःखहेतुत्वमिति पक्षद्वयमपि निर्दोषं ततः कारणात् द्वयोर्देहविषये आत्मविषये च वैराग्यं संपाद्यं तन्नाशः संपाद्य इति यावदित्यर्थः ॥अदेहत्वादिति। देहशून्यत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्म वेद ब्रह्म भवतीत्यादि श्रुतिरेव मदभिमतमोक्षवादिनी भविष्यति। अतस्तदभिमतमोक्षवादिनी श्रुतिर्नास्तीत्यपि ग्राह्यमिति यदुक्तं तदसदित्यत आह ॥ एवं ब्रह्म वेदेति । ॥ व्याख्यातव्येति । ब्रह्म पूर्णं वेद चेत्स्वयमपि योग्यतानुसारेण पूर्णो भवतीति व्याख्यातव्येत्यर्थः ॥ न चाशरीरस्येति । इंद्रियाणां शरीरसंयुक्तत्वेन तदभावे तेषामप्यभावेन भोगासंभवादिति भावः ॥ परकीयानुमानस्येति । आत्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वाच्छरीरादिशून्यतावदित्यनुमानस्येत्यर्थः । परकीयानुमाने आत्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वमुपाधिरित्याह ॥ शरीरादिशून्यतामपीति । दृष्टांतीकृतेत्यर्थः ॥ दुःखध्वंसेति । आत्माविशेषितकेवलदुःखध्वंसमात्रोपयोगित्वादित्यर्थः । तदुभयमुपपादयति ॥ न हि दुःखमिति ॥ निर्दुःखः स्यामिति । शरीरहानेनेत्यर्थः । अत्र स्यामित्युत्तमपुरुषेणात्मनो भानादिति भावः । तथाच शरीरादिशून्यतायां पुरुषार्थत्वस्यात्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वाभावादिति साधनाव्यापकत्वं द्रष्टव्यमिति स्पष्टत्वान्नोक्तं । अस्मदुक्त प्रतिपक्षत्रये दूषणमाशंकते ॥ ननु शून्यभाव इति। शून्यभावो ब्रह्मभावो वा न मोक्षः । अदेहत्वादित्याद्यनुमाने पक्षीभूत इत्यर्थः । सममेतत्तवा-

पीत्याह ॥ परानुमान इति । शून्यभावो ब्रह्मभावो वा पुरुषार्थ इत्यनुमानेऽपीत्यर्थः ॥असिद्धत्वेनेति । पक्षीभूतायाः आत्मशून्यतायाः ब्रह्मभावस्य वा अस्मान्प्रत्यसिद्धत्वेनेत्यर्थः । स्थापनानुमाने आश्रयस्योभयसिद्धत्वमपेक्षितं । प्रतिपक्षानुमाने तु परप्रसिद्धिरेवातस्तत्रैवाश्रयासिद्ध्यादिर्न तु प्रतिपक्षकर्तृणामस्माकमित्याशयेनाह ॥ इयांस्त्विति ॥ परंज्योतिरिति । परंज्योतिःशब्दवाच्यनिर्गुणब्रह्मसंपत्तिरूपपरममुक्तिमत एव स्वरूपाविर्भावेनैव जक्षन्नित्यादिना भोगोक्तेः । सगुणविशेषत्वांगीकारे तद्विरोधादित्यर्थः । आत्मस्वरूपस्य परमेष्टत्वेन तन्नाशस्य पुरुषेणाप्रार्थ्यत्वादिति भावः । भेदे सद्वैतत्वैव स्यादित्येतदयुक्तमित्याशंकते ॥ अथेति । सतः सत्यभूताद्दुःखादित्यर्थः । ननु बहुजीववादिमते एकस्य मुक्तिदशायामन्येषां दुःखसद्भावेन दुःखप्रतियोगिकभेदसद्भावात्तं प्रतिमोक्षः स्वप्रतियोगिकभेदराहितत्वादित्यंतिमानुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यत आह ॥ बहुजीववादिनं प्रतीति । पूर्वकौ शून्यवादिमायावादिनौ । कश्चिद्विशेषो भंगुरत्वादिरूपः । पूर्वाभ्यां शून्यवादिमायावादिभ्यां ॥ स्पष्ट एवेति । अहमिति परमप्रेमास्पदतया साक्षिणाऽनुभूयमानाकारापगमस्य तेनाप्यंगीकारेण तन्नाशस्यापुरुषार्थत्वमेवेत्यादिदूषणप्रकारातिदेशः । तथोक्तरूपे मोक्षेऽनुमानविरोधातिदेशश्च स्पष्ट इत्यर्थः । वर्तमानकालस्यापि केवलज्ञानित्वोपपादनार्थमुक्तं ज्ञानातिरिक्तस्य कल्पितत्वादिति । तथाच साध्यवैकल्यमिति भावः । विशेषः संसारान्मुक्तेर्व्यावहारिकद्वितीयाभावरूपः ॥ तदभाव इति । तथा कालो व्यावहारिकद्वितीयाभाववान्नेति साध्यत इत्यर्थः । शंकते ॥ ज्ञानव्यतिरिक्तमिति । साध्यधर्मस्याश्रयासिद्धौ चोदितायामवस्था

आश्रयतां व्रजेदिति वक्तव्यं न तु पक्षतामिति। साध्यविशिष्टधर्मिण एव पक्षत्वादित्यत आह ॥ पक्षशब्देनेति। तर्हि वर्तमानकालरूपे दृष्टांते साधनवैकल्यमित्यत आह ॥ संसारावस्थैवेति ॥ अनुमानांतरेति। अवस्थापक्षकेत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञाऽन्या भवतां निग्रहस्तावत्प्राप्तस्तन्मात्रेण मदीयं मोक्षतत्त्वं व्यवतिष्ठत इति चेत्तत्राह ॥ न हीति। प्रतिवादिनिग्रहमात्रेण विरुद्धं तत्त्वं न व्यवतिष्ठत इत्येतावन्मात्रे दृष्टांतमाह ॥ मा हि भूदिति। न हि भवतीत्यर्थः ॥ कस्मिंश्चिदिति। नित्यशब्दः कृतकत्वादिति वादिना प्रयुक्ते विरुद्धत्वमनैकांत्यं वेति दूषणद्वये प्रतिवादिनोक्ते वादिना दूषणाधिक्यं नाम निग्रहस्थानमिति प्रतिवादिनि निगृहीते सति तन्मात्रेण नित्यत्वानुमानस्य समीचीनत्वप्राप्त्या तेन नित्यत्वरूपं प्रमेयं न सिद्ध्यति। आधिक्येनानैकांतिकत्वपरित्यागेऽपि विरुद्धत्वेन दुष्टत्वात्। एवं वाद्युक्ते मोक्षे कालपक्षकानुमानेन प्रतिवादिना दूषिते तस्मिन्नाश्रयासिद्ध्या दूषिते तत्परित्यागेनावस्थापक्षकानुमानकरणे प्रतिज्ञाहानिरूपनिग्रहस्थानप्राप्तौ सत्यां प्रतिवादिभूतास्मन्निग्रहमात्रेण त्वदीयं मोक्षतत्त्वं न सिद्ध्यति। अवस्थापक्षकानुमानविरोधस्यापरिहार्यत्वादित्यर्थः। दूषणद्वयस्यासमीचीनत्वे आधिक्येन प्रतिवादिनि निगृहीते प्रथमदूषणदूषितत्वेनानुमानस्यासमीचीनत्वं वक्तुं न शक्यते। तस्य दूषणस्यासमीचीनत्वात्। अतः सद्दूषणद्वयेनेत्युक्तं ॥ एवं तर्हीति। कालाधिकरणत्वेन कालनिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वे सतीत्यर्थः ॥ सामान्येति। कालो नास्तीति सामान्यनिषेध एवेत्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरकोटीति । कोटिरवधिः । एतदारभ्यैतावत्पर्यंतमस्तीत्येवं पूर्वोत्तरावधिरहिततयेत्यर्थः ॥ पूर्वाभ्यां सहेति ।

शून्यवादिमायावादिभ्यां सह विद्यमानस्य विज्ञानवादिनश्चेति त्रयाणामित्यर्थः ॥ शून्यमायावादिनोः बहुजीववादिनोरित्यर्थः । एकजीववादिभ्यां शून्यवादिमायावादिप्रभेदाभ्यां ॥ अतिदेशः कृत इति । समश्चायामित्यनेनेत्यर्थः ॥ स्पष्टीकरणायेति । विमतशब्देनैव मोक्षकालस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । द्वयोः पूर्वानुमानैतदनुमानयोः ॥ निषेधमुखेनेति । कालः केवलज्ञानवान्नेति निषेधमुखेनेत्यर्थः ॥ विधिमुखेनेति । विमतः कालः प्रपंचवानिति विधिमुखेनेत्यर्थः ॥ पक्षस्तावदिति । सिद्धांत इत्यर्थः ॥ अनुमानं त्विति । यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तत्तत्रारोरोपितमित्येवं कालावयवारोपिततत्त्वसाधकानुमानमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षविरोधादिनेति । सन्घट इत्यादिप्रत्यक्षेण प्रमाणदृष्टत्वानुमानेन विश्वं सत्यमित्यागमेन च विरुद्धत्वाद्दुष्टमित्यर्थः ॥ आगमोऽपीति । ईश्वरैकत्वसाधकशैवाद्यागमोऽपि द्वैतागमविरुद्धत्वाद्दुष्ट इत्यर्थः । भंगुरं अनित्यं । क्षणिकं क्षणमात्रावस्थायि । शुद्धस्यैव निर्विशेषस्यैव । एतदनुमानस्य पूर्वमनुक्तत्वादुक्तसरूपेत्युक्तं । उक्तानुमानसदृशेत्यर्थः । मुक्तस्य अद्वितीयत्वनिराकरणपरत्वेनोक्तसादृश्यं द्रष्टव्यं ॥ पूर्ववदिति । कथमुक्तमोक्षस्वरूपमप्रामाणिकमिति चेत् । न तावदत्र प्रत्यक्षमस्ति । नाप्यागमः । तदीयागमस्यास्माभिः प्रामाण्यानंगीकारात्। वेदादेश्च प्रमाणतया परेणानंगीकृतत्वादित्येव जिनाद्यभिमतमोक्ष इवात्र प्रत्यक्षागमयोरभावादित्यर्थः। अस्मदुक्तं अस्मदुक्तं प्रमेयं ॥ साधनोपादानेति । स्रक्चंदनादिरूपसुखसाधनेत्यर्थः ॥ एषा कल्पनेति । सुखस्यानादित्वे प्रमितत्वेऽव्यक्तत्वान्न प्रतिभास इति कल्पना । तत्प्रतीतेरनादित्वे विषयविषयिभावः प्रतिबद्ध्यत इति कल्पना च

युक्तेत्यर्थः । अर्थालोचनं अर्थसन्निकर्षः । सिद्धांती शंकते ॥ दुःखनिवृत्तिरिति । स्वयमेवेति शेषः ॥ सोपाधिकत्वा-
दिति । स्रक् चंदनादिवत्सुखार्थमर्थ्यत्वादित्यर्थः । सुखार्थमेव दुःखाभावो मृग्यत इत्येतदुपपादयति ॥ सुखमिति
॥विपर्ययस्यापीति । सुखमपि न पुरुषार्थः । तदीयपुरुषार्थत्वस्यापि सोपाधिकत्वाद्दुःखनिवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । दुःख-
निवृत्त्यर्थमेव सुखं मृग्यत इत्येतदुपपादयति ॥ भोजनादिसुखे सत्येवेति । यदुक्तं सुखं दुःखाभावार्थं मृग्यत इति
तस्य पुरुषार्थत्वं सोपाधिकमिति पुनः सिद्धांती शंकते ॥ क्वचिदिति । परदाराभिगमनादावित्यर्थः । तर्हि सुखार्थमेव
दुःखाभावो मृग्यत इति दुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वं सोपाधिकमिति यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याह ॥ दुःखनिवृत्तेरपीति ।
शिरसि गुरुतरकाष्ठभारपरिश्रांतस्तं परित्यजति यदा तदेत्यर्थः । पुनः सिद्धांती शंकते ॥ दुःखनिवृत्तिरिति । ताव-
दिति । काष्ठभारं त्यजतः पुरुषस्येत्यर्थः ।तथाच सुखाभावेऽपीष्यमाणत्वादित्ययुक्तमिति भावः ॥ तत्रापीति । परदारा-
भिगमनस्थलेऽपीत्यर्थः । तथाच दुःखनिवृत्त्यभावेऽपि सुखस्येष्यमाणत्वादित्युक्तमयुक्तमिति भावः । कथमनयोः परस्पर-
निरपेक्षपुरुषार्थत्वमित्यत आह ॥ इच्छाया इति । कदाचित्सुखमेव मे स्यादित्येवेच्छा भवति । कदाचिद्दुःखमेव मना-
गपि माभूदित्येवमिच्छयोरसंकीर्णसुखदुःखाभावविषयकत्वानुभवादित्यर्थः । पुनः सिद्धांती शंकते ॥ भवतीति । स्वरू
पसद्दुःखहानेः पुरुषार्थत्वे बाधकमाह ॥ न हि विषयादिजन्येति ॥ दर्शनादिति । तथाच तत्राननुभूयमानाया अपि
दुःखहानेः पुरुषार्थत्वदर्शनान्मुक्तावप्येवमेवेत्यर्थः ॥ अविरोधादिति । दुःखनिवृत्तेरिति शेषः । पुत्रादिवियोगवाञ्छिः

पुरुषैरर्थ्यत्वं तावदस्त्येवेत्यर्थः । एतद्दृष्टांतेनोपपादयति ॥ न हि परदारेष्विति । कामः काम्यं सुखं । पुरुषार्थो नेति न हीत्यन्वयः । पुरुषैरर्थ्यत्वं तावदस्त्येवैवं प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ननु यथाकथंचित्सुखस्य पुरुषार्थत्वे परदाराभिगमनादौ कुतो न प्रवर्तेत इति पृच्छति ॥ अपि त्विति । उत्तरमाह ॥ अल्पीय इति । अनर्थः ऐहिकः पारत्रिकश्च । प्रवृत्तस्याल्पीयाननर्थो निवर्तेत इत्यादिरन्वयः । महीयाननर्थ इति वर्तते । कुत इत्यत उक्तं ॥ शास्त्रे गर्हितत्वादिति । विषपानादिना बुद्धिपूर्वकं देहपरित्यागस्य । नरकं चात्महत्ययेत्यादिना शास्त्रे निंदितत्वादित्यर्थः । ननु भवत्वल्पीयः सुखं महाननर्थस्तथाऽपि काममात्रस्य पुरुषैरर्थ्यत्वात्कुतस्तत्र न प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्यत आह ॥ इयमेव हीति । तथात्वे प्रेक्षावत्त्वमेव व्याहन्येतेति भावः । उपसंहरति ॥ स्वरूपेणेत्यादि । नानुभूयमानत्वनिषेधनत्वमिति मात्रशब्दार्थः । पुरुषार्थतायाः दुःखनिवृत्तेरिति शेषः ॥ अत एवेति । दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थताया अनुभूयमानत्वं विहाय स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रनिबंधनत्वादेवेत्यर्थः । अनुभविष्यामीत्याशयेन । तत्साधने दुःखनिवृत्तिसाधने प्रयागवारिपातादिना देहत्यागे ॥ अनुभूयमानतामात्रमिति । अतीतायाः अनागतायाः वर्तमानताया वा दुःखनिवृत्तेर्यदाकदाचिदनुभूयमानत्वमित्यर्थः ॥ दुःखनिवृत्तिसत्ताऽपीति । अपिशब्दोऽनुभूयमानत्वसमुच्चायकः । तथाच यावत्पर्यंतं दुःखनिवृत्तिसत्ताऽस्ति तावत्पर्यंतं सर्वदाऽनुभूयमानत्वं विवक्षितं वेत्यर्थः । अनागतदुःखनिवृत्त्यनुभवे निमित्तकथनं ॥ समाधिभावादिति । समाधिर्ध्यानं तज्जन्यसाक्षात्कारो वा तत्प्रभावादित्यर्थः ॥ वर्तमानाऽपीति । आत्यंतिकी दुःखनिवृत्तिरिति वर्तते ।

अचिरं कदाचित् । सुखांतमुक्त्यभिप्रायेणेदं सुखमनुभवन्नेव चरमदेहं विसृज्य मुक्तो यदा भवेदिति सा सुखांतमुक्तिस्तत्र वर्तमानाऽप्यात्यंतिकी दुःखनिवृत्तिस्तदानीमनुभूयते एव । दुःखनिवृत्तेरात्यंतिकत्वं नाम स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वरूपं द्रष्टव्यं। ननु तदानीमात्यंतिकदुःखनिवृत्तिरेव नास्ति । सुखानुभवकाले शरीरेंद्रियबुद्धिरूपाणां दुःखानामेव सत्वादिति चेन्न । अत्र दुःखशब्देन यन्मुख्यं तदेव विवक्षितं न तु दुःखापादकतया दुःखशब्दवाच्यं शरीरादि। अतो नानुपपत्तिरित्यवधेयमित्याहुः । कुत इत्यत आह ॥ सर्वदेति । तथात्वे दुःखनिवृत्तेः सदाऽनुभूयमानत्वे । ननु सर्वकालीनानुभवविषयदुःखनिवृत्तेर्निवृत्तौ विषयांतरसंचाररूपो व्यासंगो भविष्यतीत्यत आह ॥ निवृत्तेरिति। दुःखध्वंसरूपायाः दुःखनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ तादवस्थ्यादिति । ध्वंसस्य नित्यत्वेन निवृत्त्यसंभवादित्यर्थः । तथाच विषयांतरसंचारभावस्तदवस्थ इति भावः ॥ विभागेनेति । प्राकृतं दुःखं नास्त्यप्राकृतं दुःखमस्तीति विभागेनेत्यर्थः ॥ यो दोषोभिहित इति । शरीरे सति तदाश्रयेंद्रियसद्भाव इत्यादिनेत्यर्थः ॥ अनंगीकारेति । सुखस्योत्पत्त्यनंगीकारेत्यर्थः ॥ स्वरूपत्वेनेति ।सुखस्येति वर्तते ॥यदत्रोक्तमिति। न तावन्मुक्तस्य सुखमनादीत्युपपद्यते । संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसंगादिति यदुक्तमित्यर्थः । तदनिरूपणादित्युक्तदोषं परिहरति ॥ आवरणं चेति । मूर्तत्वाभावनिवारणत्वानुपपत्तिरित्युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ न च विशदश्रुतीति । स्पष्टश्रुतिसिद्धेत्यर्थ इत्यर्थः । सुखमिव तत्प्रतीतिरप्यनादिश्चेत्किमावरणकृत्यमित्युक्तं दोषं परिहरति॥ ज्ञानस्येति उक्तदोष इति। निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तिरित्युक्तदोष इत्यर्थः

॥ आत्मस्वरूपावाविति । सुखविषयीकरणस्य प्रतिबद्धत्वेऽपि आत्मस्वरूपविषये तस्य साक्षिरूपज्ञानस्यापि प्रतिबद्धत्वेन सविषयकत्वोपपत्त्या न निर्विषयत्वमिति भावः । मूलं व्याख्याति ॥ नैवमितीति । आत्मशब्दस्याभिप्रायमाह ॥ यद्यपीति । आत्महानं किं कालिकं हानं दैशिकं वा । आद्येऽपि किं विनाशलक्षणं स्वसंसर्गाभावो यथा स्यात्तथा करणरूपानुत्पादो वेति विकल्प्य दोषमाह ॥ विनाशलक्षणमिति ॥ नित्यत्वादिति। नित्यत्वेन विनाशलक्षणं हानमयुक्तं । नित्यत्वोक्त्याऽनादित्वं प्राप्तं । तथा चानादित्वेनोत्पादप्रसक्तेरेवाभावादनुत्पादकरणरूपं हानं न संभवतीत्यर्थः । दैशिकहानरूपो द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्त इत्याह ॥ नापीति । परेषां मते अस्माकं मते ॥ स्वाक्रियतेति । स्वकर्मकपरित्यागरूपक्रियाविरुद्धत्वान्न संभवतीत्यर्थः ॥ असत्त्वमिति । वस्तुसत्त्वस्य प्रतीतिप्रमाणकत्वादिति भावः ॥ अस्मदादीनामिति विशेषणस्य कृत्यमाह ॥ नारदादिभिरिति । अमुक्तैरपीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानस्येति पदाभिप्रायमाह ॥ अस्मदादिभिश्च शास्त्रेणेति । तज्ज्ञानात् मुक्तानां ज्ञायमानत्वादित्यर्थः । अत एव परोक्षज्ञानसद्भावादेव ॥संज्ञाब्देति। तस्यापरोक्षज्ञानाभिप्रायकत्वादिति द्रष्टव्यं ॥ संख्यादिधर्माणामिति। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूपाणां सामान्यगुणानां मुक्तेष्वपि सद्भावादित्यर्थः ॥ साधर्मो यस्येति । तथाच विनाशाभावरूपधर्मवानित्यर्थः । अपव्रज्यते अपवर्गवान्भवति । मुक्तस्य ज्ञानहानिमाशंक्येति मैत्रेयी स्वयमेवाशंक्येत्यर्थः । मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः याज्ञवल्क्यः प्रियामाहेति प्रमाणानुसारेणाह ॥ चोदित इति शेष इति। अस्य

मैत्रेय्या ज्ञानहानिमाशंक्येति । अस्य मुक्तस्य विषये मैत्रेय्या ज्ञानहानिमाशंक्य तद्विषयकशंका तया कारिता । तस्यास्ता दृशशंकामुत्पादयित्वेति यावदित्यर्थः । अत एव ज्ञाननाशाभावादेव । मद्वचनं न मे प्रेत्यसंज्ञाऽस्तीति वचनं । तदर्थकं ज्ञाननाशार्थकं ॥ एवं वचनमिति । अविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्येवमात्मनाशाभावद्वारा ज्ञानाविनाशवचनमित्यर्थः ॥ धर्मानुच्छित्तिसिद्धाविति । ज्ञानवदानंदादिधर्माणामप्यात्मस्वरूपत्वेन तत्स्वरूपाविनाशसिद्धौ तत्स्वरूपभूतानां तेषामप्यविनाशः सिद्ध एवेत्यर्थः । नन्वानंदादिधर्मा अपि विज्ञानवदात्मस्वरूपभूता एव नोच्छिद्यंत इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमिदं वाक्यमित्युक्तमप्ययुक्तं । स्वरूपाविनाशोक्त्यैव तदभिन्नानंदादिधर्माविनाशप्रतिपत्तिसंभवेनानुच्छित्तिधर्मेति वाक्यं पुनरुक्तत्वाद्व्यर्थमेवेति पूर्वोक्तमाशंक्य परिहरति ॥ ननु स्वरूपेति ॥ स्वमतेति । अस्माभिस्तेषां धर्माणामात्मस्वरूपत्वांगीकारादित्यर्थः । तर्हि तान्प्रत्यात्मस्वरूपत्वमुपपाद्यतामिति चेत्तत्राह ॥ किमिदानीमिति ॥ आत्मस्वरूपाक्रियायामिति । धर्माणामात्मस्वरूपत्वप्रतिपादनप्रकरण इत्यर्थः । इदानीं तु मोक्षप्रसंग एव प्रवृत्तोऽस्तीति भावः ॥ इतश्चैतदिति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यमित्यर्थः । विज्ञातारमिति वाक्यप्रतिपाद्यो जीव इत्युक्तं । येनेदमिति वाक्यप्रतिपाद्यः क इत्यत आह ॥ प्रथमेति । नाखिलज्ञापको विष्णुरित्यत्रेत्यर्थः । अविरोधश्च घटपटयोरित्यन्यथाप्रतीतिपरिहारायाह ॥ अविरोधश्चेति ॥ अनुपलंभसनाथेनेति । यद्यनुपपत्तिः स्यात्तर्ह्युपलभ्येत । नोपलभ्यते । तस्मान्नास्तीत्येवं योग्यानुपलंभसहकृतेनेत्यर्थः ॥ तदविशिष्ट इति । घटमहं जानामीत्येतदनुभवसमान इत्यर्थः ॥ अत्र चेति । प्रकृते कर्तृ-

कर्मणोर्भेदांगीकार इत्यर्थः ॥ साक्ष्यनुभवेति । कर्तृकर्मणोरभेदावगाहिसाक्ष्यनुभवविरोधादित्यर्थः । अदृष्टबाधनमित्यस्य दृष्टबाधाभाव इत्यर्थः । दृष्टशब्दः प्रमाणपरः । तथाच प्रमाणविरोधरूपापवादाभाव इत्यर्थ इत्याभिप्रेत्याह ॥ अदृष्टबाधनमित्यादि । तथा चादृष्टबाधनं यत्र कर्तृकर्मणोरभेदसाधकप्रमाणविरोधो नास्ति। अभेदसाधकं प्रमाणं यत्र नास्तीति यावत् । अपवादो नास्तीति तात्पर्यं । तत्रैव विरोधः कर्तृकर्मणोरेकत्वं विरुद्धं भेद एवांगीकर्तव्य इत्यर्थः । यथाऽगुल्यग्रेणांगुल्यग्रस्पर्शनेऽसिधारयाऽसिधाराछेदे वा कर्तृकर्मणोरभेदावगाहिप्रमाणाभावाद्भेद एवांगीक्रियते । प्रकृते च कर्तृकर्मणोर्भेदांगीकारे मामहं जानामीत्यभेदसाधकप्रमाणविरोधसद्भावाद्भेदं परित्यज्याभेदोंऽगीक्रियत इति भावः ॥ अस्वातंत्र्यं चात्रेति । द्वैतमिवेति श्रुतावित्यर्थः ॥ स्वरूपमात्रमिति । भेद ईश्वराधीन इति भेदस्येश्वराधीनत्वरूपं स्वरूपमात्रमेवोक्तमित्यर्थः ॥ ततस्तस्मादिति । ततः कारणात् । तस्मादात्मैवाभूदिति वाक्यादस्य यत्र हि द्वैतमिवेति वाक्यस्य विशेषो न भवेदेकार्थत्वादित्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ तथा चेति । यत्र हि द्वैतमिवेति वाक्यार्थमनुवदति । तथाच द्वैताभाव इति । यत्र त्वस्येति वाक्यार्थमनुवदति ॥ द्वैताभाव इति । तथाच यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्यार्थो द्वैताभाव इति ॥ केन कं पश्येदितीति। न केनापि किमपि पश्यति । इतर इतरं न पश्यतीति यावदित्यर्थः ॥ गोत्वाभाव इति । तथाच तत्सादृश्यमवगम्यत इत्यर्थः । सादृश्यस्य भेदगर्भत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयं ॥ किं तदिति । द्वैतमिवेत्युक्त द्वैतसदृशं किमित्यर्थः ॥ कल्पितमिति । वास्तवद्वैतसादृश्यं कल्पितं द्वैतमित्यर्थः । तस्य कल्पितद्वैतस्य ।

कालपनिकं प्रातीतिकं । तदेव द्वैतदर्शनमेव । तथाच पुनरुक्तिरिति भावः ॥ अन्यथा व्याकुर्वंत इति । वस्तुस्थिति-कथनपरत्वेनेत्यर्थः ॥ नाहृदयमिति । अभिप्रायशून्यं न भवतीत्यर्थः । असुज्ञत्वं सम्यग्ज्ञानित्वाभावः । अविवेकित्व-मिति यावत् । अपुरुषार्थत्वप्रसंगो वाऽभिप्रायः कल्प्य इत्यत्र ज्ञापकमाह ॥ यथोक्तमिति ॥ किं मुक्त्या नः प्रयोज-नमिति । मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदिति भावः । इति चोदित इत्यस्य याज्ञवल्क्यः प्रियामाहेत्युत्तरेण संबंधो द्रष्टव्यः । नापीत्यनंतरं ज्ञानाभावस्येति शेषः । समर्थितेत्यनंतरं याज्ञवल्क्येनेत्यर्थः ॥ ❁ ॥

यदि विषसंपृक्तमधुवत् दुःखमिश्रितत्वात्सुखमनुपादेयं स्यात्तन्निवृत्तिः पुरुषार्थः स्यादिति यावत् । तर्हि सुखस्योपादेयत्वेन तान्मिश्रितत्वाद्दुःखशब्दोदितं संसारस्याप्युपादेयत्वं स्यादित्याह ॥ दुःखशबलेति । दुःखमिश्रितेत्यर्थः । दुःखं संसार उपपादयामः साधयामः ॥ समव्ययफलत्वेनेति । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्तस्येष्टनिवृत्त्यापत्त्या समव्ययफलत्वमि-त्यर्थः ॥ विनिगमन इति । दुःखमिश्रितत्वेन सुखस्यापुरुषार्थत्वे सुखमिश्रितत्वेन दुःखस्याप्युपादेयत्वप्राप्त्या विनि-गमने कारणाभावादित्यर्थः । ब्रूमः आपादयामः । अत एवोक्तं । इष्टनिवृत्तिभयान्निवृत्त्यापत्तेरिति । दुःखोपादानप्राप्ते-श्चेति द्रष्टव्यं ॥ अंगीकृत्यैवेति । दुःखहानिसुखहान्योः साम्यमिति शेषः ॥ आयादिति । दुःखहानिरूपादायादपी-त्यर्थः । व्ययः सुखहानिरूपः । राजादय इत्यादिपदेन धनिकानां ग्रहणं । राज्यादीत्यादिपदेन धनग्रहणं ॥ दुःखहाने-नेति । राज्यपालनस्य धनसंरक्षणस्य च बहुदुःखरूपत्वादित्यर्थः ॥ मुक्तेर्निवृत्तिरेवेति । मुक्तेः सकाशान्निवृत्तिरेव

इति कृञ् धातोरकारस्य उकारे कुरु हीति जाते उतश्चेति सूत्रेण हेर्लोपे कुर्विति रूपं स्यादिति चेत्तत्राह ॥ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति । एतेभ्यो धातुभ्यः परस्य हेर्धिः स्यात् उ विकरणाभावश्चेति सूत्रार्थः । तथाच कृ अस्माल्लोटि सिपि तस्य हिभावे तस्य धिभावे उ विकरणाभावेन गुणाप्राप्तौ कृधीति छंदसि रूपमित्यर्थः ॥वैयर्थ्येनेति। स्वरूपसुखसिद्धौ सत्यां सुखाभावोपपादनाय यच्छरीरादिराहित्यमुपपादितं तद्व्यर्थमित्यर्थः। तत् शरीरादिराहित्यं । अत्र शिरःकराद्यभावे इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ शरीरादिभावमत्रेति परामृशतीति । ननु शिरःकराद्यभावस्यैव प्रकृतत्वेन शरीरादिभावस्याप्रकृतत्वात्कथमत्रेति परामर्श इत्यत उक्तं ॥ शिरःकराद्यभावो नेतीति। तथाच प्रतियोगितया शिरःकराद्यात्मकं शरीरमप्युपस्थापितं बुद्धिसंनिहितमेवेत्यर्थः। ननु मिश्रं सत्त्वं नास्तीति सत्त्वस्य कथं मिश्रत्वमुच्यते । प्रकृतिपरिणामभूतस्य सत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामविमिश्रत्वेन प्रमितत्वात् । यथोक्तं तृतीयतात्पर्ये। तत्र सत्त्वं केवलं स्यादिति । अतो मिश्रशब्दं व्याख्याति ॥ सहचारितमिति । तथाच तयोर्मिश्रं रजस्तमोभ्यां सहचारितं सहपठितमित्यर्थः । सत्त्वगुण इति यावदित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ज्ञास्यत इति । अनेकार्थस्यापि सत्त्वशब्दस्य सत्त्वगुणपरत्वमित्यर्थः । अतो मिश्रपदमनपेक्षितमिति भावः । श्रुतिः तयोर्मिश्रमिति लिंगात्मकः शब्द इत्यर्थः। कृते च शीघ्रोपस्थापकस्य तयोर्मिश्रमिति लिंगात्मकशब्दस्य विद्यमानत्वात्तदपेक्षया विलंबेनोपस्थापकस्यात एव तदपेक्षया दुर्बलस्य प्रकरणस्यान्वेषणं न कर्तव्यमिति भावः । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बहुलग्रहणात् मौल्यश्चते मालिनश्चेति विशेषणयोरेव समास इति द्रष्टव्यं । अत

एवास्वरसादाह ॥ यद्वेति ॥ पश्चादिनिरिरिति । मौलिमाला एषां संतीति मौलिमालिनस्तेषामित्यर्थः । अनेन बहुव्रीहित्वे इनेर्वैयर्थ्यमिति शंकाऽनवकाश इति ज्ञातव्यं। अभ्रावलय इत्यनंतरं वैकुंठलोको नभस्थानीय इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ दोषाहेतुरिति । दोषकार्यदुःखाहेतुरित्यर्थः । तेषामपि च मुक्तिगतानामिति जीवन्मुक्तानामपि परममुक्त्यनंतरमित्यर्थः ॥ देहस्य स्वरूपत्वमिति । एतदपि प्रकृत्याद्यभावोक्त्यैव प्रतीयत इत्यर्थः । तत एव स्वरूपत्वादेव । नन्वीश्वरस्याशरीरत्वेन शिरःकरादिरहितत्वात्तत्र पुरुषत्वहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ ईश्वरादीनामिति । आदिपदेन प्रलयकालीनानां ग्रहणं । तत्रापि पुरुषत्वेन शिरःकरादियुक्तत्वसाधनान्न व्यभिचाराख्यदोष इत्यर्थः । यथाहुः । न हि पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचार इति ॥ आवयंतीति । ज्ञापयंति । आपयंति प्रापयंति साधयंतीत्यर्थः । श्रुतीनां परेऽव्यये सर्व एकीभवंतीत्यादीनां । मूले सुखार्णवं तमित्येतत् आनंदमयमात्मानमित्यस्यार्थकथनमिति ज्ञातव्यं । तथाशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थतया व्याख्यातः । इदानीं भोगान् भुंक्त इत्यस्य परामर्शक इत्यभिप्रेत्याह ॥ उपेत्य तथा शेष इति ।सुखार्णवं तमुपेत्येत्यर्थः । इमान् लोकान्कामान्नीत्यादिनोत्तरत्र भोगोक्तेरिति द्रष्टव्यं ॥ आत्मेति चेति । स एवोत्तमः पुरुष आत्मा जीव इत्यर्थः ॥ अन्यार्थश्चेति । यं प्राप्य जीवःस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्माऽर्थश्च परामर्श इति सूत्रार्थः । अनुमाऽपीति प्रतीकग्रहणं । तद्योजयति ॥ मुक्तावपीति । अनुमा इत्युद्दिश्य प्रमाणत्वविधाने प्रमाणानीति स्यादतोवेदाः प्रमाणमितिवत् प्रमाणमित्यनूद्यानुमा इत्येतद्विधेयमिति भावेनाह ॥ अनुमा इति योजनेति । ये प्रागिति संसारे जीवेश्वर-

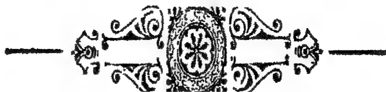
योरत्यंतभेदः मुक्तौ त्वभेद इत्येकं मतं संसारे जीवेश्वरयोर्भेदाभेदौ मुक्तौ त्वत्यंताभेद इत्यपरं मतं । जीवेश्वरयो- र्भेदाभेदौ मुक्तौ त्वत्यंताभेद इत्यपरं मतं । जीवेश्वरयोः संसारे भेदाभेदौ मुक्तावपि भेदाभेदावेवेत्यन्यन्मतमिति भास्कराणां मतत्रयसद्भावादिति ज्ञेयं । परत्वं परमात्माभेदः । ननु ये भास्करैकदेशिनः संसारे जीवेश्वर- योर्भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यंताभेदमाहुस्तेषां मते दृष्टांतभूते संसारकाले साध्यवैकल्यं स्यात् । जीवस्य यत्परेणैक्यं तद्युक्तत्वस्यैव सत्वादित्यत आह ॥ ये प्राग्भेदाभेदावुपेत्येति । तथाच जीवस्य यत्परेणैक्यं तद्युतो न भवतीति व्याख्येयं । तथाच संसारकाले भेदाभेदसद्भावेनात्यंतैक्ययुतत्वाभावरूपसाध्यसद्भावान्न साध्यवैकल्यरूपदृष्टांतदोष इत्यर्थः । ननु जीवशब्दस्य चैतन्यमात्रपरत्वे भास्करमते जीवचैतन्यस्यापरिच्छिन्नत्वेनोपाध्यनवच्छिन्नजीवचैतन्य- स्यापि जीवशब्देन प्राप्त्या जीवस्य परेण ब्रह्मणा यदत्यंतैक्यं तद्युतत्वमेव संसारकालेऽप्यस्तीति साध्यवैकल्यं स्यादित्यत आह ॥ जीवशब्दश्चेति ॥ निष्कृष्टेति । देहेंद्रियाद्युपाधिपरिच्छिन्नचेतनांशो निष्कृष्टव्यक्तिशब्दार्थः । तथाच परि- च्छिन्नचेतनांशरूपव्यक्तेर्ब्रह्मांशत्वेनांशिना परब्रह्मणा भेदाभेदसद्भावाद्दृष्टांतभूते संसारकालेऽपि जीवस्य यत्परैक्यं परिच्छिन्न- चेतनांशरूपव्यक्तिविशेषस्य यत्परब्रह्मणाऽत्यंतैक्यं तद्युतत्वाभावोऽस्तीति न दृष्टांते साध्यवैकल्यमित्यर्थः । न चैवं सिद्ध- साधनता । उपाधिपरिच्छिन्नस्य चेतनांशस्य परेणात्यंताभेदानंगीकारेणात्यंतैक्यं तद्युतत्वाभावस्य सिद्धत्वादिति वाच्यं । यः पूर्वमुपाधिपरिच्छिन्न आसीत्तस्यैव चेतनांशस्योपाध्यपगमानंतरं यत्परेणात्यंतैक्यमुच्यते मुक्तौ भास्करेण तद्युतो न

भवतीति । न चैतत्सिद्धमिति न सिद्धसाधनतेति द्रष्टव्यं ॥ व्याख्यानं कर्तव्यमिति । जीवो न कालांतरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक् ततो न भवेदित्येव व्याख्येयं । ये तु संसारे भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यंताभेदमाहुस्तान् प्रति नैवेत्यवधारणसाहित्येन व्याख्येयं । अत्यंताभेदस्तु तदर्थ इति भेद इति भावः । ननु क्षीरत्वावस्थायां यत्क्षीरं येन वस्त्वंतरेण दध्ना एकीभूतं न भवति तत्क्षीरं कुतश्चन आतंचनादेः कारणात् पश्चाद्दध्यासेति क्षीरे व्यभिचार इत्यत उक्तं ॥ सतेति । वस्त्वंतरस्य दध्नः क्षीरतादशायामभावादित्यर्थः । दध्नोऽपि कारणात्मना क्षीरे सत्वात्पुनः क्षीरे व्यभिचार इत्यत उक्तं ॥ वस्त्वंतरेणेति । अनेन सतोर्द्वयोर्मध्य इति विशेषणं देयमिति सूचितं भवति । तथाच सतोर्मध्ये यत्पूर्वं यन्न भवति तत्पश्चादपि तन्न भवतीति व्याप्तिर्विवक्षिताऽतो न क्षीरे व्यभिचार इति भावः । सता वस्त्वंतरेणेति विशेषणदानेन क्षीरादौ व्यभिचारः परिहृत इति स्वयमेव दर्शयति ॥ एतेनेति । शंकते ॥ कुत इत्यादिना । कुत इत्यनंतरं मुक्तिं नैतीति वर्तते । सोऽश्नुते इत्याद्युदाहृतवचनाविरोधस्तावदस्मन्मते नास्तीत्युपपादयति ॥ उदाहृतेति ॥ आद्यस्येति । मोक्षकाले जीवस्य यत्परेणैक्यं तद्युतो न भवतीति साधने संसारकाले भेदाभेदांगीकारेण दृष्टांते साध्यवैकल्यापत्त्याऽस्मान्प्रत्यासिद्धव्यापकत्वादित्यर्थः ॥ अनङ्गतस्येति । पूर्वमत्यंताभेदशून्यस्य तदत्यंताभेदानिरासहेतोः प्राक् ततोऽत्यंताभिन्नत्वादित्यस्येत्यर्थः । जीवो न कालांतरे ब्रह्मणाऽत्यंतैक्यं नापत्स्यते । प्राक् ततोऽत्यंताभिन्नत्वादित्यनुमानस्य सिद्धसाधनता ।

मुक्तौ भेदाभेदांगीकारात् । संसारेऽपि भेदाभेदांगीकारेण प्राक् ततोऽत्यंतभिन्नत्वहेतोः स्वरूपासिद्धिश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यं। कानिचित् बौद्धमतानि। प्रसक्त्यप्रसक्त्यागतं प्रसंगाप्रसंगाभ्यामागतमर्थं। सुविदिते प्रमेयेऽज्ञानविपर्ययाविति संबंधः ॥ वयमेवेत्यादि। शून्यवाद्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः तेभ्यो वैदिकबुद्धिरहितेभ्यः ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ पूर्वपादद्वयेति। तृतीयाध्यायस्यांत्यश्चतुर्थः पादः। चतुर्थाध्यायस्य यः प्रथमः पादस्तद्वये पूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तयुक्तिपूर्वकमित्यर्थः ॥ करणसाधन इति। विपक्षः पूर्वपक्षः संप्राप्यते एभिरिति पक्षसंप्रापयः विपक्षसंपादका इत्यर्थः। निरंतरातीतपादे अव्यवधानेनातीतपादे। एतदध्यायस्य प्रथमपाद इत्यर्थः ॥ अनुस्त्रियंत इति। पूर्वपक्षानुसरणकरणीभूता युक्तय इत्यर्थः ॥ विशिष्टहेतव इति ॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ पूर्वपक्षे हेत्वपेक्षया विलक्षणहेतव इत्यर्थः ॥ ❀ ॥ श्रुती महोपनिषच्चतुर्वेदशिखे। अत एवास्वरसात्। अशेषजीवाः समस्तजीवा इति कर्तृवाचकपदद्वयसार्थक्याय समस्तजीवा इत्यस्य हरौ लयं यांतीति क्रियापदस्यैकस्य सद्भावादशेषजीवा इत्यस्यैकं क्रियापदमध्याहरति ॥ यद्वेति ॥ ४।२।५ ॥ ❀ ॥ ॥ ॐ तानिपरे तथा ह्याह ॐ ॥ अस्यैवेति। तस्मिन् लयं यांतीति श्लोकद्वयोक्तस्यैव विवरणं सोमस्तु वारीशयुत इत्यादिना वाक्यजातेन क्रियत इत्यर्थः ॥ द्वौ मार्गाविति। शेषगरुडमार्गौ ब्रह्मांडाद्बहिरेवेति ज्ञातव्यं ॥ इंद्रादिचतुष्टय इति। वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतीरिति वाक्योक्तेंद्रादिचतुष्टयमध्ये सोमस्य वायुप्रवेशे निर्णयःकृतः। भूतेषु मध्ये अपां वायुप्रवेशे निर्णय इत्यर्थः ॥ एतत्पर्यायेति। उमागिरीशपर्यायाणां पार्वतीशंकरादिशब्दानां

भारतीवायुपर्यायाणां विद्युत्प्राणादिशब्दानामित्यर्थः ॥ एकद्रव्येति । देवानां जीवस्वरूपैकद्रव्येत्यर्थः । भूतेषु मध्ये तेजसोऽग्नेः । यस्मिन्काले इंद्रप्रवेशः कथ्यते तदा तस्मिन्काले एव इंद्र उमायामित्यत्रोमाशब्देन सुपर्णपत्नी उक्ता । नान्यदेत्येवं प्रतीतिनिरासायाह ॥ आधिकरणमात्रस्येति । न तु कालरूपाधिकरणस्येत्यर्थः । तदेवदर्शयति ॥ यत्र श्रुताविति । तथाच यदा यत्र श्रुतौ तदा तत्र श्रुतावित्यर्थो द्रष्टव्यः । उमाशब्दस्य सुपर्णपत्न्यां प्रवृत्तौ गिरिशनाम्नः सुपर्णे प्रवृत्तौ च किं निमित्तमित्यत आह ॥ अत्र पदसादृश्यमिति । उमासुपर्णीपदयोर्गिरिशसुपर्णपदयोश्च साम्यं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । नन्वत्र सुपर्णपत्नीपर्यंतमेव लय उक्तो न तु तस्या अन्यत्र लयोऽतो न्यूनतेत्यत आह ॥ सुपर्णपत्न्या इति । ननु शक्रसहितेन सुपर्णपत्नीमिति पूर्ववाक्येनैवेंद्रस्य सुपर्णपत्न्यां लय उक्त एवास्त्यत एतेन सुपर्णपत्नीमिति पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ इंद्रपर्यंतमेवेति ॥ उभयत्रेति । विशंतीत्येतत् सुपर्णपत्नीमहेंद्रमित्युभयत्र संबद्ध्यत इत्यर्थः । भूतेषु वायोर्लयानुक्तेराह ॥ वायुभूतस्येति । भूतवायोरित्यर्थः । एतेन शिष्टा इत्यनेन ॥ विषयो दर्शित इति । अग्नौ सर्वे देवा विलीयंत इत्यत्र सर्वदेवशब्देन अग्नावग्नय इति महोपनिषदि अग्नयस्तेजसीति चतुर्वेदशिखायां च प्रधानाग्नौ लीयमानत्वेन ये निर्दिष्टा एकोनपंचाशदग्नयस्त एव सर्वे देवा इत्यनेन ग्राह्या इत्यर्थः । अग्नीनामनेकत्वं च त एवैकोनपंचाशत्साकं पितृपितामहैरिति भागवते प्रसिद्धं । अत एवानलकुलेंद्र इति प्रधानाग्निनाम । यथोक्तं भाष्ये । अग्नौ सर्वे देवा विलीयंत इति तत्र तत्र निर्दिष्टानामेवेति ॥ अपवादमिति ।

शिष्टा इति सामान्योक्त्या यमधर्मपितृगंधर्वादीनाप्यग्नौ लयप्राप्तेस्तदपवादमाहेत्यर्थः ॥ उक्तानुगुण इति । यस्य यस्मिन् लयस्तस्य तस्मादुत्पत्तिरित्येव श्रुत्यादिसिद्ध इत्यर्थः ॥ लय एव मुक्तिरिति । न हि प्रलये भोगोऽस्तीति भावः ॥ देहहानिलक्षणा मुक्तिरिति । मुक्तिरत्रेत्यर्थः ॥ सर्वाऽपीति । मुक्तिरित्यर्थः । कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चेति चतुष्टयमिति मुक्तेश्चातुर्विध्यस्य प्रतिपादित्वादित्यर्थः ॥ इयमित्युक्तमिति । लयो यतो मुक्तिरियं सुराणामित्यत्र इयं मुक्तिर्लय इति विशिष्योक्त्या भोगादिरूपा सर्वा मुक्तिर्लयरूपेति लभ्यतेऽतो न पूर्वोत्तर विरोध इति भावः ॥ नोक्तविरोध इति । प्राणस्तेजसीति श्रुतिविरोधो नेत्यर्थः ॥ एवमपीति । ब्रह्मविदोऽपि वायोर्हिरण्यगर्भत्वेन पुनर्जननांगीकार इत्यर्थः ॥ अपवादमिति । शिष्टा इति सामान्योक्तेर्निर्ऋतिमरुद्गणपार्षदानामपि अग्नौ लयप्राप्तेरपवादमाहेत्यर्थः । वर्णाश्रमाचारेत्यादिना गंधर्वपितृगंधर्वादिविषयेऽपवादस्योक्तत्वादपवादांतरमित्युक्तं ॥ अत एवेति । तुरश्रुत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः । यद्यप्ययमपवादो वर्णाश्रमाचारेत्याद्यनंतरं तत्रैव वक्तव्यो न तु व्यवधानेनात्र । तथाऽपि तत्रोक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तमित्युच्यते । प्रयाति धर्ममित्यादिप्रमेयं परमश्रुतौ नोक्तं किंतु तुरश्रुतावेवातो व्यवधानेनोक्तमित्यर्थः ॥ ४ । २ । ७ ॥ ❁ ॥ ॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽध्वतसुधावाक्यार्थविवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ २ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ ॐ प्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ ॥ तं विष्णुमिति । वैकुंठादिस्थितं विष्णुमाप्य स्थिता अपीत्यर्थः ॥ परांतकाले । परं ब्रह्मायुस्तदंतकाले प्रलयकाल इत्यर्थः । तस्माद्विष्णोरिति तल्लोकादित्यर्थः ॥ हरिमिति । लिंगभंगानंतरं वासुदेवं गता भवंतीत्यर्थः । आनंदमानं- दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे। एतां गतिं भागवतो य इत्यादिवचनैर्वासुदेवप्रवेशस्यैव मुक्तित्वावगमादिति ज्ञातव्यं ॥ उक्तं च भगवत्पादैः ॥ इत्थं विचिंत्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजमुक्तिपदप्रदातेति ॥ ❁॥ ४ । ३ । ६ ॥❁॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ४-३ ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ अवंध्यसंकल्पत्वादिति । सर्वथापति-शून्यो भविष्यामीति संकल्पवत्त्वादिति भावः ॥ अनन्यभृत्यत्वमिति । अन्योऽधिपतिरस्य नास्तीत्युक्तेऽयमन्यभृत्यो न भवतीति लब्धमित्यर्थः । इति विशेषार्थ इति संबंधः ॥ उदाहृतश्रुत्यर्थ इति । न केवलं मनुष्याणामीशानः किंत्वमृतत्वस्यामरवर्गस्य देवताजातस्यापीशान इत्यर्थसंभवेन मुक्तनियामकत्वस्य तदर्थत्वाभावादिति भावः ॥ अनुमैवेति । मास्तु श्रुतिरिति भावः ॥ विकारावर्ति चेति । चशब्दान्नञः समाकर्षः । विकारावर्तिव्यापारो मुक्तानां न विद्यत इत्यर्थः । अनेन देवे न तथाऽमुना च देवे न परावाक्तनलोकिनामीष्ट इत्यत्र यथायोगं संबंधो न यथाक्रमामित्याह ॥ अत्रामुनेति । सोऽमुनैवेत्यत्र तच्छब्दो ज्ञानिपरामर्शक इति दर्शयितुमथ य एवं विद्वानित्याद्यामित्युक्तं ॥ वक्ष्यमाणयुक्त्येति । नान्यं तु युक्तिमेतीति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ अनवधिकमिति । अधिकारिवर्ग इति शेषः ॥ उक्तश्रुतेरेवेति । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः । अमुक्ताः पूजकाः किं न स्युरित्यत आह ॥ अमुक्तानामिति ॥ निवारितत्वादिति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति श्रुत्येत्यर्थः। अमुक्तानां मुक्तविषयकज्ञानस्यैवाभावे तत्पूजकत्वस्यैवायोगादिति भावः ॥ संबंधास्त्विति । तत्रस्थरूप इत्यर्थः ॥ शब्दशक्तिजैरिति । लोकस्तु भुवने जन इत्यभिधानादिति भावः ॥ तद्विवक्षयेति । जनाविवक्षयेत्यर्थः । कुतः । प्रमाणात् ॥ तावताऽपीष्टासिद्धिरिति । जनाविवक्षाज्ञापकसद्भावमात्रेणापि भवतामिष्टसिद्धिर्न भवतीत्यर्थः । कथमित्यत आह ॥ मुक्तविषयतायामिति । तथा च न लोक-

शब्दोक्तजनानां मुक्तत्वमित्यर्थः । इदमेव च भवतामिष्टं तन्न सिद्धमिति भावः । अस्तु वा मुक्तविषयकत्वं तथाऽपि भवदिष्टं तन्नियमनमत्रोच्यत इत्याह ॥ आप्तिरेवेति ॥ पैंगिश्रुतिरस्तीति । सा चात्र न पठिताऽन्यत्र द्रष्टव्येति भावः ॥ यद्यपीति । मुक्तो लोकान् जनानाप्नोतीति नियमनं तावदुक्तं मुक्तानाममुक्तनियमनस्य निषिद्धत्वात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या मुक्तनियमनमेवात्रोच्यत इत्येवमस्य वाक्यस्य मुक्तविषयकत्वं मुक्तस्य विकारावर्तिव्यापारनिषेधादेव सिद्धमिति नैतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपपैंगिश्रुत्युदाहरणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ लक्षणापक्ष इति । लोकशब्दस्य तत्रस्थेषु पुरुषेषु लक्षणेति पक्ष इत्यर्थः ॥ बाधकं चेति । जडभूतलोकनियामकत्वरूपामुख्यार्थांगीकारो न युक्तः । लोकानां विकारत्वेन मुक्तानां विकारावर्तिव्यापारस्य निषिद्धत्वाद्वा तद्वास्तु मुक्ता इह लोक इत्याद्यर्थे पैंगिश्रुतिसद्भावेन मुख्यार्थांगीकारे तद्बाधापत्तेरिति बाधकं चोक्तं भवतीत्यर्थः ॥ संहितायामिति । संध्युच्चारणकाल इत्यर्थः ॥ लोकतेरिति । लोकृ दर्शन इति धातोरित्यर्थः । नंदिग्रहिपचादिभ्य इति सूत्रेण कर्त्तर्यच्प्रत्यय इत्यवधेयम् । कर्त्रर्थकाच्प्रत्यये सति निष्पन्नो लोकशब्दः प्रकाशवत्त्वमेवाह न तु प्रकाशरूपत्वं । तथाऽपि मुक्तानां प्रकाशो न तद्भिन्न इत्याशयेन प्रकाशरूपा इत्युक्तमित्यवधेयं । मुक्तानां नीचानां ॥ उक्तामिति । लोकाधिपत्यं च विधातुरेवेत्युक्तमित्यर्थः । विदुषो ज्ञानिनः । अमुक्तस्य समुक्तं सम्यगुक्तं ॥ निराकरोतीति । लोकाधिपत्यं रविबिंबचक्षुरंतर्गतभगवद्धर्मत्वेनोक्तमस्ति तज्ज्ञानिनः फलत्वेन वक्तुं न युक्तमित्येवं निराकरोतीत्यर्थः । प्रकृत्य अधिकृत्य । अक्षिगतं प्रकृत्येति वर्तते ॥ नित्यत्वावगमादिति । तथा च स्वीयं

परित्यज्य ददातीति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ अत एवेति । सर्वपापक्षयलिंगविरोधादेवेत्यर्थः ॥ न द्वितीय इति । अवांतरेश्वरस्य सर्वलोकाधिपत्यं न युज्यते । तस्मिन्सर्वपापक्षयरूपलिंगस्य बाधितत्वादिति भावः । हिरण्यगर्भे । अवांतरेश्वरभूते । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य इति श्रुतौ पाप्मशब्देन प्रकृतिबंधादिसर्वाशुभमेव विवक्षितं न संकोच इत्यभिप्रेत्योपपादयति ॥ तस्योदेति नामेत्यादिना । सर्वमप्यशुभं प्रकृतिबंधादिरूपं ॥ फलमुच्यत इति । इदं चामुक्ते ज्ञानिनि हिरण्यगर्भे न संभवतीत्याशयः ॥ क्रियेति । इत्यादि यथा स्यात्तथोक्त इति उक्तरूपक्रियाविशेषणमित्यर्थः । अन्यथा इत्यादिनेति वक्तव्यत्वादिति भावः ॥ प्रत्ययांतरेति । तल प्रत्ययेत्यर्थः । तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रादित्यर्थः । तथा च त्वप्रत्ययं चशब्दात्तत्समानार्थकं तल्प्रत्ययमपिशब्दाद्रूपेणेतिपदं चातिहाय प्रवृत्तायामिह श्रुतौ । तेन अमुना । अनेन । रूपेणेत्यर्थो न भवेदिति मूलार्थो द्रष्टव्यः । प्रत्ययः । त्वतलोरन्यतरः प्रत्ययः । अपिशब्दसमुच्चेयमर्थं दर्शयति ॥ यदि चेति । रूपेणेत्यस्यार्थः ॥ आत्मनेति । अमुख्यतादात्म्यं प्राप्येत्यर्थः । अनेन रूपेणेत्यस्यार्थः ॥ आत्मनेति । अस्य तादात्म्यं प्राप्येत्यर्थः । नन्वयं विद्वानसौ परमात्मा भवतीत्युक्तौ तादात्म्यमेव प्राप्तं न तु सर्वलोकाधिपत्यरूपस्तद्धर्मोऽतस्तत्प्रतिपादनाय सोऽमुनैवेत्यादिकं सार्थकमित्यत आह ॥ तादात्म्यप्राप्ताविति। ताद्धर्म्यस्य । तद्धर्मवत्त्वस्येत्यर्थः ॥ न विदुष इति । विशिष्टयोरैक्यायोगादिति भावः ॥ परमेणापीति । तथात्वे तत्त्वमस्यादिवाक्ये चिन्मात्रलक्षणा

न क्रियेतेति भावः ॥ आदित्यादिपरिच्छेदेति । निर्गुणस्यापरिच्छिन्नत्वेनादित्यचक्षूरूपपरिच्छिन्नस्थानास्थितत्वमत्रोच्यमानमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ऐश्वर्येति । निर्गुणस्य लोकाधिपत्यादिरूपैश्वर्यस्य पूर्ववाक्योक्तस्यासंभवादित्यर्थः । तद्रूपं निर्गुणब्रह्मभावं ॥ अपव्याख्यानेति । अनन्याधिपतिरित्यस्य नास्यान्योपाधिर्भवतीति परकृतापव्याख्यानेत्यर्थः । न तु पूर्वं मुक्तस्वकीयावरयंतृताऽस्तीत्युक्तं । अत्र जगद्व्यापृतिमंत इत्युच्यते । तत्र जगच्छब्देन स्वावरामुक्तनियामकत्वस्यापि प्राप्त्या विकारावर्तिं चेत्युक्तविरोधः स्यादित्यत आह ॥ जगच्छब्देनेति । ननु स्वकीयावरमुक्तविषयकनियमनादिरूपव्यापृत्यंगीकारेऽपि जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रविरोधः स्यात् । तत्र मुक्तामुक्तजगद्व्यापारमात्रप्रतिषेधादित्यत आह ॥ जगद्व्यापारवर्जमित्येतादिति ॥ अनेनेति । जगद्व्यापृतिमंत इति वचनेनेत्यर्थः । कथमनेन तत्सूचनमित्यत आह ॥ अन्यथेति । सूत्रविरोधपरिहारसूचनस्यानभिप्रेतत्व इत्यर्थः । स्वावरमुक्तनियामका एवेत्यवक्ष्यदिति । न तु जगद्व्यापृतिमंत इतीत्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ पूर्वं मुक्तस्वकीयावरनियंतृताऽस्तीत्युक्तत्वात्संक्षेपतः पदार्थकथनसमयेऽपि तदनुसारेण स्वावरमुक्तनियामका एवेति स्पष्टमेव वक्तव्यं न तु जगद्व्यापृतिमंत इति । तेन ज्ञायते जगच्छब्द उक्तरीत्या स्वकीयावरमुक्तपरः । जगद्व्यापारवर्जमिति प्रतिषेधस्तु मुक्तेतरजगद्विषय इति । तथा चोपक्रमे मुक्तस्वावरनियामकत्वमुक्तमुपसंहारे च जगद्व्यापृतिमंत इति । सूत्रे च जगद्व्यापृतिः प्रतिषिद्धा । एतत्त्रयान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञायते । उपसंहारे जगच्छब्द उपक्रमानुसारेण स्वावरमुक्तपरः सौत्रो जगच्छब्दोऽमुक्तपर इति प्रतिपत्तव्यमिति । केचित्तु अन्यथेत्यस्य

जगद्व्याप्तिमंत इत्यत्र जगच्छब्देन स्वकीयावरमुक्तानामग्रहण इत्यर्थः ॥ स्वावरेति । उपक्रमे मुक्तस्वकीयावरयंतृताया उक्तत्वादुपसंहारेऽपि तथैव वक्तव्यमित्यर्थ इत्याहुः ॥ तथा चेति । मुक्तस्वकीयावरयंतृत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थमेवेति । अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अजादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पंचमीत्याभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥तमेवेहायेति। तत्समीप इत्यर्थः ॥ ४ । ४ । ७ ॥ प्रधानाश्रयाय मुख्याश्रयाय। एके मुख्यान्यकेवला इत्यभिधानात् संख्यार्थत्वे पूर्वनिपातः स्यादित्यवधेयं ॥ अनुकंपादिति । मनसा चान्यदाकांक्षादित्यत्राकांक्षादिति घञंत इति उपासनापादे टीकाकारैरुक्तत्वात्तद्वदनुकंपादिति शब्दो घञंतो द्रष्टव्यः । घञंताश्च पुल्लिंगा इति भावः ॥ तृन इति । दातृशब्दस्य तृनंतत्वादित्यर्थः । गुणैकधाम्न इति सद्गुणत्वस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ सद्गुणानुवादेनेति । बुद्ध्या विवेकेनेति भावः ॥ तादात्म्यं चेति । भगवद्गुणानामेव निरुपाधिकप्रीतिविषयत्वं प्राप्तं न भगवत इत्याशंकाऽप्यनेन परिहृता । गुणानां निरुपाधिकप्रीतिविषयत्वे भगवत एव तत्प्राप्तं तदभेदादिति द्रष्टव्यं ॥ केशवे विषय इति । तस्य गुणपूर्णत्वानिर्दोषत्वज्ञेयत्वगम्यत्वप्रतिपादको ग्रंथः कृत इत्यर्थः ॥ अतच्प्रत्यय इति । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मादतच्प्रत्यये हलंत्यमिति चकारलोपे दृश्यतेति जाते ऋवर्णस्य गुणे तस्य च रपरत्वे दर्शतेति रूपं । बलवाची वबयोरभेदादिति भावः। गत्यर्थः । अयपयगताविति धातोरित्यर्थः ॥ तत उणिति । अय् धातोरुण्प्रत्यये णित्वादादिवृद्धौ आयुरिति भवतीत्यर्थः ॥ किंचेति । कीदृशं तन्मूलरूपमिति शंकायां विशेषणांतरमुच्यत इत्यर्थः

॥ भरणेति । वायोर्जगद्धारणकर्तृत्वं च सप्तमस्कंधगते । लोकान्यो बिभर्ति महाबलः । वायुना वै गौतमसूत्रेणेत्यादि श्रुतिसिद्धमिति द्रष्टव्यं । गम्लृ ज्ञानं तत्कर्तृत्वं नाम ज्ञातृत्वं तथा च सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ आभ्यामसुन्प्रत्यय इति। भृञ् भरणे गम्लृ गतौ आभ्यामसुन्प्रत्यय उन् इत्यस्य लोपे तस्य ङित्कार्यकारित्वात्तस्मिन् परतो गमेष्टिभूतस्याम् इत्यस्य लोपे भृधातोर्ऋवर्णस्य गुणे तस्य च रपरत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे च सति भर्ग इति सकारांतं नपुंसकमिति भावः । तथा च भर्गः भर्गसी भर्गांसीति शब्दप्रकारः ॥ वा गतीति । तथा च वा धातोः कृवापाजीत्या-द्युणादिसूत्रेण उण्प्रत्यये आतो युक्चिण्कृतोरिति सूत्रेण वा धातोः पुरतो युगागमे उक् इत्यस्य लोपे वाय् उ वायु-रिति रूपं । ननु भर्ग इत्येतत्कथं वायुशब्दव्याख्यानं । वातेर्गत्यर्थत्वेन गमनकर्तृत्वस्यैव प्राप्त्या भरणकर्तृत्वस्या-प्राप्तेरित्यत आह ॥ अनेकार्थत्वादिति । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगंतव्या अनेकार्था हि धातव इति वचनादिति भावः ॥ अपि चेति । मूलरूपस्य विशेषणांतरमुच्यत इत्यर्थः ॥ वयः श्रेष्ठत्व इति । वय-धातोरुण्प्रत्यये यकारस्थाकारलोपे णित्वादुपधावृद्धौ वायुरिति रूपं ॥ इत्थमेवेति । मूलरूपवदेव बलाद्यात्मकमित्यर्थः ॥ एरजित्याजिति । इशब्दस्य षष्ठी एरिति । इवर्णांताद्धातोरकर्तरि कारकेऽच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तथाच नीत्यस्मा द्धातोः करणेऽच्प्रत्यये इकारस्य एकाररूपे गुणे तस्य अयादेशे नयमिति रूपं ॥ क्षै क्षय इत्यस्मादिति । तथा च घृतशब्दे कर्मण्युपपदे क्षै धातोः आदे च उपदेशेऽशितीति ऐकारस्य आत्वे आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यये कित्वा-

द्वात्वाकारलोपे छंदस्त्वादुपपदतकारलोपे पृक्ष इत्यकारांतं रूपं । नन्वकारांतपुंल्लिंगोऽयं पृक्षशब्दः । कथं द्वितीयवपुषो विशेषणमित्यत आह ॥ पुंल्लिंगमिति ॥ श्रुत्यनुसारेणेति । पृक्षो वपुः पितुमानिति श्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । अत एवा-स्वरसोहाह ॥ असुन्वा प्रत्यय इति ॥ किदिति । धात्वाकारलोपरूपकित्कार्यकारीत्यर्थः । तथा च पृच्छब्दे कर्मण्युपपदे क्षै क्षय इति धातोरसुन्प्रत्यये ऐकारस्यात्वेऽसुन् प्रत्ययस्य कित्कार्यकारित्वात्तस्मिन्परतो धात्वाकारलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे उपपदतकारलोपे च सति पृक्ष इति संकारांतं नपुंसकमेवेदं वपुषो विशेषणं युक्तमित्यर्थः । पृक्षः पृक्षसी पृक्षांसीति शब्दाकारः ॥ वातेरिति । वागतिगंधनयोरिति धातोरवगत्यर्थाद्वा धातोर्घञर्थे कविधानमिति वार्तिकेण करणस्यापि घञर्थत्वात्करणे कप्रत्यये कित्वाकारलोपे व् अ वेति रूपं ॥ अस्येतीति । इति हेतोरेतत्तृतीयं वपुर्मध्व इति पूर्वेणान्वयो द्रष्टव्यः । ननु तर्हि मधुव इति स्यान्न तु मध्व इति उकारलोपविधायकाभावादित्यतश्छांदसोऽयमुकारलोपः । भूर्भुवःसुवरिति वक्तव्ये छांदसत्वेन यथा उकारलोपमाश्रित्य स्वरिति ऋग्वेदिनः पठंति तद्वदित्याह ॥ स्वरित्यत्रेवेति । संबोधनाभिप्रायमाह ॥ नित्यापरोक्षमिति । भूतिपदव्याख्यानव्याजेनांते मांगलिकं पदं बध्नाति ॥ भूतिर्महालक्ष्मीरिति ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ वचनप्रसूनेति । यथा कश्चिद्भिक्षुकः पुष्पमालां विरचय्य ऐश्वर्यवंतं कंचनप्रभुं प्रति दत्त्वा चेत्सा यथा तदुपरि दयया हृदये तेन ध्रियते तद्वदित्यर्थः । महिला वनिता तथेत्यभिदानात्कमला महिला यस्यासौ कमला-महिलो लक्ष्मीपतिस्तेनेत्यर्थः । अकृषि अकार्षम् । प्रसिद्धा सुधा दिविषैर्विबुधैः सेव्यते इयं तु भौमैर्भुविष्ठैर्विबुधैर्भूसुर-

विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सेव्यतामित्यर्थं इत्यशेषमतिमंगलं ॥ यादवाचार्यहृत्स्थश्रीमध्वाचार्यहृदब्जगः ॥ आनंदादिगुणोद्रिक्तः प्रीयतां बादरायणः ॥ ९ ॥ वेदेशमुनिसत्पादसेवासंप्राप्तवैभवान् ॥ यादवार्यान् वरसुधाटीकाकारान् वयं नुमः ॥ २ ॥ श्रीमन्न्यायसुधाटीका यादवाचार्यनिर्मिता ॥ तत्राधृतानि वाक्यानि तान्यत्र विवृतान्यलम् ॥ ३ ॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४-४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ❁ ॥

अयं ग्रंथः "कर्नाटक प्रिंटिंग वर्क्स, धारवाड" मुद्रणालये खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन मुद्रापयित्वा

सवणूरेत्युपाह्वयराघवेंद्रसूनुगोविंदाभिधेन धारवाडग्रामे प्रकाशितः ।

विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सेव्यतामित्यर्थं इत्यशेषमतिमंगलं ॥ यादवाचार्यहृत्स्थश्रीमध्वाचार्यहृदब्जगः ॥ आनंदादिगुणोद्रिक्तः प्रीयतां बादरायणः ॥ १ ॥ वेदेशमुनिसत्पादसेवासंप्राप्तवैभवान् ॥ यादवार्यान् वरसुधाटीकाकारान् वयं नुमः ॥ २ ॥ श्रीमन्न्यायसुधाटीका यादवाचार्यनिर्मिता ॥ तत्राधृतानि वाक्यानि तान्यत्र विवृतान्यलम् ॥ ३ ॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४-४ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ❁ ॥

अयं ग्रंथः "कर्नाटक प्रिंटिंग वर्क्स, धारवाड" मुद्रणालये खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन मुद्रापयित्वा
सवणूरेत्युपाह्वयराघवेंद्रसूनुगोविंदाभिधेन धारवाडग्रामे प्रकाशितः ।